

ՌՈՆՏՐՈՆ

ՌՈՆՏՈՆ

ՄԱՅՈՒԱՆ ՎԱԹՍՈՒՆԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻՒ

1979

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱԿԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

ԳԵՐԱԶԱՆՑՕՐԷՆ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆԸ

Ռոստոմ:

Ջաւարեանի մահէն ետք, եւ յատկապէս 1915-1918 բախտորոշ քառամեակին, միակ վերապրողը Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան հիմնադիր երրորդութենէն:

Ան՝ որուն յեղափոխական գաղափարականն ու սլացքը, որուն կազմակերպչական տաղանդն ու աշխատունակութիւնը, անհատականութիւնը եւ աներեք վճռականութիւնը ամենէն աւելի ուժեղ դրոշմը ձգեցին մեր կուսակցութեան կառոյցին, ըմբռնումներուն, աշխարհահայեացքին եւ գործելակերպին վրայ:

Ռոստոմ՝ ամբողջ երեք տասնամեակ ներկայ ամենուրեք, ժընեւէն Թիֆլիս, Կարինէն Պարսկաստան, Պուլկարիայէն ու Պուլսէն Բագու, յղացած, կազմակերպած, երբեմն նաեւ ուղղակիօրէն ղեկավարած Դաշնակցութեան ապստամբական եւ զինական ձեռնարկներէն շատերը՝ Խանասորի արշաւանք եւ Պարսկական Յեղափոխութիւն, եկեղեցական կալուածներու գրաման դէմ ծառացում եւ հայթաթարական կոիւներ, Հ. Յ. Դ. Ջինուորական Վարժարան եւ Բագուի հերոսամարտ:

Ռոստոմ՝ գերազանցօրէն Յեղափոխականը եւ մեծ Վարպետը գործին: Ան՝ որուն համար կենդանի աշխատանքը չէր ճանչնար «մեծ» ու «փոքր» տեսակներ, որ միշտ այնտեղ էր ուր կար վտանգ կամ ընդդատակեայ ձեռնարկ, յեղափոխական կոիւ կամ քաղաքական-յարաբերական գործ. որ խմբագիր էր բայց ի պահանջել հարկին՝ նաեւ գրաշար, կազմակերպական գործիչ էր եւ ուսուցիչ միաժամանակ, ղեկավար էր բայց Յեղափոխութեան մարտի՛կ միանգամայն:

Ռոստոմ, վերջապէս, որուն առինքնող եւ հմայող դէմքը չի պարփակուիր միայն Հայ Յեղափոխութեան եւ հայ ազատագրական պայքարի սահմաններուն մէջ. որ ընկերակիցն ու մտերիմն էր Ռուսական Յեղափոխութեան տիտաններուն, կեդրոնական բեւեռներէն մէկը՝ պարսիկ ժողովուրդի յեղափոխական կռուին. որ անժխտելի

հեղինակություն էր ե՛լ մակեդոնացի, ե՛լ պուլկար, ե՛լ քիրտ, ե՛լ վըրացի լեղափոխականներուն մօտ:

Անոր մահուան վաթսունամեակին առթիւ, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Բիւրոն, բոլո՛ր մարմիններն ու ընկերները կը խոնարհին Մեծ Յեղափոխականին ու Գործի Վարպետին անկորնչելի վաստակին, ճառագայթող էութեան ու յաւերժօրէ՛ն անմահ յիշատակին առջեւ:

Ռոստոմի սակաւաթիւ խմբագրականներուն, կորուստէ փրկըւած քանի մը տասնեակ նամակներուն եւ անոր խառնուածքին ու գործունէութեան կենդանի վկայութիւնը բերող յուշագրութեանց եւ յօդուածներու շարքի մը ընդմէջէն՝ անոր մահուան վաթսունամեակին նուիրուած այս հատորը թող նոր ներշնչարան մը ըլլայ մեր լեղափոխական եւ ազատագրական պայքարի ներկայ ու գալիք սերունդներուն համար: Ո՛չ մէկ հատոր կրնայ անշուշտ սպառիչ կերպով պատկերել եւ կատարելապէս բնութագրել Ռոստոմի եւ Ռոստոմներու դիմագիծը, կեանքն ու վաստակը: Անոնց պատմութիւնը Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան պատմութիւնն է՝ մասնաւորաբար իր առաջին երեսնամեակի արիւնոտ այլ պանծալի շրջանին, որ մեզ կերտեց իբրեւ մարդ, իբրեւ հայ եւ իբրեւ անկախ պետականութիւն: Գիր ու յուշ ըլլալէ առաջ՝ ապրո՛ւմ է այդ պատմութիւնը, հաւատոյ հանգանակ եւ անխորտակելի կամքի մը արտայայտութիւն:

Ռոստոմի եւ Ռոստոմներու յաւերժական ներկայութեամբ, այդ ապրումը, այդ հաւատքն ու անխորտակելի կա՛մքն է որ կը փոխանցըլին այսօր մեզի, բայց մանաւանդ մեր երիտասարդ սերունդին, իբրեւ սրբազան եւ ընդմի՛շտ կենդանի աւանդ:

Յունիս 1979

Ա Յ Ս Հ Ա Տ Ո Ր Ը

Ռոստոմի մահուան վաթսուցամեակին առիթով հրատարակուող այս հատորը, հիմնականին մէջ, կը պարտինք ֆրեզնոյսեանակ բնկեր Յովակիմ Յովակիմեանի (Յ. Արշակունի) հաւաքումի բժախնդիր աշխատանքին, ինչպէս նաեւ, մասամբ, անոր նիւթական նիգերուն:

Լուսապատնէներու, մեքենագրուած թէ ձեռագիր արտագրութեանց ձեւին տակ, մեր վաստակաւոր բնկերը մեզի հայրաշքած է ներկայ հատորին մէջ տեղ գտած գրեթէ բոլոր գրութիւնները: Իր այդ համբերատար աշխատանքին վրայ, մենք կատարած ենք կարգ մը յաւելումներ միայն, ինչպէս նաեւ ներկայացման շարքի մասնակի վերադասաւորում մը:

Հատորին մէջ տեղ գտած գրութիւնները, Ռոստոմէն թէ Ռոստոմի մասին, մեծ մասով անտիպներ չեն: Անոնք քաղուած են մեր պարբերական մամուլէն, յատկապէս ԳՐՕՇԱԿԻ, ՀԱՅՐԵՆԻՔ ամսագրի եւ ՎԷՄԻ համարներէն, ինչպէս նաեւ ԳԻԻԱՆ Հ. Յ. ԳԱՇՆԱՅՈՒԹԵԱՆ երկու հատորներէն, ՅՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄԷՆ եւ կուսակցական թէ անհատական զանազան այլ հրատարակութիւններէ: Օգտագործուած աղբիւրը, իբրեւ կանոն, յիշատակուած է իւրաքանչիւր գրութեան տակ:

Հատորը կը բաղկանայ գլխաւոր չորս մասերէ:

Առաջին մասը կոչուած է տալու Մեծ Յեղափոխականին քարոյական դիմագիծն ու արժէքը՝ հիմնական գիծերու մէջ, յարակցուած անոր կեանքի ամփոփ պատմութեան եւ գործունէութեան կարեւոր հանգրուաններուն հետ: Այս բաժնին մէջ յաջորդաբար տեղ գտած են ողբացեալ Սիմոն Վրացեանի ՅՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄԷՆ՝ Ռոստոմի նուիրուած գլուխը, Միքայէլ Վարանդեանի

քնութագրումը՝ Հ. Յ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ զբֆի (Ա. հատոր) «Ղեկավարները» գլուխէն առնուած, Ռոստոմի մահուան տասնամեակին առիթով ԴԻՕՇԱԿի մէջ լոյս տեսած «Ռոստոմ եւ Արամ» ակնարկը եւ Զապէլ Եսայեանի «Յիշողութիւններ եւ տպաւորութիւններ»-ը, Ռոստոմի մասին, 1920 Յունուարի ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԻ համարներէն առնուած:

Երկրորդ բաժինը յատկացուած է ԴԻՕՇԱԿի այն խմբագրականներուն եւ յօդուածներուն որոնք, Սիւմն վարացեանի, Վահան Նաւասարդեանի եւ ուրիշներու վկայութեամբ, կը պատկանին Ռոստոմի գրչին, ինչպէս նաեւ Ռոստոմի կարգ մը այլ գրութիւններուն (Հ. Յ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԻՒԱՆԻ հատորներէն եւ զանազան այլ հրատարակութիւններէ փաղուած): Զանց բրած ենք ԴԻՕՇԱԿի 1895-97ի համարներուն մէջ լոյս տեսած կարգ մը քրդականութիւններ եւ յօդուածներ («Նամակներ պարսկա-տանկական սահմանազլխից», «Նամակ Կարինից» եւ այլ խորագիրներով), որոնք կը վերագրուին Ռոստոմին, բայց որոնց Ռոստոմի կողմէ գրուած ըլլալուն *սպահով* փաստը չունինք: Զանց բրած ենք նաեւ Հ. Յ. Գ. անդրանիկ Ծրագրի ներածականը որ, ամենայն հաւանականութեամբ, նոյնպէս կը պատկանի Ռոստոմի գրչին (Քրիստափորի եւ Սիւմն Զաւարեանի աշխատակցութեամբ), բայց որ քանի մը առիթներով հրատարակուած է արդէն⁽¹⁾: Ի դէպ, անձխտելի է նաեւ Ռոստոմի, եթէ ոչ ոնին, գէթ շունչի՛ն ներկայութիւնը Հ. Յ. Գ. երկրորդ (1907ի) Ծրագրին մէջ եւս⁽²⁾:

Երրորդ բաժինը յատկացուած է Ռոստոմի իննսուն մամակներու, որոնք լոյս տեսած են ԴԻՒԱՆ Հ. Յ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ զոյգ հատորներուն, ՎԷՄԻ համարներուն եւ զանազան այլ հրատարակութեանց մէջ: Նկատի ունեցած ենք ե՛ւ Ռոստոմի կողմէ անձնապէս ստորագրուած մամակները, ե՛ւ անոնք, որոնք գրքուած են ԴԻՕՇԱԿի խմբագրութեան կամ Արեւմտեան Բիւրոյի անունով, բայց բացայայտօրէն կը պատկանին Ռոստոմի գրչին

(1) Վերջին անգամ՝ Նիֆեթ Հ. Յ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ շարքի ք. հատորին մէջ, էջ 11-14: Տեսնել նաեւ, նոյն հատորին մէջ, էջ 8, անդրանիկ Ծրագրի մասին տրուած բացատրութիւններն ու համապատասխան ծանօթագրութիւնները:

(2) Տեսնել Նիֆեթ Հ. Յ. Գ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ շարքի Գ. հատորը, ամբողջութեամբ յատկացուած Հ. Յ. Գ. Զորբորդ Ընդհանուր ժողովին (1907): Ռոստոմ մաս կը կազմէր Իննի Յանձնաժողովին (տեսնել ի մասնաւորի էջ 294):

(ԳԻԻԱՆԻ հատորներուն մէջ Սիմոն Վրացեանի կողմէ տրուած վկայութեամբ): Լ. Յ. Դ. կեդրոնական արխիւի հնագոյն բրդաժառանգներու արագ ֆննութիւնը հնարաւորութիւն տուաւ մեզի ունենալու լուսապատկենները Ռոստոմէն կարգ մը այլ նամակներու, որոնց նոյնպէս տեղ կու տանք՝ «անտիպ» յիշատակութեամբ: Կեդրոնական արխիւին մէջ վստահաբար կը գտնուին Ռոստոմէն այլ նամակներ ու ձեռագրեր՝ տակաւին անտիպ: Անոնք ժամանակի բնապահին կը հրատարակուին անշուշտ ՆԻԻԹԵՐ Լ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ շարքին մէջ:

Հատորի չորրորդ եւ վերջին մասը յատկացուած է զանազան հեղինակներու, յեղափոխական ընկերներու եւ յօդուածագիրներու կողմէ Ռոստոմի մասին գրուած յուշերու եւ տպաւորութիւններու, ինչպէս նաեւ Լ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան կարգ մը դրուագներու (պայքար հայ եկեղեցական կալուածներու գրաման ցարական որոշման դէմ, մասնակցութիւն Պարսկական Յեղափոխութեան, Բագուի հերոսամարտ եւն.), որոնց մէջ կարեւոր, յանախ նաեւ որոշիչ դեր ունեցած է Ռոստոմ: 43 յօդուածներ տեղ գտած են այս բաժնին մէջ, սկսելով Սիմոն Վրացեանի «Կենսագրական ուրուագիծ»էն (առնուած ԴԻՕՇԱԿԻ 1929 Յունուար-Փետրուարի համարէն) եւ յանգելով ԱԶԳԱԿ ՇԱՐԱԹՕՐԵԱԿ-ԴԻՕՇԱԿԻ «Առաջնորդը» խմբագրականին (24 Փետրուար 1974, Ռոստոմի մահուան յիսունըիկուամեակին առթիւ): Երկար յօդուածներու պարագային յանախ գոհացած ենք հատուածներով միայն, զանց ընելով այն բաժինները, որոնք ուղղակի կերպով չեն առընչուիր Ռոստոմի անձին կամ գործունէութեան հետքայց չենք վարանած լրիւ տալու առանձին շահեկանութիւններ կայացնող կարգ մը յօդուածաշարքեր՝ ինչպէս, օրինակ, Արամ Ալչուջեանի «Ռոստոմը Բագուում» երկար յուշագրութիւնը, առընչուած ՀԱՅԲԵՆԻՔ ամսագրի 1956-57ի համարներէն: Ըստ հնարաւորի յարգուած է դէպքերու ժամանակագրական կարգը (Ռոստոմի ուսանողութեանէն մինչեւ անոր մահը):

Սիմոն Վրացեանի «Կենսագրական ուրուագիծ»ը կ'ամբողջացնէ միեւնոյն հեղինակի «Ռոստոմ» ակնարկը, ՅՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄ Լ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ հատորէն առնուած եւ տեղ գտած ներկայ աշխատութեան առաջին մասին մէջ: Միասնաբար, այս երկու գրութիւնները կու տան Մեծ Յեղափոխականի կեանքին, գործունէութեան եւ բարոյական դիմագծին մասին *մօտաորայէս*

ամբողջական պատկեր մը: Մեծ բացական իրապէս ամբողջա-
կան պատկերն է սակայն, առանձին հատոր մը (եթէ ոչ հատոր-
ներ)՝ նուիրուած Ռուստովի կեանքին, դէմքին, գործունէութեան:
Յաւալի է նկատել, որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիրներուն
մասին մենք ցարդ չունինք քիչ թէ շատ ամբողջական ուսումնա-
սիրութիւններ⁽³⁾, իսկ Ռուստովի մասին ոչ իսկ յաշագրական թէ
քննական բնդհանուր ակնարկ մը՝ նման ողբացեալ ընկեր Արշա-
լոյս Աստուածաբեանի «Արամբ» աշխատութեան, որ առաջին
եւ հիմնական բաժինը կազմած էր տասը տարի առաջ հրատա-
րակուած համանուն հատորին: Գիտեմք որ իր պաշտած Ռուստո-
ւին առանձին հատոր մը նուիրելը կեանքի առաջադրանքներէ՞
մէկն էր եղած մեր մեծ ընկերոջ՝ Սիմոն Վրացեանի, եւ իր վեր-
ջին տարիներուն նման աշխատանք մը տակաւին իրագործած չըլ-
լալը՝ սևաբ մեծագոյն ցաւերէն մէկը: Գիտեմք նաեւ, որ ան ան-
հրաժեշտ բեկադրանքն ու ցուցմունքը ըրած էր իր աշակերտնե-
րէն՝ ընկեր Վարդան Գրիգորեանի — ներկայիս Փենսիլվանիոյ
Համալսարանի փոխ-նախագահ Փրոֆ. Վարդան Գրիգորեան —
անոր վստահելով Ռուստովի մասին քննական ուսումնասիրութիւն
մը պատրաստելու գործը եւ իր մօտ գտնուող փաստաթուղթերը:
Յոյս ունինք, որ Փրոֆ. Վարդան Գրիգորեանի այդ աշխատու-
թիւնը անպայման լոյս կը տեսնէ:

Հ. Տ.

(3) Շահեկան են անշուշտ Աւետիս Ահարոնեանի ՔՐԻՍՏՈՒՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆը եւ
Միխայէլ Վարանդեանի ՍԻՄՈՆ ԶԱՆՍԻՆԵԱՆը, առանձին գրքիկներով հրատարակուած 1926ին
եւ 1927ին («Հայրենիք» մտահնայար): Բայց անոնք անձնական ծանօթութեան քերական
մեծ առաջնորդներու կորուստին զգացական սպաւորութեան տակ գրուած կենսագրական
ակնարկներ եւ արժեւորման փորձեր են աւելի, քան կեանքի, դէմքի եւ մանաւանդ գործու-
նէութեան սպառիչ ուսումնասիրութիւններ:

Ռ Ո Ս Տ Ո Մ Ի
Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն Դ Ի Մ Ա Գ Ի Ծ Ը

Ռ Ո Ս Տ Ո Մ

Տարբեր կարգի անհատականություն էր Ռոստոմը: Ոչ Քրիստափորի մտքի անմիջական ուժն ու հմայքը ուներ նա, ոչ էլ Չաւարեանի բուռն խառնուածքը: Արտաքինով հակադասուելներ էր երկսի: Միջահասակ, ամուր կապուածքով, աստղ, ուժեղ: Լայն ուսերի վրայ՝ սոկրատեան գլուխ: Իմացական լայն ճակատ՝ վշտի կամ վայրօրջի պահերին ծածկուած խորունկ կնճիռներով: Սեւ մորուքն ու գլխի գանգուր մազերը՝ ցրի ու խառնափնթոր: Թուխ յօնքերի տակ՝ խոհուն ու խօտուն աչքեր, յաճախ Կուարթ ու հեգնական: Ժպիտը՝ անմոռանալի: Անմոռանալի՝ եւ ցատումը: Հագուածը՝ պարզ ու համեստ: Պարզ ու համեստ՝ եւ իր շարժումները, վերաբերումը դէպի մարդիկ:

Առաջին տպաւորութիւնը Ռոստոմից — սովորական՝ մարդ: Երեւոյթը՝ սովորական: Խօսքը՝ անպաճճուած եւ հասարակ: Հետաքրքրութեան նիւթը՝ առօրեայ, գործնական հարցեր: Ճառախօս չէր. աւելի ձևութեան էին խօսում, քան լեզու: Ռեբէկ տեղ երբեք առաջին շարքերում կարելի չէր տեսնել նրան. ուրիշներին էր առաջ քշում, ինքը մնում էր ստուկի մէջ, շատերի հետ: Անձնական հետաքրքրութիւն չուներ, ինչպէս եւ չունեցաւ անձնական կեանք: Միշտ գործի վրայ էր, եւ Ռոստոմի համար կարևոր ու անկարևոր գործեր չկային. գործեր միայն կային, որոնց վրայ անխնայ թափում էր իր ուժն ու եռանդը: Միշտ շարժման մէջ էր. Ռուսաստան, Թուրքիա, Պարսկաստան, Եւրոպայի պանապան երկրներ, Հայաստանի քաղաք ու գիւղ — Ռոստոմը ամէն տեղ էր, ուր կուսակցութիւնը անհրաժեշտ էր գտնում իր ներկայութիւնը: Եւ միշտ կեանքով լի, լաւատես ու գործունեայ: «Յեղափոխութիւնը, ասում էր Ռոստոմը, նախ գործ է, յետոյ՝ զաղափար — ա՛յս է ճշմարտութիւնը: Աւելի ճիշդ՝ յեղափոխութիւնը գործ է զաղափարի համար»: Եւ մինչեւ մահ հաւատարիմ մնաց այս սկզբունքին:

Որոշ չափով նաեւ իր բնագիտական մասնագիտութիւնն էր, թերեւս, պատճառ, որ Ռոստոմը ուներ դրական, չասելու համար նիւթապաշտ միտք: Նրան «մարքսիստ» էին կոչում կուսակցութեան մէջ եւ, անշուշտ, ոչ առանց իբաւունքի: Դաշնակցութեան առաջին ծրագրի մարքսիստական տարրերը Ռոստոմից էին գալիս գլխատրայաէս:

Շատ կարողացող չէր, բայց ինչ որ կարգում էր՝ իրացնում էր հիմնովին: Իր սիրած հեղինակներն էին Ռարլէ, Սերվանտես, Գոգոլ: Վերջինիս «Տարաս Բուլբա»ն գիտէր գրեթէ գոց: Տարասից շատ բան կար եւ Ռոստոմի մէջ:

Քրիստափոր եւ Չաւարեան շեշտուած անհատականութիւններ էին որոշ մարդերում. Ռոստոմի մէջ համադրուած էին նրկսի կարողութիւններն էլ: Նա ուներ մտաւորական բարձր յատկութիւններ, Կօրաւոր եւ յարատեւ կամք, օժտուած էր կազմակերպական-վարչական ընդունակութիւններով: Անհունօրէն նըւիրուած էր հայ ժողովրդի դատին: Մարդկային էր եւ յաշխարհէ: Քրիստափոր

րից եւ Չաւարեանից երկար ապրեց, անկի զործեց եւ իր մտքի ու գործի դրոշմը անկի տեսանելի է < 3. Դաշնակցութեան վրայ: Եթէ Քրիստափորը եղաւ < 3. Դաշնակցութեան միաբն ու կանթը, եւ Չաւարեանը՝ նրա սիրան ու խիղճը, Ռոստոմը ե՛ւ միտք էր, ե՛ւ կանք եւ խիղճ՝ Դաշնակցութիւնը ինքը իր բովանդակ էութեամբ:

Ռոստոմն եւս գոյթնցի էր՝ Քրիստափորի հայրենակից: Ծնուած էր Յօնա գիւղում 1867 Յունուար 18ին, բուն անունով՝ Ստեփան Չօրեան: Ուրեմն, Քրիստափորից 8 տարիով փոքր էր եւ գրեթէ նստակալից Չաւարեանին: Նախապետական ունենոր ընտանիքի պառակ էր եւ մանկութիւնը անցկացրեց գիւղում, գեղեցիկ բնութեան ծոցում, վառ հայկական միջավայրում: Գիւղի ծխական դըրբոցում, փոքր հասակից երեւան բերեց առանձին սէր դէպի հայերէն լեզուն եւ պատմութիւնը, ինչպէս նաեւ եկեղեցական երգեցողութիւնը: Սիրում էր, լա տրամադրութեան մէջ, գրաբար կարոնք արտասանել եւ շարականներ երգել: Հակասակ որ երաժշտական կրթութիւն չունէր, ոչ էլ երգելու ընդունակութիւն, ուր որ լինէր՝ փորձում էր երգեցիկ խմբեր կազմել եւ սպգային ու ժողովրդական կամ յեղափոխական երգեր սովորեցնել:

Գիւղական դպրոցը չաւարտած՝ ծնողները տանում են պատանի Ստեփանին Թիֆլիս, ուր նա, Բէգլարեան մասնաւոր դպրոցում նախապատրաստուելուց յետոյ, 1882ին, մտնում է պետական ռէալական դպրոցը, որ աւարտում է 1886ին: Ռէալական դպրոցը ընդունակ աշակերտներից է լինում եւ առանձնապէս աչքի է ընկնում բնագիտական եւ մատենատիկական առարկաների մէջ: Եւ արդէն դպրոցական նստարանի վրայ՝ սկսում է հետաքրքրուել հասարակական խընդիրներով եւ գործօն մասնակցութիւն է ունենում աշակերտական ինքնապարգացման խմբակների մէջ: Նրա դպրոցական ընկերները վկայում են, որ հանդարտ ու խոտուն տղայ էր. չէր սիրում մասնակցել խաղերին. շատ կարողում էր եւ շատ սուտածում: Ընկերները նրա անունը դրել էին Քոթոր՝ քոթորի նմանուող կապմուտքի պատճառով. այդ անունը մնաց վրան մինչեւ վերջ: Քրիստափորի եւ Չաւարեանի պէս նա եւս գրաւուեց ռուս յեղափոխական ու մտաւոր շարժումներով, բայց հայկականութիւնը իր մէջ անկի պօրաւոր էր:

Ռէալական դպրոցը աւարտելուց յետոյ, նա, նոյն տարին իսկ, մտաւ Նովո-Ալեքսանդրեան Գիւղատնտեսական ձեւնարանը, Վարշտայի մօտ, ուր, սակայն, երկար չմնաց. ուսանողական խռովութեան մասնակցելու պատճառով ձերբակալուեց եւ ոստիկանի հսկողութեան տակ աքտորուեց ծննդավայրը՝ Յօնա՝ վրկուելով ուրիշ դպրոց մտնելու իրաւունքից: Յօնայում Ռոստոմը ճաքեց Արախամեան անունով մի անցագիր, մեկնեց Թիֆլիս եւ մտաւ յեղափոխական խմբակների մէջ: Քրիստափորի յուշերից տեսնում ենք, որ, 1887ին, նա փորձում է գաղտնի տալարան պահել Թիֆլիսում, Քրիստափորի հետ, որ, սակայն, նիւթական միջոցների բացակայութեան պատճառով, չի յաջողում:

Թիֆլիսից Ռոստոմը անցնում է Բազու, ուր Արախամեան անունով քընուութիւն է տալիս ռէալական դպրոցում եւ 1889ին մտնում է Մոսկուայի Պետրովսկայա Գիւղատնտեսական ձեւնարանը, ուր ուսանում էին Ս. Չաւարեանը, Ա. Սահակեանը եւ ուրիշնէր, որոնք յետոյ < 3. Դաշնակցութեան հիմնադիր կամ ղեկավար ուժերը դարձան: Ռոստոմը լե՛ծ եռանդով մասնակցում է հայ եւ

ՍԻՄԵՕՆ ԶԱԽԱՐԻԱՆ
1866—1913

Ս. Զախարյան

ՔՐՈՍՏԱՓՈՐ ՄԻԷԱՅԿԵԼԵԱՆ
1859—1905

Կ. Յ. Կ.

ԱՏԵՓԱՆ ԶՕՐԵԱՆ
1867—1919

Յուսուպի Գուլիսիանի ընտանիքը

ուսու ուսանողական շարժումներին: Եւ 1890ին, ուսանողական ցոյցի ժամանակ, ձեքքակալում եւ նորից աքսորում է ծննդավայր: Աքսորի ժամանակը չուզադիպում է Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիր ժողովներին, որով Ռոստոմը անմիջական բաժին չի ունենում Դաշնակցութեան կազմակերպութեան գործում:

Երբ Ռոստոմը Թիֆլիս հասաւ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը արդէն կազմակերպւած էր: Նա ամբողջ էութեամբ նետում է գործի մէջ եւ դառնում է Կեդրոնական Վարչութեան աջ բալուկը, իբրեւ մտերիմ գործակից Քրիստափորի եւ Ջաւարեանի: «Նա վարչութեան մէջ չէր, վկայում է Մ. Շաթիրեանը, բայց ամենից գործունեայ անդամն էր դարձել մեր կազմակերպութեան: Խմբեր կազմել, թուղիկներ հրատարակել, կինավարժութեան գործը վարել — բոլորը նրա վրայ էր ընկած»:

Հիմնադիր ժողովից անմիջապէս վերջը, տեղի ունեցաւ գործօն ուժերի բաժանում շրջանների վրայ. Ջաւարեանը, Արղոթեանը եւ Յ. Ռաուֆեանը նշանակուեցին Տրապիզոն, Արամ Արամեանն ու Տ. Օքսեանը՝ Կարին, Պետոն՝ Վան, Յովնան Դաւթեանը մի խումբ ընկերներով՝ Թաւրիպ: Ռոստոմն եւս մեկնում է Թաւրիպ, ուսուցչական պաշտօնով, ուր մնում է մէկ տարի՝ պահողելով գլխավորապէս Դաշնակցութեան գործերով:

Վերադառնալով Թիֆլիս՝ նա մասնակցում է Հ. Յ. Դ. Առաջին Ընդհ. Ժողովին, 1892ին, ուր հաստատւում է Դաշնակցութեան Ծրագիրը: Ռոստոմը, Քրիստափորի եւ Ջաւարեանի հետ, ժողովի մղիչ ոգին է հանդիսանում եւ ծրագրի հեղինակներից սէլը. նրա գրչին է պատկանում ծրագրի ներածական մասը, որ աւելացուեց ծրագրին Ընդհ. Ժողովից յետոյ՝ վաւերացուելով յաջորդ՝ Երկրորդ Ընդհ. Ժողովում:

1893ի սկիզբը, Բիւրոյի որոշումով, Ռոստոմը անցնում է Ռումանիա կազմակերպելու համար «Դրօշակ»ի հրատարակութիւնը, սակայն քաղաքական պայմանները թոյլ չէին տալիս Ռումանիայում հրատարակել «Դրօշակ»ը: Նա Քրիստափորի թողած տառերը փոխադրում է ժընեւ, ուր եւ հաստատւում է «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը՝ Ռոստոմի ղեկավարութեան տակ: Նա ե՛ւ խմբագիր է, ե՛ւ գրաշար եւ ամէն ինչ, եւ միաժամանակ վարում է կուսակցական թղթակցութիւնը: Խմբագրատունն ու գրաշարանոցը նրա ուսանողական համեստ սենեակն էր: Միեւնոյն ժամանակ դասախօսութիւններ էր լսում համալսարանում՝ բնագիտութիւնից եւ ընկերային գիտութիւններից: Գործօն մասնակցութիւն է բերում տեղական հայ ուսանողական կեանքին: Իրեն աջակից էին ուսանող Սիմոն Շխեանը, որ ինսնական թուակականների Դաշնակցական աչքի ընկնող գործիչներից էր, Օր. Լիպա Մելիք-Շահնապարեանը՝ իր ապագայ կեանքի ընկերը եւ ժընեւ գտնուող մի քանի ուսանող-ուսանողուհիներ:

Ժընեւը, սակայն, բարարութիւն չէր տալիս Ռոստոմի եռուն եւ յարաշարժ բնավորութեան: Նա երկար մէկ տեղ նստող եւ խաղաղ աշխատանքին նըւիրուող մարդ չէր: Նրա հոգին ձգտում էր կենդանի գործի ասպարէպ, երկիր, ժողովրդի մէջ, ուստի բազմաթիւ անգամներ խնդրում է Բիւրոյի ընկերներից ապատել իրեն «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնից: «Ես խեղդում եմ այստեղ, օդ չըկայ», գրում էր նա իր նամակներից մէկում: Եւ, ի վերջոյ, յաջողեց «ապատուել» ժընեւից. 1895ին, պարսկական անցագրով, իբրեւ «սամովարի վաճառական»,

Տրապիկոսի վրայով, մեկնեց Կարին: Ճանապարհին, Պոլսի նաահանգստում, նաևի վրայ, տեսնուեց Յ. Իսուֆեանի հետ, որ Բիւրոյի ներկայացուցիչն էր Պոլսում: Տրապիկոսում մի օր մնաց ընկերների հետ՝ յանձնելով նրանց հետը բերած ատրճանակները, Կարինում հրաւիրուեց ուսուցիչ ազգային վարժարանի եւ նուիրուեց կուսակցական աշխատանքների տեղական ընկերների եւ Ղարա-Մելիքի հետ, որ այդ օրերին Կարնում էր:

Ռոստոմը նոր էր հասած Կարին, երբ սկսուեցին հայկական շրջանների ընդհանուր կոտորածները: Նրա ջանքերով երիտասարդներից կազմուեցին ինքնապաշտպանութեան խմբեր, որոնք, Կարինի կոտորածի օրը, դիմադրեցին ջարդարներին, որի շնորհիւ կոտորածը, համեմատաբար, լայն ծաւալ չստացաւ: Շուտով, սակայն, ձեռքակալուեց եւ, իբրեւ պարսկահայատակ, Ղարա Մելիքի հետ միասին, աքսորուեց Պարսկաստան: Թէ՛ Կարնից եւ թէ՛ թուրք-պարսկական սահմանագլխից Ռոստոմը հետաքրքրական թղթակցութիւններ ուղարկեց «Դրօշակ»ին:

Պարսկաստանից Ռոստոմը անցաւ Թիֆլիս, ուր մի առ ժամանակ լրբադուեց Կովկասեան կուսակցական գործերով: 1898ին մասնակցեց Հ. Յ. Երկրորդ Ընդհ. ժողովին, ուր, ի միջի այլոց, որոշուեց «կապեր հաստատել մակեդոնացիներու, յոյներու եւ ուրիշներու հետ»՝ թրքական բռնակալութեան դէմ ընդհանուր ձակարկ ստեղծելու նպատակով: Ռոստոմը առանձնապէս հետաքրքրուած էր գործակցութեան գաղափարով մակեդոնացիների հետ եւ ոռեւորութեամբ փարեց այդ գործին: Յաջորդ տարիները նա անցկացրեց Բալկաններում՝ հետապնդելով հայ-մակեդոնական գործակցութեան ծրագիրը: Կովկասում ամուսնացել էր Օր. Լիզա Մելիք-Շահնապարեանի հետ. կնոջ հետ միասին նա Ֆիլիպպեան մասնաւոր դպրոց հաստատեց, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենար ապրելու Բուլգարիայում: Այդ դպրոցը դարձաւ մի տեսակ հնոց նոր սերունդը դաշնակցական գաղափարներով թրծելու:

1902ին Ռոստոմը վերադարձաւ Կովկաս եւ երբ 1903ին, ցարական կառավարութիւնը ձեռք դրեց հայ ազգային-եկեղեցական կալուածների վրայ, եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ոտքի հանեց հայութիւնը ի պաշտպանութիւն ազգային իրաւունքների, Ռոստոմը դարձաւ այդ շարժման ոգին: Յանուն Հ. Յ. Դաշնակցութեան նա այցելեց Կաթողիկոս Նրիմեան Հայրիկին, Էջմիածնում՝ յայտնելով նրան կուսակցութեան կամքը, որ մերժէ գործադրել ցարի հրահանգը: Նրիմեան Հայրիկի համար, անշուշտ, մեծ նշանակութիւն ունեցաւ Դաշնակցութեան աշակցութիւնը ազգային իրաւունքների պաշտպանութեան գործում:

Եւ այնուհետեւ Ռոստոմը անընդհատ շրջում էր գաւառից գաւառ՝ տեղական ուժերի հետ կազմակերպելով եւ ղեկավարելով համազգային դիմադրութիւնը ընդդէմ ռուս բռնապետութեան ոտնձգութիւնների: Նա ամէն տեղ էր եւ բոլորի հետ, ոգեւորում ու պայքարի էր մղում ժողովրդական վանգուածները: Հ. Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպած դիմադրութեան շնորհիւ, ցարական կառավարութիւնը, ի վերջոյ, դիմեց անփառուակ նահանջի՝ յետս կոչելով հայկական կալուածների գրաման հրամանը:

1904ին Ռոստոմը մասնակցեց Հ. Յ. Դ. Երրորդ Ընդհ. ժողովին, Սոֆիայում, որտեղ գլխաւոր հարցերն էին Թրքահայաստանի յեղափոխական ձեռնարկ-

ները, Կովկասի ինքնապաշտպանությունը եւ Սուլթանի մահափորձը: Ռուստոնը համաձայն չէր Սուլթանի մահափորձի ձեռնարկին. մանաւանդ, հակառակ էր, որ Քրիստափորը վբառուի այդ գործով: Քրիստափորի մահից յետոյ, երբ արդէն սկսուած էին հայ-թաթարական ընդհարումները, նա վերադարձաւ Կովկաս եւ անցաւ ինքնապաշտպանութեան գործի զուխը: Կոիւների ամբողջ տեսողութեան ընթացքին նա շրջում էր վտանգուած վայրերը եւ Վարդանի, Նիկոլ Դումանի, Արմէն Գարոյի, Ա. Գիլյանդանեանի եւ ուրիշ ղեկավար դէմքերի հետ վարում դիմադրությունը մահմետական հորդանների եւ կառավարական շահատակությունների դէմ: Հ. Յ. Դաշնակցութեան շնորհիւ հայ ժողովուրդը այս պայքարից էլ դուրս եկաւ յաղթանակով: Ռուստոնը այդ պայքարի ոգին ու մղիչ ուժն էր՝ ըստ սովորութեան միշտ եւ ամէն տեղ մնայով ստուերի մէջ:

Ռուսաստանի 1905ի յեղափոխութեան եւ Կովկասեան ինքնապաշտպանութեան հետեւանքով առաջ եկած «երիտասարդ դաշնակցականների» եւ «միութեանական» շարժումները, այլեւ թրքահայ-ուսահայ դատերի եւ ընկերվարական-հակաընկերվարական հարցերը մի պահ վրդովեցին Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներքին անդորրությունը՝ սպառնալով նրա միասնականութեան: Հ. Յ. Դ. Չորրորդ Ընդհ. Ժողովը, Վիեննայում, 1907ի գարնանը, կոչուած էր հաշուեյարդարի ենթարկելու այդ խնդիրները: Եւ Ռուստոնը, իր բարոյական անսահման հեղինակութեամբ ու խոհակալութեամբ, նախախնամական դեր կատարեց այդ հարցերի լուծման մէջ: Առաւելապէս Ռուստոնին ենք պարտական, որ Հ. Յ. Դաշնակցությունը այդ ժողովից դուրս եկաւ միակամ, համերաշխ եւ աւելի ուժեղ: Ռուստոնի պնդումի վրայ էր նաեւ, որ Ընդհ. Ժողովը իւրացրեց Պարսկաստանի պատագրական շարժման մասնակցելու առաջարկը:

Ընդհ. Ժողովից յետոյ, Ռուստոնը անցաւ Բուլգարիա Հ. Յ. Դ. Զինուորական Վարժարանի գործով, որ հաստատուած էր գլխաւորապէս իր ջանքերով: Ապա՝ ներկայ եղաւ Ընկերվարական Միջպագային Համագումարին, Ըտուտգարտում, ուր Հ. Յ. Դաշնակցությունը ընդունուեց Ընկերվարական Միջպագայնականի անդամ: Այնտեղից անցաւ Կովկաս ու Թաւրիպ, որպէս ղեկավար Պարսկաստանի յեղափոխական կոիւների՝ Նիկոլ Դումանի եւ Քեռիի հետ:

Թաւրիպի ռուսների կողմից գրաւուելուց յետոյ, 1909ին, Ռուստոնը Նիկոլ Դումանի հետ անցաւ Թուրքիա: Նոյն տարուայ ամառը մասնակցեց Հ.Յ.Դ. Հինգերորդ Ընդհ. Ժողովին, Վառնայում եւ միաժամանակ, որպէս Բիւրոյի անդամ գործելով Պոլսում, 1910ին, իբրեւ անդամ Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի Հայաստանի հատուածի եւ որպէս Ազգային վարժարանների ընդհանուր տեսուչ, հաստատուեց Կարնում, ուր մնաց մինչեւ 1914ի ամառը, յաջորդաբար մասնակցելով նաեւ Հ. Յ. Դ. Վեցերորդ, Եօթներորդ եւ Ութերորդ Ընդհ. Ժողովներին: Ռուստոնի ներկայությունը Կարնում, կարելի է ասել, յեղաշրջեց այդ քաղաքի ազգային կեանքը:

Հ. Յ. Դ. Ութերորդ Ընդհ. Ժողովը, 1914ի ամառը, որոշեց Ռուստոնին մէկ տարուայ «հանգիստ» տալ ժընեւում՝ պարտք դնելով նրա վրայ, որ գրէ նաեւ Դաշնակցութեան պատմությունը: Բայց ի՞նչ հանգիստ կարող էր ունենալ պատերազմի եւ Մեծ Եղեռնի արհաւրալից օրերին: Արտասահմանում էլ նա հանգիստ ու հոգեկան անդորրություն չտեսաւ: Գերագոյն ճիգ թափեց ամօքելու

համար հայութեան տառապանքները, բայց ի՞նչ կարող էր անել աշխարհաասան պատերազմի խօլական մրիկներին մէջ:

1915ին, Ալանտինաւիայի վերջով, Ռուստունը անցաւ Կովկաս: Հարութեանը այստեղ գերագոյն յոյսերի եւ տագնապի օրեր էր սարքում: Մի կողմից՝ կուճարակաւ շարժումն ու ռուս քաղաքականութեան նենգութիւնները: Միւս կողմից՝ տեղահանութեանց ու ջարդերի վարհուրելի յուրերը Թուրքիայից: Ճնշուած սրտով Ռուստունը նետուեց դէպքերի մէջ, իբրեւ դիկալար դէմը Դաշնակցութեան: Նրա ներկայութիւնը նոր բաժի ու ոգևորութիւն ներշնչեց նաև տղակական ուժերին: Այնուհետև նրան տեսնում ենք ամէն տեղ եւ բոլոր գործերի մէջ — Ազգ. Բիւրօ, Կամաւորական շարժում, գաղթականներին օգնող կազմակերպութիւնների մէջ, արևմտահայերի գործերում, քաղաքական ձեռնարկներում, կուսակցական ասպարէկում: Նա ճաշակեց ցարական ենեց քաղաքականութեան բոլոր դառնութիւնները, տեսաւ Թրքահայաստանի անպացումը եւ հոգեւէս տառապեց, առանց ցոյց տալու ուրիշներին իր ներքին խռովքը:

1917ի ռուսական յեղափոխութիւնը չխանդավառեց Ռուստունին. նա բնագործէն սարսափում էր ռուսական վորութեան անժամանակ փլուզումից: Հակառակ դրան, ստիպուած էր մասնակցել յեղափոխական շարժումներին, իբրեւ դաշնակցական շարքերի հեղինակաւոր առաջնորդը: Ռուստունը գործում էր անյոզում. խօսում էր հրապարակաւ ժողովներում, Դաշնակցութիւնն էր ներկայացնում յեղափոխական խորհրդակցութիւններին ու մարմինների մէջ. ներկայ էր լինում համակալիկանան կազմակերպութիւնների ժողովներին. ճամբորդում էր գաւառները, թրքա-հայկական նուաճումը վարերը, ռազմաճակատ: Կարինը գրաւուելուց յետոյ՝ շտապեց այնտեղ՝ տեսնելու եւ ողբալու համար այդ շէն եւ քաղցր իշխատակներով լեցուն քաղաքի կործանումը:

Իբրեւ Դաշնակցութեան առաջին ներկայացուցիչը, Ռուստունը ընտրուեց Համառուսական Սահմանադիր Ժողովի անդամ եւ 1917ի աշնանը մեկնեց Պետրոգրատ, ուր, տեղական Հայկական Կոմիտէի գործակցութեամբ, յաջողեց հայկական պահանջներն եւս մտցնել ժամանակաւոր Կառավարութեան հաշտութեան պայմանների մէջ: Ապա անցաւ Ստոկհոլմ, ներկայացնելու համար Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, գումարուելիք Ընկերութեան Միջազգային Համաժողովին: Այստեղ էաւ, Կազմակերպիչ Մարմնում, ընդունել տուեց Հայկական Հարցը, իբրեւ պատերազմի նպատակներից մէկը:

Երբ վերադարձաւ Ռուսաստան, իշխանութիւնը արդէն անցել էր բոլշեւիկների ձեռքը, եւ ողջ երկիրը բռնուած էր քաղաքացիական պատերազմի հերդեհով: Ռազմաճակատը արագ կերպով քայքայում էր: Յարաբերութիւնները Կովկասի հետ կտրուած էին: Ժողովրդական Կոմիսարների կտրուողը, Լենինի գլխաւորութեամբ, պատրաստում էր հաշտութեան դաշնագիր կնքել Գերմանիայի եւ սրա պիւնակից պետութիւնների հետ: Ռուստունը, Պետրոգրատի եւ Մոսկուայի հայ գործիչների հետ միասին աշխատեց կապեր հաստատել կտրուող իշխանութեան հետ եւ Թրքահայաստանի ապատութեան պահանջն էլ մտցնել խաղաղութեան ռուսական պայմանների մէջ: Եւ որոշ խոստումներ ստացաւ էլ, բայց Բրեստ-Լիտովսկում բոլշեւիկները ոչ միայն Թրքահայաստանից ձեռք քաշեցին, այլ Ռուսահայաստանի մի մասն էլ վիշեցին թուրքերին:

Ռուսաստանի պանապան վայրերում գերման-աւստրիական ճակատից մեկնած բազմաթիւ հայ վիճուորներ էին հաւաքուած, որոնք ձգտում էին հայրենիք՝ Կովկաս վերադառնալ, բայց խորհրդային իշխանութիւնը արգելք էր հանդիսանում: Միւս կողմից, Բազում, մերժելով Անդրկովկասեան Սէյմի իշխանութիւնը, Լենինի կողմից նշանակուած Անդրկովկասեան Կոմիսար Ստ. Հահումեանի եւ Հայոց Ազգային խորհրդի գլխավորութեամբ, ուժեր էր համախմբում թուրք-ադրբեջանեան սպասնալիքի դէմ: Ռուստմը եւ ուրիշ դաշնակցական գործիչներ, ինչպէս բժ. Յ. Չաւրեանը, Լիւլ. Նազարեանցը, կարողացան հստակ խորհրդային իշխանութեան, որ արտօսեց հայ սպաներին եւ վիճուորներին զէնքով եւ ուզումաթերքով անցնել Բազու: Քիչ լատոյ, Ռուստմն ինք եւս մեկնեց Բազու եւ մինչեւ վերջ մնաց այնտեղ, իբրեւ Բազուի Հերոսամարտի ղեկավար ոգին:

Բազուի ողբերգական անկումից լատոյ, Ռուստմը բազմաժամար հայերի հետ մեկնեց Պարսկաստան, ուր մի կողմից ջանաց ապահովել գաղթականութեան օգնութեան գործը՝ ազգային մարմինների ու պարտիկ եւ անգլիական իշխանութիւնների օժտելակութեամբ, միւս կողմից յարաբերութեան մէջ մտաւ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի ազգային ու քաղաքական կազմակերպութիւնների հետ՝ Հայաստանին օգնութիւն փութացնելու համար: Հակառակ ընդհանուր յուսալքութեան, Ռուստմը երբեք չընկճուեց եւ միշտ մնաց լաւատես ու կորովի:

Ընդհանուր վիճադադարից լատոյ, 1918 Նոյեմբերին, երբ ճանապարհները բացուեցին, Ռուստմը շտապեց վերադառնալ Կովկաս: Հայաստանը այլեւ անկախ հանրապետութիւն էր: Նոր յոյսեր ու նոր հեռանկարներ էին բացում հայութեան առջեւ: Բայց Թիֆլիսում նրան սպասում էր ասքափելի մի հարուած. Վրաստանը, իր մտերիմ ընկեր Նոյ ժողովների գլխավորութեամբ, պատերազմի մէջ էր Հայաստանի հետ, եւ Թիֆլիսի հայ բնակչութիւնը խուժոված հալածանքի առարկայ՝ վրացիների կողմից: Ռուստմը գերագոյն ձիգ թափեց վերջ տալու այդ անիմաստ, անպատիւ արիւնստեղութեան: Անձամբ դիմեց ժողովարային: Բայիսեց ամէն դուռ, մինչեւ որ անգլիացիների միջամտութեամբ պատերազմը վերջ գտաւ: Իր կեանքում հազիւ թէ Ռուստմը երբեւիցէ այդքան տառապած լինէր, որքան այդ օրերին:

Պիշեր ու գերեկ Ռուստմը հանգիստ չուներ: Անվերջ ոտքի վրայ էր, ժողովների եւ խորհրդակցութիւնների մէջ, ձմեռուայ ցրտին, մի թեթեւ վերարկուով ու ծակ կօշիկներով, անփոյթ դէպի իր ստողութիւնը, անտես առնելով ընկերների թախանձանքը՝ խնայելու իր անձը: Ու մի գիշեր էլ, ժողովից ուշ վերադառնալով տուն, անկողին ընկաւ ու այլեւս ոտքի չէլաւ. պարզուեց, որ վարակուած էր բժաւոր տիֆով: Քիչ անցած՝ տիֆը վերածուեց թուքերի բորբոքման: Բժշկական գիտութիւնն անպօր էր այլեւս օգնելու: Եւ 1919 Յունուար 19ի գիշերը, Ռուստմը յափտեւնապէս փակեց աչքերը: Մեծ սիրտը, որ յոգնել չգիտէր, կանգ առաւ: Ռուստմը մեռաւ անկախ Հայաստանը չտեսած...

«ՏՈՒՆԱՊԱՏՈՒՄ 2. 8. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ»,

Պոսքըն, 1950

Եւ ահա **Ռոստոմը**: Նա ինքն ալ խոշոր «լրացուցիչ» մըն էր, ինքն ալ ոչ պակաս անհրաժեշտ Երրորդութեան մէջ՝ թէ՛ իր նորը իմացականութեամբ եւ թէ իր աւելի հանգիստ, հարթ ու հաւասարակշռուած խառնուածքով: Միայն գիտեր ինքզինք ջնջել միւսներու առջեւ — եւ այդ կ'ընէր սիրով, բնականօրէն, առանց ցոյցի ու կեղծ համեստութեան: Մեծամոլութեան արատը, որ իր հիւանդագին արտայայտութիւններով այնքան յատուկ է հայ մտաւորականին առհասարակ, խորթ, օտար էր մեր Երրորդութեան անդամներուն, — այն օտար էր մանաւանդ Ռոստոմին: Դժուար է գտնել մեր հին ու նոր, ռուսահայ ու թրքահայ բարձր մտաւորականութեան շարքերուն մէջ ուրիշ դէմք մը, որ լինելով ի բնէ այնքան լայնօրէն օժտուած, ունենալով խելքի, **հիմուրի**, արիւթեան ու անձնակոհութեան այնքան առատ պաշար մը, միեւնոյն ժամանակ այն աստիճան կերծ լինէր ինքնապաշտուա՞ի, փառասիրութեան, ունայնամտութեան հակումներէն, ինչպէս Ռոստոմ:

«Կատարե՛նք մեր պարտքը մեր թշուառ ժողովուրդի հանդէպ... Փա՛ռք, ծա՛փ, դափնիներ՝ — ունայնութիւն ունայնութեանց»... Այդպէս կ'ըսէր մեզի անոր մշտապուարթ ու ժպտուն դէմքը, անոր իւրաքանչիւր խօսքը եւ **ժեսթը**:

Գիծ մը՝ որ այնքան կը գեղեցկացնէ՝ զաղափարական գործիչը, կու տայ անոր փայլ ու հրապոյր, կը դարձնէ՝ վայն մտաւորականութեան ու վանզուածներու սիրելիս (*):

(*) Քրիստափորը շատ կը սիրէր Զուարթանը, բայց առանձին բնչուրիւն մ'ուներ դէպի Ռոստոմը: Պէտք էր տեսնել, զգալ Քրիստափորի տառապանքը ամէն անգամ, երբ որեւէ շարագուշակ լուր կ'առնէր իր սիրելի Քոքոթի մասին: Օր մը, 1903ին, ըստ սովորութեան երկուեւո՞վ խմբագրատունէն էինք, աշխատանքի սեղանին շուրջ: Այդ օրը մեզի լուր հասեր էր Կարսի ուժանակային պայքումի մասին, որուն զոհ գացին չորս ընկերներ: Բնականաբար, ամէնէն հիշ-շատ ընկեալս էինք, խորհելով, որ քանակագին կեանքեր գոհուեր են եւ որ դէպքը անշուշտ ռուս ու բուրք կտապարտութիւններու ուշադրութիւնէ կ'երախրէր մարմիններուն վրայ: Բայց Քրիստափոր աւելի ծանրակշիռ պատեառ մ'ունէր յուզուելու: Անրոզ օրը մտայ, սգաւոր տրամադրութեան մէջ էր: Բառ մը չէր արտասաներ, ստեպ կը թողուր աշխատանքը, կը փաշտ սրահին մէջ ու անկիւրջ կը ծխէր: Եւ մինչ ես լուր կը գրէի, յարգելով իր մտածող լուրիւնը, նա կանգ առաւ ետեւս ու դողդոջուն ձայնով.

— Գիտե՛ս, մեզ մի ծանր հարուած է սպասում...

Յայտարարութեան խորհրդաւոր տունը ցնցեց զիս, Բոզի գրիչս ու հարցական արտայայտութեամբ դարձայ դէպի Քրիստափորը, որ շարունակեց աւելի յուզուած.

— Իմ հաշուով Ռոստոմը այդ պայքումի միջոցին Կարս պիտի գտնուէր...

Ու լոյս: Մնացածը պարզ էր: Ռոստոմը «Գաշնակցութեան» ուժանակային գործի մասնագէտներէն էր եւ այդ օրերը Կարս էր. բնականաբար, դժբախտ փորձին ներկայ պիտի լինէր եւ ուրեմն, սպանուածներէն մէկը նա էր:

Չարդարացաւ Քրիստափորի ներադրութիւնը. Ռոստոմ դեռ ողջ էր եւ ինքը Քրիստափորն էր, որ շուտով զոհ պիտի երթար ուժանակային ազտաւոր արկածին...

Մոսկուայէն Թիֆլիս վերադառնալով (1890ին), Ռուսոմ իր ընկեր Չարեանին հետ առաջին փարողներէն եղաւ Լորաձին Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ անոր ամենէն գործօն անդամներէն մէկը: Յղնա գիւղէն էր, նոյն Գողթանէն, որ ծներ է Քրիստափորը: Ընթրստ սնն էր արդէն Մոսկուայի Պետրոսեան ձեւաբանին մէջ, ուր մասնակցեր էր ուսանողական ծանօթ խառնակութիւններուն: Ապարտական տիպ սնն էր, խստաբարոյ, չարքաշ կեանքի եւ դժուակ աշխատանքի մարդ սնն: Ֆիլիքայեւ ամենէն ուժեղն ու յարթամուամն էր Երրորդութեան մէջ, որու կրտսեր անդամն էր: Փոքր ինչ դանդաղ էր Քրիստափորի պէս եւ անոր պէս կամքոտ ու կորովոտ: Առողջ, համաչափ մարմին սնն, խիտ ու ցրիս մալերով, կարճ ու ցանցատ մօրուքով: Աչքերուն մէջ սննական, հեգնախառն ժպիտ սնն: Սուր ըմբռնողութիւն, որ օժտուած էր նաեւ որախօսելու անսովոր կարողութեամբ: Վերին աստիճանի բարի, ընկերասէր եւ մարդասէր, ինչպէս իր երկու մտերիմները: Չափազանց պարզ իր շարժումներէ եւ ամբողջ կեցողածքի մէջ:

Ժընեւում, 1892էն ի վեր, խմբագիրն էր «Դրօշակ»ի եւ ինքն իսկ գրաշարը: Տարի մը յետոյ, իրեն միացան նոյն կրկնակ պաշտօնին մէջ՝ Յովհան Դաւթեան, Գարեգին Խաժակ, Սիմոն Շխեան եւ ուրիշներ: Թիֆլիսէն ետք, մտերմիկ ընտանիք սնն ալ հաստատուեցաւ Լեւնանի ափերուն: Ռուսոմ — անոր իմացական, յեղափոխական գլուխը:

Գրելու ձիրք սնն չունէր, թէեւ լաւագոյնն էր եղածներուն մէջ: «Դրօշակ»ի խմբագրապետն էր եւ ինքն առաջինը կը խնդար իր տիտղոսին վրայ: Յօդուած մը գրել, ճառ մը ըսել, բանախօսութիւն մը ընել — ճշմարիտ տառապանք էր իրեն համար: Մեծ մասամբ ընկերներուն գրել կու տար «Դրօշակ»ի յօդուածները եւ ինքը սիրով կը շարէր: Քիչ կը կարդար, բայց լաւ կը մարտեր կարդացածը:

Խմբագրութիւնը եւ իր ամբողջ ժընեւեան կեանքը տաղտուկ կը բերեր ծնեալ դաւադիր-յեղափոխականին եւ 1895ի սկիզբները նա ձգեց «Դրօշակ»ը իր ընկերներուն, անցաւ Կովկաս ու նոյն տարուան ամառը մտաւ Թուրքաց Հայաստան, Էրզրում, որպէս սամովարի [ինքնատեղ] վաճառական:

«Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ»,

Ա. հատոր

ՌՈՍՏՈՄ ԵՒ ԱՐԱՄ

(ՔԱՆԻ ՄԸ ԳԻԾԵՐ)

Տարբեր սերունդի եւ տարբեր տարիքի մարդիկ, բայց մեր այս երկու թանկագին ընկերները որքա՛ն կը նմանեին իրարու շատ մը տեսակետներով:

Ամենէն առաջ՝ իբրեւ սերմանացան: Ուսուցիչ՝ երկուքն ալ, իրենց տըք-նութիւնը խոր հետքեր կը ձգէր նոյնիսկ այս տարրական եւ խաղաղ ասպարէ-վին մէջ: Կը յիշենք Ռոստոմը, երբ թուաբանութեան դաս կու տար 8-10 տա-րեկան մանուկներու, ի հարկին ամբողջ դասաժամը յատկացնելով միայն մէկ դանդաղամիտ աշակերտի դասը սորվեցնելու: Եւ այս տաղտկայի ճիգը՝ ամե-նէն հասուն տարիքին մէջ. թէն ծանրաբեռնուած՝ իր բուն պաշտօնին մտահո-գութիւններով, բայց առանց տրտնջալու, միշտ բարի ժպիտ մը դէմքին: Տես-նելու էր, դարձեալ, թէ ի՛նչ ոգեւորութեամբ հարիւրաւոր աշակերտներ կ'առաջ-նորդէր դէպի դաշտերն ու սարերը, իրագիտական դասեր տալով ճամբան հան-դիսած քարի կտորի մը, բոյսի մը, ծաղիկի մը, ծառի մը կամ ճճիի մը մասին: Եւ այս՝ ոչ միայն քաղաքին մէջ, այլ ամէն ուր որ կ'երթար, Կարինէն մինչեւ Մոսկ եւ Սասուն, իր հետ առած՝ 10-15 դպրոցականներ, խումբ մը շրջիկներ ալ ետեւէն:

Ուսուցիչ էր նաեւ Արամը: Օսմանեան Սահմանադրութեան արշալոյսին, հապիւ ապատած Վանի քստմնելի նկուղներէն, կը հանգստանար ժընել, յետոյ կ'անցնէր Օրտու, Սեւ Շովու փիւր, իբրեւ դպրոցի ուսուցիչ, յետոյ նորէն Վաս-պուրական, իբրեւ գործիչ եւ ուսուցիչ: Դժուա՛ր է ըսել, ուսուցիչն էր որ կը լրացնէր յեղափոխականը, թէ յեղափոխականն էր, որ սովորական դաստիա-րակ-վարժապետի միօրինակութենէն կը բարձրացնէր վինքը կախարդական ու-ժի մը: Աշակերտը, ինչպէս ամբոխը, ոչ թէ դաս կ'առնէր, այլ կը խնորուէ՛ր, իր նայուածքին տակ, կը թրծուէր ինքնաբերաբար, հասարակ ընթերցարանը կը դառնար կենդանի աշխարհի մը, ուր պճխուն աչքեր հաճութեամբ կը գտնէին ինչ որ կ'ուզէր սորվեցնել ուսուցիչը:

••

Այս նոյն թաթաւուն, անպզալի այլ տիրական եւ յարատել գիծը՝ նաեւ կուսակցական կեանքի մէջ, քաղաքական-յեղափոխական գործունեութեան ըն-թացքին:

Ճիշդ է, որ խառնուածքի տարբերութիւնը կը շեշտուէր այստեղ: Ռոս-տոմը՝ միշտ լռակեաց եւ ստուերի մէջ, կը խուսափէր աղմուկէն եւ ամբոխէն, բայց կ'երեւար ամէն տեղ: Աւելի շատ՝ պարզ խմբական ժողովներու քան մի-թիւններու: Եթէ առիպուէր բեմ ելլել, համեստօրէն կը նստէր աթոռին վրայ,

«վրոյց անելու», ոչ թէ ճառ խօսելու համար: Իսկ իր վրոյցները... Ափսո՛ս որ ոչ իսկ պատճէն մը կայ թուրքի վրայ: Ինքն իսկ արգիլած է գրի առնել:

Արամը, աւելի տաքարիւն, նոյնքան սիրելիլ հանդերձ մրջիւնի աշխատանքը, վախ չունէր ամբոխէն, եւ ոմբաձիգ բառեր կը հոսէին իր բերնէն, բեմի վրայ: Հռետոր չէր, բայց պողպատի ձայն կու գար իր խօսքերէն: Կը պոռթկար անձիգ եւ անարուեստ, բայց կը զգայիր որ միտքն ու կամքը կուզընթաց կ'երթան:

Ինչպէս տարբերութիւնը, միացման գիծն ալ այստեղ կը շեշտուէր: Բեմէն, հրապարակէն, աղօուկէն յետոյ, երկուքն ալ, Ռոստոմը եւ Արամը, կարծես միեւնոյն մարմնին երկու թեւերն էին, որ առանց նեղութիւն պատճառելու կը գրաւէին, գործի կը կապէին բոլոր պիտանի տարրերը: Կը թուի թէ — արդեօք իրենց գիտութեա՛ն բերումով — երկուքին համար ալ գաղտնիք չունէր մարդիկը տարրալուծելու յատկութիւնը: Մէկ տղայ, մէկ աղջիկ, գիւղացի, ստաւորական, խումբ մը երիտասարդներ, փոք չէ, կը բաւէ որ հանդիպեցան մէկուն կամ միւսին սուր հայեացքին, իրենց այս կամ այն գիծով, այլևս ապատում չկար: Միայն մէկ լաւ յատկանիշ բաւական էր, որ երկուքն ալ մտնային թէկա՛ծուին գէշ կողմերը ու ճգնէին գործի մղել վայն, այդ մէկ բարեմասնութեամբ սրբագրելու համար թերիները:

Այսպէ՛ս էր որ, ե՛լ Ռոստոմին ե՛լ Արամին հետ կապուած անուններ, ամենէն համեստէն մինչեւ ամենէն փայլունը, դարձած են հաւատարիմ եւ գործօն պիտուորեալներ Հ. Յ. Դաշնակցութեան: Սովորական իմաստով աշակերտներ չեն եղած անոնք, այլ մասնիկները կամ ժառանգորդները վարպետներուն պանական յատկութեանց:

Ամենի լերան մը կողքին թառած կաղնի մըն էր Ռոստոմը: Աւելի ճիշդ՝ ժայռի ստորոտէն բխած վճիտ առու մը, որ կը հոսի ու կը ժպտի, որ հետքեր կը ձգէ ու կը խուսափի, մերթ ծածկուած՝ թուփերու տակ, մերթ խառնուած՝ մեծ ջուրերուն: Ե՛լ ներկայ ե՛լ բացակայ, ե՛լ այստեղ ե՛լ այնտեղ: Իրեն համար չկար գործին մեծն ու պկտիկը, խոնարհն ու շքեղը: Եւ իրեն համար չէին մեծ ոստաններն ու ջաղաքները, Տարին մէկ անգամ Պոլիս կու գար Կարինէն, օրերը համբրելով: Երեք օր կամ մէկ շաբաթ՝ կուսակցական գործերու համար: Յետոյ երեք օր ալ ժընեւ՝ կինը տեսնելու: Եւ շոգեպինդ վերադարձ՝ դէպի Կարին: Այն աստիճան արագ, որ կը մերժէր ճամբորդի կառք առնել Տրապիզոնէն ու կը նստէր թղթատարական սայլը, որպէսզի, փոխանակ վեցի, երեք օրէն հասնի Կարին, անշուշտ, գիշեր ցերեկ քշելով սայլը, սուրհանդակին հետ քով քովի: Յաճախ կը պատահէր, որ ընկերները թելադրէին Պոլիս մնալ, իբրեւ Բիւրոյի անդամ, քանի որ այնտեղ էր կուսակցութեան վարիչ կեդրոնը: Շատ կարճ էր Ռոստոմի պատասխանը.

— Եթէ դժգոհ էք Էրպրում կենալէս, պատրաստ եմ Խարբերդ անցնելու:

Եւ մինչեւ Մեծ Պատերազմը մնաց Կարին, թէ՛ իբրեւ Բիւրոյի անդամ, եւ թէ իբրեւ ազգային դպրոցներու տեսուչ, — յիշելով միայն իր գլխաւոր պաշտօնները:

Չափազանց բարեհամբոյր՝ ընկերական կեանքի մէջ, փիլիսոփայի պէս ներողամիտ՝ ոչ-դաշնակցականներու հանդէպ, առիծի պէս կը մտնէր Ռոստոմը, ապացուցուած յանցանքի մը առէն: Միս-միեակը, մէկ նայուածքով եւ երկու բառով, պինտաթափ կ'ընէր ամենէն անուպայ վեղծարարը, կը խոստովանցընէր ամենէն քարացած խաբերան: Իր կեցուածքն իսկ ահ ու դողի կը մատնէր յանցաւորը, կամ խուճը մը յանցաւորներ միասին, դէմ դիմաց: Թերեւս, մեր անդրանիկ ընկերներէն ոչ մէկուն առջեւ այնքան սարսուռ պզգացած են մեր շատ մը ընկերները, որքան Ռոստոմի բարոյական սաստիկ տակ: Լեռ ըլլար՝ կը փէր անոր երեւութապէս խաղաղ, ժպտուն, այլ հատու ակնարկէն:

Այլապէս եզակի տիպար մըն էր Արամը: Վարժ՝ բունն ձեւերու, յաճախ ձեռքը մատուէրին, ան կրփնիտ կը դառնար վտանգի պահուն, ու վճիռներ կ'արձակէր կատարեալ ինքնավատահութեամբ: Գրեթէ անսխալ էր, բոլորի պահանջը ըմբռնելու տեսակէտէն: Անբոխը շատոնց մոռցած էր նախասահմանադրական շրջանի դաւադիր Արամը, եւ իր առջեւ կը տեսնէր հանրային գործիչը, մշակութային աշխատանքի նուիրուած ուսուցիչը:

Եկա՛ւ 1915 Ապրիլը, հայաջինջ սարսափներու բոլոր նախանշաններով: Իշխանը սպաննուած՝ դաւադրաբար, Վուսնեանը ձերբակալուած՝ նոյն խարդախութեամբ:

Եւ Արամը կու տայ Վանի ապստամբութեան մարտակոչը, առանց մէկ վայրկեան տատանելու: Ուսուցիչը կ'անհետանայ յանդուգն յեղափոխականին առջեւ:

Նոյն վճռական թափը՝ 1918 Մայիսին: Վասպուրականը՝ նահանջի հարկադրուած. այնքան զերմարդկային ճիգերով շահուած նուաճումները՝ վըտանգի տակ, Երեւանը՝ շրթայակապ եւ հեղձամահ, հարիւր հազարաւոր փախըստականներ գաղարուն՝ կեանքի եւ մահուան այլքներուն մէջ. ո՛չ բարեկամ ուժ, ո՛չ ապակն: Թշնամին սրընթաց կը քրքջայ, դանակը շողացնելով...

— Կոխ՛ւ, կը գոռայ Արամը: Բն իր մտգական խօսքին տակ, ամբողջ ժողովուրդը մը մէկ մարդու պէս ոտքի կանգնած, կը խոյանայ դէպի Սարդարապատ եւ Ղարաբաղիսէ, վարենլու եւ վարենուլու համար: Թերեւս ինքն ալ կը կասկածէր յաղթական ելքէն. բայց պատրանք չէր այլեւս. Խալիլ փաշաները խաղաղութեան դափնիներով կը դիմաւորէին արժանաւոր հակառակորդը:

Դաշնակցութիւնը չի սիրեր աստուածացնել անհատները, ինչքան ալ բարձր արժանիք ունենան: Դաշնակցութեան համար անհատը՝ խտացումն է հաւաքական առաքինութեանց: Կենդանի, տեսանելի եւ շօշափելի արտայայտիչը՝ հաւաքական կամօրին: Բայց ժողովուրդը, որ ունի իր առանձին աշխարհահայեացքը, այնքան տարերային ու հարապատ, 1918 Մայիս 28էն յետոյ, Արամը հոջակեց իյոմնողիք հայկական անկախութեան: Եւ, անշուշտ, սխալ չէր այս եզրակացութիւնը, մեր ժամանակակից պատմութեան ամենէն ճակատագրական օրերուն համար:

Անխոցելի՝ բոլոր կոիւներուն եւ վտանգներուն մէջ, մեզմէ բաժնուեցաւ երկուքն ալ՝ ամենէն անյուսալի պատահարով, — համաճարակ հիւսելոյթեամբ: Ու զացին այնպիսի ատեն մը, երբ այնքան կարօտ էինք երկուքին ալ, ինչպէս նման տիպարներու: Մեր ճակատագրական դժբախտութիւններէն մէկն ալ՝ այս: Իրարու ետեւէ, խոււք-խոււք կամ հատ-հատ, հայաջինջ սարսափներու ընթացքին կամ տխւար դիպուածներու հետեւանքով, կորսնցուցինք ամբողջ փաղանգ մը, որ չարաչար տքնեցաւ յաղթանակը փութացնելու համար, բայց չհասաւ յաղթանակի օրուն: Կամ տեսաւ զայն քոսսային վիճակի մէջ, տակաւին չձեւարուած: Ամբողջ սերունդ մը, որ կոչուած էր բախտորոջ դեր կատարելու: Մնացինք որբեւայրի, ե՛ւ իբրեւ ժողովուրդ, ե՛ւ իբրեւ կուսակցութիւն:

Այդ կակիծը շատ անլի խոր է այսօր եւ անլի ուժգնօրէն կը խոցոտէ մեր սիրտը օրուան այս ժամուն, երբ այնքան մտայլ է հորիզոնը, եւ այնքան միօրինակ՝ հայկական իրականութիւնը:

Բայց, մենք մեծագոյն անարգանքը ըրած պիտի ըլլանք Ռոստոմներու եւ Արամներու յիշատակին, եթէ, նկուն եղերամայրերու պէս, տարուինք հառաչանքներով, — «մեռանք-կորանք» — փոխանակ տասն անգամ տասնով բազմապատկելու մեր կորովը:

Անփոխարինելի են Ռոստոմն ու Արամը, ինչպէս այնքան ուրիշներ, որ անդարձ զացին. բայց < Յ. Դաշնակցութիւնը միշտ ալ ընդունակ է Ռոստոմներ եւ Արամներ յարուցանելու, ո՛րեւէ ճակատագրական ժամու. կը բաւէ, որ անթարթ աչքերով եւ սրբազան հաւատքով նայի անոնց թողած յեղափոխական հանգանակին. տիրաբար, խորապէս ըմբռնէ անոնց կորովին իմաստը, եւ անդաւաճան յարատեւութեամբ քալէ անոնց ճամբէն: Յեղափոխական միտքը չի հանդուրժեր քարացած կաղապարներու: Եւ Ռոստոմներն ու Արամները կը նըսնմանան ա՛յն օրը, կամ < Յ. Դաշնակցութեան դիմագիծը կ'աղճատուի ա՛յն ժամուն, երբ յաջորդ սերունդը մոռնայ ոգին, տառը միայն հողովելով, կամ իրական ճիգը շփոթէ սևամէջ «քիչէ»ներու հետ:

Առաջնորդող յօդուած «ԴԲՇՆԿ»ի, քիւ 1-2.
Յունուար - Փետրուար 1929

Ռ Ո Ս Տ Ո Մ

(ՅՌՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՏՊԱՌՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

Մարդիկ կան, որոնց մասին խօսիլը դժուար է, գրելը ա՛լ աւելի դժուար: Անբացատրելի պզտուս մը կարծես մեզ յուրեան կը հրաւիրէ, որովհետեւ կը պզանք խորասուս, որ մարդկային արտայայտութեան միջոցները անբաւական են պատկերացնելու այն բարոյական պատկերը, որ ամէն **մէկս** մեր յիշողութեան մէջ կը պահպանենք երկիւղածութեամբ: Քանի անգամներ փորձեր են գրել Ռուստոմի մտայն եւ պզացեր են անկարողութիւնս, քանի անգամներ փորձեր են խօսիլ իր մտայն եւ կցկտուր բառեր են արտասաներ միայն, այսուամենայնիւ տարիէ մը ի վեր է, որ անիկա իր աչքերը փակեր է բայց անզողար կենդանի մտացեր է իմ մտածումսիս մէջ եւ եղեր են օրեր, որ իմ **մտքիս** բոլոր հորիզոնները ստրողութեամբ գրաւուեր են իր յիշատակովը:

Ինձ համար եւ մեզմէ շատերուն համար, ան **դէտ** մտեալ չէ, անոր դիմագիծը յարատեւ կերպով կանգնած է մեր դիմաց, յաճախ կը խօսինք իրեն հետ եւ յաճախ վարանումի եւ անձկութեան չարչարող ժամերու մէջ, կը պզանք ու կ'ընդունինք իր **հաւանութիւնը** կամ **մերժումը**, աւելի թափանցող, աւելի կատարեալ, աւելի **անատարկելի** կերպով մը կենդանի է անիկա մեզ համար եւ խօսքերը որ արտասանած է, վերաբերումնքը որ ունեցած է այս կամ այն ճշգրտաժամանային օրերուն՝ բարոյական օրէնքներ են դարձած եւ անխախտելի հիմք ուրիշ օրերու եւ զայիք դէպքերու մէջ մեր ունենալիք վարմունքին ու կեցուածքին:

Քիչ անգամ կը պատահի, որ մարդ մը այնքան ուժեղ եւ **լուսեղէն** հետք մը թողու իր ետեւը, որ մարդ կարողանայ այդքան մեծ բարոյական տիրապետութիւն ունենալ հոգիներու վրայ. թանկագին եւ հպուստիատ բան է այդ յետ մահու պօրութիւնը, որ այլեւս ապտապրուած ժամանակի եւ հեռաւորութեան սահմանափակումներէն՝ կայ ու կը մնայ ամէն տեղ ու ամէն ստեն եւ որուն ազդեցութիւնը պիտի բերեն գիտակցարար թէ անգիտակցարար ամէն անոնք որոնց հոգին որեւէ բարեբախտ ասիքով մը հաղորդակցութեան մտած է Ռուստոմի հոգիին հետ:

<Էղիմակաւոր անձեր, իր ուղղակի աշխատակիցները, շատ բաներ կ'ունենան գրեցիք անշուշտ իր մտայն: Ռուստոմի կենսագրութիւնը հարուստ է դէպքերով եւ այնպիսի նկարներով, որոնք սերտ կերպով կապուած են մեր ապտապրութեան պատմութեան հետ: Անոր կեանքի պատմութիւնը միեւնոյն ստեն

պատմութիւնն է: Կայ ժողովուրդի ամենամեծ եւ ամենէն հաստատ կերպով կատուցուած կուսակցութեան պատուոյթեան. իր հասարակական գործունէութիւնը սերտ կերպով կը սկսի: Բարչակցութեան հետ, որուն իմանալիքներէն մէկն է, որուն անուր սիւներէն մէկը եղած է եւ որուն լայն գնդերէն բոլոր ծանրութիւնը միջոց մը մինակը տարաւ իր անձնիկի ուսերուն վրայ: Ես չեմ ուզեր սակայն ծանրանալ իր հասարակական գործունէութեան մասին, այդ բանը ընելու ոչ միջոցները ունիմ եւ ոչ հարկ եղած ձեռնառութիւնը, եւ պիտի ջանամ ներկայացնել իր բազմադիմի հոգիին մէկ երեսը, ներքին մարդը, իր հոգիին ժպիտները, այն ինչ որ շատ շատերուն անծանօթ մնացած է, որովհետեւ իր բազմաբաղ եւ հեւ ի հեւ կեանքին մէջ, առիթ չունէր, ժամանակ չունէր արտայայտուելու եւ որ տարօրինակ եւ խիստ վերապահութեամբ մը կարծես քողարկուած կը պահէ:

Ամէն անոնք որոնք Ռոստոմը անձամբ ճանչցած են, գիտեն որ անիկա սակաւախօս էր, յաճախ լռակեաց, իր դէմքը խոժոռ էր եւ անժպիտ, իր խիստ դիմագիծը, խորշոմներով ծածկուած՝ առաջին հանդիպումին կը մնային անհաղորդ եւ ներամփոփ: Անիկա կարողութիւնը ունէր ընդմիջտ անհաղորդ մնալու անոնց համար: Իր խորաթափանց աչքերը մէկ անգամէն կը սուլուէին մարդոց հոգիին մինչեւ խորքը եւ այդ էր պատճառը, անշուշտ, որ անիկա մէկ անգամէն կը սիրէր, կամ ոչ. իր ատելութիւնները եւ սէրերը հպօր էին եւ գրեթէ մշտնջենական. իր պորտաւոր խառնուածքը չէր հաշտուեր այնպէս, զաղջ համակրութիւններու, փոքրիկ պատմութիւններու, միջակ գեահատութիւններու եւ անցողակի տրամադրութիւններու հետ: Այսպէս էր կամ այնպէս, կ'ընտրէր կամ կը մերժէր եւ անոնք որոնք բախտը ունէին իր համակրութիւնը վայելելու, անոնք որոնք իր սրտին ճամբան գտած էին, անոնք միայն գիտեն թէ գորովանքի, սիրոյ, անձնուկրութեան եւ ներողամտութեան ինչ անսահման ծով մը կար այդ խիստ, խոժոռ եւ անհաղորդ երեւոյթով մարդուն հոգւոյն խորքը. անոնք միայն գիտեն արժէքը այն դժուարին ժպիտին, որ իր դէմքին վրայ կը ծաղկէր, որ իր ամբողջ էութիւնը կը լուսատրէր եւ որուն յիշատակը շատ թանկագին բանի մը նման կ'ընկերանար մարդու ստաժումին եւ զգացումներուն:

Առաջին անգամ իրեն հանդիպեցայ Պոլսոյ մէջ. Ատանայէն նոր վերադարձեր էի. ճաշի սեղանի մը շուրջն էինք. իր անունը լսած էի բայց իր դէմքը անծանօթ էր ինձի. անձնական սուգ մը մթազնամ էր պինքը. ուշադրութեամբ կը նայէի այդ խիստ դէմքին մեծութեան եւ տարօրինակ ու անբացատրելի զգացում մը կը ներշնչէր ինձ. լսին էր ու ճաշի ամբողջ տեսողութեան բառ մը չարտասանեց: Իմ քովս նստած էր Կարոն. հարցուցի իրեն թէ ո՞վ է. անմիջապէս մեկ ծանօթացուց. իր նայուածքը քանի մը անգամ ծանրորէն սեւեռեց իմ վրաս. իմ տածանելի ճամբորդութենէս դրուագներ կը պատմի. ամենքն ալ հետաքրքրօր էին եւ ամենուն ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր իմ խօսքերուս վրայ ու երբ

սեղանէն կ'ելլայինք, ինձ մօտ եկաւ, ձեռքս սեղմեց, կարծես բան մը ուզեց ըսել, ոնգանքը լայնացան, շրթները շարժեցան անձայն եւ լռեց ու իր վսպուած յուզումով դէմքին արտայայտութիւնը այլեւս դրոշմուած մնաց իմ մտքիս մէջ:

Քանի մը շաբաթներ յետոյ Էրպրուումն նամակ ստացայ իրմէն: Ազգային վերածնունդը իր մեծ թափին մէջ էր եւ այդ մեծահոգի մարդը իբր դպրոցի տեսուչ գացեր էր Էրպրում, երկրի կոըրծքին մէջ, իր կամքի ուժովը **դղրդելու** ժողովուրդին վանգուածը, որպէսզի գիտակցելով իր դերին՝ դիմէր դէպի ձակատագիրը: Այս նամակով եւ յաջորդող ուրիշ նամակներով կը հրաւիրէր վիս երթալ Էրպրում, կը յայտնէր թէ գաղափարական եւ կրթուած կնոջ մը դերը ինչ մեծ կրնար ըլլալ այդ բեղմնաւոր շրջանին մէջ: Աւաղ, անձնական պատճառներ, պպտիկ պատճառներ արգելք եղան ինձ այդ հրաւերին պատասխանելու, ու երբ յաջողեցայ վերջապէս այդ արգելքներուն յաղթելու, երբ պատրաստուած էի ճամբայ ելլելու, եւրոպական պատերազմը ծագեցաւ եւ ամէն ինչ իր հիմներէն խայտեցաւ:

Ռոստոմ կրցեր էր սահմանը անցնիլ եւ գլտէի որ Կովկաս էր. եւ երբ Պուլկարիա եւ անկից ալ Ռումանիա ապաստանելու ստիպուեցայ, Պուքարեստի մէջ իմ դիմացս երկու ճամբաներ կը բացուէին, դէպի Կովկաս կամ դէպի Փարիզ, ու հետեւեցայ առաջին ճանապարհին. Ռոստոմէն հեռագրեցի իրեն, հապի թէ վիսքը կը ճանչնայի անձամբ, բայց ներքին խոր վզացումը ունէի, որ դէպի հարապատ բարեկամ մըն է որ կ'երթայի:

Սոսկայի էր հոգեկան դրութիւնը որուն մէջ էինք այդ միջոցին... սուգերու ահագին շղթայ մը կապուած էր մեր ոտքերուն. պատառոտած սրտերով, հոգիներս բեռնաւորուած հապար ցաւով, խելացնոր, ջիղերս քայքայուած, հալածական մշտատեւ մղձաւանջէն՝ հասանք Թիֆլիս: Ամբողջ ամիսներ, հակառակ այն սիրայիբ եւ տաք մթնոլորտին որուն մէջ սկսանք վերապրիլ, հակադէցութիւնը մեր կրած տառապանքներուն այնքան ուժգին էր որ ինձ թուեցաւ որ այլեւս երբեք, բայց երբեք ժպիտը պիտի չերեւայ մեր դէմքերուն վրայ եւ թէ մեր ուղեղները միանգամընդմիջտ խեղանդամուած պիտի մնան:

Աւելի քան երկու ամիս մնացի Ռոստոմի տան մէջ. հարապատ եղբօր գուրգուրանքով վարուեցաւ անիկա ինձ հետ. հոգեպէս հիւանդ, ֆիզիքսապէս հիւանդ, մատնուած մտային ապիկարութեան, անտանելի ինձ եւ ուրիշներուն համար, իմ թմրած ուղեղիս ընդմէջէն կարողացայ ընդնշմարել վերջապէս գորովանքի, համբերութեան, ներողամտութեան եւ անձուիրութեան այն անսահման գանձը՝ որ այդ խոժոռ, անհաղորդ եւ խիստ երեւոյթով մարդը շոայլելով կ'ընծայէր ինձ եւ այնքան ուրիշներու համար:

Այդ անդրադարձումն իսկ եղաւ առաջին լոյսի նշոյլը, որ ծագեցաւ իմ մթազնած էութեանս մէջ եւ խաւարը փարատեցաւ հետպիտէտ:

Վերջին օրերը որ անցուցի իր յարկին տակ անմոռանալի պիտի մնան ինձ համար: Ամբողջ օրը վբաղուած տենդագին գործուկէութեամբ մը, անիկա տուն կը վերադառնար ճաշի ժամուն յաճախ ընկերակցած հիւրերով: Բոլոր անանուն մարդիկը, բոլոր այն ընկերները որ որեւէ գործով Թիֆլիս էին, իր հիւրերն էին,

իր համեստ սեղանին շուրջ բողբոռած էին միշտ ամեն դասակարգի եւ ամեն աստիճանի պատկանող մարդիկ. ընդհանրապէս, իր սովորութեան համեմատ քիչ կը խօսէր ինքը բայց իր արտասանած բառերը կ'ընդունուէին պատգամներու նման. քիչ չէր պատահեր նաեւ, որ ուէւ մէկու մը շատախօսութիւնը լսելիս, մեղմօրէն կը ննչէր ընկճուած մշտատես յոգնութենէ: Ամէն կարգի խնդիր, ամէն կարգի վէճեր կու գային այդ սեղանին շուրջը եւ պէտք էր շատ խորաթափանց ու խորամանկ ըլլալ կարենալ գուշակելու համար թէ ի՞նչ էր իր անձնական տրամադրութիւնները այդտեղ յուզուող խնդիրներու մասին, այնքա՛ն իր դէմքը կ'ըլլար անթափանցելի:

Ճաշէն յետոյ կրկին կը մեկնէր եւ կը վերադառնար կէս գիշերը անց, յաճախ շատ ուշ, եւ եւ իր սիրելի մայրիկը կը սպասէինք իրեն ընթրիքի, ու շատ ուշ գիշերներուն մէջ, ընթրիքէն յետոյ Ռոստոմ կ'այլափոխուէր, կը վերադառնար իր նսին ու եթէ լաւ տրամադրուած էր՝ երկարօրէն կը պատմէր իր մանկութեան իշխողութիւնները, իր առաջին երիտասարդութեան ոգէւորութիւնները, իր ներքին վզացումները, գնահատութիւններն եւ յուզումները:

Օ՛հ այդ գիշերները, կը տեսնեմ իր սիրելի մայրիկին վտիտ սփռուէլը որ հակառակ իր յառաջացած տարիքին լիքն էր կորովով եւ ոգէւորութեամբ. անիկա հակառակ օրուան յոգնութիւններուն չէր երթար հանգչելու մինչեւ որ իր Ստեփանը չքնէր, ու յաճախ իր գոց աչքերով որոնց մէջ երիտասարդական ցոլք մը յամեցած էր, կը հետեւէր սիրական գաւկին վերոյշումներուն. խօսքով մը, բառով մը կ'արժարժէր պանոնք, վերստին կը յուզուէր եւ թարմ կեանքի այիք մը կարծես կը բարձրանար սենեակին մթնոլորտին մէջ:

Ինչպէս լաւ կը պատմէր Ռոստոմ, եւ ինչպէս իր հոգին կը յայտնուէր հարուստ ու ծանրաբեռն յուզումներով, տպաւորութիւններով եւ վզացումներով — Երբեմն, շատ քիչ անգամ, կը խօսէր իր ունեցած յուսախաբութիւններուն եւ դառնութեան մասին, այն ալ սիպին անձին կամ այս կամ այդ դէպքին վերաբերմամբ, բայց ընդհանրապէս իր պատմութիւնները ոսկեգօծուած էին ուրախութիւնով, յաղթանակի լաւատեսութեամբ: Կարծես նորօրինակ արեւ մը կը ծագէր, կարծես լոյսի մէջ կ'ողողէր մեզ, կարծես թեւեր կու տար մեր հոգիներուն եւ իրականութենէ վեր կը սաւառնէինք գաղափարի եւ իտեալի աշխարհի մը մէջ, հաղորդակցութեան մէջ մտնելով տիեզերական յուզումներու:

Ընդլայնուած հոգիով, յաղաղած ու պայծառացած հրաժեշտ կ'առնէի եւ կը քաշուէի իմ սենեակս. հոգեկան հալուաղէպ վիճակներ կան, որոնց միջոցին մարդուս ներքին հայեցողութեան սահմանները, չափերը կը վերնան, ուր ամենէն վերացական մտածումներու եւ երպաներու աննիթափական սփռուէթն իսկ կ'անհետի, որովհետեւ մարդուս հոգին անամպ երկնակամար մը կը դառնայ լիացած իր լոյսով, իր անսահմանութիւնով:

∴

Այն ժամանակ Անդրկովկասի հայերու կեանքը եռուպեո վիճակի մէջ էր: Ռոստոմ գնաց դէպի նոր գրաւուած հայկական գաւառները. եւ գացի մինչեւ Դեստրոկըատ եւ վերադարձիս մնացի Բագու: Ընդմիջաբար կը հանդիպէինք ի-

րարու եւ ամէն անգամունս վինքը նոյնը կը գտնէի, նոյն բարձրութեան վրայ. պէտք էր աչքերը շատ վեր բարձրացնել իրեն մակարդակին հասնելու համար եւ ինչքա՛ն տխրութիւնով կը մտածեմ որ մարդկային տկարութիւններ մեզ արգելք կ'ըլլան յարատեւ կերպով այդքան աննատչելի ոլորտներու մէջ մնալու: Իր անսպաս ներողամտութեանը շնորհիւ անշուշտ մինչեւ վերջը բախտը ունեցայ վայելելու իր համակրումը, ինչ որ իմ ներքին ամենամեծ գանձերէս մէկը կը համարեմ: Բազուի կոիւններուն նախօրեակին հասաւ այնտեղ եւ մնաց մինչեւ վերջը, մինչեւ թուրքերուն քաղաք մտնելը:

Իր կեցուածքը, իր վարմունքը ոչ միայն ահագին նշանակութիւն ունեցան, այլև ինքն էր որ փրկեց մեր ազգային պատվը, իր հեղինակատր խօսքով, իր ցատումով վերջ դնելով բոլոր վարանումներուն եւ մտավախութիւններուն: Իր կենսոյն այդ դրուագը, իր կենսագրութեան ամենէն գեղեցիկ էջերէն մէկն է, որուն պատմութիւնը կարող է սերունդներ դաստիարակել եւ ապըւազնել: Թէև իմ գրութեանս շրջանէն դուրս է իր կենսագրութիւնը՝ բայց չեմ կարող այստեղ չյիշել իր խօսքը, որ վճռական ազդեցութիւն ունեցաւ եւ որուն առաջ բոլոր կուսակցութեանց ներկայացուցիչները խնարհեցան:

Երբ առարկութիւն եղաւ, որ թուրքերու հետ կռուի մտնելէ առաջ պէտք է հաշուի տանենք մեր ուժերը եւ կշռենք թէ հաւանակա՞ն է որ յաղթող դուրս պիտի գանք եւ թէ հակառակ պարագային պէտք է հպատակութիւն յայտնենք կեանքերնիս փրկելու համար. Ռոստոմ ընդոտս դարձաւ դէպի ժողովը եւ ցամառայից աչքերով գոռաց.

«Երբ թուրքը քաղաքին առաջքն է, այլեւս ընտրութիւն չկայ մեզի մեռնելու եւ ապրելու մէջ, այլ մեռնելու եղանակի՛ն մէջ»:

Վերջին անգամ Ռոստոմին հանդիպեցայ Պարսկաստանի մէջ: Թեհրանէն Ղազուին եկեր էի Միջագետքի վրայով Եւրոպա գալու համար: Ինքը Էնկելիէն եկեր էր Թեհրան երթալու համար: Տարբեր ճամբաներով նոյն օրը հասեր էինք Ղազուին. ինձ հեռագրեր էր նախապէս, որ առանց վինք տեսնելու չմեկնիմ, բայց ինձմէ բոլորովին անկախ պատճառներով հարկադրուած էի ճամբայ ելլել: Մեծ եղաւ ուրախութիւնս երբ իմացայ, որ վերջապէս պիտի տեսնեմ վինքը մեկնելէ առաջ: Ոչ ատեն հասեր էի Ղազուին ու դեռ ճամբու փոշին չթօթուած փութացի իր մօտ: Սիրտս ճնշուած էր շատ դառնութիւններով եւ ճոտհող էի մասնատրաբար այն սպառճառով, որ ինքը կարող էր մոլորուած ըլլալ կարգ մը թիւր տեղեկութիւններէ. առաջին իսկ հանդիպումին իր սիրելի ժպիտը վիս հանգստացուց: Կարծելով թէ հետեւեալ առաւօտ կանուխ պիտի մեկնիմ, շատ երկար ատեն մնացինք միասին եւ խօսեցանք, բոլոր թիւրիմացութիւնները հարթուեցան որովհետեւ իր մտքի խորքին մէջ հարթուած էին արդէն, վիս քաջալերեց ու ոգեւորեց եւ վզացումը ունեցայ, որ իր ամուր ձեռքովը ձեռքէս բռնած վիս դուրս կը հանէր մանուածապատ եւ մօթի ճամբէ մը: Նստեցաւ ինձի գորովանքով եւ համարումով եւ իրեն հաշիւը տալով իմ գործունէութեանս, իր հաւանութիւնը ստանալով, ըսի իրեն խորին անկեղծութեամբ.

— Ռոստոմ, եթե քեզ համար այսպես լաւ է, բոլոր մնացածը ինձ համար նշանակութիւն չունի:

Այլ խօսքերը որ արտասանեցի այդ անգամուան համար չէին միայն այլեւ գայիք օրերուն, այլեւ իմ կեանքի բոլոր հանգրուաններուն համար: Եւ հիմա որ մեռած է անիկա, որ այլեւ երբեք այս աշխարհիս վրայ պիտի չհանդիպիմ իրեն, որ այլեւ երբեք իր համոզիչ, իր ոգևորիչ ձայնը պիտի չլսեմ, դարձեալ անդիմադրելի կերպով իմ վարանումի, երկբայութեան ժամերուս, սնունքով կը խօսիմ իրեն հետ, կը խորհրդակցիմ իրեն հետ, գիտեմ թէ ինչն է լաւ եւ ինչն է վատ իրեն համար եւ անիկա ընդմիջտ կենդանի է եւ պիտի մնայ բոլոր անոնց համար, որոնք մեծ բախտը ունեցած են իր հոգեկան ջերմութիւնը պզգալու, որոնց վրայէն իր լայն շունչը անցած է:

Նախախնամութիւնը ուզեց, որ հետեւեալ առաւօտը չկարենամ մեկնիլ եւ երեք օր շարունակ երկար ժամեր անցուցիմք միասին խօսելով օրուան յուզումնալի կացութեան վրայ, մեր անվերջ ցաւերուն եւ անվերջ յոյսերուն վրայ: Թուրքերու հետ վիճադադարը կնքուած էր եւ լայն հորիզոններ կը բացուէին մեր անխոնջ յոյսերուն: Տաճկական Հայաստանի ապստաղութիւնը կատարուած փաստ կը համարէր եւ մեր դղեակները կը կապւէինք վատահոլութեամբ եւ հաւատքով:

Պէտք էր տեսնել վիկըը թէ ինչ մեծ ոգեւորութեամբ ինքն էր, թէ ինչ անսահման ուրախութեամբ կ'անդրադառնար կատարուածին, թէ ինչ արագութեամբ իր բոլոր ցաւերը եւ վիշտերը կը տպիանային եւ ինչպէ՛ս պատրաստ էր նուիրուելու նոր կեանքի կառուցումի հսկայական աշխատութեան:

Աւա՛ղ, ո՞վ կարող էր երեւակայել, որ այդ անյաղթ եւ անխոնջ մարդը իր մէջ կը կրէր մտապալտ մահը:

Մարտիկա հասած առաջին օրս տարօրինակ դիպուածով մը հիւրանոցին սպասման սրահին մէջ հանդիպեցայ Վահան Փափապեանին, որ նոյն օրը նոյն միջոցին կը հասներ Մարտիկա՝ Կովկասէն: Ու առաջին բանը որ ինձ ըսաւ Ռոստոմի մահուան լուրն էր. քաղկազայի անհաւատալի, անսպասելի, անընարհին լուր մըն էր, որ կարծես չթափանցեց իմ ներքին էութեանս, ես այդ գոյժը ընդունեցայ մտքովս բայց հոգիս մերժեց ընդունիլ, ու այդ է անշուշտ ճշմարտութիւնը: Ռոստոմը չի կրնար մեռնիլ, մահը անպօր է իր դէմ. այն ինչ որ կայ լաւագոյն, ինչ որ կայ մաքուր եւ լուսեղէն՝ անմահ պիտի մնայ, անիկա պիտի ապրի մեր մէջ, մեր հոգիներուն մէջ, մենք վիկըը կենդանի պիտի պահենք ինչպէս անգին գանձ մը ու պիտի աւանդենք գայիք սերունդներուն իր համադրական արժէքին մէջ, որպէսպի իր կեանքը, իր խտելիները բեղմնաւոր դառնան եւ որպէսպի վերջապէս հնարաւոր ըլլայ իրականացնել այն՝ որուն իրականացումը չտեսաւ ինքը մարմնեղէն աչքերով:

ՌՈՍՏՈՄԷՆ
ԳՐՈՒԹՒՆՆԵՐ

ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջին քայլերի մասին որոշ գաղափար է տալիս Ռոստոմի մէկ յոգուածը, որ ձեռագիր գինահում մնացել է Հ. Յ. Դ. Կենտրոնական Դիւանի թղթերի մէջ: Այդ յոգուածը գրուած պէտք է լինի ՅՕական թուականների կէսերին, Հ. Յ. Դ. առաջին (1892) եւ երկրորդ (1898) Ընդհանուր ժողովների արահչում: Դժբախտաբար, գերջին մասը կորել է: Ռոստոմի գրածով Հ. Յ. Դ. Առաջին Ընդհանուր ժողովը հրատարակուած է Կենտրոնական Վարչութեան կողմից, որոշ տեղեկութիւններ արուած են ժողովի կազմի եւ աշխատանքների մասին: Այդ յոգուածը տալիս ենք այստեղ, իբրեւ Հ. Յ. Դ. առաջին քայլերը եւ ժամանակի պայմաններն ու մտայնութիւնը լուսարանող մի վաւերագիր:

ԽՄԲ. «ԴԻՒԱՆ»

1892ը ընդհանրապէս ծանր տարի էր հայ ազգաբնակչութեան համար: Տանիկ կառավարութիւնը հայկական շարժումը խեղդելու նպատակաւ ամենուծայրայեղ միջոցների պատրաստութիւններ էր սկսում տեսնել: Աւէն մի փոքրիկ յեղափոխական դէպքին նա պատասխանում էր դժոխային խստութիւններով: Հարուածը ոչ միայն յեղափոխական անհատների դէմ էր, այլ շարժման արմատի՝ համայն հայ տարրի դէմ. թէեւ այդ տարրի ընդհանրութիւնը ստրկարար շարունակում էր կրել ծանր շղթաները: Մասային ձեռքակալութիւնները տարածուած էին Մուշ, Սասուն, Վան, Կարին, Տրապիզոն, Երզնկա, Գարսահիսար, Արաբկիր, մինչեւ իսկ Կիլիկիա:

Կառավարութիւնը գուցե՞րացաբար գրգռում էր մահմետական ամբողջ հայ ազգաբնակչութեան դէմ հաւատացնելով նրան, թէ հայերը ձգտում են ազգային գերիշխանութեան, մահմետականների ստրկացման: Իսկ նորակազմ համախոսական զինները ամենագորեղ գէնքն էին կառավարութեան ձեռքին, բոլորովին ուժասպառ անելու հայ տարրը:

Ասպարէզ մտած ամէն գոյնի, ուղղութեան, դիրքի տէր «գործիչներ», որոնք համախմբուել էին ընդհանուր ոգեւորութեան ժամանակ, քնակաճաբար, պէտք է ընդհատուէին, երբ այդ ոգեւորութիւնը սկսեց աստիճանաբար իջնել: Բուն յեղափոխական գործը շատ ծանր պայմաններ էր ներկայացնում, իսկ այդ պայմաններին էջերն էին պատրաստ ենթարկուելու, եւ աւելի էջերը՝ ընդունակ մինչեւ վերջը տանելու յեղափոխական կեանքի բոլոր դառնութիւնները: Շատերը, մանաւանդ «խոհեմները», լուռ ու մուկ փաշտեցին իրենց տեղերը եւ շարունակեցին վարել նախկին անվրդով, արպառով կեանքը: Ասպարէզի վրայ գտնուածների մէջ սկսեցին երեւան գալ ներքին երկպառակութիւններ: Դաշնակցութիւնից բաժանուեց մի խումբ «Ֆրակցիա» Միու-

քիւն անունով, որն ունեցաւ իր կեդրոնական վարչութիւնը, իր մասնաճիւղերը եւ որը արդարացում էր իր գոյութիւնը նրանով, որ Դաշնակցութեան Կենտրոնը հարկաւոր եռանդով չէ գործում: «Փրակցիա» Միութեան կողմէն բուսաւ մի նոր կազմակերպութիւն եւս, «Տանկահայաստանի Ազատութեան Վարչութիւն» անունով: Այս բաժանումները, որ պարզ *Հեռուանք* էին յեղափոխական գործունէութեան իսկական պայմանների պարզուելուն, անժամանակ ոգեւորութեան իջնելուն, համարուեցան *պատճառ* յեղափոխական գործի դանդաղ ընթացւում: Հասարակութիւնը, անբնդունակ գտնուելով հասկանալու գործի դանդաղութեան իսկական պատճառները եւ ամբողջ չարիքը տեսնելով կուսակցական բաժանումների մէջ, միաբերան «միութիւն» էր սրահանջում: Դաշնակցութեան Կենտրոնական Վարչութիւնը երկար բաժնակցութիւններից յետոյ (*), իր կողմից մեծ զիջումներ անելով, յաջողեցրեց միութիւնը: Բայց այդ, ի հարկէ, գործի ընթացքին շատ քիչ օգնեց. հասարակութիւնը, մասնաւոր հարուստ դասը, որ անբնդհատ պահանջում էր միութիւն, որպէսզի իր «առատ նուէրները» բաժնի, ոչ մի կուպէլ անելի չտրուեց: Ռէակցիան անելի եւ անելի սկսեց սաստկանալ, մանաւանդ, երբ անցան գարունը, ամառը, աշունը, եւ տանկահայ ժողովուրդը բնաւ չմտածեց շարժուել:

Ստեղծուեց մի ցաւալի դրութիւն: Հիմնուած հասարակութեան ոգեւորուած սրամագրութեան վրայ, Դաշնակցութեան Կենտրոնը լայն-լայն ծրագիրներ էր կազմում, դաշնակցական գործակալները բուն երկրում մեծ աջակցութիւն էին խոստանում, տեղական գործիչները մեծ-մեծ յոյսերով սնոււմ, սակայն ոգեւորութիւնն իջնելուն պէս հասարակութեան խոստումներն չկատարուեցան, Կենտրոնի լայն ծրագիրները կիսակատար մնացին, իսկ անելի ցանկալին այն է, որ քէ՛ հարուստ դասը, քէ՛ Կենտրոնը, քէ՛ գործակալները, քէ՛ բուն երկրում գործիչները՝ բոլորն էլ իրենց փոխադարձաբար խաբուած տեսան եւ մէկ մէկու հետ թշնամացան: Ո՛վ էր իսկական յանցաւորը: Ռէակցիան իր գազաթնակէտին էր հասել. «յուսախաբ» ռուսահայ ժողովրդի ականջները խլացել էին. յեղափոխական շարժման այլեւս չէին հաւատում:

Ահա այս հանգամանքներումն էր, որ 1892ի սկզբին միտք յղացաւ Դաշնակցութեան բնդհանուր ժողով կազմելու, որը եւ իրագործուեց 1892ի ամառը: Ներկայ էին Դաշնակցութեան Ռուսաստանի, Պարսկաստանի եւ Տանկ-

(*) ԾԱՆՈՒՔ. ԲՈՍՏՈՒՒ.— Այստեղ աւելորդ չէ յիշել, որ բանակցութենէն ժամանակուէն էր ե՛ր Զնչակեան կուսակցութիւնը: Դաշնակցութիւնը կազմակերպուելուց յետոյ, Զնչակեան կուսակցութիւնը պաշտօնապէս միացած էր Համարուած Դաշնակցութեան, բայց յետոյ յայտնուեց, որ Զնչակի խմբադրութիւնը ոչ մի պայմանով Համաձայն չէ այդ տեսակ միութեան: Նա ցանկանում է առանձին լինել: Դաշնակցութեան միացած մի-երկու Զնչակեան անհատներ եւս, որոնցից մէկը բանակցութենէնը պաշտօնապէս տանողը (Ռուբէն Կան-Աղառ՝ ՍՄԲ-) բուսական ժամանակ դաշնակցական Համարուելով, Դաշնակցութեան հաշուով ապրելուց յետոյ, Դաշնակցութեան գործերով Քիֆիտից մեկնելով, անպաշտօն կերպով ճանապարհը ծռեց զկպի ժընճեւ եւ միացաւ Զնչակի խմբադրութեան: Դաշնակցութեան մէջ մտաց սակայն Զնչակեան Կենտրոնը, որն այդ ժամանակ Տրապիզոն էր:

կատանի ներկայացուցիչները: Հրատէր ուղարկուեց նաեւ միւս կուսակցութիւններին (Արմենիայի եւ Հնչակի), բայց անպատասխան մնաց:

Երկարամեայ դառը փորձառութեամբ զինուած, ժողովի անդամներն անողոք բնադատութեան ենթարկելով անցեալի գործունէութեան ձեւը եւ ուղղութիւնը, կենսական փորձերի կիման վրայ գծեցին այն նախապայտը, որի վրայ մինչեւ այժմ կանգնած է Դաշնակցութիւնը:

Աւելորդ ենք համարում երկար կանգ առնել ժողովի պարապմունքներին վրայ: Դաշնակցութեան ջրագիրը, որ մշակուած է այդ ժողովում, կարող է ամփոփ գաղափար տալ նրա մասին: Յիշատակենք միայն մի կէտ: Ժողովը ունէր խորհրդակցական բնատրուրիւն, առաւել՝ մտքերի փոխանակութիւն. այդ պատճառով բոլոր այն հարցերը, որ դրուած էին, ենթարկուած էին վիճարարութեան մինչեւ այն ժամանակ, երբ բոլորն էլ համաձայնուած էին հարցի այս կամ այն վերջնական ձեւակերպման վրայ. *ո՛չ մի հարց չի ենթարկուել* փոշարկութեան. բոլորը բնդունուել են միաձայն հաւանութեամբ:

Ժողովականները հասկանում էին, որ յեղափոխական կազմակերպութեան բույանայր բնաւ նշան չէ հայ ժողովրդի յեղափոխական ձգտումների բույանայուն, շարժման կանգ առնելուն, որ բնդիւանուր հիասթափութիւնը անխուսափելի էր, քանի որ ռուսահայ հասարակութիւնը շատ մեծ ակնկալութիւններ ունէր, որոնք ոչ մի դէպքում իրագործուել չէին կարող այն ժամանակուայ հանգամանքներում, որ կուսակցութիւնը չէր կարող չբույանալ, քանի որ գործունէութեան նախկին ծրագիրը չէր համապատասխանում գրչխուար կէտերում յեղափոխական կեանքի իսկական պահանջներին: Պարզ էր նշուելու, որ յեղափոխութեան յեմարանը պէտք էր փնտտել ո՛չ կովկասում եւ ոչ արտասահմանում, ուր կարող են շատ շուտով ոգեւորուել եւ նոյն արագութեամբ էլ սառչել եւ անտարբերութեան մէջ ընկղմուել, այլ այնտեղ, հեռու, հայ ժողովրդի տանջուող սրտի մէջ, եւ որ յեղափոխութիւնը կանգ չի առնի ոչ մի խորտակիչ ուժի առաջ, քանի գոյութիւն ունին կեանքի տանջանքները. — նա միայն կը փոխի իր *ձեւը*, յարմարուելով նոր պայմաններին, երբեք իր *էութիւնը*:

Ժողովը գրուեց շատ աննպաստ պայմաններում: Դաշնակցութիւնը նիւթական միջոցներից բոլորովին զուրկ էր: Ոչ միայն գործիչների համար նախապահածախս չէր գտնուում, այլեւ ժողովին եկած պատգամաւորների շատ համեստ ապրուստը համարեալ թէ չէր հայրապարտւում: Բայց հասարակութեան վրդովեցուցիչ անտարբերութիւնը, կեանքի դառը պայմանները, փոխանակ յուսահատեցնելու, աւելի եռանդ էին ներշնչում բուն գործիչների սրտերում: Մի շատ նեղ դրամական շրջանի աջակցու... .

(Զեռագրի վերջին ժառը կորած է: Պէտք է յինի՝ մի շատ նեղ շրջանի դրամական աջակցութեամբ ժողովականները ջրում են իրենց տեղերը, եւ Դաշնակցութիւնը ձեռնարկուած է գործունէութեան, համաձայն ընդհանուր ժողովի տուած որոշումների: ԽՄԲ.):

«ԴԻԻԱՆ Ը. Ե. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ»,

Ա. հատոր, էջ 89-91:

ԱՅՔ ՈՒ ԲԵՆ

ԱՅՔ ՈՒ ԲԵՆ յօդուածաշարքի առաջին երկու մասերը կը պատկանին, իրականութեան մէջ, Քրիստափոր Միքայէլեանի զբօրինքի բնագիրը կը գտնուի Հ. Յ. Դ կեդրոնական արխիւի Քուզմերուն մէջ. Սիմոն Վրացեանի վկայութեամբ, Քրիստափոր այդ երկու բաժինները գրած է Սիմոն Ջաւահանի աշխատակցութեամբ: Այդ բնագրի եւ ԴՐՕՇԱԿԻ 1893 Նոյեմբերի ու 1894 Յունուարի համարներուն մէջ հրատարակուած ԱՅՔ ՈՒ ԲԵՆԻ բազմաթիւներ ցոյց կու տայ, որ Խմբագրութիւնը (Ռոստոմ) կատարած է մասնակի փոփոխութիւններ եւ յաւելումներ միայն: Բայց ամենայն հաւանականութեամբ Ռոստոմի գրչին կը պատկանին շարքին վերջին երկու բաժինները (1894 Մարտ եւ Մայիս), որոնց բնագիրը գտած չենք կեդրոնական արխիւին մէջ:

Հ. Տ.

Նոյեմբեր, 1893

Այր ու բեն կայ կարգով-գրել սովորելու համար, կայ այր ու բեն, այսինքն՝ տարրական օրէնքներ՝ քանազան մասնագիտութիւններին համար. կայ այր ու բեն նաեւ հասարակական խնդիրներին շրջանում:

Դժբախտաբար, այս վերջին տեսակի այր ու բենն անհասկանալի կամ տարօրինակ է համարուում շատերի համար: Չնայելով, որ հասարակական երեսօյքներն աշխարհիս բոլոր անկիւններում պատմութիւնը դարէ գոյար կրկնում է զարմանալի նմանութեամբ՝ մեր յեղափոխականներից շատերի համար, կարծես, հայր եւ Հայաստանը մի բացառութիւն են, որ դուրս պիտի համարուին համամարդկային բնօրինակ օրէնքների ազդեցութիւնից: Հայ-յեղափոխականը չէ ուզում որեւէ առընչութիւն ունենալ մարդկային պատմութեան հետ: Ամենզգների անարատ արիւնով շաղախուած, անարդարութեան սեւ գրոշմով կենուած, միլիոնաւոր ժողովուրդների հառաչանքներով եւ սգով արատաւորուած պատմութեան էջերը մենք չենք ուզում ճանաչել: Այո, յեղափոխական այբուբենը գտնուած, բնօրինուած չէ մեր *զանազան* գործիչների կողմից:

Բայց չէ՞ որ այդ այր ու բենը կայ, եւ չէ՞ որ նրա բնօրինակը կը լինէր ամենամասնագիտարար միջոց մեր երկրի յեղափոխական ձգտումները մի բնօրինակ լեզուով եւ ոգով արտայայտելու համար:

Այո, այդ այր ու բենը կայ, եւ մեզնով չէ, որ նա որոշուած է: Մի միայն, բնականաբար, նա կը մնայ անբոճոճելի բոլոր այն «գործիչների» համար, որոնք չեն արտայայտում ո՛չ բաւականաչափ զգացմունք *դէպի մեր*

անբախտ ժողովրդի անուշադաս շահերը եւ ոչ էլ առողջ միտք՝ համամարդկային պատմութեան եւ ներկայ ժամանակների ուսումնասիրութեամբ հայի դրութիւնը լուսաբանելու համար :

Հայ ժողովուրդը *ազատութիւն* է ուզում, — այս ամէնքի համար պարզ է, եւ այս խօսքը միակն ուսումն է. *Տիակ այրն է*, որի անհրաժեշտութիւնն բնդհանուրի կողմից բնդհանուրած պէտք է համարել : Բայց մի տառ *այր ու բեն* չէ կազմում. *այրից* յետոյ գալիս է *բենը* :

Ի՞նչ է նշանակում *ազատութիւն*. Ի՞նչ է հասկանում մեր ժողովուրդը *ազատութիւն* խօսքը արտասանելիս :

Շատերը կ'ասեն. *բազաբազան ազատութիւն, ազգային անկախութիւն, Հայկական կոստապարտութիւն տանկականի տեղ* :

Գա, ի հարկէ, շատ որոշ պայման է. բայց բովանդակող՝մ է արդեօք իր մէջ ժողովրդի բոլոր իղձերը, գազափարները, նրա բոլոր պահանջներն *ազատ* դրութիւնից : *Ազատութեան* ձգտելով՝ արդեօք մեր ժողովուրդն ուզո՞ւմ է միմիայն իր ազգային ինքնասիրութեանը բաւականութիւն տալ, քէ այդ դրութեան հետ նա անշուշտ կապում է *առհասարակ իր կեցութեան բնդհանուր բարեփոխումը* : Մենք չենք հերքում առաջին մօտիւի նշանակութիւնը, բայց հակառակ ենք այն հայեացքներին, որոնք ժողովրդի դրութեան բարեփոխումն անպայման կապում են նրա անկախութեան հետ, համարելով այդ բարեփոխումը ինքնըստինքեան հասկանալի, բնական, անհրաժեշտ հետեւանք անկախութեան : Սա է այն *բենը*, որի վրայ անհրաժեշտ է կանգ առնել : Բայց համաձայնուենք նախօրէն, որ իսկապէս ժողովուրդն ազատութիւն է կամենում ոչ քէ լոկ ազգային ինքնասիրութիւնից դրդուած, այլ գլխաւորապէս իր առօրեայ կեանքը մաշող, ննշող հանգամանքների ազդեցութեան ներքոյ :

Խօսեցրէ՛ք Հեփթարի, Մանգկերտի, Սասնոյ մի մասի հային, որը յայտնի է իր տեղում *Ֆլահ* (ստրուկ) անուան տակ : Դա *պատկանում* է այս կամ այն ֆիրտ աղային, որը հարստահարում է նրան ուզածին պէս, ծախում է նրան ուրիշին 10-20-30 լիրայով, եւ միեւնոյն ժամանակ հովանաւորում է հայ վաշխառուի եւ միւս ֆիրտ աղաների դէմ. այդ հայը, որ տարին մի երկու անգամ հագիւ է տեսնում տէրութեան պաշտօնեայ, դժուար քէ հետաքրքրուի հայկական օրէնսդիր ժողովով կամ ազգային ազատ մամուլով. նրա համար, ի հարկէ, աւելի բնական է ազատութեան տակ հասկանալ *Ֆլահի* դրութիւնից դուրս գալը, փէռդալ բէկի կամայականութիւնից անկախ լինելը եւայլն...

Վերցրէ՛ք կարնոյ դաշտի, Փոքր Հայաստանի, Վանայ շրջակայքի ժողովուրդը. քրտերի յարձակումներն այս կողմերում նուազում են այն նշանակութեան առաջ, որ ունեն հարկերի չափազանց ծանրութիւնը եւ վաշխառուների կողոպտումները՝ վարչական կազմակերպութեան փտածութեան հետ միասին : Հարկային բարեփոխումները, հողի եւ նրանից ստացուած արդիւնքների ապահովութիւնը գանազան է փենդիների ճանկերից. — ահա այն պայմանները, որ առաջնակարգ տեղ են բռնում այս հայերի կեանքում :

Ալաշկերտի հայը, իր յետին չփառորութեան մէջ, ազատութիւնից ա-

ւելի շուտ կ'ուզենար խաղաղ գրացի: Թէ որքան նշանաւոր է նրա համար այս պայմանը, այդ պարզ է նրանից. որ գիտենալով հանդերձ, որ ազգային անկախութիւնը Ռուսաստանի սահմաններում հայերի համար կատարեալ ցնորք է, գիտենալով, որ ազգային ինքնասիրութիւնը պահանջում է հաստատ լինել իր ազգային կրօնին, այսուամենայնիւ իր անհանգիստ դրացիից — քրտից — ազատուելու համար՝ նա այսօր պատրաստ է ամբողջ գաւառներով Ռուսաստան զաղրել եւ, երէ պահանջուի, նաեւ ռուսադաւանութիւն ընդունել:

Խօսեցրէ՛ք հայ գիւղացուն, հայ արհեստաւորին, վաճառականին կամ հայ ինտելիգենտին. բնդիանուր եզրակացութիւնը բոլոր լսածներից կը լինի՝ *ազատութիւն ցանկանալով*, հայ ժողովուրդը *չգտում է աշխարհի գրութեան*, որ ազատուած լինի՝ ինչպէս մահմեդականներից հալածուողի իր անարգ դրութիւնից. ինչպէս օրէնքի առայ եղած անհասարարութիւնից, մոյնպէս եւ հարկերի ծանրութիւնից, բռտերի եւ պաշտօնեաների յափշտակութիւններից, բէկերի եւ վաշխառուների իշխանութիւնից, հողին վերաբերեալ գեղձումներից, իր յուսահատ չփառորութիւնից, իր աստանդակամ մուրացականի դրութիւնից եւայլն...

Այժմ հարցնում ենք մենք. ի՞նչ կարգեր կարող են ապահովել այդ պահանջները: Ի՞նչ կարգեր կարող են բաւականութիւն տալ իր նակատի բրտին՝ ապրող մեծամասնութեան բոլոր արդար պահանջներին:

Յունուար, 1894

Անցեալ անգամ մենք վերջացրինք այս հարցով. թէ ինչ կարգեր կարող են ապահովել ժողովրդի արդարացի պահանջները:

Հարկատր է պարզ դնել հարցը եւ աներկիւզ ֆննել դրան. որովհետեւ անխղճութիւն է ֆաղցածին հացի տեղ ֆար տալ. որովհետեւ ապշութիւն է դարձան չանել հիւանդի այն վէրքին. որից իսկապէս տանջուում է ինքը հիւանդը:

Մակայն «Եւաշնակցութեան» սկիզբ առնելուց առայ այդ հարցերը դրել եւ բստ իրենանց մշակել են երկու արելի հին հայ յեղափոխական օրգաններ, — «Արմենիա» եւ «Հնչակ»: Ի՞նչպէս են հասկացել այդ օրգանները հայի ցար եւ նրա սպագան բարոյֆելու անհրաժեշտ պայմանները:

Իսկապէս «Արմենիա»յի մասին. այն «Արմենիա»յի, որը, ինչպէս ինքը վաղուց յայտարարել է. դադարել է յեղափոխական կազմակերպութիւն, յեղափոխական կենդանի գործի օրգան լինելուց. որն այժմ գրադուած է արելի փողի եւ ուրիշ տեսակ վիճակախաղեր կազմելով իր բաժանորդների համար. — իսկապէս. առում ենք. «Արմենիա»յի մասին չարժէր խօսել. չարժէր. որովհետեւ պարզ է. որ հանդերձ իր յեղափոխական երեմիականներով, այդ յերբքը հասել է բարոյական մահուան, իր նւթականն ապահովելու *ճիակ* եւ *թշուառ* խնդրին:

Բայց մեր միտքը պարզելու համար, առիթ լաւ է. խօսենք՝ աչքի առաջ ունենալով հասարակութեան մէջ պտտող, փոքր ի շատէ յայտնի կարծիքներ, ծրագիրներ, ուղղութիւններ: Ինչքան եւ անորոշ լինէր «Արմենիա»-յի, այդ նախկին «Հայրենասիրաց Միութեան» օրգանի նախկին ծրագիրը, այն ծրագիրը, որը տարէցտարի շաբաթը երկու անգամ նոյն ոչինչ չպարզող խմբագրութեամբ լոյս էր տեսնում բերրի առաջին սիւնակում՝ սակայն այս եւ այն խմբագրական առաջնորդողներից նկատելի էր, որ «Արմենիա»-յի համար առաջնակարգ տեղ էին բռնում *Թուրքիայում տիրող վարչական-քաղաքական թերութիւնները*: Վերացնել այդ բերութիւնները՝ եւ հայի լացը բախտաւոր ժպտի, հայի բշուառ կենցաղը կատարեալ անդորրութեան պիտի վերափոխուին: Այդպէ՞ս է արդեօք:

Աստուած գիտէ. ինչ էր հասկանում Պրն. փորձուգլեանը վարչական բարեփոխումներ ասելով. բայց ամենայն համբերութեամբ կարդալով այդ փարզվերը՝ մտածում էինք — ենթադրենք թէ, դիւրական մի շարժումածով Թուրքիայում իրականացաւ ներկայ ժամանակներիս համար առաջնակարգ մի *Էւրոպական վարչական դրութիւն*. Ի՞նչ կը լինենք մենք դատած դարանով: Ի հարկէ շատ բան. բայց ոչ այն բոլորը, ինչ հարկաւոր է ժողովրդին. ոչ այն դրութիւնը, որի անունով *Միայն* մենք ձեռներս սրտերիս վրայ դրած, առանց մեր խղճի առաջ ամաչելու, կարող լինէինք բարձրաձայն գոչել ժողովրդին. «Հայ ժողովուրդ, ուր դի՛ր յեղափոխութեան դժոխային ուղին. կոտի՛ր, մեռի՛ր, գոհի՛ր որդիքդ ու ունեցածդ. եւ երբ կը ստանաս այդ վարչական դրութիւնը, դու բախտաւոր կը լինես անպատեան»... .

Պարսիկ զիւղացիին *անկախ* է, իր երկրում նա փաղափակեալէս *Էլիտ* է, բայց ապահով է նրա կացութիւնը, ազա՞տ է նա. ոչ, նա *սորուկ* է եւ *ազքատ*: Ռուսներին *ազատ* է. նրա փաղափակ կարգերն՝ առնուած են Եւրոպական սահմանադրական մոդելներից. բայց ի՞նչ է նրա զիւղացու դրութիւնը, երբ ոչ կատարեալ նորութիւն. բոլոր աշխատաւոր, բայց մեծ մասամբ անհող զիւղացիք իրականապէս պատկանում են մի քանի հագար հողատէր ազնուականներին: Խալկական ժողովուրդը, որը դեռ երէկ քօրափեց իր վրայից Աստրիայի լուծը եւ ձեռք բերեց փաղափակ ազատութիւն, ներկայումս հեծում է դառն ազատութեան տակ: Եւ Սիցիլիան, այն Սիցիլիան, որ իտալական ապստամբութեան յենարանն էր կազմում, որ համարձակ բարձրացրեց ապստամբութեան դրօշակն օտար կառավարութեան դէմ, հենց այս րոպէիս զենքը ձեռքին կուում է իր *սեփական, իր արիւնքով ստեղծուած կառավարութեան* դէմ... Ուրտուն միլիոն ռուս ժողովուրդը, փաղափակեալէս ազատ լինելով հանդերձ՝ այսօր այնքան ազատ է եւ տգէտ. որ համարեա՛կ կենդանիների կեանք է վարում: Վերջապէս Եւրոպայի առաջնակարգ ազատ սահմանադրական երկրներում, ժողովրդի առնուազն երկու երրորդ մասը ապրում է օրէցօր, խաղում է ապրանք ստեղծող հասարակ մեքենայի դերանմանակն եւ հասարակական յարաբերութիւնները մարդու համար այդ երկրներում այնքան խիստ որոշուել են, որ ոչ մի երկրում. նոյնիսկ ամենաչնտաղէմ երկրների հետ համեմատած, ամհատն այնքան երկիւղ չէ կարող ունենալ հենց վաղն անգործ մնալ եւ փողոցի մէջ սովից մեռնել. որքան հենց

այդ քաղաքակրթութեան մեծահոշակ օրրաններում: Ով փոքր ի շատէ ծանօթ է եւրոպական ներկայ կեանքին՝ նա կարօտ չէ բացատրութիւնների. յամենայն դէպս յիշենք, որ Լոնդոն քաղաքը միայն ունի 100,000 փողոցային մտրացկաններ, որ բաճուորների մշտական գործադուլներն անկարագրելի չարիքներ են առաջ բերում այդ միլիոնաւոր դասակարգի համար, դասակարգի. որք բացի իր ձեռքից եւ ոտքից չունի ուրիշ ոչ մի սեփականութիւն, որ եւրոպական բոլոր պարլամենտներում սոցիալիստ դեպուտատների բուխ տարեցտարի աւելանալը. բանուորական յուզումները նշան են խիստ դժգոհութեան տիրող կարգերի դէմ, որ վերջապէս *անարիթմի* սարսափաւոր գործունէութիւնը, իբրեւ մեծամասնութեան դրութեան վերաբերեալ անզուսպ բողոք՝ ծնուել եւ զարգանում է հենց այդ երկրներում:

Ընդհանրացնելով մեր ասածները եւրոպական կարգերի բացասական կողմերի մասին՝ մենք կը կամենայինք ընթերցողի հետ կապ հետեւեալ եզրակացութեան. պարզ է, որ եւրոպան իր քաղաքական կազմակերպութիւններով այսօր բարձր է ուրիշ երկրներից. միեւնոյն ժամանակ ապացուցուած պիտի համարել, որ այդ կազմակերպութիւններն անկարող են ապահովել ժողովրդի բարեկեցութիւնը եւ հետեւաբար իրենց տիպով դեռ շատ եւ շատ ստոր պիտի համարուին:

Մեզ կարճը են տեսի, որ նոյնիսկ եւրոպայում չենք գտնում այնպիսի քաղաքական ձեւեր, որոնց մենք հաւանելիք, նախանձելիք: — Ճիշդ է. սակայն հարցը հաւանելու, չհաւանելու մէջ չէ. հարցը միմիայն նրանումն է, որ մենք *պարտաւոր* ենք չձածելի մեր հասարակութիւնից եւրոպական քաղաքական կազմակերպութիւնների անկարողութիւնն իրենց ժողովրդի բարօրութիւնն ապահովելու, տալու նրան այն, ինչի նա այսօր ձգտում է:

Ծածկել այս ամէնը ժողովրդից, երբ մենք նրան բարօրութեան անունով կոչում ենք դէպի յեղափոխութիւն՝ այդ անխղճութիւն է մի կողմից եւ անհաշիւ կարճատեսութիւն միւս կողմից: Թո՛ղ նա իմանայ այս ամէնը, որպէսզի յեղափոխական մի շարժումից յետոյ, իրականացած չտեսնելով իր իզձեռք՝ յուսախարութեան եւ ռէակցիայի չհակի. բո՛ղ նա իմանայ այդ ամէնը, որպէսզի երբեք նա երես չդարձնի երկրի յառաջադէմ թնտեսիկներու-յեղափոխականներից, որպէսզի վաղը կարճատեսութեամբ չմերժէ այն, ինչ այսօր արեան գետեր թափելով՝ ձեռք բերած կը լինի...

Մարտ, 1894

Անցնենք «Հնչակ»ին:

Հնչակեան խումբը ասպարէզ դուրս եկաւ, իբր սոցիալիստ-յեղափոխական: Նա հենց սկզբից յայտարարեց, որ ինքը չի բաւականանալու միայն ռամկավարական ազգային անկախութեամբ, այլ նրա նպատակն է սոցիալիզմը: Բայց թէ ինչ բան է սոցիալիզմը, ինչպէս կարող է նա իրականանալ, դրա մասին չէր կարելի ոչ մի որոշ գաղափար կազմել «Հնչակ»ի տուած յոյ-

ուածներինց, չէր կարելի, որովհետեւ հենց ինքր, «Հնչակ»ի խմբագրութիւնը, որոջ գաղափար չունէր նրա մասին եւ չունի մինչեւ այսօր էլ :

... Զայնացմանի բառս, խառնաշփոթութիւն եւ ինքնուրոյնութեան կատարեալ բացակայութիւն, — սեա թէ ինչ կարելի է նկատել «Հնչակ»ի տեսական հայեացմանի մէջ: Եւ երէ «Հնչակ»ի խումբը աստարեղ ղուրս եկաւ բոլորովին անպատրաստ, ստանց դրական համոզումներ ունենալու, պէտք էր սպասել, որ գոնէ իր շամեայ գոյութեան ընդացում նա այդ ձեռք կը բերէր: Սակայն այդ չեղաւ, եւ ներկայումս էլ՝ չնայելով այն փոփոխութիւններին, որոնց ենթարկուել են «Հնչակ»ի տեսական համոզումները, նա նոյն բառսն է ներկայացնում, նոյն անինքնուրոյնութեան կնիքն է կրում, ինչպէս եւ ստաջ:

«Հնչակ»ը ստաջ իրեն հրատարակեց սոցիալիստ-չեղափոխական վերջնութեամբ անխաղճել է եւ երկու ուրիշ կոչումներ. մարքսիստ եւ սոցիալ-դեմոկրատ: Հենց այդ երկու նոր տերմինները բացատրելու համար «Հնչակ»ի խմբագրութիւնը Ֆերդ. Լասսալի «Սահմանադրութեան էութեան մասին» գրքակի թարգմանութեան կցել է մի երկու յառաջաբան: Գիրքը նոր է լոյս տեսել, այնպէս որ այդ յառաջաբանը նրա վերջին խօսքը կարելի է համարել, ուստի կանգ առնենք ինչ դրա վրայ: Այդ յառաջաբանը մեր ընթերցողներից շատ շատերը կարդացած չեն լինիլ, եւ երէ կարդացած էլ լինեն, հատուտացած ենք, շատ էլ բան հասկացած չեն լինիլ նրա էնգելսական խրթին նախադասութիւններից. աւելորդ չենք համարում այս պատճառով կրկնել այստեղ նրա մէջ արտայայտած մի բանի մտքերը, որոնք նշանակութիւն ունեն այժմ:

Հասարակական, քաղաքական կարգակերպութեան հիմքը կազմում են երկրի տնտեսական պայմանները: Ուստի, երբ մի երկրի տնտեսական պայմանները փոխուում են, անպայման պէտք է փոխուեն եւ նրա քաղաքական ձեւերը: Հայութեան մէջ ներկայումս կատարում է մի այդպիսի պրոցէս: Հայ ժողովրդի տնտեսական պայմանները փոխուում են, նոյն ձեւով, ինչ ձեւով այդ եղել է Եւրոպայում. մանր սեփականատիրութիւնը քայքայուում է հետքահետք եւ տեղի տալիս խոշոր սեփականատիրութեան: Տանկահայ գիւղացու համար հարկերի պատճառով իր սեփական հողը դառել է «ծանր բեռ, որ չէ տալիս ոչ մի շահ, այլեւ մի չարաբաստիկ գործիք, որ ծառայում է միայն շահագործողներին»: Նա բողոքում է իր հողը, գնում արդիւնաբերական քաղաքները եւ դառնում *փարձկան բանուոր*: Նոյն վիճակին են ենթարկուում ե՛ւ արհեստարարները, որոնք անկարող են լինում մրցել խոշոր գործարանատէրների հետ: Այսպիսով՝ մեր մէջ պատրաստուում է պրոլետարիատ, բանուոր դասակարգ: Դրա հետ գուզընթացաբար զարգանում է մի ուրիշ դասակարգ, բուրժուազականը, որը իր ձեռքի տակ ունենալով *կապիտալը*, երեւան կը գայ, իբրեւ բանուոր դասակարգի մշտական կեղեքիչ:—

Քիս է այն պատմական բնական պրոցէսը, որ սկսել է տեղի ունենալ Հայութեան մէջ եւ որի առաջադիմական բնթացքն անխուսափելի է եւ միեւնոյն ժամանակ ինքն էլ պայման Հայութեան ընդհանուր յառաջադիմութեան: Հայութեան մէջ ծագող տնտեսական այդ նոր յարաբերութիւններն իրանց

չարունակի զարգացումով ազդին աւելի եւ աւելի կը զատեն երկու մասի, երկու գասակարգի վրայ, բուրժուա եւ պրոլետարիատ, որոնք հենց այժմ, իրանց կազմութեան ներկայ սկզբնաւորութեան մէջ, ունեն միմեանց հակառակ տնտեսական շահեր, որ՝ զնալով՝ աւելի ու աւելի կ'որոշուեն եւ վերջը կ'առնեն արդէն սուր կերպարանք»:

Կանգ առնենք այս վերջին կէտի վրայ միաժամանակ:

Ուրեմն այդ պրոցէսն անխուսափելի, նակատագրական է, ուրեմն կապիտալիզմը պէտք է անպայման մեր մէջ մտնու գործի, պէտք է տակնուվրայ անի ներկայ բոլոր կարգերը, մտնեն խոշոր արդիւնագործարեան ձեւեր, հարստութիւնը պէտք է կենտրոնանայ փոքրաքիւ կապիտալիստների ձեռքը, ընդհանրութիւնը անպատճառ իր բոլոր սեփականութիւնից զրկուի, եւ այս բոլոր ցաւերից յետոյ միայն կարող է իրագործուել սոցիալիզմը:

Այսպէս է, չէ՞...

Սակայն նոյն «Հնչակ»ի խմբագրութիւնը աւելի մեծ ապումբով պնդում էր մի ժամանակ, ի է հայ ժողովուրդը կարող է խուսափել կապիտալիզմի շարիճներից, որ յանցանք է աջակցել նրա մտնու գործելուն, որ պէտք է դրա առաջն առնել, որ հենց դրա համար է սոցիալիզմը. հարկաւոր է միայն ձեռք բերել ընդարձակ ռամկավարական կառավարութիւն, որը երկրի բոլոր հարստութիւնը կը դարձնի հասարակական, հաւաքական սեփականութիւն եւայլն: Եւ երբ «Արմենիա»-ի էջերում Պ. Սիւնին յանդգնեց ասելու, թէ անկարելի բան է, ի է մինչեւ իսկ ձգտումը «արգելել կապիտալիզմի մտնուքը» հակասում է նշանաւոր սոցիալիստների թէորիաներին, ահա թէ ինչ պատասխանեց «Հնչակ»ը իր օլիմպիական բարձրութիւնից Պ. Սիւնիի հասցէին.

«Մեր կարծիքն այն է, որ եթէ Հայաստանն ամփոփուէ ռամկավարական-հանրապետական պայմաններում, նա իր տնտեսական ստորութիւններով ու առանձնաբնուութիւններով կարող կը լինի խուսափել կապիտալիստական բուն կազմակերպութիւնից, միանգամայն օլտուելով դրա հարկաւոր ու առողջ պտուղներից: Մեր այս միտքը, ինչպէս ասացինք, Ա. Սիւնին կարծում է թէ հակասում է նշանաւոր սոցիալիստների թէորիաներին: Տեսնենք, ուրեմն, թէ Կ. Մարքսն, սոցիալիզմի հայրը, ինչ է ասում իր «Նամական» հրատարակութիւն սոցիալիզմի երկրորդ հոր՝ Յրիզորիս Էնգելսի: «Եւս այն կարծիքն ունեմ, — ասում է Մարքսը, — որ կարելի է իւրացնել կապիտալիստական կազմակերպութեան պտուղներն, առանց կրելու այն շարժարանքները, որ նրանից անբաժան են եւ զարգանալ սեփական, ինքնուրոյն պատմական պայմանների համեմատ: Ռուսաստանը, որ այնքան ձգտում է դառնալ կապիտալիստական երկիր՝ Արեւմտեան Եւրոպային նմանելու, նա այդ քայլն անելով կը կորցնէ ամենայնաւոր առիթներից մէկը, որ իրերի պատմական ընթացքը տուել է նրան խուսափելու համար կապիտալիստական կազմակերպութեան ամէն ձախողութիւններից: Իսկ Արեւմտեան-Եւրոպական կապիտալիզմի ծագման ու ընթացքի իմ նկարագիրն (այսինքն՝ թէ Եւրոպայում կապիտալիզմը կը կերպարանափոխուէ ապագայում սոցիալիզմի) դարձնել պատմական-փիլիսոփայական մի ամբողջ թէորիա եւ ասել, թէ ամէն ժողովուրդը անպատճառ պիտի այդպէս ընթանայ (կապիտալիստական շաւ-

դով գէպի սոցիալիզմ), — ներդրութիւն. թէ որքայիս այդպիսի բացառութիւնն ինձ համար միանդամայն թէ՛ շատ պատուարեք է և թէ չափազանց ամօթալի»։ Այսպէս, հեռուարար, ամէն երկրին պարտաւորեցուցիչ չէ սոցիալիստական կազմակերպութեան հասնելու համար կապիտալիզմի շարժումը անցնել։ Կան երկիրներ, որ ունենալով իրենց պատմական ինքնուրոյն պայմանները և կամ ամփոփելով նրանց հասարակական նպասակայարմար կերպերում, «կարող կը լինեն իւրացնել կապիտալիզմի առողջ պտուղներն, առանց կրելու նրա շարժարանքները», կարող կը լինեն օգտուել նրա բարիքներով, առանց զգալու նրա շարիքները, «կարող կը լինեն և առանց կապիտալիստական շարժի հասնել սոցիալիստական կազմակերպութեան»։ Այժմ պարզ է ձեզ, ո՞վ գիտուն Սիւնի, որ նոյն իրեն Մարքսի և մեր ասածն իւրար չեն հակասում։ Ինչո՞ւ համար էք ձեր փայտէ գրչով Կ. Մարքսի մեծ անունը մրտտում»։

Իսկ «այժմ սարգ է ձեզ, ո՞վ գիտուն» «Հնչակ»ի խմբագրութիւն, որ դուք ձեզ տարափելի կերպով հակասում էք, որ դուք կրկնում էք նոյնը, ինչ որ Փորթուգալիանի «նոր ձեռք բերած դեռահաս արբանակները մէկը. ոմն Ա. Սիւնի» էր ասում. պարզ է նոյնպէս, որ սնուանելով ձեզ մարքսիստ, հակասում էք Կ. Մարքսի վերոյիշեալ խօսքերին։ «Ինչո՞ւ համար էք ձեր վայտէ գրչով Կ. Մարքսի մեծ անունը մրտտում»։

Մայիս, 1894

Անցեալ համարում մենք ցոյց տուինք, թէ ի՞նչ արմատական հակասութիւնների մէջ է բնկել «Հնչակ»ը եւ ինչպէս է ինքն իրեն ապտակներ հասցրնում։

Շարունակեմք. սակայն, մեր ընդհատուած ֆաղուածքը։

Հայութիւնը բաժանուած է երկու իւրար թշնամի դասակարգերի՝ բուրժուա եւ պրոլետարիա։ Սակայն այդ երկու թշնամիներն ունեն եւ մի ընդհանուր թշնամի, դա միապետական կարգերն են։ Հայկական հարցն այսպէս բարդ լինելով՝ բարդ է եւ հայ աշխատաւոր ընդհանրութեան ու դորա հետ միասին հայ սոցիալիստների դէքը։ Նոքա մի կողմից պէտք է ձգտեն տապալելու միապետական կարգերը բուրժուազիայի հետ ձեռք ձեռքի տուած. միւս կողմից միջոց պէտք է տան հայ աշխատաւոր տարրին պաշտպանելու իր շահերը բուրժուազիայի դէմ, որը միապետական կարգերի անկումից յետոյ աւելի մեծ ուժ է ձեռք բերելու։ Քայց ի՞նչպէս այդ կատարել։ — Հարկաւոր է զեմք տալ ժողովրդի ձեռքը։ Այդ զեմքը հետեւեալն է.—

«Քաղաքակրթական շարժումներն իր պատմական դերը, իր սոցիալական-քաղաքական ինքնութիւնն ու շահերը, դարդացնել նրա դասակարգային գիտակցութիւնը, լուսարանել ու որոշել նրան իր քաղաքական իւրաքանչիւր պահանջը և այդպիսով դարձնել կողմնակից նրան իր շահերի

Համադատախան յեղափոխութեան, պատրաստել Նրա այդ անելիք յեղափոխութիւնը, և պրոպագանդայի ու ազդեցիկայի հետ միաժամանակ Համախմբել ու կայմակերպել Նրա ուժերը մէկ բնդ հանուր կայմակերպութեան մէջ ընդհանուր յեղափոխութեան համար — ահա՛ հայ սոցիալիստի, հայ յեղափոխականի բռնելիք բնթացքն ու աշխատութիւնները»:

Այդ տեսակ զենք տալու դէմ մենք ոչինչ չունենք ասելու. սակայն մի հանգամանք անորոշ է մնում այդ կտորի մէջ, պարզ չէ, թէ ում ձեռքը պէտք է տալ այդ զենքը: Լեւր աշխատատեղը ընդհանրութիւնը, որ ըստ «Հնչակ»ի անխուսափելի կերպով պէտք է պրոլետարիատ դառնայ, դեռ եւս չէ դառել. դեռ եւս սաղմային դրութեան մէջ է. ինչպէս խոստովանում է ինքը՝ «Հնչակ»ը. եւ մեր աշխատատեղը ընդհանրութիւնը կազմում են այսօր գիւղական ազգաբնակչութիւնը արեւեստաւոր դասի հետ միասին: Այնպէս որ, երբ «Հնչակ»ը խօսում է վերոյիշեալ կտորում «դասակարգային գիտակցութեան» մասին, որ պէտք է մտցնէ աշխատատեղը ընդհանրութեան մէջ հայ սոցիալիստը, նա պարզ չէ յայտնում, թէ ինչ դիրք պէտք է բռնի հայ սոցիալիստը. իբրեւ սոցիալիստ, դէպի ներկայումս գոյութիւն ունեցող աշխատատեղը ընդհանրութեան ամենաէական մասը, դէպի գիւղական դասակարգը: Պարզ չէ թէ այդ սոցիալիստական զենքը դրա ձեռքն էլ պէտք է տալ, թէ միմիայն սաղմի ձեռքը:

Ենթ դեպքում է, որ ըստ «Հնչակ»ի սոցիալիզմն ոչ մի առընչութիւն չունի եւ չպէտք է ունենայ գիւղական դասակարգի անմիջական շահերի հետ. հայ սոցիալիստը, իբրեւ սոցիալիստ, գործ ունի միմիայն բանուորների հետ, հաւատացած լինելով, որ այսօր-էգուց հայ աշխատատեղը ընդհանրութիւնը դառնալու է վարձկան բանուոր:

Լեւր այս կարծիքը կազմելուն տեղիք են տալիս «Հնչակ»ի թէ՛ ընդհանուր դատողութիւնները եւ թէ՛ մեր վերելում բերած կտորի անմիջական շարունակութիւնը, որտեղ նա պարզ ասում է, որ հայ ժողովրդի իսկական պաշտպանները կը կատարեն բուն սոցիալիստական գործ՝ բանուորներին կազմակերպելով: Պէտք է խոստովանուենք, որ այս կտորն էլ բաւականաչափ չէ պարզում հարցը, մեր դրած հարցին դրական պատասխան չի տալիս, որովհետեւ, գուցէ, բացի «բուն» սոցիալիզմից բանուորների համար՝ կայ մի այլ սոցիալիզմ, ոչ այնքան «բուն», գիւղական դասակարգի համար: Պարզ եւ դրական պատասխան մենք գտնում ենք «Մի շարք հարցեր» յօդուածում («Հնչակ», № 16, Գեկտ. 1891): Այդ յօդուածում որոշ կերպով ասուած է, որ սոցիալիստական ձգտումներն ուղղակի արդիւնք են բանուորական շահերի. որ պէտք է արդիւնաբերութեան կենտրոն կազմող վայրերում բանուորների մէջ տարածել եւ բացատրել սոցիալիստական ձգտումները:

Իսկ «գիւղացի ժողովուրդը»:

Բանից դուրս է գալիս, որ այդ «գիւղացի ժողովուրդը» իր տնտեսական տարբեր պայմանների շնորհով ընդունակ չէ իւրացնելու սոցիալիզմի գազափարսները»:

Եւ այս տողերը գրողը մոյմ «Հնչակ»ն է, որը մի ժամանակ ձգտում էր *գիւղական* համայնական դրութեան վրայ Հայաստանում հաստատել սոցիալիզմը: Իսկ այժմ նա ոչ միայն թողել է սոցիալիզմը հաստատելու այդ

նանապարհը, այլ մինչեւ իսկ անհնարին է համարում որեւէ կերպով «գիւղացի ժողովրդին» ըմբռնել տալ սոցիալիզմի սկզբունքները :

«Հնչակ»ի ընդերքողները լա՛ւ գաղափար կը կազմեն նրա ֆարձած «գիտական սոցիալիզմի» մասին :

Սակայն տեսնենք, ինչպէս է ցանկանում «Հնչակ»ը իրականացնել սոցիալիզմը բանուորների միջոցով : Առաջ բերենք այդ կտորն էլ .—

«Հայ սոցիալիստները . . . կը կատարեն մի բան սոցիալիստական գործ . Հայ բանուորներից, այդպիսով, նրանք պատրաստում են, կազմակերպում են «ապագայի դիմադրական կուսակցութիւնը», որին ձեռք բերած ուժ-կազմակերպական սահմանադրական պայմանները «կը ծառայեն իբրեւ գործիք» մղելու համար՝ միապետական կարգերի անկումից անմիջապէս յետոյ՝ իր դասակարգային կոխը շահերով իրան հակառակ իշխող դասակարգերի դէմ եւ ձգտելու այլեւս իր անմիջական նպատակ դարձած սոցիալիստական կազմակերպութեան հաստատութեան» :

Այս ի՞նչ «ապագայ դիմադրական կուսակցութիւն» է : Հարկատը է քիչ կանգ առնել որա վրայ, մի քիչ պարզել :

Բանուորական հարցն իբրեւ ինքնուրոյն դասակարգային հարց, հասունացաւ միմիայն ֆուտանական բուսականներում : Այդ ժամանակ եւրոպական մի քանի երկրներ ազատ էին բոլորովին միապետական ռեժիմից, մի քանի տեղ էլ այդ ռեժիմը թէեւ գոյութիւն ունէր, սակայն թոյլ էր, ներգործական ղեր չէր կարող խաղալ : Ուստի այդ երկրներում բանուոր դասակարգին մնում էր ուղղակի կռիւ մղել անմիջապէս բուրժուական կառավարութեան դէմ : Իսկ Գերմանիայում, ուր գործը էին դեռ միապետական կարգերը, գերմանական սոցիալիստ-յեղափոխականները ձգտում էին կռուել այդ կարգերի դէմ՝ միացած բուրժուազիայի հետ, միեւնոյն ժամանակ չուռանալով, որ իրենք սոցիալիստներ են, որ պիտի շարունակեն իրենց գործը բանուորների մէջ, կազմակերպեն նրանց, ստեղծեն «ապագայ դիմադրական կուսակցութիւնը», որպէսզի յաղթութիւնը տանելուց յետոյ կապ լինեն իրենց դաշնակից բուրժուազիայի դէմ կանգնեցնել մի *գորութիւն*, մի ուժ եւ թոյլ չտան նրան ամբողջ արդիւնքը կլանելու եւ իրենց զլխին նստելու : Այդ ուղղութեամբ գերմանական սոցիալ-դեմոկրատներն անհազիմ ֆայլեր են առել առաջ, գերմանական բանուորները շատ ֆազակական արտօնութիւններ են ձեռք բերել : Այս մենք այսօր տեսնում ենք :

Նայն ընդարգէն առաջարկել են ռուս սոցիալ-դեմոկրատները ռուս յեղափոխականներին, նոյնն առաջարկում են մեզ մեր հայ «սոցիալ-դեմոկրատները» :

Դասեր չառնել պատմութիւնից. միւս ազգերի օրինակից՝ մահացու մեղք է ամէն մի յեղափոխական մարմնի համար. ուստի շատ գովելի է «Հընչակ»ի այդ ձգտումը : Բայց խրատ, դաս վերցնել կեանքից եւ ոչ թէ ընդօրինակել նոյնութեամբ այն, ինչ որ յայտնել են եւ յայտնում են այս կամ այն երկրի յեղափոխականները : Երբ գերմանական սոցիալ-դեմոկրատը ձրգտում է միաժամանակ թէ՛ միապետական կարգերը ոչնչացնել եւ թէ՛ «ապագայի դիմադրական կուսակցութիւն» կազմակերպել, կատարելապէս հաս-

կանալի՝ է բոլորի համար նրա անելիքը: Մասամբ հասկանալի է եւ ռուս սոցիալ-դեմոկրատի ընթացքը, որովհետեւ թե՛ միասնական կարգերը, ռոբոնց դէմ նրանք ուզում են կռուել, եւ թէ բանուորները, որոնց պէտք է կազմակերպել, գտնուում են *միևեռոյն* երկրում: Իսկ ի՞նչպէս են մեր երկրի պայմանները:

«Հնչակ»ը միշտ կրկնում է, թէ *Հայութիւնը* բաժանուում է երկու դասակարգի՝ հայ պրոլետարիատի, հայ բուրժուա դասակարգի, որ հայ գիւղացին բողոնում է հողը եւ գնում արդիւնաբերական ֆաղափները եւ դատնում «վարձկան բանուոր» եւ այլն: Ի՞նչ նշանակութիւն ունեն այստեղ ամէն մի ֆայլափոխում կրկնուող *Հայութիւն*, *Հայ բանուոր*, *Հայ բուրժուա* խօսքերը: Ի՞նչ արժէք ունեն դրանք *սոցիալիստի* համար: Եթէ հայ գիւղացին բողոնում է հողը, եթէ հայ դարբինը բողոնում է իր մուրհը, նա չի մնում իր մայրենի երկրում, նա գաղթում է օտար երկրներ, գնում է Պոլիս, Թուսաստան, Յունաստան, Թումանիս, Ամերիկա, Աւստրալիա... եւ այնտեղ միայն, Հայաստանից դուրս, նա կարողանում է դառնալ «վարձկան բանուոր»: Վերադարձաւ իր երկիրը՝ նա դադարում է բանուոր լինելուց, նա նոյն հողագործն է, նոյն արհեստաւորը: Եւ եթէ նա կարող է «դիմադրական կուսակցութիւն» կազմել, դա այն երկրներում կարող է անել, որտեղ ինքը բանուոր է: Իսկ թէ ինչպէս Ամերիկայի, Յունաստանի, մինչեւ իսկ Պոլսի բանուորներից «Հնչակ»ը պէտք է «ապագայի դիմադրական կուսակցութիւն» ստեղծի Հայաստանի համար, այդ միայն Աստուած գիտէ:

Կրկնում ենք, այստեղ ուշադրութեան պէտք է առնել ոչ թէ հայը, հայութիւնը, հայ բանուորը, հայ բուրժուան, այլ այն երկիրը, որի համար ձգտում կայ ֆաղափական ազատութիւն ձեռք բերել, ուշադրութեան պէտք է առնել նոյն երկրի տնտեսական պայմանները, նրա մէջ զոյուրթիւն ունեցող բուրժուային, բանուորին, լինեն դուրս հայ, բորք, մասրանի, այդ փոյթ չէ սոցիալիստի համար:

Ահա թէ ի՞նչպէս է հաշտեցրել «Հնչակ»ը սոցիալիստական գաղափարն ազգայնականութեան գաղափարի հետ, եւ ի՞նչ խառնաշփոթութիւն է առաջացել դրանից:

Ինչի՞ն վերագրել այս բոլոր անորոշութիւնները, ինչո՞վ բացատրել «Հնչակ»ի հայեացքների փոփոխութիւնը: Մի՞թէ Հայաստանի տնտեսական պայմաններն այդպէս զգալի կերպով փոխուեցան, գիւղական համայնքներն սկսեցին աւելի արագ ֆայլայուել, թէ կապիտալն ահազին ֆայլեր արաւ, կամ մի որեւէ ուրիշ նշանաւոր փոփոխութիւն պատահեց մեր երկրի հետ, որի ազդեցութեան տակ «Հնչակ»ն էլ փոխեց իր հայեացքները: — Ո՛չ այս եւ ո՛չ այն. «տնտեսական մատերիալիզմը», «մարկսիզմը», — որի ասելով գաղափարների փոփոխութեան պատճառները պէտք է որոնել երկրի տնտեսական պայմանների փոփոխութեան մէջ, — անգոր է գտնուում բացատրելու, պարզելու այս երեւոյթը: Իսկապէս մի բան փոխուել է, եւ այդ փոփոխութիւնը կատարուել է ո՛չ թէ Հայաստանում տիրող արդիւնագործութեան *ձեւերի* մէջ, այլ... արտասահմանեան ռուս յեղափոխական գրականութեան մէջ:

Քանի դեռ այդ գրականության մեջ տիրապետում էր «Նարոդնայա վոլիա» կուսակցության հայեացքները, «Հնչակ»ը կրկնում էր նրա ասածը. նա «համոզում էր», որ կապիտալիզմը կարող է եւ մուտք չգործել Հայաստանում, որ կարելի է, մինչեւ իսկ պետք է արգիլել նրա մուտքը, որ գիւղական համայնքները կարող են ծառայել իբրեւ հիմք ապագայ սոցիալիստական կազմակերպության: Քայց հետզհետեւ այդ կուսակցության ձայնը թուլացաւ եւ ասպարէզը (գրական) մնաց սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությանը: «Հնչակ»ն այն ժամանակ «համոզուեց», որ կապիտալիզմն անխուսափելի կերպով պետք է մեր երկիրը մտնի, որ անկարելի է նրա առաջն առնել, որ գիւղական համայնքները պետք է քայքայուեն, որ գիւղացին դառնում է վարձկան բանուոր, եւ այդ բանուորներից պետք է կազմակերպել «դիմադրական կուսակցութիւնը» եւ այլն:

Եւ այդ «փոխառութիւնը» կատարուել է այնքան պարզ, բնական, ամենեղ կերպով, որ «Հնչակ»ի խմբագրութիւնը չի զգացել իր կրած փոփոխութիւնը, կարծել է եւ կարծում է, թէ ինքը միշտ միեւնոյն ուղղութեանն է հետեւել: «Հնչակ»ի գոյութեան առաջին օրից մինչեւ այժմ մեր սկզբունքները *միշտ եղել են* սոցիալ-դեմոկրատական», պնդում էր նա վերջերումս («Հնչակ», № 11 եւ 12, 1893): Այս տողերը կարդալիս մեզ մնում է միայն ուսերը վեր քաշել եւ զարմանալ «Հնչակ»ի անչափ միամտութեան վրայ:

Բաւական է որքան խօսեցինք ուրիշների մասին: Միւս համարում մենք կ'անցնենք մեր ծրագրին, որ կազմուած է 1892 թ. ամառը «Դաշնակցության» նդհանուր ժողովում, որից յետոյ «Դաշնակցության» հայեացքները հիմնաւորապէս որոշուեցին եւ կազմակերպական ձեւերն արմատականապէս փոխուեցին:

ԿՈՒԿՈՒՆԵԱՆ ԽՄԲԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

Կուկունեան արշաւանքի միտքը յղացաւ Կարնոյ դէպքից անմիջապէս յետոյ եւ կազմակերպուիւմ էր յեղափոխական խմբերի բանակցու քիւննքի հետ միաժամանակ :

Երբեմն Գեորգեան շքմարանի, ապա Պետերբուրգի համալսարանի ուսանող Սարգիս Կուկունեանը, իր երկու բնկերների՝ Կոստանտին Լիսինեանի եւ Ռուրէն Յովհաննէսեանի հետ բողոնում է Պետերբուրգը, գալիս Կովկաս եւ տեղական խմբերի միջոցով պատրաստուիւմ արշաւանքի :

Դրա մանրամասն պատմութիւնն արդէն յայտնի է հայ հասարակութեան «Կուկունեան խմբի արշաւանքը. 2. 8. Կաշակցութեան տպարան, 1894» ծանօթ գրքոյկից : Աւելացնենք միայն, որ խմբի անդամները որոշ կերպով չէին ներկայացնում իրենց, քէ ի՞նչ պէտք է անեն Տանկահայաստանում, ինչպէ՞ս պէտք է անեն, ի՞նչ է սպասուի իրենց : Սահմանազլխում ժողովուած այդ հարիւրաւոր երիտասարդները (բացի 78 հոգուց, որոնք մասնակցեցին արշաւանքին, կային դեռ շատ շատերը, որոնք սպասուի էին իրենց հերթին) գործնական միջոցների մասին չէին մտածուի, չէին խորհուի, կարծես կամուլին կուրացած՝ դիմուի էին դէպի անդունդ : Մի բան նրանց համար շատ պարզ էր. հարկաւոր էր արիւն քափել, հարկաւոր էր վրէժ-խնդիր լինել բազմաքիւ անվնդ գոհերի անքիժ արեան համար : Սա մի տարերային հոսանք էր, ազնիւ, վեհ, ոգեւորիչ հոսանք, որի առաջն անկարելի էր առնել ոչ մի յորդորակնով, ոչ մի *խելացի* պատճառարանութիւններով, ոչ մի սարսփելի ապագայի նկարագրութիւններով :

Նամաստակի յիշենք, որ խումբը սահմանն անցնելով՝ բարձրանուի է Բոգ-Դաղը, կուում Թութրակ-Խուլէից եկած գորբերի եւ շրջակայ գիւղերից ժողովուած բրդերի հետ եւ փախցնում նրանց : Պաշարի պակաս զգալով՝ խումբը դիմում է դէպի Թեափա-Բինա ձորը, այնտեղից՝ Աղբուլագի ձորը անցնելիս սպանում է նախապարիին պատահած 5 բուրբեր : Անձանօք լինելով բոլորովին երկրին (ուղեցոյցները, դժբախտաբար, հենց առաջուանից փախած են լինում), խումբը շատ դէս ու դէն ապարդիւն քափառելուց յետոյ, հաղցած, ծարաւ՝ որոշում է անդամների մեծամասնութեամբ վերադառնալ Ռուսաստան՝ զարնան նոր արշաւանքի պատրաստուելու համար : Սահմանազլխի հար գիւղում բնդհարում է տեղի ունենում սահմանապահ ռուս կոզակների ու կուտակուած բրդերի հետ եւ խումբը ցրում է : Մի մասը ձերբակալուում է կառավարութեան ձեռքը, դատուում եւ դատապարտուում է :

Խումբն արշաւեց եւ անողոք իրականութեան զարնուելով՝ քայքայուեց, անկարող լինելով իր իղձերը լիովին իրականացնելու : Նրա մի մասը բնկաւ պատերազմի դաշտում, միւս մասը, խմբապետի հետ միասին փտում է Սիբիրիայի խորքերում, մի մասն էլ դեռեւս շարունակում է հայդուկային խըմբերի մէջ գործել :

2. 8. Գ. Կեղրոնական Արիւնէն.

«ՎԵՄ», Գ. տարի, քիւ 1, Յունուար-Ապրիլ 1965

ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ԱՄԲՈՒԻ ԴԵՐԸ

Ա.

Ամէն անգամ, երբ հայ յեղափոխական շարժումը սաստկանում էր և ստիպում էրոպական պետութիւններին աւելի խստիւ պահանջել սուլթանից Տանկահայաստանի մէջ տիրող անկարգ իրերի փոփոխումը, սուլթանը ճարպիկ կերպով օգտուելով շահերի այն հակառակութիւնից, որ կարող է առաջ գալ Եւրոպայում Հայկական խնդրի այս կամ այն եղանակով լուծուելուց, ամէն անգամ զանազան առարկութիւններ էր անում կամ «սեփական միջոցներն» առաջարկում: Եւրոպական պետութիւնները շատ լաւ էին հասկանում այն խաղը, որ իրենց հետ խաղում է սուլթանը, հասկանում էին, բայց և այնպէս վախենալով հետեւեալ ֆայն անելուց, որ կարող էր բարդութիւններ առաջ բերել և վնասել անմիջապէս իրենց շահերին կամ գործողացնել այս կամ այն հակառակորդին, իրենց տալիս էին լուրջ կերպարանք, սուլթանի ակնյայտնի ծաղրածութիւններն ստիպուած ընդունում էին իբր խելահաս, նպատակայարմար միջոցներ և բարձրաձայն աւետում աշխարհին, որ այսուհետեւ ամէն ինչ լաւ կ'ընթանայ:

Բայց ով որ էլ խաբուէր, չէր կարող խաբուել հայ ժողովուրդը, որի գլխին էին կատարում այդ բոլոր «օյիմբագութիւնները», որը դարերի ընթացքում լաւ էր ուսումնասիրել իր վեհափառ պետի գործ դրած «հայրայնում բարեմորգումները» և որը վնեւել էր միանգամ ընդմիջտ խմել մինչև վերջը յեղափոխութեան դառը բաժակը:

Սուլթանի ամենալուրջ առարկութիւններից մէկն էլ հետեւեալն էր. «Եթէ ծրագիրն ընդունուի, եթէ քրիստոնեայ ազգաբնակութեան տրուի առանձնաշնորհումներ, այն ժամանակ մահմեդական մոլեռանդ ամբողջը կը գրգռուի, կը յարձակուի քրիստոնեաների վրայ և բոլորին կը կոտորի՝ իսկ ես իմ ուժերով անկարող կը լինեմ դրա առաջն առնել»: Այս իւր առարկութեամբ նա իսկապէս երկիւղ էր ազդում շատ շատերի վրայ և շատ միամիտներ անտեղեակ էին, որ ինքը սուլթանն է ամէն միջոց գործ դնում՝ գրգռելու մահմեդական տարրը, որպէսզի պատրաստ գէնք ունենայ ձեռքին՝ իր դժոխային ծրագիրն իրագործելու համար, երբ այդ հարկաւոր կը համարի:

Ներկայ յօդուածով մենք նպատակ չունինք բնա ցոյց տալ սուլթանի և Եւրոպական դիպլոմատիայի կեղծութիւնն ու փարիսեցիութիւնը. դա ինքնընտրուեցեան պարզ է և մեկնաբանութիւնների կարօտ չէ: Մեր նպատակն է միայն ցոյց տալ մեր ունեցած փաստերի հիման վրայ կառավարութեան և մահմեդական ամբողջի դերերը, իւրաքանչիւրի *Նշանակութիւնը*, մասնակցութեան *աստիճանը* վերջին եզրուական գործերում:

Թէ ներկայ ընդհանուր կոտորածի հրամանը բխում էր ուղղակի սուլ-
քանի պալատից, քէ դրամով սուլքանը եւ իր խորագէտ խորհրդատուները
նպատակ ունէին ի սպառ լոցնել բողոքող հայ ժողովրդի ձայնը, դրա մէջ
դժուար քէ այժմ մէկը կասկածի: Թող դեռ կառավարութիւնը բանտերը լցնի
հարիրատը պատահական անձնաւորութիւններ, միայն քէ ցոյց տուած լի-
նի, քէ «սպասարկները» ձերբակալուած են, բող լրբարար գուր ամբաստա-
նութիւններ անի սրա, նրա վրայ, որոնց գոյութիւնը զանազան պատճառներով
անհաւոյ է իրեն. բող շարունակի գործ դնել նրանց վրայ իր բոլոր դժոխա-
յին տանջանքները՝ զանազան խոտովանութիւններ կորզելու նպատակաւ...
Թող նա իր գիշտակչ հանկերով, որոնց վրայ դեռ չի չորացել հարիր հա-
գար անմեղների արիւնը, պատտի հայ ժողովրդի արիւնաբաւ կուրծքը, նրա
վերքերը քրքրելով, բող փնտտի ամենայն եռանդով «կոտորածի հեղինակ-
ներին», նա ոչ ոքի խաբել չի կարող. ամէնքի համար պարզ է, որ դա նոյն-
պէս առիք է հայ ժողովրդի վրայ ահ ու սարսափը միշտ վառ պահելու, նրան
ի սպառ վիստեցնելու եւ յեղափոխական շարժման միանգամայն վերջ տալու:

Միամիտ հայ հասարակութիւնը կարող էր խաբուել. կոտորածից առաջ
նա դժուարութեամբ էր իրեն բոյլ տալիս մտածելու, որ կառավարութիւնը
ընդունակ է մի այդպիսի տմարդի գործողութեան. այդ տեսակ զագանակում
եւ միեւնոյն ժամանակ՝ յիմար ընթացք, որ մարդկային պատմութեան մէջ
բացառիկ դէպքերի շարքը կը դասուի. հայ ժողովուրդը չէր սպասում միև-
չեւ իսկ սուլքանի կառավարութեան նման ապուշ եւ վայրենի կառավարու-
թիւնից:

Սուլքանի բազմակր կատարուեց. երկիրը ծածկուեց բիրատըր դիակ-
ներով, բազմարիւ քաղաքներ եւ գիւղեր ամայի դարձան:

Ի՛նչ դեր կատարեց ինքը ամբոյթը, որով տարիների ընթացքում սար-
սափեցնում էին մեզ. ի՛նչ կարող էր նա անել առանց կանոնաւոր զօրքի ու-
ժեղ մասնակցութեան:

— Ոչի՛նչ, համարձակ կարող ենք ասել մենք, գոնէ այն տեղերի վե-
րաբերմամբ, որոնք մեզ քայ յայտնի են, քայց բող խօսեն փաստներ:

Կարևոյ մէջ տանիկ ազգաբնակչութիւնը անհամամատ շատ է հայերից:
Բացի այդ, դրսից հաւաքուել էին ամէն տեսակ գիշտակներ՝ լազեր, չեր-
քէներ, քարաբնակներ, քրդեր... բուով մօտ 20,000: Այդ ահագին բազ-
մութիւնը խոնուած էր Կարևոյ փողոցներում, անցնելու տեղ չկար: Բայց եւ
այնպէս՝ հարկատըր էր 3000ից աւել լաւ զինուած զինուորներ, որ համար-
ձակուէին հայերի վրայ յարձակում գործել: Կոտորածի ժամանակ բաւական
էր մի ասրնանակի ձայն՝ այդ «առեւելի» ամբոյթը ցիրուցան անելու համար:
Հայերի կողմից ամենաբերքի ընդդիմադրութիւնը ընդհատում էր մահմե-
դական ամբոյթի «յարթական» ընթացքը: Այդ ժամանակ օգնութեան էին հաս-
նում մարտիկի հրացաններով զինուած զինուորները եւ ամբոյթի համար նա-
նապարհ բաց անում: Ի՛նչ կարելի է անել ասրնանակով մարտիկների դէմ:
Զինուորները բռնում էին շուկաների երկու կողմն էլ, հեռուից գնդակահար
անում եւ յետոյ դիակների վրայից ասրնանակները ժողովում: Մի ընդդիմա-
դրող հայի վրայ միանգամից 20-25 հրացաններ էին ուղղուում: Խանութների,

տների ամուր կողպէմները փշուր փշուր էին լինում նրանց գնդակներից: Դրանից յետոյ միայն ամբոխը համարձակում էր առաջ ընթանալ: Նա այդ ժամանակ առիժ էր դառնում. բալանում էր, ակերում, բռնաբարում. սրի էր անցկացնում դեռ կենդանի մնացածներին. յօշոտում, այլանդակում էր արդէն զինուորների գնդակներով ծակծկուած դիակները. գուարեանում էր նրանց կաշին ֆերքելով, վիրաւորուածներին այրելով եւ այլն: Կոտորածի երկրորդ օրուանից սկսած գերեզմանատուն էին բերել 315 դիակ: Նրանք երկար ժամանակ շարուած մնացին ծառերի տակ: Ամէն մէկը կարող էր գալ եւ իր աչքով տեսնել: Դիակների վրայ ոչ մի հագուստ չէր մնացել, շատերը բոլորովին մերկ էին. դիակների միայն մի մասի վրայ դեռ կային կամ շապիկ կամ սաաշոր. դա մի անբացատրելի բարեխղճութիւն էր քալանդների կողմից... Այնպէս որ ոչ մի դժուարութիւն չկար գննել դիակները^(*): Շատերը գննեցին, նաեւ իրենք՝ հիւպատոսները. չկար մի դիակ, որ իր վրայ չկրէր գոնէ մի ֆանի հրացանի կամ զինուորական ատրեանակի գնդակների վերքեր: Կարծես թէ ֆաղափ մէջ գտնուող հետեւակ զինուորների ահագին բազմութիւնը բաւական չէր, ֆաղափ իջեցրին նաեւ բնդանօթածիգ գործերը, որոնք գլխաւորապէս զինուած էին իրենց խոշոր սարնամակներով եւ «Ղաւփաղի» հրացաններով: Իսկ բնդահանրապէս դիակները կրում էին, բացի սրի, կացնի, կասարուրայի վերքերից. 5-10 եւ աւելի գնդակի վերքեր: Յովհաննէս Կորկոտեանի վրայ հաշուուած է 23 գնդակի վերքեր...

Քաբերդ հայերը կազմում են տեղական մահմեդական ազգաբնակչութեան 10րդ մասը: Չմայելով դրան, այնտեղ կուտակուած են եղել եւ անբիւ ֆանակութեամբ լազեր, բայց կստորածը չի սկսուել, մինչեւ *Երզնկայից գործ չի եկել*:

Ինչպէս յայտնի է, Քաբերդի շրջակայ գիւղերը բոլորովին գոհ գնացին խուժանի վայրագութեան, որովհետեւ անգէն էին եւ անպաշտպան: Դեռ նոր էր այնտեղ գէնփի կարիքը մուտք գործել, դեռ նոր էր սկսում այնտեղ կանոնաւոր յեղափոխական գործունէութիւնը. երբ կոտորածն առաջ եկաւ: Այդ ժամանակ այնտեղի դաշնակցական հրոսակային խումբը ցրուած էր գիւղերում՝ ձմեռուան պատեառաւ: Լուսեանք գիւղում այդ խմբի անդամներից մէկը հրացանը ձեռքին կարողանում է պաշտպանել հարիւրաւոր ամբոխի դէմ մի տուն. լիքը հարսներով ու աղջիկներով: Մի ուրիշ գիւղում նոյն խմբի անդամներից մէկը լինում է *մրակ* հրացանաւորը ամբողջ գիւղում: Երբ լազերի վոհմակը մտնում է, անվեհեր երիտասարդը առնում է հրացանը, դուրս գալիս դրանց դէմ եւ երկար ժամանակ բռնլ չէ տալիս այդ ահագին բազմութեանը գիւղը մտնել: Նրա ընկնելուց յետոյ միայն լազերը կարողանում են մուտք գործել բոլորովին անպաշտպան գիւղը:

Տրապիզոնի մէջ, ինչպէս յայտնի է, Սեպտեմբեր 22ին, դէպքի ժամանակ, երբ մասնակցում էր միւրիայն ամբոխը, հայերից ոչ մի *մարդ չբազմուեց*: Մինչեւ Սեպտեմբեր 26ը կառավարութիւնը պատրաստեց իր կա-

(*) Դրանց լուսանկարներն ուղարկուած են Լեւոպական լրագրոց:

նունաւոր գորքը, իր սեփական հրացաններով զինեց տեղական խուժանը ու քաղաքաբիւ լազերին եւ յետոյ միայն կարողացաւ յաջողցնել կոտորածը:

Ջօրքերը նոյն դերն են կատարել եւ Քաղէշում:

Մինչեւ այժմ կոտորած չէ եղել Վանայ մէջ շնորհիւ միմիայն այն հանգամանքի, որ տեղական զինուորական ուժը անբաւական է համարուում: Կառավարութիւնը լուրջ պատրաստութիւններ է տեսնում. զինել է հրացաններով տեղական մահմեդականներին, ժողովել է պահեստի զինուորներին, հրաւիրել է մահմեդականներին. բնդանօթները ուղղել է դէպի հայոց թաղերը. կտրտել է Այգեստանի ծառերի մի մասը, որպէսզի բնդանօթների ռումբերին արգելք չհանդիսանան, վերջապէս ուղարկել է այնտեղ Քաղէշի կոտորածը կարգադրող փաշային... Կոտորած չի եղել դեռեւս. նշանակուած է այդ բոլոր պատրաստութիւնները դեռ քիչ են համարուում: Սպասենք...

Իսկ Կարնոյ եւ նրա շրջակայ գաւառների, գիւղերի պաշտպանութիւնից, որի մասին անցեալ անգամ գրեցիմք, լուսոյ պէս պարզ է, թէ մինչեւ ո՛ր աստիճան անգոր եմ եղել հարիւրաւոր, հազարաւոր քողերը ու լազերը մի խումբ զինուած կտրիկների դիմաց, երբ յարձակոււմ է եղել առանց կանոնաւոր գորքի օգնութեան:

Կրկնում ենք. որ մահմեդական ամբոյթի ընդդիմադրական ուժը չափազանցած է, որ առանց կառավարութեան դրդման, առանց նրա ֆաջալերութեան. առանց նրա վարժուած գորքերի ցեղմ աջակցութեան, մահմեդական ամբոյթը չէր համարձակուիլ շարժուել իր տեղից, եւ եթէ շարժուէր էլ, շատ տեղ անհամեմատ մեծ կորուստ կ'ունենար եւ դա լաւ դաս կը լինէր ապագայի համար:

«ԻՐՕՇԱԿ», № 5, 10 Փետրուար 1896

Բ.

Մենք միշտ գործ ենք անում «մահմեդական ամբոյթ»: Բայց մահմեդական ամբոյթի վրայ ընդհանրապէս կարելի էր նայել սրանից մի քանի դար առաջ: Այժմ նրա կենսոյ բաւականաչափ բարդացել է եւ նրա մէջ առաջացել են տարբեր խաւեր. որոնք ունին իրենց որոշ առանձնայատկութիւնները ու ձգտումները եւ որոնք, բնականաբար, տարբեր կերպով պէտք էր վերաբերուէին դէպի հայերի կոտորածը: Բայց նախ քան այդ տարբերութեան մասին խօսելը, ընթերցողի ուշադրութիւնն ենք դարձնում մի հանգամանքի վրայ: Զնայած, որ լոյսի պէս պարզ է. որ վերջին շարժումները լոկ ֆազաֆական բնաւորութիւն ունէին, որ նրանք նախագծոււմ էին սուլթանի ձեռքով եւ նպատակ ունէին ահաբեկել գլուխ բարձրացրած հայ ժողովուրդը, բայց եւ այնպէս մեր մէջ զարմանալի յամառութեամբ շարունակոււմ են տեղի ունեցած ընդհարումներին տալ կրօնական կերպարանք եւ ամբողջ մեղքը ձգել մահմեդական մոլեռանդութեան, դուրանի. սօփաւանքի վրայ, եւայլն: Գեռ դրանք չեն ուզոււմ տեսնել, որ այս դէպքում, ինչպէս եւ մարդկային

ամբողջ պատմութեան մէջ, կրօնը եղել է մի հող, որի տակ պատասպարուած առաջ են տարել ամէն տեսակ անձնական շահեր եւ կեղտոտ միտումներ: Մինչդեռ կան ակնյայտի փաստեր, որոնք պէտք էր խախտէին այդ հիմնուարց համագումր: Տանկահայաստանում բացի հայերից սպարում են եւ ուրիշ քրիստոնեաներ: Ինչո՞ւ եւրոպացիք ազատ մնացին, ինչո՞ւ ասորիներին չմտեցան, ինչո՞ւ վերջապէս ամենայն հոգատարութեամբ ու խնամքով պատասպարում էին յոյներին, որոնք մի քանի տեղեր այնքան էին լրբացել կառավարութեան փաղափշանքներից, որ զգուսնէին պատճառում բոլորին: Դրա հակառակ մի քանի տեղեր իբեմք՝ մահմեդական հոգեւորականութեան ներկայացուցիչները՝ շէյխերն են նախաձեռնող հանդիսացել հայերի պաշտպանութեան, ինչպէս օր. Ղարաֆիլիսա, Իզվերան:

Գալով մահմեդական ամբոյսի տարբեր խաւերի խաղացած դերերին, տեսնում ենք, ինչպէս եւ հարկաւոր էր սպասել, որ ամենափէջ մասնակցութիւն ունեցաւ տանիկ գիւղացի երկրագործ դասը: Յարձակողները գլխաւորապէս յեռնաբնակ անասնապահ կամ կիսաերկրագործ ազգաբնակչութիւնն էր՝ քրդերը, լազերը եւ Ռուսաստանից գաղթած չերէկները, իսկ երկրագործ դասը շատ շատ հետեւել է նրանց՝ բալանից բաժին ձեռք ձգելու համար, իսկ գլխաւորապէս կա՛մ անտարբեր են մնացել, կամ թէ, — որքան էլ դա զարմանալի բուայ, — պաշտպանել է իր դարեւոր հարեւան հայ ազգաբնակչութիւնը եւ սաստիկ ընդդիմադրութիւն է ցոյց տուել յարձակուող խուժանին: Բացի այդ, պաշտպանութիւն են ցոյց տուել մի քանի տեղ արհեստաւոր եւ վանական դասը: Աւելի անպասելի են այն է, որ քրդերը, այդ հայերի անհաշտ համարուած թշնամիները, նոյնպէս պաշտպանել են:

Ընթերցողը կը համաձայնի, որ այսպիսի ժամանակ անհնար է շատ փաստեր հաւաքել, բերեմք մեր ձեռքի տակ ունեցածները:

Հասան-Ղալան(*), Կարնոյ մօտ գտնուած կան գիւղը, Բասենի Ամրագումր, մասամբ Իզվերանը, Ալաշկերտի Ղարաֆիլիսան, Բայազէդը, Երզրնկայի, Խնուսի մի քանի գիւղերը պաշտպանուել են տեղական մահմեդականների շնորհիւ, Նարիմանի գիւղերը պաշտպանուել են շնորհիւ Էմիր աղայի, Ռուսաստանից գաղթած՝ Խասթուր-Մուսսաֆա աղի տղերքի:

Խալլու, Ամար, Խայրաբէկ, Իրից գիւղ՝ պաշտպանել է զիլանցի Սելիմ փաշան:

Իւչֆիլիսէի Ս. Յովհաննու վանքը եւ իր շրջակայ գիւղերը՝ Ջուջան, Ղարաքազար, Վանքի գիւղ, Ղուվուպունաղ, Բողին պաշտպանել է հայաբանցի Մուստաֆա բէկը: Բացի այդ, պաշտպանութիւն են ցոյց տուել Միրվա աղէն, Նարի աղէն:

Նոյնիսկ Կարնոյ մէջ, որտեղ կառավարութիւնը հոգեւորականութեան

(* Հասան-Ղալանի վանքը, որ աւերուել ու թալանուել է, գտնուած է Հասան-Ղալանից մէկուկէս ժամ հեռաւորութեան վրայ:

հետ միասին տարիների բերացում գրգռում էին տեղական մահմեդականներին. որտեղ էլ այդ ժամանակ բոլոր կոտորածների հերոս՝ Շաֆիր փաշան, ուր ամենից սաստիկ պէտք էր արտայայտուէր տանիկների կատաղութիւնը, ազգաբնակութեան մի մասը, գլխաւորապէս վահառական եւ արհեստաւոր դասը, հետո պահեց իրեն կոտորածից: Մինչեւ իսկ *բազմաթիւ Հայեր պատապարտուեցին տաճիկների մօտ կոտորածի ամենախիստ ժամանակը:*

Մենք արդէն սպասում ենք ընդերցողից զանազան առարկութիւններ եւ վերոյիշեալ պաշտպանների վարմունքի համար բացատրութիւններ: Մենք էլ շատ լաւ գիտեմք, որ մի տեղ ազգաբնակութիւնը երկիւղ է կրել «ոռուսաստանցի» հայերից, որոնց հետ ընդհարումներ է ունեցել եւ որոնց վրէժխնդրութիւնից տեղիք ունի երկիւղ կրելու, մի ուրիշ տեղ նա դողալով է յիշում ոռուսական արշաւանքը, երրորդ տեղում աւելի հեռատես գտնուելով, մտածում է ապագայի մասին, հաւատացած լինելով, որ իրերի դուրսիւնը անշուշտ կը փոխուի, չորրորդ տեղում զգում է, որ հայերի հետ կապուած է սերտ կերպով, տնտեսական շահերով, հիմնգերորդ տեղում հայերը այս կամ այն բէկի մարաբաններն են, եւ այլն... Այս բոլորը մենք շատ լաւ գիտեմք, մենք ոչ մի լուպէ բոլլ չենք տալ մեզ մտածելու, որ այդ զանազան Մուստաֆաները կարող են դէպի հայերը մի առանձին պատռնական սէր տածել:

Մեզ համար առանձնապէս նշանակութիւն ունի այն, որ իրերի այս խտր դուրսեան մէջ, երբ կատավարութիւնը ինքն է մղում մահմեդականներին դէպի կոտորած, դէպի քալան ու աւերում, երբ նա ինքն է ամբոխ առաջն բնկնում եւ իր ամբոխներով նրա համար ճանապարհ հարթում, երբ այդ բան նպաստաւոր պայմաններ է տեղծում կիսավայրերի ամբոխի գագանական կրֆերի անարգել կերպով դուրս ժայթքելու համար, այդ տգէտ, մոլեռանդ, փանատիկու ամբոխի մի մասը կարողանում է ի նկատի առնել զանազան հանգամանքներ, չտարուել հոսանքով, զսպել իր կրֆերը եւ մինչեւ իսկ դիմադրութիւն ցոյց տալ կատավարութեան ռոնձգութիւններին:

Դա պարզ ապացոյց է, որ ազգաբնակութեան մի մասը արդէն նկատում է շահերի այն անհամբաւշտութիւնը, որ վաղուց ի վեր գոյութիւն ունի սուլթանի եւ բոլոր հպատակների մէջ, բայց որը մնում էր մինչեւ այժմ խորին մրութեան մէջ, շնորհիւ սուլթանի եւ տիրապետող տարրերի համբարաշի գործունէութեան:

Նա նկատում է այն տնտեսական կապը, որով կապուած է իր հարեւան հայերի հետ եւ որի ահագին նշանակութիւնը նա ընդունակ է դարձել գնահատել:

Վերոյիշեալներից մենք տեսանք, որ վերջին եղերական կոտորածների մէջ մահմեդական ամբոխի դերը բոլորովին երկրորդական էր, մենք տեսանք, որ նրա մի մասը դուրս է եկել մասամբ տղիտութեան, խաւարի, անգիտակցութեան մրկուրտից, սկսել է *մտածել*, *հասկանալ* իր իրական շահերը, եւ մենք սրտանց ողջունում ենք նրա այդ *առաջին* եւ *դժուարին* քայլը:

ՎՆԱՍԱԿԱՐ ՏԱՐԻՆԵՐ

Ամէն անգամ, երբ յեղափոխական փոքրամասնութեան անձնագոհ, տոկոսն եւ անվիստ գործունէութեան շնորհիւ յեղափոխական կազմակերպութիւնը ձեռք է բերում ուժ եւ ազդեցութիւն, կեանքի մէջ ստեղծում է հաւասար դէպի գործի յաջողութիւնը եւ հարբում է որչա՛ս աստիճանով յեղափոխական ուղին, ամէն անգամ էլ հասարակութեան տարբեր խաւերի մէջ իրարանցում է ընկնում: Բայց ընդհանրութեան յեղափոխական ոգու բարձրանալու հետ միատեղ, ամէն մի տեղից վերկացող բախտախնդիր, ամէն մի վաշխատու, կեղեքիչ, միւսն էլ իսկ մատնիչներ, դատաւաններ, մի խօսքով ամէն տեսակ սողուններ, որոնք գիտեն հիանալի կերպով յարմարուել համագամահներին եւ ամէն տեսակ ջրերում ձուկ որսալ, ասպարէզ են դուրս գալիս, իբրեւ «յեղափոխականներ» կամ յեղափոխութեան համակրող բարեկամներ: Վնասակար են այդ սողունները այդպիսի բույներում, երբ փճուն խօսքեր փչելով ու փարիսեցիական ձեւեր բանեցնելով, շահագործում են ամբոյսի դիւրահաւատութիւնը ու տգիտութիւնը: Իսկ անտանելի են, ցաւ ու պատուհաս են դրանք յեղափոխական շարժման համար այն ժամանակ, երբ յեղափոխութիւնը կրում է ժամանակաւոր անյաջողութիւն եւ սկսում են տիրել աւելի վատթար պայմաններ յեղափոխական գործիչների համար: Այդ ժամանակ այդ զագրալի արարածները սուս ու փուս փաշում են իրենց բները, եւ արդէն «խոհեմութիւն», «հեռատեսութիւն», «ժողովրդասիրութիւն», «միութիւն» եւ այլ դիմակների տակ դարձեալ շարունակում են խաղալ ժողովրդի հետ, աշխատելով մի կերպ ֆոզարկել իրենց իսկական գոյնը: Շարունակելով կրել «յեղափոխական», «ազգասէր» տիտղոսները, դրանք դառնում են իսկական յեղափոխական գործի ամենավնասակար խոչընդոտներ:

Այդ արարածները աղբեր են, որոնք մեծ ու փոքր կոչտերով, տեսակ տեսակ բուրմունքներով եւ գոյներով քափուած յեղափոխական ճանապարհի վրայ, ապականում են յեղափոխական միջավայրը:

Ամէն մի յեղափոխական գործիչ ստիպուած է ժամանակ առ ժամամանակ քողնել իր բուն գործը եւ գրադուել այդ աղբերով, որոնք ընկնում են ոտքերի տակ եւ խանգարում իր կանոնաւոր ընթացքը: Ժամանակ առ ժամանակ, կամայ սկամայ նա իւր վրայ պէտք է առնի այդ գգուելի աշխատանքը, իմանալով հանդերձ, որ իւր ցախաւելի հենց առաջին հարուածից այդ կոչտերը միանգամից կը բացուեն եւ կը լցնեն օդը իրենց գարշահոտութիւններով: Արձակուած բամբասանների, գրպարտութիւնների, ինտրիգաների մթնոլորտի միջով պէտք է դիմի յեղափոխական իսկական գործիչը դէպի իւր բուն նպատակը:

Կեանքի մէջ տեսնում էինք կուսակցութիւնների միութիւն ֆարոգող ուտապիտաներ, այդ միութեան անունով նոր, իրենց *անձնական* կուսակցու-

քիւններ կազմողներ եւ այս ձեւով բուն գործից խոյս տուող սնափառներ, անվերջ պատրաստութիւնների ձգտող եւ ոչ մի պատրաստութիւն չտեսնող խոհեմ յեղափոխականներ. զանազան տեսակ խաբէքաներ, շարլատաններ. այժմ էլ քիչ չէ բարեխոսութեան դիմակի տակ մտած բախտախնդիրների քիւր, որոնք իրենց ետեւից ստնում են միամիտների մի բանակ: Դրանք սկսել են նոր ձեւի տակ մի նոր արշաւանք «Դաշնակցութեան» դէմ, որի առթիւ աւելորդ չենք համարում մի քանի խօսք ասել.

«Ժամանակ չէ այլեւս յեղափոխութեամբ պարագուել, այժմ հաց պէտք է տալ ժողովրդին եւ ոչ թէ զէնք», լսում ենք ամէն կողմից ժողովրդի դուրսեան վրայ կոկորդիլոսեան աղի արցունք թափող փարիսեցիներէից:

Իսկապէս, ահա ամենայրմար բուպէն երեսն գալու իբր վերին աստիճանի բարի, զգայուն, փափուկ սրտի տէր մարդ, իբր խոհեմ, ժամանակի պահանջներին յարմարուող, ժողովրդի ցաւերը ճանաչող գործիչ: Բացի այդ, բարեգործութեան դիմակի տակ կարելի է եւ վտանգի չենթարկել իւր անձը, որն այնքան թանկ է հայրենիքի համար. իբր արթուն հովիւ պէտք է հսկել իւր սիրեցեալ ժողովրդի վրայ, չլինի թէ նա անլորտի եւ տարուի «ձայրայեղ» յեղափոխականների դէպի կորստեան անդունդը տանող գործունէութեամբ: Ահա ամենայրմար բուպէն ամենաարժան գնով ու ամենամակտանց ճանապարհով իսկական ազգասէրի մեծ հոչակ ձեռք բերելու:

«Ժողովրդին հաց պէտք է տալ», ասում են մեր ժողովրդի «իսկական բարեկամները»: Ո՞վ է հակառակը պնդում. ո՞վ է ասում, թէ հարկաւոր չէ հաց տալ: Բայց դուք ինքներդ ինչո՞ւ գտնէ այդ չէք անում, ինչո՞ւ այդ պարտն էլ ծանրաբեռնում էք յեղափոխական կազմակերպութիւնների վերայ: Ո՞ր էիք դուք, երբ Սասունի կոտորածից յետոյ «Դաշնակցութիւնը» ստիպուած եղաւ մասամբ շեղուել իւր բուն գործունէութիւնից եւ բարեգործութեամբ զբաղուել՝ իւր սեփական միջոցներից դրամական նպաստներ բաժանելով բուրբուխ անօգնական մնացած երկրին: Ո՞ր էիք դուք վերջին կոտորածներից յետոյ, երբ դարձեալ «Դաշնակցութիւնն» առաջինն եղաւ թըշուառ, թալանուած, արհեստաւ ժողովրդին անմիջական դրամական օգնութիւն հասցնողը:

Այժմ էլ, երբ դուք զբաղուած էք միայն հայրենասիրական քարոզներ արտասանելով եւ ճնշին կողեկներ էք միայն հանում ձեր հաստափոր բարեկամների գրպաններից, դարձեալ ամերիկացի, անգլիացի, մինչեւ իսկ գերմանացի եւ շվեյցարացի պաստորներն են մեր ժողովուրդին օգնութիւն հասցնողը:

Ամօ՛ք ձեզ...

«Ժողովուրդին այլեւս զէնք չպէտք է տալ»: Այս խօսքերն արտասանում են այն ժամանակ, երբ փաստերը պարզ ցոյց են տուել, որ կոտորուել, թալանուել, սուերուել են այն գիւղերը, ուր ինքնապաշտպանութեան համար զէնքի հարկաւոր քանակութիւնը չկար, երբ արդէն ձեռքի տակ ունինք փայլուն ապացոյցներ, որ այն տեղերը, որտեղ մենք ունեցել ենք զէնք կամ զինուած հայրակներ, կուռուել, պաշտպանել են իրենց կայքը, գոյքը կամ թէ

բոլորովին ազատ են մնացել յարձակումներից: Այս խօսքերն արտասանում են այն ժամանակ, երբ Տանկահայաստանի ամէն կողմերում, մանաւանդ ազատ մնացած վայրերում, *օրէ օր սպասում* են նորանոր ընդհարումներ, երբ կառավարութիւնը պատրաստ իր տրամադրութեան տակ է պահում իրեն ծառայութիւններ մատուցած համադրական զնդերին և միւս կիսավայրերին լեռնականներին: Երբ միւս կողմից զէնքի նշանակութիւնը հասկացած հայ ժողովուրդը յուսահատական ազդակներ է հանում եւ ձեռքերը պարզած զէնք է հայցում: Երբ *Քայանում* գիւղերն իրենք իրենց մէջ հանգանակութիւն են բաց անում, իրենց վերջին կողէկները դուրս են հանում *զէնք* ձեռք բերելու համար:

Ժողովուրդը *զէնք* է պահանջում, իսկ մեր խոհեմ գործիչներն աշխատում են հաւատացնել ժողովրդին, որ նա սխալում է. նրան ոչ թէ զէնք է հարկաւոր, այլ հաց...: Հաւատա՞նք այդ խոհեմների անկեղծութեան:

«Հարկաւոր է դադարեցնել յեղափոխական շարժումը», պահանջում են նրանք: Այս կէտում դրանց հետ միանում են եւ նրանք, որոնք վերջին կոտորածների տպաւորութիւնից դեռ չեն ազատուել եւ խօսում են աւելի զգացմունքով, քան թէ խելով:

Մենք արդէն քանիցս անգամ առիթ ենք ունեցել ցոյց տալ, որ յեղափոխական շարժումն անհնարին է կանգնեցնել, քանի որ հետեւանք է Տանկահայաստանում տիրող անտանելի պայմանների, եւ քանի վատթարման այդ պայմանները, այնքան աւելի սաստիկ պէտք կը զգացուի ուժեղ յեղափոխական շարժման: Միմիայն իրերի անկարգ դրութեան բարեփոխումը կարող է վերջ տալ յեղափոխական շարժման:

Պահանջելով դադարեցնել յեղափոխական շարժումը, դրանք կողմնակի կերպով մեղադրում են յեղափոխականներին, համարելով նրանց այդ բոլոր ազէտների պատճառը: Կոտորածների պատասխանատուութիւնը յեղափոխականների վրայ բարդելով եւ յուսահատութեան մէջ ընկնելով, այդ կարճամիտները մոռանում են մարդկային պատմութիւնը. մոռանում են, որ ուրիշ ազգեր աւելի սուկալի արհաւիրքների միջից են անցել եւ իրենց ազատութեանը հասել. մոռանում են ե՛ւ հայոց պատմութիւնը, դարերի ընթացքում հայերի կրած դժոխային տանջանքները:

Դառնալով վերջին կոտորածներին, հարցնում ենք. չե՞նք չափազանցում արդեօք դրանց բացասական նշանակութիւնը:

Վերջին դէպքերը մեծ հարուած էին հայ ժողովուրդի համար, այդ անհերքելի է. ամէնքն այդ զգացին եւ սուկացին՝ թէ՛ մենք եւ թէ՛ ուրիշները. զգացինք, որովհետեւ մեր թշնամիները գործում էին սրերով, հրացաններով, որովհետեւ ամէնքի աչքի առաջ արիւն էր հոսում եւ այդ բոլորը կատարում էր ազատ համարձակ:

Սակայն մենք մինչեւ այժմ էլ նոյնպէս գոհեր էինք տալիս, հայ ժողովուրդն արիւնքում էր լինում, հայաբնակ գաւառներն ամայանում էին կամ բռնում էր դրեքով, չերբէզներով եւ այլ լեռնականներով, քայց ոչ ոքի վրայ այս հանգամանքը հարկաւոր ազդեցութիւնը չէր բողնում, ոչ ոք չէր ստնկում, չէր կատաղում, ոչ ոք չէր մտածում հարկաւոր չափով ժողովուր-

դի այս անտանելի պայմանների մասին: Այստեղ սուրբ հագի՛ւ էր խաղում, արիւնը հագիւ էր հոսում. բայց եւ այնպէս ժողովուրդը ուժասպառ էր լինում եւ լուռ ու մուկ *կոտորում* երկրի ընդհանուր պայմանների ճնշման տակ: Ո՛ր եւ մեր բազմամարդ հայաբնակ գաւառները, ո՛ր եւ նրանց չար-քաչ բնակիչները: Թողնենք հեռու անցեալը: Մեր աչքի առաջ դատարկում են զգալի կերպով Մշոյ դաշտը, Վասպուրականը, Կարնոյ եւ Բարեբրդի շրջակայքը, հնուսը, Բաւեներ... Մեր աչքի առաջ Ալաշկերտը Բայազէդի հետ միասին կորցրին իրենց բնակիչների 9/10 մասը. զուտ հայաբնակ խիզանում մնացել է հագի՛ւ մի երկու գիւղ: Մինչդեռ ոչ ոք չի լսել, որ այդ կէտերում *կոտորած* եղած լինի:

Զէ՛, հայ ժողովուրդը անկարող է ապրել Տանկահայաստանում տիրող կարգերում. նա ուժասպառ է լինում, նա մեռնում է. նա չէ կարող չբողոքել, ոտի չկանգնել եւ չդիմել յեղափոխութեան, իբրեւ իւր միակ փրկարարին:

Մեր «խոհեմ ազգասէրների» բոլոր բարոզները շատ-շատ կ'ունենան բացասական նշանակութիւն, կը դանդաղեցնեն յեղափոխական ընթացքը: Կարո՞ղ էք արմատախիլ անել հայ ժողովուրդի արեան մէջ մտած կեանքի նորանոր պահանջները, կարո՞ղ էք փոխել նրա ուղեղը եւ նեարդները, յոյս ունէ՞ք նրան դնել ստրկական, անասնական դրութեան մէջ, — եթէ այո՛, փորձեցէ՛ք, եւ այն ժամանակ միայն դուք կարող էք յոյս ունենալ յեղափոխութեանը վերջ տալու:

Ժողովուրդը սկսել է յեղափոխութիւնը եւ նա կը տանի մինչեւ վերջը, իսկ առայժմ նրան մնում է լաւ հանաչել յեղափոխական ճանապարհի վրայ ընկած զանազան տեսակ աղբերի իսկական նշանակութիւնը եւ մի կողմը շարտելով դրանց, անարգել կերպով շարունակել իւր փրկարար կոխը:

«ԴՐՕՇԱՅ», № 12, 1 Մայիս 1896

ԳԻՊԼՈՄԱՏ ՀՐԷՇՆԵՐ (*)

Հասարակական կեանքի մէջ պատահում են այնպիսի ահռելի չարիքներ, որ շժմեցնում են ամենամեծ յոռետեսին անգամ: Յոռետեսը, որը միշտ ամենավատ գոյներով է ներկայացնում ապագան իր երեւակայութեան մէջ գարձեալ ունենում է մի սահման. որից չի կարող անցնել, նրա կարծիքով, այս կամ այն հասարակական չարիքի աստիճանը: Բայց, դժբախտաբար, մենք տեսնում ենք, որ մեր ներկայ կեանքի մէջ յոռետեսի երեւակայած սահմանն էլ ոչնչանում է, և չարիքը տարածում է իր քեւերը աւելի հեռու ու հեռու . . .

Ամէն անգամ, երբ առիթ ենք ունեցել խօսելու եւրոպական դիպլոմատիայի մասին, որը պաշտօնապէս իր շեղմանարարութեան» սակ է առել արեւելքի քրիստոնեաներին, մենք հեռու որեւէ յոռետեսութիւնից, յեռուած միմիայն պարզ իրականութեան վրայ, պնդել ենք միշտ, որ ո՛չ մի դիպլոմատի համար գոյութիւն չունեն ո՛չ քրիստոնէական, ո՛չ մարդասիրական, ո՛չ քաղաքական եւ ոչ այլ նոյնանման նպատակներ: Մենք ընդունում էինք, որ դիպլոմատիան կարող է եւ ոչ թէ միայն չօգնել մեզ, անտարբեր մնալ, այլ մինչեւ իսկ վնասել մեզ, աշխատել կանգնեցնել ծնունդ առած շարժումը, երէ այդ իր շահերին վնասակար նկատուի: Բայց մենք — եւ մեզ հետ նոյնիսկ ամենամեծ յոռետեսները — դժուար կարող էինք երեւակայել, որ քաղաքակիրք աշխարհի «քաղաքակիրք» ներկայացուցիչները հասնէին անխղճութեան, տմարդութեան ու լքութեան այն ծայրայեղ աստիճանին, որի վրայ նրանք կանգնած են այժմ, եւ ոչ թէ միայն մեր, այլեւ արեւելեան հարցի վերաբերմամբ:

Եւրոպական դիպլոմատները «գրութեան քոյրերի» նման շրջապատել են շիւանդ մարդուն» եւ ամենասաններելի միջոցներ գործ դնելով՝ աշխատում են պահպանել նրա նեխուած կեանքը: L'homme malade (հիւանդ մարդը) գտնել է enfant gâté (երես առած երեխայ), որին պահում, պահպանում, շոյում, փաշտայում են ամէն կողմից: Հոգատար դիպլոմատները ամենայն աջոյութեամբ մրցում են իրար հետ այդ ասպարիզում: Մէկն իր արջի քարի գօրութեամբ միջոց է տալիս նրան կոտորել, քարդել տասնեակ հազարաւոր հայեր՝ երկրի «խաղաղութիւնը» վերականգնելու համար: Միւսը իր հաստ գրպանն է բաց անում եւ առաջարկում իր ոսկիները՝ տնտեսական

(*) Գրուած է Վասպուրականի կոտորածի առթիւ ևւ Հրատարակուած «Երջակնում իբրև առաջնորդ յօդուած, առանց ստորագրութեան:

բացարձակ ֆայճայումից ազատելու համար. երրորդի նախածնողութեամբ ընդհանուր ննչում են գործ դնում ու սպառնալիքներ կարդում ապստամբ կրեւտացիներին: Ճնշում են Յունաստանին, որ անուղղակի կերպով օգնում է իր արխանակից եղբայրներին. ննչում են Բուլղարիային, որ չի խանգարում մակեդոնական շարժմանը... Բայց ո՛չ մի տեղ, ո՛չ մի սարսազայում եւրոպական դիպլոմատու շարտայայտեց իր էութիւնը այնքան ստոր, գգոելի եւ կոպիտ կերպով, ո՛չ մի տեղ նա ցոյց չտուեց իր բարոյական այլանդակութիւնը այնքան շօշափելի փաստերով, որքան վանի եւ ընդհանրապէս վասպուրականի վերջին աղէտալից դէպքերի ժամանակ: Այդ դէպքերն այնքան սրտանմիլի էին, որ ամենաչոր, ամենաբարսիրտ դիպլոմատն անգամ պէտք է յիշէր, որ ինքը ո՛չ միայն դիպլոմատ է, այլեւ *մարդ*: Բայց այդ չեղաւ: Պետերսի եւ Աֆրիկայի այլ հերոսների արժանատու ընկերակիցը՝ վանի անգլիական հիւպատոսը, որը շատ առաջ էր ստացել վանեցիներից «նստիկանհիւպատոս» տիտղոսը եւ քրիստոնէութեան սկզբունքը տարածող բողոքական միսիոնար Ռէյնոլդսը հաստատապէս գգուելի են մեզ քէ՛ իրենց բացարձակ լըրբութիւններով եւ քէ՛ իրենց գաղտնի խարդաւանանքներով:

Մուտք գործելով Տանկահայաստան, շփուելով յանախակի վայրագ կառավարութեան հետ, դրանք կարծես մոռանում են իրենց ծագումը, մոռանում են այն միջավայրը, ուր ծնուել եւ սնուել են, առանձնում են այն դարը, որի մէջ ապրում են: Առանց խղճահարութեան, առանց ամօթի, բացարձակ կերպով պաշտպան հանդիսանալով սուլթանի կառավարութեան՝ դրանք ամենանենց ճանապարհներով ստիպում են յեղափոխական գնդերին՝ հեռանալ ֆաղափից. դրանք մատնում են այդպիսով անզեն ժողովրդին վրէժխրնդիր զինուորների ու վայրագ խուժանի կատաղութեան, իսկ յեղափոխական գնդերին՝ Պարսկաստանի ճանապարհի վրայ պատրաստուած զինուորների եւ համիդիականների անհամար բազմութեան:

Կոտորածի այդ սարսափից յետոյ նրանք դեռ համարակալում են բարդել ըլուր յանցանքը հայերի վրայ, մեղմացնել կառավարութեան եւ բաշխեցողութեան վոհմակների գործած գազանութիւնները, ուրանալ ֆաղափ ուրմբակոծութիւնը, ֆաղափի եւ շրջակաների աւերուիլը, քալանուիլը, հազարաւոր գոհերի քիւր... Եւ այս դեռ բաւական չէ. նրանք յանդգնում են հանրագրութիւններ պատրաստել հայերի կողմից, ստիպում են ստորագրել ահաբեկուած ժողովրդին, իբր քէ նա ինքն է մեղաւոր, որ իրեն կոտորել են, քէ նա շնորհակալ է կառավարութիւնից, որ կոտորածը չի շարունակուում... Սա արդէն չափից դուրս է. այս դէպքում մարդ դժուարանում է հաւատալ, քէ դրանք մարդկային արարածներ են եւ ոչ քէ հրէշներ մարդկային կերպարանով...:

Վասպուրականի կոտորածի ահռելիութիւնը անչայտ մնաց շատ շատերից. դիպլոմատները կարող են դրանով պարծենալ: Բայց ուրակոծուած սնները, արխանները փողոցները, անբազ դիակները, մոխիր դարձած գիւղերը դեռ մնայուն վկաներ են սուլթանի գազանութիւնների եւ դիպլոմատիայի լկտիութեան: Անօթի, մերկ, բոպիկ մնացած բազմաթիւ կենդանի դիակներ իսուլ հեծեծանքը, առեւանգուածների, բռնարարուածների ապար-

դիւն ճիշերը, հագարաւոր անմեղ զոհերի բարձրաձայն անէծքը... այս բոլորը դառը բողոք են եւրոպայի հասարակական դատաստանի առաջ՝ իր ներկայացուցիչների տմարդութիւնների դէմ:

Վասպուրականն աւերուեց. սուլթանը, Շահիրը, Սաադէտսինն եւ այլ փաշաները հրնուում են: Հրնուում են ե՛ւ դիպլոմատները. նրանցից իւրաքանչիւրը հասաւ իր նպատակին: Իսկ մե՞նք...

Ճիշդ է, մենք կրեցինք սոսկալի հարուած, անհամեմատ աւելի զոհեր տուինք, քան մեր քշնամին. կորցրինք մեր լատագոյն ընկերներից շատերին, քայց, մեր ժամանակաւոր պարտութիւնը, մեր քշնամիների հրնուամքը մեզ չեն վիտեցնի: Տասնեակ հագարաւոր դժբախտների յուսահատական ճիշերը պահանջում են մեզանից արդար վրէժխնդրութիւն, մեր հարիւրաւոր նահատակուած ընկերների ստուերները կոչում են մեզ դէպի անձնագոհ գործունէութիւն:

«ԴՐՕՇԱԿ», № 19, 15 Օգոստոս 1896

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՐՄԻՐ ԽԱԶ

(Հ. Յ. ԴԱՇՆԱՅՈՒԹԵԱՆ ԽՕԱՄԵԼԱԿՆ ԱՌԻԹՈՎ)

Հայ յեղափոխական շարժման տխուր անցեալի մէջ մտնով խորասուզուելիս, մեր աչի առջեւ են գալիս *ընկած* նահատակների ուրուականների հետ միասին յեղափոխական կենդանի նահատակների դժբախտ շարժերը :

Յեղափոխական փորձերից կեանքի մէջ շատ էջերն են յաջողում յարատուել : Շատերը մեր հին գործիչներից, մեր զինուորներից, երէ միայն չեն սպանուել կամ մեռել, այսօր կա՛մ տառապում են բանտերի խորշերում, կամ դեղերում են Տանկաստանից դուրս՝ ցամաք հացի կարօտ :

Երկար տարիների ընթացքում հայ յեղափոխականը կուռել է պատմութեան մէջ բացատիկ անձնութեանը՝ այդ երկար տարիների ընթացքում անհզին ուժեր են խորտակուել ու ցրուել . ստեղծուել է մի մեծ բանակ բանտարկեալների, ախրեալների, անկարների, հաշմանդամների, ուժասպառների, որոնց վրայ աւելանում են նաեւ ժամանակաւորապէս զաղարտած զինուորները : Եւ այդ երկար տարիների ընթացքում հայ հասարակութիւնը, նրա ունեւոր դասը իր ստրկային քրացած զգացումներով՝ անտարբեր հանդիսատես է եղել յեղափոխական զոհերի կրած բոլոր տանջանքներին . նա նոյնիսկ մարդասիրական տեսակէտից ոչ մի դրական, յարատու միջոց չի ձեռք առել նրանց ողբալի վիճակը քիչ քէ շատ քերտուացնելու համար :

Երբ մենք լսում ենք, թէ ի՛նչ փառաւոր ընդունելութիւն են գտնում կուռից վերադարձած զինուորները Եւրոպայում, նոյնիսկ Ռուսաստանում, թէ ինչ հացիկոյրներ են տրում Տրանսիլից եկած անզլիացի կամաւորներին եւ ինչ միջոցներ են ձեռք առնում նրանց ապագան ապահովելու . — ակամայ մեր մտքի առջեւ են գալիս գործից վերադարձած հայ կամաւորները՝ քարքուտ երկար նախապարից արեխները քրքրուած, ոտի տակի մարքր պլոկած եւ ուրախ եւ երջանիկ, երէ կարողանում են գոմի մի անկիւնում զազատագոյի ապաստարան գտնել ու մի կտոր չոր հացով կշտանալ :

Անզլիացի զինուորը, որ կուռի է գնում տաք հազումած, զգեստի ա-

(*) Հ. Յ. Դաշնակցութեան շիժնադրութեան առաջին իսկ օրերից պահանջ է զգացուել յեղափոխական պայքարի զուէրին ոգեղ ձի կազմակերպութեան : Այդ նպատակով, այսօրեւ ու այնուօր ստեղծուել են տարեցակ ժամիներ կամ զկարծիք թաշի խմբեր : Կարծիք թաշի ընդամուր կազմակերպութիւն ունենալու չարքը չենուել է Դաշնակցութեան ժողովներում : Թոստովի այս յոյսանքը, յոյս տեսած Շրջակայի ստեղծակալի նամարում Ն. Ս. ստորագրութեամբ, արքարծու է նախ չարքը : Այսօրեւ ներկայացնում ենք Թոստովի ձեռագրի ընդօրինակութիւնը :

ԽՄԲ.

ւելորդ պաշարը ետեւից, հաշին, ընթրիքին մի քանի տեսակ կերակուր վա-
յելելով, որը պատերազմ գնալիս չի մոռանում հետը տանիլ եւ իր *Փութ-բուլը*
(ոտնազնդակ), որի համար ամէն բոլոր պատրաստ կանգնած են բժիշկները,
վիրաբույժները, գրուրեան քոյրերը...

Այս բոլոր յարմարութիւններով շրջապատուած անգլիացի զինուորը
Հերոս է, երէ մասնակցել է մի երկու պատերազմների, ուր թշնամու երեսն
անգամ չի տեսել:

Աժա՞ն հերոսութիւն...

Բայց գիտե՞՞նք գիշերները քրտնաթոր վազել, ահազին բռնը շալա-
կին, վազել, որպէսզի դեռ լոյսը չբացուած այսինչ լեռան կատարին դիրք
բռնի: Գիտե՞՞նք երկու-երեք օր անօրի մնալուց յետոյ՝ գոհանալ ոչխարա-
պահ շների համար պատրաստած կոպիտ, «Քեթ»-ը (թէժահաց): Գիտե՞՞նք,
թէ ինչ է նշանակում լեռան կատարին, մի քանի տակին կծկուած՝ ծարաւից
տապակաւել, երբ մօտակալ ձորի միջով աղբիւրն է կշկշուում: Կոտե՞՞նք է նա
փամփուշները համբելով՝ ձիւնի վրայ փռուած առաօտից երեկոյ. գիտե՞՞նք
նա երգել ու «կլոր» պար բռնել զնդակների տարափի տակ՝ ցրտից փայտա-
ցած ձեռներն ու ոտները բանալու համար...

Ամբողջ գնդից հազիւ մի տասնեակ մարդ կորցրած անգլիացի կամա-
ւորները ընդունում են ամբողջ ազգի կողմից իբր առանձին պատիւների
արժանի հերոսներ. իսկ հարիւրապատիկ թուով բշնամիների դէմ օրհասա-
կան կռիւ մղած եւ ընկերների կէտը գոհ տուած հայ զինուորները ամենա-
բարեյայտող դէպքում միտքարութիւն են գտնում միայն իրենց սրտակից մտե-
րիւմների նեղ շրջանում:

Իսկ դէս ու դէն ցրուած հալածական զինուորները՝ իսկ գոհուածնե-
րի անտէր մնացած ընտանիքները, սուլթանի ճակկերում բռնուածները...

Հասարակութիւնը նրանց չի ճանաչում, նրանցով չի քաղաւում, նրանց
վիճակի մասին չի մտածում: Գեռ լաւ որ սուլթանի արտասահմանեան թու-
լաների հաջոցները նրանց շատ էջերի ականջն է հասնում:

Մեր անզգայ հասարակութիւնը այդ բռն էլ է դրել դրել յեղափոխա-
կանների ու յեղափոխական կազմակերպութեան վրայ. այդ օգնութիւնն էլ
նրանցից է սպասում՝ բողոքելով նոյնիսկ երբեմն. որ այստեղ կամ այնտեղ
անխնամ սգուածներ կան: Բայց ո՛չ յեղափոխական ընկերները եւ ոչ յեղա-
փոխական կազմակերպութիւնը, չնայած իրենց գործ դրած ջանքերին, չեն
կարող զգալի օգնութիւն հասցնել այն պարզ պատճառով, որ իրենց նիւթա-
կան միջոցները չափազանց սահմանափակ են: Եւ այդ մինչեւ այն աստիճան,
որ յանախ յանցանք է համարում կենդանի գործից կտրել եւ նպաստ տալ
նոյնիսկ գործից նոր վերադարձած եւ դեռ աշխատանք չգտած ընկերոջ:

Ուրիշ կերպ էլ չի կարող լինիլ: Ամենամեծ պետութիւնները անգամ,
իրենց միլիարդներով հանդերձ, անկարող են հանդիսանում հիւանդ զին-
ուորների, վիրաւորեալների հոգատարութեան ծախքերը ամբողջովին իրենց
վրայ առնել: Նրանք դիմում են ժողովրդի աջակցութեան: «Կարմիր հաշի»
հաստատութիւնները ամէն երկիր ունի: Եւ ամէն տեղ, ուր կայ կռիւ, կամ
ուր սպասում է կռիւ, որի անխուսափելի հետեւանքը պիտի լինեն կեն-

դանի նահատակները, բուն մարմնին կից պէտք է գոյութիւն ունենայ եւ մի ուրիշ կազմակերպութիւն, որի նպատակը լինի խնամել վտանգուածներին, վնասուածներին: Այդ դէպքում միայն կը բեքեւանայ բուն կոռուող մարմնի բնոր. այդ դէպքում էլ կոռուողները աւելի սրտով կը դիմեն առաջ: Ռուս «Ժողովրդային կամֆ» կուսակցութեան կռուի շրջանում Յեղափոխական «Կարմիր հաչի» շնորհիւն էր, որ հազարաւոր ախորեակներ, բանաարկեակներ, փախստականներ հնարաւորութիւն ունէին քիչ քէ շատ տանելի վիճակ ունենալու իրենց դժբախտութեան վայրերում: Դա մեր պակասներից մէկն է: Հայկական «Կարմիր հաչի» հաստատութիւնն է, որի անհրաժեշտութիւնը ծանրացած է մեզ վրայ տարիների ընթացքում եւ որի իրագործման մենք գոնէ հիմա դիմենք: Դրամ, զգեստ, ներմակեղէն բաշխել բանտարկեակներին, ախորեակներին, նախնական օգնութիւն հասցնել կռուից դարձածներին, գործ գտնել այնպիսիների համար, որոնք ընդունակ են աշխատելու, հայրայրի կռուի գնացողներին վերջ կապելու համար անհրաժեշտ իրեր եւայլն, — ահա այն լայն սպարէզը, որ ունի իր առաջ հայկական «Կարմիր հաչը», մի գործ, որ նա կարող է տանել մի քանի դէպքերում օրինակաւորեան սահմանից դուրս չգալով:

Այս առաջարկը անելիս, մենք չենք մոռանում գործնական գանգաճ դժուարութիւնները: Բայց յոյս ունինք յաջողութեան՝ աչքի առաջ ունենալով, որ այս հարցը մի քանի անգամ դրուել է յեղափոխական ժողովներում եւ ընդունելութիւն գտել ընդհանրութեան կողմից: Մեզ յոյս է ներշնչում, մանաւանդ, այն հանգամանքը, որ «չէգոֆ» սրտերի, «չէգոֆ» ուղեղների մէջ նոյնիսկ ծագել է եւ մասամբ իրականացել բանտարկեակներին օգնելու ճշգրտումը:

Հայկական «Կարմիր հաչի» ընկերութիւնը անհրաժեշտ է, մանաւանդ, սպազայ կռուի յաջողութեան համար: Պահանջը մեծ է եւ շարունակ պիտի մնայ: Մարդիկ, որոնք մի ժամանակ ամենայն յօժարութեամբ գոհել են իրենց ունեցած-չունեցածը, իսկ հիմա բափառում են յետին թշուառութեան մէջ, տեղ չգտնելով իրենց չոր գլուխը դնելու համար. երիտասարդներ, որոնք դժբախտութիւն են ունեցել կրակի մէջ ամբողջովին շխորովուելու, բոլոր հաշմանդամները, իրենց ապրուստի միակ սպաւէնը կորցրած ընտանիքները, յեղափոխական բոլոր կենդանի մնացած գոհերը, վերջապէս, նրանք, որոնք աչքի առաջ ունին նայն դրութեան մէջ ընկնելու տխուր հեռանկարը, — բոլորն էլ օգնութեան են սպասում մի հասարակութիւնից, որի համար իրենք այնքան բաւում տեսնելով կրակն են նետուել եւ դեռ պիտի նետուին:

Եւ մի՞թէ հայ զինուորը դեռեւս չի արժանացել այդ օգնութեան:

ԿՈՎԿԱՍԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԻՐ ՀԱՐԵՒԱՆՆԵՐԸ

Հ. Յ. Դ. Կենտրոնական Դիւանից առնելով՝ հաստատութեան ենք տալիս Վերջակէի առաջին խմբագիր Ռաստովի Ներկայ գրուածքը: Չեռագիրը կիսատ է, եւ մեզ յայտնի չէ, թէ արդեօք որեւէ տեղ տպուած է: Յոգուածը գրուած է 1905 թուին, Կովկասում տեղի ունեցող զէպֆերի տպաւորութեան տակ եւ այսօրուայ համար էլ դեռ հնացած չէ:

ԽՄԲ.

Երբ Դաշնակցութիւնը, իբրեւ կազմակերպուած կուսակցութիւն, երեւան եկաւ Տանկաստանում, առաջին քայլից յայտարարուեց, որ նրա կոչը բացարձակապէս բռնակալ կառավարութեան դէմ է եւ ոչ դրացի ազգութիւնների, ինչպէս են տանիկները եւ ֆիւրդերը: 15 տարուայ փորձերը ցոյց տրւին, սակայն, որ Դաշնակցութեան տրամադրութիւնը բաւական չէ եղած խոչընդոտները խորտակելու եւ իր կոչը միմիայն բռնակալութեան դէմ կենտրոնացնելու: Դեռ մինչեւ այսօր մենք ստիպուած ենք մեր ուժերը ջլատել, դիմադրելով ե՛ւ վայրենի ֆիւրդական ցեղերին ե՛ւ քալանի ծարաւ ու մոլեռանդ քուրֆ ամբոխին:

Սկսելով մեր կոչը կովկասում, մենք մեզ աւելի բարեյաջող պայմանների մէջ էինք համարում: Չէ թէ այլեւայլ հաշիւներ չունէինք մեր դրացիների հետ, չէ. բայց այն հանգամանքը, որ կովկասեան ցեղերի մէջ աւելի զիտակցութիւն կայ, քան Թուրքիայում, որ բոլորն էլ անխտիր գգում են իրենց վրայ ծանրացած միասփտութեան լուծը, որ յանալի դժգոհութիւնը արտայայտում է բողոքի այլեւայլ ձեւերով, այս բոլորը լուրջ գրաւական էր համարում, որ միասփտութեան դէմ յայտարարուելիք կռուի մէջ բոլորն էլ պատրաստ կը լինեն միանալու եւ փոխադարձ հաշիւները մտանալու: Հայ ժողովուրդը, որ յանդգնութիւն ունեցաւ առաջինը զէնքը ձեռին դուրս գալու ընդհանուր թշնամու դէմ, այն էլ բռնակալութեան ամենագորեղ օրերին, երբ դեռ չկար պատերազմ եւ ամբողջ Թուս կայսրութիւնը կաշկանդուած էր Պէլվէի ճանկերում, այդ ժողովուրդը իրաւունք ունէր սպասելու, որ նրա արած գոհողութիւնները կը գնահատուին վիճակակից ցեղերի կազմից եւ մտնացութեան կը տրուին մանր մունր հաշիւները: Երբ հսկայի դէմ կռուի էր դուրս գալիս մի ժողովուրդ, որ փոքրաքիւ էր միսաների շարքերում, մինչեւ այդ ժամանակ վախկոտի համբաւ էր հանել, որ ընդունակ էր համարում միմիայն տնտեսապէս կեղծեելու ասպարէզի մէջ, երբ զէնքի է դիմում իր իրաւունքները պաշտպանելու համար, մի ժողովուրդ, որ դարերով ստրկութեան մէջ էր ապրել, պէտք էր սպասել, որ աւելի նպաստաւոր պայմանների մէջ ապրած նրա դրացիները ոչ միայն համակրէին, այլեւ հետեւելով նրա օրինակին, աւելի առաջ անցնէին: Բայց այդպէս չեղաւ:

Համակրամք մեզ չզուցան, այդ մենք տեսնակ բազմաքիւ օրինակնե-

րով : Հետեւելու փորձեր էլ եղան, նոյնիսկ մահմեդական ամբոթի կողմից : Բայց հետզհետէ դուրսիւնը սկսեց փոխուել, եւ այսօր մենք տեսնում ենք, որ բռնակալութեան տակ ննչուած, իր իրաւունքների մէջ վերջին ծայր սեղմուած մահմեդական ազգաբնակչութիւնը իր միջից դուրս է հանում տարբեր, որոնք կոյր գործիք դասնալով բռնակալութեան ձեռքին, մոլեգնաբար յարձակուած են հայերի վրայ : Ուշադրութեան արժանի է այն, որ այդ կոյրերը իրենց բշտամուրթիւնը պատճառաբանում են նրանով, որ հայ ժողովուրդը յեղափոխական է, որ նա բմբոստանում է կառավարութեան դէմ, այն կառավարութեան, որին իրենք միաբերան անիծում էին մինչեւ հիմա : Տեսնում ենք մի ուրիշ, աւելի անսպասելի երեւոյթ, — վրացիներն էլ սկսել են իրենց ստոտմները սրել : Մենք կարեւորութիւն չստիւնք այն հանգամանքին, որ Բագուայ դէպքի ժամանակ թիֆլիսում եւս ցրուեցին վրացերէն կոչեր, որով հրաւիրուած էին նրանց եւս յարձակուել հայերի վրայ : Գրանից յետոյ վրաց ազգային օրգան «Եվէրիս»-ում երեսացին սահանգներ՝ Բշելու Սեւ ծովի ափերից այնտեղ ժամանակաւորապէս բնակութիւն հաստատած հայ գաղթականներին : զրա վրայ արդէն չէր կարելի կանգ շառնել, բայց վերագրելով դա շովինիստական մի խմբակի քրտւ տրամադրութեան, դարձեալ ուշադրութիւն շղարձրինք, հաստացած լինելով, որ ինդիքի հանողները իրենք կ'ամաչեն եւ կը լռեն, իսկ երէ չլռեն էլ, դա կը մնայ միայն «Եվէրիս»-ի էջերում եւ արձագանգ չի գտնի վրաց հասարակութեան մէջ : Բայց այսօր լըսում ենք, որ Քուրայիսում, նահանգապետի տան առջեւ, ինչ որ ժողովրդական ցոյց է եղել, ուր պահանջել են Բշել նահանգից բոլոր հայերին : Ի հարկէ, լուրը չստիւգանցութիւն է, բայց չկայ ծուխ առանց կրակի, նշանակում է մի բան պատրաստում է, եւ գարմանալի չի լինիլ, երէ, օրինակ, Բարսումում տեղի ունենան արիւնահեղ ընդհարումներ նոյնիսկ մեր եւ վրացի բանուորների միջեւ :

Այս բոլորից պարզ է, որ հակառակութեան, բշտամութեան որոշ պատճառներ կան : Մենք միշտ կառավարութիւնն ենք պատճառ բռնում, հայեցում ենք «Վեյրէկոյրն» (*), Գայլիցիին, սպանում ենք Նակաշիձէններին, բայց սրա հետ միասին պարզ պէտք է լինի, որ որպէսզի կառավարութիւնը կարողանայ յաջողութիւն ունենալ, պէտք է, որ պատշան հող գտնի իր պրոպագանդի համար : Թէ ինչու է կառավարութիւնը մեզ բշտամի, դրա վրայ չարժէ կանգ առնել, խօսինք այլ օրիւկտների մասին :

Մեր գրաջիհերը. մահմեդականներ : (Այստեղ ձեռագիրը վերջանում է) :

«ԿՐՈՇԱՆ», № 5. Մայիս 1931

(*) «Կուակար» պաշտօնաթերթի խմբագիր եւ Գայլիցիի Հայկեր գործակէցը :

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐԸ

Լոյսը դեռ նոր էր բացուել, երբ հասանք Աջի-չայ: Բուն Բարեկենդանի կիրակին էր: 'Իւպէրը այնպէս էին դասաւորուել, որ հենց նոյն օրը պիտի պատրաստուէինք արշաւել Ռահիմ խանի դէմ, որ ամբաստան էր Ալվար եւ Սարսիւան գիւղերում. Թարիզի եւ Սոփիանի մէջտեղը: Նոյն կէտի վրայ միաժամանակ պիտի յարձակուէին Մարանդի եւ շրջակայ վայրերի սահմանադրական ուժերը՝ համախմբուած Սոփիանում: Այդպէս էր ծրագրուած նախօրը օրերի ժողովներում:

Եւ մենք ուզում էինք հաւատալ, որ իբրք Թարիզից դուրս կը գայ 2000նոց մի բանակ, որ նրա աջ բեր գիշերանց կը գրասի խնուդու ուզդու-քեամբ ձգուող լեռնաշղթան, ձախ բեր պատուար կը կանգնի Սամատ խանի ուժերի հանդէպ, իսկ կենտրոնը, բնտիր ուժերով, բնդանօրհների օգնութեամբ բուռն յարձակում կը գործի քշմամու վրայ:

Ուզում էինք հաւատալ նաեւ, որ Սոփիանում այդ ժամանակ ճիշդ որ համախմբուած սպասում են 1500 սահմանադրական ձիաւորներ, որ նրանք էլ, համաձայն նախօրք մշակուած ծրագրին, գրոհ կը տան Ալվարի վրայ, նոյն ժամին, նոյնպէս բաժանուած երեք մասերի:

Ամբողջ շարաքը, մանաւանդ վերջին գիշերը, անցընում էինք այն յոյսով, որ երէ կազմուած յատակագիծը նոյնիսկ կիսկատար իրագործուի, այնուամենայնիւ Ռահիմ խանը կը ջախջախուի, եւ Թարիզը կ'ազատուի պաշարման շղթայից:

Հայ մարտիկների համար մասնաւորապէս կարեւորութիւն ունէր նաեւ այն հանգամանքը, որ Սոփիանի սահմանադրական բանակի մէջ կային մեր ընկերներից 15 հոգի:

Բայց այն ինչ տեսանք Աջի-չայ հասնելով, ի դերու հանց մեր բոլոր երազները: Հաւաճուել էին հագիւ 250 հոգի: Այդ 250 հոգին պիտի կազմէին մեր կենտրոնը, մեր աջ ու ձախ բեւերը: Թնդանօրհները, որոնց վրայ էր մեր գլխաւոր յոյսը, նոյնպէս չկային: Սաքար խանը կ'օտարուած էր. Բեռին յուզուած՝ առաջ ու յետ էր գնում. տղաները լուռ՝ ձիաներն էին պտտեցնում:

Ի՞նչ անել... Սաքար խանը հաւատում ու հաւատացնում էր, քէ հազարաւորներ կը լինենք, բաւական է որ առաջ շարժինք եւ կոխը սկսուի: Բեռին հաւատացնում էր, որ, ընդհակառակն, եղած քանակն էլ հատած կը տեսնենք, երբ կուի վայրին մտեցած կը լինենք:

(*) Այս յօդուածը Ռոստոմը գրել է 1914ին, Կարնում: Լոյս տեսաւ նոր Ստեփանբան Վարժարանին նուիրուած «Հայրենիքի բացառիկ Թիւում» «Հինգ տարի առաջ» վերնադրով եւ Ականատես ստորագրութեամբ:

Գնա՞լ, քէ չգնալ :

Գնալ... բայց ի՞նչ ուժով, ի՞նչ վստահութեամբ եւ ո՞ւմ դէմ... Ռահիմ խանի հագարաւոր ձիարւորնրի՞, որ ամենակատաղիներն էին թարիզը պաշարողներէից եւ, բացի այդ, արդէն իրենց համար ամուր դիրքեր պատրաստած :

Զգնալ... բայց ի՞նչպէս ձգել սովիանցիներին, երէ նրանք յոյսերը մեզ վրայ դրած՝ զան ու մեռակ մնան... Բայց կը գա՞ն արդեօք որքա՞ն նիշդ եւ մեզ հաղորդուած տեղեկութիւնները : Եւ Ռահիմ խանի դիմաց մեռակ մնացողը մեկ չե՞նք լինելու...

Լուսաբացը արդէն մտնելու էր : Գա էր, որ վերջ դրեց տատանման վիճակին : «Ռոշուեց», որ պարտաւոր ենք շարժուել : Ամէն մէկը գնաց իր տեղը :

Քեռու նշանի վրայ մելուքն ձի նստեցին, միւսները՝ պարսիկ եւ վրացի մարտիկները նոյնպէս պատրաստ էին : Ով ձի չունէր՝ կառքի մէջ տեղաւորուեց :

Արշաւախումբը առաջ շարժուեց դանդաղ ֆայիերով : Առաջ էինք գրնում, բայց շարունակում էինք երբեմն յետ նայել հեռաւոր մրութեան մէջ օգնական ուժեր նշմարելու յոյսով : Տղաները խոյս էին տալիս իրարու հետ խօսելուց : Ձիաները չէին ուզում իրարու առաջ կտրել : Որքա՞ն քիչ էր յիշեցրելու խմբերի սովորական արշաւամբները...

Անցանք Ալքի-չայի կամուրջը եւ ընկանք լայն խնուղին : Լոյսը սկսում էր բացուել : Մի անգամ էլ չափեցինք աչքով մեր ուժերը. իրօք որ, ինչպէս Քեռին էր պնդում, մեր բիւր սկսում էր նուազել...

Գնացողներից ո՞րը պիտի մնայ, ո՞րը վերադառնայ եւ որի՞ն ընկերները պիտի բերեն, այս բացուող առաւօտը որի՞՞ համար պիտի լինի վերջինը, — ակամայ մտածում էի նայելով ընկերների շարքերին :

Չայս բիւր, որ բաժանուեց մեզանից, հետզհետէ անբերութեացաւ խորտակների յետեւում. աջ բիւր առաջուանից պիտի բռնած լինէր լեռնաշղթան. արշաւախումբը բաղկացած էր հազիւ 45 հոգուց : Նրա մէջ էին Սաբար խանը իր մտերիմներով եւ հայ ու վրացի մարտիկներով : Գնում էինք ձգուելով խնուղու ուղղութեամբ, բոտ կարելույն երկար. այդպիսով անլի մեծ ուժի տպաւորութիւն կարող էինք բողոքել :

Բաւական անցել էինք, երբ Մարտիրոսը(*), որը Քեռուց սովորաբար չէր բաժանում, ձին պահեց եւ ինձ հաւասարցնելով՝ խորհուրդ տուեց ֆաղափ վերադառնալ, իրենց հետ չգալ : Նրա առանց այն էլ տժգոյն դէմքը էլ անլի էր գունատուել գիշերուայ անհուրթիւնից :

«Յանկարծ ինքը չսփուխ». անցաւ մտովս, երբ տեսայ նրա մեռելային գունատութիւնը : Եւ որտեղից-որտեղ յիշեցի, սկզբում կցկտուր կերպով, հետզհետէ միայն ամբողջացնելով ու նշողելով երկու փրանսերէն տո-

(*) Մարտիրոս Զարուիւնան, գաղափարական յանդուպն աշակերտ, Գրոյի ժողովուրդի ընկեր եւ գործակիցը :

զեր, որ այն ժամանակ չգիտէի, քէ ո՞րք եւ ե՞րբ էի կարդացել, — Un quart d'heure avant sa mort, il était encore en vie. (*):

Արշալոյսու մեր արագացրեց իր փայլերը: Գուրբեան անորոշութիւնը կարծես շտապեցնում էր՝ անձանօր վտանգի հանդէպ ժամ առաջ կանգնելու:

Լոյսը արդէն բացուել էր, երբ մօտեցանք վերի Ալվարին: Սպասում էինք կրակի, բայց ձայն, շարժում չկար: Պարզուեց շուտով, որ մեր բախտից գիւղում Ռահիմ խանի մարդկանցից ոչ ոք չկայ, նոյնիսկ պահապաններ չէին դրել:

Հագիւ էինք, սակայն, գիւղը մտել, դեռ ձիաները չէինք տեղադրել, երբ վարի Ալվարից լսուեցին քմբուկի ձայներ, եւ Ռահիմ խանի ձիաւորները սլացան գիւղից դուրս: Կարծես լաւատեղեակ մեր յատակագծին՝ նրանց ստուար մասը մի շրջան անելով՝ ուղղուեց դէպի լեռնաշղթան: Միւսները, երկու քեւի բաժանուած, մեզ վրայ եկան: Գնդակները կարկտի նման տեղացին գիւղի վրայ: Մերինները, շտապով դիրքեր բռնելով, համագարկի բրոնցեցին յարձակողներին. եւ կարն ժամանակից յետոյ քեւերն էլ ստիպուած եղան յետ ֆաշուել: Առաջինը կանգնած մնաց Սալավանի հանապարհի վրայ, հրացանի տարածութիւնից դուրս, միւսները իջան ձիերից եւ առունների մէջ մտնելով՝ սկսեցին մօտենալ մեր դիրքերին:

Կռուի բաիր շուտով կուրուեց: Նա վերածուեց Պարսկաստանի յատուկ հրացանաձգութեանը՝ տարտամ, սպարդին: Պատերի, դիրքերի յետեւում պատասպարուած՝ հրացան էին արձակում, առանց տեսնելու հակառակորդին:

Տղաները՝ ձանձրացան, սկսեցին կամաց-կամաց ֆաշուել դիրքերից: Մի քանի հոգի միայն մնացին՝ հսկելու համար քշմամու շարժումները:

Ձանագան դիրքերում ֆաշուած, պատերի տակ շարուած կռուողները՝ փոխանակում էին իրենց սպաւորութիւնները: Քեռուց դժգոհ էին, որ հակատակ իր տուած հրամանին, ինքը չհամբերեց եւ կրակը բացեց, երբ քըշմամին բուսականաչափ մօտեցած չէր: Այդ էր պատճառը, որ նա միայն երկու գոհ տալով է նահանջել: Յանդիմանում էին Մարտիրոսին, որ դիրքի մէջ չի պահուել. «կանգնած» է կռուել: Պարզուեց, սակայն, որ նոյնը արել են եւ՛ Կարոն, եւ՛ Քեռին, եւ՛ Միսաբը: Մարտիրոսը, կարոն եւ միւսները ժըպտում էին ներքին գոռուականութիւնը ծածկել չկարողանալով: Հիացմունքով էին պատմում քշմամու մի ձիաւորի մասին, որը, զնդակների տարափի տակ, ազատել է ձիուց ընկած վիրաւոր ընկերոջը:

Հոգ տարին ձիերի մասին. ինչ որ տեղից գտան նրանց համար առուոյտ եւ մէկի պայուսակից ուտելու հաց: Գիւղը թալանուած էր անխնայ կերպով Ռահիմ խանի ձեռքով, բնակիչները ցրուած էին զանազան տեղեր. մի քանի հոգի էին միայն մնացել անբնակների մէջ:

Մեր դիրքը արդէն պարզ էր: Գուրս գալ գիւղից չէինք կարող: Մեր յոյսը Սոփիանից գալիք բանակն էր, որին սպասում էինք ամէն րոպէ՝ յար-

(*) Իր ժամանակից քառորդ ժամ առաջ նա դեռ կենդանի էր:

ձակողականի դիմելու համար: Բայց մա չէր երևում: Միայն Սաքաբ խանն էր, որ մի սան «բալախանի» հեռադիտակի օգնությամբ գտնում էր նրա երեսալու: Նշանները: Մենք էլ, յաճախ, ուզում էինք հաստատել, որ ժայռերի միջում նշանաբանային ստուգանքներ իրօք մերձում են:

Մի անգամ էլ մեծ յոյս ներշնչուհեց մեր մէջ, երբ քաղաքի կողմից երեսալու մի անհազն բազմաթիւն: Յոյսը կրկնապատկուեց, երբ լսեցինք թրնդաօրէն ձայնը: Եւհան, վերջապէս, օժանդակ ուժերը, հասաւ քննարկութեամբ, մտածեցինք մենք:

Բայց այդ բազմաթիւնը կանգնած մի կէտի վրայ, այլեւս առաջ չարժուեց. երբեմն միայն արձակում էին բնականօրէն, Աստուած գիտէր, թէ ի՞նչ ուղղութեամբ... Յետոյ իմացանք, որ բազմաթիւնը մեծ մասամբ կազմուած է եղել հանդիսատեսներից, որոնք փութացած են եղել դիմաւորելու «գերի բռնուած» Ռահիմ խանին եւ նրա հարիւրաւոր ձիաւորներին, — այդպէս է եղել տարածուած քաղաքում:

Ռահիմ խանն էլ դուրս բերեց իր թնդաօրը: Նրա թնդաօրաձիգները աւելի վարժ էին երևում, կարողանում էին արձակել ամէն մի 5 րոպէից յետոյ, որոնք անցնում էին նիշդ գիւղի ուղղութեամբ եւ երբեմն էլ պայքում էին գիւղի գլխին:

Կարեւորեւ կենդանութիւնից յետոյ, նորից տիրեց ընդհանուր տարտամութիւնը: Հրացանաձուլութիւնը շարունակում էր աննպատակ: Այդ բոլոր ժամանակում մեր կողմից վիրաւորուել էր միայն մի պարսիկ, այն էլ ոչ կոտորներից:

Կէս օրը մտնում էր: Տղաներից շատերը պառկել էին պատերի տակ: Արեգակի ջերմութիւնը մի առանձին հանելիք քարութիւն է առաջ բերում յոգնածների ու վնասների վրայ: Մի քանիսը ննջում էին, միւսները խորատուգուն էին յիշողութիւնների մէջ: Բուն քարեկենդանի օրն էր, երբ ակամայ անցնում էս բնական յարկը, ընկերական շրջանակները, վերջիշում էս մանկութիւնը:

Նորից քարձրացայ Սաքաբ խանի բռնած վերնաշարկը: Նա շարունակում էր դիտել լեռնաշղթան. երբեմն էլ հրացան էր արձակում, ամէն մի անգամին, ինչպէս շրջապատն էր պնդում, մի մի յշմամի գլորելով:

Յե՛նում արտուհանի վրայ հանգստանում էի, երբ, յանկարծ, ինձ կանչեցին: Վ.ի նիշն էր մի ուրիշի հեկեկանքի հետ մրասին: «Մարտիրոսը զարնուեց», լսուեց սրտակի: Տղաները դուրս վագեցին: Ինչպէ՞ս եւ ո՞ւր կարող էր սպանուել. մի՞թէ՛ յշմամին անցել է դիրքերի յետեւը: Հայերի մի խումբ եւ վրացի մարտիկները վագեցին դէպքի վայրը: Թշմամին խնուղու միւս կողմի խոր առունների մէջ լաւ պատսպարուած եւ անտեսանելի սաստկացրել էր իր կրակը: Մերկները պատասխանում էին խնուղու եզերքից, ընդամէնը հազիւ 40-50 քայլ հեռաւորութեան վրայ: Զարնուեց եւ վրացի կոլխան. նա վիրաւորուած էր ծնօտից՝ կամուրջի տակից արձակուած գրնդակով: Պարզ էր, որ դիրքերը չափազանց աննպատակ էին, եւ պէտք էր մեծ պաշարիւնութիւն եւ զգուշութիւն՝ նոր վտանգների չենթարկուելու համար: Պէտք էր կծկուած մնալ եւ գլուխ չքարձրացնել: Բայց ահա ռոտի ելաւ կա-

րոն, տասնոցը ձեռին: Բոլորը հասկացան նրա միտքը: «Մի՛ գնա, դիրքդ մտիր», պոռացին ամեն կողմից, իսկ նա բարձրացաւ խնուղու վրայ, իր ամբողջ հասակով: գնդակի տարափի տակ, մէկ յետ գալու շարժում արեց՝ բնագոմամբ ձախ բեր գլխի առջեւը բռնելով, մէկ էլ ոստին գործեց եւ վագեց դէպի բշմամին, վագեց միս-մինակ եւ ալլետս չերեւաց: Տասնոցը 10 հարուածը չլրացրեց, նշան, որ Կարոն արդէն ընկած էր: «Վիրաւորուած եմ», լսում է Բիշ յետոյ խնուղու միւս եզերքից նրա ձայնը: Այդ րոպէին բարձրանում է Սեթոն, Կարոյի անբաժանելի ընկերը: Նոյնպէս տասնոցը արձակելով՝ նա իրեն նետում է առաջ՝ վիրաւոր ընկերոջը մենակ չբողոնելու համար: Տասնեակներով արձակուած գնդակների տակ, նա էլ է ընկնում, աւելի ծանր վիրաւորուած: Գրգռումը պատել էր բոլորին. նորանոր գոհեր անխուսափելի կը լինէին, երէ տարիտու եւ փորձառու Ի. տալու եւ իր խմբի ջանքերը չզրուպէին: Թշնամուն դիրքերից հանելու ոչ մի հնարաւորութիւն չկար, պէտք էր միայն բոյլ չտալ, որ նա դուրս գայ մտեճնայ վիրաւորներին: Այդ է, որ յաջողութեամբ գլուխ բերին տղաները:

Մինչեւ երեկոյ արբուն հսկելով, նրանք կարողացան միջոց տալ Կարոյին, բշմամու կրակի քուլացած պահուն, արձակել զենքերը, փամփուշտները եւ քերեցած իրեն նետել վերստին մեր կողմը: Զիւս վրայ դրած՝ Ս. ի պահպանութեան տակ նա ուղարկուեց ֆաղաֆ: Կոլիան առաջուանից էր գրնացել:

Իսկ մուրը ընկնելուն պէս, տղաները յաջողեցան ֆշել բշմամու մնացորդներին իրենց դիրքերից. առնել Սեթոյի արդէն անճնչացած դիակը, Կարոյի զենքերը եւ նանապարհուել ֆաղաֆ:

Կարոն մեռաւ գիշերը՝ չկորցնելով իր գիտակցութիւնը: Վերջին ժամերին նրան միայն մի բան է գրադեցրել. ընկերներից ո՞րը ինչ վերք է ստացած եղել...

Ծանր էր կորուստը: Երեքն էլ աչքի ընկնող ուժեր էին, սիրուած, յարգուած ընկերներ: Այսպիսի կորուստ մինչ այդ ուրիշ անգամ չէինք ունեցել. գրկուել էինք մեր խմբի մէկ եօթներորդից: Քաղաքն էլ սուգի մէջ էր:

Այսպէս անցաւ 1909ի մեր բուն Բարեկենդանը:

Երեք ընկերների ընկնելը. կատարուած ընդամէնը 10-15 րոպէի մէջ, ամփոփումն է մեր յեղափոխական պատմութեան հոգուն:

Մարտիրոսը, որը գնում էր գործի այնքան եռանդով ու պատրաստակամութեամբ, որքան աւելի մեծ էր նրա հետ կապուած վտանգը, չէր կարող չուղղուել, առանց իսկ հրամանատարին լուր տալու. դէպի ամենալտանգաւոր դիրքը. չէր կարող չուզեճալ չափուելու բշմամու բազմութեան հետ մօտիկից, անպատրաստ դիրքի մէջ՝ գլուխը վեր բարձրացնելով նրանց գրնդակների դէմ: Նա յեղափոխական խոյանքի մարմնացումն էր:

Սեթոն, որ ընկաւ Կարոյի պատճառով, գոհ էր ընկերասիրութեան: Միասին էին եկել Կովկասից, միասին էին լինում միշտ: Կարոյի բուն քափին նա հակադրում էր իր հանդարտամտութիւնը եւ զգուշաւորութիւնը: Մեծ եղբօր նման սանձահարում էր Կարոյին, որը կոխը սկսելուն պէս կորցնում

էր սովորաբար իր գլուխը եւ երբ չէր կարողանում պահել, նետում էր նրա
ետեւից :

Կարոն արտայայտիչը եղաւ աւելի խոր զգացմունքի : Նա էլ նետուեց
կրակը ուրիշի պատճառով, բայց այդ ուրիշը նրա մտերիմը չէր, մոյմիսկ
ընկերը չէր : Կարոն ու Մարտիրոսը բաժանուել էին Մուժամբարի կոուից
յետոյ : Կար ժամանակ, որ չէին խօսում իրարու հետ : Բայց Մարտիրոսը Կա-
րոյի համար *կազմակերպական* ընկեր էր, որի հետ կապուած էր ուրիշ բն-
կերների, բնկած հերոսների պաշտամունքով : այդ կազմակերպական զգա-
ցումն է. որ միացնում է բնկերներին, ինչպէս մի ընտանիքի անդամներին :
Եւ դա է հայ յեղափոխութեան յատկանիշ կողմը, մեր մեծ գործերի գաղտնի
զսպանակը :

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» բացառիկ թիւ, թիւ 2, 1914

ՌՈՍՏՐԻ ԶԱՌԸ

1917 Ապրիլ 6/16. Թիֆլիսում. բաց անկող Լ. Յ. Գաշնակցութեան ռաշոնական ժողովի հանդիսուոր նիստը՝ մուտտմը արտասանեց հետեւեալ հառը:

«Ընկերներ՛ր, բաց եմ անում Գաշնակցութեան առաջին ազատ Ռաշոնական ժողովր ազատ Ռուսաստանում: Մենք ունեցել ենք շատ ազատ միջավայրեր, ուր գործել է մեր կուսակցութիւնը.— Ամերիկա, Եգիպտոս, Բալկաններ, Պարսկաստան եւ Տանկաստան: Եւ եթէ մենք այսօր աւելի զուսպ ենք ու չենք խանդավառում ուրիշների պէս, պատճառն այն է, որ մենք տեսել ենք Տանկաստանի «ազատութիւնը», որ այնքան աղէտաւոր եղաւ մեզ համար:

Տանկաստանի եւ Պարսկաստանի ազատութիւններն անկայուն եղան, որովհետեւ նրանց կողքին ապրում էր բռնապետական Ռուսաստանը, որ խանդարում էր նրանց: Հիմա այդ բռնապետութիւնն այլեւս չկայ, եւ ռուսական ազատութիւնը ազատութիւն է բերում ո՛չ միայն Ռուսաստանի ներքին ժողովուրդներին, այլեւ բոլոր տեղերի համար: Ռուսական յեղափոխութիւնը սկիզբն է սոցիալիստական յեղափոխութեան, որ մօտալուտ է եւ որ ծայր տունց համաշխարհային պատերազմի առաջին իսկ օրում:

Պատերազմի սկզբին ամէն տեղ սոցիալիստական կուսակցութիւնները գէնքեր առած դիմեցին հայրենիքի պաշտպանութեան: Հայրենիքը վտանգուած էր, պէտք էր նրան պաշտպանել, եւ մի պահ վերացան բոլոր դասակարգային շերտաւորումները, եւ բոլոր դասերն անխտիր նետուեցին պատերազմի գիրկը: Թոււմ էր, քէ սոցիալիստական շարժումը քայքայում է, քոււմ էր, քէ աշխատաւորութեան ուժի վերջն է հասել, եւ ինտերնատիոնալը այլեւս կորցրել է իր հմայքը: Իրականութեան մէջ, սակայն, այդպէս չեղաւ. պատերազմի ընթացքին սոցիալիստների ազդեցութիւնն աւելի մեծացաւ. նրանք մտան կառավարութեան մէջ եւ ազդեցիկ գործօն դարձան, այնքան ազդեցիկ, որ այլեւս վճռական դեր են խաղում քաղաքական դէպքերի վրայ:

Նոյնը պատահեց եւ Ռուսաստանում: Պատերազմի սկզբին ամէն բան իրար խտանուեց. սոցիալիստն ու բուրժուան միացան միեւնոյն բանակի մէջ դիմադրելու համար գերմանական զրոհին: Բայց շուտով դեմոկրատիայի նշանակութիւնն այնչափ անեց, որ այլեւս պատերազմի յաջողութիւնն ամբողջապէս նրանից կախուեց: Ցարական կառավարութիւնը, որ առաջ էր բերել պատերազմը, յանկարծակիի եկաւ եւ ստիպուած էր ընտրութիւն անել երկու կարեւորութիւնների մէջ. կա՛մ ետ քաշուել եւ անպատիւ հաշտութիւն կնքել քշնամու հետ եւ կամ ընդունել աշխատաւորութեան ազդեցութիւնը: Նա ընդունեց առաջինը եւ փորձեց վերջացնել պատերազմը, բայց այլեւս ուշ

էր: ժողովրդի ցասումը հասել էր իր գագաթնակէտին, եւ յեղափոխութեան փոքրիկը սրբեց տարաւ բռնապետութեան ամենավերջին հետեւերը: Ռուս միապետութիւնը ինքը իրեն տապալեց:

Ի՞նչ եղաւ հայ ժողովրդի դերը այս իրադարձութիւնների մէջ: Նա առանց տատանումի իր համակրանքն ու յոյսերը կապեց դեմոկրատական սկզբունքների պաշտպան դաշնակիցների հետ: Հայ յեղափոխական տարրերը գգում էին այն անորմալ դրութիւնը, որ իրենք ստիպուած են ռուս բռնապետութեան հետ միասին գործել յամուռ դեմոկրատիայի ստեղծելու եղած իրաւունքների: Բռնապետութիւնը տապալուեց, եւ հայ ժողովուրդը նորից գտաւ իր դէմքը:

Այս պատերազմի ընթացքին առանձնապէս ծանր եղաւ տանկահայերի վիճակը, բայց նա էլ ամենապատուաւոր կերպով բռնեց դժուար բնութիւնը: Նա հրապարակ դուրս եկաւ որպէս դեմոկրատիկ գաղափարներով տոգորուած եւ ազատասենչ մի տարր, որ գոհարելուց քաղաքակրթութեան սեղանի վրայ: Աշխարհաւեր պատերազմը սարսափելի եղաւ մեր ժողովրդի համար, բայց եւ այնպէս, այսօր էլ, ինչպէս երէկ, մեր առաջին գործը պէտք է լինի նպաստել պատերազմի յաջողութեան, որովհետեւ դրա մէջ է ազատութեան ապահովութեան գրաւակները:

Պատերազմի ընթացքին հայ ժողովուրդը ցոյց տուեց մարտական բարձր ընդունակութիւններ, եւ նրա ներկայացուցիչները մեր մէջ են — Արամը, Ռուբէնը, Վահանը — ողջոյն նրանց (*դաշկիներ թնդում է ծափերից*): Ողջոյն նաեւ մեր հերոս կամաւորներին եւ նրանց խմբապետներին, որոնցից մի քանիսը նոյնպէս հիմա մեր մէջ են (*բուռն ծափեր*): Չմոռանանք եւ այն ծանր կորուստը, որ մենք ունեցանք այս երկու ու կէս տարուայ ընթացքին — Քեռին, Խէչուն, Աւու, Կորիւնը, Մոնո, Արտաշէսը, Իշխանը եւ ուրիշ շատ շատերը, որոնք բնական կոտորի դաշտում (*ժողովրդ յունկայս յարզանք է մատուցանում*):

Ես յիշում եմ այն հիացկոտ խօսքերը, որ մեզ էր ուղղում 1903ին յայտնի սոցիալիստ-յեղափոխական Միկոթը, ի տես այն անմահ անձնագոհութեան, որ ցոյց էր տալիս հայ երիտասարդութիւնը, որը անվանելի մի գորութեամբ դէպի երկիր էր վազում՝ մեռնելու համար պատուութեան քանապարհին: Միկոթը բացազանչում էր. — «Ի՞նչ է սրա պատճառը, ո՞րն է այն ուժը, որը այսքան հերոսներ է ստեղծում ձեր մէջ: Մենք այնքան ուժ ու եռանդ ենք վատնում եւ հազիւ մի քանի հերոսներ պատրաստում, ինչպէ՞ս է որ ձեր կէս գրագէտ, հասարակ երիտասարդները այդպիսի անձնագոհութիւն են ցոյց տալիս»:

Այն ժամանակ որոշ բացատրութիւն էինք տալիս Միկոթին, բայց այժմ ինձ համար էլ անհասկանալի է. — ո՞րտեղից են այս հերոսները, ո՞րն է այն գորութիւնը, որ առաջ է բերում Քեռիի եւ Խէչոյի պէս բարոյական տիտաններ:

Ընկերներ՛ը, մեր նահատակներին յիշելիս ես ուզում եմ մի հին նահատակի յիշատակն էլ յարգել — Քրիստափորի, որը առաջին անգամ՝ 1884ին բռուցիկ հրատարակեց ռուս կառավարութեան դէմ (*ժողովրդ լուս ոտքի է*

կանգնում) : Ես յիշում եմ մահւ առաջին բանուոր յեղափոխականին — ընկեր Միքայէլ Խոջայեանին — մեր բանուոր Մեխակին, որը ցրեց Քրիստափորի տպած բառացիկները (*սրտարեղտու ծափեր*) :

Ընկերներ, ու բունական բունականները հայ ինտելիգենցիայի տրամադրութիւնն այս էր, թէ ոչինչ պէտք չէ խօսել ու գրել ուս կառավարութեան դէմ : Եւ 1892ին Սիմոն Զաւարեանը եղաւ, որ կարողացաւ յաջողացնել «Էրօշակ»ի մէջ յօդուած տպելու ուս կառավարութեան դէմ : Յարգա՛նք մրա յիշատակին (*բոլոր սօրի են կանգնում*) :

Այնքան շատ են մեր հերոսներն ու նահատակները, որ հնար չկայ բոլորին բունելու : Ես կ'ուզեմայի, որ մրանց ոգին մեր մէջ լինէր . այս օրերին մենք չկարցնեմք մեզ : Ես կ'ուզեմայի, որ Գաշնակցութիւնը, ինչպէս Սիմոն Զաւարեանն էր սիրում ասելու, «Հայ ժողովրդի բովանդակ շահերի պաշտպանը լինէր» :

Մեր կուսակցութիւնն իր վրայ ունի այնպիսի պարտականութիւններ, որոնցից ազատ են ուրիշ կուսակցութիւնները : Մենք ունենք ազգովին վըտանգուելու հոգսը, եւ մենք չենք կարող անտես առնել այդ հանգամանքը : Ամէն անգամ, երբ Գաշնակցութիւնը ստիպուած է եղել դուրս գալու ազգովին գործելու, նրան մեղադրել են, թէ նա բուրժուական է, կղերական : Իսկ այսօր, երբ բնդհանուր հայրենիքի վտանգուելու վախը կայ, մեզ մեղադրողները իրենք են դուրս եկել ազգովին գործելու : Ես կը կամեմայի, որ Գաշնակցութիւնը ապագային էլ նոյնը լինէր եւ պէտք եղած ժամանակ պաշտպանէր ազգի շահը, ինչպէս այդ անում են այսօր անգլիացի եւ Փրանսիացի սոցիալիստները :

Ձեռք տամք միւս յեղափոխական եւ սոցիալիստական կուսակցութիւններին եւ առաջ գնանք : Եւ յոտնկայս յարգենք յիշատակը այն մարտիկների, որոնք ընկան Ռուսաստանի ընդհանուր ազատութեան համար :

«ՀՈՐԻՅՈՆ», 9 Ապրիլ 1917

«ԳՐՕՇԱԿ», № 8-10. Օգոստոս-Նոյեմբեր 1926

ՄԱԿԵԳՈՆԱԿԱՆ ՀԱՐԺՈՒՄԸ (*)

Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ կնքուած Սան Ստեֆանոյի դաշնագրով, Բոլգարիայի իշխանութեան կազմի մէջ պէտք է մտնէին նաեւ Արեւելեան Ռումելիան ու Մակեդոնիան:

Այսպիսի ընդարձակ տարածութիւն եւ բաւական խիտ բնակչութիւն ունեցող մի նոր պետութեան կազմութիւնը չէր կարող, ի հարկէ, համապատասխանել Յունաստանի, Սերբիայի, Ռումանիայի, Չերնոգորիայի, անգամ Բալկանների վերաբերմամբ սեփական հաշիւներ ունեցող հեռաւոր Աւստրիայի շահերին: Նման մի պետութիւն շատ շուտով կարող էր դառնալ անելի գորաւոր ոչ միայն Սերբիայից ու Յունաստանից, այլեւ Ռումանիայից, եւ յուրջ արգելիք հանդիսանալ Սերբիայի կամ Աւստրիայի յառաջնադասման դէպի էգէշեան ծովը: Բացի այդ, վախ կար եւ Ռուսաստանի ուժեղացումից, որի մտտքը վտարիտ, իր ազատած երկրների վրայով քուտ էր այն ժամանակ ապահովուած, իսկ որ այդ երկրները պիտի լինէին իւր գործիք զատառարար Ռուսաստանի ձեռքին, այդ եւս ոչ մի կասկածի չէր ենթարկուում այն ժամանակ: Ուստի եւ, այլազան շահերի համաձայնեցման նպատակով, Բերլինի վեհաժողովում որոշուել էր Բոլգարիայի Սան Ստեֆանոյի դաշնագրով գրծուած սահմաններից հանել Արեւելեան Ռումելիան ու Մակեդոնիան եւ վերադարձնել Թուրքիայի իշխանութեան:

Այդ երկու նահանգները, սակայն, միատեսակ աննպաստ պայմանների մէջ չընկան: Արեւելեան Ռումելիան անելի բախտաւոր դուրս եկաւ. նրան

(*) Յայտնի է, որ Բալկանեան ազգերի ազատագրական պայքարը մեծ ազդեցութիւն է արել Հայ յեղափոխութեան ուժեղանքի մտքերի վրայ: Բոլգարիայի ազատագրումով Բալկաններում, Սուլթանի լծի տակ, մնացել էին միայն Արեւելեան Ռումելիան, Մակեդոնիան եւ Ալբանիան. այս վերջինս՝ հնազանդ փատիշահ Արղուի Համիտին: 1885ին Արեւելեան Ռումելիան փաստօրէն միացուեց Բոլգարիային. մնաց միայն Մակեդոնիան անազատ: Եւ քնական կերպով ծնունդ տաին մակեդոնական հարցը եւ մակեդոնական յեղափոխական շարժումը, որը, հենց սկզբից, իր վրայ գրաւեց զաշխակցական գործիչների ուշադրութիւնը: Դաշակցական-մակեդոնական գործակցութիւնը շուտով դարձաւ իրականութիւն:

Ռուստոմը ամենից շատ հետաքրքրուել ու զբաղուել է մակեդոնացիներով: Նրա Բոլգարիա Հաստատուելու պատճառներից մէկն էլ այդ էր: Նրա ջանքերով առաւելապէս պրոխեկաւ պաշտօնական համագործակցութիւնը Դաշակցութեան եւ Մակեդոնական յեղափոխականների միջեւ: Հ. Յ. Դաշակցութեան Դիւանում (թիւ 1877) մնացել է Ռուստոմի ուսուսըն յեղուով գրած մէկ յոգուածի ձեռագիրը, գծրախտարար, անաւարտ: Յողուածը՝ գրուած է 1904ին, նուիրուած է մակեդոնական շարժման եւ, բաւ երեւոյթի, պատրաստուել է քուսերէն պարբերականի համար: Այստեղ դնում ենք այդ յոգուածի թարգմանութիւնը, որպէս Ռուստոմից մնացած թանկագին մի նշխար: Նա ունի եւ պատմական արժէք, Հայ-մակեդոնական շարժման համեմատութեան տեսակէտից:

շնորհուեց տեղական ինքնավարութիւն. նա կառավարում էր առանձին ընդ-
հանուր-նահանգապետի միջոցով, որին թէւ Բարձր Դուռն էր նշանակում,
բայց անպայման մեծ պետութիւնների համաձայնութեամբ. ունէր սեփական
ժանդարմերիա, երկրապահ զօրք, սեփական ժողովրդական ներկայացուցչա-
կան ժողով եւ այլն: Այս առաւելութիւնների շնորհիւ, այլեւ իբրեւ հետեւանք
թուրք դիւանագիտութեան գործած աներեւակայելի կոպիտ սխալի —
մի սխալ. որ գրկեց Ռուսիային ինքնավար շրջանում զօրք պահելու ա-
մէն հնարաւորութիւնից, — ուսմելիացիների համար դժուար չէր հինգ-վեց
տարի անցած վնասական ու համարձակ մի հարուածով խորտակել թրքական
լուծը: Ըստ Բերլինի դաշնագրի մի յօդուածի Սուլթանին իրաւունք էր տրը-
ւում սեփական ամրութիւնների կառուցանել Արեւելեան Ռումելիայի եւ Բուլ-
գարիայի իշխանութեան սահմանների վրայ եւ զօրք պահել այնտեղ: Բայց ան-
միջապէս յետոյ, մի ուրիշ յօդուածով, բացարձակ կերպով արգիւտում էր
թրքական զօրքերին դէպի այն ամրութիւնները անցնելիս *կանոց առնել* որեւէ
տեղ ինքնավար նահանգում: Այս պայմաններում, բուլգարիական սահման-
ների վրայ ամրոցներ շինել, զօրք փոխադրել այնտեղ, կապ պահել զօրքի
հետ հնարաւոր պիտի լինէր գուցէ օղապարիկներով միայն:

1885ին, յայտնի բուլգար հայրենասէր-յեղափոխական Զաֆարիա Ստո-
յանովի նախագահութեան տակ Ֆիլիպէում հիմնուեց մի գաղտնի յեղափո-
խական կոմիտէ, որ շուտով տապալեց Արեւելեան Ռումելիայի ընդհանուր-
նահանգապետ կրեստովիչին, եւ նոյն օրը կազմուած ժամանակաւոր կառա-
վարութիւնը շտապով հրաւիրելով Բուլգարիայի իշխան Ալեքսանդր Բատեն-
բերգին՝ յայտարարեց Արեւելեան Ռումելիան միացած Բուլգարիայի հետ:
Ռումելիայի յեղաշրջման յաջողող սերբ-բուլգարական պատերազմը եւ բուլ-
գարների փայլուն յաղթութիւնը միայն արագացրին կատարուած փաստի
նախաշումը Բալկանեան թերակղզու վրայ: Մէկ ամիս դեռ չէր անցել խա-
ղաղութեան վերջնական հաստատումից յետոյ. որ Սուլթանը համաձայնուեց
նախաչել բուլգար իշխանին միաժամանակ ե՛ւ Արեւելեան Ռումելիայի ընդհա-
նուր-նահանգապետ: Այսպիսով, Արեւելեան Ռումելիայի, կամ, ինչպէս բուլ-
գարներն իրենք են ասում, Հարաւային Բուլգարիայի միացումով Հիւսիսային
Բուլգարիային, փաստօրէն իրականացաւ այն, որ սահմանուած էր Ռուսաս-
տանի կողմից Սան Ստեֆանոյում:

Բայց մնում էր դեռ Մակեդոնիան: Ռուս-թրքական պատերազմից ա-
ռաջ նա միւս նահանգներից ոչ պակաս տառապել էր թրքական լծի տակ.
միւսների հետ համահաւասար մասնակցել էր ազատագրական պայքարին,
բայց ինչ որ դիւանագէտների ինչ որ բաղաձայնական նկատումներով պէտք է
նորից ընկնէր Սուլթանի ատելի լծի ներքեւ, մինչդեռ հիւսիսային նահանգ-
ները ազատոււմ էին նրանից՝ մասամբ կամ լրիւ կերպով: Եթէ մակեդոնա-
ցիները բնաւ տեսած չլինէին ազատ, աւելի լաւ օրք, անընդհատ շարունակ-
ուող սովորական ճնշումը պակաս զգալի պիտի լինէր: Բայց տասնեակ տա-
րիներով փայտաշուած ազատութիւն ունենալ, յաղթանակ տօնել դարաւոր
թշնամու վրայ, նոր կեանքի ծրագիրներ կազմել, վերջապէս, մարդ զգալ ի-
րեն եւ ոչ թէ իրաւագուրկ ստրուկ եւ վերջը տեսնել ամբողջ շէնքի փլուզու-

մը, նորից քնկնել շուն-գետավորի վիճակի մէջ. դիրքին չէր տանել այս հարուածը: Բերլինի վեհաժողովի որոշումների այս ձեռի սրբազուտ մը բնդեանուր վրդովում առաջ բերեց ամբողջ նահանգում. հայդուկների խմբերը նորից գեմք ձեռք առին եւ ֆաշուեցին անտաններն ու լեռները՝ գերադասելով մեռնել այնտեղ, քան թէ շարունակել վկայ լինել քրքական տիրապետութեան ամօքանքին:

Այն էլ պէտք էր ասել, որ Մակեդոնիան բաղորովին իրաւագրկուած չէր. Բերլինի վեհաժողովում նրան խոստացուել էին գրեթէ նոյն ձեռի բարեկարգումներ՝ ինչ որ մշակուած էին Կրետէի համար: 1868ի օգոստոսական կամեմագիր: Բարձր Դուռը պարտաւորում էր անյապող յատուկ յանձնախմբեր կազմել՝ լայն ներկայացուցչութեամբ տեղական տարրերի՝ նոր կամեմներ մշակելու իւրաքանչիւր նահանգի վարչութեան համար: Այդ յանձնախմբերի կազմած նախագծերը կրաստարկուր իննից ու գործադրուր իննից առաջ պէտք էր քննել ու վաւերացնելը Արեւելեան Ռումելիայի համար ստեղծուած եւրոպական յանձնախումբը:

Ջուր էր ասել, որ մակեդոնացիներին այլ բան չէր մնում, բայց եթէ հնազանդուել նակտագրին եւ յոյս տածել, որ գոնէ բարեկարգումները կը գործադրուին եւ իրենք գոնէ մասամբ հնարաւորութիւն կը ստանան ազատուելու քուրք պաշտօնեաների կամայականութիւններից եւ ալքանական աւագակախմբերի շահասակութիւններից: Զէ՛ որ Թուրքիան չէր որ խոստացել էր բարեկարգումները, այլ Բերլինի վեհաժողովը եւ նրանց գործադրութիւնը երաշխարեւել են ոչ թէ մէկ, այլ ամբողջ վեց պետութիւններ, որոնց համար դժուար չէր լինի պատճել Թուրքիան, եթէ նա յանդգնէր խուսափել վեհաժողովի որոշումներից: Վերջ ի վերջոյ, նահանգի ապագայ կառավարութեան մէջ տեղական տարրն էլ ձայն պիտի ունենար, ուրեմն եւ հնարաւորութիւն պիտի ստեղծուէր բոլոր յայտնելու եւ իրաւունք պաշտպանելու...

Որ մակեդոնացիք իրենց այս ակնկալութիւնների մէջ էլ սխալուեցին, որ բարեկարգումները մնացին մեռած տառ եւ *պէտք* պետութիւնների երաշխարութիւնները ոչնչով չէր սպառնում Թուրքիային, այլ աւելի վնաս էր հասցնում մակեդոնացիներին, այդ յայտնի է ամէնքին, եւ մեմք աւելորդ ենք համարում կանգ առնել այն կատակերգութեան վրայ, որ խղաղ Թուրքիան իր այլագոն փորձերով՝ մտցնելու համար չարաբաստիկ բարեկարգումները: Մենք յոյս ունինք, որ առիթ կ'ունենանք քննելու յատկապէս այն հարցը, թէ Սուլթանի կառավարութիւնը որքան անկեղծութեամբ է ձգտում մտցնելու այս կամ այն բարեկարգումները, աւելի էր ասել՝ ինչքան նա *բնդունակ* է, որքան *բնդունակ* է մտցնելու, առանց եւրոպական այս կամ այն պետութեան միջամտութեան:

Սակայն, բաւական չէր, որ բարեկարգումները չէին մտցում, պայմանները մակեդոնացիների համար աւելի եւս վատարաքան: Թուրք կառավարութիւնը, հարպիկ կերպով օգտուելով վեց պետութիւնների անհամաձայնութիւններից, շտապեց կիրառել մի շարք միջոցներ, վերջնականապէս խեղդելու հարցը: Հարկ էր, որքան հնար է, տկարացնել քրիստոնեայ բնակչութիւնը, գրկել նրան մատարական ուժերից, ֆայճայել սնտեսապէս, մի խօս-

Ֆոլ՝ այնպիսի վիճակի հասցնել, որ մէկ անգամ ընդ միշտ կորցնէ ամէն յոյս եւ այլեւս չհրազէ բարեխառնմանի մասին:

Այո՛, բարենորոգումներ մտցնում էին, բայց միայն սեփական, բըր-
ֆական բարենորոգումներ: Եւ եթէ ընթերցողը քիչ-շատ հետեւել է լրագիր-
ների Մակեդոնիայից հաղորդած լուրերին, նամբողների բերած տեղեկու-
թիւններին, պետութիւնների ներկայացուցիչների պաշտօնական հաղորդա-
գրութիւններին, դիւրութեամբ կարող է գաղափար կազմել այս դժոխքի մա-
սին, որի մէջ ապրել է եւ ապրում է Մակեդոնիայի տանջուած բնակչութիւնը:

Հարկ ենք համարում աւելացնել նաեւ, որ բացի այն վարչական մի-
ջոցներից, որոնք մշակուած են բարձրագոյն շրջաններում գիտակցօրէն տկա-
րացնելու համար քրիստոնեայ տարրը, բացի այդ միջոցներից, որոնց դէմ
գլխաւորապէս ուղղուած են բողոքող մամուլի յարձակումները, անկատարի,
բայց աւելի ծանր բեռ են քրիստոնեայ բնակչութեան համար այն գործօճե-
րը, որոնք հետեւանք են քուրք կառավարութեան ողորմելի վիճակի, այս-
պէս ասած՝ նրա ներկայ գոյութեան հետ օրգանապէս կապուած ազդակները:
Այդ ազդակներն ահա հանդիսանում են այն ամուր հիմք, որի վրայ պիտի
հաստատուին վերեւ յիշուած վարչական միջոցները:

Այս ամէնը չաֆի առաջ ունենալով՝ բնական էր սպասել, որ Մակեդո-
նիայի քրիստոնեայ բնակչութիւնը, յուսահատուած արտաքին օգնութիւնից,
ինքը պիտի մտածէր իր ապագայի մասին եւ սեփական ուղիներ փնտռէր դա-
րաւոր լծից ազատուելու համար:

Այս խմորումը գօրացաւ եւ աւելի որոշ ձեւ ստացաւ Ռումելիայի յե-
ղաշքման յաջող գործադրութիւնից յետոյ: Մակեդոնացիները չէին կարող
հասկանալի նախանձով չնայել իրենց աւելի բախտաւոր եղբայրների վրայ,
որոնք դեռ շատ առաջ չէր, որ իրենց հետ բաժանում էին արհամարհուած
ռայայի ընդհանուր դատն նակատագիրը: Նրանք չէին կարող չհետեւել այն
ուղիներին, որոնք բացել էին Ֆիլիպէի եւ այլ գաղտնի կոմիտէները: Միւս
կողմից, ազատ եւ միացեալ Բուլղարիայի ժողովուրդն էլ անտարբեր չէր Ռի-
լայի միւս կողմը գտնուող իր եղբայրների վիճակի հանդէպ: Այսպիսով՝ թէ՛
քուն Մակեդոնիայում եւ թէ՛ Բուլղարիայում սկիզբն առաւ եւ հետզհետէ ձե-
ւաւորուեց նոր՝ *մակեդոնական* շարժումը, ծնունդ առին մակեդոնական կո-
միտէներն ու ընկերակցութիւնները:

Սեփական կազմակերպութիւն ունենալու անհրաժեշտութիւնը մակե-
դոնացիների համար ստիպողական էր եւ ուրիշ պատճառով: Նախընթաց դէպ-
քերը ցոյց տուին, որ մակեդոնացիները ստիպուած էին գործ ունենալ ոչ
միայն քուրք կառավարութեան, այլեւ իրենց համար բուլղարիկ մի օտարո-
տի տարրի հետ, որ Թուրքիայի ձգտումների կողքին ասպարէզ էին դուրս
գալիս Սերբիայի, Յունաստանի, Ռումանիայի, Աւստրիայի եւ ուրիշների
յաւակնութիւնները: Անհրաժեշտ էր մակեդոնական հարցում շահագրգռուած
բոլոր կողմերի ձգտումներին հակադրել սեփական ձեւակերպուած կամքը,
հարկաւոր էր սեփական ուժ կազմակերպել՝ ֆաղափական այս կամ այն բար-
դութիւնների դէպքում դիւսանագիտութեան ձեռքին խաղալիք չդառնալու հա-
մար: Եւ ահա Բուլղանեան քերակզու ֆաղափական հորիզոնի վրայ, կամաց-

կամաց, գլուխ է բարձրացնում մի նոր ուժ, որը ներկայումս ստիպուած են հաշուի առնել ոչ միայն հարեւան, այլև հեռուոր երկրները :

Նախապէս այդ ուժը հազիւ նկատելի էր. սակաւ անգամներ եւ դժկամակութեամբ արժանացնում էին նրան ուշադրութեան : Նրա խաղաղ յայտարարութիւններին. պարբերական յուշագրերին, անդադար յիշեցումներին գործադրուող զագանութիւնների եւ խոստացուած բարեկարգումների մասին, վերջապէս, նրա սպառնալիքներին զինուած բողոքի անցնելու — այդ ամէնի շատ քիչ կարեւորութիւն էր տրուում : Աննկատ էին անցնում նաեւ առանձին խմբերի պատահական ընդհարումների զանազան դէպքերը, առանձին անհատների սխրագործութիւնները եւ հերոսական անձնագոհութեանց բազմաթիւ օրինակները, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ կատարուեցին խօսքից գործի անցնելու առաջին լուրջ եւ կազմակերպուած փորձերը, երբ սկսուեցին զինուած խմբերի կանոնաւոր գործողութիւնները փոխ-խմբապետ Եանկովի, գորավար Սոնչեւի, կապիտան Պրոտոզերովի ղեկավարութեան տակ, 1901 եւ 1902 բուսկաններին, նույնիսկ այդ ժամանակ չհասկացուեց մակեդոնական շարժման իրական նշանակութիւնը : Տարօրինակ կերպով համարեալ թէ ամէնքը հակամէտ էին բացատրելու այդ շարժումը ո՛չ թէ իբրեւ մակեդոնացի ժողովուրդի իսկական բողոքի արտայայտութիւն, այլ բոլորակական քարոզչիների դրդումով ինչ որ կողմնակի, անհատական նպատակներ հետապնդող մի երեւոյթ : Կարծում էին թէ բաւական է ազդու նշում բանեցնել բոլոր կառավարութեան վրայ, եւ քարոզչիների սադրանքները, հետեւաբար եւ սկսուած շարժումները, վերջ կը գտնեն : Բայց անցեալ տարուայ ծայր առած ընդհանուր ապստամբութիւնը, որ տարածուեց ամբողջ Մակեդոնիայում եւ նրա սահմաններից էլ դուրս, Ազրիանոպոլիսի վիլայէթը անցաւ, պարզ կերպով ցոյց տուեց, թէ ինչպէս խորունկ կերպով սխալուում էին բշնամիները — եւ նույնիսկ բայեկամները — մակեդոնական շարժման ծաւալի եւ ուժի մասին : Յիշենք, որ այդ շարժումը նշանաւոր եղաւ ոչ միայն բազմաթիւ եւ զինուորական գործում հմուտ խմբերի հերոսական եւ երկարատեւ կռուով, այլև ապստամբութիւնների պատմութեան մէջ նախընթացը չունեցող ռումբերի եւ ականների անվերջ պայթիւններով :

1903ի ապստամբութիւնից յետոյ, որ ուտի հանեց մինչեւ 300,000 բըրքական զօրք եւ քիչ մնաց զինուած բախում առաջ բերէր Բոլգարիայի եւ Թուրքիայի միջեւ, գործերը Մակեդոնիայում որոշ չափով փոխուել են : Այժմ արդէն այնտեղ է գտնուում իտալական մի զօրավար տեղական ժանդարմերիայի կազմակերպութեան համար. այնտեղ հաւաքուել են նաեւ օտար սպաներ, որոնք պէտք է տեղում պաշտօններ ստանան : Սելանիկ են գալիս նաեւ երկու քաղաքացիական գործակալներ, եւ ինքը հալի փաշան կաշուից դուրս է գալիս՝ ցոյց տալու իրեն «իսկական» բարեկարգիչ : Հիշող է, դեռ ոչ մի գործ չի կատարուել. հաւաքուած կազմակերպիչները ժամանակ են անցկացնում բուրք բարեկարգիչների հետ ժողովներ գումարեւոյթով. դեռ համաձայնութիւն չէ կայացել այնպիսի կարեւոր հարցի մասին, թէ, օրինակ, թրքական ծառայութեան մէջ գտնուող երոպացիները ի՞նչ պիտի կրեն՝ բըրքական փէ՛ն, թէ երոպական գլխարկ : Բայց եւ այնպէս, հաւատում են, որ

Միւնցշտեգի համաձայնութեան կէտերը պիտի գործադրութեան դրուին : Միխիրարսկան է նկատուում այն , որ *աստղիկ* ֆայր ասնուած է . եւրոպական իրական միջամտութեան , բէիւ շատ համեստ . *սկիզբը* դրուած է :

Արդ՝ ի՞նչ է լինելու յետոյ : Խաղաղ կ'անցնի՞ , միջամտութեան առաջին ֆայլերը նոր բարդութիւններ առաջ չե՞ն բերի . չե՞ն պահանջուի պետութիւնների կողմից աւելի գործօն ֆայլեր : Խալիլ փաշան արդեօք չի՞ դառնայ մի երկրորդ Միդիաս փաշա , որ ազատարար պատերազմի նախօրեակին Քոլգարիայում բարենորոգչի դեր էր կատարում . եւ արդեօք ներկայ դէպքերը չե՞ն յիշեցնում Բուլգարիայի եւ Կրետէի ազատութիւնից առաջ պատահած դէպքերի պատմութիւնը : Թէ՞ , մի գուցէ , եւրոպան կը նահանջէ . եւ այս ամէնը կը վերջանայ զաւելտով կամ աւելի վատ՝ ողբերգութեամբ . . .

Ահա հարցեր , որոնք կանգնած են այսօր մակեդոնական գործիչների առջեւ :

« Հ . Յ . Դ . ՎԱԾՍՈՒՆԱՄԵԱԿ » , Պոսթըն , 1950

ՀԱՅ - ՎՐԱՏԱԿԱՆ ՓՈՒՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հ. Յ. Գ. Կենտրոնական Գիտնում, Ռոստոմի նամակների և ձևապիղծների շարքում, պահուկ է և այս գրուածքի բնագիրը: Երեք մեծագիր շարք էջերը թւերը՝ գրուած Ռոստոմի պարզ ու յստակ գրչով: Տեղատեղ ընդհանուր ու բարեկիրթութիւն: Ոչ վերնագիր ունի, ոչ տարեթիւ և ոչ ստորագրութիւն: Ե՛րբ է գրուած, ի՛նչ նակատագիր է ունեցել գրուածքը, — յայտնի չէ: Սակայն բնգահանուր տպատրութիւնը այն է, որ գրութիւնը յատկացուած է «Գրուածքին»՝ Նրատրութիւնու Կովկասից գրուած նամակի մեւով: Արդեօք իրօք Կովկասի՞ց է գրել Ռոստոմը, թէ չէնց Ժրեհում, — այդ էլ կարելի չէ սակ:

Գրութեան բովանդակութիւնից երևում է, որ ձեռնագիրը գրուած է այն օրերին, երբ Հայ-վրացական բանակիւր աստեմնապէս սուր հանգամանք էր ստացել շնորհի Գոյիցիւնեան ազգամիջեան կրեւր Նրուրուր թագաբանութեան: Ռուսաստանի ստաջի յեղափոխութեան նախորդող տարիներն էին գրանք, երբ Քիթիլիսի ուսու և վրացի մամուլի մէջ շահատրութիւններ էին սնում Վէլիկոների և Ակակի Մերեթիլիների տիպի Հայակեր ասպետներ:

Ռոստոմը Հայ-վրացական փոխարարութիւնների հարցը դնում է սկզբունքային հոգի վրայ, քննում պատմական, բնկերային-թագաբանական մեկնակէտից էլնելով և իրեն յատուկ յատկանշութեամբ ներկայացնում է Հ. Յ. Գաշնակցութեան տեսակէտը: Բնորոշ է մասնատրուպէս նիթի Հայցարութեան և զարգացման եղանակ-մեթոդը, որ իր մէջ խտացրելով է Ռոստոմի իւրայատուկ զգաւրագիրը: Ռոստոմը խորքով, անշուշտ ազգուած էր մարտիստական աշխարհաշահեցից, իւր զտարին մարտիստ նրան, ի հարկէ, Համարիլ չի կարելի, ինչպէս գտարին նարոզիկ չէր և Քրեւտափորը. ևս առուկ անհեթեթութիւն է զանիթանական կամ, մանասնոց, զնշայեւեց ցոյց տալ Ս. Չաւարեանին: Հ. Յ. Գաշնակցութեան Հիմնագիր երբորութիւնը, անտարակոյս աւելի կամ պակաս շարժով ազգուել ևս Եւրոպական և ուսական այս կամ այն թագաբանական զարթոյթ ուսմանից, իւր յարանց զխաւոր ասուելութիւնը չէնց նրանումն է, որ, ոչ յարեանկ հնչական Հիմնագիրներէ, մեկնել ևս Հայ իրականութեան աստեմնայատուկ պայմաններից, կարողացել ևս մշակել ու մեկնակէտը որոշ շարժով ինքնուրոյն աշխարհաշահեցի և բնկերային-թագաբանական սեփական զազափարաթոտութիւն:

Հայ-վրացական փոխարարութիւնների ինչոքը, այնպէս ինչպէս ներկայացնում է Ռոստոմը, ըստ էութեան այսօր էլ մնում է իր ուժի մէջ, սակայն, կարելի չէ շրջողներէ, որ Ռոստոմը ինչոքը չի սակ իրականացակ ծաւայով: Գասակարգային թագաբանութիւնը, անշուշտ, ճիշդ է, իւր շարժը Համարութիւնը չէ: Կնդրի մէջ կան ևս ներքին-պատմական պատճառներ, երկու ժողովուրդների թագաբանական նակատագրի բաժանման և թագաբանական հակուրմի նկատմանը, և, ի հարկէ, նաև ուսու կատարութեան թագաբանական գաւերը ևս այն: Այսօր, նոր զէպերի ու փաստերի լոյսի տակ, Ռոստոմի Հիմնական միտքը կարելի է շատ աւելի լոյսացնել ու խորացնել:

Այգուհանգերմ, Ռոստոմի գրութիւնը մեծապէս շահեկան է, ոչ միայն լոկ իրբե պատմական վաւերագիր, այլև որպէս զործնական արժէք ներկայացնող գրուածք:

Ս. ՎՐԱՏԵԱՆ

Այս նամակը վազուց է գրուած, ուսու մամուլի եւ վրաց հասարակութեան որոշ մասի «ազգասիրական» արշաւանքը համարեա՛րք է գաղարիլ է,

նուս կառավարութիւնը արդէն «խեղդում է սանկահայերի եւ ռուսահայերի մէջ ծագած առաջադիմական շարժումը» (մենք մեր կողմից այդ, ի հարկէ, չենք վերագրում ռուս եւ մանաւանդ վրաց ազգասէրների արշաւանին) : Բայց մենք գիտենք, որ իրենց ազգի շահերի համար ամբողջ չլինալով այդ հաստատական գաղափարական գործիչները մի քիչ շունչ առնելով նորից կը բարձրացնեն իրենց ազգասիրական կոկոսը եւ նորանոր, աւելի անմիտ առասպելներ հնարելով՝ կը սղոտրեն նորից միամիտների մտքերը, աշխատելով ցոյց տալ, թէ իրենք են ազգի միակ արքունի հովիւները եւ թէ առանց իրենց ազգի շահերը բոլորովին ռուսատակ կը լինեն :

Ռուս քրու. ազգասէրների արշաւանին մենք վաղուց ենք ընտելացել, ինչպէս եւ Ռուսաստանում ապրող միւս ազգութիւնները : դրանց ընտելացել է եւ ըստ արժանոյն զնահատել եւ ռուս հասարակութիւնը, որի լաւագոյն մասը առելով տառու է այդ ուղղութիւնը : Սակայն, մեզ համար անսպասելի էր եւ միանգամայն ցաւալի՝ մեր հարեւան վրաց հասարակութեան անմիտ յարձակումը եւ այն էլ մի այնպիսի ժամանակ, երբ մենք չէինք կարողանում բաց անել մեր գլխին թափուող հարուածներից, երբ մենք «աւելի քան երբևիցէ կարօտ էինք պաշտպանութեան» : Վրաց ինտելիգենցիան մտադաւ իւր «ասպետական բնատրութիւնը», մտադաւ իւր ազգի իրական շահերը եւ տարաւ իւր արշաւանքը ամէն կողմից՝ թէ՛ քերանացի, թէ՛ իւր մամուլի միջոցով եւ թէ ռուս խաւարամիտ մամուլին նիւթ մատակարարելով : Վրաց հասարակութեան մէջ եղան եզակի, բոյլ, հակառակ ձայներ, բայց չգտնուեց մէկը, որ ասպարէզ դուրս գար եւ խիստ կերպով բողոքէր այդ անտեղի արշաւանին դէմ : Վրաց հասարակութեան լաւագոյն մասը ինքն էլ կ'ամաչի (եթէ միայն չի ամաչել) այդ անմիտ, անտակտ, փոխադարձ ազգային ատելութիւն գրգռող ֆայլից :

Այս ի՞նչ արշաւան է, ի՞նչ են պահանջում հայերից ռուս եւ վրաց ազգերի անուից ճառող ինքնակոչ փաստարանները, ի՞նչ քշնամութիւն կարող է լինել այդ ազգերի մէջ : «Հայերը վաշխառուներ են, նրանք անխիղճ կերպով հարստահարում են հարեւան ազգերին, իրենց ձեռքն են ձգել առեւտուրը, յափշտակել են ամէն ինչ, մինչեւ իսկ... ուղղափառների սրբավայրերը (ա՛խ, չարագործներ)» :

Նախ եւ առաջ, ճիշդ է արդեօք այս բոլորը : Ճիշդ է, որ հայերը կովկասում յափշտակել են ամէն ինչ : Նրա՞նք են միայն երկրի միակ հարստահարիչները : Նոյն ռուսները, վրացիները, մանաւանդ իմերեթիները վաշխառուներ չե՞ն արտադրում : Յոյց տա՞նք արդեօք այն գաւառները, որտեղ բուրք վաշխառուներին ոչ ոք չի կարողանում դիմադրել : Նորէլները, Բոսշիղզիները, Շիրաչիւները, Մորոզովները, Ալեքսէյեւներ, Կորգինկիները, որոնք ահագին կապիտալներով մուտք են գործել կովկաս, հայե՞ր են միքէ : Բորժումի լայնատարած կալուածները փոխարքան չի՞ «յափշտակել» : Այդ փոխարքան չէ՞ր, որ ուժով իր հողի վրայ բնակուող վրացի խիզաններին գրկեց իրենց դարաւոր իրաւունքներից : Կախքի ամենալաւ մասը՝ Մուզուրկանը, Յինանդալը Ռուսաց Կայսերական տունը չէ՞ «յափշտակել» : Հայտնյեցէ՛ք «յափշտակողներին» . ձեր հայհոյանքի ամենամեծ մասը թափում է

ձեր պաշտած կայսերական տան վրայ: Այս բոլորը շատ լաւ է յայտնի յարձակում գործողներից շատերին. բայց դրանք դիտմամբ հարցին այս ձեւը տալով՝ աշխատում են մուրեքցնել հասարակական կարծիքը եւ դա իրենց բուն նպատակին ծառայեցնել:

Ռուսաստանում: Վերջին ժամանակներս արդէն կազմակերպուել է խոշոր արդիւնաբերողների, խոշոր վաճառականների, կամ այսպէս անուանեալ բուրժուական դասակարգը: Բայց Ռուսաստանն ընդարձակ երկիր է, բազմակացած բազմաբիւ մասերից, որոնք գտնուում են հույտուրական շատ տարբեր աստիճանների վրայ: Լեհաստանում մենք տեսնում են կապիտալիզմի ահագին զարգացում. բուն ռուսական կենտրոնում՝ Մոսկուայում եւ իւր շրջակայքում արդիւնագործութիւնը նոյնպէս զարգացած է. բայց ոչ այնպէս, ինչպէս Լեհաստանում. այնուհետեւ Ռուսաստանի միւս մասերում, ինչպէս օրինակ Կովկասում, խոշոր արդիւնագործութիւնը նոր է մուտք գործել. արա հետ միաժամանակ այլեւայլ անկիւններում պատահում ենք վայրեր, ուր դեռ տիրապետում է ապրանքների անմիջական փոխանակութիւնը եւ ուր իբր դրամ գոյծ են ածում կենդանիների մտքին: Շնորհիւ Ռուսաստանի ընդհանուր անտեսական սկզբունքի բոլլ զարգացման, նրա զանազան մասերի կազմակերպուող եւ կազմակերպուած բուրժուաների մէջ դեռ չէ կարող գոյութիւն ունենալ շահերի ընդհանուր համերաշխութիւն. նրանց մէջ դեռ չի կարող ծագել ընդհանուր դասակարգային գիտակցութիւն: Իւրաքանչիւր մասի բուրժուաները անխուսափելի կերպով սլէտք է ուրեմն եւ մրցեն միւս մասերի բուրժուաների հետ. սլէտք է ուրեմն եւ բշնամանան: Այս բշնամութիւնը շնորհիւ մի էանի պատմական հանգամանքների Ռուսաստանում կարողանում է հոգարկուել ազգային գաղափարով: Բուն ռուս նահանգների բուրժուաները չեն կարողանում մրցել Լեհաստանի բուրժուաների հետ, որովհետեւ վերջիններս անելի ուժեղ են եւ ոչ քէ միայն բոլլ չեն տալիս իրենց թաշնում տարածել առաջինների ապրանքները, այլեւ մեծ յաջողութեամբ տարածում են իրենց ապրանքը դրանց բայնում: Պարզ բան է, էանի որ այդ մրցումը գոյութիւն ունի, բշնամութիւնը անխուսափելի կը լինի, *լեհական հարցը* սապարէզից չի իջնի, ռուս մամուլի որոշ մասի արշաւանքը լեհացիների վրայ չի դադարի:

Ռուս արդիւնագործողները ուզում են մտցնել իրենց կապիտալները Կովկասում, ռուս վաճառականները իրենք են ուզում ապրանք արտահանել Կովկաս, սակայն դոքա երկրի մէջ պատահում են լուրջ մրցակիցներ, որոնք գլխաւորապէս հայերն են, որոնք նոյնպէս ձեռնամուխ են լինում խոշոր արդիւնագործական ձեռնարկութիւնների, նոյնպէս յաջող կերպով մտցնում են երկրի մէջ եւրոպական եւ ռուսական ապրանքներ եւ անելի լաւ ճանաչելով երկրի պայմանները՝ կամ բոլլ չեն տալիս միւսներին հաստատուելու, կամ մեծ խոչընդոտ են լինում հաստատուածներին:

Կառավարութիւնը գրաւում է Անդրկասպեան երկիրը, գցում է երկարուղու զիծը, ռուս բուրժուան հրնում է, այդ նրա տեղալի ցանկութիւնն է՝ իւր ապրանքները մտցնելու, այնտեղից ապրանքներ արտահանելու համար նոր հրապարակ է բացում: Սակայն, մի էանի ժամանակից յետոյ, ռուս

բուրժուան տեսնում է, որ ամբողջ Անդրկասպեան երկիրը պատած է դարձեալ... հայ վաճառականներով: Ի հարկէ, այս պայմանների մէջ չի կարելի սպասել, որ զանազան Մորզովները, Ալեքսէյեւները, Կորզիմկինները բարեկամական աչքով նայեն հայերի վրայ. պարզ բան է, որ զրգուած ռուս բուրժուաները եւ իրենց բարեկամները, չուզեցնալով բշնամուրեան բուն պատճառը երեւան հանել, ամէն տեսակ յիմար գրպարտութիւններ կը քափեն «հայերի» վրայ եւ կը ծափահարեն Սուլթանին հայերի գլխին կատարած վայրագութիւնների առթիւ: Այս պարոնները կովկասեան բոլոր ազգութիւնների մէջ միայն հայերին են մեղադրում ապստամբութեան մէջ կառավարութեան դէմ: Ծիծաղելի չէ՞ այս. Կովկասի մահմետականները միշտ պատրաստ են եղել ապստամբելու ռուս կառավարութեան դէմ: Ամենքը յիշում են անշուշտ վերջին ռուս-տանկական պատերազմի ժամանակ մահմետականների պատրաստութիւնները, եւ եթէ տանկները էիջ էլ առաջ խաղային, Երեւանը գրաւէին, բոլոր մահմետականները ռոտի կը կանգնէին: Լեռնական Ղազի-Ղումուդցիքի դրան էլ չսպասեցին եւ ապստամբուեցին: Ոչ ոք էլ չի կարող ասել, որ վրացիների մէջ ձգտում չկայ ռուսական բռնակալ լծից ազատուելու: Բայց եւ այնպէս, կրկնում ենք, այդ պարոնների աչքում միայն հայերն են մեղաւոր: Ինչո՞ւ: — Որովհետեւ հայերն են դրանց առետրական ասպարէզում խոչընդոտ հանդիսանում եւ ոչ վրացիք, կամ բուրժերը: Պարզ է, որ այստեղ ոչ քաղաքականութիւնն է դեր խաղում եւ ոչ համայն ռուս ազգի շահերը, այլ Մոսկուայի ծանրամիտ Տիտ Տիտիչների(*) գրպանի շահերը:

Հաստափոր եւ ծանրագլուխ ռուս բուրժուաները չեն կարողանում մըրցել հրեաների հետ: Ահա հրէական հարցը սուր կերպարանք է առնում, հրեաները տասնեակ հազարներով բշում են Ռուսաստանից, մնացածների իրաւունքները կրնատում: Այս բոլորը կատարում է ազգասիրաբար, յանուն ռուս ժողովրդի բարեկեցութեան եւայլն: Տոյց տալու համար, թէ ինքը ռուս ժողովուրդը ինչպէ՞ս է վերաբերում այդ տեսակ ազգասիրութեան, առաջ քերեմք մի փաստ: Հարաւային Ռուսաստանում, Բեսարաբիայում անագին բուով հրեայ վաշխառուներ կային, ցրուած գիւղերում: Հրէական արշաւանքի ժամանակ այդպիսի խոշոր կալուածատէրերը, հանդիսանալով ջերմ պաշտպան գիւղացիների շահերի, սաստիկ ազմուկ էին բարձրացրել տեղական հրեաների դէմ, աղաղակելով, թէ դրանք ժողովրդի աբիւնը ծծողներ են եւայլն, պէտք է դրանց բոլորին բշել, որպէսզի ժողովուրդը կարողանայ մի էիջ շունջ քաշել: Սարակիւիչի(**) սերունդների նեարդները շատ էին նըրբացել. նրանք ժողովրդի բշուտ դրութեան վրայ բաւականաչափ աղի արտասուք բափեցին, նրա ազատութեան համար «արդարութիւն», «արդարութիւն» գոչելով կառավարութեան դիմեցին: Բարեխնամ Հայր-Փազուորը լըսեց դրանց արդար բողոքները. հրեաները հալածուեցան, Բեսարաբիան զգա-

(*) Տիտ Տիտիչ — ռուս զրական տիպ՝ կուպիտ վաշխառու վաճառական:

(**) Գոգուլի հերոսներից մէկը՝ գոեիկ կալուածատէր:

լի կերպով ազատուեց իր կեղե՛հողներից, բայց յիժար ռուս ժողովուրդը սկըսեց... լալ՝ ամսասանով յիշելով մօտիկ անցեալը: Պատճառը շատ պարզ էր: Այդ գիւղացիները չունին սեփական հող. բոլոր հողերը պատկանում են խոշոր, շատ խոշոր կալուածատէրերին: Քանի կային հրեայ վաշխատուները, գիւղացիները փոխ էին առնում դրամ, կապալով վերցնում կալուածատէրերի հողը եւ վարում: Այդ իրենց աւելի ձեռնառու էր: Իսկ վաշխատուների հեռանալուց յետոյ, գիւղացիները ստիպուած եղան անպատեհա աշխատել նրանց արտերում. իբր հասարակ մշակ, որ ստանում է միայն իր օրավարձը, ստիպուած եղան իրենց հարկաւոր դրամի համար անպատեհա կալուածատէրերին դիմել եւ այդպիսով ընկնել բացառապէս դրանց ճանկը:

Եւ ինչպէ՞ս չլալ...

Քանի որ, կրկնում ենք, Ռուսաստանում կապիտալիզմի զարգացումը բոյլ է, նրա զանազան անկիւններում գոյութիւն ունի տնտեսական անհաւասար զարգացում, քանի որ մէկ անկիւնի արդիւնագործողները, վաճառականները աշխատում են ներս մտնել այնտեղ, ուր տեղացիներն արդէն տարածել են իրենց ցանցերը, դրանց մէջ անխուսափելի է խմբական թշնամութիւնը, որ հետեւանք է պարզ տնտեսական մրցման: Եւ որտեղ որ հնարաւոր է, այդ տնտեսական թշնամութիւնը բողբոջում է այս կամ այն զաղափարով՝ ազգային, քրիստոնէական եւ այլն: Իսկ երբ Ռուսաստանն էս մտնի կապիտալիստական գործի կազմակերպութեան մէջ, երբ երբեւեկութիւնը դիրանայ, իտարից հետո անկիւններն ընդունեն քիչ քէ շատ միատեսակ տնտեսական զարգացում, այն ժամանակ այդ խմբական թշնամութիւնը կը վերանայ, այն ժամանակ մրցողները կը լինեն ոչ քէ մի անկիւնի բուրժուանները միւս անկիւնի բուրժուանների հետ, այլ այս անհատը միւսի հետ, որ անկիւնին էլ դրանք պատկանեն: Եւ երբ վերանայ այդ տեսակ թշնամութիւնը, այն ժամանակ երկրի մէջ կը յուլանան եւ հետզհետէ կը կորչեն զանազան ազգային թշնամութիւնները: Ընդհակառակն, այն ժամանակ տեղի կ'ունենայ մի նոր երեւոյթ. Մոսկուայի բուրժուան իւր բարեկամական ձեռքը կը մեկնի իր վաղեմի թշնամի՝ կովկասի, Լեհաստանի բուրժուաններին: Նրանց մէջ կը զարգանայ դասակարգային ինքնաճանաչողութիւնը. նրանք իրար ձեռք ձեռքի կը տան միացեալ ուժերով կռուելու բանուոր դասակարգի կազմակերպութեան դէմ, այն սարսափելի ուժի, որ անխուսափելի հետեւանք կը լինի կապիտալիստական զարգացման: Իսկ մինչեւ այդ ժամանակ հայ ազգը, լեհ ազգը եւ այլն կը կրնն անբնդիւստ յարձակումներ ռուս բուրժուանագիտայի կողմից, քանի որ իրենց բուրժուանների մեղքը:

Ահա ռուս մամուլի որոշ մասի արշաւանքի բուն դրդիչ պատճառները, մամուլի, որ արտայայտիչ է այս դէպքում ռուս բուրժուանների նպատակների: (Սրանով չենք ուզում ասել, ի հարկէ, որ այդ օրգանները բուն բուրժուական են. Ռուսաստանի տնտեսական կեանքը դեռ այն աստիճան չի զարգացած, որ բուրժուանները կարողանան որոշ ուղղութեամբ ասպարէզ դուրս գալ): 'Իրա այդ ուղղութիւնը զմահատուած է բոլորի կողմից, հասկացող դասի մէջ նա իւր յարձակումներով ու չնաշխարհիկ առասպելներով միայն ծիծաղ է կարողանում շարժել:

Այլ բան է մեր հարեւան վրացիների արշաւանքը, որը դեռ չէ բնագատուած, դեռ չէ գնահատուած նոյնիսկ վրաց հասկացող դասի կողմից եւ որը մի քիչ այլ բնութարարիւն ունի :

Հայերը շատ վաղուց են ապրում Վրաստանում : Հենց առաջուանից հայերի մեծամասնութիւնը երկրագործ էր . բայց եւ այնպէս երկրի առեւտուրը եւ արհեստները շուտով անցան դրանց ձեռքը : Այդ ժամանակ վաճառականը, արհեստաւորը անհրաժեշտ էին թէ՛ կառավարութեան, թէ՛ ազնուականութեան եւ թէ ժողովրդի համար : Նրանց դէմ ըջնամութեան ոչ մէկ նըշոյլ չէր նկատուում : Ռուսաց տիրապետութեան ժամանակ էլ հայերը կարողացան պահպանել իրենց դիրքը : Վրաց ազնուականներն այս ժամանակ իրենց շատ լաւ էին գգում . նրանք ազատուել էին իրենց պարտականութիւնից՝ հայրենիքի պաշտպանութեան համար կոռելուց, մի բան, որ արդարացընում էր նրանց գոյութիւնը, ու անձնատուր էին եղել խաղաղ, անհոգ կեանքի : Վրաց նախկին ազնուականները մըցում էին իրար հետ իրենց քաջութեամբ, հայրենիքի պաշտպանութեան համար արիւն քափելու պատրաստակամութեամբ, իսկ այդ ժամանակից սկսած ազնուականները մըցում էին . . . գինի խմելու ընդունակութեամբ : Այդ խաղաղ, անդորր, անհոգ կեանքը երկար չէր կարող տեսել . երկրի մէջ այդ ժամանակ տեղի էին ունենում ճշմարտութեան փոփոխութիւններ, որոնք սկսում էին աւելի եւ աւելի վրդովել վրաց ազնուականութեան թշնամի անդարդ կեանքը : Երկրի տնտեսական կեանքը սկսեց արագ զարգանալ, արհեստները ծաղկեցին, առեւտուրը մեծ ծաւալ ստացաւ, նսնապարհները լաւացան, լուսաւորուած երկրների հետ շփումը սաստկացաւ, կեանքի մէջ առաջացան նորանոր կարիքներ, որոնց հարկաւոր էր բաւականութիւն տալ : Այդ կարիքները աւելի ծագում էին ազնուականութեան մէջ, իբր երկրի առաջադէմ տարրի : Նոր կարիքներին բաւականութիւն տալու համար հարկաւոր էր *դրամ* : Այդ դրամը ազնուականութիւնը չունէր, չէր կարող ստանալ իւր նորտ գիւղացիներից : Վերջիններս միմիայն բնական նիւթ կարող էին տալ : Ահա այստեղ դրամատէրերը՝ հայ վաճառականներն ու վաշխառուները, կամ խօսելով ընդհանուր լեզուով՝ հայերը, սկըսեցին մեծ դեր խաղալ՝ մի տեսակ միջնորդի դեր կատարելով ազնուականութեան եւ գիւղական տարրի միջեւ : Ազնուականին դրամ է հարկաւոր . նա ինքը անընդունակ է առեւտրական ձեռնարկութիւնների համար, նա չի կարող ծախել ինքը իւր գիւղացիներից ստացած բնական տուրքը՝ ցորենը, գարին, բուրդը, մրգերը եւ այլն : «Հայը» տալիս է ազնուականին հարկաւոր դրամը եւ վերցնում է դրա փոխանակ նրա ստացած արդիւնքը եւ ահագին օգուտով էլ իւր գրպանի համար ծախում այլ տեղեր, նորից դրամի փոխանակում : Գիւղացուն նոյնպէս դրամ է հարկաւոր : Հայը նրան էլ է տալիս եւ մէկին երկու-երեք առնում նրա հասոյքից : Այսպիսով «հայը» կեղեքում է ազնուականին էլ, գիւղացուն էլ եւ երկուսն էլ նրանից գոհ են :

Երբ նորտութիւնը վերացաւ, Վրաստանի տնտեսական կեանքը աւելի ազատութիւն ստացաւ, հայը աւելի սաստիկ, աւելի մեծ դիրութեամբ շարունակեց իւր կեղեքումը : Այդ ժամանակ էլ չէր լսում ոչ մի բողոքի ձայն ոչ մի կողմից . այդ ժամանակ էլ վաշխառուն անհրաժեշտութիւն էր երկու-

սի համար էլ առանց այդ տարրի նրանք չէին կարող յարմարուել կեանքի նոր պահանջներին: Ազնուականութեան կարիքները հետզհետէ մեծանում էին. գիւղացիներից ստացուած տարեկան հասոյքը չէր կարող բաւականութիւն տալ ազնուականի արժանավայել կեանքին: Շոքալ ծախսերը ծածկելու համար հարկաւոր էր գրաւ դնել հողերը, ձեռնամուխ լինել, «մայր գումարին», եւ վրաց ազնուականները միշտ գնում էին «չնչին, անպէտ հողերը» նազդ փոզ համարելով: Այսպէս, շատ բնական հանապարհով, մի կողմից քայքայուած էր վրաց ազնուականութիւնը, իսկ միւս կողմից հարստութիւնը դիզում էր հայ եւ մասամբ էլ նոր ծնունդ առած վրաց դրամատէրերի մօտ: Այս ժամանակ ահա սկսում են կամաց-կամաց լսուել բողոքի ձայներ հայ «վաշխտունների», «հայութեան» դէմ, եւ վրաց հասարակութեան այժմեան ազգասիրական նատերը, նրա կոյր արշաւանքը «Հայութեան» դէմ արտափայլում են վրաց ազնուականութեան տնտեսական քայքայման: Գոճա միջոցառ եղած, բուլցած, իրենց անկումը զգացած ազնուականների անգործ նիշերն են. դրանք դէպի վաճառականական, վաշխառական ասպարէզը ձգտող, բայց արդէն փորձուածների հետ մրցելու անընդունակ ազնուականների կատարած ազնուկներն են. դրանք, վերջապէս, ձուից նոր դուրս եկած եւ իրենց նոր ասպարէզի վրայ արդէն փչ թէ շատ յաջողութիւն գտած վրացի դրամատէրերի ինքնաբաւական մրքմրքոցն են: Եւ վրաց ինտելիգենտները, որը զիտակցարար, որը անզիտակցարար, որը կամայ, որը ակամայ, իրենց զգեւէ են այդ հոսանքի մէջ. հետեւում են վերոյիշեալների շահադիտական միտումներին, մի կողմ բողոքելով իրենց ժողովրդի իսկական շահերը:

Այդ արշաւանքի բուն աղբիւրը պարզ է մեզ համար. մենք չենք խաբուի դրանով եւ չենք վերագրի այդ ամբողջ վրաց ազգին, ինչպէս չենք ընդունի ռուս մամուլի որոշ մասի արշաւանքը իբր արտայայտիչ համայն ռուս ժողովրդի ձգտման: Մենք տեսնում ենք, որ հայ, վրացի, բուրք, ռուս աշխատաւոր տարրի մէջ միտում են ամէն ազգի, ամէն դիրքի պատկանող արիւն ծծող վամպիրներ. որոնցից ոմանք ուժով, ոմանք քաղցրութեամբ, ոմանք խաբելով, ոմանք ֆձնելով եւ նրա բոյլ կողմերը շոյելով՝ առաջարկում են իրենց ծառայութիւնը... նրան կեղեքելու: Իւրաքանչիւրը դրանցից աշխատում է հաւատացնել, որ եթէ ինքը կեղեքի, աւելի լաւ կը լինի:

Ճնշուած եւ տգէտ ժողովուրդը այդ կեղեքումը համարելով շատ բնական երեւոյթ եւ ընտրութիւնն անխուսափելի, հակում է սրա կամ նրա կողմը, ի հարկէ. որքան դա կախուած է իր կամքից, որքան բոյլ են տալիս իրեն իւր տնտեսական եւ քաղաքական պայմանները: Բացի այդ, նա յանախ ոչ թէ միայն չի հանաչում իւր իսկական բշխմաններին, այլ խաբուելով այդ վամպիրների ճարպիկ խաղերից, սկսում է բշխմամբար վերաբերուել դէպի միւս տիպերի իւր վիճակակից աշխատաւորները եւ իւր այդ բշխմանական վերաբերմամբ աւելի քան լաւ գործիք դառնում վամպիրների շահադիտական նպատակներին: Բայց այսպէս չի մնայ. կը գայ ժամանակ, երկրի դուրսիւնը կը փոխուի. աշխատաւոր տարրը կը տեսնի, որ պարտաւոր չէ անպատճառ ընտրութիւն անել կեղեքողների մէջ, որ կարելի է եւ *չկեղեքել*. նա կը

նանաչի իւր իսկական րշնամիներին, կը նանաչի եւ քարեկամներին. նա միջոց կ'ունենայ բարձրացնել իւր հսկայական ջղուտ բագուկը, չարդել այդ վամպիրների գլուխը եւ լինել տէր իւր աշխատանքին: Իսկ առօրեայ ծանր հոգերի մէջ խորասուզուած աշխատաւոր տարրին կոռուելու միջոց տալու պարտականութիւնը ծանրանում է երիտասարդ ուժերի վրայ, եւ իւրաքանչիւր երկրի երիտասարդութիւնը պարտաւոր է կրել այդ ծանր լուծը:

Մենք հաստատեցանք ենք, որ վրաց երիտասարդութեան այն մասն էլ, որ հասկանում է իրերի դրութիւնը, կը հասկացնի վրաց հասարակութեան այդ րշնամութեան, այդ բողոքների իսկական արժէքը. հաստատեցանք ենք, որ վրացի երիտասարդ ուժերը, որոնք անկեղծ կերպով ձգտում են իրենց ժողովրդի բարեխաւութեան, բայց տարում են ընդհանուր հոսանքով, կը հասկանան, որ վրացի, հայ, ռուս, քուրք աշխատաւոր տարրերի մէջ իր կարող լինել շահերի անհամեմատելիութիւն, որ այդ անհամեմատելիութիւնը կարող է լինել միայն դրանց կեղեքող տարրերի մէջ. հաստատեցանք ենք, որ վրացի երիտասարդութիւնը չի հետեւի «Իվէրիա»^(*) լրագրի օրինակին՝ ծննդով ռուս մամուլի ստոր մասի առաջ՝ աշխատել ձեռք բերել երկրի համար լաւ դրութիւն, այլ ձեռք ձեռքի տուած բոլոր միւս ազգութիւնների գործողների հետ՝ կը կռուին հայ, վրացի, քուրք, ռուս հարստահարիչների դէմ, կը կռուին փոխարեւայի, կայսերական սան ռումձգութիւնների դէմ, կը կռուին վերջապէս երկրի գլխաւոր չարիքի՝ միապետական բռնակալութեան դէմ:

Յ. Գ.— Վրաց հասարակութեան մի մասին մէջ տարածուած է այն միտքը, իբր թէ հայերը ձգտում են կովկասում ձեռք բերել ազգային անկախութիւն եւ Թիֆլիզը դառննել մայրաքաղաք: (Ընթերցողները, անշուշտ, յիշում են «Նովոյէ վրէմիաշչի»^(**) յօդուածը, որով ազատ Հայաստանի սահմանները հասնում էին մինչեւ Ռոստով): Դա զարմանալի չէ. վրաց հասարակութիւնը այժմ այնպէս է արամադրուած, որ դրանից էլ աւելի անհերքելի կարծիքներ կարող են իբր ստույգ լուրեր տարածուել, եւ մենք հասկանում ենք վրաց ազգասէրների արդար գայրոյրը... Թիֆլիզի գրաման առիւ: Հասկանում ենք, բայց ներել չենք կարող այդ աստիճանի միամտութիւն: Կարող ենք հաստատեցնել այդ կարգի բողոքողներին, որ հայ յեղափոխականների կողմից չկայ ոչ մի լուրջ ձգտում ոչ Թիֆլիզը գրաւելու, ոչ էլ առհասարակ Ռուսաստանում անջատելու եւ նրա անկախութիւնը հրդալակելու: Կարող ենք հաստատեցնել, որ հայ յեղափոխականները ռուսահայերի դրութիւնը բարւոճելու համար չեն դիմի անջատման, այլ Ռուսաստանի բոլոր միւս յեղափոխականների հետ կը կռուեն երկրի ընդհանուր չարիքների դէմ:

(*) Վրացական ազգայնամոլ-հայտուեաց թերթ:

(**) Ռուս պահպանողական-հայակեր թերթ:

Ճիշդ է, հայ սոցիալ-դեմոկրատական Հնչակեան կուսակցութեան ծրարագրի մէջ կայ մի կէտ, որի համաձայն այդ կուսակցութիւնը, Տանկաստանի ազատութիւնից յետոյ, պէտք է գրադուի Պարսկահայաստանի եւ Ռուսահայաստանի ազատութեան գործով՝ աշխատելով կազմել այդ երեքից մի ընդհանուր հայկական կառավարութիւն (ուզում է ասել՝ պետութիւն՝ Ս. Վ.) : Բայց ամենայն վստահութեամբ կարող ենք հաւատացնել վրաց հասարակութեան, որ Հնչակեան կուսակցութիւնը ոչ մի ժամանակ այդպիսի տղայամիտ ձգտում չի արտայայտի : Զէ՞ որ նրա ծրագրի համաձայն Ռուսահայաստանի ազատութիւնը ապագայի գործ է, դրանով նա կը գրադուի Տանկահայաստանի եւ գուցէ Պարսկահայաստանի ազատութիւնից յետոյ : Իսկ մինչեւ այդ ժամանակը Հնչակեան կուսակցութիւնը կը համոզուի իւր ծրագրի կատարեալ սնամտութեան մէջ, մենք հաւատացած ենք դրանում : Կարելի՞՞ բան է, որ այդքան ժամանակուայ ընթացքում գիտական-սոցիալիստ Հնչակը չհասկանայ, վերջապէս, գիտական սոցիալիզմի ամենատարրական սկզբունքը :

Թո՛ղ վրացիք ի գուր տեղը չվրդովուին. հայերը Թիֆլիզը չեն «յափրշտակի» . մենք երաշխաւորում ենք Հնչակեան կուսակցութեան կողմից :

«ՎԷՄ», Գ. տարի, քիւ 1, Յունուար-Փետրուար 1936

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

Դանիական թերթէ մը արտասուելով, Ֆրանսական օրաթերթը կը հրատարակէ «Նայ սպասգամաւորք Տօքթ. Զօրեանի հետեւեալ կեթէրգիուն, «Հայկական բանակ մը» վերնագրին տակ: Անտարակոյս Տօքթ. Զօրեան մեր յայտնի գաշնակցական գործիչ Ռուսումն է:

ՅՈՒՍԱՐԵՐ

Ռուս հանրապետական կառավարութեան մեր հայրենակիցներուն հանդէպ ունեցած վստահութեան ամենէն փայլուն ապացոյցն է որ կ'երեւայ այն իրողութեան մէջ, որ որոշում տրուած է հայ զինուորները համախմբել առանձին բանակի մը մէջ: Առ այժմ հայկական վեց զօրագունդեր գոյութիւն ունին, որոնք զլիստորաբար կը գործեն Կովկասի եւ Պարսկաստանի նակատներուն վրայ եւ որոնք խառնուած են տարբեր ազգութեանց զինուորներէ կազմուած ուրիշ զօրագունդերու հետ: Բայց ուրիշ նակատներու վրայ եւս հայ զինուորներ գոյութիւն ունին եւ հիմա գուտ հայկական կիսաբաժնիներ է որ պիտի կազմուին, հայ սպաներու հրամանատարութեան տակ, եւ յոյս ունինք որ այսպէտով նուազագոյնը 150-000 հոգինոց Հայկական Բանակ մը պիտի յաջողինք կազմել:

Թրքահայերը այդ բանակին մէջ չպիտի մտնան, անոնք պիտի շարունակեն մաս կազմել այն կամատրական զունդերուն, որոնք կը գործեն ռուս-հայկական բանակին կողքին: Չեզ կրնամ վստահեցնել, որ այդ կամատրական զունդերը խիստ օգտակար աշխատանք կատարած են եւ անոնց քաջագործութիւնները, Հայաստանի լեռներուն մէջ, ռուսական բանակին հիացման արժանացած են: Թրքահայ պարզ արհեստաւորներ, քանի քանի առիթներու մէջ ամենափայլուն կերպով հրամանատարութիւնը վարած են հայկական կամատրական մեծ խումբերու:

Շուտով ուրեմն հայկական բանակը ի վիճակի պիտի ըլլայ իր ռազմական ընդունակութիւնները ի յայտ բերելու հայկական նակատին վրայ: Անիկա այդպէտով ոչ միայն պիտի օգնէ մեր մեծ հայրենիքին՝ Ռուսաստանի, այլ նաեւ առիքը պիտի ունենայ լուծելու վրէժը՝ այն հարիւր հազարաւոր հայերուն, որոնց անմեղ արիւնը հոսեցաւ 1915ին Հայաստանի մէջ, եփրատի երկայնքը եւ բոլոր այն նամբաններուն վրայ, որոնցմէ անցան հայ տարագիրները խումբերով՝ առաջնորդուելու համար դէպի մահ, դէպի սուրիական անապատը:

Ռուսական օգնութեամբ մենք արդէն սկսած ենք Հայաստանի վերաշինութեան: 300-400 հազար քրքահայեր յաջողած են ինքզինքնին ազատել եւ Կովկաս ապաստանիլ: Մեր փրկած այդ փախստականները հիմա մաս առ մաս Հայաստան կը վերադառնան, վերականգնելու համար իրենց գիւղերը:

վանի շրջանին մէջ ընդարձակ տարածութիւններ արդէն իսկ մշակուած են եւ այս ամառ այդ շրջանները նոյնքան արօտեղէն արտադրեցին. որքան պատերազմէն առաջ: Մեր բանակներուն առջեւ բուրքերը ամէն կողմէ խոյս տուած են: Շնորհիւ սպանուած հայերու Ամերիկա գտնուող ազգականներուն՝ մենք ժառանգորդներ գտած ենք գրեթէ ամէն մէկ լիւում օճախի համար: Մեր կոմիտէներուն միջոցաւ մենք իմաց տուած ենք անոնց, թէ իրենց պարտականութիւնն է Հայրենիք վերադառնալ՝ օգնելու համար վերաշինութեան գործին: Մենք կը յուսանք որ մեր կենսունակ ցեղը, անհետացածներուն տեղը գրաւելով, ցոյց պիտի տայ որ ինք գնած է իր ապրելու իրաւունքը՝ այս պատերազմին ամենէն զարհուրելի զոհողութեանց զնույր:

«ՅՈՒՍԱՐԵՒՆ», 16 Նոյեմբեր 1917

(ԾԱՆՈԹ.— Հարցազրոյցը պէտք է տրուած ըլլայ Ընկերվարական Միջազգայնականի Համապատասխան առթիւ: Թերթերու անունները կը պակսին): Հ. Տ.

Ռ Ո Ս Տ Ո Մ Է Ն
Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր

«ԳԻՒՒՄՆ Լ. Յ. ԳՍՏՆԱԿՑՈՒԹԵՒՄՆ» Ա. հատորէն առնուած են, ներկայ հատորի բը-
ւագրումով, թիւ 2էն թիւ 17 նամակները:

Նոյն հրատարակութեան Բ. հատորէն առնուած են հետեւեալ նամակները.— թիւ
18էն 29, թիւ 31էն 55, թիւ 57էն 60 եւ թիւ 62, 63:

Ս. Վրացեանի խմբագրած «ՎԷՄ» հանդէսի Գ. տարուան 3րդ համարէն առնուած են
թիւ 70էն 90 նամակները:

Թիւ 1, 30, 56, 61 եւ 65 նամակները, ցարդ ամօխդ, առնուած են Լ. Յ. Գ. Կեդ-
րոնական Արխիւէն: Մասամբ անտիպ է նաեւ թիւ 64 նամակը:

Միւս նամակներու ազդիրները յիշատակուած են:

Ս. Վրացեանի խմբագրութեամբ հրատարակուած նամակներուն համար («ԳԻՒՒՄՆ»,
«ՎԷՄ» եւ «ԷԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ...») անփոփոխ պահած ենք խմբագրական ծանօթագրութիւն-
ները: Անհրաժեշտ նկատուած պարագային կարգ մը ծանօթագրութիւններ օւնլցուած են մեր
կողմէ (Լ. Տ.):

1) ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆՆԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ (անտիպ)

*Յոստոժի ձևազրոյ վրուած ասաջին նամակն է, որ կը գրու-
նուի շ. Թ. Դաշնակցութեան կեդրոնական արխիւի Քղթածըր-
նեբուն մէջ: Ստորագրուած է՝ ԹՈՍՏՈՒ և. ՅՈՆԱՆ (Դաթեան)
և. ՍԻՄՈՆ (Շիւան): Չենք գիտեր՝ ինչո՞ւ տեղ գտած չէ ԴԻՌԱՆ
շ. Թ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ նատորին մէջ:*

*Գրուած է ժընեւէն: Անթուակիր է: Աւելի ուշ, մեղի ան-
ծանօթ մեռք մը մակագրած է զժամ 95-96: Սակայն նամակի բո-
ժանդակութիւնը ցոյց կու տայ, որ ան գրուած է 1894ի Սեպ-
տեմբերի վերջերը կամ Հոկտեմբերին. իբրք, շ. Թ. Դ. անգրա-
նիկ Մրազրի նրատարակութիւնը կ'աւարտի ԴԲՕՇԱԿի 1894 Սեպ-
տեմբերի նամարով, և ԴԲՕՇԱԿի իբրև ամաթերթ սկսած է կա-
նոնաւորապէս յոյս տեսնել 1894 Յուլիսին: Բովանդակութիւնն է
նոյնպէս, որ ցոյց կու տայ թէ ԴԲՕՇԱԿի խմբագիրներու նաւա-
քական այս գրութիւնը ուղղուած է Պարսկաստանի (Քիբեւս նահե՛
Վասպուրականի) շ. Թ. Դ. մարմիններուն:*

Հ. Տ.

Թանկագին ընկերներ,

Պատասխանում ենք ձեր նամակին և չգիտենք, թէ որտեղ, երբ կամ ինչ հանգա-
մանքներում ձեզանց իւրամանչիւրը ստանալու է մեր այս բարի կտորը...

Երկար ժամանակ է ձեզ ոչինչ չենք գրել. հարկատր է վերջապէս վերջ տալ մեր այս
անկանոն յարաբերութիւններին, որ բոլորովին պատահական կերպարանք ունին: Մենք էլ
ի հարկէ մեղակից ենք, — մենք խոստովանում ենք, — սակայն ձեր մեղքը աւելի ծանր է.
մեզ վիճակուած է միաժամանակ աւելի շատ տեղերի հետ նամակագրութիւն պահպանել,
քան թէ ձեզ. մէկ էլ՝ մենք հազարընչու քան ամէն ժամանակ չենք ունենում, ընդհակառակը,
մենք ենք միշտ տեղեկութիւններին կարօտ: Բայց երէ դուք պահպանէ՛ք մշտական ձեր նա-
մակագրութիւնը, այն ժամանակ այս կամ այն հարցի առթիւ կամայ ակամայ նամակա-
գրութիւն կը հաստատուի: Նամակագրութիւնը դեռ ոչինչ, ասեալ 3-4 համարներ է դուրս
եկել առանց որեւէ լուրի [կամ] բարակցութեան այդ կողմերից: Այս բանում դուք արդա-
րանալ չէ՛ք կարող:

Մեր յարաբերութիւնը Տփլիսի(*) հետ աւելի կանոնաւոր դարձնելու համար մենք
մտադրուեցինք պարբերական նամակներ գրել շարքաբ մի անգամ *անպատճառ*, երէ մին-
չեւ իսկ ճիւղ շիճի բոլորովին, բայց այս բանը ընդհատուեց տփլիսցիների շնորհիւ:

Երէ կ'ուզէ՛ք, ձեզ հետ էլ փորձենք, ամիսը մի նամակ անպատճառ գրենք: Ուրեմն
մի ամսից յետոյ մէկն էլ կը ստանաք մեր կողմից:

Ինչ ասել կ'ուզէ՛ք, որ ձեր հաշտութեան լուրը սաստիկ լաւ (կամ ըստ Պետոյի՝ գե-
ղեցիկ) տպաւորութիւն բողբց մեզ բոլորիս վրայ:

Այժմ պէտք է շատ պարզ լինի ձեզ համար էլ, որ կենդանի գործի բացակայութիւ-

(*) Թիֆլիս, — կ'անկենարկուէ շ. Թ. Դ. Բիւրոյին (Արեւելեան Բիւրո):

ճը որքան նշանակար դեր է իրազեցել ձեր յարաբերութիւնների մէջ, որ դրա շնորհիւ այն-
պիսի տասներորդական ինքիքներ, որպիսին են դպրոցական եւ այլ սննդական հաշիւներ,
որոնք անշուշտ կը մտապոկէին ուրիշ գէպերում, ձեր յարաբերութեանց մէջ առաջնակարգ
տեղ են թռնել:

Այսօրայ յիշում եմ այն ժամանակը, երբ ես էլ ու դրի այդ Քարթատը: Տէր Աստու-
ած, ինչե՞ր միայն չէին կատարում այն ժամանակ, ի՞նչ բամբասանքներ, ոտնգործութիւ-
ններ, ինքրիզներ, խռովութիւններ... Դա մի պատակը էր, որը մեր յեղափոխութեան պատ-
մութեան մէջ կը մնայ ընդմիշտ իբրեւ մի սեւ կէտ, իբրեւ մի անցնչելի արատ: Իմիմայն
Պարսկաստանի նման մի երկրում կարող էին այնքան ներգործիտ աշուղ հայել չազգասէր-
ներիչ, «չանուն սուրբ գործիչ»: Բագարակ՝ կատարած բոլոր խայտասակութիւնների վրայ:
Եւ այդ բոլորի պատճառը — նոյն գործի քաջակայսիքնն էր:

Յուսով եմք, որ այդ երկու մեծ, ծանր փորձերից յետոյ իրատուած կը լինենք՝
եւ տասնեակներով չենք բափուռիլ այնտեղ, որ իսկապէս մի երկու մարդու գործ կայ:

Այս՝ ի միջի այլոց: Այժմ կ'աշխատիմ մի քանի տնկելութիւններ գրել մեր գործի
մասին, որքան է հարկէ այդ յոյլ են տալիս հանգամանքները: Ի՞նչ յարաբերութիւնը դեռ
այնքան կանոնադրուած չի, ու նամակագրութեան ձեւ չենք դեռ հաստատել մեր մէջ,
որով կարելի լինի ամէն ինչ գրել:

Այստեղ, արտասահմանում, մեր գործը լաւ է գնում: Ուսանողութիւնը մտնում է
մեզ աւելի եւ աւելի, բայց ընդհանրապէս նա շատ էլ գլուխ չի պատռում: Ամերիկա օրէցօր
աւելանում է մեր ընթերցողների եւ համակրողների թիւը, եւ արդէն մի երկու տեղից
իտասացել են դրամական օժանդակութիւն: Դոյնը եւ Ռուսամիայում ու Բուլղարիայում:
Աւելի միջբարակամն այն է, որ այդտեղի բանուորների մէջ խմբեր են կազմում ինճու-
րոյն կերպով: այդ խմբերը բանակցում են մեզ հետ եւ ցանկութիւն ունեն միանալու: սպա-
տում են միայն ճրագրին (որն արդէն տպուած է համարում եւ այս երկու օրերս լոյս կը
տեսնի ասանձին գրոյնկով):

Տանկատան այտեղից բաւական մեծ քանակութեամբ եւ յարողութեամբ ցրում է:
Այնտեղ աւելի լաւ է տարածում, քան թէ Ռուսաստան, որ համարիս բոլոր ուղարկու-
ած համարները թռնում են:

Անս 3 ամիս է, քեզը կանոնաւորապէս ամիսը մի անգամ լոյս է տեսնում: Յու-
սով եմք այդպէս էլ կը շարունակուի: կանոնաւոր հրատարակութիւնը կարելի է ապահո-
ված համարել, երէ միայն նիւրի պակասութիւն չլինի: Աշխատէք, ուրեմն, որքան կա-
րելի է նիւր շատ եւ շուտ ուղարկել: Երէ ձեզանից մէկն ու մէկը հնարաւորութիւն ունի,
քող ընդհանուր եւ ամփոփ յօդուածներ գրի հարկային, իրաջային, կեդեմքան, վաշխատու-
ների գործունէութիւնից... Լաւ էին «Շայն ճեղագի», Տանկական բանտում», «Քուրաքարու-
թիւն», «Տանկական դատարան»...: Թէ չէ ընթերցողների դիտելն գնում է կարդալով մի-
կերպ նկարագրութիւններ, թէ՛ այտեղ պայմանցին, այնտեղ թաւանցին եւ այլն...:

Ես էլ վաղուց է մտադրել եմ հեռանալ այտեղից, բայց թէ այդ հրը կը շարդի
եւ թէ ուր կը գնամ, դրա մասին շատ դժուար է մի որոշ քան ստել: շատ բան ինձանից
չէ կախում: Ամէն տեսակ ճրագիր ոչնչանում է փողի պակասութեան առաջ... վաղուցն
հեռագրով մի գումար էինք պահանջել, բայց դեռ ոչինչ չկայ: Պետքըրրորում հուսաւում
կար մի 500 ռ.: Տոյսներս նրա վրայ էր, երէկ իմացանք, որ այն էլ անկունեանի խմբի վրայ
են գործածել սփիւնեղների կարգադրութեամբ: Գուցէ հենց ինճա ստիպուած լինեմ փողի
համար Ռուսա- գնալու:

Բայց որքան էլ դժուար լինի դրամական հարցը (որքան էլ փող լինի, դարձեալ փո-
ղի պակասութիւն միշտ զգաւու եմք, մեր դրութիւնը միշտ այսպէս է լինելու, երէ ուզում
ենք գործ տեսնել), այնուամենայնիւ գործերի դրութիւնը միջրարակամ է: Ձեր խումբը ար-
դէն անտեղ է, Աշուր Տ հողով անցկացած կը լինի արդէն, պատրաստուած է անցնել Մար-
տիրոսը... Սա նշան է, որ Բիչ Բիչ կովկասը դուրս է գալիս իր թմբած դրութիւնից, որ
չափազանց ոգեւորութիւնից յետոյ տիրած յեւկցիան վերջ է ստանում: Ապահանք...

Վերջացնում եմ նամակը, աւելի մանրամասն տեղեկութիւն (Պոլսոյ, Տրապիզոնի
մասին օրինակ) գրել անյարմար եմք գտնում:

Անհամբեր սպասում ենք տեղեկութիւնների ձեզանից: Յօսում ենք, դեռ այս նամակը տեղ չհասած, ձեզանից մի որեւէ տեղեկութիւն կ'իմանանք...

Մի քանի խօս էլ:

Կուլունեանի պատմութիւնը շուտով լոյս կը տեսնի դատապարտեալների պատկերների հետ միասին: Իսկ մեզ վրայ շատ է քանց մտտում, բայց ոչինչ: հասարակութիւնը գոհ կը լինի շատ: Պատկերների մէջ հիմնալի տիպեր շատ կան: չգիտեմք, տարած արդեօք յաջող դուրս կը գայ, թէ ոչ: Մի երկու օրից յետոյ լոյս է տեսնելու եւ ծրագիրը առանձին գրեթէ լուրջ, ինչչառ արդէն գրելու եմ մի քիչ վերել: Փոփոխութիւններ շատ էր հարկաւոր մտցնել, շատ վատ է շատաւորուած, խմբագրուած, բայց նոյնը բողոքի (միայն մի երկու տեղ փոխեցիք) տրտուցներ չյարուցանելու եւ ժողովի վեճի դէմ չզննալու համար: Մեծ քարեւ: Համբուրում ենք ձեզ բարեբա...

Ձեր ՌՈՍՏՈՄ ԵՒ ՅՈՆԱՆ ԵՒ ՍԻՄՈՆ

Իտրեւներ այժմ ձեզ անձանօք անձնապէս, բայց սիրող ընկերներից:

2) «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

1895, Հասնարար Մայիսի վերջը

Սիրելիք,

Նստած եմ Մէլինքարսիւս սենեակում եւ գրում եմ այս նամակը: Պատմեմ, թէ ինչպէս պատահեց այս:

Յիրիխո հասայ առատուեան ժամը Տին: Ճանապարհը շատ անհանգիստ էր. վազմներն այնպէս էին օրորում, որ հանգիստ նստել անկարելի էր, ուր մնաց ճեղ. կարծես փութը գնում լինէի: Առատուեան դէմ մի քիչ աչքս կպել էր, երբ ինձ զարթեցրեց մի հարքած եւրոպացի, առաջարկելով մի քիչ բռնորի (մախորկա) փաշի: Ուրում էի բարկացալ, բայց տեսայ, որ ինձ բողած, կարգով միւսներին է անցնում, բոլորին էլ փաշափաշարի կերպով բռնորամանը համեցէք անելով: Նրա կարծիքով ճանապարհորդի համար դա մի անհրաժեշտ բան է, մանաւանդ նրա համար, ում ֆուրը տանում է: Յիրիխո հասայ թէ չէ, ընկայ փաշափաշար մամ գալու: Այցիկցի մի քանի զինախոնարհներ, հարց ու փորձ արի զինագործարանի մասին: Ղինագործարանը գտնուում է Բերնում, իսկ հրացաններ, որքան ուրում ես, այստեղ էլ կարող ես գնել, միայն օտարականների համար պէտք է բոլորութիւն ինչպէս փարիկայի վարչութիւնից: Այդ քանը կատարում է զինավաճառը: Գինը միւսնայն է — 110 ֆր. հրց. 1 բէլովով. 55 ֆր.: Ունին եւ շվեյցարական հին սիստեմի հրացաններ (այնքան էլ ինձ դուր չեկան), աւելի աճան, 2 հատը 100 ֆր., կարելի է եւ աւելի աճան: Վերջին նրանցից 2 կատարող. մէկը ուղարկեցի Պարսկաստան Սեփահին, միւրը՝ ձեզ Տրապիզոնի համար: Ուրեմն, բարեհաճեցէք այս տեղեկութիւնները կատարողի հետ միասին այնտեղ ուղարկել:

Եթէ իմանայի որ գործարանը Բերնումն է, կը մնայի անպատեալ այստեղ: Եթէ բան է, հարկաւոր լինի ձեզ դիմելու, ահա հասցէ՜ Fabrique Fédérale à Berne: Մոռացայ գրել, որ շվեյց. հին սիստեմը, որը փոխուած է մի 4-5 տարի առաջ, կուրում է Vetterli: Այս քանը գրէք եւ թարիք: Թարիք ուղարկէք նաեւ Vetterli հրացանի պատկերը ու նկարագրութիւնը: Գրավաճառատներում կարելի է գտնել. դա կազմուած է զինուորների համար: Վերջին սիստեմինը մի քանի ամիս առաջ տայ եւ ուղարկեցի Արիստակէսին: Այդ ես այստեղ էլ կ'ամէնէ, միայն այստեղ գերմաներէն է, իսկ թարիք ֆրանսերէն է հարկաւոր ուղարկել:

Յետոյ, քայլերս ուղղեցի դէպի փաշափաշար գամազան կողմերը, ուղարկութեամբ տընտրելով արձանները, շինութիւնները, կարողալով գամազան վերնագիրներ: Լինա ես զի-

տեմ, քէ որտեղ է ազրիլ Յվիզդիի օգնականը, Սք. Պետրոս եկեղեցու առաջին քահանայ, Բախ քէ Բէլս բուրգովստեղները եւայլն... Այս բոլորը պատերի վրայ կարելի է կարդալ:

Ման գալով քիչ-քիչ հասայ համալսարանին: մի-երկու անգամ անցայ մօտից այ ու ձախ, տնտղելով ուսանողներին: Այդտեղ եւ պատահեցի Գիմարուզիին, որի հետ միասին դնացիք ման գալու: Այցեկցիքնք, ի միջի այլոց, առսաց գրադարան-ընթերցարանը: Դա մերի հետ համեմատած փառուոր կարելի է համարել: Պատերին կախուած են ամէն տեսակ պատկերներ, որոնք ազատաց են ցիւրիցիաների բազմազան (այսպէս իօսք կա*), Շիտվ(1) նաչակի- Մարսի, Լասալի, Լավրովի, Շէվչենկոյի... պատկերների հետ կախուած է եւ մի սրբի պատկեր քահանայի հազուատով: այնուհետեւ գալիս են լազնական տիպեր, չէրմո-դորցիների կեանքից պատկերներ եւ ոսկեզօծ տառերով տպագրած ու նկարած Ալեքսանդր Ա-ի մի գրածուստ(2): Ընթերցարանը լին էր ընթերցողներով: Առհասարակ, նա անհամեմատ լազ արտքեան մէջ է: մի խումբ է կազմուել յատկապէս գրեքի թիւը աւելացնելու համար (երանի՜ ժընելու մի խումբ կազմուէր զոնէ եզած գրեքը պահպանելու համար):

Ընթերցարանի պատերը ուսումնասիրելուց յետոյ, երբ նստեցի կարդալու, տեսնեմ քուռն սաստիկ տանոււ է: Այ՛քերս բաց քնած Նովոսոխ(2) էի կարդում, երբ Գիմարուզը յայտնեց, քէ ճաշի ժամանակ է, հարկաւոր է գնալ: Մի քիչ նազ անելուց յետոյ, ճամապարի ընկանք: Բանից դուրս եկաւ, որ ճաշում են Մեյննարսկու սենեակում: Անա քէ ինչպէս ընկայ Մեյննարսկու մօտ:

Ճաշը բուն ուսանողական էր: քաւական էր սանլ, որ նա նստում է 50 ս., իսկ վերին ժամանակներս եւ 30 ս... 50, 30 սանտիմնոց ճաշ, երեսակայտում էք, պարոններ... Այսպէս է ուսանողութեան ընդհանրութիւնը, ինչպէս պատմում են: Որքան կարողացայ իմանալ, այստեղ ուսանողութեան մէջ աւելի կենդանութիւն կայ, քան քէ ժընելի: Չկարծէք, որ 30, 50 սանտիմնոց ճաշ ուտողները բոլորն էլ փողի պակասութիւն ունին:

Մի քանի քանի մասին մտաւայ իօսել: Հարկաւոր է այս կամ այն յարաբերութիւնը ստեղծել Նանսի եւ Լէյպցիք տանկատանցի ուսանողների հետ: Եւ Լէյպցիքի ուսանողի հասցէն, երէ չեմ սխալուտ Մէչպուռեան, վերցրել էի Լ. Արար(3): Կարելի է նրանից նորից հարցնել եւ ուղարկել նրան ուղղելու նոզգատի Ոկարագիրը: Իսկ տրապիզոնցու անունը եւ հասցէն հարցրէք Մուտոնից: Գուցէ յամն էր անոււ ինքն ուղարկելու Տրապիզոն, մամաւանդ որ նրա մասին լաւ կարծիք էին յայտնել Տրապիզոնից: Միայն գրէք, որ ոչ զի չյայտնի, քէ չէ գուցէ Ալլիանվ. յայտնի: Ինձ քուււմ էր, որ գրելու քան շտա կայ, քայց զլուխ քմբած է:

Կարօտագին քարեմներս ձեզ բոլորիդ:

Դեռ ինձ քուււմ է, որ հեռացած չեմ ձեզանից:

Մտաւ Սմիդովիւր եւ հարց ու փորձ է անում ժընելից... Հերիք է(4):

Ձեր ԲՈՍՏՈՄ

(1) Միւռն Շիւան: (2) Ռուսերէն: (3) Լեւոն Ալթարէկեան: (4) Նամակի վրայ քահանայականը Նշանակուած չէ — սովորական երեւոյթ Ռուստոի Նամակների Համար, բայց պարզ է, որ գրուած է 1895ի առաջին կէտերին, Հաւանաբար Մայիսի վերջերս:

3) «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Նամակի վրան թուական չկայ: Գրուած պէտք է լինի 1895ի Մայիսի վերջերս կամ Յունիսի սկիզբը:

Սիրելիք,

Անա Յրդ օրն է Թիֆլիսումն եմ գտնոււմ, բայց ճիշդն ասած, ժամանակ եւ տրա-

մադրութիւն չեն ունեցել մամակ գրելու: Ամբողջ ժամանակը տեսնում որ, նրա հետ: Մտացած տպարութիւններս այնքան շատ եւ բազմատեսակ են, որ գլխումս դեռ եւս տուժ-
բուր եւ եւ շատ ժամանակ պիտի անցնի այդ տպարութիւնները մարսելու համար: Բայց
դեռ բոլորին չեն տեսել, օր. Թօփալին (1): Նա էլ ամբողջ ժամանակը հիւանդանոցում է
ընկած: Անտոնին դժուար է ճանաչել, այնքան է փոխուել. բէլվատիզմի պատճառով դժուար-
ութեամբ է ման գալիս, վախեցնում է յոգնելուց, քրտնելուց, Բացի այդ, կոկորդացաւ ու-
նի: Մնացածներին Տէֆը շատ լաւ է երեւում:

Հենց եկած օրս այստեղ գտայ եղբորս(2), Վարդանին(3), որոնք պատրաստում էին
նոյն օրը հեռանալ. Վարդանը դարձնալ Պարսկաստան իր առաջուն գործին, իսկ եղբայրս
դէպի Մոսկուս խանութի համար պատրաստ ապրանք գնելու: Վարդանը գնաց, իսկ եղբայրս
մնաց մի քանի օր, կարելի է էզուց գնայ: Վարդանի հետ գնաց եւ Նատայը(4) մազիկին տես-
նելու համար: Աւելորդ է ասել, թէ որքան ուրախ էի եղբորս տեսնելով: Արդէն 3 շաբաթ
է եղել այս կողմերում:

Ուղարկում ենք 301 ր.: կարծում ենք, որ պարտեքը կը տաք, կը վերջանայ: Միի-
քարին էլ կարող էք տայ, եթէ վերցրել էք ձեզ վրայ: Յովհաննէսի պարտքն էլ ուղարկեցիք: 250 ֆր. իրեն է տուել, 200 ր. էլ այստեղից ուղարկեցիք:

Ձեր ԲՈՒՏՈՄ

(1) Քրիստափոր Միքայէլեան: (2) Արիստակէս Զօրեան: (3) Կանաւորի Վարդանը:
(4) Օր. Նատայի Մատինեան՝ Օր. Սաթենիկի (Մազիկ) քույրը:

4) ԾԱԾԿԱԳԻՐ ՆԱՄԱԿ «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

11 Յունիս 95, Կարս

Սիրելիք,

Արմենակը(1) դեռ եւս այստեղ է: Ուշանալու պատճառը գործաշնորհ(2) վերջե-
րումն արած յիմար քայլն էր, որ առաջ բերեց սահմանազիջում խտութիւններ: Որքան մե-
րոնք աշխատել են դրանց համազել, որ առանց զենքերի անցնին, խոստանալով իրենք փո-
խադրել զենքերը, ոչինչ չեն յաջողել: Նրանք անցել են եւ ընդհարուել պստապան զինուոր-
ների եւ զհրազանների հետ: Իրանց այդ քայլով, նոյնպէս եւ Պարսկաստանի քայլով դրանք
պարզ ցոյց տուին, որ անըզդուանակ են, ոչ մի պտորաստութիւն չունին գործել ներկայ
պայմաններում, երբ իրենց ազդեցիկայի շրջանը անցել է եւ հարկաւոր է ժողովուրդը քիչ
թէ շատ զինելով մի լուրջ շարժում առաջ բերել: Նոյն նպատակի համար Մուրտոն(3) էլ
ստիպուած եղաւ զիմելու Գաշնակցութեան, Հնչակեան կուսակցութիւնը անզօր գտնելով...

Արմենակը պատրաստ է հարկաւորը գրելու: Գուցէ եւ հրապարակօրէն հրաժարուի
նրանցից: Ուրեմն դեռ սպասէք:

Մըազիր ուղարկէք անպատճառ 50-100 հատ, Քէւս գրել եմ եւ Պարսկաստան, քայց
գուցէ այնտեղ չլինի կամ չկարողանան ուղարկել: Այս կողմերը եկայ յատկապէս մեր յա-
րաբերութիւնները որոշելու համար: Այեւս(4) յամառում են եւ իմ ամէն մի պատճառա-
քանութեան քրտակամ կերպի են մէջ գցում: Դեռ վերջնականապէս չեն խօսել: Եթէ դրանց
հետ ոչինչ չլինի, ուղարկի ժողովրդին եմ զիմելու: Արդէն մի փորձ արել եմ: Կարտում այդ
կողմից բաւականին լաւ է: Այստեղ քացարտութիւն ունեցանք տեղւոյս Հնչակեանների հետ,
որոնց ներկայացուցիչն էր Ատրպետը(5): Ժողովում լաւ դասեր կերաւ: Առաւել խայտա-

սակուցեց, երբ մա մեղադրեց մեզ Մե... (6) փշացնելում: Ես կատարեցայ եւ խօստի պահանջեցի, որ ապացուցամ: Կա խօստացաւ, հարը կտրած: Երէկ պէտք է զար իր ապացոյցներով, սակայն չերեւայ, եւ ի հարկէ, չի էլ երեւայ:

Մի այդպիսի աշուղային բացատրութիւն երես առ երես, բոլորի ներկայութեամբ աշխատում եմ ունենալ եւ Ղազարսի(7) հետ, որը շուտով մտադիր է գալու այս կողմերը:

Այեբանդրապոլում պատահեցայ Ղարա-Միլիքին (Գաշնակց.): Միասին եկանք Ղարս: Ետ իսեցիք: Հնչող խօստովմած, ես չեմ կարողանում բժնադատարար վերաբերուել դէպի դրա ծրագիրը: Պայմանները բոլորովին անձաօթ են ինձ: Իրար հետ միշտ յարաբերութիւն եմք պահպանելու եւ հաւատացած եմ, որ իր ծրագրածից դուրս, մեզ հետ շատ եւ շատ օգտակար կը լինի: Առողջութիւնը այնքան էլ լաւ չէ: Կա է, որ... անում է(8)... Ետ եւ շատ քարեւ է անում բոլորից: Հիւանդին(9) ապսպում է, որ բաց չթողնի, ինչպէս ինքը բաց է բողբիլ: Թէ ինչ է ուզում սաել, երբեւ ինքը կը հասկանայ:

Հրգրում(10) է զնացել եւ նեոքը: Այս պիտիտպատը բաժանուել է մեզանից, կարողացել է գտնել հաւատացեալներին մի քանի խմբեր, որոնց միջոցով գործում է անկախ: Իսկ եւ իսկ Մաշի(11) ճէփով, միայն... փառասիրական ձգտումներով: Այնպէս որ պատի ունիք ընդհարութեան եւս մի նոր կուսակցութեան՝ նեովականներին հետ: Քիչ չեն սպասուել եւ մեր «չէզոք» խմբերը: Թէեւ հիմա դրանք, մասնաւորապէս Ղարսը, ուզում են (Կրկու բառ չի կարգացում): Գա ամէն տեղ պտտելիս սաստիկ հայիշուում է Գաշնակ. եւ մասնաւորապէս քիֆիլիցիներին եւ այնպիսի առասպելներ է պատմում, որ դժուար է որոշել, թէ ով է աւելի յիսմար՝ մա ով հնարում է եւ աշխատում հաւատացնել (ինքն էլ հաւատատալով), թէ՛ ով հաւատում է:

Ափսոս, որ գրելու եղանակը թճյլ չի տալիս մի քանիսը առաջ բերել: Աւելի ծիծաղելի են Հնչակեաններին տրամած առասպելները: Կնուշի համար մէկը թերեւ: Արարծ իւղի է ենչակեան: Գաշնակցութիւնը խօսանմանց դրդում, մօտեցնում է իրեն Արարչին. խաբում է նրան, տալիս է կեզ հրացաններ (բարսի նման ամենաշնտիրն են եղել): Կուտի ժամանակ այդ հրացանները տրաւում են եւ սպաննում ձգողներին:

Գրաշարի մասին գրել էի թագու: Այսօրուան ստացած մի նամակից երեւում է, որ մա զեռ նամակարս չի ընկած, չգիտեմ ինչու: Այսօր կը հեռագրեմ:

Աշտը տեսնուել է Մուրատի հետ, տուել է նրան փող եւ նամակներ առել: Մուրատը տուել է նրան ստացական, թէ շնորհակալութեամբ ստացայ Ղարսի «Գաշնակցական» մասնաճիւղից 12 ոսկի եւայլն: Եւ այդ լրբերը(12) պնդում են, թէ սրանք ձեւացրել են նրան հնչակեան:

Մուրատի քաղաքացիութեան հարցը բոլորովին պարզուց այստեղ: Բուրն էլ խոստովանում են, բացի Արարծից, որի ասելով «Հնչակե» մէջ տպագրուած նամակը իրեն է եղել գրած:

Ձեր անգոյն բանաբով գրութիւնը տեղ տեղ շատ պարզ կարդացում է. երբեւ պէտք է բանաբը շուտ շուտ փոխել: Այս իմ նամակն էլ է կարդացում, եւ պարզ կարդում եմ, բայց մէկ էլ ծուլութիւն եմ անում նորից գրելու: Այս Յրդ նամակն եմ գրում:

Ստացուել է Տրդը(13): Ուղարկէ՛ք ձից: Ամենեւին չկայ: Սրբագրութիւնը շատ է՛ք վատ տրել: Ետևով կարելի է մի լաւ սրբագրիչ ունենալ: Ուղարկէ՛ք մի կնիք Պարսկաստանի համար՝ «Պարսկաստանի կնետը. կոմիտէ» միւսը՝ «Կարնոյ կնետը» նամակ կոմիտէ: Կնետընական կտառի համար արդէն գրել եմ: Յետոյ, բացի այդ՝ կնիք այս ձեւով. Հ. Յ. Գաշնակցութեան կնետընական № 1 կոմիտէ, կնետընական № 2 կոմիտէ, կնետընական № 3 կոմիտէ եւայլն — ընդամենը 6 հատ:

(1) Հրաբոյ Դժոխք: (2) Հնչակեանները: (3) Մուրատ Պոլսեան: (4) Ալեքսանդր-պոլիցի: (5) Վիպասն Ասրպետը: (6) Բաղը լաւ չի կարգացում: (7) Ղազ. Աղայեան, որ այն ժամանակ գործած հնչակեան էր: (8) Լաւ չի կարգացում: (9) Յովն. Գալսեան: (10) Մանկագիր: (11) «Հատույթի խմբագիր Ա. Աթարեկեանը — անէլիանական» (12) «Հնչակե» զեկավարները: (13) Խօսքը «Գրուակե» մասին է:

5) «ԳՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ռոստոմի ձեռքով գրուած նամակ: Գրուիւան ժամանակը չի նշանակուած: Հետագային ինքը Ռոստոմը մակագրել է «Բիֆլիս, ամսաբ, 95 թ.»: Պատր է լինի 1956 ամսաբ:

Մերեյիք,

Օգտու՛մ եմ հանգամանից մի երկար նամակ գրելու, բէնէ երկիւղ եմ կրում, որ չկարողանամ մտադրութիւնս իրագործելու:

Օրիորդներն տղաների հետ եկան դնացիւն. նրանցից ամէն ինչ տեղեկացանք: Տեղեկացնեմ եւ ձեզ տեղւոյնս գործերի մասին:

Ընդհանրապէս պէտք է նկատել, որ ժողովրդի տրամադրութիւնը զգալի կերպով իջել է, ինչպէս եւ պէտք էր սպասել: Պոլսոյ վերջին դէպքերը մինչեւ իսկ չկարողացան մի շօշափելի արդիւնք ցոյց տալ շնորհիւ այն քանի, որ մենք անընդունակ ենք առեւտարակ օգտուելու: հանգամանքները: Մեզ անհրաժեշտ է եւրոպան խօսեցնել, իսկ դա կախուած է Պոլսի տակտիկայից: Ա՛յ, երէ սպանութիւններ կատարուած ժամանակ մեր կնիքով իսկոյն յայտարարութիւններ ցրուէին... որպէսզի իսկոյն եւ եր յայտնի լինի գործի ենդիմակը: Հենց այդ տրամադրութեան իցնելու պատճառով համարեա թէ դադարել է ամէն տեղ ժողովարարութիւնը, չնայած որ ամէն կողմ մեր մարդիկ են պոստում: փոզի մեծ պակասութիւն է զգացուում: ձեռնարկած գործերը անկարող ենք լինում շարունակելու: Երեւակայեցէք, այս բոլորէս — դեռ քողած այն հազարների պահանջը, որ բաժնում են Տաճկաստանից — չորս-իւրեք մարդ պէտք է նամապարհ ընկնի՞նք զամազան տեղեր, իսկ կասաչոււմ մի քանի բուրջի միայն կայ: Գաւառական մի քանի կոմիտեաներում դեռ եւս փող կայ, ճիշդ է, բայց երէ այդ էլ վերցնենք, այն ժամանակ ինչ կը լինի, չգիտենք: Հասարակութիւնը մեզ տուեց համեմատաբար սեպտիմ գումարներ միմիայն հասաւորով մեր կարգակերպութեան, իսկ մենք անկարող եղանք օգտուել այդ գումարներինց եւ ցոյց տալ հասարակութեան, որ այդ գումարներն ապարդիւն չեն սնցել: Մեր առաջին եւ ամենամեծ սխալը նրանում է, որ մենք մարդոջ Տանկաստանացի միանգամից ցանկացանք ոտքի կանգնեցնել, մենք չկարողացանք բնութի մի կէտ եւ կենտրոնացնել այնտեղ մեր ուժերը: Իսկ ցրելով մեր ուժերը՝ մենք դարձեալ անկարող եղանք բնութի համապատասխան գործունէութեան եղանակ: Այս երկրորդ կէտը պարզ կը լինի, երէ համառօտակի պատմեմ զանգաւն տեղերից եկած առաջարկութիւնները:

Առաջին անգամ պատահեցաւ այստեղ Աշոտի քնկերոջ՝ Մկրտչին: Նրա ասելով՝ իրենց շրջած գիւղերում կազմուած են խմբեր: Հարկաւոր է այդ խմբերին տալ զէնք, պատրաստ պահել դրանց, կազմակերպել մի լաւ ոյժ եւ ապա սկսել գործը: Կէտերի համար նա անհրաժեշտ էր համարում առնուրդ 350 կրացան: Որպէսզի կարելի լինի տեղափոխել այդքան հրացան, հարկաւոր էր աշխատել, որ ոչ մի ցոյց չլինի ոչ մի տեղ, սուս ու փուս տեղափոխել ինչ հարկաւոր է եւ ապա սկսել: Այդ ծրագրի խելայիտիւ թէւեւ դէմ, ի հարկէ, ոչինչ չէր կարելի ասել, բայց բէ կհամըր, այն էլ յերափոխական կհամըր այդ տեսակ խելայգիւրքեան հետ շատ քիչ կապ ունի. նա չի սպասում, որ ձեւեւ, չափեւ եւ այնպէս գործ բռնեւ այդ ցոյց տուեց շատ մտնիկ անցնալը: Մտացայտեց, որ հենց այդ պատճառով Մկրտչիը կարմարաշիկի հայրենակից խմբի համաձայնութեամբ կազմալուծել է եւ ցրել մեր մի կոմիտեանի կազմակերպած եւ նամապարհ ձգած խումբը, որը տրամադիր չէր սպասելու եւ ցանկանում էր իսկոյն եւ եր սկսել գործը իր սակաւաթիւ կիացաններով: Խումբը քանդել են, չնայած որ դա մեզ վրայ 400 ր. աւելի էր ցտել: Դրանց անմիջապէս յետոյ վրայ հասաւ եւ Արմենակը որը մարդկանցով, որը նույնպէս նոյն մտադրութեամբ էր գնում, այսպիսով՝ մտնել ամբիջական կտուի մէջ: Դա էլ փոխեց իր նախկին մտադրութիւնը եւ խոստացաւ առանց զէնքի տեղափոխել իր մարդկանց եւ այնտեղ միայն տեղափոխած կրացաններով զինելով՝ սկսել այս կամ այդ գործը երկրում կազմած մի ընդհանուր ծրագրով: Բայց այս այդքան խոնհամբուսմբ, այդքան բարեխղճութեամբ կազմած ծրագրերը տակնուվրայ եղաւ գուռնաշիկների մի քիթեւ, ձեզ արդէն յայտնի էայլով, որը բոլորովին փչացրեց եզած գիծը: Դուրս եկաւ, որ մի խենթ քար զլրեց, իսկ հազար խելօք անկարող եղան հանել քա-

բէ: Մինչեւ հիմա, չնայած որ մեր խօսքները սահմանազօծ վրայ դէս ու դէն են ընկնում, հաստատել գիծը չեն կարողանում: Իսկ քէ այդ երբ կը լինի, այդ Աստուած գիտէ: Մինչ-դեռ այս սպասողական դուրս բան մէջ Արմ. մարդկանց պահելը անագին ծախս է պահանջում: Եկել են, վերջապէս, այն եզրակացութեան, որ կամ պէտք է խումբը անցնի, կամ քէ չէ ցրուի: Կերակրելը շարունակելու ոչ մի հնարաւորութիւն չկայ: Դեռ որոշ ոչինչ չկայ: Թէ ինչ կը լինի, յետոյ կը հարորդեն ձեզ:

Նոյն ընթացքով է գիտմ եւ Զալլատը: Նա անդադար փող է պահանջում, խօսքը վարձում, խօսուիքներ քաց անում զճն տեղափոխելու համար: Քիչ է մնում սեփական խընդիները հաստատի:

Ոչ պակաս խօսիք ծրագիր է բերել հետը եւ Տաշրեանը: Նա ցոյց է տալիս բոլոր յարմարութիւնները Ծ.(1) պատամբեցնելու: Յատուկ մարդ է գնացել դիրքն ուսումնասիրելու. սա մինչեւ անգամ քարտէս է կազմել: Բայց այդ ծրագիրը իրագործելու համար հարկաւոր է դարձնալ սուս եւ փուս գործունէութիւն տեղափոխելու համար 400 հրացան եւ 200 մարդ այստեղացիներէ: Ապտամբութիւնը պէտք էր աշխատել տալը բերել այս աշնան: Գրա մտքին շատ երկար խօսեցինք, մինչեւ իսկ գաւառներից ներկայացուցիչներ հրաւիրուեցան խորհրդակցութեան համար: Խրեի դրութիւնն ամենապարզ ապացոյց էր, որ անխորհիլ է գլուխ բերել այդ մտադրութիւնը եւ այն էլ այդքան կարճ ժամանակամիջոցում: Իրագործել չէր կարելի կատարելապէս հաստ ընծայել մասնաւոր այն պատճառով, որ ոչ Պետոն եւ ոչ Տաշրեանը չեն տեսել երկիրը իրենք եւ ամէն ինչ կազմել են ուրիշների ցուցմունքների կիսման վրայ: Պետոն միայն վերջերումս է ցանկացել գնալ, այն էլ չի յաջողուել. վերջին տեղեկութիւնների համեմատ նա դեռ տեղը նստած է: Բարեբախտաբար, եհնց ինքը՝ տեղական մասնահիւրը փոխել է իր մտադրութիւնը: Իսկ քէ նոր ինչ կը ձեռնարկի, դա կ'որոշուի Տաշրեանի գնալուց յետոյ. երէ ինքը կեանքը իսկական ճանապարհը ցոյց չտալ: Տաշրեանը մտադիր է այժմ հրոսակային խմբեր կազմել եւ մասնակի գործել:

Նահապետի ստացարկութիւնը մասամբ ձեզ էլ է յայտնի: Նրանք այժմեանց կազմակերպում են հրոսակային խումբ, բայց այնպիսի պայմաններով են աշխատում գործել, որ ոչ մէկի մտքին ոչ մի գնաւ չդրոյն: Խրեմք ինձ սասցին, որ հրացանների մի մտքը չախմայիլ է եղել: Է'հ, փառք Աստուայ, նրանց տուիքք ամենալաւ բերդամներ, քաւականաչափ աստիճանակ (քացի իմ բերածից). բայց դարձեալ գոհ չեն. վերջին սխտեմի կրացան են պահանջում: Բայց այդ դեռ ոչինչ: Նրանք պահանջում էին մի կրացան հեռագիրտակով. որպէսզի բշմամուն շատ հեռուից կարողանան գլորել: մի ուրիշ կրացան քաղաքի համար, որ ձայն չհանի, բոյն, որ մի անգամ տաս, բայց մի քանի ամսից յետոյ մեռցնի, էլեկտրական լամպա, որ մքութեան մէջ բշմամուն տեսնես, իսկ նա քեզ՝ ոչ... մի խօսքով, այնպիսի պայմաններով են ուզում շրջապատել իրենց, որ Նոր-Ղարականն էլ կարող է յեղափոխութիւն անել:

Ընդհանրութիւնը, քացի այդ, շատ է մտածում դիմամիտի համար, որի միջոցով գործելը աւելի անվտանգ է համարուում:

Մի խօսքով, շատ մտածել, լաւ-լաւ ծրագիրներ կազմել, գործելը բողոքելով ապագային — անա այժմեան մեր դրութիւնը:

Իսկ քէ ես ինչ պէտք է անեմ, կ'ենթարկուեմ արդեօք ընդհանուր հասմինքն, քէ մի այլ միջոց կը գտնեմ, չգիտեմ հաստատ, որովհետեւ անձամբ է ինձ: Այնտեղ գնալուց յետոյ, տեղական ուժերին ծանօթանալուց յետոյ միայն կարող կը լինեմ մի որոշ ելք գտնել...

Մի բան էլ եմ մտադրուել գլուխ բերելու, որը ունենալու է ընդհանուր նշանակութիւն, բայց այդ բողոքներ, վաղ է դրա մասին խօսել:

Ղարա-Միլիքի մասին արդէն գրել էի մի քանի բան: Նա էլ մի կիսմական սխալ է իրեն բոյլ տալիս: Իր ժամանակուան պայմանների համաձայն կազմած ինձ ծրագիրը աշխատում է իրականացնել ներկայ պայմաններում(2): Ի միջև այլոց մի քանի խօսք այնուհետ խօսակութիւնների մասին: Պիտոպատ Ե-ն, այնտեղ սկսել է եւ յամառութեամբ շարունակում է մեզ ամէն կողմից հարուածել, անուանելով մեզ խաշազող, շարխատան Եւայլն: Զուր են այն դիմումները, որ նրան անում են. ոչինչ չի օգնում: Աշուրը ի գուր է աշխատում հաշտեցնել դրան Երասնդի հետ: Հարահետ ուզում է վերցնի իր հետ տանի: Զգի-

տեմ, Յիշոյն ասած, ինչ պէտք է անեմ, եթէ այդ ապուշին հանդիպիմ: Լաւ բան չի դուրս գալու:

Քարսի նման ես էլ չեմ կարողանում գնալ համապարհաձայնի եւ այլ ծախքերի պատճառով, որոնց գումարը կը հասնի 500-700 ր.: Ես պէտք էր դուրս գալի սրանից ամիս ու կէս առաջ, բայց յետոյ աւելի յարմար դատուեց յետագիկ մի-երկու շաբաթով, գնալ մի քանի տեղ պատեմ (որոնց հետ գործ պէտք է ունենամ յետոյ): Ես յետոյ համապարհ ընկնիմ: Լննց այդ ժամանակը ես հետազոյցի, որ մնալու եմ դեռ երկու շաբաթ, յոյս ունենալով տեսնել Լիզիեմ... վերադառնալուց յետոյ ստացուեց Տաշրեանի նամակը, որով գրում էր, որ ես սպասեմ իրենց գալու, դեռ չգնամ: Ես էլ մնացի. մտաւանդ որ Լիզիեմ դեռ ես չէր եկել: Իսկ երբ այս բոլորից յետոյ պատրաստուեցայ գնալու, համապարհաձայն չգտայ: Մնացի եմ մինչեւ այսօր եւ դեռ կը մնամ...

Տաշրեանը զարթեցրեց եւ մի այլ հարց. դա իրենց եւ հակառակորդների՝ Նիկոլի, Արզգի... յարաբերութիւնների հարցն էր(4): Ձեր գլուխը չեմ ուզում ցուցնել սրա ոչ թէ մանրամասնութիւններով, այլ եւ ընդհանուր նկարագրութեամբ. մենք առանց այն էլ շատ եմք ժամանակ եւ արիւն կորցրել: Կը գրեմ միայն հետեւանքի մասին: Ռոզդինսեւ մի կողմ կանգնած էին Մազիկը եւ Պետոյի հայրենակիցները(5), իսկ միւս կողմից Գարրիէլը, միւս օրիորդը, Արզգիսը եւայլն... Եւ որովհետեւ Նիկոլի եւ Արիստ. յարաբերութիւնները Պ. հայրենակիցների հետ այնքան էլ յարուած չէին, մինչեւ իսկ մտածոք լաւ էին, որոշուեց՝ որ Նիկոլը կը մնա իր առաջուան տեղում(6) եւ անմիջական յարաբերութիւն կ'ունենայ Քրամնի հետ, իսկ Գառախում Պ. հայրենակիցները կը նամաչեմ միայն Ար., որի հետ միայն կ'ունենան յարաբերութիւն: Նա արդէն ինքը գիտէ, թէ ում միջոցով կը կատարի դրանց պահանջները: Մազիկը յայտնի չէ, թէ ուր կը գնայ: Լուսանական է անցնի Պետոյի հայրենիքը իրեն վարձուելի(7):

Անա դրանց *ժամանակատար* խաղաղութեան պայմանները: Տեսնեմք...

Ար.(8) վերադարձել է արդէն: Իսկ նրա տեղ գնում է Միկիրանը:

Նիկոլը գնաց մի քանի օրով. Բէֆը քօք է. էլի այնպէս փչչ ծուռ-ծուռ մամ է գալիս: Կարելի է նա այս տարի առանց պաշտօնի մնայ մեր կամով:

Սիմոնի(9) նամակը ստացանք շատ ուշ: Մանրամասնութիւնները կը պատմեն: Այլեւս այդ հասցէով եւ այդ ծածկագրով ոչինչ չգրէք:

Կարծեմ ես գրել էի թէ Ս. մօր մասին եւ ձիւարի նորոք: Երկուսն էլ շատ լաւ են. միայն Ս. եղբայրը փչչ հիւանդ էր:

Քրդ համարը(10) ստացանք. տղերքն էին իրենց հետ դերել: Մինչեւ այդ ժամանակ մենք միայն լուսւմ էինք դրա մասին: Ի միջի այլոց, շատ տեղերից դժգոհութիւն էին յայտնում քոյլ տուած մի քանի անտեղի դարձուածներին մասին. օր. քօքի՛շտս եւայլն... Յօդուածը լաւ էր, բայց ճիշդ որ շատ անտեղի է այդպիսի բացականութիւն: Այդ կողմից ձեր հակառակորդները արդար են եղել իմ եւ միւսների կարծիքով: Շատ լաւ տպատրութիւն է քոզմում ճրդը: Ստացուել է ընդամենը 90 օրինակ: Անհամեմատ աւելի մեծ պահանջ կայ. մարդ շուտարած է մնում այդ պահանջի առաջ:

Ուզարկած տեղեկագրերից օգտուեցէք, ինչպէս ուզում էք. աւելի լաւ է քրոշիքի ձեւով հրատարակելք միայն անպատճառ հարկատու է հրատարակել: ✕

(Ստորագրութիւն չկայ)

(1) Շատար: (2) Դեռ Զ. Յ. Դաշակցութեան սակզումից առաջ Զարա-Միկիէր եղել էր Կարին-Երզնկա-Դեբարձում եւ աշխատել էր Հայ-բրտական Համադորձակցութիւն առաջ բերել: Նոյն ճրագրով ողևերտուած էր եւ այժմ: (4) Ինչպէս եւ Արզութեան ու Նիկոլի նամակներից էլ տեսնուում է, Քարսիցի ընկերները բաժանուել էին երկու նակմարտ խմբերի. մէկը առանցք օր. Մազիկն ու Յովս. Արզութեանն էին, միւսինը՝ Նիկոլ-Դումանը: Փոխարարութիւնների այս զէնսութիւնը վատ անգրագրութիւն էր ունենում Դաշակցութեան վարկի եւ գործունէութեան վրայ: (5) Վանկիցիները: (6) Սալմաստում: (7) Վան: (8) Արիստակէսը — Ռոստոմի եղբայրը: (9) Սիմ. Շեխան: (10) ԷՊրոշակչի:

6) «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

12 Սեպտեմբեր 1895, Քարում

Սիրելիք,

Ուղարկած հեռագիրը ստացած կը լինէ՛ք: Ճանապարհորդութիւնս շատ յաջողակ էր: Յովհաննէսի(1) հետ տեսակցութիւնս բէն կարն էր, համարեա քէ ապագիւն անցաւ, (այնքան շշկլացրից, որ մինչեւ իսկ մտազայ տալ իրեն յատկապէս իր համար տարած գրքերը, բէն նա դրա մասին մինչեւ անգամ խօսք բացեց), բայց դրա փոխանակ Արտնենանը(2) շատ լաւ ընդունեց: Իրախից իրենց տուն: Մենք գնացինք միասին, լաւ կերամք, խմեցինք: Ընդհանուր տպաւորութիւնը լաւ էր. բէն մի քանի կասկածելի կէտեր նկատեցի, որոնք յատուկ են տանկտայերին: Դրանք, երեւակայեցէք, լաւ պատրաստութիւն են տեսել ընդունել պը. Թահսինանին(3), բայց այդ անպիտանը ուրիշ նամագարեով է գնացել: Տարած ընծաներս(4) սաղ սալաւար իրենց յանձնեցի, քէ՛ Արտնենանին եւ քէ՛ այստեղի բարեկամներս:

Իրել էի ուղարկէ՛ք մի նոր *կնիք*(5)՝ կը պատուիրէք բոլորովին նոյն ձեւով, ինչպէս որ առաջ կար. գրութեան մէջ ոչ մի փոփոխութիւն չտեցնէ՛ք. ես այստեղ մի տեղեկեցիւս (բոյլ կնքով) նկատեցի, բայց դրա մասին յետոյ:

Այստեղից ուզում էի նոյն օրը երեկոյեան նամագարի ընկնել, բայց երեկոյն առատեան ձգելով, առատը երեկոյին, մնացել եմ այստեղ. վերջնականապէս վճռել եմ այս երեկոյ զնայ, բայց դարձեալ վախեցում եմ մնամ:

Առաջին տպաւորութիւնս այնքան էլ լաւ չէր, բայց հետզհետէ լաւացաւ: Ի միջի այլոց, այսօր սպասում է Գժոխբը: Նրանից զուցէ լաւ խաբար գրեմ ձեզ: *Մեզու որեանք*(5) այստեղ է՝ բաւական հաստացել է: Ինքն այդ բանը վերագրում է իր բթմանալուն, իսկ իմ կարծիքով դրա պատճառը ուրիշ է: Նա իբրեւ իսկական գաղափարական մարդ, ձգտում է անընդհատ հասնել իր խելելին — հաստութեամբ հաւասարունել Բակունինին(5): Մերոնց հետ լաւ յարաբերութեան մէջ է եւ լաւ է: Յոնանի աչքը լոյս: Այստեղ իմացայ, որ *Նորեկեր*(6) վրայ ազդեցութիւն ունեցողները, նրա ղեկավարներն են Կ. Ազիլպատեանը՝ նրա Շաքիրը եւ Վաղինակը՝ նրա *անձնական* քարտուղարը:

Բարեւներս եւ համբոյրներս բոլորին. *Դրուակի*(5) գործը զրտեցինք. նրան հասնելիք մեզ հասցնելու համար ուղարկէ՛ք Յովհաննէսին (մտա 5) հաստ): Ուրեմն այստեհես Յովհաննէսին կ'ուղարկէ՛ք 150: Մի ուրիշ նամագարի էլ յետոյ ցոյց կը տամ: Քէ՛՛փ արէ՛:

Ո՞նց էք, ո՞նց:

Ձեր ՌՈՍՏՈՒ

(1) Թ. Իսուֆեան: (2) Տրապիզոնի կոմիտէն: (3) Վանի կուսակալ Քաշան բէյ: (4) Չէնք, որ մասամբ յանձնել է Տրապիզոնի ընկերներին, մասամբ՝ Բաթումի: (5) Մածկապէր: (6) Կրիմեան կաթողիկոսը:

7) ԹԱՒԻՐՁԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ

Նամակը գրուած է Կարինց Քարիզ, այնտեղի ընկերներին: Ռուստուր Քարիզիա էր մտել իբրեւ ինքնակոխ վաճառական, բայց հետը տարել էր Նաևա զէնք:

22 Սեպտ. 95

Սիրելիս,

Շատ ժամանակ է քեզ նամակ չեմ գրել: Բաւականաչափ երկմիտ մնացած կը լինես,

բայց, Աստուած վկայ, մեզաւոր չեմ: Գլուխս այնպէս էր խառը, որ մի բոսկէ անգամ ազատ ժամանակ չունէի: Բանը նրանում է, որ Տթապիզոնում գործերս այնքան յաջող չգնացին: Յանկանում էի կիրասուն անցնել, բայց մի քանի վաճառականներ ինձ խորհուրդ տուին կարին գալ: Այնտեղ մէկն էլ խոստացաւ, որ կարիքում իր մարդը իմ բոլոր ապրանքները միանգամից կը գնի: Ես էլ յանձնելով ապրանքս(1) մէկին, որ ուղարկի, շտապով եկայ Կարին գնողներ գտնելու համար: Բայց կարո՞ղ ես երեւակայել, ոչ մի սայլուպան չի համաձայնել թերելու, որովհետեւ ապրանքը ֆուսաստանի մեծ մեծ կողովների մէջ է եղել: Կամիսները ստիպուած է լինում կողովները փոխել եւ սովորական արկղների մէջ դարսել: Այդ ժամանակ միայն սայլապանները համաձայնում են թերել: Ապրանքը կը ստանամ ամսայ 28ին: Թէեւ այդ անյաշդուրիները փյ յարմեցրեց ինձ, սակայն մի ուրիշ անելի լաւ եւ անպատանի յաջողութիւն ունեցայ:

Երբ ես օրէ օր սպասում էի ապրանքի գալուսն, որ ծախեմ ու ֆուսաստան վերադառնամ, յանկարծ ինձ հրաւիրեցին եւ առաջարկեցին տեղույս ազգային վարժարաններում ուսուցչի պաշտօն, որը ես ուրախութեամբ ընդունեցի: Գիտեմ, որ այս համզամանք ձեզ էլ կ'ուրախացնի: Որեմն ես այս տարի այստեղ կը մնամ իբր ուսուցիչ եւ որովհետեւ պարագայ ժամանակ կ'ունենամ, կարող եմ կատարել եւ գանազան առեւտրական յանձնարարութիւններ(2): Այս մասին ես արդէն յայտնել եմ իմ պատրաստակամութիւնը, դու էլ քա կողմից յայտնիր ում հարկաւոր կը գտնես:

Ապատում եմ նամակից: Ի՞նչ են շինում մեր Արիտակէտը, Պետոն, Մարիամը եւ միւսները:

Նամակ երէ գրես, Արիտակէտին ասա, որ մի քանի բան էլ նա անելացնի:

Բարեկներս եւ համբոյրներս Հայկանուշին(3): Ի՞նչ է անում նա, ինչպէ՞ս է առողջութիւնը: Խնդրեմ շուտով պատասխանես: Հայկանուշի վերաբերմամբ ուրիշ բաներ չփնջուտես գուր տեղը, ես պարզ եմ գրում: Սիրելի բոյրիկ, դու էլ պայջ պատասխանիր, այժմ պարզութեամբ ժամ է:

Հասցէ՝

Artaches Rostomiantz
Erzeroum (Turquie)

Կ'ուզես քուրբերն էլ գրել տուր:

Հայկանուշին ասա, որ միամիտ մնայ, իրեն խոստացածը չեմ մոռացել:

Քո՛ւ ԱՐՏԱՆԷՍ

(1) Ձեռք: Թերես եւ որոշ քանակութեամբ ինքնուրու, որ նա հետք տարել էր իր բոսկէ մատակարար, թիւրքական ստիպանութիւնը մարտեցնելու համար: (2) Այսինքն՝ յեղափոխական գործերով: (3) Հայկանուշ — Հ. Յ. Գ. Քարաբիգի կոմիտէն: (4) Բոստանը Քարաբիգի էր մտել Արտաշէս Բոստանեանց անցազրով:

8) ՅՈՎՀ. ԵՌՈՒՍՈՒՖԵԱՆՆԻՆ

Այս նամակը Բոստանը գրել է Կարինց Նեոանայու Նախօրեակին: Նամակում յիշուած 50 ոսկին ստացուել էր տեղական հարուստներից մէկից: Կարին կոմիտէն պահանջել էր 100 ոսկի: Հարուստը մերժել էր. Առաջնորդ Շիշմանեանի միջնորդութեամբ ստացուել

24 Նոյեմբեր 1895

Սիրելի Յովհաննես,

Նորին Ամենապատուութեան Սրբազան Պատրիարք Հօր կողմից բարեհաճեցէք ստանալ յիսուն օսմ. ոսկի (50 ոսկի), զոր յամենմ եմ տեղոյս Առաջնորդ Ղեկնող Սրբազանին:

Նոր բան մը չկայ: Միայն իբր հետաքրքիր տեղեկութիւն կը հաղորդեմ, որ տեղոյս դպրոցի ուսուցիչներէն միմ' Արտաշէս Ռոստոմեանը եւ վաճառական Բարսէղ Մելիք Գրիգորեանը կ'արտահանեն երկրէն շնորհիւ տեղոյս վսեմաշուք էփ.:

Ենդրեմ, երէ կարելի է, փոխադրած ստակէն մաա մը՝ քսան եւ հինգ (25) ոսկի յամենմէք իմ բարեկամ պրն. Արմենեանին: Վազուց է պարտ եմ անոր, սակայն հասցէն յգիտենալով անկարող եմ ուղղակի իրեն հասցնել:

Յատուկ բարեմեքս կը յիշէք Յոնան էփ.ին:

Ձեր ՍՏԵՓԱՆ

Ինչո՞ւ Յոնանը նամակներու չի պատասխաներ. քանիցս անգամ դիմած եմ իրեն: Յայտնէ իրեն, որ ինձ գրի նիկողայոսի հասցէով, կամ Արիստակէսի:

ՆՈՅՆ

Վերոյիշեալ ամբաստանուածները պարսկահպատակ ըլլալով Պարսկաստան կ'արտահանին:

ՆՈՅՆ

Նամակի վերջը գրուած է Յ. ԵՆՈՒՐՔԵԱՆԻ ձեռքով. «Ռոստոմն է՝ որ նոր հեռացեր էր Էրզրումից (չարից յետոյ):»

(1) Ղարա—Մելիք:

9) ԻՐ ԵՂՔՕՐՔ ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԶՕՐԵԱՆՆԻՍ

Նամակը գրուած է Սալմասից Քաւրիզ: Կարսից աքորուելուց յետոյ, Բարսէղը (Ղարա—Մելիք) անցնում է Կովկաս, իսկ Ռոստոմը մի առ ժամանակ մնում է Սալմաստում, Կուսակցական գործերով:

25 Դեկտեմբեր 1895

Սիրելի Արիստակէս,

Իմ գալը չեղաւ: Քալիս է Բարսէղը որը վազը դուրս կը գայ եւ 4-5 օրից յետոյ այդտեղ կը լինի: Նա կը պտտմի բոլոր մանրամասնութիւնները:

Պէտք է մտածել մուստամին հետ կանոնաւոր յարաբերութիւն պահպանելու մասին: Անհրաժեշտ է մի յատուկ սուրբանգակ. կարելի է մինչեւ իսկ կաշտել հիպատոսի չափարին. փող չպէտք է յոնայել: Սրա վրայ լուրջ ուշադրութիւն դարձրէք:

Վանից տեղեկութիւն չկայ: Մեր նամակը կորել է: Ռազարկած մարզն էլ վերադարձել է. բայց նամակի փոքրիկ: Արմենակաների մի նամակն էլ է կորել, երկրորդի մէջ յիշուած է, որ ուստէ՞ քանոսը անյայտացել է:

Գրութիւնը յստոն է վանում: Կառավարութիւնը զենք է բաժանել մահմետական ժողովրդին, բայց եւ այնպէս շատ են վախեցում հայերից: Եմիք բոլոր սարսափը մեծ է:

Ջանազան առասպելներ էին պատմում մեզ ճանապարհին: Քրտերը երգեր են յօրհնել, ուր զոգարանում են մանաւանդ շերկար հասակով, սև մերուխոյ մէկին. որին աւելի են 'տու-ման անունը:

Այդտեղ խօսեցէ՛ք, տեսէ՛ք, հարկաւոր է ինձ այստեղ մնալ, բէ՛ վեր կենամ ուրիշ անդ հեռանամ: Շատ ենք հաւաքուել, դարձեալ կը սկսենք խառնակութիւնները:

Քարեներս բոլորին:

Քո ՌՈՍՏՈՒ

10) ԻՐ ԵՂԲՕՐ՝ ԱՐԻՍԱԿԷՍ ՋՕՐԵԱՆԻՆ

Նամակը գրուած է, հաւանաբար, Բագուի կայսրանից, Պարսկաստանից Բիֆլիս անցնելիս: Ուղղուած է Քարբիզի ընկերներին, Աշխատակէս Ջօրեանի միջոցով:

1 Փետրուար 1898

Սիրելի եղբայր,

Նամակս գրում եմ վազգալում, ներդուրիւն կ'անիս, որ ուրիշ բուզք չը գտամ: Էսօր գնում եմ, չուզեցիմ երկար մնալ: Ճանապարհին նեղութիւն շատ քաշիմ, համա լաւ էր, որ նեղութիւնս քուրաքաջուս էր. աւելի դինջ էիմ Արտաքիլից Աստարա գալիս: Պարախօղի վրայ շատ տանգամք քաշեցիմ. ամա, ինչ եղաւ, եղաւ, հիմա սաղ սպալմար հասամ տեղ եւ սպասում իմ երկարութիւնն ճանապարհս շարունակելու համար:

Արդաքիլից լաւ ճանապարհ գցեցիմ, շատ շնորհակալ իմ պրն. Համբարձումից: Աստարայում մեր բարեկամ եռայտուրը շատ բարեւ էր անում. խնդրում էր պրն. Գնունուց, որ միշտ իրեն նամակ գրի այս հասցեով ուղղակի. Աստարա (Պարսկաստան), պրն. Խաչատուր Ազարեանին: Ուրիշ բան հարկաւոր չէ, ճամակը կը հասնի: Գրանից էլ եմ շատ շքերակալով:

Էստեղ մեր համարիներից տեսամ պրն. Ալէքիմ(1): Խօսուուց տեսամ, որ ուզում է մեզ հետ ընկերանալ: Պարախօղի վրայ էլ Սեդրակ Միրզոյեանին հանդիպեցիմ, չհարցրի, էնզէլիից քէ Ասիաբաղից էր գալիս: Սիրտս շատ փիս էր խառնում, հալումս հալ չէր մնանկ նրա հետ խօսելի:

Իմ կողմից ձեզ խորուրդ. այսուհետ չափարով Արտաքիլ չգնամ, մարդու հոգի են հանում: Թամբի համար էլ շատ նեղութիւն են տալիս: Մի տեղ 5 դրամ էին պահանջում. քիչ մնաց խորիւրիս աննմ ուսա, ստով ճանապարհ ընկնեմ: Հենց առաջիմ օրը այնքան նեղութիւն կրեցիմ, որ ձիու վրայ (մի ամբողջ օր չէին կերակրել) գլուխ սեղա պտայտ գալ հանգստացամ, երբ սիրտ խառնեցիմ: Գիշերուայ ժամը 10ին հագի սեղ հասանք:

Կարն եմ գրում, դու այս բան հասկացիք գրածիցս:

Դու ինձ որքան փող էիր տուել. խորիցի, խորիցի, համա Աստարայում 5 բուման աւել մնաց:

Մէկ էլ ճամակ տեղ հասնելուց յետոյ կը գրեմ:

Ձեր Մի-ՔԱՆԷԼ

(1) Ալէք Ջալալեան, արձեակալանների ներկայացուցիչը Պարսկաստանում, որ Ռոստոմի Հևա Համաձայնուել էր անցնել Ջուլիանից, Համալու. Համար Մար-Շիմոնին, որ Իրանայ Հայ չեղափոխութեան: Քարբիզի դաշնակցականները չէին Համակրում նրան եւ զըժ-զուհ էին Ռոստոմի կարգադրութեանից:

11) ԹԱԻՐԻՋԻ ԿՈՄԻՏԵՒՆ

Նամակի վրայ ո՛չ ամսաթիւ կայ, ո՛չ վայրն է նշանակուած, ոչ էլ ստորագրութիւն է գրուած: Բազուից Ռոստոմբ գրել է 1896 Փետրուար 1ին. յաջորդ նամակը Փետրուար 6ից է: Ուրեմն, այս նամակը գրուած պէտք է լինի Փետրուար 1ի և 6ի միջև:

Աս 2րդ նամակն է՝ առաջինը գրել եմ Բազուից, ուրի վրայ. յայտնել եմ Աստարայի հասցէն, Խաչատուր Ղազարեանի, գրել եմ եւ Ալէքի մասին: Մենք միասին եկանք Բազուից. նա այժմ մտնում է քոլորովին մեր կազմակերպութեան մէջ եւ որոշ յանձնարարութեամբ գնում է Մար-Շիմոնի մօտ: Բժիշկը պէտք է ձեզ յայտնէր եւ հեռագրէր ձեր համաձայնութեան մասին. քայց դեռ եւս հեռագիր չկայ, իսկ նամակը ուշ է, ուստի պատասխանատուութիւնը մեզ վրայ առնելով, որոշեցինք նախապարհ ձգել, յոյս ունենալով, որ դուք մի առանձին հակառակութիւն չէք ունենայ: Սորա միտայի մասին այդտեղ քերականի կը խօսէի, իսկ մենք այն միայն կ'ասեմք, որ դա բացի իր բուն նպատակից՝ ապրտամբեցնել ասորիներին, կարող է եւ մասնատր նշանակութիւն ունենալ. այդ երկիրը կարող է վերջնական ապաստան ծառայել Վասպուրականի արշաւամիջրեքի համար. դրա վրայ մտադիր չենք շատ ոյժ գործ դնել. մեր ուժերը շատ քիչ են մեր ուղղակի գործի համար, ուստի այստեղ առիւմք Ալէքին 400 ռուբլի նախապարհի ծախի եւ այլ ծախսերի համար: Բացի այդ, խոստացանք 3 եոր ձեռի եւ տասն եւ հինգ քերդանի հրացաններ, որը նա խոստացաւ ծախել փողով:

Կայ մի խնդիր եւս, դա Արզումանեանների Զիրքայէլի խնդիրն է (4 սող կորուսուած և անընթեանելի է. Նասկացում է սակայն, որ Ալէքը Նիւթական պահանջ ունի՝ ԱՄԲ.): ... Այդ պահանջը իրաւացի ենք գտնում, մասնաւոր որ նա քողնում է իր ընտանիքը քոլորովին անապահովութեան մէջ: Երէ խնդիրը բաւարար լուծուած պատմայ, այն ժամանակ այդ միսիան բեւ ծանրութիւն չի լինի Գաշնակցութեան համար, բաց ինքը՝ Ալէքը չպէտք է գրանով գրառուի. կար դուք խնեցնէր վերջապրէք այդ հարցը, հակառակ դէպքում Ալէքը իր ուզածը կ'անի:

Ի՞նչ եղաւ Ղարան՝ վառանկն ուզում են Կարնոյ համար՝ յամենայն դէպս, բող գայ այստեղ՝ եւ էլ գուցէ Պոլիս գնամ. ժրմեւ գնալս չեղաւ, հեռագրելիք նրանց հեռագրին. քէ չեմ գալու, բանից երևում է, որ Սոնանը եւ Սիմ-ը մտադիր են հեռանալ Զէյթուն, երեւի ինձ իրենց տեղն են հրաւիրում: Միեւայելը գնում է կամ Զէյթուն, երէ ուրիշ մէկը գնացած չլինի, կամ Պոլիս: Նա կը գնայ առաջ ժրմեւ, ուր կը խօսի տղերանց հետ մեր անելիքների մասին:

Կարելի է գնամ Շուշի: Գրեցէի, քէ այդտեղ ի՞նչ գրութեան մէջ է հրացան առնելու գործը:

(Ստորագրութիւն չկայ)

12) «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԿՐՈՒԹԵԱՆ

Ռոստոմի մեղքով գրուած այս աշխարհական նամակը ուղղուած է Յ. Գուրեանին: Ո՛րտեղից է գրուած — յայտնի չէ: Բովանդակութիւնը վերաբերում է «Դրոշակ»ի խմբագրութեան և Ռոստոմի անելիքներին:

6 Փետրուար 1896

Սիրելիս,

4.5 օր է այստեղ եմ, գնացել էի գիւղը քիչ ման գալու: Բարեկենդանի օրերն էին.

ուրախութեան ու փոփ օրեր կերանք, խմեցինք, ուրախացանք: Յուսով ենք, որ դուք էլ նոյնպէս ուրախ անցկացրած կը լինէ՛ք ձեր ժամանակը:

Այժմ մեծ պատուայ օրեր են, այնատանֆի օրեր: Ամէն ոք իր գործին է, ես էլ շարունակում եմ իմ ընդհատուած պարապմունքներս:

Տեսնուեցայ քա բարեկամ Թոստոմֆի հետ: Նա ստացել է ձեզանից մի նամակ, որով հրաւիրում է ձեր համալսարանում իր ուսումը շարունակելու: Ծնողներն եւ բարեկամները չեն ցանկանում նրա հեռանալը, գտնելով, որ նա հարկատու է այստեղ ընտանիքի հոգսը ֆաշելու համար: Նա էլ գործով մտադիր է հեռանալ այստեղից, բայց քեւ ուր, դեռ յայտնի չէ, գուցէ իր առաջուան տեղը գնայ, գուցէ եւ Յովհաննէսի հետ ընկերանայ:

Հում ենք, որ դուք երկուսով ուզում էք թողնել տեղւոյդ համալսարանը եւ տեղափոխուել ուրիշ համալսարան: Դա մեծ քոլորովին ապարդիւն եւ վնասակար ենք համարում: Դուք արդէն տարիների ընթացքում ընտելացել էք ձեր պրոֆեսորներին, պարապմունքի ձեւերին, տեղական կեանքի պայմաններին եւ այլն, թողնել այդ քոլորը եւ հեռանալ ուրիշ տեղ, նշանակում է գուր տեղը ժամանակ կորցնել: Մեր անկեղծ խորհուրդն է՝ մնալ այդտեղ եւ շարունակել սկսած պարապմունքները:

Յովհաննէսի վրայ բարկացած եմ՝ հիմաւի կերպով էր տանում իր պարապմունքները, բայց վերջը անսպասելի յետ մնաց: Վերջին հանգամանքը աննեքելի սխալ էր նրա կողմից: Յուսով ենք, վերջնական ֆննութիւնների ժամանակ նա նորից առաջնակարգ տեղ կը բռնի:

Թոստոմը հեռագիրը ուղարկել է, մինչեւ ձեր խոստացած նամակի գալը, ուր յուսով ենք հանգամանօրէն գրած կը լինէ՛ք բոլոր պայմանները:

Ընդունիր եւ հազորդիք ծանօթներիս բարեմներս եւ համբոյրներս:

Ձեր Գ...
(անընթեռնելի)

6 Փետրուար 1896

Բարեւ, Նամօ՛ւ:

Այժմ ես այստեղ եմ եւ գոյգնած Ֆարիստըս գնում է... չե՞ս զարմանում: Թոստոմը զարմանում է:

Համբոյրս ՖԱՐ-ՀԱՏ

Բարեւ, Յաման, ուղարկածս ստացե՛լ ես քեւ ոչ:

Քո (անընթեռնելի)

13) ԹԱԻՐԻՉԻ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Այս նամակի վրայ էլ ժամանակ չի նշանակուած. յայտնի չէ եւ տեղը: Գրուած պէտք է լինի 1896 թ. Փետրուարին: Նախորդ նամակից երեւում է, որ Փետրուարի սկզբին Թոստոմը վերադարձել է գիւղից. այս նամակը գրուած է նախորդից յետոյ:

Սիրելիս,

Մի շարաքից աւել է, այստեղ եմ. բոլորովին մտադրութիւն չունէի այսքան երկար

ժամանակ մնալու, բայց մնացի- պատճառը մասամբ տոնքն էին:

Այստեղի գործերը լաւ են զմուտ. բաւականին լաւ խրիդ են անում: Թէեւ վերջին ժամանակներն շատ էին ոգևորուել և ահագին քանակութիւն կարապետի առած ապրանքից առել, կարծելով թէ ուղարկածները լաւ են ծախուել և թէ նոր ապրանքի կարիք կայ: Այնպէս որ հալիս թէ մեր այդտեղի կանստօրան Թիֆլիսի հետ միասին կարողանան այդքան ապրանք մի տարուան ընթացքում պատրաստել և ծախել: Այնքան լաւ է, որ շատ սրժան է. 5 մանէրով: Կարապետն էլ Տով էր առել, միայն այս ապրանքը շատ լաւ է նրա առածից: Ուրօնքն էլ կ'առնեմք, և կ'ուղարկեմք: Պատրաստ կայ, բայց զինք դեռ չենք բարիչել: Միսաքը հիմա աչստեղ է: Շուտով կը գնայ Թիֆլիս: Կարապետն էլ լաւ կ'անի նոյն տեղը գընայ: Բայց նրա մասին նախօրօք գրէի Թիֆլիս և սպասէ նրանց պատասխանին:

Հիմա մի քանի հին մին խնդիրների վերաբերմամբ:

Գուր շատ դժգոհ էք, որ մենք ընդունել ենք առանց ձեր համաձայնութեան Ալիքսանին մեզ գործակատար, պատճառս քրնելով, որ միւս տեսչարակցն տնեքը, գլխաւորապէս Արզումանները վատ են դրա հետ և կը փոխեն դէպի մեզ ունեցած լաւ շարաբերութիւնները: Իսկ ինձ բուււմ է բոլորովին հակառակը: Արզումանները պէտք է շատ ուրախ լինին, որ այդ մարդը մանելով ձեր գարծի մէջ, այլեւ չի մքցիլ և չի վնասիլ իրենց: Գոնէ այդ է ձեր դրած պայմանը: Ձեր ենթադրութիւնը, իբր թէ Ալիքսանը դիտամար է մտել մեր ծառայութեան մէջ, որպէսզի աւելի հեշտ կարողանայ վնասել Արզ.ին, բոլորովին անհիմն է: Եթէ նա սեզմանից առհասարակ վախենում է, եթէ իսկապէս մենք կարող ենք խռչընդուտ լինել Ալիքսանին, աւելի սրանից քնտոյ կարող ենք լինել, երբ որոշ պայմաններով կապոււմ ենք: Իսկ եթէ այդ պայմանները քանգի և շարունակի իր ընթացքը, նա պէտք է ի նկատի ունենայ, որ աւելի խտուի կը լինի մեր միջամտութիւնը յօգուտ Արզումանների, Ջաբրայիլի եւայլն... Ուրեմն, յամենայն դէպս, Ալիքսանը չէր կարող այդպիսի հաշիւներ ունենալ: Մենք նրան ընդունելիս այդ ի նկատի ենք ունեցել և կարծել ենք, որ Արզ. դրանից պէտք է շատ գոհ լինի, որ այդպէս հեշտ ազատուեցան անվերջ զայմազայմներից: Մի խօսով, ձեր տակտիկայից շատ բան է կախուած: Միմչեւ իսկ ձեր ենթադրած անխորժութիւնները երկ իսկապէս տեղի ունենան, դարձեալ անիրաժեշտ է նրան ընդունելը, ի նկատի ունենալով Ալիքսանի ընդունակութիւնները: Ինչու՞ էք դրան պահում Թարիքում, նանապարհ գցեցէ՞ ուղղակի իր տեղը, իսկ դրա հին հաշիւները *դուք ինքներդ վերջացրէք*, այդ է եղել մեր պայմանը:

Սեբգիւր Ջաբրայիլին 36 բ. է պարտ: Այդ պարտը խոստացել է վճարել Հայկը: Գուր վճարէք, Հայկից կը ստանամ: Սարգսի հետ Սովդան նա է սարքել:

Կարապետը ինձանից մի ատրճանակ էր խնդրել: Կերողութիւն եմ խնդրում, որ չկարողացայ ուղարկել ինքն: Գուրս գալու ժամանակ խնդրեցի, որ ուղարկեն: Քանի քանի անգամ միտք է ընկել, բայց միայն վերջին բազէին, երբ գնացողներն արդէն նանապարհի վերայ են եղել:

Կերողութիւն նոյնպէս և պ. Համբարձումից, այսինքն՝ ոչ թէ պ. Համբարձումից, այլ նգաններից, որին խոստացել էի Արտաբիլի համար մի ուսուցիչ գրեմ, բայց խոստումնա չկարողացայ կատարել: Իսկ պ. Համբարձումից կը խնդրէի կերողութիւնս հազորդի պ. Եգաննանցին: Վերջինս յուսով եմ ներդրամիտ կը գտնուի, ի նկատի ունենալով իմ բացառիկ դրութիւնս, որի պատճառով չէի կարող անձամբ դիմել սրան, նրան, իսկ մի քանի պատահական ուսուցիչներ, որոնց նս դիմեցի, չցանկացան մի քանի ամուսնան համար նանապարհ ընկնել: Թող հաւատանա՞ լինին, որ Սեպտեմբերին մեծ քանակութեամբ ցանկացողներ կը լինին, ամանաւոր որ դպրոցներից շատերը Ռուսաստանում փակուած են:

Արքահամի 5000 պարսից որխ՝ն էք ստացել:

Բարեւներս և համբոյրներս:

ՁԻՐ ՌՈՍՏՈՒՄ

Մկրտչի մահի մասին արդէն իմացած կը լինիք: Յիմար մահ էր. խեղճը շատ տանջուեց:

ՆՈՅՆ

14) ԹԱԻՐԻՋԻ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Նամակի վրայ ժամանակը չի նշանակուած: Գրուած պէտք է լինի 1896ի գարնան. ճիշդ ամսաթիւը գծուար է որոշել:

Սիրելիք,

Երկար նամակ չետոյ կը գրեմք: Առայժմ հարկ եմք համարում հազարդիկ հետեւեալը: Մի քանի ժամանակ կայ, որ սկսել եմք գործնականապէս զբաղուիլ *Ջէյթուսով*(1): «Ղնդհանուր» կոչուած ժողովում այդ մասին խօսուել է. ուրեմն աւելորդ է դրա մասին երկար խօսել:

Շատ լաւ կը լինէր, եթէ առաջուանից պատրաստութիւններ տեսնուած լինէին. այժմ կարելի կը լինէր շարժուել: Բայց ինչ եղել է, եղել է: Այժմ պէտք է յուրջ կերպով զբաղուել: Արդէն մէկը ճանապարհ է ընկել մախնական ծանօթութիւնների համար: Հրաշք համաճայն է այնտեղ գնալու. կը գնան եւ ուրիշները: Բայց մեզ հարկաւոր է մի ազգական հոյժ, որն իսկապէս տանէր այնտեղի գործերը: Մեր կարծիքով անհրաժեշտ է, որ Նիկոլը ճանապարհ ընկնի: Գործը իր ուզածն է. «Կազմակերպութեան» գործերի մէջ կարող է բաւարովին շխտուել: Մենք հաւատացած եմք, որ Նիկոլը կարող է մեծ յաջողութիւն գտնել: Եթէ Ազատու, Ապահի, Հրաշխայի նամակները կարողացել են դեր խաղալ, ուրեմն կարելի է երեւակայել, թէ ինչպէս կ'ընդունուի Նիկոլը: Բացի այդ, շատ հարկաւոր կը լինի կարոն եւս: Կարոյի մասին գրեցիմք Թիֆլիս, յուսալով, որ նա այնտեղ կը լինի: Եթէ Նիկոլը համաճայն է, ինձիքնք ամփոքապէս հեռագրել ձօ՞՞՞՞ն, իսկ եթէ ոչ՝ յօ՞՞՞՞ն: Առաջին դէպքում բոլ առանց ժամանակ կորցնելու գայ նուսաստան, առնի կարոյին եւ Բուզարիա անցնի:

Պէտք է ասած, որ կրեւտի դէպքից յետոյ մամուանդ, ընդհանրութեան ուշադրութիւնը այնտեղի վրայ է դարձրած: Եւ եթէ մեզ յաջողուի յուրջ բան սկսել, հասարակութիւնը շատ մեծ վստահութեամբ կը վերաբերի մեզ: Ի միջի այլոց հնչական երկու խմբերը եւս այնտեղ են ուզում գործել եւ ամէն քանք են քափում մեզ հետ միութիւն կապելու, զգալով իրենց բաւարարուելը: Հենց այսօր մի դիմում եղաւ արդէն *Ջէյթուսով*(1) գործիչների կողմից. դրա մասին յետոյ: Մի խումբ եւս (դարձեալ նոյն տեղը) բացարձակապէս դաշնակցական է յայտարարում իրեն: Մի խումբով հանգամանքները նպաստաւոր են:

Համարներս՝

Ձեր ՌՈՍՏՈՒ

Երուանդի եւ Մամուկի նամակները ստացայ. դրանց մասին միւս անգամ:

(1) *Մածկազէր*:

15) ԹԱԻՐԻՋԻ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Նամակի վրայ տեղ ու ժամանակ չէ նշանակուած: Գրուած է ԺՇԵՆԿԵ, 1896ին. Հաւանարար գարնանը:

Այս բազէիս նամակ ստացայ Սիմոնից. գրում է, որ Howard անունով մի ամերի-

կացի, որ անցեալներում Պարսկաստան է եղել, այժմ Ամերիկայում պրոպագանդա է անում յօգուտ հայերի: Երա մտադրութիւնն է հայերին գաղթեցնել Պարսկաստան եւ այլ տեղեր: Այդ նպատակով նրան առայժմ յատկացրուած է մօտ 10-000 տոլար: Փող տուղները (վերո-յիշեալ լիզան — Գաշնակցութիւնը) չեն հաւատում բացարձակապէս Howardին եւ ուզում են, որ մեր մէկի մասնակցութեամբ կատարուի գործը: Կարծում են, որ այդպիսի մի մարդ կը գտնուի, օր- Բժիշկ(1): Howardի իսկական նպատակն է, ինչպէս գրում են, զենք մատակարարել(1): Ձեզանից է կախում նրա հետ կապը հաստատ պահպանելը: Եթէ նա իր նպատակը լաւ գործ չըրէ, ամփոջպէս տեղեկացրէ՛ մեզ: Փող, չէ՛ք ստանալիս, պէտք է, որ մեր մարզու ատրազրութիւնը լինի: Այս պայմանների մասին որոշ յետոյ էլ կը գրեմ:

Պատրաստում է եւ մի ամերիկացի երիտասարդ գալ այդտեղ, բայց նախօրօք ցանկանում է զգնամբար սովորելու(1) գնալ:

Ձեր՝ ՌՈՍՏՈՒՐ

(1) Մածկազիր:

16) ԹԱԻՐԻՉԻ ԿՈՄԻՏԵՒՆ

Նամակը գրուած պէտք է լինի ժընեւից(*):

15 Մայիս 1896

Սիրելիք:

Զգիտեմ, նախապարհի որ կէտից մի նամակ եմ գրել ձեզ: Այն միայն կ'ուզեմ աւելացնել, որ 3-4 օրից յետոյ գնալու եմ, շատ եմ ուշացել: Տեղիս գործերը շատացել են, տեղացիք էլ դադրել են ու հիւանդացի: Հարկաւոր է մի նոր մարդ: Գրելու ենք Սիմոնին, որ վեր կենայ գայ:

Բարեմներս եւ համբոյրներս:

ՌՈՍՏՈՒՐ

Այն կռըր, որի համար խօսում էինք երուանդի հետ, այդտեղ կը պատրաստէ՛ք, թէ այստեղից ուզարկենք: Շտապեցէ՛ք շուտով իմաց անել:

(*) Աւելցուած է Յովնան Դաւթեանի ձեզ նամակին տակ, 3րդ եւ 4րդ էջերուն վրայ:

17) ԹԱԻՐԻՁԻ ԿՈՄԻՏԵՒՆ

Նամակը գրուած է Վիեննայից: Ժընեւից Պոլիս գիտիս, ճանապարհէն, Հիւանդանոցի ու Հիւանդանոց էր մտել:

16/28 Յունիս 1896

Սիրելիք,

Նամակս գրում եմ, բայց չգիտեմ թէ ձեզանից ով կը կարգայ: Այժմ ո՛վ է այդտեղ, ո՛վ է զմացել, ո՛վ է մնացել, ո՛վ սազ, ո՛վ մեռած... Ասեմք, ես սպասում էի որ նպատակաւիտիս հասնեմ, տեղում հաստատուեմ եւ այնուհետեւ սկսեմ կամեմուտք մամակագրութեան բնակարանի հետ: Զեզ ի՞նչ է եղել, դուք ինչո՞ւ էի այդպէս ժլատ մամակագրութեան մէջ: Ի՞նչ էի սնում, ի՞նչը յազդուեց, ի՞նչը չէ, որքա՞նք հաստատ է, որքա՞նք սպասելի: Ախր սրամբ այնպիսի բաներ են, որ բացի այն որ կետաբերիք են այս տեղացիների համար, *անբարձր* էլ են: Վստայ ընդհարման մասին իմացայ տեղական լրագիրների հետադիւրներից: Մնում է միայն գուշակութիւններ անել: Ինձ բուժում է, որ առային անգամ հայերը լաւ են դիմադրել: յետոյ երեւի տղերքը հետեցել են Բազալից: դրամից յետոյ տեղի է ունեցել արդէն իսկական չարքը, որը պետք է որ ստակալի եղած լինի, ի նկատի ունենալով տանկական աղբիւրի ցոյց տուած թիւը (400): Գնա լաւ է, որ դրամով վերջանայ: Անշուշտ գանգաւան տեղերից քափուելու են Բազալի վրայ, գիւղերն էլ գուցէ բոլորովին ոտնատակ արուին: Ի՞նչ դիրք էի բռննելու դուք: Բայց կարծեմ կատարարութիւնը ձեզ շատ է խոնգարելու, ժամանակ չի տալու մտածելու: Յովսէփից եւ Ռակամից խնդրել էի հեռագրով յայտնել ժընեւ ինչ որ պատահելու լինի: Ազդեմք կատարել՝ են խստումք: Այստեղից (Մարտ-Նոյաբար- հասց-) հեռագրով յիշեցրի ձեզ փող խնայել պետք է չայս դէպքում: Ինչ որ է, խնդրեմ նամակս ստանալուց անմիջապէս պատասխանէք եւ կամեմուտք կերպով շարաքը, գոնէ երկու շաբաթը մի անգամ նամակ գրէք: Ի՞նչն է արդեպիւմ: Զեռագիր միշտ կարող էի ուղարկել Յունանի անունով, կը ստացուի (միայն սնունը եւ ազգանունը):

Ես էլ տես ուղիղ երեք շաբաթ է պտակած եմ հիւանդանոցում, որտեղից եւ գրում եմ այս նամակը: Կը մնամ գուցէ դեռ 10-14 օր, իսկ հիւանդանոցից դուրս գալու յետոյ ըստիւրցած եմ վերադառնալ կրկին ժընեւ եւ միաժամանակ այնտեղ մնալ, մինչեւ դրութեանս որոշուելը այս կամ այն կողմը: Տարիների ընթացում կուտակուած հիւանդութիւնները, որոնք ոչ մի ժամանակ չեն բուժուել, միացեալ ուժերով ինձ հիւանդանոց էջեցին: Այս Բանի մը օրերս ես ինձ մինչեւ իսկ շատ լաւ եմ գգում- տեսնեմք: Այնպէս որ իմ Պոլիս գեղայ մնաց, չնայելով, որ ամէն պատրաստութիւններ տեսնուած էին մտնելու համար: Իսկոյն յայտնեցի Վարդին, որ շուսպի իմ փոխտանի գնալու: Երկուսայ ստացած նամակում գրել էի, որ արդէն պատրաստ է եւ սպասում է առային նաւին: Գուցէ նա այժմ արդէն տեղումը լինի: Դոյն տեղը ճանապարհ է ընկնում Միխայէլը (Տէր Մարտ-), իսկ շուստով կը գայ եւ Սըմբատը(2): Եւ կամ ուղղակի այստեղ կը գայ: Այնպէս որ մարդու պակասութիւն չի լինի այնտեղ:

Արդէն ձեզ յայտնի կը լինի այստեղի մի Բանի անխորժութիւնների մասին: Գործերը բարդացել են: Յոն- հիւանդ է, եղած ուժերը բաւարարութիւն չեն տալիս: Կտրիդակցելուց յետոյ վնասներն արտախրել Անտոնին, զգալով միեւնոյն ժամանակ, թէ որքան մեծ կուրուտ կը լինի մեր այնտեղի գործերի համար: Ուրիշ կերպ էլ չէր կարելի վարուել: Ե՞րբ-շակայի հարցը նոյնպէս լայն նշանակութիւն ունի: Միեւնոյն ժամանակ գրեցի Անուշին, որ գայ գոնէ միաժամանակ մնալու պայմանաւ: Գրանից այդ հարցի վերաբերմամբ համարեալ թէ բացասական պատասխան ստացուեց (ստացայ ուշ, այստեղ): նամակս լաւ չէր հասկացել: Անտոնից դեռ դրա մասին ոչինչ չկայ: Իսկ մինչեւ այժմ ստացուած նամակներից պարզ է, որ նա չի կարող բողբնել, հետանալ: Առայարկում էին ինձ մնալ, բայց ես մերժեցի եւ

խոստացայ կանոնու որ կերպով աշխատակցել Պոլսից, որը ունի շատ յարմարութիւններ: 1) կազուած է բոլոր միւս տեղերի հետ, ուրեմն, այնտեղ կարելի է լաւ ետեսել քնդհանուր շարժման: 2) կազուած է եւրոպայի հետ՝ կարելի է ետեսել դիպլոմատիային: 3) Ազգի- յու էի *անշկապ*, կոմմունիկ պարագայունք չլի ունենալու, ուրեմն ազատ ժամանակ միշտ կը լինէր: Այնտեղ աւելի յարմար կը լինէր բան թէ ժընկուտ, ուր բաւականաչափ ու բազմա- ստակ աղբիւրներ կան կանոնաւոր պարագայունքի համար: Հա՛, մտառցայ ասել, որ այն- տեղ ունենէր արդէն երկու ինտելիգենտ ընկերներ:

Այսպէս, ուրեմն, ես կրկին վերադառնում եմ ժընկուտ, որտեղ կը սպասեմ ձեր նա- մակին:

Մի էլի էլ միւս տեղերի մասին:

Բոլոզարիայում, Թուրանիայում, ինչպէս գրում է Վարդը, դեռ կանոնաւոր կազմա- կերպութիւններ չի յաջողուել առաջ բերել, չնայելով, որ մեզանից մի քանիսը եղել են այն- տեղ: Իրա պատճառն այն է, որ մշտական մարդ չունենէր այնտեղ: Գնում են, խոստանում են, ետեսում են, մտածում են: Ամերիկա նամապարի է ընկել Նէլյոր: Գրան յարգողու է շատ տեղեր կազմել կոմիտեաներ, բայց մի հանգամանք խոչընդոտ է հանդիսացել փոք ժողովելում: Բանից դուրս է գալիս, որ դրա համար անհրաժեշտ է կազմել հրապարակական միտինգներ, սրից յետոյ միայն կարելի է ձեռնարկել հանգամանկութեան, իսկ Նէլյորին նամապարից կը- րոզ են երեսակայել նրա շշկում դէմքը, երբ նրան առաջարկել են հրապարակ դուրս գալ եւ նա ասել: Ենդեր նարահատ ետեղերի հետադրի աստից է խօսում եւ Յոսանին կամ Խաու- ֆին պահանջում խօսալու համար: Նէլյորի ամբողջ գործը կը քանդուէր, երէ մեր ճմուռքայ ոչխարներին» մէկը խելի չգար: Բանն այն է, որ Ամերիկա պոլսեցիների կողմից էլ մէկ տանկատանցի էր գնացել: Ամերիկա հասնելուց յետոյ, նա համազուտ է, որ ճիւղասկզա- կան» լինել չի հարկաւոր եւ միանում է տեղական շէշկուտին» կուսակցութեան հետ: Այդ դեռ բաւական չէ՝ նա դեռ աշխատում է Նէլյորին էլ իր կողմը գրաւել: Այդպիսով, նա փոխա- նակ օգնելու Նէլյորին, սատակի նրան խնդարում է: Վերջերս նա գզգացել է, տեսնելով իր բայի վաւասակարութիւնը, միտցել է Նէլյորին: Իրբու տանկատանցի, նա, ի հարկէ, բոլո- ռոլին բնասանութիւն կը տայ ամերիկացիներին խօսալու պահանջներին: Հիմա, ինչպէս գրում են, տեղական գործերը լաւ են զնում:

Այստեղացիների եւ պոլսեցիների ձեռնարկած գործը Ջէլյորին վերաբերմամբ զփխա- կո» կրնէ: Կիպրոսում կոմիտեա էր կազմուել, ինտելիգենտ ուսանող ուժեր էին գնացել, բայց այդ բոլորը ապարդիւն անցաւ, սրովհետեւ նամապարիները բոլորովն կարուած են ե- դիլ: Իսկ միւս ծրագիրը չեն իրագործել (Ջէլյորին շրջակայում գործի կառավարու- րեան գլուխը խօսեցելու համար), որովհետեւ շրջակայն արդէն աւերուած են եղել: Այնտեղ էր գնացել Միք. Տէր Մարտիրոսեանը, որը, ինչպէս գրեցի, արդէն Պոլսոյ նամապարիին կը լինէ: Զարմանալի մարդիկ են մերոնք: Տփիսում ուղարկում էինք մի քանիսին հարուստների մօտ զինքի համար փոք ժողովելու, եւ նրանք, որոնք զնում էին հարուստներից համագելու, տեսակցութիւնից յետոյ դատարկ ձեռքերով վերադառնում էին եւ *աշխատում էից Համագել*, որ շեղափոխութիւնը այսպէս է, այնպէս է, որ սպասողական դիրք պէտք է բռնել եւսայն: Մարդ ենք ուղարկում Գաշնակցութեան համար հարողելու, նրանք մի էլի պարտելուց յետոյ դառնում են Գաշնակցութեան երդուեալ բշմամի (եմտ. երուսակ): (3) Մի՛հայելի վրայ կա- տարեալ յոյս ունէինք, դա էլ եզրիպատից անցնելիս, փոխանակ իր յանձնարարութիւնը կա- տարելու, ենթարկուում է մի քանի պրօծնկոտքների ազդեցութեան եւ սկսում է միութեան» խնդրով գրաւուել: Ամէն տեղ կարելի է գտնել մարդիկ, որոնք ուզում են իրենց գործի ցոյց տալ, բայց չգործել: Պաշանաւորելով մի քանի այդպիսիների հետ, նա երկար նամակնե- րով աշխատում է համագել հմբարկութիւնը, որ լաւ բան է միութիւնը եւսայն: Մի կոչ էլ են գրել Վերոյակային, նոյնը շէշկային: Մագալում նա է, որ այդ միաժողը աւելացրել էր, որ մենք աշխատենք որքան կարելի է շուտ տպագրենք, թէ չէ շէշկայից կը տպագրի առաջինը եւ մեր վարկը կը ձգի: Համագուած լինելով, որ շէշկայից շուտով չի տպագրի եւ մեր վարկը չի ձգի, մենք էլ տպագրեցինք, բողոքելով յօղուածագրին մի էլի էլ մտածել իր ուսուցիչա- տական ձեռնարկութեան վրայ: Այդ ճմուռքեան» խնդրից երեւի մենք երբեք չենք ազատուե- լու: Այդպէս էր եւ համագուեալ Մայրոյեանը, որը այս տարի դարձել էր ամենաբուռն դաշ- նակցական եւ ստոււ էր, թէ համագուեցինք, որ զգրանց հետ չի կարելի գործ ունենալ: Այդ-

պէս էր եւ վարդը: Երեկոյց նամակում գրում է. քէ յա նանայելով դրանց, այժմ իմք ճիւղերեան հարցի ամենակատարի քշնամին է: Կարծես ամէն մի դաշնակցական սեփական ինչեղով է ուզում հասնել ամէն բանի, կարծես նա անպատճառ պէտք է անցնի ճիւղերեան» հարցի նամակարկը (մի ժամանակ ես էլ էլի այդպէս): Ձեւ, ակօղար, մենք շատ ենք ինքնուրոյն. պէտք է էիչ յիմարանամք, որ գործը ստաց զնայ: Յեղափոխութիւնը խելով մարդիկ չի սիրում:

Տանկական յեղափոխականներին հետ յարաբերութեան մէջ ենք: Բայց դժուար քէ դրանցից բան դուրս գայ, որովհետեւ ակօղարը հետ եւս միայն ամուսնով են յեղափոխական: Ալէկի վերաբերմամբ դուք շատ անտակտ էք վարուել սուպով նրան ընդամենը 4.5 հատ: Երէ իսկապէս չէք ուզում, այդ ուրիշ բան է. այն ժամանակ դուք բոլորովն մերժեցէք դրա հետ գործ ունենալ: Իսկ կիսատ-պատա բանից ոչինչ դուրս չի գայ: Մենք բոլորովն չենք կարողանում օգտուել համագամակներէ: Իմ խորին համոզումն էր մեր իսկական խմբից 20ը պակաս չինի, այնքան մեծ նշանակութիւն չի ունենայ, մինչդեռ այդ 20ը Ալէկի ձեռնում կարող է ստեղծել ազդուութիւն գտնել. կարելի էր գլուխ բերել մի գործ, որն իսկապէս աչի կ'ընկնէր. դա կայնուած է աւելի գործող անձանց նապակցութիւնից: Այսպէս յարմար թուէ ձեռնից բաց բողոքել չի կարելի: Գարծեալ աչիցերը այն կողմը դարձրէք, մանաւանդ վերջին դեպքերից յետոյ ոչ քէ 20, այլ 50 եւ աւելի էլ կարելի է յատկացնել այդ բանին: Գրա հետ միաժամանակ երէ Տէրսիմն էլ շարժուի...

Գրել էի, որ այն 10-000ը փաս դուրս եկաւ: Այդ արդէն անպատանի հարուած էր. Իսկոյն այստեղի գումարից մտա 1500 ֆր. մարդու ձեռնով ուղարկեցինք Բագու. ձեռք փոխադրելու համար, իսկ 1000 ֆր. էլ ուրիշ նանագարեով պէտք է ուղարկէլին: Երեւի արդէն ուղարկել են, ստացած կը լինէք:

Այստեղ աշխարհից կարուած չեմ, համարես ամէն օր նամակ եմ սղանում ժրնեից. տեղեկութիւններ միշտ հազարդում են, բայց քէ այնտեղ էլ ոչինչ չգիտեն այդտեղի գործերի մասին: Հիւանդանոցում մէկը կայ, որ փրանսերէն խօսում է. նա է քարզմանում հետազոյրները: Լուրեամբ իմէ կայ այդտեղ. իմնց եղան այդտեղի տղերքը. իմնց եղան նիկոլը, Պետուն, միսները: Ո՞վ գնաց, ո՞վ մնաց, ո՞վ է եղել այդ ժամանակ բազմում, ո՞վ է սաղ, ո՞վ մեռած: Արիստակէսը ո՞րտեղ է: Այդ անպիտանը ինչո՞ւ նամակ չի գրում:

Համարյոքներս բոլորիդ...

Ձեւ՝ ՌՌՍՍՍՐ

Հիւանդ չլինէի, այսօր երկար նամակ չէի գրի:

(1) Մար-Շիման. (2) Սմբատ Կալաթրեան — Բորխա. (3) Նեոք Գէնջեան, Երուսաղէզ Ղազարեան:

18) «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԿՐՈՒԹԵԱՆ

Համակի վրայ անձանքի մեղքով մակագրուած է. Յունիք. 19, 96, Վառնայ: Անուշտ, սխալմունք է, տակը գրուած է «19 յուն.», նշանակում է՝ 19 Յունիս:

Սիրելիք,

Նամակից դեռ ոչինչ չեմ ստացել: Երէկ մի նամակ գրեցի Ալիպին, յայտնելով իմ հիւանդութեան մասին. սաւաշարկեցի, որ իմնց իմ փոխանակ գայ, իսկ ես ստուգանալուց յետոյ կը գամ ետեւից: Տեսնենք, նա ինչ է պատասխանում:

Գործերն սկսուել են խառնուել: Երկուսն ևն ազգրից պարզ է, որ վաճառք համ կուտարած (կամ աւելի լաւ է, տակ կ'օր) է եղել, իսկ բայտն: Գործը կարող է տարածուել եւ սնկարտնառ կը տարածուի վաճառքովանում, մասնաւոր կըր Պարսկաստանի խմբերն անցելն, էլ էլ միայն չեն անցել: Գրան կը ևնուեն կըրբումի շքանայի խմբերի ընդհարումն: Այդ ժամանակ Գոլիար չպէտք է անտարբեր մնայ, այնտեղ պէտք է շտապել մի բան անել: Պարսկաստանից կարող էլ ևնուելը կտարածի մասին: Ենդրել կամ, որ երէ մի բան լինել, սնկարտնառ ևնուարեն: Թաւանները ճշտուելուցն արդէն գլուխէ: Երեւմ, գործի եղելութիւնը գրէ Պոլիս, բայ Ալիպիւն(է) անցկացնեն, իսկ ես կը գնամ 3 շարքից յետոյ: Յոյս ունեմ, կիւսնուելուս չի խնցարի:

Զեր՝ ՌՈՍՏՈՒՄ

19 Յուն- 1896

(1) Վարդ Գառնիկեան:

19) ԹԱԻՐԻՋԻ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

3 Յունիս 1896, Վիեննա

Միտ մի շարք ստաշ մի նամակ էլ եմ ուղարկել Ջարք- հասցեով:

Ստացայ երէի Դիկուի նամակը: Ակորում կարծեցի, որ զէպից յետոյ գրած նամակ է (անգլիական լրագրիներում կարդացել էի, որ փախստականները դէպից յետոյ գնացին դէպի Գոլիարտաւան, աւերելով եւ այրելով ճանապարհի վրայ գտնուած տանկական գիւղերը, այնպէս որ մասամբ տեղի ունէի կարծելու, որ Դիկու էլ դրանք մէջն է եղել): Սաստիկ ուրախացայ, կարծելով թէ ստոյգ տեղեկութիւն կը ստանամ պատահածի մասին: Բայց, զրոքախտարար, տեսայ շուտով իսկութիւնը, այն էլ մի այդպիսի անսպասելի իսկութիւն: Զեմ կարծում, որ յաջողած լինի սպերանց ապաստել, երէ միայն նրանք մնացել են բանտում մինչեւ դեպքը, որովհետեւ տանիկ կտաւապարութիւնը հանգիստ չի բռնի: Նրան, ի հարկէ, կը պաշտպանեն եւ օտար պետութիւնները, մասնաւոր ուսաց: Պարսիկ կտաւապարութիւնն էլ ուղեւոր-չուղեւոր, պէտք է սկսի իր կալածանքները: Արդէն ով գլուխ, դայմադարը ընկած լինի...

Մի վատ միտք է մտել գլուխս, զորս չի գալիս: Այժմ ի՞նձ բուռն է, որ ևնչակեանները օգտուած կը լինեն այն հանգամանքից, որ մեր ուժերը բացակայ են եղել բազմից եւ սնկարտնառ կը լինին շուտով շքի բան սարքից, որ դարձեալ իրենց անունը փայլի: Աստուած ապաստ, երէ այդ նրանց ըրած բանը լինի, էլ դրանց ձեռքից չենք պրծնուլու. աւել տեղ կը հուսաւանեն, որ իրենք են, որ կան: Մինչեւ այժմ մեզ յայտնուած մի այնպիսի գործ կատարել, որ մեզ վրայ դարձնենք ընդհանուրի ուշադրութիւնը: Մենք դարձեալ *արտաքին* ձեռի վրայ, անունի վրայ ուշադրութիւն չենք դարձնում: Ի՞նչ եղան մեր *զբոսակները*... Գոնէ այդ էլ մէլոյան բերուի: Մեր ուժերը շատ, մեր կատարած գործը անուստնառ մեծ, բայց էլի նըրանց անունն է տարածուել եւ մինչեւ իսկ մերոնց կատարած գործը նրանց անունով է կնկնում:

Գրա շնորհիւ 26 յակեան կուսակցութեան ոչ միայն յայտնուած է իր գոյութիւնը պահպանել, այլ եւ մրցել մեզ հետ... Կարծես թէ մեր *ուժը* պատճառ է դառնում մեր բուռնութեան: Թէ մենք չենք կարողանում օգտուել հանգամանքներից, դրան ապագոյց հէնց Դիկուի նամակը: Նա մինչեւ իսկ գլուխում է յիշել նամակում բոլոր ընկածները անունները (յիշում է

միայն Շէրոյին), խոստանում է յետոյ գրել: Բայց արդե՞հ կ'անը - կը նկարագրի արդե՞հ հազար ու մի բաներ, որոնց սկանառես է կզել... չե՞մ կարծում: Բնական էլ դեռ տակազմում է. քէ ուղարկածը չապագրել. կարծես պարտից կատարարութե՞նդ էնաց Վերջոյն ի նամուրին է սպասում, որ նրանց ազատ կամ դեռ բանաւում պակի: Պարսից կատարարութե՞նք հաստացած չէ. որ դրանք յեղափոխականներ են: Իր գագրտկանն է մինչեւ այժմ էլ արդէ՞ կատարել...

Նիկոլը գրում է, որ չընկառնեմ, կըք սկսին ծիծաղել իմքի բռնուկու վրայ: Ինչ անեող մնայ, չեն համարձակուի: Ընթ կոչը պարսից կատարարութեան նկատ չէ: Ինքն էլ կերպ անմտութիւն կը լինէր վարուել:

Գեռ էլ ի մի շարքը պետ է մնա՞մ, եղիս դուրս եկաւ - կիսանդամոյի շարքանքն ի՞նչ երկար են լինում... Լեզու չգլխամալուս պատճառաւ կամորեւս ամբողջ ար լուս եմ մընում. կնձ ու ինձ եմ տրում. ակամայ ամէն տեսակ մտեր գլուխ տակնուկրայ են անում. անաւանց դիչերները:

Լիւսն Խարգսանը եկել է ժըմեւ... Ընթ տեսնեմ այդ ինչպէս չեն կարողացել ձեզ գրիչներ հասցնել: Կրանք ինձ խոստացան մեծ քանակութեամբ, մինչդեռ Ընթան ճամակից երկուս է, որ իրենց խոստումը չեն կարողացել կատարել:

Ընթամբքը սպասում եմ ձեր նամակին:

Ձեր ՌԱՍՏԱՆԷ

20) ԹԱԻՐԻՁԻ ԿՈՄԻՏԵՒՆ

29 Արաստ

Սիրելիք,

Լինելով կատարեալ անորոշութեան մէջ, չիմանալով, քէ արդե՞հ ստացուե՞լ են իմ նախկին նամակները, քէ ոչ, գրում եմ այս անգամ այս կարճ նամակը:

Արդէն ստացած կը լինե՞մ Վարդույ Յիշատակինչ գրուելը: Եռան ձեռով, նայն ծրագրով կարելի է կազմել միւս բազմութիւն համար. դա շատ հարկաւոր է: Ուտի, կամ դու կադմէք եւ ուղարկէք եւ կամ քէ չէ կիւր ուղարկէք. մենք ինձներս կը կազմենք:

1) Կատարածից ստաց կզամ դրութեանը, սկսել հետուից, պատմական ձեռով ներկայացնել շարժման զարգացման քնարցքը, հերոսները, նահատակներն անունները, գործերը: Ուղարկեցէ՛ք եւ եզամ լուսանկարները: Այս պատմական մասը Կարմույ վերադարձումը բողոսած է որոշ պատճառներով:

2) Կուրի նկարագրութիւնը ամփոփ գրած:

3) Ընկած հերոսները կենսագրութիւնները եւ լուսանկարները:

Ձեր գլուխը խտր կը լինի, գուցէ չկարողանա՞ք բոլորը կատարել. բայց աշխատեցէ՛ք զոնէ հուս նիւր մատակարարել: Գուցէ մինչեւ այժմ այնքան ամփոփ գտնուեցա՞ք, որ չուղարկեցիք Պետոյի մասին ոչ մի տող: Այս պատճառով նրա մասին միշտ յետաձգում է:

Առաջին երկու կէտերը ծայրայեղ զկարում այստեղ էլ կարելի է գլուխ քերել, բայց ինչդրում ենք, որ վերջին կէտը անպատճառ կատարէք:

Այս օրերս հրաւեր ստացամք Փարիզի «Հայկական Ընթարի»-ից ուղարկել մի պատգամաւոր Փարիզ, Հոկտ. ամսին կուսակցութիւնների համերաշխ գործունէութեան մասին խո-

սկիւռ համար: Հրատեք կ'ընդունենք: Արդէն գրել ենք և ուրիշ տեղեր, հարցնում ենք այժմ ձեր կարծիքն էլ: Քրէ. ր. ինչպէս է հղի ձեր յարտերութիւնը երկուսի հետ էլ անցնուում, ինչ փորձեր է արել, ինչու յաջողութիւն չէ՞ գտել և ինչ պատճառներից դրդուած նախկին արմենականները դարձան մեր կողմը. բայց խնայել և եր ուզարկէ՞ք, չուշացնէ՞ք:

Անտոնը գրել էր այդտեղ անցածների մասին, որ ձեր մէջ կարծիքների տարբերութիւն կայ և րէ ձեզանց մէկը Թիֆ. է գնալու խորհրդակցելու համար:

Կարծում ենք, որ ժամանակն է մի ընդհանուր բան գումարել այնպէս, ինչպէս Ռշին: Մեր կարծիքն է, որ այդ բանը յարմար է Հոկտեմբերին և արտասահմանում: Առաջ կը կայանայ մի մասնուոր այնպէս, ինչպէս ամէն տարի Ֆրանսարին կայանում է, կ'ընտրութիւն 2-3 մարդ, որոնք նամակարի կ'ընկնին արտասահման: Ապտում ենք ձեր կարծիքին տեղի և ժամանակի. իսկ գլխաւորապէս նպատակայարմարութեան մասին: Ուրիշների կարծիքներն էլ իմանալուց յետոյ, կը յայտնենք ձեզ:

Յանտեր(1) վաղուց է նամակարի ընկել դէպի *Կ. Պոլս(1)*: Հասել է քէ չէ, դեռ յայտնի չէ: Ապտում ենք նրա նամակին:

Պալաչ խառնակութիւնների մասին արդէն իմացած կը լինէք: Մեզ դեռ որոշ բան չի յայտնի: Այնտեղ են *Ալբեր, Մարտիրոս և Մարտ Կաշատրեաներ(1)*:

Մեր ընկերներից երկուսը Լոնտոն են հղել և ծանօթացել են Հնչակեանների հետ: Գլխաւորը և մասնաւոր կ'ընը անտանկի են: Մէկի տեսլով, միտնեքը շատ լաւ են երեւում: Գրանց մէջ խառնակութիւններ կան, գուցէ շատ շատերը բաժանուեն:

Այս աճառ երթալական ուսանողների հաստ էր սկսուել դէպի մեր բաղաւրը: Առաջ էկան Նամսիի ուսանողները, ծանօթացանք և յա տպաւորութեան տակ բաժանուեցինք: Այժմ էլ սկսել են գալ գերիմանականները, կան և ուսաստանից: Մի քանի ժողովներ ենք ունեցել, այս երկուսը էլ մի ժողովի նման բան կ'ունենանք: Հետեւանքները վատ չեն մեզ համար: Այստեղ է և հայրենակիցս՝ *Անուշ(1)*:

Սիմոնի յաջողուել է Ամերիկայում կազմակերպել 13 կոմիտէներ բուն դաշնակցական: Բացի այդ, հաստատուել է այնտեղ մի կազմակերպութիւն ևս, որը կապուած է լինելու բացառապէս մեզ հետ: Այդ կազմակերպութիւնը ստադիոն դրամական միջոցներ կ'ունենայ. ամերիկացիք են լինելու օգնողները: Անունն է՝ «Հայկական Պաշտպանութեան Գաշնակցութիւն»: Յրովհետեւ Սիմոնը չէ կարող գլուխ հանել իր միամտութեամբ, գուցէ շատ խաչագողներ օգտուին դրանից, ուստի Սիմոնը վերադառնալու է, իսկ նրա տեղը գնալու է (արդէն նամակարի է ընկել) Եւստոփեանը:

Բարեկներս և համբոյրներս:

Ձեր ԹՈՍՏՈՍ

(1) *Մածկաղբ:*

21) ԹԱԽԻՐՁԻ ԿՈՄԻՏԵՒՆ

6 Սեպտեմբեր 1896

Սիրելիք,

Ես շատ նամակներ եմ գրում ձեզ, բայց պատասխան չեմ ստանում:

Պալաչ կուռի մասին արդէն իմացած կը լինէք: Տղերքը լաւ էին մտածել, բայց դար-

ձեռք խարդախ դիպլոմատիային են գտնվում: Մտաբերում դրանց բանը են ստանում: Տեղացուց պատրաստությունը՝ լաւ ցոյց անելու՝ չի յաջողում: Արեւի փառաւոր ցոյց պատ է անելին փարիզի հայերը. ինչպէս եւ այստեղի ուսանողութիւնը: Ինչպէս երեսում է, նրանց կենտրոն կը բշխն: Պոլսից անմիջական տեղեկութիւն գեղ չունինք, բլեւ համակներ ստանում ենք: Նրանք կարծում են, որ եկողները մեզ հասած կը լինին եւ պատմած:

Հասարակութեան վրայ տպագրութիւնը ստատիկ է, մինչեւ իսկ բշխման քերքերը խնամարում են այդ երեսական Բայի առաջ: Սատուի ցանկութիւն կայ ամէն տեղ դրանց տեսնել, խօսեցնել եւ յուսանկարները ունենալ: Արդէն այդպիսի դիմումներ եղել են մեզ, դեռ աղբիւր տեղ չհասած:

Հետեւում է մասին միայն այն կարելի է ստել, որ դիպլոմատիայի մէջ երկուդ է սկսել սիրել, տեսնելով հայերի յուսահատական անձնուրաց Բայերը:

Շուտով տեղեկութիւն կ'ունենանք: Չեք ուղարկած մամակները վառի մասին ստացանք: Աշխատեցէ մի Բանի բան գրել Պետոյի, նրա հետ ընկածներին մասին: Մի առանձին գրութիւն կը երատարակենք, երէ չկարողանանք համարի մէջ գեղեցիկ:

Ուղարկեցէ որքան կարելի է շատ տնտեսական(1) եւ որքան կարելի է շուտ, միայն առանց *ուսական վրայի(1)*:

Աշխատեցէ շուտ շուտ մամակ գրել, ծախի մասին հոգ մի՛ ընէք: Նամակագրույմ, ներք այստեղ անհամեմատ քանկ են ծախում Բան բլե իսկայեւ արժեն, մանաւանդ հանգուցեալ Շահի պատկերովը: Երէ կարողանաք նոյնպէս հասնել ու ուղարկել, շատ մեծ ծառայութիւն արած կը լինէք մեր գրագրին: Համաք չեմ անում, շատ է քանկ ծախում:

Մի պարոն է գալու այդտեղ, Howard: Նրան բժշկի անունն ենք տալու:

Չեք՝ ԹՈՍՏՈՍ

(1) *Մամակագր:*

22) ԹԱԻԻԶԻ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Նամակի վրայ ժամանակը չէ նշանակում: Գրում է Վիկտորիայ վերագտնաւորը Երէք տմիս յետոյ: Ռոստոմը Վիկտորիայ Թրեւ, Եր գնացել է՝ՍԳ Թ. Առլիսի կէտերին, ուրեմը, Նամակը գրած պիտի լինի Հոկտեմբերի կէտերին:

Այս բողեւի ստացայ կարագետի(1) մամակը, որը պարզ տպացոյց է ինձ համար, որ իմ բազմաթիւ մամակները չեն ստացուել, որովհետեւ այդ մամակների մէջ մէկ մէկ կարագետին էլ էի մի Բանի խօսք գրել:

Նամակները գրել եմ երբէ հասցէներով, որ ինձ տուել էր Տաշրեանը:

Կարագետն իմ մասին տեղեկութիւն է ուզում: Արդէն յայտնի կը լինի նրան իմ գնալը եւ Վիկտորիայ վերագտնաւորը: Ինձ հարկաւոր էր երբեք ամիս մնալ այստեղ եւ ապա նորից մամակարե ընկնել: Երեք ամիսը լրացել է եւ ապառում եմ, որպէսզի հնարաւորութիւն լինի մուտք գործելու: Արդէն այնտեղից էլ գրում են, որ կարիք են գրում մի ընկերոջ:

Թող կարագետը շուտ շուտ մամակ գրի սուս:

ԹՈՍՏՈՍ

(1) *Կարագետ — Կարո-Արխանգէլս Զօրեան, Ռոստոմի Լեզուրը:*

23) ԹԱԻՐԻՁԻ ԿՈՄԻՏԵՒՆ

13 Հոկտեմբեր 1896

Սիրելի ընկերներ,

Ստացուած են Անտոնի ուղարկած նամակը եւ ցուցակը: Իսկ Մանուկեանի գրածը (կարագրեալի նամակի մէջ) միայն 4-5 օրից յետոյ նկատեցի: Բող ներուի ինձ այս անփութութիւնը:

Խնդրեմք շուտով տեղեկութիւն ուղարկել Նշան Գասպարեանի (վանեցի) մասին, որն իրեն Ամերիկայում յայտարարել է վանի բոսիլոյար- առաջ էլ եղած է Արնէշի զանձապահ(?), ի՞նչ տեսակ մարդ է նա- կարելի՜ է նրան հաւատալ: Մերոնք նրան ուզում են *սովորեցնել ու- ժանակ(1)* եւ իր հայրենիքն ուղարկել:

Առաջ էլ գրել էի, այս անգամ էլ կրկնում եմ- աշխատեցէ՛ք շատ շուտով ուղարկել *անցազրէր(1)* առանց *ուստակտե վիզայի(1)*:

Տեղեկութիւններ գրէ՛ք շուտ շուտ:

Ձեր՝ ՌՈՍՏՈՄ

(1) *Մածկազրէր*:

24) ԹԱԻՐԻՁԻ ԿՈՄԻՏԵՒՆ

13 Նոյեմբեր 1896

Սիրելիք,

Ստացանք վստահի գրած վերջին նամակը (21 Սեպտ.): Որովհետեւ բացի Թարիզ ուղղած բազմաթիւ նամակներից, նամակներ էի գրել եւ Սալմաստ, ուստի այս նամակի պատասխանը քիչ ուշացրի:

Ալէքի մասին այստեղ միայն այն կ'ասեմ, որ գլխաւոր ուշադրութիւնը պէտք է դարձնուած յինքը նրա միտիայի վրայ եւ ոչ նրա անձնատրուքեան: Ալէքին եւ շատ լաւ եմ նախուհի եւ ինձ այս պատճառաւ դարձեալ ձեզ եմ մեղադրում, որ նա ձգձգում է իր գնալը: Ի նկատի ունենալով նրա առաքելութեան անհրաժեշտութիւնը, մանաւանջ այսպիսի մի բռնակէին, առաջարկում եմք, եթէ դա անյարմար է դառնում, մի այլ, աւելի հաստատ միջոց գտնելու եւ նրա ծրագրիը իրագործելու: Ո՞վ է այդ Արամայիսը, Յունիյի Արամայիսը լաւ չէ՞:

Իսկ ինչ վերաբերում է հելլագարին(1), այդպէս էլ պէտք էր սպասել: Երբ Թիֆլիսից ամէն մի նամակում գրում են, թէ նա խորեց, եւ յգիտեմ որբախանա՞մ, թէ տիրեմ, որովհետեւ սկզբից ոչ մի հաւատ չունէի դրա վրայ եւ բոլորովին հակառակ էի:

(1) *ԽԼԿԵՐ*:

հետամուտ ես գրել, թէ ինչու 10-000ր շատացուեց. սպասում ենք: Ի միջի այլոց ո՞վ էր խոստացողը:

Այստեղից ձեր բոլոր փողերը յես են ուղարկուած, չնայելով, որ կարիք ունէիք: Հազար ֆր. ուղարկուած է ձեզ պ. Թոմասեանների միջոցով Մոսկուայից, իսկ 1-500ր ուղարկել ենք Բագու, որ ձեզ հասցնեն: Ար ստացածը ո՞ր մասն է:

Պետոյի պատկերը մենք ունէինք, կենսագրական տեղեկութիւններ բխենք չկարողացանք ըստանալ: Այս պահանաով դիտարկեցաք մի կարճ, ընդհանուր բան սարքեցի: Գրանից յետոյ միայն ստացուեց կարմրաքիչիկ գրած կենսագրութիւնը: Դա կր հրատարակենք գրեթէ մէջ շտապ Յիշատակին նուիրումը: Թող կրտանողը մի ամփոփ բան գրի նրա վաճառ կենանից: Այժմ պատրաստուում է Պոսոյ վերջին դպրերի առթիւ մի բրոշուր: Այնպէս արե՛ք, որ դրանից յետոյ կարողանանք ձեռնարկել վստիներ: Հասցրէ՛ք որքան կարող էք լուսանկարներ ու կենսագրութիւններ... Թիֆլիսից ոչ մի բան չի կարելի սպասել:

Ի գուր սպասեցիք ձեր հարսանիքի նկարագրութեան, ոչինչ չեղաւ: Վերջապէս, ա՜մօ՛ք է՛, ա՛օ՛, գունէ ինձովից անաշխէ՛ք. ես որ գրում եմ, ձեզ ի նչ է եղել:

Միտիքան ինզրի համար ուղղակի դիմում եղաւ Հնչակի կողմից: Մենք պատասխանեցինք, թէ աւելի լաւ ենք համարում բանակցութիւնները սկսել միայն այն ժամանակ, երբ վերջնականապէս կազմակերպուած կը լինին. իսկ մինչեւ այդ ժամանակը մենք պատրաստակաւոր թիւն յայտնեցինք մասնաւոր կերպով իրար հետ տեսակցելու ու իրար նանայելու: Այդ մասնաւոր տեսակցութեան համար եկել էր մէկը, որի հետ իտեցինք գլխաւորապէս ազգեկողոմսեցման մասին: Նա յայտնեց, թէ շատով կը սկսուի պաշտօնական դիմումները: Սպասում ենք: Շատ էլ մեծ յոյս չենք դնում դրանց միտքեան վրայ, մասնաւոր որ դրոցից մի քանիսը, մասնաւոր կրփխարք, շատ կասկածելի անձնատարութիւններ են: Առայժմ դրանք իրար կրծում են:

Ստացանք ուղարկած քղերից, շնորհակալ ենք: Մարկանքեր քաւականին քանկ են. աւելի քանկ են ճրանք, որոնք այստեղ ուղղած նամակների վրայ են լինում:

Howardից այլեւ լուր չունինք: Շատով գուցէ այստեղ գալ մի հարուստ եւ ազդեցիկ անբրկացի հայ. նա մեզ տեղեկութիւն կը տայ եւ Howardի մասին:

Մրցութիւնքն ուղարկուած են (100 օր.) թէ հարկուոր է, դարձեալ ուղարկեցինք: Հայրենակցիս ստացած 20 ր. մասին տեղեկութիւն չունինք. դիմէ՛ք իրեն, նա այժմ Մոսկուայում է:

Լուսն պարպում է, թէեւ վախեցաւ աշնան գնալ քննութիւններին. լաւ է ապրում, քէֆը լաւ է: Լօքի է:

Վաճառ նոր կտուի մասին դուր դարձեալ, ինչպէս մենք այժմ սովոր ենք սակ զգատապարտելի անտարբերութեամբ: խում է՛ք, ոչ մի տող չէ՛ք գրում...

Մեծ է՛ք արտում մնաց. մտացայ գրել Գաղեանի, սուրբնի պատուիրակի մասին: Նա ներկայացաւ իր մասնաւոր կերպով իր հօր կողմից ուղարկեցի եւ ստացարկեց ոչ մի բան չանել, սպասել մի քանի ամիս եւ ժամանակ ապա Մուրաքանի իրագործել քէֆորմները: Մենք միայն այն կարող էինք սակ, որ դա մնգանից չէ կարուած, այլ տեղական կոմիտէներին: Նա հեռացաւ կարծելով, որ մեր այս իտեղի տակ ուրիշ միտք է բազմուած: Այս պատճառով անգլիական լրագիրները հազարեցին, թէ բոլորը համաձայն են, բայց ժժժնի կոմիտէից: Թող հենց այդպէս վախի տակ մնան:

Թիֆլիսից շատ են զանգատուում ձեզանից, որ անընդհատ փող էք պահանջում, քայց ոչինչ չի լինում, նամակ էլ չէ՛ք գրում:

Աստուած վկայ, շատ բաներ ունիմ գրելիք, քայց դիմամբ չեմ գրում ձեզ պատճառով:

Շատով կը լինի մեր հարսանիքն էլ: Հրախորում ենք ձեզանից էլ: Տեղի եւ ժամանակի մասին կը հեռագրենք: Կը գաք քիֆլիսցիների հետ:

Կարապետին շատ բարեւ. աւել նամակ գրի, նոյնպէս եւ իր հասցէն:

(Ստորագրութիւն չկայ)

Սիրելիք,

Արդէն մի նամակ եմ գրել սրանից մի քանի օր առաջ պ. Մարտի կառուցող ազատ-վագրուած, իսկ դրանից յետոյ ստացանք Պետոյի կենսագրութիւնը թղթակցութիւններէ կես միասին: Պետոյի կենսագրութեան մէջ Բիւրոյի վերաբերմամբ գրուածքը կատարեալ համար-տուքիւն է եւ դա ամբողջովին պէտք է մտնի նրա կենսագրութեան մէջ. թղթակց. շատ լաւ ժամանակ եկաւ: «Թրաշակ»-ին նիւր շատ էիչ է գալիս. աշխատէք առիտի ուղարկել եւ ընդար-ձակ: Ինչ ասել կ'ուզէ, որ չափազանց ուրախ եմ վարդանի կես ընկերներէ յայտոյ վերա-դարձի համար: Ինչ եղան միասնեքը. ինչո՞ւ չէք գրում իւրաքանչիւրի մասին: չէ՞ որ մեզ հետաքրքիր է: Վստահ կ'ուզուի Բուլղարացին Պետրոսը պիտի լինի. չէ՞: Նա ի՞նչ եղաւ:

Հարսանիքի մասին ձեզ գրած կը լինին Թիֆլիսից (ի միջի ալլոց, ինչո՞ւ այնտեղ նա-մակ չէք գրում): Ժամանակի եւ տեղի մասին մենք կը յայտնենք Հեռագրով(1): Ուրեմն. այժմեանից խորհեցէք եւ մէկին քնտրեցէք: Վստահը ախորժակ չունի՞:

Այստեղ եմ բաւական բոլոր ընկերներ, բացի բանկի (ոչ Թիֆլիսի) հերոսներից, վարդը, Նիտովր... եւ միւսները: Բուլղարից շատ բարեւ եւ համբոյր:

Լիզեն էլ է բարեւում:

Համաք արի, Պետոյի կենսագրութիւնից կը հանենք Բիւրոյի վերաբերմամբ յարձա-կումները, բայց զգոյշ կ'սկսէք այնչափ, միւս անգամ այդպէս վատ յարաբերութիւն չպահ-պանէք:

Ձեր՝ ԲՈՍՏՈՄ

Սիրելիք,

Ստացանք ուղարկած ծրարները եւ Ննչտարի նամակը: Բովանդակութիւնը լաւ. շատ լաւ տպագրութիւն պիտի բողմի, մասնաւոր որ լաւ է նկարագրուած:

Ուղարկած հետագիրը չենք ստացել. չգիտենք ինչու: Յայտնուեց այս մասին հեռա-գրատուրը: Հեռագրէք նոյն կասցէով:

Ձեր հարսանիքի մասին ոչինչ չիմացանք: Նրելի չի սարքուել:

Նոր Հնչակեանների կես մեր ունեցած յարաբերութիւնների մասին ձեզ արդէն գրել եմ: Նրանց լաւ ուժերից պէտք է աշխատել աճէն կերպ օգտուել: Յաւելով պէտք է ասել, որ դրանց «զեկավարներից» մի քանիսն զժուար է վստահել: Նոր բան չկայ: Ներկայումս նը-րանք դեռ դատում են Նազ. կես Հնչակը կրատարակելու իրաւունքի մասին:

Բանկի հերոսները համբուրում են տեղւոյց հերոսներին հերոսական համբոյններով: Թո՛ղ հերոսները իրար համբուրեն. մենք էլ մէշտեղը եօլս կ'երբքանք, էիչ էլ մենք եւ զուր մասնակից կը լինենք:

Ընկածները ովե՛ր են. դժուար էր գրել: Այստեղ կան մի քանի լուսանկարներ: Գրէք դրանց համառօտ կենսագրութիւնը գտնէ, գուցէ կէնց դրանք են: Յետոյ չէք գրում, բէ վի-րատրները ինչ եղան եւ վարդանը ինչպէս տեղ հասաւ:

Pictet de Bock, 7 եւ ոչ համալսարան: Յետոյ անուններիս կոմբինացիաների մէջ զգոյշ եղէք (Ռոստ. Գաւազ.):

Ձեր՝ ԲՈՍՏՈՄ

27) ՎԱԶԳԷՆԻՆ

Նամակի վրայ ժամանակը նշանակում չէ: Գրում պատ է լինի 1896 թ. Գեղտ-
Շին Թիֆլիսում գումարում «Ընդհանուր ժողովի» նախընտանիք, ուրում՝ 1896 թ. Գեղ-
տեմբերի կեսերին: Նամակը վան ուղարկում է Տրապիզոնի միջոցով, որ միջնորդ կայանի
դեր էր կատարում:

Յարգելի ընկեր Վազգեն,

Ստացանք ևն Տրապիզոն գրած վերջին նամակդ: Ուղարկում ենք ձեր պատանշած
կնիքը, որ հարկաւ շուտով ձեզ կը հասցնեն:

Ձեր կոտի մասին ինչ որ ստացել ենք, շտապել ենք տպագրել: Մենք չենք մեղաու-
րը, որ մանրամասնութիւն ուշ ստացանք ևս յետոյ միայն գրագրին կոտի առագին նշանա-
կութիւնը: Ընդհանրապէս մեծ տպագրութիւն է բողկէ: Իսկ շատերին անհասկելի է բը-
ում: Եւ իրաւումն ունին... Եւրոպական լրագրիները դրա մասին ոչինչ չեն գրում:

Նայնը ևս տեսքների մասին: Որովհետեւ նամակները յաճախ կարող են կորչել,
միննայն քանը երկրորդ անգամ էլ յիշիր:

Պետոյի մասին երկուր ժամանակ պատահին կենսագրական տեղեկութիւններ: Ոչինչ
չտանալով, այստեղ մի կարն է ամփոփ բան գրեցինք: Գրանից յետոյ ստացուեցան գանա-
զան տեղերից (կարծեմ մէկն էլ ևս գրածն է): Մշակում է մի ընդարձակ յօդուած: Կոյս
կ'ընծայենք առանձին գրոյնով: Բայց հարկատը է ոչ միայն նրա մասին: Ընկել են շատ ու-
րիշներ, որոնք մասին պատասխան հարկատը է մի բան գրել, ինչպէս օրինակ, Գանդի վար-
պակը, վանան Տարսեցին: Մեզ ուղարկել էին 24 հոգու մի ցուցակ, որտեղ միայն լոկ ա-
նուններ կային: Հարկատը է աւելի մանրամասն իւրաքանչիւրի համար: Մի'րէ աչ ճար-
դիկ ոչ մի անցեալ չեն ունեցել: Սպասում ենք այս բոլորը ձեզանից: Գրեցէք բոլոր ընկած-
ների մասին, ուղարկեցէք, երէ կարող էք, լուսանկարները կենդանիների, թէ մեծածնիքի:
Ուղարկեցէք անպատեան, ձեր ևս օրերը Զարուհու շուտանկարները:

Գրում էք, թէ մտաղ էք ուզել Պարսկաստանից: Պարսկաստանից էլ շատ անգամ գը-
րել են դրա մասին: Երէ Պարսկաստանից չգան էլ, վնաս չունի: ուրիշ տեղից կը գան: Գոյ՛
տանց մարդու չէք մնալ: Միայն մի բանի վրայ ենք ցանկանում ձեր ուշադրութիւնը դար-
ձրնել: Խօտ չկայ, որ եկող մարդը մի առանձին նշանակութիւն ունի եւ այլն, բայց Գոյ՛ շատ
էք չափազանցում դրսից եկողի նշանակութիւնը ևս այդպէս արամադրում լինելով՝ ինքները
վստահ կերպով չէք գործում: Հաստատեցան ենք, որ վանայ յեղափոխական կեանքն այնքան
է զարգացել, որ ինքնուրոյն կերպով կարող է ստաց տանել իր գործը:

Ինչ եղաւ Պետոյից բաժանում Ռեկամի ընկերների խումբը, որն առանձին կամուտ
էր կազմել: Այդ անխորժուրտիւնը վերացած է արդէն ևս ի՞նչ պայմանների մէջ: Իսկ արմե-
նականների մնացորդները: Նրանց մէջ լուս կոտող ուժեր կային... Ինչ են մտածում անել
դո՛ւս:

Թիֆլիսում կայանալի մասնակի ժողովում (Ընդհանուր ժողով անկարելի եղաւ Գու-
մարել) Աշուղ կը խօսի ևս ձեր գործունէութեան եղանակի մասին:

Պէտք է ասել, որ վերջին ժամանակներս մեր գործունէութիւնը բաժանում է եր-
կուսի- առաջինը՝ ներքին նահանգներում ժողովրդի մէջ յեղափոխական մեծ ոյժ պատրաստել
է, որի համար աննորձիւս են հայդուկային կոմիտէի գործերը, ժողովրդին զէնք մտակա-
րարվք, իսկ երկրորդը՝ մեր հարցը դիպլոմատիայի սեպակի վրայ միշտ պահելն է, որի հա-
մար իտալացի գործ պէտք է սկսել այն տեղերում, ուր եւրոպացիք մեծ շահեր ունին: Մեր
գործունէութիւնը զլիսարապակ սամփոփում էր ներքին նահանգներում մինչեւ Պոլսոյ
կողմը: Մեր գործունէութիւնը չէր փայլում, նիշ է, բայց նա բուն կեանքի մէջ ոյժ էր եր-
ջացնում: Մինչդեռ Պոլսոյ կողմը յեղափոխական ուժի տեսակէտից աւելի թոյլ լինելով, Գան
թէ օրինակ, վանայ կողմերը, դիպլոմատիայի, Եւրոպայի, Տոնկաստանից դուրս զանուղ
հայրի համար անհամեմատ աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցաւ: Այժմ շատերը հասանակ
է հրապարտին այս յաջողութիւններով ևս աշխատին Պոլսոյ նման կենտրոններում ամփոփել

մեր գործունեութիւնը: Բայց մեր կարծիքով, որովհետեւ ներկայ շարժումը գլխաւորապէս հարկաւոր է ներքին նահանգներում ապրողների համար եւ որովհետեւ զո՞ւտ ամէն բայէ կեն-րակայ են տեսչի վտանգների, պէտք է պնդել մշտաւ, որ ներքին նահանգներում գործունեու-թիւնը բաւլացնելու մասին մտածելն անզամ աւելորդ է:

(Ստորագրութիւն չկայ)

28) ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԻՏԷՆԵՐԻՆ

Նամակի վրայ ստամբուլ չկայ, բայց բովանդակութիւնից կրեւում է, որ գրուած է 1896 թ. Դեկտեմբերին: Ուղարկուած է Տրագլիցոնի մէջոցով:

Հնահեալ գրութիւնը խնդրենք հազարդել երզնկա, կարին, Վան:

Նոր Հնչակեանների հետ ունեցած բանակցութիւնները համարեա թէ կամզ են առնի-կեզկատում կայանալիք տեղական ժողովում մասամբ կ'որոշուի, բէ ինչ դիրք կը բռնեն մենք ընդհանրապէս ղէպի նրանց առաջարկութիւնը: Մենք կը լսենք առայժմ. զուգ էլ մեր կար-ծիւնները ուղարկեցէք, որպէսզի բուտ այնմ ղեկավարուենք: Խնդրենք ոչազգրութիւն դարձրէ մի հանգամանքի վրայ: Որքան մեզ յայտնի է, ոչ Տրագլիցոն, ոչ Երզնկա, ոչ կարին եւ ոչ Վան հնչակեան կազմակերպութիւն չկայ: Երէ այս նիշոյ է (Երէ չէ, խնդրենք հազարդել իս-կութիւնը), այն ժամանակ մի տեսակ տարօրինակ խող է զուրս գալիս: Ինչ կարիք կայ խո-տելու համերաշխ գործունեութեան, առասել եւս միութեան հարցի մասին, երբ *ժարմիս* չը-կայ, որի հետ միասն կամ համերաշխ գործես: Այդ տեսակ հարց կարող է ծագել միայն Պոլսում, իսկ արդէն մեզ լուտ յայտնի է Պոլսոյ հնչակեան ոյժը: Այնպէս որ իսկապէս հար-ցը մնում է միայն բուն երկրից զուրս գտնուած ուժերի համերաշխութեան մասին:

Դեռ բանակցութիւնների առաջին օրերին մեզ նախազգուշացրին, բէ Նոր-Հնչակեան-ների նպատակն է շտապործել Գաշնակցութեան տեսնը: Եւ այժմ բոգմարիս նշաններից երե-ւում է, որ իսկապէս միութեան խնդիրը մէջ գցելով, Նոր-Հնչակեանների ղեկավարները Յը-պատակ են ունեցել. օգտուելով Գաշնակցութեան վարկից, իրենց դիրքն ամրացնել: Այլապէս չէր կարելի բացատրել, բէ ինչպէ՞ս Գաշնակցութեան երզուեալ բշնամիները յանկարծ կեր-պարանափոխուցանել եւ մեր բարեկամները դատան: Փափկացել եւ իրն Հնչակը մեր նկատ-մամբ: Նրանց բոլորի վրայ ստատիկ ազդում է մեր բացարձակ լուտքիւնը եւ արհամարհու-մը ղէպի մեր նախկին կատարի բշնամիները եւ ներկայիս բարեկամները:

Սրանով չենք ուզում տեսիլ, որ բոլոր Նոր-Հնչակեանները, մինչեւ իսկ բոլոր ղեկա-վարները նոյն միտումներն ունին: Հաւատացած ենք, որ նրանց մէջ կան ազնիւ ձգտումնե-րով օժտուած երիտասարդներ, որոնք սրտանց են ցանկանում յանուն գործի, միութեան հար-ցը իրականացնելու: Որքան մենք պէտք է խոյս տանք զանազան տեսակ Արքիարքներից, նոյն-բան պէտք է մտռնամք այդ տեսակներին:

Հնչակեան կուսակցութիւնը պէտք էր ընկնէր. զաւանթափելի էր, որովհետեւ նրա ժամանակն անցել է. զաւարտատուած չէր ներկայի պահանջների համեմատ կուտել: Այս է պատճառը, որ զուտ մշտաւ անազգութիւններ էին կրում (օր. Արտատարի խումբը), կամ թէ գզալով իրենց կուսակցութեան անգորութիւնը՝ դիւմում էին Գաշնակցութեան օգնութեան (օր. Մուրադը, Դժմոխը): Ինչպէս ընկաւ «Հայրենասիրաց Միութիւնը» (Արմենական), երբ պրոպագանդայի շրջանը անցաւ, այնպէս էլ պէտք է ընկնէր Հնչակը, որովհետեւ ազգու-ցիայի շրջանը անցել էր: Այդ կատարուեց: Հնչակը կը դառնայ մի այնպիսի լրագիր, ինչ-պէս է Արմենիան: Իսկ Նոր-Հնչակը հաւանական է, որ դադարի:

29) ԹԱԻՐԻՉԻ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

31 Գեկտեմբեր 1896

Շնորհաւոր Նոր Տարի

Սիրելիք,

Անցեալ անգամուան նամակս կիսատ մնաց: Շուտ չպատասխանելուս պատճառը ձեր դանդաղկոտութիւնն է նամակ գրելու մէջ: Երբ դուք չէ՛ք գրում, իմ արտքժակս էլ չի գալիս:

Ահա ուղարկում եմ այս անգամ «Լերիտասարդ Թուրքիայի» մի խմբի պրօկլամացիան տանկերէն լեզուով: Մանրամասնութիւնները չեմ ուզում գրել: Գրում եմ միայն վերջին արդիւնքի մասին: Այդ խումբը բաժանուելու վրայ է միաններից, զուտ յեղափոխական բնաւորութիւն է կրելու եւ մեզ հետ մշտական հաղորդակցութեան մէջ պէտք է լինի: Շուտով դուք է գալու դրանց մի բրոշյւրը եւ նոր օրգանը, որի անունը կարծես շքաւունք է լինելու: Այսպիսով կիսն է դրում արդէն բուն տանկական յեղափոխութեան: Երկրի մէջ նոյնպէս արտադրուել են այդ ուժերը: Տրամաբան մէկի հետ բանտում շփուել է Թաթուրը, այնտեղ էլ մի բան է պատրաստուում: Պէտք է քիչ դրանց հետ պարապել, դրանց օգնել, մինչեւ որ բոլորովին կը հաստատուն: Ուղարկածների մի մասը բաժանեցէք այդտեղ, ուղարկէ՛ք վնան եւ Ռուսաստան:

Կարոյի եւ միանների գրելով, վանից ներկայացուցիչ եմ ուզում եւ ձեզանից ոչ ոք չի ցանկանում զնայ: Գիտում է՛ք, այստեղից է՛ք մտրդ ուզում: Ձեր այդ տրամադրութեան պատճառը մեզ անհասկանալի է, մեծք կարող եմք միայն ենթադրութիւնները անել, ի նկատի առնելով այդտեղի ձեր փոխադարձ յարաբերութիւնները: Ինչ որ է, այստեղից մէկը պատրաստուում է զգալ այդտեղ վնան անցնելու նպատակով: Գրէ՛ք միայն, քէ ե՛րբ կարելի է անցնել:

Յոմանը զնաց երկրորդ անգամ դէպի Կ. Պոլիս. յոյս ունենք կը կարողանայ ճերմ մտնել եւ դրան չմնալ, ինչպէս անցեալ անգամն էր: Այստեղացիներին 2-3ը նոյնպէս հետաճալու են. դրութիւնը դարձեալ ծանրանալու է:

Ձեր՝ ԳՈՍՏՈՄ

30) ԹԱԻՐԻՉԻ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

(անտիպ)

5 Յունուար 1897 թուականի Ռոստոմի այս նամակը եւս, ստորագրած Լ. Յ. Դաշնակցութեան կեդրոնական արխիւէն, տեղ գրած է՛ ԴԻԻԱՆ-ի Հասարկերուն մէջ: Պատասխանն է Ի: Խան Յովսէփ Արզութեանէն (Երուանդ) ստացուած նամակի մը: Չեռադիրն ու ստորագրութիւնը Ռոստոմինն են: Կու տանք սուանց յապաւումք: Լ. Տ.

5 Յունուար 1897

Սիրելիք,

Ստացանք Երուանդի նամակը. շտապում եմք պատասխանել:

Ալէկի ինզրի մասին չարժէ այլես խօսել: զոնէ աշխատէ. երէ հնարարութիւն ունէ՛ք. մի ուրիշ միջոցաւ նոյն ձեռնարկութեան դիմելու:

1.500 փր. ուղարկել ենք մերոցն եւ նրանք ստացել են այդ փողը: Նրանք պէտք է փոխադրէին ձեզ. չգիտեմք. թէ ինչու չեն արել:

Պետոյի կենսագրութեան համար ստացած նութերը ուղարկել ենք Անուշին, որ նա մի ամբողջութիւն կազմէ: Կուտի թղթակցութիւններն ստացուեցան. միայն շատ ուշ: Այդ ինչպէս է պատահում. որ երկրորդական. երրորդական ձեռքերից աւելի շատ ենք ստանում. քան թէ ուղղակի ձեռակնից: Առաջ ուզում էինք մի ամբողջ **№**-ում ամփոփել բոլորը, բայց որովհետեւ ներս չկար ուրիշ. բաժանեցինք մի բանք **№**-ներին: Շուտով ներս հասցրէք, թէ չէ ոչինչ չկայ սպելու:

Պետոյի հետ ընկածների ցուցակն ստացուել է: Այր ինչպէ՛ս չհաշտոյենք ձեզ. ի՞նչ նշանակութիւն ունի այդ դատարկ ցուցակը. երէ անձնատրութիւնների մասին զոնէ Քիչ թէ շատ տեղեկութիւններ չտրտին: Օր. ձեր յիշած վարդապետի. Յարութիւնի մասին: Ենդրենք նոր ցուցակ ուղարկել. քիչ թէ շատ տեղեկութիւններ տալով իւրաքանչիւրի մասին: Այս մասին ասաջուտանից էլ էի գրել: դարձեալ կրկնում ենք: Ենդրենք յայտանել մեր, ինչ որ զետէ՛ք: Ուղարկէ՛ք մեր բոլորի յատեկարները մեր այլոքի համար:

Թիֆլիս մեզանից մտրոյ չի կարող գնալ: Կարգը. գործերի համար կարող էր ներկայանալ Յոնոնը. նա էլ Կ. Պոլիս(1) է հանապարհ ընկել: Ես էլ շարժուել չեմ կարող տեղիցս: Առանց այն էլ մտրոյ չի մնում. բոլորն էլ կամ հեռացել են, կամ հեռանում են: Վարդ պատրաստում է հեռանալու: Լրայը(2): Նա վաղէ ձեր կողմերը գայ: Միտոն(3) այտակ է. բայց հիասքափուած է: Միշտ կրկնում է. թէ ո՛ւմ համար է, ոչ մի հայ չի մնացել: Վարդ(4) էլ շուտով կը հեռանայ: Յոնանի մասին արդէն գրեցի: Լնակեանների մասին նոր բան գրել չեմ կարող: Մեր կազմաներն արդարեւնում են. ա՛մէ կողմից յուրեր ենք ստանում, իբր թէ *Ճիւթիւն* է կայացել: Դրանով կարծես ուզում են իրենց խախտուած դրութիւնը ամրացնել: Կարծեմք. ոչ մի կողմը ոչ՞ չունի(5): Լին փառներով են սարքում: Նորերը իմանալով. որ մենք երկուսսարդ Թուրքերի հետ բանակցութեան մէջ ենք, կարծես իրենք էլ են սխալ Պարիզի կոմիտէի հետ բանակցութիւնները, չնայելով, որ իրենց բերքում յայտարարել ենք. թէ ամի կռիւր ցեղային կռիւ է: Դրանից բան չի դուրս գայ, որովհետեւ Պարիզի կոմիտէն չեղափոխական տեսակետից ոչինչ է:

Գործերն սկսել են յաւրդ գնալ. որին քիչ չի նպաստել բանտարկեալների ազատութիւնը: Տրայիզոնի մեր ընկերներն արդէն ազատ են: Յոյս կայ, որ միւսներն էլ ազատ լինեն: Այ, մի Թարուլը(6) ազատուէր...

Ինչպէ՛ս եղաւ, որ ձեր ծրարած կարասները. որի մասին գրել էիք, չյաջողուց: Լիմա ինչպէ՛ս էք անում: Մենք հազիւ էինք կարողանում այտակը 8 հոգի կերակրել, դուք ի՞նչ էք անում այդ 100ի հետ: Ինչու՞ ոչ մի տող չէք գրում վարդանի վերադառնալու մասին. ընդհարումներ չե՛մ եղել:

Ձմեռ է, հիմա պարագայ-սարայ բաժուել էք, ժամանակներդ հիմա այտակ այտակ հի՞՞ր գնալով էք սպանում: Տօ մի օր այդ բոլոր մանրամասնութիւնները գրեցէ՛ք էլի:

Շնորհաւոր ձեր Նոր-Տարին. ցանկանում ենք, որ նոր յաջողութիւններ զոնէ՛ք, պարտեքից ազատուէ՛ք եւ մի քիչ զոչազանա՛մ մամակներ գրելու մէջ: Բարեւներս բոլորիդ...

Ձեր՝ ԹՈՍՏՈՒՄ

- 1) Ծածկադիր.
- 2) Թիբեաքեան.
- 3) Շիւան.
- 4) Վարդ Պատրիկեան.
- 5) Կ'ակնաբերի Լնակեաններու ժայր թեւին եւ անկէ բաժնուած Հոսանքին.
- 6) Աբամ Աբամեան:

Նամակը գրուած է այլարտնական իմաստով. «օրիորդներ»՝ ժընեւում գտնուող ընկերներն են՝ Հրաչ Թիբեռաբեան և այլն: Գիտց Վլաճանի ժամ, այսինքն Բուլղարիա: Վարկամաների հիւանդութիւն»՝ մերբակալութիւններ և խուզարկութիւններ Թիֆլիսում: Խուզարկութիւնները ստիժ կը տուել և արտասահմանից ուղարկուած թերթերը ու նամակները բռնուիլը: «Պատանի հիւանդութիւն»՝ խուզարկութիւն Սիմ. Չաւարեանի ժամ: «Գիւղտանուական և բժշկական լրագիրներ»՝ «Երօշակ» և չեղափոխական գրականութիւն:

7 Յուն. 07, ժընեւ:

Սիրելիս,

Ստացայ ուղարկած 40 ր., մեծապէս շնորհակալ եմ:

Օրիորդի (Հրաչեայի) պարտքը կարողացայ տալ. նա այսօր տոնքի պատճառաւ անպարի ընկաւ իր եղբոր՝ Վահանի մօտ: Օր. վարդուեին զուցէ մի երկու շաբաթից յետոյ նոյնպէս զնայ. քաղաքս դատարկուած է օրիորդներէց: Տխուր է անցնելու մեր ժամանակը, բայց ի՞նչ արած: Լսեցի բարեկամներին հիւանդութեան մասին. ցաւում եմ, բայց ի՞նչ արած: Բժիշկը, ասում է՛ք, նեղացել է, ու կարծում է՛ք, թէ դիտմամբ եմ ցանկացել նեղացնել նրան: Այդպիսի մտադրութիւն երբեք չեմ ունեցել: Ինչպէս դուք գրել էիք, ես այսպէս էլ վարուեցի. ես ինչո՞վ եմ մեղաւոր: Կարծում եմ, որ Անտոնի հիւանդութիւնն էլ վտանգաւոր լինի: Բժիշկների խորհուրդը չգիտեմ թէ ինչ կ'աւի, միայն ես կարծում եմ, որ լաւ կ'աճի, քանի հիւանդութիւնը չի ծանրացել, վեր կենայ զայ այստեղ, արտասահման: Միայն չմտածայ, որ իր բժշկութեան համար հազարներ, զոնէ մի հազար է հորկաւոր: Ուրեմն, եթէ գտաւ լինի, բող հազարից պակաս փող չվերցնի հետը, եթէ ոչ՝ բող այդտեղ մնայ:

Այստեղ ես դիրտրիւններ ունիմ շատ արժան գնեքով, համարեա թէ ձրի ունենալ գիւղատնտեսական եւ բժշկական լրագիրներ եւ հանդէսներ: Եթէ ցանկացող կայ մեր մէջ, ուրախութեամբ կ'ուղարկեմ, միայն թէ ճիշդ հասցէն բող գրեն:

Մտեփանը կ'ուզի՞ թէ ոչ, գուցէ նրան ուղարկեմ: Անպատճառ կ'ուզեմայ, նա շատ հետաքրքրուող է առհասարակ եւ խոր մտածող:

Շնորհաւոր մեր Նոր-Տարին, Մնունդ եւ Մկրտաւրին:

Քո՝ ԲՈՍՏՈՄ

32) «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

(Գրուած Ռոստոմի մեռնով)

Գարեգինի ով լինելը մեզ յայտնի չէ: Ազատի Նարիկեանցը՝ Ձէյթոնի Հնչակեան Ազատի է:

Քեռսէնէ

Յարգելի ընկեր Գարեգին,

Ստացանք մեր նամակը: Գ. Ազատի Նարիկեանցի հազարդած լուրը, իբր թէ մեր

ընկեր նաստիփեանը լոստոն է գնացել միութեան խնդրոյ համար, հնչոյ չէ: Նա միայն անցել է Լոնտոնով եւ ի միջի այլոց մասնաւոր տեսակցութիւն է ունեցել դժգոհ հնչակեանների հետ, երբ դեռ նուա ըստմանում չէին: Միտրեան կամ համերաշխ գործունէութեան համար նոր Հնչակը դիմել էր մեզ: Մենք յայտնեցինք մեր պատրաստակամութիւնը բացակցելու: Միտրեան խնդրոյ համար հարկաւոր է համաձայնիլ նպատակի ձեւակերպման եւ կողմակերպչական եղանակի վրայ. իսկ ինչ վերաբերում է համերաշխ գործունէութեան, զա դուար է. երբ մի կողմից կենտրոնականութիւն է. իսկ միւս կողմից՝ ավակներոնացում, եւ անհնար է. երբ Արփիարը դրանց մէջն է գտնուում: Այս բոլորը կը պարզուի, երբ վերջնական բանակցութիւններն սկսուին:

Երէ մէկ անգամ էլ տեսնել պ. Բիրիքեանին(1). յայտնէք նրան, որ իրեն շատ կասկածելի է պահում: Կամակ ենք գրել. գտնուող բաներ ենք հարցրել. բայց չի պատասխանել: Երէ չի գտնուում շարունակել մեզ հետ իր յարաբերութիւնները. բող *անպարտի, յա ուղարկել* խմբագրութիւնից ստացած *վկայագիրք եւ տոմսեր*: Հակառակ դեպքում, մենք այլապէս կը վարուեինք:

Մկրտիչ Եփրեմեանի մասին, ինչպէս եւ զանազան տեղական խնդիրներին, կարող էք դիմել հետեւեալ հասցեով.— A. K. Ergunian, Kutchuk Bezestene, Philippopoli, Bulgarie, յանձնել Վ.-ին:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԴՐՕՏԱԿ»

(1) *Բուրքէլի ուսուցիչ, որին խմբագրութիւնը վկայական եւ հանգանակութեան տոմսեր էր ուղարկել:*

33) «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ ԱՂԵՔԱՆԱԴՐՈՒՅ ԿՈՄԻՏԵՒՆ (Գրուած Ռոստոմի ձեռնով)

23 Յունուար 1897, Փրննւ.

Յարգելի ընկերներ,

Տրպիզոնի մեր ընկերները, ինչպէս մեզ հաղորդում են Պոսից եւ Զմիւռնիայից, արդէն այդտեղ պէտք է լինեն: Անշուշտ, հող տարած կը լինէք նրանց մասին:

Այսօր Մար-Շիմանից նամակ կար, որով յայտնում է, թէ Եգիպտոսի հետ ունեցած իրենց առևտուրը անյաջող էլ ունեցաւ եւ թէ գործն այժմ *ֆռնիներ*ի ձեռքին է: Նա մեկնում է իր տեղից եւ խնդրում մեզ դիմել ձեզ, որպէսզի դուք վարձատրէք այդ վաճառականին իր *բաշարձութեան* համար: Մարը այդ գործը կարծես վերջնականապէս անյաջող է համարում: Ենթադրում ենք, որ այստեղ մի բիրիմացութիւն կայ. գուցէ ձեռք գիրները լու չեն հասկացել եւ *փեսին* ու *բետուն* շփոթել են. երբեք կարծել են թէ փեսացուի փոխանակ *բետին* է նամապարհ ընկել: Այդ փոքրիկ բիրիմացութիւնը կարող է իսկապէս զատ հետեւանք ունենալ: Ինչ որ է, երէ անհիմն է Մարի երկիւղը. պէտք է շտապել յայտնելու:

5-6 օր առաջ մի անշուշտ տեղից ստացանք 1.262 փր. խմբագրութեանս հասցեով: Ենթադրում ենք, որ Ամերիկայից է. գուցէ եւ այդտեղից է, ո՛վ գիտէ:

Մարտինը բող շտապէ Խմբ. ներքալու: Այնտեղ մի տարօրինակ տղայ կայ, մեր

հողին հանց իր իսմզարուած երեւակայութեամբ: Լաւաճեանն է, նա լաւ լինի, Երէ մի ընկեր ունենայ: Իսկ այնտեղ այժմ շատ կարեւոր է մարդիկ ունենալ:

Մեր ընկերներէից պատրաստուող կայ նոյն տեղը երթալու, միայն հարկաւոր է առաջուանից դիւրութիւններ ստեղծել:

Մեր ստացած 1.202 ֆր-ի մասին կը տեղեկանանք Ալեքիկայից, սակայն, դուք էլ ուշադրութիւն դարձրէք, գուցէ եւ այդտեղից է ուղարկուած:

Խոսքով Զուպանեան անուցով մի երիտասարդ (Rue Bein-el- Souren, 31) Գա- հիրէից յայտնում է իր պատրաստակամութիւնը: Այդ անճամարութեան մասին տեղեկու- րիւն ստանալու համար դիմել ենք ուր հարկն է, բայց դեռ պատասխան չկայ: Բայց կար- ձենք կարող էիք հետք գործ ունենալ առանց այդ պատասխանն ստանալու, միայն զգոյշ կերպով: Ցայտնէք իրեն, որ զրի խմբագրութեանս իր տրամադրութեան տակ դրուած իրե- թի տեղը եւ ցուցակը:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՂՐՕՇԱԿԻ

34) ԹԱԻՐԻՉԻ ԿՈՄԻՏԵՒՆ

Նամակը ամսաթիւ չունի, բայց պատճէնի տոմարից դատելով՝ պէտք է գրուած լինի 1897 Փետրուար 9ին, կամ 10ին:

Սիրելիք,

Ստացանք Տաշրեանի եւ Մանուկեանի նամակները: Պատասխանեցինք կարճ կերպով: Նոր Հնչակեանների մասին նոր բան հաղորդել չենք կարող, բացի այն, որ ամէն տեղ շահագործում են Դաշնակցութեան հետ միանալու գաղափարը: Արդէն զանազան տե- ղերից կարծիքներ են ստացուած, սպասում ենք ժողովի կարծիքին էլ, որպէսզի դրանց վերաբերմամբ պատշաճ դիմել բռնենք:

Երիտասարդ Թուրքերից անգատուած յեղափոխական մարմնի շրջաբերականն ար- դէն ստացած եւ կարդացած կը լինէք Երթոշակի մէջ: Այդ նոր խումբը պատրաստ էր ամէն տեսակ ծայրայեղ գործողութիւնների Պոլսում եղած ձեռքարկայութիւնների վրէժը լուծելու համար. պատրաստ էր եւ մեծ ցանկութիւն ունէր, միայն *Համարձակութիւն* չունէր: Առա- չին անգամը լինելով նրանց համար այդ տեսակ դրութիւն, պարզ է, որ առաջին քայլը դժ- ուարքին էր շատ: Պէտք է ասած, որ տանիկ տարրը դեռ այնքան բարձր չէ հոգեկան զար- գացման տեսակետից, որ ընտելացած լինի անճամարութեան գաղափարի հետ:

Այս էր պատճառը, որ նրանք հենց սկզբից մեզանից խնդրում էին ասում՝ առաջին քայլն անելու համար: Սկզբում մենք չէինք վարանում, պահանջում էինք, որ հրապարակ- ւորէն յայտնեն իրենց գոյութիւնը եւ *գործով ցոյց* տան, քէ իսկապէս ընդունակ են գոր- ծունեւորեան: Հրապարակւորէն յայտնելը հեշտ էր. այդ նրանք կատարեցին. երկու շրջա- բերական են հրատարակել, շուտով պաշտօնական օրգան էլ կ'ունենան: Իսկ գործով դեռ եւս չկարողացան եւ գուցէ չկարողանան էլ, երէ միայն դրանց ասում չարտուի: Թուրքով դոճա կը համարձակուիին ասպարէզ գալու, վասնզի դա մի գերբնական ոյժ են համարում: Դեռ եւս քանակութիւնները չեն վերջացել: Մի կողմից մենք շատ ենք ցանկանում ոյժ տալ դրանց, ստեղծել բուն յեղափոխական տարրեր, ասպարէզի վրայից է՛լել տալ զանազան Մուրատնե- րին, Անճառ Ռիզաներին, որոնք Փարիզ նստած Երիտասարդ Թուրքիայի ներկայացուցիչ- ների անունից ամէն տեսակ յիմարութիւններ են դուրս տալիս ընդհանրապէս եւ մեզ՝ յե-

զափոխականներին նկատմամբ՝ մասնաորակա(*): Տափի յեղափոխական կուսակցութիւն ստեղծել անհնարին բան չէ. որովհետեւ երկրի մէջ արդէն ցրում ուժեր են նկատոււմ, որոնց հետ մեր ընկերները յարաբերութիւն ունին:

Ամերիկայի 25 հազարի մասին գրեցինք էուստփեանին, որ այժմ այնտեղ է: Բայց չենք կարծում, որ իբր՝ մի այդպիսի բան գոյութիւն ունենայ:

Յոնանի մասին արդէն գրել էի. կրկնում եմ, նա այժմ *Պոլիսում է (Ճածկապիր)* եւ իրեն շատ լաւ է զգում:

Այժմ գտնել Մանուկի նամակին:

(*Մարոյի կենսագրութիւնը յոյս է տեսնի առաջիկայ համարում: Կամակը այնքան շփոթած էր գրուած, որ մնում էր ենթադրութիւններ անել, թէ ինչ պարագաներում է անձնասպանութիւնը գործել: Եթէ Խէչոյի(1) նահապետական լուրը ստանալուց յետոյ, այն ժամանակ Մարոյի սեղանի վրայ բոզած նամակը մնում է անհասկանալի. որովհետեւ Մարոն այդ նամակում գրում է Խէչոյին գործելու. իսկ երէ լուրը չտած է վերջ տուել իր կեանքին, դա նոյնպէս անհասկանալի է: Մի խօսքով. բներբցողի համար անհասկանալի է մնում, թէ ինչո՞ւմ էր կայանում դրա մտեւան եերտարութիւնը: Սկզբում մինչեւ իսկ կարծեցինք, թէ ուրիշներն են սպանել: Ճար չկայ. այդպէս կիսատ-պատու կը հրատարակենք, միայն դու, ի հարկէ, չէ՛ք զլանայ գրել մանրամասնութիւնները մեզ հանգստացնելու համար:)*

Վազգէնի համար կնիք ուղարկուած է ուրիշ նամակներով, իսկ դրան ուղարկել առայժմ չենք կարող. իսկ քեզով՝ անհնար: Զարմանում ենք, որ այդ տեսակ առաջարկութիւն մեզ է անու՛մ:

Իսկ ինչ վերաբերում է Մարոյի պատկերը առանձին բարի վրայ պատրաստել տալուն, պէտք է ասած, որ պատրաստում են բոլորի պատկերները մի այլում կազմելու համար: Մասնատրոպէս Պետուիցը եւ Բաբկէնիցը մեծ դիրքով: Բաբկէնի նախընթաց պատկերն առնուած էր աշակերտական հասակում ընկերների հետ նկարուածից: Յետոյ գտանք աւելի մեծ հասակում նկարուածը. որից եւ պատրաստուած ենք մտրը: Դեպքից առաջ նա հոգ է տարել բոլորի լուսանկարների մասին, իսկ իր մասին քնտ չի մտածել, թէն հաւատացած է եղել, թէ անպատեհա ընկնելու է: Մտն անձնատրոպիւնները շատ են խօսում նրա արտաբոյ կարգի քնտարութեան մասին: Շատ ափսոս այդպիսի մի ոյժ...

Մարոյի լուսանկարը կը վերադարձնենք, երբ պատրաստ կը լինի կիշէն: Ուղարկում ենք ներքինակա Քոչոպ-Քետանում ընկածների պատկերները: Խնդրում ենք անձնաները գրել եւ շուտով մեզ ուղարկել: Անձնաները կիշէ պատրաստողը անգուշաբար կտրել է եւ ղէն ձգել:

ՔՈ՝ ՌՈՍՏՈՒ

Վազգէնը սաստիկ զօրոհ է ձեզանից. ամէն մի նամակում նա այդ արտայայտում է: Վազգէնին հազորդե՛լէք. որ իրեն այստեղից երկու մեծ գրութիւն է գրում: Մէկը ընդհանուր՝ բոլոր կոմիտէներին ուղղուած՝ հնչակեանների մասին, իսկ միւսը մասնատրոպակէ իրենց վերաբերելու:

Կարոն գրել էր, թէ զնալու է Ռուսաստան, զնա՞ց թէ ոչ:

ՆՈՆՆ

(*) Իսկ միւս կողմից (միւս կողմը մոռացել էի) զգուշանում ենք, որ դրանց շարժումը այսպէս կամ այնպէս վնաս չբերի մեր հարցին:

(1) Մարոն, ինչպէս յայտնի է, իր կեանքին վերջ էր տուել, որպէսզի արգիւշ չլինի Ռուսաստանի երթոր՝ Աբխազական Զօրանի յեղափոխական գործունէութեան: Սկզբում, սակայն, կարծուած էր, թէ պատճառը Կէլոն էր: Թիւրքմանի թիւեր պարզուեց յետագային:

35) «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳԻՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

ՊՈԼՍԻ ԿՈՄԻՏԵՒՆ

(Փրուած է Ռոստովի ձեռքով: Ուղղուած է Յովհան Գաթախեան):

16 Փետրուար, 1897

Թիֆլիսի ժողովի մասին Անտոնը մի կարճ բան էր գրել: Խառնակամ է, ձեզ էլ հազորյա՞ծ լինի՞ն: Ուշագրորէան արժանի կէտը հետեւեալն է: Խմբագրութեան, Պոլսոյ եւ Թիֆլիսի Բիւրոյի համաձայնութեամբ կազմել արտասահմանում մի մարմին, որը կը տանի խմբագրութիւնը եւ կը վարէ քննհանուր գործերը: Այդ մարմնի եւ Թիֆլիսի Բիւրոյի մէջ կայացած համաձայն վե՛րը պէտք է պարտադրեցնուցի լինի բոլոր կամխնէնքի համար: Ընդ պատասխանի մէջ մենք միանգամայն հակառակ յայտնեցինք մեզ պարտադրեցուցի: Խօսքին, որ տանում է ղեկի կենտրոնակամութիւն եւ որ կարող է բոլորովին անտեղի ազմակենքի ու երկպառակումների առիթ դառնալ: Գրա փոխանակ ասաջարկեցինք մեր նախկին ծրագիրը՝ բողոքել խմբագրութիւնը միայն խմբագրութիւն, իսկ գործերը տանելու համար հիմնել Բուրգրակամ Բիւրո: Առաջարկեցինք նայնպէս ուղարկել իրենցից 1-2 հոգի արտասահման, որոնք մեզ եւ ձեզ հետ միասին կարող են որոշ համաձայնութեան գալ: Այդ համաձայնութիւնը քննհանուրի կողմից կ'ընդունուի: Շուտով, ուրեմն, քն կարծիքն էլ գրիք Ռոստատան:

Արվիլը ուղարկել է: Դեռ նրա հասնելու մասին նամակ չկայ:

Գալով ամենկենքին, դարձեալ հարկաւոր ենք համարում յայտնել նրանց, թէ պատրաստ ենք ռուս տալ: Ափոստ որ անցեալ նամակը չես կարողացել կարդալ: Մենք աւելի շուտ երկիւղ էինք կրում դրանց ստաշելուց: Այսպէս էլ եղաւ: Շատ հեռու էին մամ գալիս, կարծես իտյա էին տալիս այդ հիւրի վերաբերմամբ խօսելուց: Շուտով Հասանը հեռացաւ եղիպտոս (ընտանեկան պատճառներով): Հեռանալուց առաջ Գալոյն հետ երկար խօսել է: Մնաց միայն այն երիտասարդը՝ շատ յուսահատական: Դեռտնով այդ, օգտուեցի թռուցիկ տարածելուց առաջ եկած աղմուկից եւ կողմնակի կերպով նամակով տուն հրաւիրեցի: Շատ բոյլ էր խօսում, ռուսերի մասին ոչ մի խօսք... Այս պատճառով այժմ էլ կրկնում ենք, թէ դրանց հարկաւոր է ասել, որ պատրաստ ենք ռուսը յանձնել (միայն Բուրգրակամ): Թող դրանց յոյսը միշտ վատ մնայ: Դեռ հարց է, թէ ե՞րբ են կարողանալու այդ ռուսերը տեղ հասցնել... Երէ ենք արդարենք, որ շատ շուտ հասցրին, մի՞թէ մեզ վնաս կը լինի, երէ այս օրերս դրանք կարողանան մի բան անել: Երէ մինչեւ իսկ վնաս լինի, մի՞թէ այդ վնասը կարելի է համեմատել օգտի հետ: Երէ Ռամսզեմի օրերին դրանք կարողանային մի ռուսը նետել...

Պատրիարքի եւ Տատնանի պատգամաւորը նոյն լեճեմանն էր, որ առաջ էր եկել: Նախ՝ շատ զարմացաւ չլանելով նոյն անձնաւորութիւնը: Յետոյ, կնոզակը կարդալուց յետոյ, Պրե՛ պատուիրակը բերանացի աւելացրեց, որ այժմ ա՛մէն կողմից հայ ժողովուրդը հանգստութիւն է պահանջում եւ թէ ժողովուրդը պէտք է գրում քիչ ազատ շունչ փաշտելու հային... Այդ ողով արտասանած մի քարոզից յետոյ, վերջ է կրելու աւելացրեց, թէ նրանց բոլորի առաջարկութիւնն է մօտիկ ապագայում (Ռամսզեմից էին վախենում) ոչ մի ցոյց չանել. բննադատեց 14ի կելիւր. մեղադրելով մեզ ժողովուրդը նախորէն լաւ չլինելու. աւելի պատրաստուած դուրս չգալու մէջ: Իր հարցին, թէ արդեօք մենք այժմ վնասակար չե՞նք համարում 14ի ցոյցը, մենք պատասխանեցինք՝ ո՛չ, եւ պարզ կերպով ցոյց տուինք իրեն, որ ցոյցը անհամեմատ աւելի օգուտներ է տուել եւ տալու է Հայկական Հարցին: Յետոյ, մի կողմ թողնելով դրա քարոզը, մի լաւ յարձակուեցինք Օրմանանի քաղաքակաւորութեան վրայ, ցոյց տալով, որ դա տանում է ղեկի Ալըզեմակամութիւն...

(Ստորագրութիւն չկայ)

36) «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԿՈՄԻՏԵՒՆ

(Գրուած Բոստոմի ձևերով)

16 Փետրուար 1897

Ձեր նամակը *Իզմիրից* (ձածկ-) ստացանք: Կարծեցիմք թէ նամակ գրողը Մ. (ձածկ-) է, չէ՛ որ նամակ գրելու ծամար մտանք ովտակ են: *Երկրպագոսից* (ծ.) գրել էին ձեր ձեռքակալման մասին: Իսկոյն գրեցիմք Պոլիս: Լա է ազատուել էք. կը միամտացնենք: Մեզ միանգամայն զարմացրեց Սուրէնի մասին հազորդած լուրը: Արդէն մի նամակով Ակոպը յայտնել էր Սուրէնը հեռացնելու եւ նրա պաշտօնն իր վրայ առնելու մասին: Բայց չանցաւ մի քանի օր. Պոլսոյ դէպքից յետոյ իմացանք, որ Ակոպը փախել է, երկիւղ կրելով տարածուած լուրերից. եւ այդտեղ մնացել է դարձեալ Սուրէնը: Սուրէնը մեզ յայտնել էր իրբնւ եռանդոտ, գործին նուիրուած երիտասարդ:

Զարմանում ենք, որ չէ՛ ստացած մեր վերջին ուղարկածները: Ուղարկուած են 1) վասպ. կնիքը, 2) մի ընդհանուր գրութիւն Նոր-Հնչակեանների վերաբերմամբ, որ պէտք էր ուղարկել մեր բոլոր կոմիտէներին, 3) մի ընդարձակ նամակ, վառ ուղարկելու համար: Ենդրենք անմիջապէս անկէկացնել դրանց ստանալու կամ չստանալու մասին:

Կիրառանի մասին կը գրենք Նամակ: Երգնկայի բղբակցութիւնը ստացանք, իսկ Օրտուինը մտացել էիք նամակի մէջ դնել:

Գարձեալ էին երգը՝ Լայրենիք Սրբազանը երգեցէք. դա ամենալաւ երգն է: Շուտով դարձեալ կը գրենք:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Բոստոմը այստեղ է եւ ուղարկուած է իր համբոյրները: Սեպուհը Բուլգարիա է այժմ:

37) «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿՈՄԻՏԵՆԵՐԻՆ

18 Փետրուար 1897

Ամերիկայի Գաշնակցական կոմիտէներին.

Վաղուց է պատրաստում ենք մի ընդհանուր տեսութիւն ուղարկել Գաշնակցութեան ընթացիկ գործունէութեան վերաբերեալ: Բայց մեր մտադրութիւնը յետաձգում էինք՝ սպասելով Ռուսաստանում կայացած ժողովի արձանագրութեան:

Արձանագրութիւնը չստացանք դեռ եւս, ուստի առ այժմ բաւականաճում ենք մեր ստացած նամակից քաղուած քննարկ հազորդելով: Ժողովը, կազմուած Ռուսաստանի, Պարսկաստանի բոլոր կոմիտէների ներկայացուցիչներից, նոյնպէս եւ Տանկահայաստանի, բայց ոչ բոլորի, տեսել է 22 օր: Վճռուել է՝

1) Բասենի, Կարմոյ, Մշոյ եւ այլ շրջակայ գաւառների ուժերը կենտրոնացնել Սասունում:

2) Արշաւանքներ գործել պարսկա-տանկական սահմանադիտից դէպի վասպուրական:

3) Աւելի մեծ ուղադրութիւն դարձնել Զէյթունի եւ Գերսիմի վրայ:

4) Խմբագրութեան, Պոլսոյ կենտր. Կոմիտէի եւ Թիֆլիսի Բիւրոյի ձեռքով ընտրել արտասահմանում մի Բիւրօ, որ կը վարի Գաշնակցութեան արտասահմանեան գործունէաւ-

քիւնը եւ կը խմբագրի քերթը: Այդ Բիւրոյի եւ Թիֆլիսի Բիւրոյի մէջ կայացած վճիռները պարտաւորիչ պէտք է լինին բոլոր կամեաւորներին համար:

Թիֆլիսի Փողոյի մի քանի վճիռները կես մեկն համաձայն չենք: Խորհրդակցութիւնը շարունակուում է: Հետեւանքի մասին կը հարողքենք:

Նամակիս վերջին կը գտնէք շէրքէն Կենտր. Կամիտի (Առաջատականի Կենտր. Կամիտի) արած ծախսերը, որից կարող էք մտաւոր գաղափար կարգին այնտեղի գործունէութեան մասին: Ի նկատի ունեցէք, որ հաշուի մէջ յիշուած հրացանները ու փամփոշուները Պարսկաստանում պատահական եւ ծայրայեղ ղեկգում գնումաներն են: Պարսկաստանում այդ իրերը սուղ լինելով եւ անկարելի լինելով լաւ տարանք գտնել, հրացանների եւ փամփոշուների պաշարը սովորաբար տեղափոխուում է Ռուսաստանից կամ բոլորովին պատրաստ, կամ իբր հում նիւթ արեւստանոցի համար:

Նոր-Հնչակեանների մասին նոր բան հարողքել չենք կարող. բանակցութիւնները համարեալ քէ կանց են առել. պատուած ենք մեր կամիտներին բոլորի կարծիքին, որպէսզի դրանց վերջնական որոշ պատասխան արուի: Մինչեւ այժմ ստացուածները նրանց օգտին չեն յօտոււմ: Մեր անձնական համոզումն է, որ այդ միտքերն հարցով զբաղուելը ապարդիւն է եւ միեւնոյն ժամանակ անհրաժեշտ: Ապարդիւն է, որովհետեւ պարզ տեսնում աւ հասկանում ենք դրանց միտումները. որովհետեւ մենք էլ լաւ գիտենք, իբրն է, որ Հնչակեան կարգակերպութիւնը քայքայուել է բուն երկրի մէջ եւ որ միայն արեւստանական միջոցներով կարելի է դրանց գոյութիւնը պահպանել: Համարելով գործունէութիւնը հարկատր է եւ կարելի է միմիայն բուն երկրում. այս շատ պարզ է, եւ ոչ բուլգարիայում կամ Ամերիկայում: Իսկ մեր բուն երկրի մէջ մեր կամիտները անկարող են դրանց հետ միասին գործել, ոչ քէ այս կամ այն զգացումներից դրդուած, այլ այն պարզ պատեհառով. որ հնչակեան խմբիչը այնտեղ գոյութիւն չունեն: Միակ կէտը, որ կարող են այժմ մեր ընկերները հանդիպել հնչակեաններին, դա Պոլիսն է: Իսկ արդէն յայտնի է, քէ Պոլիսում դրանք ինչ ոչ մտնին: Միեւնոյն ժամանակ անհրաժեշտ է այդ խնդրով զբաղուիլ, որպէսզի ամբողջ չլուսնէ հասարակութեան եւ մասնաւորապէս միութեան անկեղծ ձգտող հնչակեաններին (մենք հաւատացած ենք, որ այդպիսիները կան) կարծելու. քէ Գաւակցութիւնը խոյն է տալիս միութիւնից այս կամ այն միտումներով, այն Գաւակցութիւնը, որ իր ծագման առաջին օրերից սկսած ամեն ջանք է բաքիլ ստեղծել միտքան, համերաշխ գործունէութիւն, առանց մեծ ուշադրութիւն դարձնելու անձնական տեսական հայեացքների վրայ եւ ի նկատի առնելով դիմացինի յնգափոխական կտրողութիւնը գլխաւորապէս:

Վերջերս մեր յարաբերութիւնները տանիկ դժգոհների հետ աւելի մտերմական են դարձել: Երիտասարդ Թուրքերը վաղուց գոյութիւն ունին Եւրոպայում ամէն տեսակ գոյներով: Մի բան միայն դրանց մէջ ընդհանուր էր. այդ նրանց կատարելալ անորոշութիւնը, դատարկութիւնը եւ կամիք բացարձակ բացակայութիւնն էր որեւէ բան կատարելու: Տանիկ տարրը դեռ այնքան ստոր է կանգնած ընդհանուր զարգացման տեսակէտից, որ նրա մտաւոր ներկայացուցիչները անընդունակ են զգալ իրենց վրայ ընդհանրութեան ցանկը եւ իրենց անըն գոնի յօգուտ այդ ընդհանրութեան, ամբողջական են, մի յօտուով. յնգափոխական գործունէութեան: Մուլիսանի վերջին տարիների հայամանները քիչ սքափնցել էին դրանց, տանիկ քերթերի քիւնը շատացոււ. մտերմը լայնացան բայց եւ այնպէս Պարիզում նստած շերիտասարդ Թուրքիայի պաշտօնական ներկայացուցիչները զանազան Մուրատ քէնքըր, Անմէտ Բիզանները վառ դիրք էին բռնում ընդհանրապէս դեպի հայերը եւ մասնաւորապէս դեպի յնգափոխականները:

Անհրաժեշտ էր այդ ուղղութիւնը փոխել. այդ կարող էր կատարուել, եթէ դրանց մէջ երեսն ցար մի իսկական յնգափոխական մարմին:

Բանիկ յարձակումից յետոյ, երբոսների այստեղ գալով մեր եւ տեղւոյն շերիտասարդ Թուրքերի մէջ աւելի շփում առաջ եկաւ: Եւ Պոլիսում տեղի ունեցած դրանց ծանօթների աւ բարեկամների բազմաթիւ ձեռքակալութիւններն այն աստիճան զբոսնցիցի դրանց, որ վնասցին բողոքն յազազախիթական համապարեւ եւ սուլթանական ռեժիմից ազատուելու համար դիմել դրական աւ ազգու միջոցների: Բացի այդ, շնորհիւ այն համազամաքի, որ Տանկաստանում գործող մեր ընկերները տարածում էին Պարիզում եւ այստեղ հրատարակուած

քերքերի այն համարները, որոնք նպատար են մեր դատի համար, բուն երկրի մէջ առաջացած յեղափոխական անհասները սկսեցին աչքեր բանալ և համակարգով վերաքերուել հայ յեղափոխութեան և ցամախութեան յայտնել նոյն միջոցներով գործել: Մեր ընկերներին յաջողում է մի քանիսի հետ մտնուար կապ հաստատել:

Նոր կազմակերպում ճշմարտեան ճեղգափոխական Կուսակցութեան» շրջաքերակա-
նը կարողացաւ իր լինել, անկախ, ճիշտակերպ մէջ: Այնտեղ են ունենալ իրենց սեփա-
կան կամեանար սրբանը և գործի ձեռնարկել: Մեր բարոյական պարտակամութիւնն էր ա-
ջակցել այդ մարմնի կազմուելուն: Ներկայ անհասար կոտի մէջ այդ աւելի քան անհրա-
ժեշտ և նպատակայարմար է:

Բուհնո-Ալիսիայ երկու տղաները այժմ Անգլիա են գտնուում: Պ. Միլիքի հեռա-
գիրն ստանալուն պէս և ետագրեցինք Պարիզի մեր ներկայացուցչին անմիջապէս լոնտոն հաս-
նել և ևոց տանել ազայոց մասին: Պարիզի ներկայացուցչը սիրով ընդունեց մեր առա-
ջարկը, անմիջապէս կանոն միկեց. ընդունեց տղաներին և տեղաւորեց: Այժմ նրանք բո-
լորովին ապեհով դրութեան մէջ են: Մի-երկուսը գտել են իրենց համար աշխատանք: Միս-
ներն էլ փնտռում են, սպասելով, որ նորից կոչուին իրենց իսկական գործին: Բացի այդ, Պոլսոյ ռուսական հիւանդանոց փոխադրուած վիրաբոյներից երեքը բոլորովին ապաքինած
Յունաստան են տեղափոխուած ռուսաց հիւպատոսի հաշուով և խնամքով: Այդտեղից տղայ-
քը նախապահ են ընկել Երկրեան մէջ: Հարկ եղած խնամքը ստուած է: Հիւանդանոցում կը
մնան դեռ երկու եոզի (մէկը մեռել է), որոնք կ'առաջանան հաւանական է 2-3 ամսից յե-
տոյ: Հիւանդանոցում դրանց հետ վարուել են շատ լաւ:

Այժմ մի քանի խումբ ներքին նահանգների դրութեան մասին, որ քաղում ենք ստաց-
ուած վերջին նամակներից:

Տրապիզոնը համարեաւ ամբողջովին զաղքել էր. մնացել էր անհասարայի փոքր բիւ՝
30 տուն: Բայց և այնպէս, մեր ընկերները արհամարհելով ամեն վտանգ՝ մնում էին իրենց
տեղը և յաջողութեամբ տանում իրենց վրայ դրած բեռը, գլխաւորապէս յարաքերութիւն
պահպանելը ներքին գաւառների հետ: Այժմ զաղքածները հեռոքեւեռէ հաւաքուում են: Տրա-
պիզոնի դատապարտուած ընկերներն ազատուած են ընդհանուր ներման շնորհիւ: Կոմիտէն
վերակազմուել է:

Երզնկան գլխաւորապէս գրազած է Գերսիմի խնդրով: Յայտնի Հաջի Գալուստ Ար-
խանեանը իր ընկերներով դեռ բռնուած է. ներման չի արժանացել: Նշանաւոր հայդուկ Քեռիմ
արդէն Գերսիմ է գտնուում. այնտեղ նա ընդունուել է ամենալաւ կերպով: Մեր հարցին ըը-
պատասար էր ինչու նշանաւոր ցեղերը Երզնկական յարաքերութեանց մէջ են գտնուում իրար
հետ: Քեռիի առաջին գործը դրանց հաշտեցնելը պէտք է լինի: Գերսիմի գործերի համար
տեղական պայմանները պահանջում են առատ պարգեւներ, առատ դրամական միջոց: Այս էլ
Քեռիի ամենազիլութար պահանջն է: Քեռիից առաջ անցեալ տարի Գերսիմ նամապարի ըն-
կած մեր մի գործակալը ձեռքբալուարած է և երկար ժամանակ բանտի մէջ է գտնուում: Քե-
ռին յոյս ունի ազատուել նրան:

Կարնոյ մէջ դրութիւնը միեքարական է. միայն մեր եռանդոտ գործիչներից մե-
կը՝ Ալամ Արամեանը չի արձակուած բանտից: Դա պատուում է իբր սուկ մարդասպան, չնա-
յելով նրա և մեր ջանքերին իրեն բացառապէս յեղափոխական ներկայացնելու: Միւս բանտար-
կեալների մասին տեղեկութիւն դեռ չունենմք:

Վանայ լեհայ դրութիւնը գաղի կերպով փոխուել է Անպտեմբեր 11ի հերոսական
կոտից շնտո: Հայդուկների յանդուգն անվեհերութիւնը և նրանց անպատակի յաջողու-
թիւնը շատ է ոգեւորել տեղական ժողովուրդը և նորից նրա մէջ յոյս ներշնչել դէպի յե-
ղափոխութիւնը: Վանում այժմ միակ յեղափոխական կազմակերպութիւնը Գաշակցութիւնն
է, և ժողովուրդը միայն նրա ուժին ու տոկոսութեան է հաւատ ընձայն: Միւսները ենց
ստաջին հարուածից շնտո վերացան: Միեքարականն այն է, որ կանացի սեռը շատ չբեր
մասնակցութիւն է ընդ տալիս դէպի Գաշակցութիւնը, և օր. ժենիայի ղեկավարութեամբ
բազմարիւ կանացի խմբեր են կազմակերպուած:

Գաւառների մասին հետեւեալն է գրում մեր ընկ. Վազգէնը. «Մեր գաւառական ըն-
կերները ազատ մնացած են ամէն տեղ: Շատախ իր դիմադրութեամբ փրկուեցաւ: Մոկա ա-

գատ է: Գուաշ, կարեկան բէլե շատ գոհ տուին, բայց նորէն կան, իրենց տեղն են: Եի-
զան, Սպարկերս, կարկառ այս սարի շկոտորուեցան: Արնէշ քանի մը զիւզեր ծանր հար-
ուած կրեցին: Արծկէն ազատ էջ...

Պարսկաստանում հայդուկային ուժերը ցրուած են զարման հաւաքուելու պայմա-
նու: Հայդուկային վերջին գործողութիւններէից տարեկան՝ քրտական մանր զիւզերը հա-
մախմբուում են, մեծ զիւզեր կազմուում աւելի լաւ դիմադրելու համար: Գարնան նրանք նու-
րից սպասուում են...

Յ. Յ. 3

Ատրիկների հետ բանակցութիւններ ունենալու անցեալ տարուան մեր փորձերը ցան-
կայի արդիւնքը չունեցան: Մեզ շարժուեց միայն պարսկա-տանկական սահմանաշրջանում
ապրող մի ցեղի հետ սկսել բանակցութիւնները: Բացի այդ, պարզուեց, որ Մար-Շիմոնը,
որի վրայ էր դարձրած այսօրան ժամանակ բոլորի հայեացքը, իսկապէս շատ մեծ ուժ չի
ներկայացնում եւ այնքան էլ հեղինակութիւն չունի ատրիկների մէջ: Վասպուրականի մեր
ընկերների կարծիքով աւելի նպատակայարմար է բանակցութիւններ սկսել ուղղակի ասորի
մեծիւնների հետ:

Ան կարն կերպով իրերի ներկայ դրութիւնը:

Անցեալներում, 3-4 ամիս առաջ, տեսութիւն ունեցանք Արքիմ փաշայի որդու հետ,
որ եկել էր իր հօր կողմից զանազան առաջարկութիւններ անելու: Վերջին օրերս Արքիմ
փաշայի որդուն ուղկեցող Պրն. Անէմանը նորից եկել էր յատելու համար, իբր պատ-
գամաւոր Օրմանեանի եւ Տառանի կողմից, բերելով իր հետ Օրմանեանի կողմից:
Նպատակն էր համոզել մեզ ցոյցեր շահել, շարժուել. որպէսզի նոր կոտորածների տեղիք
չտանք եւ բոլի տամք, որ ընփոքմէրը մտցուին: Հարկաւոր պատասխանը տալուց յետոյ,
ցոյց տալով առաջարկի անմտութիւնը եւ անկարելիութիւնը, մենք մեր կողմից սաստիկ
չարձակուեցինք Օրմանեանի քաղաքակառուութեան վրայ, որ հետզհետէ մտնելու է Ալըզիս-
նութեան: Իր խոսքերի իմաստ վրայ (մեր կտիւր խոսողատելիս ցաւ էր յայտնում, որ ժո-
ղովուրդը լաւ չէ զինուած) պահանջեցինք, որ փոխանակ այդպիսի խորհուրդներ տալու,
որի աւելորդ լինելը իրենք էլ են հասկանում, աւելի լաւ կ'անեն ներքապէս նպաստեն մեզ
գործը աւելի լայն, աւելի մեծ ուժով շարունակելու համար:

Ռաբրիկեղով Ամերիկեղով դաշնակցական կոմիտէներին ներկայ դրութիւնը՝ յոնորում
ենք կոմիտէների անդամներից, կազմակերպութիւնից զուրս չհանել հազորդուած տեղեկու-
թիւնները, որ կարող է վնաս հասցնել գործի կանոնաւոր ընթացքին:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՂՐՕՇԱԿ

Խնդրենք արտագրել եւ տարածել միւս կոմիտէներին եւս:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հ. Յ. Դ. ԵՂՐԵՃՅԻ Կենտր. կոմիտէի հաշիւը 1896 Յունուար 1ից մինչեւ 1896 Գեկ-
տեմբեր 1.

Հրացաններ, մասեր, ստրիանակներ (գնուած Պարսկաստանում)՝ 13,810 դրան,
փամփուշտամաններ եւ պայուսակներ՝ 3,374 դր. 80 կ., փամփուշտ՝ 20,604 դր. 41 կ., զոն-
տազներ՝ 1,664 դր., զէնքի փոխադրութեան՝ 17,184 դր. 83 կ., արեխտանցի եւ արեխ-
տաւորների՝ 7,641 դր. 25 կ., կաշուաւոր զէնքի եւ խմբերի փոխադրութեան ժամանակ՝
6,024 դր. 35 կ., փոխադրութիւն վան՝ 3,964 դր., ստրիանակակի՝ 3,321 դր., կամաւոր-
ների սարուստի եւ տեղափոխութեան՝ 22,553 դր. 74 կ., Խմբագրութեան փոխադրած՝ 2,500
դր., նամակ վան, փոստ, հեռագիր, անցագիր՝ 2,381 դր. 20 կ., վնասուած օտար պարտ-
ների՝ 575 դր. 50 կ., տան իբրք՝ 1,025 դր. 50 կ., տպագր. եւ մամր ծախք՝ 403 դր. 65 կ.,
դրամարկզոււմ՝ 276 դր.: Գումար՝ 107,308 դրան:

38) «ԳՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ ԱՂԵՔԱՆԴՐՈՑ ԿՈՄԻՏԵՒՆ

(Գրուած Ռոստովի ձեռքով)

19 Փետրուար 97, ժընև:

Ընկերներ,

Որքան կարելի է շուտ ուղարկեցէ՛ք Ձեյրուն ձեր նշանակած մարդը. մեզ այժմ շատ հարկաւոր են լուրք, ճիշդ տեղեկութիւններ այդ կէտի վերաբերմամբ: Ինչպէս դուք էլ գրել էիք, այդ նախապարտորդութիւնը պէտք է յիստ զազտնի մնայ. դա մեզ քելադրում է անցեալի արած փորձը:

Յաւայի էք լսել տղաներից մէկի բռնած ընթացքը, մասնաւոր նրա հայեցողութիւնները Բաբկէնի դէմ: Աշխատէ՛ք, որ յիմարութիւններ չանի: Մինք աշխատում ենք տղերանց նախապարտ ձգել Անգլիայից ելլալուստ, դա եղբայրսից Անգլիա՞ է ցանկանում գնալ: Եթէ շատ յամառի, ասէ՛ք իրեն, որ քանի կողմակերպութեան անդամ է իրեն համարում, պէտք է հպատակի միւսներին կարծիքին եւ իր հէփով չընթանայ, իսկ եթէ ոչ, — այն ժամանակ ուրիշ բան է: ազատ է իր ուզածն անելու: 100 ֆր. ուղարկուած էր կամփոփն իբր նպաստ տղայոց կարիքները հագալու, ուրեմն, կոմիտէի արամադրութեան տակ էր գտնուում: Ինչո՞ւ է՛ք այդ քանը յայտնում եւ գուր զայնաղայի առիթ տալիս:

Պալիս վաղուց ենք գրել, որ հաղորդեն ձեզ իրենց հասցէն:

ժամ կարողանի մասին գրել ենք ուր հարկն է: Կը գրենք ձեզ, երբ մեր նամակի պատասխանն ստանանք:

Իրենից նամակ կար. ողջ եւ առողջ տեղ են հասցրել:

Արեւից տղաները մեզ համակ չեն գրել. ոչինչ չենք ստացել. գրողը եղել է Մանիկեան անունով մի հնչակեան: Այս ի՞նչ համեմուտ է:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ «ԳՐՕՇԱԿ»

39) ՀՐԱՉ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆՆԻՆ

(Գրուած է ժընևից, Հրաչը գտնուած էր Եամբուլ քաղաքում)

20 Փետրուար, 97

Սիրելի Հրա՛չ,

Այս բոլորիս ստացումն անսպասելի կերպով Բելգիայից Գնունու լուսանկարը: Գրեցիք մեզ Վահագին, որ կենսագրութիւնը ուղարկէ շուտով. դու էլ ինչ գիտես՝ ուղարկիր: Լուսանկարը շատ յաջող է:

Մի առաջարկութիւն եմ ուզում քեզ անել. չգիտեմ, թէ ինչպէս կը վերաբերուիս: Իմ կարծիքով, ի նկատի առնելով թէ՛ գործերի դրութիւնը եւ թէ՛ քո պայմանները, դու աւելի լաւ կ'անես, երէ՛ք բողոքն Վանի եւ Խզմիրի մասին մտածելը եւ պատրաստուիս դէպի Ձեյրուն: Այդ կէտի կարեւորութեան մասին աւելորդ է խօսել: Եթէ մեզ յաջողուց ունենալ այնտեղ մէկը, որ կարողանայ լուրք տեղեկութիւններ տալ եւ եթէ մենք սկսենք Ձեյ-

թումում մի գործ, հաստատած կարող ես լինել, որ հասարակութիւնը շատ չերմ աջակցութիւն ցոյց կը տայ, որովհետեւ նա հուսաով կը վերաբերուի մեզ: քաւական է, որ մենք ցոյց տանք նրան, թէ լրբօրէն գրազուած ենք այդ խնդրով: հաժմակը գրել էր, թէ կայ այդպիսի մի անձնատրութիւն, որ կարող է գնալ Զէյթուն: Զգիտեմք, թէ որքան այդ մարդը կարող է մեզ բաւարարութիւն տալ:

Այս բաների վրայ լաւ մտածիր եւ պատասխանը գրիր: ինքն լաւ եմ մտածել...

Առատը մի carte եւս ուզարկեցի:

Ավստ՛ս, հագար ափսոս, որ այսպիսի բարեշարժը պայմաններում մենք ոչինչ չենք կարողանում անել:

Կրեական հարցը լուծուելու է: այս առիթը անցաւ, կարելի է ասել: միւս առիթները աշխատինք բաց չըողնել:

Ժամանակ է մի բան անելու: Լիբը ուժերը կորչելու վրայ են՝ պարագութիւնից իբար միս են ուտում, փչանում են: Բանկի տղայքը առ այժմ լաւ են, բայց պարագութիւնը նըրանց էլ կը փչացնի:

Քո՛ւ ՌՈՍՏՈՒ

40) «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԿՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

Ա. ՎՈՒՄԵԱՆԻՆ

(Գրուած Ռոստոմի ձեռքով)

25 Փետրուար 97

Յարգելի ընկեր վաճաղ

(վարձա),

Արդէն մի քանի մամակ ձեզ գրած ենք poste restante:

Հ. Յ. Գաղանկցութիւն վերնագրով թղթերը կ'ուղարկուին:

Ոչ մի տոմար կամիտները հաշուի համար չենք կարող պահել: Ֆիլիպտի գումարը պէտք է նուիրատուութեանց ցուցակի մէջ փնտտել: Արժախը ստացել է եւ այդտեղ բաժանել: Դրա հաշիւը կայ:

Գծրախտարար, ուղարկուած նուիրատուների հաշիւ չկայ: Այնպէս որ չենք կարող ասել թէ, որտեղ եւ որքան է ուղարկուած: Վերջերս ուղարկուած են նուիրատուներ Եւրոպայ՝ Հրաշի գրելով (4501-4660): Սրանից յետոյ միայն ձեզ կ'ուղարկենք:

Վարձայի համար ի՞նչ տեսակ կնիք է հարկուար: Զի՞ կարելի էլ էլ սպասել, գուցէ կեներ- կամիտ է դառնում: Ի կլատի ունեցէ՛ք, որ կողմայի հասցեով մէկը ուղարկուել է իր ժամանակին, բայց կոր էլ, իրեն չի հասել: Կարող է այս կամ այն օտարի ձեռն ընկնի եւ կամիտի անունը շահագործուի:

Հնչակեանների բոլոր շքաբերականները ուղարկէ՛ք մեզ: Ժամանակին շատ կարելուք նշանակութիւն կ'ունենան:

Լուսակարներն ստացանք: Սուրենիքը երկրորդ անգամ պարտաստել տուինք, բայց դարձեալ անյաջող է: Ինքը՝ լուսակարը լաւ չէ: Զմտամամ գրել, որ Գնումու լուսակարը իսկականը չէր: Կամ կամեցել էին մեր գլխին օյիմ խաղալ, կամ թէ միամտարար ուրիշ Գնումու լուսակար են ուղարկել:

Ձէնքի մասին Գամարեանին գրուեցաւ:

Գալով աւստրիական զենեքին՝ պէտք է զգոյշ լինել: Լաւ չկարողացայ գոնել՝
Մաճեառե՛ր էք գրած թէ Մանիլիէր: Հասնական է Մանիլիէր լինի: Այդ հրացանները լաւ
են, եթէ միայն իսկական են: զրսով կարող են լինել վատ չինածները, անպէտքները, կամ,
ինչպէս մենք ասում ենք, բրակ արածները: Առանց մասնագէտի, առանց մէկ-մէկ բննելու
զննել չի կարելի: Իսկ երէ Մանեառէր է: ձեր գրածը, ոչինչ չգիտեմք այդ տեսակ հրացան-
ների մասին: միայն աւստրիական մի ձեռ կայ՝ միւճեառէր, որ այժմ շատ անպէտք հրա-
ցան է: Բայց ամենայնուայն փոխադրութիւնն է: Բէնդէր-Բուշիքի մասին մտածել անգամ
չի կարելի, որովհետեւ ասրականի զմուարութիւններ կան այնտեղից Թարիզ փոխադրելու
համար: Գրա համար հարկատըր են տեսլին միջոցներ: Բարում փոխադրելուն նոյնպէս չենք
հուսաւոր: զուրկ այդ պարտըր կարծում է, թէ Բարումը շարունակում է մնալ porto-
franco: Իսկ երէ կարողացաւ յանձնել մեզ այնտեղ, իրանայի քան կը լինի: Տրապիզոնով
Թարիզ աւելի ենչու է. երէ միայն Բարիզցիքի մի վաճառական հարմարակցի իր անունով
ստանալ: Չպէտք է մտաւոր, որ տրանզիտի սպրանքը նայում են Տրապիզոնում եւ Թա-
րիզի մաստատում: Թարիզը կաշտելի ենչու է. իսկ Տրապիզոնի մասին պէտք է մտածել:
Այնպէս որ նախ քան զննելու մասին մտածելը, հարկատըր է փոխադրութեան մասին մտածել:
Մի հանգումսք էլ կայ. երէ մեզ յաջողուց լուրջ կերպով գործի ձեռնարկել Ձէշրուհում,
այն ժամանակ փոխադրութեան հարցը դժուար չի լինի: Իսկ այս հարցի մասին լուրջ պէտք
է մտածել:

Պարսկաստանի հասցէն՝

Թարիզ, Երևու ծրարի մէջ: Երսի ծրարի վրայ գրել. — Mr. Martiros Nazarian,
Tauris, Perse.

Իսկ ներսի ծրարի վրայ՝ «Յանձնել Երուանդին»:

Սալմաստ. Monsieur le Docteur Chr. Ohanian:

Նոյնը՝ հայերէն

Salmaste, Perse.

Թիփլիսի համար Բուլղարիայից նամակ գրելու համար յարմար հասցէ չունինք:
Կը գրենք զրա մասին:

Այժմ էին ենչակեանների մասին:

Թէ էիմ Հնչակեան կենտրոնը մեզմացել է մեր վերաբերմամբ, զրա նշանները վա-
զուց էին երեսում: Արդէն, որքան շիշում ենք, սրա մասին ձեզ գրուած էր: Այսօր զրանք
արդէն միտրեան մասին են խօսում: Լոնտոնից վերադարձած կենտրոնի անդամներից մէկը
երախրել էր մեզ մի ժամատըր ժողովի, որին մասնակցում էին մի քանի ուսանողներ նս,
որտեղ նա երկար խօսեց միտրեան անհրաժեշտութեան, այդ զաղափարի արծարծման մա-
սին եւ այլն... առաջարկելով, վերջ ի վերջոյ, գործնական կուսակցութիւնը երկու մեծ
կուսակցութիւնները՝ Գաշնակցութիւնը եւ Հնչակեան կուսակցութիւնը միացնելու համար:
Ճառի առաջին կէտին պատասխանեցինք, թէ բոլորովին զուր է այդ տեսակ բարոյներով
զբաղեցնել մեզ: 6-7 տարի է այդ բարոյները կրկնում են, զանկա են տարել: Բոլորի հա-
մար հասկանալի ճշմարտութիւն է եղել, բացի Հնչակեան կուսակցութիւնից, որ ամէն մի-
ջոցներով կուռել է այդ զաղափարի դէմ: Ուրեմն, առաջին կէտը՝ բարոյը աւելորդ քան է:
Գալով գործնական միջոցներին՝ իւրաքանչիւր զաշնակցական ինկատի առնելով Հնչակի
սխտըր անցալը, կը պահանջի այժմ որոշ երաշխաւորութիւն զրա կողմից: 1) Առաջներում
մեր ընկերների եւ երկրում գտնուած ենչակեանների մէջ եղել են փոքրէք միասին գործելու.
Հնչակեան կենտրոնը ամենամիայնատակ զիւր է խաղացել այդ դէպքերում. ի՞նչ երաշխաւո-
րութիւն կայ այժմ, որ նայմանման դէպքեր չեն կրկնուի: 2) Մինչեւ այժմ մենք Հնչակեան
կուսակցութեան ուժին նշանակութիւն էլինք տակիս, որովհետեւ քիչ թէ շատ հաւատ ըն-
ծալելով Հնչակին՝ ընդունում էինք, որ նրա մէջ կան ՀԻրանէր: Բայց, յանկարծ, նոյն
Հնչակից իրանում ենք, որ այդ հեքուները ամենակեղտայն զիւր պէտքերում. ի՞նչ երաշխաւո-
նչները եւ այլն... Արդ՝ երէ հերոս հոչակուածները աղապէս են, ապա ինչպէ՞ս կը լինեն
միւսները: Ինչպէ՞ս կարելի է հաւատ ընծայել այդպիսի մի կողմակերպութեան:

Գործը թրու կերպով վերջացաւ: Կարծում ենք, որ սրանց հետ որքան կարճ կըտ-
րենք, այնքան լաւ է, թէ չէ թոյլ կը տանք, որ սրանք էլ մեր անունով նորից արժատներ ձգեն

և հասարակութեան առջ իրենց երեսը պարզ անեն:

Ֆիլիպէից ուղարկելի Լին մի սպագրութեամբ զանկ մտանիչներն անուով՝ խնդրելով, որ առանձին հրատարակենք և: ցրենք: Լաւ է, որ կոմիտէի անուամբ չեն արել: Զգիտենք, թէ որքան արդար են այդ մարդկանց վերաբերմամբ: Նամակը ստորագրուած է «Մուրէն»: Կոմիտէի կողմից չէր: Ի՞նչ է ձեր կարծիքը այդ անհասարկութիւնների վերաբերմամբ: Երբ-ի ձեր այնտեղ կգած ժամանակ խօսակցութիւն է եղել:

Նոյն տեղից ստացել ենք մի բողոքարկի մի բանի դաշնակցական տղաներից, որոնք ընկերական դատ են պատահում իրենց դէմ ուղղուած հայսմաններին համար: Հիմա էլ այնտեղ է սկսուելու...

Մի կերպ պէտք է աշխատել այդ մարդկանց գործի դնել, թէ չէ պարագութիւնից անպատճառ կրօններ կը լինին: Երկրից ենք կրում և Լոնտոնի տղայոց մասին: Նրանց էլ մաս-մաս պէտք է զանազան տեղեր ցրել: Ուրիշ ոչինչ չէ, կենպնդան ինտրիգաներից ազատ կը մնան: Ինչո՞ւ այժմ մաս առ մաս Պոլսո չեն նստապարսիւս:

Պոլսից բարակցութիւն ստացանք Գիտակ ստորագրութեամբ: Ո՞վ է դա: Մի քան է ուղարկել, որ մեզ հասցնէք: Ստացե՛լ էք, թէ ոչ:

Մի քիչ առաջ երիտասարդ տանիր մեզ մօտ էր: Երկրորդ պրոկլամատիոնն էր քերել, որ խնդրել էի Ֆիլիպէի համար: Խօսեցինք և իրենց գործերի մասին: Պատմեց, որ ցանկութիւն է եղել Մուլլարանի սպաննելու. բայց չի յաջողուել, որովհետեւ ծոզով է անցել: Շատ մեծ սուտ էր, բայց անփութի, երեխայի. ուրեմն, և ներքի սուտ: Հարցրի լրագրի մասին: Նրա տակով Պոլսոյ իրենց ընկերները (մեզանից են սովորել՝ «Պոլսոյ ընկերները») խորհուրդ չեն տալիս, որովհետեւ առանց այն էլ տանկական լրագրներ շատ կան: Բացի այդ՝ երէ լրագիր հրատարակուի, կառավարութիւնն աւելի հետամուտ կը լինի և այլ յիմարութիւններ: Գրա փոխանակ երանք ցանկանում են բաւականա՞յն նոր պրոկլամացիայով, որտեղ գրուած կը լինի իրենց հասցէն, որովհետ կասկած չմնայ, թէ իսկապէս բարեք են: Պնդեցինք օրգանի աներածելատրեան վրայ՝ ցոյց տալով իրենց հակասութիւնները: Խստացաւ գրել Պարիզ օրգանի տներածելատրեան մասին: Միայն մի քան խնդրեց. չի՝ կարելի արդե՞ս որո՞մբն ստանալ այժմ Բուլղարիայում, որովհետեւ տեղափոխութեան համար տեղից ժամանակ է հարկաւոր: Անիս խօսք տուեց միաժամանակ, որ մինչև օրգանը լոյս չտեսնի, որո՞ւր պիտի չգործածեն:

Այս բոլոր խօսակցութիւնները յիմարութիւններ և հակասութիւններ են: Սա միայն սպացուցանում է մեր նախկին կարծիքը, թէ դո՞ւս այժմ ոչ՞մ չունեն, մինչև իսկ միարկան (օր. օրգանը հրատարակելու փոխանակ յոսիցիւններ հրատարակել) և թէ առայժմ քայլը կայ, երէ մենք նկցուկ հանդիսանանք որո՞մբն ստալով: Իսկ մեր կարծիքով պէտք է պատաստակամութիւն յայտնել հենց այժմ տալու: Այդ դեռ հարց է՝ ե՞րբ են գալու, ե՞րբ են կարողանալու տեղափոխել, ե՞րբ են գործ կատարելու: Մենք չենք կարողանում ներկայ հանգամաններում. գոնէ դրանց ձեռքով մի քան անենք:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ստացանք ձեր հեռագիրը: Լաւ յիսակացանք. սպասում ենք նամակին: Առհասարակ, ուղարկելիս մի-երկու բառ աւելի գրէք. խնայողական աւելի սուղ է նստում:

Յոնանից նամակ կար. փող չունի. ինչո՞ւ չէք հասցնում. ո՞ր օրի համար էք հանգանակում:

Մտացայ տեղեկութիւն հարցնել Գաղտնիայի ներկայացուցիչ Փաշքերուճու մասին. նա այժմ Եղիպտոս է գտնուում: Յանկանում է գործ տեսնել: Տանկատանի քաղաքներից միայն իզմիր է կարող մնալ: Ինքն իրեն առաջարկում է կիպրոս կամ իզմիր: Ինքն միջոցներ չունի. մեր հաշուով պէտք է ապրի: Գրէք շուտով նրա մասին, կարծեմ ճանօր էք: Յարմար չի՝ լինի Ջէյրուսի համար:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Քո ներադրութիւնը, իբր քէ տանկիները քուլացել են այն պատճառով, որ հրապուրուի են Մուլլրանի խոստումներէց, ճիշդ չէ: Միակ պատճառը իրենց քուլութիւնն է: Դիտարկան միջոց բախորվին չունին: Երեսակայիբ, չեն կարողանում մինչև իսկ օրգան հրատարակել: Անցնալ օրը երկուստաօրը եկել էր (քերթր էի խնդրել բերելու): Այդ պարզ երեսաց նրա հակասական եւ յիմար խօսակցութիւնից, որով աշխատում էր արդարացնել իրենց անգործութիւնը: Կա մինչեւ իսկ խնդրից ռուբրի յանձնել առանց սպասելու, որ իրենց լրագիրը հրատարակուի (կարծեմ արդէն գրել եմ, որ վահապի կարծիքի հիման վրայ, մայս քան ձեր պատասխանը ստանալը, յայտնել էի տանկիներին, քէ Բուլգարիայի ընկերները համաձայն են: սպասում ենք այժմ Պոլտոյ ընկերների պատասխանին): Գրան պատասխանեցի, որ մեր ընկերները կտրական կերպով կը մերժեն յանձնել այդպիսի պայմաններով: Կա խնդրից յանձնայն դէպս գրել եւ հարցնել՝ համաձայն չե՞ն լինի արգիօք յանձնել ռուբրը այժմ, ազնիւ խօսք են տալիս չգործածել ռուբրը, մինչեւ որ իրենց օրգանը լոյս չտեսնի:

Կրկնում եմ, բոլոր նշաններից պարզ է, որ ցանկութիւն ունի՞ց, բայց ոչ չունին: Երեւի ռուբրը այժմ են ուզում ունենալ, որպէսզի ցոյց տան ում հարկաւորն է, քէ ոչ ունին եւ ներարկան միջոցներ ձեռք բերեն: Մենք կարող ենք ամենայն վստահութեամբ դրանք յանձնել ենք այժմ: Ո՞վ կտէ, երբ են փոխադրելու, երբ են գործածելու: Երէ շատ գործածեն, մի՞քէ վնասը օգուտի հետ համեմատած աւելի մեծ կը լինի: Իսկ եթէ բնաւ գործ չածեն, շատ շատ Տ հատ ռուբր ենք կորցնում...

Քիփիսից նոր նամակ կար: Զարմանալի է, որ դու ոչինչ չես գրել ժողովի վնիւններին, Բիւրոյի կազմութեան վերաբերեալ: Արվայտը տեղ հասած է եղել: Ապասում են Բաբուայ ներակայացուցիին, որ Բիւրոյի անդամներ նշանակեն: Խօսում են Բորիսի, Մար-Շիմոնի, Տրապիզոնցի մի փաստաբան Շահիկեանի, Գարոյի, Տամատեանի (!?) մասին(*): Երեւի վերջնական որոշումը կը գրեն այտեղի համաձայնութիւնն առնելու համար: Ի՞նչ ասեմ, կարծեմ ամենից լաւը կը լինի սուս ու փուս համաձայնելու, հեռագրելու, որ գամ եւ յետոյ անմիջապէս հեռանալ:

Մի քանի մասնակի ցոյցերից յետոյ, Հմայեակը(1) Պալեանի հետ միասին մեզ մի ժողովի հրաւիրեցին, որ *ժանուար կերպով* Հմայեակը մի նստով բացատրիք միութեան անհրաժեշտութիւնը, առաջարկից արձարծել այդ գաղափարը եւ միջոցներ գտնել իրագործելու: Ժողով գնալուց առաջ մենք արդէն կասկածում էինք, քէ մի այդպիսի բան կարող է լինել, ուստի մտադիր էինք ընդհանուր ձեռով պատասխան տալ, մինչև որ *պաշտօնական* դիմումը լինի: Միայն ժողովի ժամանակ չհամարեցինք եւ շատ կծու կերպով պատասխանեցինք: Յոյց տուինք, որ բուսական ուշ է այդ գաղափարն արձարծելու, մեր գահիւն գնացի է դրանից, մենք չենք մեղաւորը, որ հնչակեանները ուշ են գարրնել: Գալով գործնական միջոցներով, պահանջեցինք երաշխաւորութիւն, որ ապագայում անցնալ կըզտեստութիւնները չեն կրկնուելու, այսպէս ոչ մի զուցմակցական ոչ մի ցանկութիւն չի ունենալ գործել իրենց իմրի հետ, իմանալով, որ այնտեղ ակրպետում է նախկին ռեժիմը: Կասկած յայտնեցինք, որ այդ խումբն այժմ ոչ է ներկայացնում: Եթէ բոլոր հերոս հռչակաւածները լրտեսներ, բախտախնդիր են, ոպա ի՞նչ են ներկայացնում իրենցից միւսները՝ հասարակ մահկանացուները: Ինչպէ՞ս կարելի է հաստատ այդ տեսակ կազմակերպութեան

(* Գրուած, բայց չլսոյ ջնջուած է նաև Հատեւեալ կտորը, որ բնորոշում է Թոստովի վերաբերումը: Վերբնի մասին գրեցի, որ յամենայն դէպս այդ զանոն իրենց ժօս պահենք: ԽՄԲ.

բարոյական ուժին: Շատ բարձր բաժնուցամբ, բայց, ինչպէս ասում են, Հմայեակը դեռ յայսը չի կարելի միութիւնը յազդոցնելուց:

Ջարմանում եմ, որ Բուլղարիայից փող չեն փոխադրում լեզ: Գրեցի, որ փոխադրեն: Յամենայն դէպս, տուր մի հասցէ: որ այստեղից էլ կարողանամ ուզարկել: Փող ունի՞մ:

Թղթակցութիւնը ստացուեց. մէկն էլ Գիսակն էր գրել: Սարգիսը մի ընդհանուր բան կը կազմի: Առաջին բղթակցութեան համեմատ՝:

Տղեբրանց էիչ-էիչ ներս բերել տուր: Ի՞նչ են քափուել եւ զայմաղալմեր սարբում պարապութիւնից:

(Ստորագրութիւն չկայ)

1) Հմայեակի Խուչպուլեան, Հեշակեան Կենտրոնի ներկայացուցիչ:

42) «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

(Գրուած Յոսատի ձեռքով: Նամակի վրայ Թուական նշանակուած չէ, բայց բովանդակութիւնից պարզ է, որ գրուած է 1897 Փետրուարի վերջերը):

Սիրելիք,

Միաժամանակ ստացամ Տաշոյի եւ Մանուկի 1) նամակները: Թղթակցութիւնները համար շնորհակալ եմ: «Քրտուցիկը» առաջուամից էի՞մ ստացել ուրիշ ճանապարհով:

Մանուկը խորհուրդը չի տալիս լուսանկարները սպագրել թերթում (եւէշոյինը, Նիկալայինը), ասելով թէ՛ երէ մէկին տպագրես, միւսներինը եւս պէտք է տպագրել: Այդպէս, ի հարկէ, թերթում տեղ չի լինիլ. այդ լուսանկարները մենք ուզում ենք յեղափոխական ալրո՞ժի համար: Կը տպագրենք մեր ձեռքի տակ ընկածը: Արածը թող հարուստ լինի: Յետ եմ ուզարկում Մարոյի լուսանկարը: Նրա նամակից մի քանի տող համեցի՞մ, որովհետեւ կարծես թէ մի տեսակ դժգոհութիւն է յայտնում, որ եւէ՛սն գերադասել է ընդհանուր գործը անհատական երջանկութեամ: Բացի այդ դիտողութիւնից, գտնում էի՞մ, որ Մարոյի գործունէութեան մասին շատ քիչ բան է ասուած:

Հիմա նոր բան: Հիմ Հնչակը եւս մեղմացած էր երեւում մեր վերաբերմամբ, տոնը բոլորովին փոխել էր: Նրա մէջ գտնուողներինց մէկը՝ Տոնապետանը 2) իր համակրութիւնն էր յայտնել նամակով Պարիզի մեր ներկայացուցչին, որ խնամոն էր գնացել Բուենա-Այրեսից եկած հերոսներին ընդունելու եւ տեղադրելու: Հիմ Հնչակեան վարչութիւնը շատ լաւ էր ընդունել: Նագարրէզեանը ճաշ էր երաւիրել: Խօսացել է զանազան բաներից, զըժգոհութիւն եւ զարմամբ է յայտնել, որ Դաշնակցութիւնը լուսն է եւ թոյլ է տալիս, որ Արիփարակներն իր անուրը կեղծեն:

Խօսացել է մինչեւ իսկ Տիւրքեան մասին եւայլն: Դրանից յետոյ, եիմ Հնչակեան Կենտրոնի մի անդամը այստեղ եկաւ եւ սկսեց այստեղ-այնտեղ խօսել միութեան անհրաժեշտութեան մասին: Մեզ հետ էլ խօսելիս խօսեք էի՞մ գտնում: Վերապէս, երէկ մեզ երաւիրեցին մի ժողովի, ուր կայի՞մ մի քանի ուսանողներ եւս: Այդտեղ արդէն Կենտրոնի անդամը (ձեր ծանօթ-Հմայեակը) 3) երկար ճառով բացատրեց միութեան անհրաժեշտութիւնը, առաջարկեց արծարծել միութեան գաղափարը, միջոցներ փնտռել սպի միութիւնն իրագործելու համար: Ի միջի այլոց, նա աւելացրեց, որ այդ առաջարկութիւնն անում է բոլորովին մասնաւոր կերպով: Մենք էլ մասնաւոր կերպով նրան պատասխանեցի՞մ. — Առաջի՞ն

կէտի՝ միութեան անկրօմէշտութեան մասին խօսելը եւ արծարծելը շատ ուշ է: զրա մասին ց տարի է խօսել ենք, գաղեանքս գնացել է: Խոյ գալով գործնական միջոցներին, պէտք է տեսի, որ դժուար կարելի է գտնել մի գաղեանցական, որ համաձայնէր գործ ունենալ այնպիսի մի կարգաւորութեան եւտ, որ իր մէջ պահուտ է նախկին ռեժիմը, ա՛յն ռեժիմը, որը սկզբից ի վեր դէմ է եղել սրեւէ: միութեան եւ քանդել է կանաւում տեղի ունեցած վերաճը: Լնչակեան կուսակցութիւնը այդ կողմից չի կարող վստահութիւն ներշնչել: Բացի այդ, մենք չենք կարող վստահ չինել նրա բարոյական եւ ներքալեան ուժի վրայ: Մինչեւ այժմ մեր ճանաչած ինչակեան Հերոսները դուրս եկան մասնիչներ, խաբարներ, շարժառամներ: Երէ երբունկէր այդպէս են, մենք չգիտենք, բէ ինչ գաղտնաբ կարգելի միւս հասարակ մտկանցողների մասին: Մի խօսով՝ մենք պահանջեցինք, որ հիմ լնչակեան կուսակցութիւնը, երէ ցանկունում է իրօք Դաշնակցութեան եւտ գործել, որոշ երաշխաւորութիւններ տալ, ուժ ցոյց տալ եւ մեր հատար, մեր վստահութիւնը ձեւք բերի: Մօտաւորապէս սքամով վերջացուտ մեր խօսակցութիւնը:

Այժմ էլ սքամե կերբն է հասարակութեան սրաց իրենց արդարացեցելու, բէ տեւէ՝ մենք ուզում ենք միամտ, իսկ դաշնակցականները չեն ուզում: Նոր տակ լուրսբ է: Նոր ենչակեաններին դեռ որոշ պատասխան չտուած, արդէն նրանց մի մտաց ստամուտ ենք ցամակներ, սքով յայտնում են իրենց կատաղութիւնը Արփիարի եւ քնի, դէմ եւ կողմնակի կերպով ցանկութիւն են յայտնում տամց այլ եւ այլութեան Դաշնակցութեան եւտ ձուլուիլ:

Մի խօսով, նրանց մէջ ամէն ինչ խօսն է: Մենք տելի լաւ կ'անննք գլուխներս քաշ արած մեր գործը շարունակենք: Ցանկացող քող ցայ եւ միասին գործի:

Երէ տամանք Թիփլիսի ժողովի կարծիքը, մի կարճ բացատրութիւն կը տպենք:

Երէ կարող էք, մի երբորդ մարդու, կամ Արարկաւազի բարեկամների ձեւքով մի գրութիւն ուղարկեղէք մեզ եւ միւս սրբագրութիւնները՝ Սարկաւազի սպանութեան մանրամասնութեան մասին: Մեր ձայնը, իրբի հակառակորդի ձայն, այնքան նշանակութիւն չունի: Մի մեծ պատմութիւն ենք տեսցել, բէ ինչպէս են դոքա Թիփլիսում սպանել տուել մի կտրին երիտասարդ: Այդ երիտասարդը Գեորգեանի սպանողը, Արովեանի վիրատուրողն է եղել 4): Երբի կորգած վաղերի համար անհամաձայնութիւններ են եղել:

Բալարացուն 5) յայտնէ, որ իր ծնողները շատ են անհանգստանում իր մասին, քող շատ շուտ նամակ գրի: Գրա մարը այժմ մեծ դեր է կատարում կանանց շրջանում: Եւ է դեկավարում Յիւլի կանանց խումբը:

Որքան մեզ յայտնի է, ամերիկական տղարները մեծ է: Ովե՛ք են Լովարդի մասին տեղեկութիւններ հաւաքողը: Մենք արդէն մարդ ունինք Ամերիկայում, կարիք չկայ մի նոր մարդ գտնու: Երէ Միթրոյեանը 6) կարող է, քող յամձնարականներ ուղարկի Եւտօփեանին, նա արդէն այնտեղ լաւ դիրք է բռնել եւ ազգեցութիւն ունի: Բող Միթրոյեանը գրի իր եզրօրը Մարտէլլի (կարծեմ եղբայրներ են), որ անցազրների վերաբերմամբ մեզ չնեղացնի: Պարսկականը երէ ներկայացնում ենք, քող տամց դժուարացնելու փրանականը տայ: Ի մէջի այլոց մեծ յիմարութիւն էք արել, անցազրեր ուղարկել էք, իսկ անունները, որտեղացի լինելը եւ այլ նշանները չէք գրել: Այտեղ մենք որտե՛ղ ենք նարում պարսկերէն իմացող: Տանկերէն իմացողները մի կերպ մտաւորապէս կարողում են, քայց շատ քան սքալ է դուրս գալիս եւ հիւպատոտարաններում խայտառակուտ ենք:

Մի նամակ եւս գրում ենք բժիշկ փայլեանին, նա Պոլիս մեր գործերումն է եղել: Լարկալ այդտեղ ձեղ եւտ կը լինի: Ցայտնում է մեզ իր պատրասկամութիւնը ձրի բժշկել քոյր հիւանդ դաշնակցականներին: Երբի նրան եւտու է մեզ պահում: Կնքրում է Երօշակեի անցեալ տարուայ համարներից մի քանիք: Գրել ենք, որ ձեզանից ստանայ:

Եւտաւփեանի հասցէն՝ Tigran Vahanian, 520 P. O. Box, Lowell, Mass.:

1) Իւլի. Ե. Արարկաւազի եւ ք. Քր. Օհանեան: 2) Պարոտ Տոնապետեան, որ Արարկաւազի բարեկամներից ազատուելուց Լար, Շեռացի էր Շնչակեաններից եւ ուզում էր մանկէ Դաշնակցութեան շարքերը: 3) Լճայեակ իւտուրոյեան: 4) Լնչակեան ներքին խնդիրները: 5) Պարոտ Սերեմէնեան: 6) Յովսէփ Միթրոյեանը:

43) «ԳՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ ԱՂԵՔԱՆԴՐԻԱՅԻ ԿՈՄԻՏԵՒՆ

Ընկերներ,

Սեպտեմբերի երեսուցից չի պատահել միամիտ եղև:

Ձեռքում գնացող մարդը բող միայն ուսումնասիրի եւ մեզ հաստատ տեղեկութիւններ տայ: Իսկ ամենազիտուորը՝ ոչինչ չխոստանայ: Ընդոցներ բող գտնի, որպէսզի միւսներն էլ կարողանան դիտարկեամբ ներս մտնել: Առայժմ այսպէս: Կրկնում ենք, հարկաւոր է խիստ գաղտնապահութիւն:

Քաղաքներումն զիմել էր մեզ, ստաջարկելով, որ կա՛մ եզմիր երբայ, կա՛մ կիպրոս: Գրաւ մասին զիմել ենք, ուր հարկն է (յայտնէ՛ք իրեն այս): Գու՛մ ի՞նչ կարծիքի է՛ք զրա մասին:

Շուտով կ'ուղարկենք ձեզ մի տեղեկագիր գործի ընթացքի մասին:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

44) «ԳՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ ՀՐԱՉ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆՆԻՆ

(Գրուած Ռոստոմի ձեռքով)

5 Մարտ 1897, ժընև

Սիրելի Սեպուհ,

Ձարմանում ենք, որ այսօր ժամանակ նամակ չկայ ինչպէս:

Neuvième Croisade-ից(1) յոյսներս պէտք է կտրենք: Չարիքեանի գրելով, այդ ուժերը այժմ Մակեդոնիա են ուղղուած: Ա՛յ, ինչ է նշանակուած ժամանակին պատրաստ չգտնուել: Գլխաւորը խօսք է տուել մշտական կապ պահպանել մեզ հետ եւ հարկաւոր դէպքում զարմեալ դէպի Հայաստան գալ:

Արդէն մեզ յայտնել էինք, որ հրաւիրել ենք Նիկոլին Պարսկաստանից կիլիկիա անցնել: Այնտեղից հեռագրով պատասխանեցին, թէ Նիկոլը ցանկանում է, բայց անկարելի է: Հետագրեցինք նորից, որ հարկաւոր է: Գրան պատասխանեցին հետեւեալ կերպով. «Եթէ Նիկոլը գնայ, այստեղի գործերը կը վնասուեն. գա՛յ թէ մնայ»: Ճիշդ գաղտնաբար չունենալով Պարսկաստանի պատրաստութիւնների մասին, մենք չվստահացանք գրելի Պարսկաստանը Նիկոլից: գրեցինք վստահ, ուր այժմ ժողովուած են տղերքը եւ նրանց որոշման թողնենք Նիկոլի գալու կամ մնալու հարցը:

Սպասում ենք նամակից:

Խմբագրութիւն «ԳՐՕՇԱԿ»

(1) Neuvième Croisade — Իններորդ Մաշակրութիւն: Բելլիկական մի ձեռնարկ էր, իբր Քէ, Հայաստանին զինուած ուժով օգնելու համար: «Գրուածքի խմբագրութեան հետ որոշ բանակցութիւններ վարելուց յետոյ՝ ձեռնարկի նախաձեռնողները յետ քաշուեցին: «Գրուածքի խմբագրութիւնը պայման էր զնում՝ նախ զան խմբի Երկիր մտնելը որոշ քաշակութեամբ պարէն մտցնել Ձէթուն:

Յ. ԵՌՈՒՍՈՒՅԵԱՆՆԻՆ

(Դրուած Ռուսամբի ձեռքով)

12 Մարտ 1867

Մեյիֆին

Ընկեր.

Հեռագիրն ստացուել է: Ուզարկու՛մ ենք ահա կնիքը. գինանշանով թղթերն էլ շուտով պատրաստ կը լինեն:

Պատուիրուած են բլանկներ բուր կոմիտեների համար եւս:

Ներկայ պարագաները շատ անպատու են մեզ համար: Կրետական հարցը շատ վատ ժամանակ սպարէզ կ'լայ. բայց զե՛ն յուսահատուելու տեղիք չունինք: Այս հարցը զե՛ն ձգձգուելու է. մակեդոնական հարցն է վրայ հասնելու. այնպէս որ մենք զե՛ն ժամանակ կ'ունենանք ինքներս մի պատկասելի ոյժ ներկայացնելու: Մեր կարծիքով, այժմ աւելի նպատակալարմար է ուժերը կենտրոնացնել Տէրսիմու՛մ եւ Ջէյրու՛մու՛մ: Առաջ էլ հազորդիլ էինք, որ Քեօն յա ընդունելութիւն է գտել այնտեղ, եւ տեղացի տրամադրութիւն են ցոյց տրուել այս գարնան շարժուելու: Տէրսիմ մենք կարող ենք մեծ գործ տեսնել զրամական ոյժ մտցնելով: Ջէյրու՛մի մասին նայալէս քանկեր են արու՛մ: Մի շատ ճարպիկ երիտասարդ պատրաստու՛մ է ճանապարհ ընկնել (գուցէ արդէն մեկնել է) զԿաի Ջէյրու՛մ, տեղեկութիւններ հազորդիլու համար: Հրաչը խօսք է տուել այնտեղ գնալու, երէ միայն հասարակութիւնը յուրջ օգնութեան հասնի: Զէնք կարող ենք միշտ հասցնել, այդ դիրքն է: Մեզ միայն նրկրին յա ծանօթ մարդիկ են պակաս, կապեր չունինք: Այս տեսակէտից քա ուղարութիւնն ենք հրատիրու՛մ տեղումը գտնուած զէյրու՛մցիների վրայ. մասնաւորապէս Յակոբ նրկանեանի վրայ: Նրան կարելի է գտնել Զիրշեանի հասցեով՝ Eghia Boyadjian, 13 Fountain Street, Worcester, յամենի հայատուր Բոյայեանին: Պէտք է ասել, որ արփարականներից բաժանուած է (կամ բաժանուելու է) մի խումբ, որ հակումն ունի Գաշնակցութեան մէջ պարզապէս ձուլուելու: Ժամանակի սզութեան չենք կարողանում կարգին կապ պահպանել, որանց հարցերին ժամանակին պատասխանել: Բայց այդ շուտով կ'անենք եւ մեր յարաբերութիւնները կ'որոշենք: Երէ զուշակութիւնս ճիշդ է. որանց պարագայը Օհանջանեանն է լինելու: Այդ ղծողներն են, որ մեզ ուզարկել են նրկանեանի հասցե՛ն, որպէսզի զրան մրագիր, բերք հասցնենք եւ մեր կազմակերպութեան ծանօթացնենք: Անկարող լինելով որեւէ երաշխաւորութիւն տալ այդ յանձնարարութեան, քեզ ենք բողոքում ստուգել նախ զգոյշ կերպով նրկանեանի տրամադրութիւնը եւ ապա հետը գործ սկսել: Այդ խումբը շրջաբերկան էր երատարակել. բրեւի զու՛մ էլ ստացած կը լինէ՛ք:

Եթէ մեզ յաջողուցն Ջէյրու՛մի հետ հաստատ կապ հաստատել, հաւատացած ենք, որ յաջողութիւն կ'ունենանք: Նախ որ իրական օգնութիւն կը հասցնենք եւ ոչ թէ խօսքերով կը կերակրենք, երկրորդ՝ որ հասարակութիւնը հաւատով կը վերաբերի զԿաի մեր ձեռնարկած գործը:

Ստացանք համբազիրը (չեմ յիշում, որ քաղաքի), որի տակ կնիքներ էին դրել մեր եւ նշակեան կոմիտեները: Հարկատու պատասխանը կը գրուի, գուցէ եւ ինչս լեզուով: Դու էլ քա կողմից հասկացրու կոմիտեին. որ իրենց ընթացքով փոխանակ Գաշնակցութիւնը միացնելու միւս կուսակցութիւնների հետ, փոխանակ ուղարկուելու բուն գործունէութեան վրայ կենտրոնացնելու, երկրորդական, անտեղի հարցերով զանդառնցնու՛մ են գործի կանաւար ընթացքը, եւ երէ իր նմանները շտապան, միութեան փոխանակ՝ զաշնակցական կոմիտեների մէջ էլ չլատու՛մ առաջ կը բերեն:

Մենք այժմ տարակուսու՛մ ենք՝ ինչպէ՛ս կարելի է տեղեկութիւններ հազորդիլ այդ

տեսակ կոմիտէներին: Օրինակ, երէ մեր տեղեկագրի մէջ գրածները Հնչակեան կուսակցութեան հետ ունեցած բանակցութիւնների մասին դրանք յկարողանան իրենց մէջ պահել և յայտնեն հնչակեաններին, զա կարող է շատ վատ հետեւաներ ունենալ: Անշուտ, դու խորիւստ կը լինես և այդ տեսակ անվստահ կոմիտէներին ուղարկած չես լինի:

Համարը վազը լոյս է տեսնելու:

ԽՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԳՐՈՇԱԿ»

Քոյրդ խնդրում է հասցէդ: Ասացի, որ Լուսնբազի հասցէով գրեն:

46) «ԳՐՈՇԱԿ»Ի ԽՐԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿ

Հ. Յ. Գ. ԲԻԻՐՈՅԻՆ, ԹԻՖԼԻՍ

(Գրում Թոստովի մէջով)

25 Մարտ 1897

Սիրելիք,

Երկու ճամակ եմ գրել Ստեփ. Գանդ. և մօրաբոլոս որդու հասցէով: Կրկնում եմ. 1) Շահրիկեանը թող ամմիջապէս ճանապարհ ընկնի արտասահմանեան հարուստներինց դրամ ժողովելու, 2) մէկն ու մէկին վերջապէս ուղարկէ՛ք այստեղ: Յարմարը Անտոնն է, կրկնում եմ գործնալ: 3) Հնչակեաններին որոշ պատասխան տալ պէտք է: Թող մէկը շուտով գայ ձեզանից, որ որոշ համաձայնութեան գտնէ:

Բուէնտս Այրեսից եկած տղերանց հարկաւոր է փոխադրել Բուլղարիա: Լոնտոնում նրանք ահագին բեռ կը լինեն մեր կազմակերպութեան համար: Անա թէ ինչու հեռագրեցիք 600 ֆր. ուղարկելու համար:

Պէտք է աւել, որ Ջէլթրուսի, Ջմիւռնիայի համար դրամի կարիք է զգացում: Քիչ յետոյ յոյս կայ, որ Եղիպտոսը և Իզմիրը մեծ ֆանակութեամբ դրամ հասցնեն, բայց առ այժմ մենք եմք այդ կողմերը փող ուղարկում:

Ջէլթրուսի վրայ լուրջ ուշադրութիւն անհրաժեշտ է, ինչպէս առաջ երկար գրել էիք:

Տանիկ յեղափոխականների հետ շարունակում եմ բանակցութիւնները: Սկզբում, ինչպէս մենք պահանջել էիք, դրանք պէտք է առաքել ինձին սովորական զէնքերով, օրգանք երատարակելին. ապա մենք պէտք է ռուսք յանձնէիք, որպէսզի իրենց արածը հայերին չվերագրուի: Յետոյ նրանք առաջին պայմանից հրաժարուեցան, մենք էլ տեսնելով, որ իսկապէս դրանց համար շատ դժուար է առաջին ֆայլը սովորական զէնքերով սանել, որ առանց ռուսքի անկարող կը լինին շարժուել, իբր ոչ բոլորովին յեղափոխական, համաձայնեցիք (բացի Յոնանից, որը պնդում է առաջին պայմանի վրայ), բայց նրանք դեռ տատանում են, երկիւղ կրելով, որ մենք իրենց կը իտարեմք, լրագիրը հրատարակել տամք, իսկ յետոյ խոստումներս չկատարեմք: Նրանք ցանկանում են հրատարակել այն ժամանակ, երբ ռուսքերն իրենց ձեռքին կ'ունենան: Որովհետեւ այստեղ հաւատի խնդիր կայ, մենք պնդում եմք մեր սաստի վրայ:

(Մտորագրութիւն չկայ)

47) «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ ԲԱՆԿ ՕՏՏՈՄԱՆԻ ՏՂԱՆԵՐԻՆ

(Գրուած Ռոստովի ձևաչոյժ)

27 Մարտ 1897, ժընև

Ընկերքնե՛ր,

Լստացանք ձեր վերջին նամակը, որը իր յիմար բովանդակութեամբ խորին վիշտ պատճառեց մեզ:

Երբ ձեզ Հարատային Ամերիկա ուղարկեցինք, մեր պարտքն եղաւ հանգամանոր ընդունալ, նաւային ընկերութեան հետ պայմանաւորուիլ, որպէսզի ձեզ ախարահողից դուրս բերենք եւ Հիւսիսային Ամերիկա տեղափոխենք: Գու՛ք Լոնտոն նամակարի ընկաւ: Լուր առնելուն պէս հեռագրեցիք մեզ: Զարիժեանքն, որը, ձեզեւով իր գործերը, անմիջապէս Լոնտոն հասաւ, ձեզ ընդունեց եւ տեղափոխեց: Գու՛ք էլ գրու՛մ էիք, թէ շատ հանգիստ էք եւ զոհ էք ձեր վիճակից: Գրպանի ծախքի համար էլ ձեզ անմիջապէս 300 ֆր. փոխադրեցինք:

Ձեր դրուրիւնը ապահովելուց յետոյ, յայտնեցինք ուր հարկն էր ձեր պատրաստակամութիւնը նորից գործին ծառայելու: Սպասու՛մ էինք նամակի, որպէսզի ձեզ թուլարիտ տեղափոխենք, երբ, յանկարծ, իմացանք Պ. Զարիժեանից, որ դու՛ք քիչ ժամանակ միայն կարող էք ձեր ապաստարանում մնալ: Մի քանի օր ապահով ձեր սեփական նամակին եւ ոչինչ չստանալով, հարցրիք ձեզանից ամսոյա 16ին միշտ տեղեկութիւններ: Դ՛ուք բանը կրկնեցիք 21ի նամակով: Միևեւոյն ժամանակ գրեցիք Պ. Զարիժեանին, որ երէ հասաւս է հաղորդած լուրը, կարգարարութիւններ սնի ձեզ թուլարիտ տեղափոխելու համար եւ հազարդի մեզ, թէ որքա՛ն դրամ եւ ո՛ւմ հասցեով է հարկաւոր փոխադրել ձեր ծախքի համար:

Այս բարոյից յետոյ, մեր նամակների պատասխանի փոխանակ ստանում ենք ձեր վրդովեցուցիչ նամակը, որին ոչ մի բացատրութիւն տալ չենք կարող:

Արդ՝ հաղորդելով ձեզ այս բարոյը, սպասու՛մ ենք ձեր վերջնական նամակին: Երէ զոհ եւս նախկին համոզման էք, երէ յետ չէք վերցնում ձեր վերադարձական խօսքերն ու դարձումսները, գրեցէք, միայն բարոյից ստորագրութեամբ: Այն ժամանակ մենք էլ մեր յարաբերութիւնները կ'որոշենք: Խակ երէ դու՛ք զգում էք ձեր մտորութեան լինելը, չափը կորցրեցիք, երէ յետ էք վերցնում ձեր չմտածուած խօսքերը, հեռագրեցէք, որպէսզի կարողանանք ձեզ շուտով նամակարի ձգել: Երկրորդ դէպքում հեռագրեցէք այսպէս. Redaction Droschak, Genève, Oui:

Յուսով ենք ձեր պատասխանը շուտով կը ստանանք:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի

● Այս ժամին Ռոստովը, «Դրօշակի» խմբագրութեան կողմից, Ապրիլ 10ին գրու՛մ է Պոլեա.

«Տգայոց Armée de Salut-ի մէջ մնալը մեծ զենք է դարձել Արփիարեանների ձեռքին, որոնք զգրում են Ամերիկայի հասարակութիւնը մեր դէմ՝ օգտուելով, մտնաւանդ, այն հանգամանակից, որ Ամերիկայում հանգամանակորին է արուել յօրուտ այդ տգայոց եւ մեզ է ուղարկուել: Բարկունիք(1) Լոնտոն է եւ աշխատում է նրանց նամակարի ձգել՝ անգլիացիներից քիչ դրամ հանգամանակելով: Մենք փոխադրել ենք 1000 ֆր. այնտեղ էլ կայ 300 ֆր.: Ընդամենը 1300 ֆր.»:

(1) Զարիժեանը — թ. 6. Լորեա-Մէլիքեանը:

7 Ապրիլ 97(*), ժընև

Սիրելիք,

Այսօր ստացանք Շէկոյի մահուան ցուալի լուրը: Ձգխենք, քէ ի՞նչ միջոցներ էք ձեռք առել սպանողների դէմ: Ձե՛ր որ խառարակութիւնը սպանելու է, քէ ինչպէս ենք վաթուխելու մենք մեր «ոճրագործ» ընկերների դէմ: Կարծում ենք, որ ընկերական դատարանը անհրաժեշտ է: Կամուսուարապա դատի ենք արկէք եւ դատավճիռն ուղարկէք տպագրութեան համար:

Իսկ եքէ ոճրագործները բացակայ են, դատարանը ուշ է: Կամիտէն պէտք է գոնէ իր վճիռը կայացնի: Այդ վճիռը ուղարկէք:

Գուցէ իրենք՝ ոճրագործները մեղայի գան, հրապարակօրէն քացատրուին եւ իրատանն իրենց գործած յանցանքը քաւել այս կամ այն ձևով...

Վերջապէս, խառարակութեան պէտք է ցոյց տանք. քէ մենք անտարբեր չենք տանում այդ տեսակի գազանութիւններ: Ահա քէ ինչու այսօր ենազրեցինք ձեզ՝ ընկերական դատ բացէք»:

Լրագիրներում ենազիր կար, որ այդտեղ պարսիկների յարձակում է եղել: Այդ ի՞նչ քան է, գրէք մամբրաման:

— Մամուլի(1) նամակը կարդալով, մենք մեզ վրայ գարձացանք. ճիշդ որ չենք հասկանում, քէ ինչի՞ց յանկարծ եզրակացրել ենք, որ Մարտն իէշոյիմ է եղել սիրելիս: Ամէն կողմից գանգատներ են գալիս եւ լրացուցիչ տեղեկութիւններ են պահանջում...

Անցեալ անգամուան նամակը ստացած կը լինէք: Եքէ Նիկոլն այդտեղ չէ (յուսով ենք, որ վտանգը կը հասկանայ, քէ որ Նիկոլն է, իստքը Գումանի մասին է), գրեցէք Ռուսաստան եւ շտապեցրէք:

Քարփրուշ կարելի՞ է ուղարկի քերք ուղարկել մեծ քանակութեամբ, չի՞ քոնուլի: Յոնանի հորեգոր որդին է ուզում Ռուսաստան տեղափոխելու համար: Կամ դուք ուղարկէք, կամ, եքէ կարելի է, այստեղից ուղարկենք:

Ովքե՛ր են այդ 3 քաշերը: Գրեցէք անունները: Ճանաչում ենք: Բա՛ւ արհեստագործները չէ՛ք խճայել: Ի դէպս, ովքե՛ր են այժմ արհեստանոցում:

Ձեր՝ ՌՈՍՏՈՄ

(1) ԲՏ. Քր. Օհանեան:

49) «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ
ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

(Գրուած Ռոստոմէ ձևաբով)

15 Ապրիլ 1897

Ամերիկական կենտրոնական Կոմիտէին

Յարգելի ընկերներ,

Նոր կնիք պատուիրեցինք «Ամերիկայի կենտրոնական Կոմիտէ» անունով: Շուտով կ'ուղարկենք:

(* ԴիՒԱՆՆԻ ք. Հասարէն մէջ (էջ 404) Քուականը եղած է 98 Ք. Ըստ երևոյթի չնկատուած տպագրական սխալ է: Հ. Տ.

Երկէ ուղարկեցինք ձեզ սպանովազրուած ծրարով Կիլիկիայի հնչակեան գործիչներէ յայտարարեալիս և մեր մասնաւոր պատասխանի պատճենները, բուով 10 հատ: Կնդրենք ուղարկել մեր ամբողջական կոմիտէներէն: Գա պատասխան կը լինի մեր կողմէն նաեւ Հէվրիկի և Լօքէմօսի հասարակութեանց համարգրութիւններէն: Դներքին նահանգներու և հարաւոր շրջանի որեւէ համարալի գործունէութիւն, մենք ուրախ ենք Կիլիկիայի գործիչներէ դիմումին և յոյս ունենք որոչ համառոտութեան զայու ու համարալի գործունէութեան սկըսելու, ևրէ միայն Կիլիկիայի հնչակեան գործիչները այնքան բազմութիւն ունենան, որ մեր ստազարկած կենսական պայմաններն ընդունին: Համառոտութիւնը կը դիւրանայ, երբ մեր ընկերներն անձամբ տեսնուին հետները և բացատրուին: Մենք պարբերաբար կը հաղորդենք ձեզ, սպասելով ձեր նկատագրութիւններին և ինքիւնով միաժամանակ, որ զգոյշ մնաք անվտանգ կոմիտէներէ ձեռք որեւէ զազանիք յանձնելուց:

Արդէն, ինչպէս առաջ էլ նազարդած էինք, Պարսից մեր ներկայացուցիչը Լոնտոն է մեկնել տղաներին համապարհ ձգելու համար: Պ. Մէլիքի նամակից երևում է, որ տղաների Armée de Salut-ի սարսաղաբանում մնալը յուզում է առաջ բերել Ամերիկայում և զէնք է դարձել մեր բշխումներէ ձեռքին: Քշտանքներէ մասին աւելորդ ենք համարում որեւէ բան ասել, որովհետև նրանք պարտաստ են ամէն ինչ զէնք դարձնել, բայց մեզ գարմանք է պատճառում հասարակութեան վերաբերումը: Երէ հասարակութիւնը իրաւունք է համարում տրամբայ, որովհետև 2,000 փր. է մեզ ուղարկել տղայոց ծախքերի համար, մեզ մնում է միայն գրուել: Ինչպէս առաջ էլ գրել էինք, ինչո՞ւ չէք յայտնում տրամբողջներին, որ մենք պարտաստ ենք վերադարձնել իրենց 2,000 փր.ը: Գիտե՞նք արդեօք զոհույ որ միմիայն Բուլգարիա տեղափոխելու համար մտա 2,800 փր. է նարկատը, որ ուղարկուած 2,000 փր.ը շատ-շատ 1½ ամսի ծախք կը լինէր Լոնտոնի նման քաղաքում: Մենք ոչ մի համոզ չենք զգում տղայոց այդ տեսակ դայմաններում պահելով: մենք շատ ուրախ կը լինէինք, երէ հնարաւորութիւն ունենայինք այդպիսի դէպքերում քիչ առաւանձեռն լինել, բայց այդ այն ժամանակ կը լինէր, երէ հասարակութիւնը փոխանակ մի քանի դուարներ տալու և տեսնուին քանիք պահանջելու, քիչ լայն բանար իր գրպանը: Զարմանային այն է, որ տղայք իրենք նամակներով միշտ գոհութիւն են յայտնում, իսկ կողմակի մարդիկ նըրանց փոխանակ տրտնուում են: «Որո՞չ» մարդիկ Լոնտոնում մի ժամանակ նոյն տրտնեցները տղայոց պահանջին էին փոփոսցել, ասելով, որ իրենց համար Ամերիկայում տեսնուին զուամարներ են հանգստանալու, բայց մենք իր ժամանակին հասկացրինք տղայոց էութիւնը:

Տղայոց Լոնտոն գայն անսպասելի էր: Իսկոյն և երբ համապարհ ձգել Բուլգարիա չէր կարելի բէկուզ հետները կորցնելու տեսակետից: Ժամանակ էր հարկատը որոշելու համար իւրաքանչիւրի դերը և մաս-մաս համապատասխան կտերը տեղափոխելու: Կրկնում ենք, մենք էլ շատ կ'ուզենայինք այդ տղայոց, ինչպէս և շատ ուրիշներին, որոնք պակաս հերոսներ չեն, լաւ պահել, յարմար կեանք տեղծել... Բայց հասարակութիւնը մեզ այնքան քիչ է տալիս համաժամանակ գործի պահանջի հետ, որ մեր գործիչները տեսնուած են շատ և շատ գրկահանք կրել, տանգանքներին ենարարուել, որոնց մասին տեղափոխութիւն չունի կամ չի ուզում ունենալ քիչ տուող, բայց մեծ-մեծ պահանջներ անող հասարակութիւնը:

ԽԻՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԴՐՕՇԱԿ»

6. Գ.— Կնդրենք գրել Worcester որ «Դրօշակ» մի համար յանձնեն հետեւեալ հասցէին՝ Garabed Melkonian, 11 Fountain St.:

**50) «ԳՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ
ՊԱՐԻՖԵԱՆՆԻՆ**

(Գրուած Թոստովի ձեռքով)

22 Ապրիլ 1897. ժընևս

Ջարիֆեանցին, ի Լոնտոն

Յարգելի ընկեր,

Մի ժամանակ դուք գրել էիք. քէ միջոցներ էք գտել Նուբար փայտին մտնեալու, ի՞նչ եղաւ այդ: Այսօր Եղիպտոսից եկած մի լուրի համաձայն, Ջիանգիւլեանը Նուբար փայտի որդուց նամակ է տարել իօրը եւ իբր մեծ յաշողութիւն է գտել: Զէ՛ք կարող իմանալ որս ճշգարտիւնը:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԳՐՈՇԱԿ»Ի

**51) «ԳՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ
ՊԱՐԱԿԱՍՏԱՆԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻՆ**

(Գրուած Թոստովի ձեռքով)

23 Ապրիլ 1897

Սիրելիք,

Զեր Մարտի 29ին գրած նամակը ստացանք: Մի ինչ որ փոփոխութիւն է նկատուում, նամակները շուտ-շուտ են սկսում գրուել: Գժրախտարար, անկարող ենք աւելի արագացնել սպասէք մի քիչ, զմեկանցնէք զան՝ ձեր հոգին կը համենք:

Կնիք չենք կարող ուղարկել անձնատրուարիւններին. պէտք է անպատճառ կոմիտէ հաստատուած լինի: Իսկ առժամանակեայ կերպով կարելի է ուղարկել վիսայական, քէ այսինչը մեր կազմակերպութեան ներկայացուցիչն է: Գրեցէք միայն մեզ Ք.ի կից անունը:

Թեհրան քերք չենք ուղարկել, իսկ ձեզ մի 100 հատ աւել կ'ուղարկենք. միայն հասցէն չունինք ձեր: Մտապի մեծացնելուն դուք հակառակ կը լինէք: Առայժմ միեւնոյն հասցէով մի քանի անգամ կ'ուղարկենք. միայն հասցէ անպատճառ ուղարկէք: Ի միջի այլոց գրէք, քէ ի՞նչ հասցէով է յարմար ուղարկել փոքրիկ ծրարներ, ինչպէս, օրինակ, մեր եւ կիլիկիոյ ինչակեաններին մէջ եղած նամակների պատճենները (այդ պատճեններից ձեզ ուղարկուած է 10 հատ): Զմտուանք յայտնել, որ հեռագրելիս *Redaction* բառը կարող էք չդնել, ուղղակի *Droschak, Genève*:

Բուլղարիա են հասել *Երկօրը*, վարդը եւ միսները:

«Ալպատիշ» եւ «ԷՆՆայալ» մասին եթէ մի՞նչեւ այժմ լուրի ենք, դարձեալ շարունակենք լսել: Մեր լուրիչները հարկատու տպատրուարիւն է բողոքում: Շատերից համակրութեան ենք հանդիպում: Վերջերսուս Լոնտոն էք գնացել Պարիզի մեր ներկայացուցիչը Բանկի տղաներին Բուլղարիա նամակարի ձգելու համար: Նրան հանդիպել է Ջիբրալ, որ հրախիլ է իբր մտ, յայտնել է իբր համակրանքը զէպի Գաշնակցութիւնը, մտնաւանը նրա վրայ ազդել է

մեր բռնած ընթացքը դէպի հնչակեան երկպասակաւումները․ այնուհետեւ տարի եւ ներկայացրել է Լոնտոնի յունական կաթիլէի ճարտարագիտի, գովաբանի է մեզ եւայլն․․․ Նոյն կաթիլի հետ կապ սկստած է Եգիպտոսից: Գուցէ շուտով մենք ներկայացուցիչ ունենանք Արևմուտ․ այժմ դա շատ կարեւոր է. մասնաւոր մեր նոր Զէյթունի ձեռնարկութեան համար: Այելորդ ենք համարում երկար կանց առնել դրա նշանակութեան վրայ․ մենք զարմանալով կարողացինք Նիկոյի մասին ձեր ուզարկած հետազոտը: Ինչպէ՛ս քէ impossible․ պէտք է անմիջապէս ամեն բան բողբի եւ համապարհ ընկնի: Մի՛քէ! համեմատել կարելի է այլ տեղի եւ այնուհի գործը այս մահնատում: Գեա երէ Մամուկէն էլ նամակագրի ընկնէր. հրաշալի բան կը լինէր: Իսկ Կարոն արդէն անհրաժեշտ է, մասնաւոր որ այդտեղ իր գործով զբաղուել չի կարող: Լակակի փոքրիկ եղբայրը, Աղեմանդրը(1): այստեղ էր եկել: Նրան երկ համապարհ դրիմ կիտրոս: Ինչ որ է, խնդրենք այս բոլորը ըստ արժանոյն գնահատել եւ ստանալիս, անկողմնապէս լինէլ համեմատութեան մէջ: Թող, ուրեմն, Նիկոյը, Կարոն (եքէ! միայն այդտեղ է, անպիտանք չի գրում քէ ուր է գնում) եւ Մամուկը (եքէ! հնարաւորութիւն կայ) համապարհ ընկնին շուտափոյր Բուլղարիս: Գործը յուրջ է․ օտարներն եւս միջամտում են: Անա բանը ինչու՞մ է:

Կազմուել է վերջերս մի գրանկո-բէլղիական ընկերութիւն Neuvieime Croisade անունով. որի համագումարով միայն *չէլքը* կարող է Հայաստանը փրկել: Այս պատճառաւ նա մտազիր է արշաւանք գործել կիլիկիս: Ձեռնարկութիւնը յուրջ է բուում: Արշաւանքին մասնակցելու են սպաներ եւ հնրասպաներ (մօտ 12 հոտ), զինուորներ (30): Առաջին անգամից կարող են արի իջեցնել 100 երասան, 30,000 փամփուշտ. զինուորական համագրգեսներով եւ այլ պարագաներով: Երկար սո քարակ փորձերից, նամակներից, հետազոտութից յետոյ Պարիզի մեր ներկայացուցիչն յաջողուել է վերջապէս տեսակցել expedition-ի գլխաւորին՝ Antoine-ի հետ: Արդիւհետեւ մեզ չչաջողուցից իր ժամանակին սկսել բանակցութիւնները. այժմ շատ դժուար հանգամանքներում ենք գտնուում: Antoine-ը կենց իր առաջին նամակում յայտնել էր մեզ, քէ expedition-ը նամակագրի է ընկնելու հետ շուտով: Ի՞նչէլ շուտակցինք նամակով խնդրել, որ յետագնն մի փշչ, որոջ համաձայնութեան զայու համար: Մեր նամակը չէր հասել իրենց, իսկ հետագիրը ստանալուց յետոյ, վերջապէս, յաջողուցից տեսակցութիւն կազմել Լոնտոնում:

Առաջին տեսակցութեան ժամանակ Antoine-ին նայն առաջարկութիւնն է արուել, այսինքն՝ յետագնի արշաւանքը. որպէսի կարողանանք մենք եւս պարտատուել միասին գործելու համար: Նրան յայտնուել է, որ Զէյթունին ոչ քէ կուտող մտրդ, մինչեւ իսկ զենք է հարկաւոր, այլ գլխաւորապէս հացի պաշար: Առանց այդ պաշարի ցանկալի չէ ընտ որեւէ բան ձեռնարկել, երէ չենք ուզում սովից կուտրել վէրջութիւններին: Ի՞նչէլ աշխատում ենք այդ միջոցները ձեռք բերելու․ քո՛ւզ իրենք էլ մտածեն: Antoine-ը առաջին օրը քսց էր բաց մերձել է յետագնի, բայց մենք դեռ յոյսներս չենք կորցրել: Երէ մինչեւ իսկ մեզ չլիս եւ համապարհ ընկնի, մենք դարձեալ եսիցի պուկ չենք զայ:

Անցեալ տարի այդտեղ արամադրութիւն են ցոյց տուել վէրջութիւնների օգտին դրամ տալու: 2ի՞ կարելի այս տարի օգտուել իսկապէս: Հաստատապէս կարող ենք ասել, որ մեր բաները գուր չեն անցնի: Եգիպտոսից մի բանիսը մեկնել են արդէն․ Հրաշք ցուցէ շուտով տեղ հասնի: Սպասում ենք այդտեղացիներին: Բացի այդ, յոյս ունինք տեղական հնչակեան գործիչների հետ համաձայնութեան զայ: Նրանց պատասխանքը ստանալուց իսկոյն ձեզ կ'ուզարկենք:

Դրամ հասցրէք մեզ. այդտեղի, Թեհրանի հարուստներին չի՞ կարելի շարժել Զէյթունի անուամով:

Համբարներ բուրիդի՛
ԽԻՐԱԿՐՈՒԹԻՒՆ

(1) *Ոչ Թէ Լակակիի, ասինքն՝ Աբշակ Թաղուտեանի, այլ Նրա կնոջ (Գարեա Գուշու-Լան) Էղբարը՝ Աղեմանդր Գուշուտան — յետագային Աղեմանդր Մելիք Ամբերկալում:*

Ամերիկական կենտրոնական կոմիտէին

Յարգելի ընկերներ,

2 որ տաջ ձեզ (Պ. Վահանեանի(1) հասցեով) ուղարկեցինք մի հեռագիր, որով խնդրում էինք ձեզանից փող հասցնել մեզ: Առանց այդ հեռագրի էլ դուք արդէն ըմբռնած կը լինէի բուլէի նշանակութիւնը. որի նմանները պատմութեան մէջ շատ հազիւ կը պատահին եւ միջոցներ ձեռք առած կը լինէի Հայկական Հարցի այս բարեյաջող հանգամանքներում դրամական նպաստներով զգալի գարկ տալ յեղափոխական շարժման: Այժմ այլևս կամաց-կամաց պատրաստուելու ժամանակը չէ. պէտք է օգտուել պատերազմական խտրը դրութիւնից, որ, յոսով ենք, աւելի եւս կը խտնուի եւ շուտ չի վերջանայ, որպէսզի կարողանանք վնասական հարուած տալ: Երէ ոչ, երէ սուլթանական բռնապետութեան յաջողուց յաջութութիւն տանել այս նպատակին, նրա ողին շատ կը բարձրանայ, նրա լրբութեան չափ ու սահման չի լինի, եւ այն ժամանակ մեր ազատութեան գործը կը յետաձգուի շատ անորոշ ժամանակով, մինչև որ նորից նոր բարեյաջող հանգամանքներ ստեղծուին:

Նոր կնիքը կենտրոնական կոմիտէի անունով դեռ եւս պարտաւ չէ: Պ. Մելիքը գրել էր, որ անգղիներէն եւս դնենք. դա անյարմար է: Նամակարտը կարող է փոխարինել նորիքը կը պատուիրենք: Առաջուան ուղարկուածների վրայից կարող էք ջնջել կենտրոնական խօսքի եւ գործածել կովէլի կոմիտէի համար:

Առհասարակ, անուան համար պէտք է նկատել, որ ընդհանրապէս ընդունուած է որեւէ քաղաքի, կէտի (Պալոյ, Տրապիզոնի, Կորնոյ կենտրոնական կոմիտէներ...) անունով կոչել կոմիտէ: Կան եւ բացառութիւններ: Երէ դուք ցանկանում էիք ամերիկեան կոմիտէ կոչել, պէտք է յայտնեիք դրա մասին նախօրօք:

Հնչակեան երկու կողմերից ղզղոհները այժմ Պարիզում շարունակուած են իրենց բռնուցիկները: Նրանցից երկուսը Լոնտոնում արդէն միացել են մեզ հետ:

«Հայկազեան Միութեան» յայտարարութիւնն արդէն կարգացած կը լինէի «Մարտի մէջ: Որքան մեղ օգուտ տուին, բնական է. այժմ բոլ հնչակեաններն օգտուեն: «Մարտի հարցման գուցէ պատասխանենք անաշխիկայ համարում: Մի քանի խօսք կ'ուղղենք նաեւ այդ կողմերից եկած համարագրութիւններին: Չզիտենք, թէ որքան գոհ կը մնան մեր պատասխանից, որ ուղղել ենք կիլիկիայի գործիչներին. մեր յողուածը մտաւորապէս նոյն իմաստով է լինելու:

Այս բուլէին հեռագրատնից յայտնեցինք մեզ, որ Պ. Վահանեանի հասցեով ուղղուած հեռագիրը դեռ եւս չի յանձնուած իրեն: Կը նշանակէ Պ. Մելիքը բացակայ է: Ինչոքնեք ուղարկել մի կարճ հասցէ հեռագրի համար, որ միշտ մնայուն, հաստատ լինի:

Նոր-հնչակեանների տարածած լուրերը մեր մասին նոր չեն. դա ժառանգութիւնն է նախկին վարչութիւնից մնացած: Շատով մենք փաստերով կը հերքենք, որ մենք 80.000 չէինք կարող ուսել լոկ այն պատճառով, որ այդքան զուտ չենք ունեցել: Իսկ ինչ վերաբերում է այն բանին, որ խմբագրատանը 15 հոգի լիառատ աճականներով արհայաձայնել կեանք կը վարեն, դա ամենալիքը ստախուսութիւնն է: Այստեղ այժմ միայն *Էրզու* հոգի կ'արպին Դաշակցութեան հաշուով. մէկը գրաշարն է, իսկ միւսը խմբագրիչներից մէկը(2):

Տղաները մաս-մաս անապարհ են ձգում: Մեր ներկայացուցչին ուղարկել էինք մի յայտնի գումար, յայտնելով որ հարկուոր դէպքում պակաս գումար հեռագրով պահանջի մեզանից եւ տղաներին ամբարպէտ ճանապարհ ձգել: Մեր ներկայացուցիչը կատարել է մի նոր շնորհագր յանցանք: Նա դարձեալ աշխատել է տղաներին ճանապարհ ձգել մասամբ *Armée de Salut*-ի, մասամբ ուրիշ անգղիացիների հաշուով եւ այդ բանում յաջողել է,

քէն շատ ժամանակ կորցնելով: Տղաներին եւս փող է բաժանել աւելորդ ծախքերի համար: Գուցէ այս լուրը եւս վրդովեցնէ Ամերիկայի նուիրատուներին. բայց մենք ուրիշ կերպ վարուել չենք կարող: Ով դժգոհ է, բող իր տուածը յետ ստանայ:

Հնդուներէ մեր բարեները
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԴՐՈՇԱԿ»

(1) Վահանեան — Մէլիք — Յ. Երսուֆեան:

(2) Թոստօլ:

53) ՄԻ ՀԱՏՈՒԱԾ «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԻՑ

Յ. ԵՌՍՈՒՖԵԱՆԻՆ

(Գրուած Թոստօլի ձեռքով)

4 Մայիս 1897, Ժըննս

Հնկեր.

Թիւ 69 նամակն ստացուած է:

Քն կիլիկիա գնալը շատ լաւ կը լինի: Իսկապէս մենք այնտեղ մի փորձառու ընկեր չունինք: Կաժակը, ինչպէս իր նամակներից երևում է, շատ տաք է կպել, շատ է աշխատում, բայց եւ այնպէս մի փորձառու մարդու կարիք է գգում:

Քն առաջարկութեան մասին կը գրենք վառան, ուր այժմ հաւաքուած են վահապը, Յոնանը, վարդը, Մար-Շիմոնը, Նիկ. Մատինեանը, Տրասյիզոնցի Ղարազեօղեանը(?), գուցէ եւ Բորիսը: Այնտեղ վճռելու են արտասահմանեան կազմակերպութեան գործը եւ բաժանելու են ուժերը: Մի շարքը է սպասում ենք նամակի, բայց դեռ ոչինչ չկայ: Երեւի շատ են վիճարանում:

Իսկ մեր կողմից առայժմ կարող ենք նկատել, որ ներկայ պարագաներում, երբ հարց կայ կիլիկիայի ուժերը յազարդուեամբ միացնելու կամ մեր մէջ համերաշխութիւն հաստատելու. քն ներկայութիւնը այն կողմերում կարող է շատ բարդացնել գործը, որովհետեւ քն պահէն նկատում են իրր Արփիարի անձնակամ քշնամի: Մեր կարծիքով քն այնտեղ գնալը հարկաւոր կը լինի յետագիւր, մինչեւ որ որոշուին մեր յարաբերութիւնները կիլիկիայի հնչակեան գործիչների հետ. կամ այս կողմը, կամ միւս:

54) «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

ՀՐԱՉ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆԻՆ

(Գրուած Թոստօլի ձեռքով)

8 Մայիս 1897

Սիրելի Հրաչ,

Մենք քն կիպրոս էինք ենթադրում, իսկ յանկարծ Օղեսայից ենք նամակ ստանում: Ոչ մի հեռագիր չենք ստացել: Այսօր սպասում ենք տղերանց: Վկայականը կ'ուզարկենք:

Upright

My dear Mary and
 dear children: I hope that
 you are all well and
 happy and that you are
 enjoying the new year.
 I have been thinking
 much lately of the
 things we have done
 in the past and of the
 things we have yet to
 do. It seems to me that
 we have made much
 progress in many
 ways, but there is still
 much more to be done.
 I hope that you will
 continue to strive for
 the best in all you do.
 With love,
 your father

այսպես է թույլատրվում միայն
հարկային և արտադրության
հարկի վերաբերյալ, որից հետո
այսպես է արտահայտվում
հարկը:

Այս թույլատրվումը, որ հարկային
և արտադրության հարկի վերաբերյալ
արտահայտվում է:

Այսպես է թույլատրվում
հարկային և արտադրության
հարկի վերաբերյալ:

Այսպես է արտահայտվում
հարկային և արտադրության
հարկի վերաբերյալ:

Միտքային և զոհ եր. չի
և և՛ իման, - կարծի էր
էջ ինչպես ~~ԲԻԲԻ~~ ԲԻԲԻ
կտրու. ԲԻԲԻԿ, Էստի
էջ ինչպես նշանակ

էջ:

Ման զոր

Պայ

Միտքի և ինչպես նշանակ:

Զանգեզուրի ինչպես:

Կ

Վ ա ղ ո
(Արիստակէս Զօրեան)

Շտապում ենք հաղորդելու, որ *Աթուհի* Պիրե է զմում Մակեդոնիա անցնելու համար 12 ֆրանս. եւ 3 հայկ լետ: Այսօր գրում ենք Պարիզ, որ հաղորդեն Ամբուանիմ քո հասցէն: Տեսնուեցէ՛ք, տեսէ՛ք, խելհեկերդ ինչ է կտրում:

Կ'աշխատենք Լոնտոնի յունական կոմիտէի նախագահից յամձնարարական ուղարկել ձեզ:

Բայց դուք մտաւնում է՛ք զլիարար կէտը՝ կիպրոսը: Այնտեղ ո՞վ պէտք է լինի:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԴՐՈՇԱԿ»

55) «ԴՐՈՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

Մ. ՏԱՄԱՏԵԱՆԻՆ

(Գրում Ռոստոմի ձեռքով)

10 Մայիս 1897, ժընև

Յարգելի Պարոն Տամատեան,

Ստացանք Հնչակեան Կուսակցութեան վերակազմելու կեդրոնական վարչութեան Մայիս 8-ի գրութիւնը:

Յայտնի պատճառով դժուար է մեզ համար ուղղակի պատասխանել վերոյիշեալ գրութեան: Ուստի մենք դիմում ենք Ձեր միջնորդութեան եւ խնդրում յայտնել Պ. Յարութիւն Ճանկիւլեանին, որ միշտ պատրաստ ենք ուրախութեամբ ընդունել նրան եւ խօսել միութեան կամ համերաշխ գործունէութեան խնդրի մասին:

Ընդունեցէ՛ք մեր յարգանք հաւաստիքը:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԴՐՈՇԱԿ»

(Կնիք)

56) ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

(անտիպ)

Ռոստոմի ձեռագրով գրում այս նամակը, անթուակիր եւ անստորագիր, պէտք է ուղղուած ըլլայ Պարսկաստանի ընկերներուն, Խանասորի արշաւանքէն առաջ (էր՝նչ է շինում կղզաբն), ըստ բովանդակութեան՝ հաւանաբար նոյն 1896 Դեկտեմբեր-1897 Յունուար ամիսներուն Ռոստատանի եւ Պարսկաստանի մարմիններու ուսյոնական ժողովէն առաջ կամ այդ ժողովի օրերուն:

Աւելի ուշ, նամակը մակաղորուած է «ժամ 1897 թ.-», ինչ որ համապատասխան է մեր ենթադրութեան:

Հ. Տ.

Սիրելիք,

Կարծեմ իմ այս նամակը երկար պէտք է լինի:

Նախ ընդհանուր ժողովի մասին: Վաղուց է, ինչ այդ կարիքը զգացում էր. այս

պատճառով դիմեցինք մի ֆանի տեղեր (ձեզ էլ), կարծիքներն իմանալու համար: Ձեզանից պատասխան չտեսցուցեց. որ շատ ցուտի է: Ռուսաստանից գրեցին առաջ, որ աւելի յարմար են գտնում իրենց մտա անել, յետոյ համաձայնեցան արտասահմանում կատարելու: Տրագիզմից էլ յարմար են դատում արտասահմանը: Գարծեալ գրեր ենք Ռուսաստան տեղի եւ ժամանակի մասին: Յամենայն դեպս, յայտ ունենք, որ այսպէս կամ այնպէս զուգ կը պատրաստուէք այդ ընդհանուր խորհրդակցութեան, լինի թա արտասահմանում թէ Ռուսաստանում: Ի նկատի ունեցէ՛ք հետեւեալ երկու գլխաւոր հարցերը, որոնց մասին հարկաւոր եք համարում մեր գիտեցածը գրել. որպէսզի զուգ այժմեանից փչչ թէ շատ որոշ գաղափար կազմած լինէ՛ք: Ու մասնաորակա իմ կողմից եմ գրում, ընդունեցէ՛ք իբր աննստական համոզում:

1) Կորակազմ շնչակեան կուսակցութեան մասին:

Առաջ էլ մի ֆանի անգամ տարի եմ ունեցել գրելի սրանց մասին: Կ'աշխատիմ այս անգամ աւելի ամփոփ գրել: Լոնդոն համախմբուած ենչակեան գործիչները մի ֆանի ընդհարումներ են ունենում Կենտրոնական վարչութեան հետ, երբի իրաւունքների խնդրի վերաբերմամբ: Դա ինչ եւ առաջ Կենտրոնի կայացած ժողովում վճռում են արտահան Լրփիւար Լրփիւարեանին, իբր վնասակար մի անձնատուրիւն: Յետոյ, ինչպէս է լինում, մէկ մէկու յետեւից համախմբում են զրա տուրքը: Մեր ընկերներից մի ֆանիւր տարի են ունենում այդ ժամանակամիջոցում տեսնուել եւ շփուել զժողովների այդ մասի հետ, այնպէս որ մենք տապալումից գիտէինք ենչակեան նախկին վարչութեան գլխին գալիքը: Շատ յետոյ կրապարակ էլան զրանց պատակաւումները: Մի կողմ մնացին համարեա թէ բոլոր ենչակեան կենտրոնները՝ Տամասեան, Արտաի, Օնանցանեան, Ռչտունի, ... Իսկ մյուս կողմը մարդ ու կին: Արանք էլ հուսաւում են այստեղից այնտեղից մի ֆանի խեղճ արարածներ եւ ընդհանուր ժողով կազմում: Մնացած խայտատակութիւնները կին եւ նոր ենչակներից կարող էք իմանալ: Ի միջի այլոց նազարէկեանը զտա է բացցնում նոր ենչակի զէմ, անուանելով նորերին կեղծ, զտաւանները եւ այլն... Այժմ անգլիական հասարակութեան առաջ այդ բոլոր խայտատակութիւնները մերկացում են:

Գեռ նոր կուսակցութիւնը չձեռնարկուած՝ դիմել էր մեզ բանակցութեանց համար: Մենք պատասխանեցինք, թէ աւելի յաւ ենք համարում բանակցութիւններ սկսել վերջը, երբ որոշած կը լինին իրենց գոյնը վերցնականապէս: Մենք այդ արիքն գգոյութեան համար: Ճիշդ որ, զուրս կեալ նրանց նոր շնչակը, որով յայտարարում են, թէ ոչ մի ուղղութիւն չեն ընդունում, թէ նրանց կրիւր ցեղային կրիւ է(*) եւ այլն: Արդէն կեանքի գործը շատ փչչ բացառութեամբ ցոյց է տուել, որ այդ վարագոյրի տակ մտնողները մի շեռն ունին: Շուտով յայտնի եղաւ նոյնպէս, որ յեղափոխական տեսակետից շատ կասկածելի անձնատուրիւններ այդ նոր խմբի ղեկավարների բում են գտնում: Գրանցից ամենագլխաւորն է Լրփիւարը, որի մտածելի լինելու զուտմենտի պատճէնը ունինք մեր ձեռքին եւ որի վրայ փորձ էր արուել Պոլտոյ մեր կոմիտէտի միջոցով: Այդ անձնատուրութեան մասին կասկածներ են յայտնում եւ այնպիսի մարդիկ, որոնք կապ չունին Գաշակցութեան հետ: Միւսն է Օնանցանեանը (Արտաւարդը), որին մասամբ զուգ էլ էք հանալու: Եւ որը յայտնի էր իբր կատարի քշումի Գաշակցութեան: Գրա շնորհիւ էր ի միջի այլոց, որ վաստարականի զաշակցականների մասին տարածուել էր, թէ զո՞հա մտածիչներ են: Երբորդը Ռչտունին, որը յայտնի է իր անբարոյակամութեամբ եւ հարբեցողութեամբ (ի հարկէ սա փչչ կապ կարող է ունեալ նրա յեղափոխական գործունէութեան հետ): Միւսներին չենք համալում համարեա թէ: Միակ մարդը, որը հուսաւ է ներշնչում, զա Տամասեանն է եւ մասամբ Արտաի: Ընդհանրութեան մասին, որքան մենք կարողացել ենք գաղափար կազմել, կարելի է տեղ, որ փող մտելու, շոտայութեան կողմից վատ չեն, սարքել սիրում են:

Երբորդը հանգամանք, զա կենտրոնականութիւնն է որից չեն ուզում բաժանուել: Թէեւ միաժամանակ յայտնում են, թէ իրենց խմբիին տալիս են իրաւունք ինքնուրոյն գործելու: Կենտրոնականութիւնը, նրանց ասելով, միայն նշանաւոր խնդիրներում է գործա-

(*) Կարծես թէ սա էլ «ուղղութիւն» չէ:

ուելու, օր. քնդհանուր ապստամբութիւն(?) քարճոցնելու հարցում: Կննտրոն պահելու ձգտումը նույնպէս վառ գազափար է տալիս նրանց մասին: Իսկ համերաշխ գործունէութեան համար մեր խմբերը չեն կարող կատարեալ հաստով ձեռնարկի մի գործ դրանց խմբիչի հետ, երէ խմբան, որ դրանց խմբերն ազատ չեն իրենց պէս եւ որ դրանց որչափը կախուած է նույնպէս մի այլ, արտաին կամքից:

Անս այն դժուարութիւնները, որ կարող են տալ մեր միութեան կամ համերաշխ գործունէութեան հարցում, մասնաւոր ապակներոնցման հարցը եւ Արփիարի ներկայութիւնը: Առդուութեան հարցին կարելի է նշանակութիւն չտալ, քէն մենք մեր փորձերից գիտենք քէ ինչ խտնակութիւն է առայ գալիս, երբ մէկը մի կողմն է հշում, իսկ մյուսը հակառակ կողմը եւ զս ինչպէս է ազդում քնդհանուր գործունէութեան վրայ: Աստարակ նրանք, որոնք իրենց քշմամի են կրապարտում որէէ ուղղութեան, ունին միշտ իրենց ուղղութիւնը: Ի՛նչ չէ, մենք շատ յու տեսնում ենք, որ նրանք՝ ում համար նշանակութիւն չունին զանազան տեսակ ուղղութիւններ, սուս ու փոս գործում են այս կամ այն խմբի հետ եւ ոչ քէ կրիներ են մզում ուղղութիւնների դէմ եւ իրենց սիրած ուղղութիւնը առայ տանում:

Տեսնենք, զուգէ նոր հնչակեանները ուղղութեան հարցերով այլեւս չեն գրազուելու — եւ — կողմնակի կերպով մեզ վրայ չեն յարձակուելու...

Գրութիւնը այսպէս է: Ի հարկէ կարող է պատահել, որ յայտնի հանգամանքներում այս բոլոր խոչընդոտները չնկնէր երեսան եւ ձեռք ձեռքի տանք, բայց ներկայ պարագաներում այդ մենք անկարելի ենք համարում, մասնաւոր Արփիարի ներկայութեամբ: Ի նկատի առէք եւ հետեւեալ հանգամանքը: Գոս մենք դրանց կրաէրին որոշակի չպատասխանած՝ դրանք արդէն տարածել են ամէն կողմ յուրը: Արդէն շատ տեղեր շատաւոր յուրեր են պտտում միութեան մասին, շքարքերակամներ են տարածում եւ մեր կոմիտէներին շփոքնցում: Միծածամանակ մենք տանում ենք նամակներ, որով հարցում են այլ յուրերի ստուգման համար մասին եւ ցաւ են յայտնում, որ Գաշնակցութեան տնունը արտասուրում է այդ նամակարիւծ (շատերիս իրանցնում է Արփիարը): Դամակներ գալիս են եւ օտար մարդկանցից: Այս բոլորն ի նկատի առնելով, մենք մտադիր ենք յայտնել Կոթ-Հնչակեան Կննտրոնին, քէ համերաշխ գործունէութեան համար անկրածիշու է հեռացնել Արփիարին:

Այժմ մի հետաքրքիր հարց է ծագում: Ի նչ է պատահել, որ Գաշնակցութեան ոխերիւմ քշնամիները, որոնք այնքան *անձնակառ* հաշիներ ունին մեզ հետ, օր. Արփիարը, Օհանջանեանը (Տամատեանի մասին էլ մենք կրատարակել ենք կաակածելի), այժմ այդպէս չենք կերպով ձգտում են *միտքէն*: միտք՝ դո՛ւս աշգհան զգացուցան հասարակական շահերով, որ մտացան իրենց անձնականը, միտք՝ դո՛ւս բարոյապէս փոխուցիցին: Ճիշդ է, ինչպէս խոստովանում է մեզ նամակով Զէլքունի կերոս Աղասին, նրանցից շատերը շատ խնդարիւրած զազափար են ունեցել Գաշնակցութեան մասին, իրենց տեղիկութիւնների ազբիրն ունենալով չճշակար եւ նախկին Կննտրոնի մասնաւոր նամակներն ու կրտանցները (Աղասին ցաւ է յայտնում, որ իր ժամանակին նո՛ւս իսկական զազափար չունէին մեր մասին, ուստի եւ չէին կարող մեզ կոտ գործել): Բայց եւ այնպէս հարցը մնում է անպատասխան: Շատ նշաններից պարզ է, — եւ մեր ստացած նամակները հաստատում են, — որ նոր-հնչակեանները դրանով *կայտակար չեն իր ստացած բամանուց չկոտ ժողովրդականութիւն մեզ քերէ* եւ իրենց դիրքը հաստատել: Եւ որովհետեւ ժողովրդի բոլոր խտերը խօսում էին եւ պահանջում չեղափոխական ուժերի միութիւն, պարզ է որ միութեան հարցը ամենայաւ միջոցն էր:

Մեզ համար աւելի հետաքրքիրն այն չէ, քէ ինչից դրդուած այս կամ այն առաջարկութիւնն են անում, — զս կարկուտը է դիմացի մարդուն նամայելու համար, որպէսզի մենք մեր սկսած նամակարիւծ վրայ հաստատ կարողանանք մնալ եւ գուր տեղից, հաւատով վերաքերտուելով, սխալներ չգործենք: Ի նկատի առնելով բոլոր վերոյիշեալ հանգամանքները, մենք բայց եւ այնպէս ոչ մի ժամանակ չպէտք է բողոքենք բանակցութեանց հարցը, որովհետեւ շատ յու գիտենք, որ այդ կրտակցութեան մեր աշգ, մինչեւ իսկ զուգէ եւ զկեպարների մէջ, գտնում են մարդիկ, որոնք անկեղծ կերպով ցանկանում են բուն գործի համար աշխատել, Գաշնակցութեան հետ միասին գործել, մեր եւ իրենց գործունէութիւնը, ոյժը հա-

մեմատեխուց յետոյ: Հարկատր է լուրջ ուշադրութիւն դարձնել այդ տեսակ ուժերի վրայ եւ ամէն կերպ աշխատել նրենց հետ միասին գործել: Մեր կարծիքով այդ դրութեան հնչու կարելի է հասնել, եթէ նոր-հնչուկեաններն իրենց կազմակերպութեան մէջ մտցնեն ապակեմարմնացման սկզբունքը, որը կը ոչնչացնի արտաբնական ուժի ազդեցութիւնը եւ որը միշտց կը սայ երկրի մէջ գանուող խումբերին, համեմատաբար անիլն ազատ կերպով, տեղական հանգամանակներէ յեկացրութեամբ մի ընդհանուր գործ ձեռնարկել: Ուրեմն մեր բանակցութեանց մէջ անկէ ամէն տեղ յաւ կ'ամենէ՛. եթէ պնդենք ապակեմարմնացման վրայ Արփիարի ինդիքը համարելով արդէն վնասած: Գրէ՛ք այս մասին եւ ձեր կարծիքը: Խնկ շարունակութիւնը երիտասարդ Քուրբիոյ մասին՝ յետոյ:

Արդէն, որովհետեւ ժամանակ քիչ է մնացել, դժուար քէ կարողանամք հրաւիրել ընդհանուր ժողով: Կարծեմ պէտք է բողոքել, որ Ռուսաստանի տեղական ժողովից յետոյ լինի ընդհանուր ժողովը: Բայց սա անպատեալ պէտք է անել:

Ենդրեմ շուտով հազորդել միւսներին:

Խճէ է շինուած եղբայրս:

57) ԲՃ. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՕՂԱՆԵԱՆՆՆ

13 Օգոստոս 1897

Սիրելի,

Ահա 2-3 օր է լրագիրներում կարդում եմք հեռագիրներ տղերանց ընդհարումների մասին(1): Թէ ինչ հետեւանք կը լինի, չգիտեմ, միայն շատ եւ շատ խնդրում եմ մասնաւորապէս քեզ, որ ամէն մի լուր, որքան էլ աննշան լինի, հազորդես ժընկու: Գիտեմ տղերանց սովորութիւնը, նրանց դանդաղութիւնը: Մի 3-4 ամիս պէտք է անցնի, որպէսզի մի քիչ հաստատ գաղափար ունենաս եղիւորեան մասին: Ահա քէ ինչու մասնաւորապէս քեզ եմ խնդրում: Ո՛վ է գնացել, ո՛վ մնացել, ո՛վ սպանուեց, ո՛վ է կենդանի մնացել եւ ո՛րտեղ: Կարեմ(2) հաւանակամ է նոյնպէս գնացած լինի: Շատ եմ խնդրում նրա մասին նշմարութիւնը չծածկես: Այդ անպիտանը ինչո՞ւ ինձ նամակ չէր գրում, չգիտե՞ս պատճառը:

Ես էլ հեռացել եմ ժընկեայի մի 3-4 ամսով: Ուղեկս կատարելապէս յոգնել է մեծակ լինելու պատճառաւ: Կար ժամանակ, որ հեռագրական լուրեր անգում չէի կարողանում կարդալ: Դէս ու դէն եմ գնում: Այժմ, ինչպէս տեսնում ես, Նելչատեղ(3) եմ Սիմոնի հետ: Կը վերադառնամ ժընկու եւ այնտեղից Բուլղարիա՝ հանգստանալու համար:

Համբարներս քեզ: Զմռանաս խնդիրքս:

ՔՐ՝ ՌՈՍՏՈՒ

Յ. Գ.— Յարմար առքիւ մի ուրիշ նամակ կը գրեմ:

Ս. Շիխանի ձեռքով աւելցուած է.

Ջերմ բարեւմներս:

Ինձ համար այդտեղ մի տեղ պատրաստսիր. այս տարի անարտում եմ, Հոկտեմբերին:

Ս. ՇԵՆԱՆ

(1) Կ'ակնարկուի Մանասորի արշաւներին: (2) Ռոստոմի եղբայրը՝ Արիստակէսը: (3) Ռոստոմը բաւական ծանր հիւանդացել էր եւ բժշկուելուց յետոյ գնացել Նելչատեղ կաղզուրուելու: Նելչատեղում էր այդ ժամանակ եւ Սիմոն Շիխանը, որ նոր էր վերադարձել Ամերիկայից:

58) ԹԱԻՐԻՉԻ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Նամակի վրայ թուական չի նշանակուած, բայց բովանդակութենից պարզ է, որ գրուած է Օգոստոսի վերջերք: ԽՄԲ.

Կր վերաբերի Ռոստոմի Լզբոր՝ Կարոյի (Արխատկէս Զօրեան) նահատակութեան. Կոնստոյի արշաւանքին ընթացքին:

Առանձին տրուած է ներկայ նամակի պատճէնը, իբրև նմոյշ Ռոստոմի ձեռագրին: Լ. Տ.

Սիրելիք,

Ստացայ Տաշոյի գրած կենսագրութիւնը: Եղբորս մահուան պարագաների մասին գրել էր մէկը եւս եւ բոլորովին հակառակ Տաշոյի գրածին: Վերջինիս պատմելով՝ եղբայրս ընկել է առաջին կուռում. մինչդեռ միւսի պատմելով՝ առաջին կուռիւմ. ընկերներին սպանելով, սաղ սայամար միանում է գլխաւոր խմբին: Իսկ այդտեղ, բրդերի նոր յարձակման ժամանակ մի ինչ որ խռանակութեան պատճառաւ սպանուած է եղբայրս: Այս դէպքը նոյնպէս մտքն է նկարագրուած: Պարզ բան է, մի ինչ որ բան կայ, որ բոլորն էլ աշխատում են ծածկել:

Իբրև եղբայր, ես խնդրում եմ, պահանջում եմ, որ ճշմարտութիւնը յայտնէ: Անխղճութիւն կը լինի ձեր կողմից ինձ մշտական մտատանջութեան մէջ պահել: Մի բան որ յայտնուելու է, ինչո՞ւ այժմեանից չէք յայտնում: Միտրաբից(1) էլ գրել էի, ձեզ էլ եմ կրկնում, — խնդրում եմ նրանից մնացած բերել իրերը, բարերը, նամակները կապոցով ուղարկէք ինձ:

Մնամ ձեր՝ ՌՈՍՏՈՄ

Ովե՞ր են մնացել այդտեղ: Համբոյրներս բոլորիդ:

ՆՈՅՆ

(1) ԲՃ. Քրիստ. Օհանեան:

59) ՌՈՍՏՈՄԻ ՆԱՄԱԿԸ ԹԱԻՐԻՉԻ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Նամակի վրայ ժամանակը չի նշանակուած. գրուած պէտք է լինի 1897 թ. Սեպտեմբերի վերջերք կամ Հոկտեմբերի սկզբին: ԽՄԲ.

Սիրելիք,

Ստացուած են Արթակի(1) Սեպտ. 10/22 նամակները, արշաւանքին վերաբերեալ գրութիւնները եւ լուսանկարների մի ժողովածու:

Արշաւանքի նկարագրութիւնները շատ էլ յաջող չէին: Ի՞նչ հարկ կար այդքան բացատրութիւններով, խորհրդածութիւններով լեցնել կռուի նկարագրութիւնը եւ տպաւորութիւնը բույլացնել: Բացի այդ, նկարագրութիւններից եւ ոչ մէկը ամփոփ գաղափար չի տալիս կռուի մասին (մէկն էլ Ֆար-Հատն(2) էր ուղարկել): Եթէ կարողանաք մի ամփոփ պատկեր գրել, շատ լաւ կը լինի: Այստեղ ստիպուած էինք այդ երեքից կազմել մէկը: Թէ որքան յաջող է, յիշեմք, բայց անպատճառ սխալներ կը լինին, որովհետեւ հակասութիւններ կային ուղարկուածների մէջ. անհնար էր իմանալ, թէ որն է ուղիղը:

Շատ արհեստ, որ լուսանկարի վրայ գլացել էի գնել իւրաքանչիւրի ազգանունը գոնէ, երէ ոչ ունիլ մանրամասն տեղեկութիւններ: Ի՛նչ չէ ի՛նչ նշանակութիւն ունին այդ զինուած մարդկանց ժողովածուները: Աւելորդ չէր լինէր, երէ գրէիք. թէ ով ինչ զկախուած նահատակուեցաւ: Գրում էք միայն. թէ այսինչ տեղը 4 հոգի, միւս տեղը երկուսը կարգրիճք, քայք թէ ովքե՛ր են այդ չորսը, երկուսը — չէք յայտնում: Նահատակուածների բուռն կայ մէկը, կարապետ փանոսեան անունով, Յզնա զիւղից: Զէ՛ք կարող գրել, թէ ինչպե՛ս եւ ե՞րբ ընկաւ նա խմբի մէջ:

Թիֆլիսի նամակից իմացանք, որ *Թորոսը*(3) վերադարձել է եւ թէ միւսները բոլորը հեռացել են: Ինչո՞ւ զուգ միշտ տեղեկութիւն չէք տալիս այգտոցի անցած-դարձածների մասին:

Արշաւանքը ամէն տեղ լաւ տպաւորութիւն է բողիլ. միայն այդ անպիտան հնչակ-եանները ամէն կերպ աշխատում են նսեմացնել զրա նշանակութիւնը: Դուք բաժանուած հնչակեանների օրգան «մարաթը ստանո՞ւմ էք թէ ոչ: Ֆիլիպլի մեր կոմիտէն ինքրում է յայտնել արշաւանքի նախածեռնողներին իր շնորհակալութիւնները:

Ինչո՞վ վերջացան Ռականի եւ Շէկոյի սպանողների խնդիրները: Ինչպէ՛ս է այժմ հակառակ — տանկահայերի վերաբերումը արշաւանքից յետոյ: Իսկ ժողովուրդը, մասնաւորապէս Սալմաստինը, հակառակ չէ՞ մեզ կառավարական խտուարիւմներից յետոյ:

Գագիկը գրել էր մեզ *ՔէրՔէրը* եւ *Նամակէրը*(4) իւր հասցէով ուղարկեցին եւ ոչ թէ ձեռք ինչո՞ւ զուգ այդ մասին ոչինչ չէք կաղորդում: Մենք կը շարունակենք նախկին ճանապարհով ուղարկել, մինչեւ ձեզանից որոշ պատասխան չստանանք: Ուրեմն գրեցէ՛ք, ստանա՞ւմ էք թէ ոչ կամեանք կերպով մեր ուղարկածները, եւ թէ ինչպէ՛ս պէտք է անել ապագայում:

Արճեստանոցը(4) ի՞նչ դրութեան մէջ է:

Եթէ ուրիշ լուսանկարներ կան, այն էլ ուղարկեցէ՛ք, միայն անունները գրած եւ տեղեկութիւնների հետ միասին, իսկ երէ ուղարկածներից կարոք էք երկրորդ անգամ եւս ուղարկել, անպատճառ արե՛ք. մենք կը վերադարձնենք ձեզ իսկոյն:

Սպասում ենք ձեր մանրամասն նամակին:

ԽՄԲ.

Յ. Գ.— Արշաւանքի մէջ եղել է. բացի մի տանկից, նաեւ տարի. գոնէ այդպէս է երեւում պատմութիւնից: Երէ ճիշդ է. գրեցէ՛ք, թէ քանի՞ հոգի են եղել: Գրեցէ՛ք նոյնպէս, որքա՞ն ուսանայ է եղել, որքա՞ն տանկահայ եւ զլիւարապէս ո՞ր գաւառներից:

ՆՈՅՆ

(1) *Յովսէփ Միրզայանց*, (2) *Սարգիս Օ՛ւանճունեան*: (3) *Գալուստ Ալոյճեան*: (4) *Մանկագիր*:

60) ՌՈՍՏՈՄԻ ՆԱՄԱԿԸ ԹԱԽԻԲԻԶԻ ԿՈՄԻՏԵՒԻՆ

13 Նոյեմբեր 1897

Նամակը գրուած է Ռոստոմի ձեռքով: Թէև ստորագրուած է՝ «Ճմբագրութիւն», բայց փաստորէն պէտք է նամարել Ռոստոմի նամակը, որովհետև այդ օրերին Ռոստոմը մենակ էր ժընկուած եւ մենակ էր վարում «Դրօշակչի գործերը»:

ԽՄԲ.

Սիրելիք,

Ստացանք Բէլկի նամակը Կարոյի մասին, շնորհակալ ենք: Մի քանի օր առաջ մի ու-

րիչ նամակ ենք գրել, ստացած կը լինէ՛ք:

Վերջին նամակի հասցեով, այն էլ սխալ գրած, *այլեւս չուզարկէք ոչինչ*: Անա նոր հասցէ՝ **E. Sissagian, Roseraie, 26**:

Ենդրեմք նկարագրել մեզ հիշող կերպով այն սպանութիւնները, հայաժամաները, որ տեղի ունեցան Սալմաստ մէջ և ինչո՞ւմ արշաւանքի պատճառով բողոքի եւ կասալարութեան կողմից: Առհասարակ, ուղարկեցէ՛ք մեզ միշտ բարակցութիւններ պահանջող գրութեան մասին (ի հարկէ. այն, ինչ կարող է հետաքրքիր լինել յեղափոխական տեսակետից): Տառելով լսու է ենք, որ այդտեղի բրոնիական խոռվորութիւնները աւելի են խստացել, փոխանակ մեղմանալու. եւ մինչեւ իսկ հասել են այն աստիճանի, որ իբր քէ արին կարող էր հոսել: Մի՞ք է այս բոլորը հիշող է, եւ ի՞նչ է ձեր՝ այդտեղ մնացածները կարծիքը, ի՞նչ միջոցներով կարելի է վերջ տալ այդ դալմադայներին:

Ի միջի այլոց, Ռակահի խնդիրը անպատճառ դեր խաղացած կը լինի: Չգիտեմք, քէ որքան դա ստոյգ է. բայց այստեղ մենք մի քանի խօսք ենք ուզում տեսլ մեր ընդհանուր պակասութեան մասին, որը մասնաւորապէս տեղի ունեցած կը լինի եւ այդտեղ: Դա մի որչա՞րք ընկերական կարգապահութեան պակասութիւնն է, որ հետեւեմք է նախկին գրութեան, երբ ամէն ինչ իմնուած էր անհատական, ընկերական կապերի վրայ: Այդ տեսակ գրութիւն շատ լաւ է. երբ ընկերները կարողանում են համաձայնել իրար մէջ, բայց երբ մի որեւէ կէտում հաւաքուած են բազմատեսակ մարդիկ, որոնց մէջ չկայ ընկերական շարաքերութիւն, այն ժամանակ անհրաժեշտ է մտցնել որոշ պատշտակաւորութիւն՝ վիճելի հարցերը վերահսկելով մեծամասնութեամբ. փոքրամասնութիւնը պէտք է կատարելու այդ վճիռն առանց որեւէ կողմնակի, մասնաւոր քայլեր սնելու. իսկ որ գլխաւորն է՝ իւրաքանչիւրի դերը խստիւ որոշել: Այս կէտի վրայ շեշտուած ենք, որովհետեւ մեր գլխին դառնապէս փորձել ենք անցեալ տարի:

Մի պակասութիւն էլ, որ մասնաւորապէս ձեզ է պատկանում, դա վերին աստիճանի անզգտնապահութիւնն է: Թէ որոնք են գործիւնները, կոմիտէի անդամները՝ դա գիտեն ոչ միայն կազմակերպութեան բոլոր անդամները, այլեւ հասարակութեան մի մասը: Տաշքենեանը գրել էր, քէ այդ պակասութիւնը զգացուած է: Հարկաւ, արդէն միջոցներ ձեռք առած կը լինէ՛ք դրա առաջն տոնելու: Ձեզ համար չափազանց դժուար կը լինի այդ փոփոխութիւնը իրագործել, բայց մեզ անհրաժեշտ է բուսել, որ դուք լարուած ուժերով հենց այժմեանից կարգի բերէ՛ք ձեր կազմակերպութիւնը. քանի որ մարդ քիչ կայ, աղբիւրքը հեռացած են, քէ ոչ. երէ նորից լցուին, դժուար կը լինի գլուխ դուրս բերել: Թող մինչեւ իսկ ժամանակաւորապէս լինի, մինչեւ Միխրաբի, Նիկոլի, միւսները վերադարձը, վնաս չունի, բոլոր հիմքը դրուի:

Մի բան, որ անհրաժեշտաբար պէտք է անէ՛ք, դա կոմիտէի անզամեքի անունների գաղտնի պահելն է: Երէ օր. Ռակահը մի որեւէ պահանջով դիմում է Ռէլին, ինչո՞ւն նա կըտրուկ կերպով չի ուրանում իր կոմիտէի անզամ լինելը, երէ մինչեւ իսկ Ռակահը շատ լաւ համոզուած է այդ բանի մէջ: Չէ՞ որ նա այժմ բոլորովին օտար մարդ է մեզ համար: Սկըզբում, ի հարկէ, այս ձեռք կատակերգական բնատրուրիւն կը կրի, բայց յետոյ օրինաւոր նամակագրի մէջ կը մտնի:

Թորոքը անշուշտ Սալմաստ կը լինի: Ուղարկէ՛ք նրան եւս մեր բոլոր նամակները եւ բոլոր մեզ յանախ գրի:

Համբոյրներ այդտեղ եղած ընկերներին՝

ԵՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Յ. Գ.— Միխրաբը խոստացել էր ուղարկել Ռոստոմին կարոյի թղթած նամակները, որ Սալմաստ պէտք է լինին: Ռոստոմը խնդրում է շուտով ուղարկել:

ՆՈՅՆ

61) ԺԸՆԵՒԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ

(անտիպ)

Ռոստոմի կողմէ գրուած և ստորագրուած բացիկ մըն է (carte-postale), որ կը կրէ Խարբովի փոստի կնիքը՝ 27 Մարտ 1898 թուականով (կայ նաև Ժընևի — ստացման — կնիքը, թուականը անորոշ): Լ. Յ. Գ. Երկրորդ Ընդհանուր ժողովին մասնակցելու համար Ժընևէն սկսի Թիֆլիս ճամբորդած միջոցին, Ռոստոմ Խարբովի մէջ հանդիպած է Մևիշին (Յովհաննէս Եւսուֆեան):

Լ. Տ.

Սիրելիք,

Խարկովում պատահեցի Միլիիին, գնում եմք միասին: Սահմանը անցել է առանց որեւէ դժուարութիւնների, շնայած, որ Տ տարի է անցած է եղել: Պետք է ապրի 12 օր իր հայրենիքում: Սիմոնի(1) շտապէք հաղորդել, որ առանց այլեւայլութեան ճանապարհ ընկնի:

Լամբոյրներ

Ձեր՝ ՌՈՍՏՈՄ

(1) Կ'անկարկէ Սիմոն Շիւսանին:

62) ԺԸՆԵՒԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ

Առևտուած Դիմիտրի Բ. Հատուկն, — «Լ. Յ. Գ. Երկրորդ Ընդհ. ժողովք», էջ 214-215: Հուանաբարն Հատուած մըն է նամակի մը՝ գրուած, ըստ Դիմիտրի խմբագրութեան, 2 Ապրիլ 1898ին, Թիֆլիսէն:

Լ. Տ.

«Միայն կիւրակի գիշերը կարողացանք տեղ հասնել: Ուշ չէր, որովհետև դեռ հարկու մի 4-5 օրից յետոյ բարեկամներս հաւաքուեմ պտակի խնդիրը վերջացնելու:

«Այդ լաւ է, ժամանակ ունիմ այստեղ հօրեղբայրներս և նաև համաձայնութեան գալու: Սրանք չափազանց յարուած են եղել իմ դէմ մի շարք բիրիւսացութիւնների պատճառով, որ հետզհետէ պարզուած են: Յոյս ունիմ, որ բոլորովին կը պարզուի հարցը, եւ հօրեղբայրներս խոչընդոտ չեն հանդիսանայ ընդհանուր խորհրդակցութեան ժամանակ: Գուցէ հարկ լինի երես առ երես դուրս գալ ինձ գրապարտող Բորիսի(1) հետ: Սրանց ճեղգամայուս պատճառներից, համզամանքներից մի ժամիսը շատ կտմիկական են: Գրա մտտիմ յետոյ: Ես պիտի եմ կանգնելու. իսկ երէ համաձայնութեան չեկանք, tant-pis ! Գարեգինիմ տեսայ. Վահագին(2) դեռ եւս ոչ, չի եկել:

«Ես էլ լաւ եմ: Ներդրերս էլ, բարեբախտաբար, շատ համզիտ: Համապարհորդութիւնը շատ լաւ ազդեց վրաս: Ներողութիւն, որ մանրամասն չեմ գրում: Կ'աշխատեմ մի յարմար ժամանակ այդ անլու:

(1) Միքայիլ Կոչատուրեան

(2) Արշակ Վասեան

63) ԺԸՆԵՒԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ (մասամբ անտիպ)

20 Ապրիլի (?) — Թուակահը ընազրին վրայ ալոզան ալ յասակ չէ) այս նամակը ճասամբ հրատարակուած է Դիտիկէի ր. Հատորին մէջ, էջ 215 (է. Հ. Յ. Գ. Երկրորդ Հնդհ. Ժողովը): Կու տանք ամբողջութիւնը:

Հ. Տ.

20 Ապրիլ 1898

Մի նամակ էլ եմ գրել այստեղից Արշակի անունով, ստացած կը լինէ՞ք:

Արդէն երկու շաբաթ է. ինչ սկսուել են իմ պարապմունքները. բայց դեռ ես բուն ինցրիմ չեմ հասել, հագիւ հազ զեկուցումներով էի գրադուած: Այսօր յասով եմ վերջինը կը լինի. եւ վաղը կը սկսիմ կանոնաւոր պարապմունքները:

Որոշ գեռ ոչինչ չեմ կարող գրել: Անտոնը(1) հրաժարուեմ է, կարող է Թոփալը(2) զայ:

Ի՞նչ եզրու Սիմոնը(3), գալի՞ս է, ի՞նչ ոչ: Թող անմիջապէս նամակարի ընկնի, անցազրի հարցը շատ դիւրին է: Իր հասցէն կորցրել եմ, ուղղակի գրել չեմ կարող: Թող յայտնի ինձ շտապով իր հասցէն:

Ձեր՝ ՌՈՍՏՈՄ

Ներփակեալը յանձնէք ուր հարկն է:

Յարմար ժամանակ մանրամասն կը գրեմ:

ՆՈՅՆ

Ինչո՞ւ նամակ չէ՞ք գրում, ի՞նչ եզրան իմ հաշիւը, միւս բարքերս...

Բրոշիւրները շտապեցրէ՛ք:

(1) Միմոն Զուարեան.

(2) Քրիստափոր.

(3) Միմոն Շիւան:

64) ԺԸՆԵՒԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ (մասամբ անտիպ)

24 Ապրիլ 1898ի նամակ, որմէ քանի մը տող միայն կը գտնենք Դիտիկէի ր. Հատորին մէջ, էջ 215: Կու տանք ամբողջութիւնը, առնելով Հ. Յ. Գ. Կեդրոնական Արխիւի ընազրէն: Գրուած է Թիֆլիսէն, Բ. Հնդհանուր Ժողովի օրերուն:

Հ. Տ.

24 Ապրիլ 1898, Թիֆլիզ

Սիրելիք,

Ջարմանալի մարդիկ էք, մինչեւ հիմա ոչ մի տող չէ՞ք գրում, եւ ոչ էլ բարքերն ուղարկում:

Գործերս առայժմ լաւ են գնում, յոյս ունեմ մի 2-3 շաբաթից յետոյ վերջացնել:

Ուղարկում եմ ներփակ Արամայիսի նկարագրութիւնը (պատկերի տակ սա սխալմամբ

Ախայցիացի է նշանակուած, իսկապէս Այաշկերտցի է): Կարնի է դրանից էլ տգտուել: Շուտով կ'ուզարկեմ Սաբայի յիշատակարանի շարունակութիւնը:

Համբոյրներով՝
Ձեր՝ ՌՌՍՏՍՄ

Թէ Աստուած սիրէ՛ք, շուտով նամակ գրէ՛ք:

ՆՈՅՆ

65 (Անտիպ)

Գտնուած ոգր․ րնկ․ Ս․ Վրացեանի թուղթերուն մէջ: Որոշ չէ թէ որո՞ւ ուղղուած է նամակը. չխաշկոգայրչը հասանորդն զործածուած է փոխարեքարսր, կուտակցական կամ ազգային պուշկարարեակ զործէջի մը հասցէին:

Հ․ Տ․

20 Յուլիս 1901, Ֆիլիպէ

Սիրելի՛ իտալեզարայր,

Շատ հուանական է. որ ձեզ եւս հասած լինի մակեդոնական մէկ խմբի տանիկ զօր-
նչի նես քնդհարման ցաւալի լուրը: Խմբի մէջ եղել են եւ հայեր, որոնցից երկուսը վի-
րաւորուած եւ գերի են բռնուած. իսկ երեքը սպանուած են: Ի միջի այլոց տալիս են հե-
տեւեալ անունները՝ Ռարուլ, դերձակ Օննիկ, մի ուրիշ Օննիկ՝ Թէֆերտազցի, Անտոն եւ Կա-
րապետ: Ստոյգ տեղեկութիւն առնելու համար մի կարգ միջոցներ ձեռք են առնուած․ դիմում
եմ եւ ձեզ, ինզրելով. որ երէ որեւէ հնարաւորութիւն կայ, աշխատէ՛ք ձեր բարեկամների
ու ծանօթների միջոցով իմանալ, թէ ովքեր են սպանուած ու գերի բռնուած հայերը:
Գոյ՛ք իբր հայ եւ Ֆիլիպէ՛ք ապրած, չէ՛ք կարող ի հարկէ չհետաքրքրուել այդ անձերով, մա-
նասանդ որ սրամց կողմն տալիս են նաեւ Պետոյի անունը:

Խումբը յարձակուել է քաղաքի մօտ գտնուած (հազիւ 1/4 ժամ հեռաւորութեամբ)
մէկ աղարակի վրայ, բռնելու համար վալին, որ հիւր է եղել այդտեղ: Ռայց վալին կէս ժամ
տառջ մեկնած լինելով, խումբը իրեն չմտառնելու համար բռնուած է յամենայն դէպս աղա-
րակի տիրոջ (մի ինչ որ բէյի) սրդուն եւ լեռն է տանուած:

Տեղի է ունենում երկու ընդհարում: Առաջինին տղերացից ոչ ոք չի վնասուած, միւս
կողմից ընկնում են ոստիկաններ, զինուորներ եւ 15ի չափ ծիաներ: Երկրորդ ընդհարումին,
ճը սպանուած են, 4ը գերի բռնուած վիրաւոր: Տանիկները կորցնում են սպաներ մի թանկ
հոգի եւ 70ից աւել զինուորներ: Կրկնուած եմ ինզիրես, յուսալով, որ ձեր ձեռքից եկածը չէ՛ք
իմայիլ քիչ թէ շատ ստոյգ տեղեկութիւններ հաւաքելու նախատեսուած եւ ձերբակալուած
տղաների մասին:

Սպասելով ձեր նամակին, մնամ

Ձեր ՌՌՍՏՍՄ

Շատ եւ շատ բարեւներ ձեզ բոլորիդ: Մերոմք բոլորը ողջ եւ առողջ են:

66) ԱՆԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ԴԵԿԱՆՈՋԻՆ (1)

Առնուած է ցարական դատո՞ւթ սպասարկութեան (ՕնՔԱԵԱ) աշխուժելն, եւ հրատարակուած նիթթել՝ Հ. Յ. Կ. ՊԱՏԻՓՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐԻ Բ. հասարին մէջ, էջ 335-336: Ոստիկանական բանին վարչին ուղարկուած՝ 21 Յուլիս 1904ի թիւ 1084 փաստաթուղթն է: Գրուած է, յարանապէս, Քրեատարի նահատակութեան կողմէ եւ հայ-մարտական կոտորածներու նախարակին:

Հ. Տ.

6 Յունիս 1905

Դէռոցի Դեկանոզին, Փարիզ 18, Rue des Fossés Saint Jacques.

Սիրելի ընկեր,

Ընկեր Գարունիայի(2) մասին կարող եմ հազորդել հետեւեալը: Չմտանշելով Յուլիոսի տն (այնակ մենք գործուած ենք համարեա՞ւ ազատ), ես իրեն ծայրայեղօրէն զգոյշ էր պահում: Դրա շար բախտից, ոստիկանը մտնելու եւ հարցնում է քէ ո՞վ է: Իսկ ես վերջնում ու ստում է՝ հայ է եւ գնում է կոստանդնուպոլիս: Անհիշալիս նկատում են ինչ որ անհրաժեշտ է, քանի որ հայերի մտաւրը Պոլիս անհնարին բան է բուսում: Այդտե՞ր ես իր վրայ աւելի մեծ կտակած հրախրեց: Այժմ ո՞ր է ես, ոչինչ չեմ գրում: Ավաստ որ նախօրօք չեկու մեզ մտ, ժըննէ: Ես իրեն կը բացատրէի քէ ինչպէս պահէր իրեն: Պիտի ստել, որ բուլղարական կտակաւորութիւնը շատ բարեացակամ է վերաբերում դէպի մեզ: Վառնայի մէջ ձերբակալուած էին մեր ընկերներէց շարս հոգի՝ սուրբերով: Տրանց կ'արձակէին, իրէ այդ մասին մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչները սեղանի շլինէին: չնայած Տրանց անցկացրին Սերբիա, սակայն մասնաւոր կերպով հասկացրին, որ Տրանց այնտեղից կարող եմ վերադառնալ ուրիշ անունների տակ: Ընկերները այդպէս էլ արին: Տեսոյշ, դժբախտ մի դէպ Առփիւնում պատահեց, որ գտնուեցին մեր ընկերներից երկուսը, եւ կտակաւորութեան այդ տեսակի վերաբերումի պարագային մեծ գործ (զատ) կը բացուէր, մինչդեռ ոչ ոքի չանհանգստացրին (փորձին ներկայ էին մինչեւ 12 անձեր): եւ ոստիկանութիւնը եկաւ խուզարկելու Միխայէլեանի սենեակը այն ժամանակ, երբ բոլոր քրդերը դուրս էին տարուած այնտեղից: Ընկեր Գարունիան պէտք է իրեն պահէր միանգամայն ազատ: Զարմանում եմ քէ ինչու՞ եմ Տրանց անցազիր պահանջել: Այդ բանը համարեա՞ւ երբեք չի պատահում այնտեղ:

Մի քանի իօսք մեր գործերի մասին:

Մեր դուրսիւնը կովկասում, ինչպէս որ մասամբ քեզ յայտնի է, դառնում է տագնապալի:

Վարչութիւնը բացայայտօրէն զրգոում է բարարներին հայերի դէմ: Այդ դեռ քիչ է: Ըստ վերջին տեղեկութիւնների, կովայեւ եւ Գլխով գինում են Թիֆլիզի մուսուլմաններին եւ ռուս բանուորներին: Դժամ պարագաներում ինքնապատասխանման գործը պիտի կազմակերպուի ոչ միայն հայերով, այլ ընդհանուր ճիզերովը հայերի, վրացիների եւ ռուս բանուորների մի մասի: Այդ կը լինի լաւագոյն ապացոյցը յեղափոխական կազմակերպութիւնների համերաշխութեան: Շտապեցէք գրել այդ մասին ձեր կովկասեան ընկերներին: Չնայած տեղի վրայ արդէն իսկ համաձայնութիւն կայացած է այս հոգի վրայ, բայց պէտք է աշխատել, որ համերաշխ գործուէրութիւնները յստակօրէն կտարտուեն այն բոլոր շրջաններում, որոնք բնակուած են հայերով եւ վրացիներով:

Քաղաքների մէջ մերոնք լաւ են գինուած եւ պարտասուած: Երեսնում արդէն ուժեղ հակահարուած տուին: մահմեդականների կորուստներն այնտեղ նշանակալից կերպով գերազանց են մերինէն: Միայն գիւղերի մէջ մեր գործը լաւ չէ: ամէն մի գիւղ չի կարող առանձինն դէմ կեցալ բուրք եւ քիւրդ գինում խոժանին: Մենք կազմակերպեցինք քառասունի խումբ 80 անձերից, գիւղերը պաշտպանելու համար: Տրա առաջին քայլերը յաջող էին: մի քանի տեղերում Տրան յաջողեց ցրել բարբառ մարտիկները եւ շտ վերցնել կողոպտուած արարները, բայց Տրա հետագայ քայլերը անդամաւորուծուեցին վարչութեան(3) հակառակ

գործունէութեամբ ևս զօրժով որ դրուեցաւ շահագտութիւնը պահպանելու: Իսկ մէջ պատրաստուում է նոր յարմարում, այնտեղ այժմ ընդհանուր իրազարկութիւն է տեղի ունենում հայերի տներում ևս արհեստանոցներում. նայնիսկ խուզարկում են անցորդներն: Արդէն գրաւել են 20 հրացաններ, փամփուշտներ ևս առքեանակներ: Ռուսերի արհեստանոցը վիժեց: Յարմարումը կրկնուում է այն ժամանակ, երբ վարչութիւնը համոզուում է որ հայերի մտա զենք է: Բացի այդ, վախենում ենք զօրքի բացառաւոր միջատութիւնից, ինչպէս որ եղաւ Քուրքիայում: Մէկ իտեմով՝ ազէտի մէջ ենք: Մէկ բան միայն ուրախացրեւում է մեզ, այդ՝ առոյց սրամաղրութիւնն է մեր տեղական ընկերների, որոնք վստահ են իրենց սեփական ուժերի վրայ: Տոյս ունենք այս եւս անցկանցել:

Ընկեր Գապագին պետք է որ արդէն ինչ յայտնած լինի արդիւնքները մեր խորհրդակցութեան: Ի՞նչ ևս մտածում բոլոր կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչների խորհրդակցութիւն երաւիքիւն մասին: Ի՞նչ է արուած կոմիտէ կազմակերպելու համար:

Կարող է պատահել որ ես շուտով Փարիզ գամ:

Յոսեփին՝ քն ՌՈՍՏՈՎ

Կցում եմ Բագուի կոմիտէի կոչը, Նակաշիճէի մահապատի մասին: Ափսոս որ ճաշէ ստորագրուած նաեւ ձեր կողմից:

(1) *Գէորգի Դեկանազով, Վրաց Սոցիալիստ-Ծեղեբալիստ կուս. անդամ. անխառնական:*

(2) *Գարուէրան ալլազդի յեղափոխական էր, թերեւս վրացի անխառնական:*

(3) *Յարական պետական վարչութեան մասին է:*

Ա. Ա.

67) Հ. Յ. Գ. ԲԻՒՐՈՅԻՆ

Ռոստովի տեղեկագիր-Նամակն է, պարսիկ յեղափոխականներուն հետ Հ. Յ. Գալուսկոթեան տնտեսով իր վարած բանակցութեանց մասին: Առնուած է Հ. Յ. Գ. Կեդրոնական Արիւնէն ևս հրատարակութեան տրուած, ընկ. Ա. Ամուրեանի կողմէ ևս իր ծանօթագրութիւններով, ԱՁԴԱԿ Շարաթօրեակ-ԳՐՕՇԱԿԻ Ե. տարւան 40րդ համարին մէջ (22 Ակտ. 1974):

Հ. Տ.

10 Յունուար 1908, Թեհրան

Սիրելիք,

Բանակցութիւնները վերջացան, տեսելով Յ օր: Ուզարկում եմ ձեզ արձանագրութեան պատճենը. անկացնում ենք նրան մեզ հետ բանակցողների ներկայացուցիչների նամակը, ուր նրանց բացատրում ենք, թէ ինչ պատճառով արձանագրութեան տակը չեն ստորագրում: Բայց պետք է իմանաք, որ շտապով զնայ չէ դրա բուն պատճառը, դա միայն մի պարտուակ է: Բանն այն է, որ բանակցողները իբրև որոշ հասարակական և քաղաքական դիրք ունեցող անձինք՝ խոյս են տալիս ստորագրելու մի պայմանագրի, որ կնճուած է յեղափոխական կուսակցութեան ներկայացուցիչի հետ: Ինչպէս երեւում է, նրանք կ'աշխատեն ստեղծել մի ուրիշ մարմին՝ նույնպէս յեղափոխական անունով, ուրիշ անձերից բաղկացած, զուցէ ևս *Փիկաթ*, որը մեզ հետ կը մտնի պաշտօնական յարաբերութեան մէջ: Խակապետ՝ ստորագրութիւնը մեզ համար էլ ցանկալի չէր: Այ՛քի առջ ունենալով Շտմի Մարմնի ևս մի քանի ընկերների տրամադրութիւնը, մեզ համար եւս անհրաժեշտ էր պայմանագիր չկազմել ոչ մի ստորագրութեամբ, այլ համաձայնութեան կէտերի իրագործումը բողոքել իրերի ընթացքին:

Քայց գործը այնպես էր ստորուած, որ մեր ստորագրութիւնքէք հրամարուելը նրանց կողմից պիտի լինէր: Այդ միջոցով կարելի էր չափել նրանց պատրաստակամութեան աստիճանը, որը կիմանում պիտի լինէր այն ոյժերի ու Ֆակտորների վրայ, որ իսկապես տրամադրելի են նրանց համար: Գրանով միայն կարելի էր հասկանալ, թէ մինչև ո՛ր աստիճան կարելուորութիւն են տալիս սահմանազլլիթի (1) ղէպիմն եւ իթո՛ֆ անխուսափելի են համարում պատեքազը կամ պատրաստում են նրան: Ուղարկում ենք մեր պատասխանի պատեճնը, ուր հասկացրել ենք, թէ մենք ի՛նչ չափով կարելուորութիւն ենք տալիս բանակցութիւնների հետեւանքին:

Համառու կերպով առաջ քերեմ բանակցութիւնների պատմութիւնը:

Քազու էի հասել, երբ տեղի ունեցաւ Շահի եւ Մէջլիսի միջեւ կռիւը: Ենքաղբուով, որ զա պիտի խանգարի անպատեհա մեր բանակցութիւններին, հեռագրով հարցրի այստեղի ընկերներին՝ հարկուտը չէ՛ արդեօք յետաձգել իմ ուղեւորութիւնս, այլի առաջ ունենալով դրութեան անկայունութիւնը. եւ երբ Թեհրան հասայ, սահմանադրականների գլուխը շատ խառն գտայ: Ի՛նչու Շահի կառավարութիւնը պարտութիւն էր կրել, բայց նրա կողմնակիցները ղեւ շարունակում էին գաղտնի դաւեր յարել սահմանադրութեան ղէ՛ք: Կազըւել էին սեւ հարկիւթակներ. որոնք տեղորի միջոցով ձգտում էին ընկնել սահմանադրականներին:

Իմ գալուս երբորդ օրը տեղորի ենքարկուեց, իր տան մէջ, սահմանադրական շարժման աջակից յայտնի հարուստ Արքաթ Ֆրէշդունը. ինչպես քիչ յետոյ հաստատուեց, հենց Շահի մտերիմ սենեկակալտի ձեռնով: Մի օր անց իրացանաձգութեան ենքարկուեց արտահին գործոց նախարարը, նոյնպէս իր տան մէջ: Սա եւս յայտնի է իրրեւ ջնքմ սահմանադրական. արա հայրը հանգուցեալ Մուշիր Գովլէն էր, որ սողբազամ եղած ծանանակ կարողացել էր համոզել Շահ Մոգափարէղղիմին՝ սահմանադրութիւնը ստորագրելու: Մէջլիսի անղամները մշտական վախի մէջ էին, շատերը տանը չէին կուում, իրենց կողմից միջոցներ էին խողուում թէ՛ իրենց անձը եւ թէ՛ սահմանադրութիւնը պապիտվելու համար: Անա թէ ինչու՛ իմ գալուց մի շարք անց Թիւրք, Գեկուեքեր 30ին(2) տեղի ունեցան առաջին հրաւր. հետեւեալ հիստերն էին՝ 31ին Գեկու., 2, 3, 4ին Յունուարի, 1908 թ.: Մեզ հետ բանակցող խմբի մէջ մտնում էին՝ 1) Վուսուղ-օղ-Գովլէն (կառավարութեան վտահուութիւն), Մէջլիսի փոխ նախագահը. խօսում է փրանսերէն. երէ եւրոպայում չի կրքութիւն ստացել, այնտեղ անպատեհա եղել է: 2) Մուքեշար-էղ-Գովլէն (պետական խորհրդական), պատեհաւոր Թարիքի. նոյնպէս խօսում է փրանսերէն: 3) Հաջի Ամին-օղ-Ջար (դրամատան հաւատարիմ), պատգամաւոր Թեհրանի վանաականների կողմից. Պարսկաստանի աճեանհարուստն է նկատում: 4) Հաջի Մուսին-օղ-Թոքար (վանաականների օգնութիւն). նոյնպէս շատ հարուստ: Հաջի Ամին-օղ-Ջարրի հետ միասին նկատում է սահմանադրականների փինանսական ոյժը: Գլխաւորապէս սրանք են հողում շարժման ծախքերը: 5) Հաջի Միրզա Իքրահիմ աղա, պատգամաւոր Թարիքի, յեղափոխական անջումների պարագլուխ: 6) Աղա Մէլիզ Հասան Թաղի Ջաղէ, երիտասարդ պատգամաւոր Թարիքի, Մէջլիսի ամենաազգեցիկ եւ կարող անղամը: Սա է բանակցութեան նախաձեռնողը. սա եւս յեմում է յեղափոխական անջումների ոյժի վրայ:

Այս խումբը՝ կազմումաւ Մէջլիսի գանազան խուերից՝ ներկայանում է իրրեւ մի կորիզ, որը իր հեղինակութեամբ կարողանում է ուզած ուզողութիւնը տալ գործերի ընքացքին: Նրա հետ են Թեհրանի աճեանհեղինակաւոր հողեւոր պետերը՝ աղա Մէլիզ Արշուլլան եւ աղա Մէլիզ Մոհամէղ Մուշտէլիզները, որոնք համարում են սահմանադրութեան կիմնաքարերը եւ վայելում են Նաջափի հողեւոր ծայրագոյն պետերի վտահուութիւնը:

Ինձ հետ միասին ժողովին մասնակցում էր մի կին ընկեր՝ Յովսէփ Միրզալեանը: Եւ ամէն մի ժողովից յետոյ ունենում էինք խորհրդակցութիւն ուրիշ երեք ընկերների հետ, որոնք մինչև իմ գալը, անկալս տեղական կոմիտէի կազմից, վարել էին Յովսէփի միջոցով բանակցութիւնները: Գրանք են՝ 1) ձեզ ծանօթ թիշիլ Տէր Ստեփանեանը, 2) Թուամանեանների տան ներկայացուցիչն էր Ալեքսան Թուամանը, 3) Ալեք Ջալալեանը, բոլորն էլ լաւ ծանօթ տեղական պայմանների եւ պարսիկների հողեքանութեան:

ժողովներին դրուած էին հետեւեալ հարցերը.

1) Ո՛րքան ազատուած է սահմանադրութեան նորմալ ընթացքը Շահի հետագայ գլխերի դէմ:

2) Ի՞նչ միջոցներ են ձեռք առնուած անգլո-առուսական համաձայնութեան(3) դէմ, որ ժամանակին կարող է սպառնալ Պարսկաստանի բազաական անկախութեանը:

3) Ի՞նչ են սպասուած սահմանագլխի յանձնաժողովից. ի՞նչ յոյսեր ունեն տանիկ գործը պարսից տերրիտորիայից հեռացնելու:

4) Ի՞նչ ոյժ կարող են Տանկաստանի դէմ հանել:

5) Ինչո՞ւմ պիտի կայանայ մեր աջակցութիւնը:

6) Իրենե՞ր պարսկները ի՞նչ օգնութիւն կամ դիւրութիւն կարող են մեզ տալ:

Առաջին հարցին պատասխան եղաւ, որ սահմանադրութիւնը կատարուած իմբիներ վրայ է դրուած եւ որ Շահի ընդդիմադրութիւնը կարող է միայն խանգարել, դանդաղեցրնել կամ նուազապէս աշխատանքը. բայց ո՛չ վերացնել սահմանադրութիւնը: Անկայքին նաեւ, որ արդէն արուած են որոշ քայլեր՝ վերջ տալու համար խառնակութիւններին, հակառակ պարագային իրենց ձեռքի տակ ունեն միջոցներ, որոնցով կր հարկադրեն սուվ Շահին՝ յարգելու սահմանադրութիւնը:

Խոսկալեւ, հետեւեալ օրը, երկուշաբթի, յայտարարուեց մեզ, որ Շահը վերջնականապէս գիտի է. կրկնելով մի անգամ եւս հաւատարմութեան երդումը կրճատակներին եւ Մէլլիսի պատուիրակներին ներկայութեամբ (փակագծի մէջ ասեմ, որ Շահի ռոնիկը հասցրել են մինչեւ 750-800 (1.500-800 ռուբլի) քումանի. մի համգամանք, որ մեծ դեր է խաղացել հաշտութեան խնդրի մէջ):

Երկրորդ հարցի վերաբերեալ որոշ բան չստուեց: Չէր երևում, որ մի բան ծածկելու լինէին. պարզ էր, որ ստելու բան չուէին: Մեր կողմից շնչուեց անհրաժեշտութիւնը՝ ձեռք բերել ազատութիւնը որեւէ ուրիշ պետութեան, որը անմիջական կերպով այժ չունենար Պարսկաստանի վրայ՝ ինչպէս Անգլիան է կամ Ռուսաստանը. իրքեւ աշղպիսին մասնացոյց արուեց Ֆրանսիան: Այդ տառապիւր հասանութիւն գտաւ եւ հետեւեալ օրը մեզ յայտնեցին, որ այդ ուղղութեամբ աշխատանք բաժնուած է եւ որ երէ Գանակոյութեան կողմից քեբեւ աջակցութիւն լինի. նրա կապերի շնորհիւ Ֆրանսիան կարելի կը լինի մտնեցնել պարսկական գործին: Գրամական փոխտուրքիւն կնքելու մասին (սա ամենից ցարտ տեղն է պարսից սահմանադրութեան) խօսք չեղաւ բոլորովին. սակայն կտակած չկայ, որ նրանց բուրքի մտնում այդ խնդրին էր նստած: Կողմնակի ազդիւններից խմացանք, որ Ֆրանսիան հրաժարուած է դրամ տալ Պարսկաստանին՝ առանց Ռուսաստանի երաշխատութեան:

Այստեղ հարց դրինք մի քանի անձանց մասին. Մեյլնոն խանից նրանք վրայացած են երևում. քանիցս դիմել են նրան նամակներով, բայց պատասխան չեն ստացել, կամ էլ շատ ուշ եւ ստատ: Նրա վրայ ոչ մի յոյս չունեն: Երբ մենք հարց դրինք, թէ ինչպէս կը վերաբերուին, երէ Մեյլնոն խանը ինքը պատրաստակամութիւն յայտնի, իր կապերով, իր անձնով այս կամ այն խնդրում օգնութիւն ցոյց տալ սահմանադրականներին, նրանք պատասխանեցին. թէ ի հարկէ ուրախ կը լինեն: Այս բանը, ուրեմն, ի նկատի ունեցէ՛ք: Արշակ խան Գորդեանին բոլորովին բացասաբար են վերաբերում, իսկ Յովհաննէս խան Մաեսեհանին՝ շատ լաւ:

Ֆրանսիայի նման համեմատաբար մի չեզոք պետութեան միջամտութիւնը անհրաժեշտ դատուեցաւ նաեւ սահմանագլխի խնդրի տեսակետից, իրքեւ հակակշիռ Անգլիային եւ Ռուսաստանին. երէ տանիկ կատարութիւնը յամառի, ռուս կատարութիւնը ինքը կարող է ներս խուժել Առաքատական տանիկ գործիցը բշկու նպատակով կամ պատրուակով: Երկու դէպքում էլ ձեռք չի բաշխ այդ նահանգից: Անգլիան շատաբար կաշտութիւնը պահպանելու համար իր կողմից որոշ շրջան կ'առնի իր հովանաւորութեան տակ:

Երրորդ հարցի վերաբերեալ նրանց կողմից արուեց 3 ենթադրութիւն. 1) Թուրք գործերը կը հետանան դրուուած վայրերից խնդիրը պարզուելուց եւ վիճելի տերրիտորիան Պարսկաստանի սեփականութիւնը նանաչուելուց յետոյ: Պատերազմի խնդիրը դրանով արեմն կը փակուի: 2) Այլապէս պատրուակներով գործը կը ձգձգուի եւ պատերազմը կը յետաձգուի, եւ 3) Թուրք կատարութիւնը բացէ ի բաց կը մերժի հեռացնել գործերը. այդ դէպքում պատերազմը անխուսափելի կը լինի:

Առաջին ենթադրությունը անհիմն նկատուեց, որովհետև բուրք կառավարությունը երէ մտանջողներէ լինէր, առաջ չէր գալ: Իսկ երէ մտանջի՞ր դա կը լինի մուսաւտանի մնչման տակ, որը ինքը կը գրաւի վիճելի վայրը կամ սահմանակից շրջանը՝ ապագայի ապահովութեան համար: Դա անլի միտքարտեան չի լինի Պարսկաստանի համար:

Երրորդ էլքը նշեցաւ հաւանական չհամարուեց այն պարզ պատճառով, որ Պարսկաստանը պատերազմ չայտարարելու հնարաւորութեան մէջ չէ: Միակ հաւանական եւ Պարսկաստանի համար համեմատաբար անլի նպատաւոր եւ պատուաբէր նկատուեց երկրորդ ենթադրութիւնը, երէ նոյնիսկ Տանկաստանը կառկորթիկ կնքով մերձի հետացնել իր ոչմէրը, այնուամենայնիւ պարսիկները ստիպուած պիտի լինեն զիջումաւսական մանապարհով ձգձգել խնդիրը, իրենց համաձայնութիւնը չտալ մինչև և քաղաքական անլի բարեկարգատ հանգամանքները առաջ գալը: Զգձգիլը, բացի այդ, այն առաւելութիւնը կը ներկայացնի, որ հնարաւորութիւն կը տայ կոնցուտընի Պարսկաստանի ներքին գործերը, պատերազմական պարտաւորութիւնները դիմել եւ այլն: Միաժամանակ՝ Թուրքիայը ընդհանուր չեղափոխական շարժումը ծառայելով եւ ուժեղանալով՝ զգալապէս կը բուլցնի մրապետութեան նուաճողական քաղաքականութիւնը եւ այդպիսով կը հանդիսանայ Պարսկաստանի համար բնական դաշնակից:

Ետեղով քաղաքական նպատաւոր բարդութիւնները մասին, մասնաւորապէս կանգ առիմք Բուլղարիայի վրայ: Պարզիւով Բուլղարիայի բռնած ընթացքը մակեդոնական խնդրի վերաբերմամբ, պատերազմի անխուսփելիութեան հաւանականութիւնը, որ վաղ րէ ոչ պիտի կախուի երկու կողմերի վրայ էլ, առանձնապէս շեշտեցիմք բուլղար-պարսկական համաձայնութեան անբարձեշտութիւնը: Դրանց կողմից խստուած եղաւ ամէն ջանք բափնի՝ գլուխ բերելու այդ գործը: Մերձենալու նպատակով խստացան Սոփիա ուղարկել տալ իրքի ներկայացուցիչ-հիւպատոս մի վտասեելի անձ, իսկ մինչ այդ, բանակցութիւնները վարել Բուլղարիայի հետ եւրոպական մի դեսպանատան միջոցով, աչքի առաջ ունէին ուելի՞ բերլինի դեսպանատունը:

Երբ կարգը եկաւ այն կարգին (I V դ), րէ ի՞նչ ոչմ կարող են համել, պատերազմի դէպքում, Թուրքիայի դէմ, նրանց առաջին խօսքը եղաւ, որ չվտասանալով իրենց բանակի ուժին, զբերէ ամբողջ յուշը որքն են անկանոն զօրքերի, Շահսովան, Ղարաւաղի, Լաիսասանի եւ այլ ձիւտրները վրայ: Յոյս ունէին մանաւապատերցնել շիա ցեղերին, որոնք բնակուած են Տանկաստանում, Բաղդադի մտերը: Իսկ քանակը կանոնաւորելու մասին չէին խօսում, ապագայի վերաբերմամբ էլ մեծ յոյս չունենալով:

Մենք ստիպուած եղանք նրանց յայտնել, որ մեր զինուորական ժողովի կարծիքով, որ երաւիրուած էր Թիֆլիզում Մաջիդ Մալլաբեկի գալու առքիւ (սա եւս մասնում էր կրումել քուրք զօրքերի դէմ անկանոն զօրքերի միջոցով), անհնարին նկատուեց քուրք կանոնաւոր բանակի դէմ որքն չաջողութիւն յուսալ՝ միայն անկանոն զօրքերին ապախմած: Աւելացրինք մանաւ, որ ռուս զինուորական իշխանութիւնը ինքն ակնածուած է քուրք բանակից, որ լաւ զինուած է, մարզուած եւ ունի հմուտ զնկավարներ: Մեր ապագայի աջակցութիւնը էլ, ինչպէս խօսուել է եւ Մաջիդ Մալլաբեկին, կարող է արտայայտուել պարտիզանական կոիներով, երբ մեր պարտիզանական խմբերը աջակցելու լինեն կանոնաւոր բանակի գործողութիւններին: Այնպէս որ նոյնիսկ քաղաքական նպատաւոր հանգամանքներով, Թուրքիայը չեղափոխական շարժման առաջ բերելիք ներքին դժուարութիւնների պարագային էլ Պարսկաստանը անբարձեշտ պէտք պիտի ունենայ իր բանակի կանոնաւորման եւ զինման:

Իսկ գալով այն կէտին, րէ ինչ աջակցութիւն կարող է ցոյց տալ Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանի եւ Պարսկաստանը՝ Դաշնակցութեան, անխորը ենք համարում կանգ առնել զրանց աքրիւ եղած խօսակցութիւնների մանրամասնութիւնների վրայ: Դրանք ամփոփուած են արձանագրութեան մէջ, որ ուղարկուած է նմանակիս հետ միասին: Կ'առնենք միայն եւստիւեալը.

Կէտերը բաժնուած են երկու մասի.

1) Կէտեր, որոնք վերաբերում են նախապարտաւորական շրջանին եւ պարտաւորացուցիչ պիտի լինէին երկու կողմերի համար էլ հենց հիմնկուսանքը: 2) Կէտեր, որոնք կապ ունեն անմիջապէս պատերազմական գործողութիւնների հետ: Դրանց մասին միայն խօսուել

է, այդ կէտերը միայն աչիք առաջ պիտի ունենանք. պարտաւորչի պիտի լինէին մի նոր ժողովից յետոյ, ուր կարող էին դուրսի եւ ուրիշ հարցեր, ուր համաձայնութիւն կը կայանար աւելի կոնկրետ կէտերի շուրջը: Երկու մասի բաժանելու պատճառաւ այն է, որ

ա) Մենք պարտաւորեցուցիչ կարող էինք ընդունել միայն այն, ինչ մտնում է ընդհանուր ժողովի որոշումներէ սահմանին մէջ: Եւ ինչպէս կը տեսնէ՞ք մեր խոստումները գրեթէ բոլորը այնպիսի բաներ են, որ առանց համաձայնութեան պարսիկներին հետ էլ ի կատար պիտի ածէինք, հենց մեր շահերից դրդուած: Իսկ մինչեւ մի նոր ժողովը պարսիկներին հետ, մենք կ'ունենանք մեր ետրուարը. որը իրաւունք կ'ունենայ խնդրի մամբարմաների մէջ մտնել:

բ) Պարսիկներին համար եւս հնարաւոր չէր պարտաւորութիւններ յանձն առնել. քանի որ նրանք չգիտէին, թէ ովքեր են իրենք եւ ինչ են մեզ հետ բանակցում: Նրանց գործը **Comité de la Défense Nationale** անունով: Իրենք էլ մտածել էին Մէլչիլսում ընտրել տալ այդ կոմիտէին կից, որը կը գործէ Մէլչիլսից դուրս, մի մասնաժողով, որը յատկապէս գրաւուէր բուրքերի խնդրով եւ որի մէջ մտնեն իրենք բոլորը: Պաւլամենտական կոմիտէնը ընտրուեց, բայց բացի իրենցից մտան 3 ուրիշ անձեր եւս. ընտրութիւնը այդ պատճառով անյաջող է համարուում. բացուում բոլոր այդ երեքի առաջ՝ նրանք չեն ուզում. գուցէ կանց առնեն միայն մեր առաջարկած **Comité**ի վրայ:

Բայց նրանց մերժումով՝ արձանագրութիւնը ստորագրելի՝ (տես նրանց նամակը) պարտաւորեցուցիչ ոչինչ չի մնում, իւրաքանչիւր կողմը բարոյապէս պարտաւորելով աջակցել միասին, պիտի աշխատի նշանակած կէտերը իրագործել հնարաւորութեան սահմանում: Այստեղ մտնում է իբրեւ միջնորդ Յովսէփ Միրզախանը, որը յարաբերութիւն կը պահպանի պարսիկ խնամիկներին հետ, խորհրդակցելով միւս երկու կամ երեք ընկերների հետ: Տեղական մարմինը չգիտէ մեր բանակցութիւնների մասին. այդ առթիւ պարտք էմ համարում նախագրուածները ձեռք, որ սխալ բայլ չտաք ձեռք: Գրեթէ նախկին հասցեով (թիշկ Տէր Ստեփաննանին, յանձնել Արթուրին):

Մի քանի խօսք ենք ուզում աւելացնել, պարզելով մեր տեսակէտը: Մեր կարծիքով, երէ Թուրքիայի դիրքը միշտ սպառնական մնայ, պարսիկներն անպայման կը ձգտեն մեզ հետ իրականացուցել կապուելու: Երէ Թուրքիան բուլացնի իր ուշիքը, նահանգի նշաններ ցոյց տայ, յոյս չունենմք որ նրանց կողմից ակտիւ մերժեցման հայտեր արուեն: Մենք յամենայն դէպս պիտի աշխատենք պարզել արագաշի վտանգի անխուսափելիութիւնը նրանց համար եւ անհրաժեշտութիւնը նպաստել օսմաննսն յեզափոխական շարժման՝ հենց իրենց շահերի տեսակէտից: Մենք մեր կողմից անհրաժեշտ ենք համարում իրագործել մեր հետեւեալ խոստումները, նշանակ անկախ այն բանից, թէ փոխադարձաբար պարսիկները մի շօշափելի պայկցութիւն ցոյց կը տան մեզ թէ ոչ: Մի կողմէ ենք բողոքում քրո Մոլ կէտերը, որոնք առանց այն էլ կատարուած են:

1) Պրոպագանդը եւրոպայում յօգուտ սահմանադրական Պարսկաստանի պէտք է տանել մեր սովորական եղանակով եւ ցոյց տալ, որ տանում ենք: Ձեզ կ'ուղարկուեն տեղեկութիւններ, նիւրքեր եւրոպական մամուլին մատակարարելու համար: Ռուս էլ կարեւոր կըտրօնները (թերթերից) կ'ուղարկէք պարբերաբար այստեղ:

2) Ֆրանսիայի ինքզուրմ չենք կարծում, որ առանձին յաջողութիւն ունենանք, քանի որ Ֆրանսիան կապուած է բարեկամաբար թէ՛ Անգլիայի եւ թէ Ռուսաստանի հետ. մի համագումանք, որ աւելի աննպաստ է Պարսկաստանի համար, քան նպաստաւոր: Բայց եւ այնպէս անհրաժեշտ կը լինի հարցապնդումներ, տեսակցութիւններ միջոցով ազել եւ հետեւանքը տեղեկացնել այստեղ: Գուցէ այս խնդրում հարկաւոր լինի Մելչիլսում խնամի միջամտութիւնը կամ՝ լոկ առուներ: Ձեր հեռագրի **representant iranien**-ը երէ սա է, աւելի լաւ: Պիտի խնդրելիմք, որ այս կէտի վրայ առանձնապէս ուշադրութիւն դարձնէք, որովհետեւ սա է ամենից շատ ազդեալ մեր պարսիկ բարեկամների հոգեբանութեան վրայ. մամուլանդ որ հրապարակի վրայ փոխառութեան խնդիր էլ կայ:

3) Նոյնը պիտի ասել բուլղար-պարսկական համաձայնութեան վերաբերեալ: Պետք է ձեզ յայտնի լինի, որ Պարսկաստանի վարձատու դրութիւնը հետեւանք է նրա ամբողջովին

անօգնական լինելուն: Եթէ մեր մտադրութիւնը իրագործուի, դա մեծ փայլերիչ հանգամանք կը հանդիսանայ շուրսած Պարսկաստանի համար: Զեմք կարծում, որ Բուլղարիան ուրիշ կերպ վերաբերի, եթէ նրան պարզուեն այստեղի պայմանները եւ մեր տեսակէտները: Այս աշխատանքն էլ ձեր վրայ է ընկնում:

Դրդ եւ Տրդ կէտերի իրագործումը կը նպաստի մեր հայ-բարձական համաձայնութեան գործին կովկասում:

Պարսիկ քարեկամների խոստումներից կարելուք են մեզ համար եւ գործնական՝ ներկայ պարագաներում հետեւեալները.

1) Մեր ույժերի փոխադրութիւնը Պարսկաստանի ներսում, որ զրեթէ ապահովուած է:

2) Պիտի առանձնապէս աշխատենք, որ իրագործուի խոստումների երկրորդ կէտը՝ արտասահմանից զէնք եւ ռազմամթերք փոխադրելը: Եթէ ուրիշ բան չլինի, միայն այս բանը հերիք է մեզ:

3) Չորրորդ կէտի համար պէտք է սանլ, որ խոստացել են, հարկաւոր դէպքում, երբ պահանջելու լինենք, ուղարկել «մազիկ» մի պարսիկ, որը յարաբերութեան մէջ դնի մեր ընկերներին այն պարսիկների հետ, որոնք պատրաստ կը լինեն աջակցել մեր այնտեղի գործունէութեան: Թէեւ առանձին կարելուք ինչ չենք տալիս այս կէտին, այնուամենայնիւ դա զրում ենք ի տեղեկութիւն Մազիկի ընկերներին:

Այսօր բաւական է:

Համբարներով՝ Ձեր ՌՈՍՏՈՄ

Յ. Գ.— Եթէ հարցնելու բաներ ունենամ՝ գրեցէ՛ք:

(1) *«Աստուանայի զեպըը թուրքերի մուտքն էր պարսկական հողը, երանք ուղում էին ստիժից պատուի եւ պարսկական հողամասեր դրուել Ուլմաստի եւ Ուրժիայի շրջաններում»:*

(2) 1907 թուի Դեկտեմբեր 30:

(3) 1907ին ցարական Ռուսիան եւ Անգլիան Պարսկաստանը բաժանեցին ազդեցութեան երկու զատիկերի, չիւսիսը՝ ցարական, Հարաւը՝ անգլիական զատիկեր...:

Ա. Ա.

68) ԵՓՐԵՄԻՆ

26 Յուլիս 1909

Սիրելի Եփրեմ,

Բոլոր այստեղի ընկերների կողմից սրտանց շնորհատրում ենք Ձեռ յայտուրիւնները: Միայն թէ ամառամար պաշտօն է քեզ վիճակուել: Լաւ կը լինի, եթէ յեղափոխական խաղը դրութիւնը անցնելու լինի եւ քիչ թէ շատ խաղաղ կենանք տեղծուելու լինի, երաժարական տես ռուսիկանապետի պաշտօնից:

Արդէն քեզ դիմած կը լինեն մամրաման տեղեկագրի համար: Եթէ չես ուղարկել, պատրաստիր կամ պատրաստել տուր շատ շուտով եւ անպատճառ ուղարկիր Պալիս «Ազատա-

մարտի հասցեով ինձ յանձնելու համար: Տեղեկագիրը կը սկսես շարժման առաջին օրերից: Երե ժամանակ չունենաս դեպքերը մանրամասը նկարագրելու, յիշատակիր գոնէ գլխաւոր դեպքերը ժամանակագրական կարգով:

Տեղեկագիրը պիտի լինի բնդհանուր շարժման մասին եւ մասնաւորապէս Գաշնակ-ցուրեան դերի մասին ձեր շրջանում:

Սրտագին ուղղոյններ րոյտը բնկերների կողմից: Մասնաւորապէս Մուրատի եւ Աբամի:

Համբոյրներս այդտեղի ծանօթ եւ անծանօթ բնկերներին
Քո ՌՌՍՍՌ

(Ա. Ամուրեան, — «Հ. Յ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ, ԵՓՐԵՄ, ՊԱՐՍԱԿԱԿԱՆ
ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ», — Ա. հար. Թեհրան 1976 — էջ 180)

69) ՅՈՎԱԷՓ ՄԻՐԶԱՅԵԱՆԻՆ

28 Մարտ 1909

Միրիկի Յովաէփ,

Նախ եւ առաջ բարգամնութեան մասին, որ մնացել էր Յովի. Թումանեանցի մօտ-
ելիմա նա ազատ է եւ դու կարող ես գրել նրան, որ յանձնի քո ուզած մարդուն:

Քո եւ բժշկի ընդարձակ գրութիւններին բաւական ժամանակ պատրաստում էի
պատասխանելի. բայց, ինչպէս գիտես, դա արտակարգ դժուար բան էր ինձ համար, մասնա-
ւորապէս այն ժամանակուայ պայմաններում: Հիմա որսախուրջներ եմ գրիչս ձեռք առնում-
պարսկական շարժման վերջաբանը անկողը է դարձնում որեւէ արդարացում մեր կողմից:
Յուսով եմ, որ քե՛զ դու ու քե՛զ բժշկը անլի լատեսես դարձած կը լինե՛ք. եւ մո-
ռացութեան տալով *Միջին շրջանը*, կարողութեամբ կը յիշե՛ք եւ կը յիշեցնե՛ք այն երանելի
օրերը, երբ դուք էիք հայկոյում վրէժին՝ նրա պահպանողականութեան, շխտեմութեան
համար:

Բժշկը ստացած կը լինի Թուրքից ուղարկած մեր շնորհաւորութիւնները: Շատ
կ'ուզեմայի նման մի շնորհաւորանք էլ քեզ ուղարկել:

Բժշկին ասա, որ ամէն օր նրան յիշում եմ, նայնիսկ մի քանի անգամ օրը աներս-
ծեշտաբար, երբ կերակուր ուտելիս. մօտ քելերը բռնում եմ ստամոքսիս խոռոչները, երբ
բրտից կամ տաճից բռնում է ատամիս ցաւը, յիշում եմ, որ մի ժամանակ բժիշկը այստեղ
պլումք էր խոթում, ապահովացնելով ինձ երկար ժամանակով: Միանգա՛ր Ալիք էլ այդպիսի
յիշողութիւններով հեռացած չլինի՞ բժշկից(1)...

Քո ՌՌՍՍՌ

(Ա. Ամուրեան, — «Հ. Յ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ, ԵՓՐԵՄ, ՊԱՐՍԱԿԱԿԱՆ
ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ», — Ա. հար., Թեհրան 1976, էջ 181)

(1) *Բժիշկը գրեւ. Յարութիւն Ստեփանեանն է, որ պաշտական արտամարտին էր
Մահճադ Ալի Շահի. ակնարկն այս առթիւ է: Ա. Ա.*

ՌՈՍՏՈՄԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՑԵԱՆՆԻՆ (*)

1910-11 թուականներին, մի ասրի, ինձ վիճակուց բացառիկ բախտ՝ գրեթէ մի յարկի առկա ապրելու Թոստոմի չհասնաւ: Նա կարծում զգրոցական բնօրհանուր ակառօջ կը և Շ. Թ. Գ. Բիւրոյի Հայաստանի Հատուածի ներկայացուցիչը, թժ. Թ. Տէր-Գոսթեանի չհասնաւ: Երբեմն Մշից գտիս կը թժ. Թ. Չարեանը և բուսական Լրկար մասն մեկ մաս: Թոստոմ, թժ. Թ. Տէր-Գոսթեանը, թժ. Թ. Չարեանը, որ. Սաթի. Պարտիզպանեանը (այժմ Տիկ. Տէր-Գոսթեան), Փիլոսոփ և և մի գաշնակցական բնասնիք էինը կազմում՝ նամերաշի ու մտերիմ: Այդտեղից սկսուած մաւրմութիւնը Թոստոմի չհաս մնաց անապարտ մինչև վերջ:

1911 թ. աշնանը, Թոստոմի կարգադրութեամբ, և մեկնեցի Ամերիկա ստանձնելու համար ճշարտեմքի խմբադրութիւնը: Այնուհետև Թոստոմից ստացել և՛ բազմաթիւ նամակներ, որոնց մի փոքր մասը — չգիտեմ ինչ հրաշքով — մտացել է անկորուստ: Ես կարծում և՛ պատկար կը լինի հրատարակութեան առջ այդ նամակները: Նրանք համարեա ամբողջապէս նուիրուած են նախաշին խնդիրներին և թէ որպէս պատճառական բնօրհանուր նիւթ, թէ Թոստոմի կենսադրութեան ակնակէտից անդալման արժէք են ներկայացնում:

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

70

22/1 1912

Սիրելի Վրացեան,

Երբի ստացած կը լինես մեր հաւաքական ստորագրութեամբ Carte-postale, որ պիտի ուղարկէր քեզ Շառաշը(1) անցնել փոստով:

Քո բոլոր նամակները ստացել և՛ մամանակին:

Նախ քան պատասխան գրելս չմտնամ հարցնել քեզ, թէ ի՞նչ եղան Պարսկ. մասին տեղեկագիրները: Ափսոս են, վախճումս և՛ կուրջին:

Տխուր եղաւ մեր գործունէութեան գիմնալը. այսօր այստեղ հասան մի քանի հոգի մուշայիցներից. որ անցել են Բաշկալէի վրայով: Գումանը, Սամսոն Խանը և Մոյսէս անցել են: Նրանց հետ են մտն 35 հայ մարտիկներ: Կուրին պաշտօնագէտ չեն մամանակցել Թեհրանից (Եփրեմից) եկած հրահանգի համաձայն: Բայց այդ հրահանգը գուցէ կարեւորութիւն չունենար. եթէ չլինէր այն վայր. որ գալիք դժբախտութեան պատճառը կարող էին համարել հայ մարտիկների մամանկցութիւնը: Թէ՛ որս կասալարութիւնը և թէ մուլաններ կարող էին իրենց ձեռքին լու զէմք ունենայ հակահայկական հոսանք ստեղծելու համար:

Այս երեկոյ ճորից պիտի տեսնուենք. հրապրեցի մեր շտուները: Մէյները կան ինձ գիմակցիցներից մի-երկու հոգի:

Չեմարելի ենք բնորակաւ նախապատրաստական ժողովների: Ուզում ենք վերընտրել առջ նախիցիներին: Հետագրել ենք, որ վարդգէսը և Գարոն շուտով մեր կողմերը անցնին: Ինչ որ բուրյութիւն է նկատուում առհասարակ ամէն տեղ: Թուրքերի մէջ պատրաստուում են իրիլափը կազմելու: Ինչպէս երևում է, հայերից մի քանիսը մտնելու են. հասանական է զազոտի, նրա մէջ: Թէ՛ն պէտք է ասած, որ հակահայկորը մասի արամադրութիւնն է ճայն առջ Գաշնակցութեան բեկնածուններին: Քաղաքական ժողովը արդէն այդ տեսակ որոշում տուել է:

(*) Նամակներու այս շարքը (թիւ 70էն 90 ներառեալ) և վերի ծանօթագրութիւնը ստեղծուած են ՎԷՂԻՄ Հանդէսի Գ. ասրուան (1935) 3րդ թիւին (էջ 89-111): Ծարքը պատճառ և՛նք անփոփոխ, թէ՛ն, ղէպերու յաջորդականութեան զատուով, կը թուի թէ, թուականը բացակայութեան կամ սխալի չհետեւեցով, կարող ժը նամակներ հա ու առաջ են անցած:

Լուսկեիշից(2) ստացայ նամակ: Ուղարկել էր եւ հրատարակութիւններ: Կը կա-
նուաւորենք:

Երէ սպորտը որոշ տեղ է բռնում մեր ընկերների զբաղմունքների մէջ — այդ բա-
նին եւ շատ ուրախ եմ: Կ'առաջարկէի որ մի քանի հոգի յատկապէս տէրօպլանով տար-
ուէին(3), ոչ թէ սխառմանքի վրայ աշխատէին, այլ արդէն գոյութիւն ունեցողների վրայ,
վարժուէին քոչելու: Մի քանի տէրօմատները ժամանակին մեծ ծառայութիւն կարող են
մատուցանել: Ընդհանուր փոզով ժամանակ ուզում էի այդ հարցը դնել, որ մի քանիսը
լաւ ուսումնասիրէին անրել հեռագրի գործը:

Սպասում ենք կարեւր(4) մատմանսիրացի կազմուելուն: Պատրաստի 150 դոլարից
50-60 դոլար փոխադրեցէ մեզ — արդէն մտաւորապէս այդքան գումարի պատուէր են ու-
ղարկել Թիֆլիզ՝ գործիքներ եւ նիւթեր բերել տալու համար: Գա կը լինի սկիզբը մեր էի-
միական լարտարտորիայի: Մնացած 100 դոլարով ուղարկէ մեզ համար գործիքներ ֆիզի-
ական կարիքներ համար: Փափաքելի է, որ քէ՛ ֆիզիք՝ կարիքներ եւ քէ ֆիմ՝ լարտարտո-
րիան կազմելու ամբողջ ծախիք իրենց վրայ առնէին ամբողջացիք: Ներփակ կը դնեմ ամե-
նամանրամեծ գործիքների ցանկը: Բայց աւելի լաւ կը լինէր այդ 150 դոլար ամբողջո-
վին մեզ ուղարկելին, ապաքանքը Թիֆլիզում անէինք, իսկ ապագային մեծ ապաքանք
կը բողենք մեզ:

Դպրոցը(5) այս տարի շատ լաւ ուսուցչական կազմ ունի՝ հոսքովը, Դոյնինքանը,
Սերովրէն, Արսէն Աւետիքեանը, Տէրտրէանը, բծ՝ Սէյիսեանը դասախօսում են կամ ճրի,
կամ չնչին վարձատրութեամբ: Վերջերս էլ Սիմոն Աղապախեանին ֆաշիցիմք: Յոյս ունեմք
հրատիքն նաեւ երկու նոր համալսարանական ուժեր: Ռուբէնը(6) ետանդով է աշխատում:
Դրա հակառակ Սամասարեանը տակն ու վրայ է լինում:

Սասունի բացառիկ բուի համար մի բան կ'ուղարկեմ՝ չգիտեմ, թէ երբ պիտի լոյս
տեսնի այդ քիւր:

Ռուրշ մի քանի բաների մասին էլ պիտի գրէի, բայց մնաց երէ անցնեմ երկրորդ
քերթի, շուտով չեմ վերացնիլ: Սրտազիմ բարեւներս քեզ, Նարինեանին, պատգամաւոր
ընկերոջ եւ միւս ծանօթներին:

Սարեանից շատ բարեւներ:

ՌՈՍՏՈՒ

(1) Շաւարշ Միսաքեան, որ «Յատուի» իմրագիր էր կարեւում: (2) Վ. Լուսկեիշի
(Արարատակի) Սոց. յեղափոխական կուսակցութեան ներկայացուցիչը Փարիզում: Կարեից
Ամերիկա անցնելիս, Ռուստոմի յանձնարարութեամբ, եւ պայմանաւորուել էի Լուսկեիշի
հետ, որ կովկասեան սահմանով սոց.—յեղափոխական գրականութիւն փոխադրենք զէպի Ռու-
սաստան: (3) Ռուստոմը, իրբւ յեղափոխական գործի մարզ, շատ մտահոգուած էր մասնա-
գէտների պատրաստութեամբ եւ իւր զեռ օգազնացութիւնը նախնական վիճակում էր գտնը-
ւում, արդէն ուղարկութիւն դարձրել էր սուսանակների կարեւորութեան վրայ, ինչպէս եւ
անթել հեռագրի: Յաճախ խոսում էր անթելի եւ սուսանակի վարիչներ պատրաստելու մա-
սին: Եւ նրա այս խոսքերը յաճախ արտասուութեան առարկայ էին կազմում ընկերների կող-
մից: (4) Կոստը Ամերիկայի կարեւր Հայրենակցականի մասին է, որ կազմուեց 1911 թ.: (5)
Հոփստիմեան Օրիորդաց Վարժարանը, որի հետ մեծ յոյսեր էր կապում Ռուստոմը: (6) Ռու-
բէն Քալբերուսի:

Ս. Վ.

Սիրելի Վրացեան,

Պարսկաստանի տեղեկագրերը, ինչպէս նաեւ «Իրօչակ»ի հաւաքածուն վերցրի Ռ-
միկեանների մօտից: Բոլորովիմ մտաքցել էի:

Ինչպէս արդէն տեղեկացած կը լինես, գործերն այստեղ շատ խառնուցին: Սամաւարձանի խնդրին յաջորդեց առաջնորդինը (հակառակ իմ գաճեքին). սրան էլ կը հետեւի ազգային դպրոցների խնդիրը: Երբեի մի կերպ դուրս կը գամք այս խառնաշփոթ վիճակից: Հակառակորդները, չնայած իրենց փոքրամասնութեան, աւելի յաջողութիւն են գտնելու, քան սպասուում է.— գործնական մարդիկ են. գիտեն օգտուել բազէից:

Շատ ուրախ եմ, որ կարճով Ուսումնասիրացը յաջողուել է: Նպատար շատ տեղի՞ն պիտի հասնի, որովհետեւ մօտ 200 ոսկու բացը ծածկելու ոչ մի հնարաւորութիւն չի լինիլ, երբ այսօր խնդիրներ են ծագել:

Ընտրութիւնները շատ յաջող անցան: Շարք օրը ճանապարհ դրինք վարդգէտին, այսօր էլ — իբրիհատական երեսփոխաններին: Մեծ յոյս Խննմ, որ այս շրջանում մերոնք աւելի լաւ իրենց ցոյց տան, աւելի հետեւողական կուսակցական լինեն:

Ջերմ ողբոյններ այստեղի ընկերների կողմից:

Քո ՌՈՍՏՈՄ

72

13/5, 1912

Սիրելի Սիմոն,

Ներքի, որ քո մամակներին քիչ եմ պատասխանում եւ ուշ: Յոգնածութիւնն է, քէ չգիտեմ ինչն է պատճառը, որ գրիչը ձեռքս եմ առնում քէ չէ, աչքերս ուրիշ բան են փրկուում, որ նրանով գրազուեմ եւ գրիչս բողբոսեմ:

Ձեռքդ դեռ չեն ստացուել. ինչո՞ւ չէիր գրել, քէ ինչ հասցեով են ուղարկուած: Լա ժամանակին է: Ուսումնական հորիքի դէմ (անուղակի իմ դէմ) ազիտացիա է մղուում քիւրճէից դուրս արած ծախսերի առիտ: Եւ որպէսզի այդ պակասը լրացնել չկարողանանք, ժամի դրանք վանառականների կողմից կատարելու բոլորտ է յայտարարուած: Նրանց հաշիւը շատ պարզ է: Որովհետեւ դպրոցների բարեկարգումը անպատճառ պիտի ամիրաժեշտ դարձնի քիւրճէի յանելումը, ուրեմն եւ պատճառ պիտի դառնայ իրենց խանութների վարձքի աւելցումն, աւելի լաւ է դպրոցները պահել ինչ վիճակի մէջ, կամ իրենց լեզուով՝ զորդրոցները ազատել դաշնակցականների ձեռքից:

Եթէ յարմար է քիմիակ. եւ փիզիկական գործիքները այդտեղ գնել, աւելի լաւ: Միայն ուղարկէք պրէշ-կուրամաը, որ համեմատեմք Գերմանիայի եւ Պետերբուրգի գների հետ: Եթէ նոյնիսկ այդտեղից քիչ սուղ մտաի — ինչ որ չիմ կարծոււմ, — այնուամենայնիւ ձեռնառն է այդ ձեւը. դա կարող է աւելի փայտելով ամերիկացեան մեր երիտասարդ կարենցիներին: Ստացուելիք 100 դոլարը կը յամձանն Ուսումն. կորիքից իբրեւ այս տարուայ նպատակ: Հաշուեցէ՛ք դա առջէն արուած ծախսերի եւ տրուած պատուերների համար (մօտ 35 ոսկի — կինդ., բուսաք. պատկերներ, քիմիակ. գործիքներ, անդամահատութեան համար դանակներ, մկրասներ... մարմնամարզական գործիքներ):

Լա եղաւ եւ արհեստանոցի նպատարը: Թէեւ նորից բացել էիմ եւ նոր վարպետուէի էիմ հրաւիրել, բայց բատ էիմ ննչուում:

Այստեղ էր Պետրոսը, որ եկել էր Թիֆլիսից: Վիճակը լաւ էր Ակարագրում: Դատապարտուածները իրենց լաւ են գզում: Մի քանիսները (վաճառականներից) գուցէ խնդիրք տան կայսեր: Համոն, Աւետիսը մտադիր են բողոք մերկայացնել Սենատին: Մնում է մտածել բանտարկեալներին եւ նրանց ընտանիքներին օգնելու խնդրի մասին: Հարցնում էիր, քէ ի՞նչ անեն այդտեղի կարմիր խաչի մասնաճիւղերը: Ահա քեզի ասպարէզ — օգնել կովկասի (եւ Պարսկաստանի մասամբ) վտանգուածներին:

Սանասարեաններին քննութիւնները վերջացան: Շուտով իբր թէ պիտի սկսուեն զըզրոցի բարեկարգութեան համար ժողովներ: Եեկա բան չի կարում:

Մեր զպրոցները կը փակուեն մի ամսից յետոյ: Էսանք շինելու ծրագիրը ընդունուեց, հակառակ բոլոր խոչընդոտներին: առնուազը 200 ոսկի եկամուտ կ'առելանայ:

«Հաշի Մուրադը ստացան: Շնորհակալ եմ:

ԳՆ ՌՈՍՏՈՄ

73

27/7 1912

Միրելի Սիմոն,

Մի անգամ դու հարցրել էիր, թէ ի՞նչ կարող է անել տեղիդ Կ: Խաչ ընկերութիւնը: Մի գործնական առաջարկ ունեմ: Մեր պտոյտի ժամանակ տեսայ Սերոբի երկու աղաներին, որոնք սովորում են Ս: Կարապետի զպրոցում, նոյնպէս Հրայրի որդուն: Շատ էին խնդրում զննել նրանց այնպիսի մի տեղ, որ նրանց հնարատրութիւն տայ ուսումը շարունակելու: Այդպիսին կարող էր լինել Սանասարեանը, բայց դու արդէն գիտես նրա վիճակը: Գէորգեան ձեմարանի մասին մտածելը ոչ է եւ իմ կարծիքով աննպատակալարմար: Մտածեցի մի բան, — տեղաւորել նրանց Արծնեան զպրոցը: այսօր չէ վազը պիտի միջնակարգ դառնայ: Մի խումբ կանանց կ'առաջարկեմ իրենց վրայ առնել նրանց սպրուտի եւ այլ ծախսերի հոգը եւ եթէ յաջողուի, — բերել տայ ուրիշ նահատակ ընկերների որբերին՝ տղայ եւ աղջիկ, պայմանով, որ Արծնեանը աւարտելուց յետոյ վերադառնամ իրենց վայրերը ուսուցչութիւն անելու:

Կարծեմ ձեռ Կ: Խաչը շատ լաւ բան արած կը լինի, եթէ ամսական մի քանի ոսկի յատկացնի այդ նպատակի համար: Առաջարկիր, տես, ինչ կ'անեն: Սպասում եմ պատասխանի: Պտոյտից վերադարձայ եւ քաղաքը շատ խառը տեսայ Սանասարեանի ինզորի պատճառով: Քէնէ յոյս էլի կայ, բայց պէտք է շարունակել պայքարը:

Ահասարակ թուրքիոյ ընդհանուր վիճակը խառն է: Ընդհանուր գծերով նա գնում է, աւելի ճիշդ — նրան տանում են Պարսկաստանի ճանապարհով: Պայքարող սպաները թէեւ ամենալաւ ձգտումներով օժտուած են, բայց չեն զգում, որ իրենց գործունէութիւնը տանում է դէպի պետական մարմնի քայքայումը եւ զօրեղացնում է արտաքին միջամտութեան հնարաւորութիւնը: Վախենում եմ, որ պայքարը, եթէ սուր կերպարանք առնի, անիշխանութիւն առաջ բերի հայկական գաւառներում:

Մի երկու օրից մեկնելու եմ Պոլիս: Շատ հաւանական է, որ մնամ տեսչական պաշտօնով այս տարի եւս:

ԳՆ ՌՈՍՏՈՄ

74

10/10 1912

Միրելի Սիմոն,

Երևի արդէն Կ: Կոմիտէն ստացած կը լինի մանրամասն տեղեկագիրը վատպուրականի կացութեան մասին: Սարգսի (Վանի) խոստացաւ այդ բանը անել: Մեր կողմից էլ այսուհետեւ կանոնաւոր լուրեր կը ստանաք: Իմ մա մի շատ նշողապահ ընկեր ունեմ: Փար-

հատը(1), որը արդէն կարգի է ձգել մեր շրջանի նամակագրութիւնը: Առ այժմ ասեմ միայն, որ դրսի աշխարհում տարածուած սարսափի լուրերը չափազանցութիւններ են, եւ ես անձնապէս համոզուած եմ, որ կոտորած տեղի չի ունենայ: Սրանով չեմ ուզում ասել, որ հայ ժողովուրդը կարողանալու է հանցիտ ապրել եւ դրուել իր աօրեայ աշխատանքին: Եւ ոչ միայն հայ ժողովուրդը, այլ ամբողջ ազգաբնակչութիւնը՝ հայ, բուրք, փուրջ, կարոզ է ընկնել անխիտութեան մէջ: Կոտավարական միամեղովմը վառուց է բուլացել: աստա-կանները երես են առել: Առաջիկայ գարնան գուցէ վերստադրուեն իրանի դէպքերը, նոյն-իսկ երէ պատերազմ ծագելու շիճի Ռուսաստանի հետ: Իսկ երէ այդ պատերազմը ծագի, երկրի համար, մասնատրապէս հայ ժողովրդի համար դա կը լինի մի խոշոր չարիք:

Ինքրբերից իմացած կը լինես Նոր Սմանաւարեանի րացման մասին: Գործը գլուխ եկաւ հազար ու մի դժուարութիւններով: Ամենամեծ խոչընդոտը այն էր, որ դժուարանում էին խնամակալութեանը անախորժ մի քանի արած լինել: Նիւրաբանի պատասխանատուութիւնը գրեթէ ինձ վրայ է ծանրացել: Ազամայեանին (2) կը տրուի ամակալման Ռուսմանական կոր-հրդրդի կողմից միայն այն ժամանակ, երբ կողմնակի հասոյթներով գոցուած կը լինի այս տարուայ բիւդճէի բացը: Հակառակ պարագային ես պիտի տուծեմ:

Այնպէս որ Ազամայեանին վճարել կարողանալու համար պէտք է աշխատեմ, որ ամբողջ բացը գոցուի: Հանգանակութեան համար դիմել եմ զանազան տեղեր: Գիմում եմ եւ քեզ: «Հայրենիք» էջերը պէտք է բանաս եւ երէ մի 100 ոսկի հասցնես, շատ լաւ բան արած կը լինես:

Բացի այն, որ այժմ կարիւր կ'ունենայ կանոնաւոր միջնակարգ վարժարան, խնամակալութեան անբացատրելի կարգադրութեամբ ուսումից զրկուած բոլոր աշակերտները, ա. դասարանից մինչեւ գ-դրը, հնարաւորութիւն կ'ունենան արտօնելու իրենց դասընթացը: Այդ նպատակով էր, որ առանձնապէս աշխատեցի, որ 5-րդ եւ 6-րդ դասարանները անպայման բացուեն: Աշակերտներին մի մասը արդէն տեղ է հասել, միւս մասը ճանապարհին է:

Ի՞նչ եղաւ ֆիզիկական Cabinet-ն, որի մասին գրել էի:

Հև. (3) 8-րդ կ'ունենայ այս տարի կանոնաւոր մանկավարժական դասընթաց: Մեր աշակերտուիւններին պիտի միանան Ազգանուէրի ընթացաւարտներէից մի երկուսը:

(1) Սարգիս Յանջանեան — Հին յեղափոխական եւ Հասարակական գործիչ: ԳՅՍԿԿԵ Քուսականներին աշխատու էր Արարչատականում Նիկոյ-Ռուսմանի եւ ուրիշներին Հև: Մասնակցից պարսկական շարժման եւ ապա՝ միւս բնկերներին Հև, անցել Գարսկաստան: Մեռաւ 1918 թ. ձմեռը, Երևանում, ուր պաշտօնավարում էր ներքին գործոց նախարարութեան մէջ: (2) Տիգրան Ազամայեան — բնագիտութեան ուսուցիչ: անցել էր Կարին, ցարական Հայաստաններին Հետեանքով: Նահատակուց Կարսի շրջանում, Քուրջական արշաւանքներին ժամանակ: (3) Հոխփարեան Վարժարան:

Ս. Վ.

Սիրելի Սիմոն,

Մի շարքս առաջ գրել էի նորաբաց Սմանաւարեանի մասին, ինդրիով «Հայրենիք» էջերում հանգանակութիւն բանալ: Յուսով եմ, նամակս ստացած կը լինես: Լաւ կը լինէր այդ առիւ զրել եւ «Ասպարէզ»ին:

Մոռացել եմ գրել, որ Հրայրի որդին բերել ենք տուել արդէն: Նրան որդեգրել է Ը. Գարսաղանքը: Գրել ենք, որ Սերոբի տղաներին էլ ուզարկեն: Երեսի շուսով նրանք էլ

կու գան: Տեղադրելու ենք նորարաց Սանասարեանում: Առոյի որդու ծախքը գուցէ Յոյճ հաշուին անցկացնենք, եթէ դպրոցի միջոցները անբաւարար լինեն:

Կանգարելու նոր բայեր են արւում: Կառավարութեան միջամտութեանն են դիմել՝ զոյգերը փոխադրել տալու համար:

Գրուրիւնը խաղաղ է: Խաղաղ է եւ գաւառներում: Միր Միւնն ապաստանել է երեւի Պարսկաստան: Կովկասեանայերը քրանիս վրայ են: Ինչ որ դիմումներ են անում: Ապարդը Առաւելեաններին է մնացել ! Լաւ հոտ չի փչում:

Մնում ենք միշտ այն յոյսով, որ Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ պատերազմ չի ծագիլ: Բարդուրիւններէ պատճառիւքի տակ առաջ ենք տանում այնուամենայնիւ մեր առօրեայ աշխատանքը: Գպրոցները դեռ կարգի չեն ընկել: Նոր չեմքը դեռ պատրաստ չէ: 3-4 օրից յետոյ կը կանոնաւորուին Լոփփսիմեանի, Արծնեանի դասընթացները: Կը մնայ խաղը վիճակի մէջ Արծնեան մանկապարտէզը եւ նախապատրաստականները: Վարժուհանոցի (Տ-րդ լրաց-) աշակերտուիները լաւ արդիւնք են խոստանում: Այս դասարանով Լոփփսիմեանը արդէն դառնում է միջնակարգ, 6 դասարանով (երրորդը հաշուելով առաջին):

Սանասարեանում բոլոր են համեմատաբար հայեւրէնը եւ Թուրքերէնը: Վերջինիս համար ուզում ենք հրատարակել Սերովրէից(1), բայց միջոց չկայ: Գարուն(2) ստանձնեց փիլզիքի եւ ֆիմիայի դասերը մինչև Ազամալեանի գալը: Ֆիլզիքական գործիքները պիտի կարողանա՞ք ուղարկել:

Պուլիս ուզում էի գնել քամբուլի ձողեր մեծ քարճուրթիւններին վրայով ցտակելու համար, բայց չգտայ: Ինձ սուիճն հասցէ New-York 110 East Twenty-Third st.: Եթէ տեղը ճիշդ է նշանակուած, գնեցէք եւ ուղարկեցէք 2 քամբուլի ձող 8 եւ 12 սոփ երկարութեամբ: Լակաակ պարագային դիմիր հետեւեալ հասցեով՝ Narragansett Machine Company, Providence, R. I.

Եթէ մեզ խաղաղ բողնեն, այս տարի շատ քան կայ անկիք:

Քո ՌՈՍՏՈՒ

(1) Սերովրէ Լորաստուկեան — Թուրքերէնի Հմուտ ուսուցիչ: Չափակցական լաւ ուժերից: (2) Արժէն Գարս:

Ս. Վ.

16/12 1912

Սիրելի Սիմոն,

Քո 26/11 նամակը ստացայ:

Տեղեկութիւնների մասին էք գանգատում: Հիշող է, շատ քան չի արուած, բայց էլի գրուած է: Նախ որ Սարգիսն է (Վաճայ) գրել ձեզ մանքամաքը Վասպուրականի մասին: Երկրորդը ի՞նչ անողով է գրուած(1): Ինչպէս երևում է իմ նամակն ուշադրութեամբ չէք կարդացել: շատ լաւ յիշում եմ, որ նամակի ընդհանուր մասից յետոյ, միւս երեսներում գրել եմ այն բոլոր կէտերը, որ ձեզ հետաքրքրում են: Եթէ նամակս չես պատռել, նորից ա՛ռ, կարող ուշադրութեամբ

Մեր վիճակը դարձեալ լաւ չէ: զրոյի ազիտացիան, յետադէմների հրապարակ ճետուելը լաւ արդիւնքներ չեն խոստանում: Առ այժմ երկիրը խաղաղ է, բայց այդպէս չի մնալ գարնան: Վասպուրականում դրութիւնը լարուած է հիմա էլ: Վալիի ուղղութիւնը կատարելապէս վնասակար է: Իբրեւ ֆիւրց նա իրերին նայում է ոչ պետական, այլ քրդական տեսակետից: Մեր կողմից մեծ պազարիւնութիւն է հարկաւոր: Շատ ուրախացանք, երբ իմացանք, որ Արքանաւր(2) պատրաստակամութիւն է յայտնել վաճ հաստատուելու, բայց վեր-

չերս յայտնուեց, որ հրաժարում է: Վաճառանն էլ պիտի կովկաս անցնի սկանչը քծըշկելու համար:

Ռուրէնը նշանակուած է Տարօնի կրթական տեսուչ: Ժողովածու հրատարակելու միտքը նոր Սամասարեանի օգտին շատ լաւ է, բայց միւս միջոցները այժարող չանեն:— միակ յոյսս մնացել է գրեթէ ձեր խմբակը: Յօդուածները կը հասցնենք ժամանակին, ես էլ խոստանում եմ գրել մի բան: Լուսանկարներն էլ կ'ուղարկուին:

Մերովրի, Հրայրի երեխաների պէտքերը այստեղի կանոց խումբը կը հոգայ, բայց լաւ կը լինի երէ կարմիր հաշը նպաստ հասցնի, — նրանց աւելի լաւ կարելի է խնամել եւ բացի այդ, ուրիշ պէտքեր էլ կան:

Մոզական լազտները ուղարկիր, գործածելու եղանակի հրահանգների հետ միասին: Գպրոցական գործերը շատ լաւ կը զնային, երէ մաղազաների խնդիրը չլինէր: Ուսուցչական կազմը անցեալից աւելի լաւ է: Շատ բարեխիղճ եւ ձեռնասէր է Տիգրան Աղա՝ մտայնը: Աշակերտները զգում եւ խոստովանում են տարբերութիւնը: Քո աշակերտուիները սրտով են պարապում: Լրացուցիչ դասարանը դառաւ կամոմաւոր դասարան մօտ 30 ժամ դասերով: Սկսել են արդէն դասեր տալ ստորին կարգերում:

Այսօր ծնողների ժողով կայ գպրոցների ընդի- վիճակի մասին խորհրդակցելու համար: Վերաբերուց(3) շարունակում է առաջուայ պէս: Միայն տուգանքներն են սպասուում ինչդիլ: Ինձանից չափազանց դժգոհ եմ, որ պատճառ դարձայ քո այստեղից հեռանալուն:

Ջերմ ողջոյններով՝

Քո ՌՈՍՏՈՄ

- (1) Գաղտնի թանաքով գրուած նամակ էր. սկզբում զիտի շքնկայ այդ մասին եւ չբացի. յետոյ միայն կարողացայ կարգալ: (2) Ա. Գիւլիտեղանեան, որ Վաճառանին էլ խոստացել էր Քուրբիս տեղափոխուել, բայց ի վիճակի չեղաւ այդ խոստումը իրականացնել: (3) Երբտասարդական Միութիւնը, որ հոգում էր Վաճառանի հրատարակութեան ծախքը:

Ս. Վ.

77

23/12 1912

Սիրելի Սիմոն,

Ներքակ կը գտնես տեղեկութիւններ երկրի կացութեան վերաբերեալ: Որը յարժար կը դատես բերրի մէջ տղի՝ տուր: Գրողը մեր ընկեր Ս. Օհանյանեանն է: Նա կը գրէ կաճանարապէս, ամէն շարաբ: Կարծեմ, որ գոհ կը մնաս նրա բղբակցութիւններէ:

Ամսական նրան յատկացրէ՛ 3-4 ոսկի, — որքան կը ներքն ձեր միջոցները:

Կ'ուղարկի եւ ուրիշ նիւթեր:

Քո ՌՈՍՏՈՄ

78

27/1 1913, Կարին

Սիրելի Սիմոն,

1/14 ք. նամակդ ստացել եմ:

Շատ ուրախ եմ, որ վերջապէս նամակս կարողացել էի հասկանալ: Երբ քո խոս-

սացած ընդարձակ նամակը ստացուի. նույնպէս ընդարձակ կը պատահաննմ: Առ այժմ ասեմ հետեւեալը:

Մեր շրջանը ուսումնական տեսակէտից գիտես, որ շատ յետ է: Առանձին կրթասփրացները կարող են մեծ գործ տեսնել: Մենք էլ ոչ մի ազակցութիւն չենք խնայել:

Հատիկ(1) մասին երէ բան իմանամ, կը հազարդեմ:

Վարանդեանի եւ քնի. խիստ ոգեւորութիւնը կարող է հիասքափում առաջ բերել: Մերմէ շեղուել են մեր նամակագրից եւ զնում են ինն հասումի պոչից: Մեր եւ Խորհրդի համերաշխութիւնը միշտ պիտի հաստատուն մնար, բայց, դէ՛հ, ո՛րմէ է մեղքը(2):

Բազմակի բույի համար պատրաստուած են եւ պատրաստում են լուսանկարներ՝ ուսուցիչների, աշակերտների (մարմնամ., բուրգեր), աշակերտուիչների, անասնանների եւ այլն...: Մարալը արդէն ուղարկել է մէկը: Սարգիսը գրել է իր յիշողութիւնները. այս փոստով կը ստանա: Երէ երկար համարես, քաց. բույի համար, առաջին մասից կարող ես հանել: Ուղարկում է նաև քղրակց. Հայրենիքի համար, 2 քաղցամուտիւնները՝ ստանձին բրդիւնով կրատարակելու համար: Նրան հասնելիք դրամները որքան շատ եւ որքան շատ ուղարկես, այնքան լաւ կը լինի:

Ես էլ եմ ուզում մի բան պատրաստել... բայց չգիտեմ, կարող պիտի լինե՞մ հասցնել:

100 դոլարը շտապուց: Տաղմապի մէջ ենք: Այնուամենայնիւ գործը զնում է:

Քո ԹՈՍՏՈՒՄ

(1) Ամերիկայի Հասարակական Կրթական Կոմիտէի կողմէ իրենց Հայրենիքի ինքնապաշտպանութեան Համար. գլխի Հայրենիքումն ու փոխադրութիւնը ինչ որ գիտարութիւններէ կը Հանդիպում: Այլ մասին բանակցութիւններ կ'են սկսուած Հ. Յ. Գ. Բիւրոյի Հետ: Թոստմը մասնաւոր կարեւորութիւն կը տալիս ինքնապաշտպանութեան Համար կատարուած գործնական աշխատանքներին: (2) Թոստմը շատ զժգո՛ւ կը մեր երազական պրոպագանդի, որ Հակաթուրք գրգռիչ ձևով կը տարւում: Նա գտնում էր, որ կուսակցութիւնը իր բոլոր արտաստանութիւններով պէտք է կանգնած լինի Յամանեան պետականութեան Հողի վրայ:

79

12/2 1913

Սիրելի Սիմոն,

1/7 ք. նամակդ ստացայ 40 օր յետոյ !

Ինչպէս տեսնում ես, նամակագրութեան գործը կանոնաւորուել է: Սարգիսը կը շտարմակէ ամէն շաբաթ գրել:

Պ. Արսէնը անցեալ փոստով ուղարկել է մի յօդուած Սամաւ. անցեալի եւ ներկայի մասին: Պժքախտաբար, չգիտեմ, ինչ է գրել:

Ուղարկուած 7 լուսանկարները ստացած կը լինես: Այսօր ուղարկում ենք դարձեալ 5 հատ: Պատրաստում են ուրիշներն էլ:

Համերգը, յոյսով եմ, արդէն կատարուած կը լինի: Գրամը կը յատկացնու Ազատայնոնի ամսականների հարուին:

Աշակերտների համար ուղարկած չէ՛րդ ստացայ: Սանտիսներից մէկը՝ Ենթամենան ամսանացել է: Մէկ ոսկի տուի վէժեանին, միւսը — փոքրիկ Արճենեանին: Մնում է մօտս 1 ոսկի եւ 25 դր.: Գրա համար էլ մէկին կը գտնեմ:

Միտքարկան երեսույր՝ առաջում նման չէր, որ վրայ պրծնէին դրամի ձայնը լսելով: Մեծ դժուարութեամբ ընդունեցին:

Ստացայ նաև Ուսումնասիրացի 20 ոսկու չէ՛քը: Առաջիկայ փոստին կը գրեմ վարչութեան:

Քիմիկոս բարեկամից սաս, որ իր սասձ նիւրը Silicate de soude է: Գտ է, որ գործ է անում ամենայն օճառների համար: Ի՞նչ սասուղի է անենի, այդ չէ՛ արդեօք:
Հաստի դրամը սասցայ: Ալլալիանին նրաւիւրում ենք ալլանդ՝ կաննաւորիւ: հասար այդ գործը:

Քո ՌՈՍՏՈՒ

80

24/2 1913

Սիրելի Սիւնն,

Հին է հոր մեղէնրս քաւում են նրանով, որ այս դիւեր ժամը ին տուն վերադաւնալով, ամբողջ դիւերը ալլալանէլ են: Ենդրեմ արասգրիբ է արբագրիբ(1): Առաջիկայ շորբէշարրի մի քոբրիկ քան էլ կ'ուղարկեն՝ այս կողմերի կրթական գործին վերաքերակալ:

Կ'ուղարկեմ նաեւ նոր յուսանկարներ, էրլ համենն:

Կարելի է պահանջիլ ժընեւից Մարտիրոսի, Կարոյի էւ Սերոյի յուսանկարները քաստիկ քուի մէշ զնելու համար:

Քո ՌՈՍՏՈՒ

(1) *Ներք Սանասարեանչին Նուիրում Վշարրեիքի քացառիկ թուի Համար ուղարկում յոչուման է ակնարկում: Վնացառիքը յոչա տեսաւ 1914 թ. սկիզբը: Ռոստոմը գրի էր առել մի գրուայ Պարսկաստանի ալլալագրական շարժումներից՝ Մարտիրոսի, Կարոյի էւ Սերոյի մասը: Գրումները չքատարակուէց Վշինդ տարի տասնչ վերնագրով էւ Ալլանաւտես ստորագրութեամբ: Բացառիկի նախ Համարում աղում էն Ս. Չաւարեանի ՎՅշարրի թիւներ ու թատեսական թուականներից էւ Արմէն Գարոյի Վիննասուղէրի օրերէն մէկը յուէներ:*

Ս. Վ.

81

9/3 1913

Սիրելի Սիւնն,

Այսօր փաստով ուղարկուելու է Ռու. եորիքի կողմից շնորհակալութեան մի գիր Կարոյ Ռուսմասիբաց Ընկերութեան: Այնտեղ կան մի քանի տեղեկութիւններ Հոսիպագրոցի մասին: Կարող ես նրանցից օգտուել քացառիկ քուի համար, երէ միայն ուշ չէ:

Անցեալ անգամ ուղարկեմ յիշողութիւնս ստացեմ կը յինես:

Գլուխս շատ է խառ, մանաւանդ այս օրերիս: Յրդ ամիւն է, որ ամականներ չեն տրում: Մարմինները նոր կազմուեցին էւ նոր են կպել գործի: Ռուսոյշ ժողովը որդից դասադուլի դիմել, երէ մինչեւ երկուշարրի ամականները շտրուին: Քաղաքական, քաղական ժողովները այսօր արտակարգ նիգեր քափեցին էւ հազիւ հաւաքեցին մաղազաներից 53 սակի ! Չգիտեմ մնացածը ինչպէս պիտի լրացնեն:

Նոր Ռուսում. եորիւրդը տամ է կպել: Բայց հաշիւները սաստիկ խնդրում են յայտնի չէ, քէ ուր է վերջանում քաղականիքը, ուր է սկսում Ռուսմականիքը, ինչպէս պիտի նշել Նոր Մանասարեանի մասիքը, միւս դպրոցների այս տարուայ էւ անցեալ տարուայ հաշիւները: Մրան աւելացրու իմ էւ Ռուսմական եորիքի միջեւ համաձայնութիւնը Ազամալեանի ամականների մասին: Այս բոլորը աչի առաջ ունենալով, լաւ կը լի-

ներ, երէ գայի՞ք նպատակները չուղարկուէին բացառապէս Նոր Սանասարեանի անունով, այլ ընդհանրապէս դպրոցներին: Իսկ երէ այդ ձեւակերտներէն անշարժոր կը լինի, եղած յայտարարութիւններէ պատճառով, ուղարկել «Նոր-Սանասարեանի պետքերի համար», բայց բաշխման կիրառը բողոքել, երէ խորը չըրուի այս խօսքը, — իմ հայեցողութեամբ:

Գուցէ կարելի լինի կազմուելի՞ք հանդէսի հասոյթը յատկացնել ընդհանրապէս դրպրոցներու պետքերին:

Պատերազմը սուղ ցտեղ մեր վրայ: Ստիպուած ենք սեղմուել ամէն կողմից: Նեղ պայագանները բնականօրէն անդրադարձել են մրանց վրայ, որոնք սովոր են եղել յաջողութիւն գտնել՝ աննշան ճիգեր բափնելով: Բայց սրա հակառակ՝ ուրիշերի մէջ էլ ճկատուած է ևռանդի կրկնապատկում: Նուազ նշանակութիւն չունի նաեւ արդի քաղաքական տարտամութիւնը: Հին ուղիով գնալ չի լինում. նորի մէջ տերը մենք չենք կարող լինել:

Ապասնմք, տեսնենք:

Քո ՌՈՍՏՈՒՄ

82

7/4 1913

Մերելի Սիմոն,

Թէ Աստուած սիրես, բացառիկ համարք ամառուան չճգես(1). ամէն կերպ աշխատիր, որ մինչև արձակուրդները (մինչև նունիսի սկիզբը) անպատճառ ստացուեն փողերը: Թէ չէ խայտառակ վիճակ կը ստեղծուի: Եւ նոյնիսկ մտադիր էի խնդրելու յանձնատնօրին, որ ապագայ վիճակահանութեան հաշուին էլ մի բան այս տարի հասցնէիք: Ձեռ կարող երեսակայել, ի՞նչ ինչ է այս տարուայ մեր դրութիւնը:

Ինչ ուզում ես, կ'աննմ. նոր յողուած կ'ուղարկեմ, *լուսանկարս էլ կ'ուղարկեմ*, միայն թէ բացառիկ թիւը չուշանայ:

Միւս խնդիրներին մասին յետոյ կը գրեմ: Շտապում եմ դպրոց. փոքրիկները այսօր հանդէս տեսնեմ: Ապարեզը հիմա նրանցն է:

Քո ՌՈՍՏՈՒՄ

(1) «Նոր Սանասարեան»-ին նուիրուած բացառիկը պէտք է լույս տեսնէր 1913 թ. դարձանք, բայց խմբագրութեան թափած բոլոր ջանքերն ապարդիւն անցան՝ ժամանակին նիւթ տարածուելու համար: Հարկէ կարելի էր զուր ընծայել 1914 թ. սկիզբը:

Ս. Վ.

83

24/4 1913

Մերելի Սիմոն,

Ուղարկում եմ Գարոյի(1) մի պատմուածքը: Աղամանդ է, որ պետք է յղելի, քրիշիանոս դարձնել:

Կարծեմ, որ արդէն առատ նիւթ ունիս: Տպագրութիւնը չուշանայ:

Քո ՌՈՍՏՈՒՄ

(1) Արձէն Գարոյի գրի առած մէկ գրուածքը Բանկ Օթոմանի դէպքի օրերից, Հրատարակուած է «Նոր Սանասարեան»-ին նուիրուած բացառիկ «Հայրենիք»-ում:

Ս. Վ.

Սիրելի Սիմոն,

Այսօր ուղարկում եմ դարձեալ 5 պատկեր(*) : կարծեմ, որ բաւական է : էլ պակաս քան չես ունենալ :

Ապաստում եմ, ուրեմն, դրամի :

Այսօր լսարան ունեցանք արտագաղթի առիւ : Յորդորներ քէն չեն օգնիլ, բայց եւ այնպէս գուցէ քիչ մեղմացնեն հոսամբը :

Կարող է մշահակութիւն ունենալ այդտեղի պանդուխտների վիճակի նկարագրութիւնը : Կարո՞ղ ես ազգու փոստեր տալ, մանաւանդ անգործութիւնս եւ դրանից առաջ էկած աղէտների մասին, կարեւոր փոստեր նաեւ իսլամ պանդուխտների վերաբերեալ :

Ընկերներին յայտնիր, որ իրենց արտայայտած փոփախի համաձայն գործ առաջարկեցինք Քովմասին(1), բայց նա, հակառակ կրկնակի մեր դիմումներին, միշտ ձգձգել է եւ մինչեւ հիմա ոչ մի գործի չի կպել : Վերջերս խնդրեցինք զայլ այտտեղ ճեր վերջին յանձնարարութեան համար, բայց չեկաւ :

Այնուամենայնիւ ուրիշի միջոցով հնարաւոր ենք տեսնում գործը զլուխ բերել :

Սարգսի դրամը չուշացնես : Կարող է պատահել, որ շուտով ետևանայ մեր քաղաքից : Մտադրութիւն կայ կովկաս անցնելու : Ես էլ յանդգնութիւն ունեմ այդ մասին մըտածելու :

Գարոյի գրութիւնը ստացած կը լինես : Լաւ պէտք է կոկես, ճիշդը շատ լաւ է :

Քո ՌՈՍՏՈՄ

(*) Այս ամիս սրանով ուղարկուած է ժամ 10 հատ :

(1) Քովմաս ՆՂյալեան — Ամերիկայի գործօն դահլեւիցայաններէրէց, որ վերադարձել էր իր ծննդավայրը՝ Բալուս, երկրում աշխատելու համար : Ձու՜ զնայ ընդհանուր եղեւնիին :

Ս. Վ.

Սիրելի Սիմոն,

Մի շարք առաջ գրած նամակս ստացած կը լինես : Անցեալ փոստին ստացայ 8/5 նամակդ :

Լաւ չեղաւ, որ ուշացաւ «Բացառիկը» : Ամբողջ յոյսս նրա վրայ էր : Դրա պատճառով տակն ու վրայ են լինում ուսուցչ. ամբողջ կազմի մտակամները : Ստիպուած կը լինեմ պարտք անել : Բայց ո՞ւմ դիմեմ :

Քանի որ ուշանում է, որքա՞ն կ'ուզեմայի աչքի անցընել իմ յօդուածը : Յամենայն դէպս վերջին մասը եքէ հանես, վատ չի լինիլ(1) :

Մեր վիճակը այնքան էլ գէշ չէ, ինչպէս ներկայացնում են : Մի տեսակ պատողական գրութիւն է. «Ազգային» գործերը կանգ են առել : Ներքին ստիմուլ չկայ : Ամէն ինչ գրեւոր է ինքնցիտանով, եքէ միայն գնում է : Կարծում եմ, որ առաջիկայ տարին սքափում կը լինի :

Փիլոսոֆ այս փոստով պիտի գրէր: Կազմակերպական կեանքից տեղեկութիւններ տալը նրա վրայ կը դնենք:

Կովկասում երկու տեսակ հասանք է նկատուում: Որոշ մասի յայտը ռուս կառավարութեան միջամտութեան վրայ է. եւ այդ պատճառով ոչինչ չի ուզում անել: Աւելի ճիշդն ստանձնողը յայտ կառավարութեան վրայ է դնում, իր կողմից ոչ մի բան չանելու համար: Բայց կան եւ այնպիսիները, որոնք յուրք են կալնում գործին:

Լուս է, որ Սեպրեանք մնաց: Խոսուում էր ձեւիլի մասին. կարծեմ գրել էի, որ նա Ամերիկայի համար շատ օգտակար կարող է լինել, միայն թէ Ամերիկան նրա համար ազատարար կը լինի: Նրա բնաստութեան մէջ կայ բերել. մակերեսային վերաբերում դէպի աշխատանք: Իսկ ձեր դասախօսութիւնները, նաեւերը, ժողովները բարոյութիւն կը մեծացնեն նրա մէջ յուրք աշխատանքի սպին:

Սիւնիի մասին ես գրած եղել Պոլիս(2):

Ռուրէնը մեզ մօտ է այժմ: Պուրցէ շուտով դէպի Մուշ գնայ: Ճեւրեանք յայտնել է, որ շուտով այստեղ կը լինի:

Քո ՌՈՍՏՈՎ

(1) *Ճերմ-Սանատարեաննի նուիրուած Բացարկեալ սպասած յոգսածի վերջին մասում խորհրդածութիւններ կային դաշնակցական ընկերակազմութեան մասին. սպասեց անվտանգութեան (2) կտորը կրտձապէս Գ. Սիւնիի մասին է: 1911 թ. նա արտաքուստէ կը Դաշնակցութեան շարքերից անբարոյական վարք ու բարքի պատճառով: Նրա ղէմ կրած ամբաստանութիւններէ շնորհիւր Բիւրոյի կողմից ինձ կը յանձնուած: Պուրցէ կարին անցնելիս եւ երկու շտաբ վարչակցի աչք գործով: Իմ ներկայացրած շնորհակցանակներ վրայ հիմնուած՝ դատական մարմինը նրան վարչակց կուսակցութիւնից: Այնուհետեւ, մի քանի արբի, Սիւնիի իրեն նամակատարար արտ պահեց. եւ իր թախանկացին ազատանքներ վրայ՝ եւ թուրքութեան ունեցալ գիմէլու Բիւրոյին, որ պատիժը բաւ նամարուի եւ նորից նորաւարութեան արտի նրան աշխատելու կուսակցութեան մէջ: Բարեբախտարար, Բիւրոն յոգստա՞ջ չզնայ իմ գիմումին: Հետագայ զէպերը ցոյց տուին, որ նա արժանի չէր նման ներդրածութեան. Սիւնիի գործակալ գարձու կարնոյ ուսու հիպատասի մեղքին, դառն էր ընկերներէ ղէմ, զեղծուածներ կատարեց եւ նորից ու նորից Դաշնակցութեան գուռը ապարդիւն բախելուց յետոյ՝ զնայ ընկաւ բուռէ կիներէ գրեկը:*

Ս. Վ.

86

11/8 1913

Սիւնիի Սիւնի.

Վազուց է Բեզ ոչինչ չեմ գրել: Ասեմք Բեզուից էլ բան չեմ ստացել:

Մեր նամակարկողութիւնը այս տարի աւելի յայտը անցաւ: Ափսոս միայն, որ Ս. Կարապետի եւ Աշտիշատի հանդէսներին չհասան Կովկասի մեր ընկերները: Նրանք ուշ հասան, բայց եւ այնպէս զոն մնացին իրենց տեսած ու յաճածով:

Մի ժողովի մէջ, որ ներկայ էին գանգաւան գուտաներից ընկերները, որոշուեց ամէն տարի վարպետութիւն օրը համախօսելու Ս. Կարապետի: Պիտի աշխատենք վերականգնել նրանապղծեան տանքը յազերով, մրցումներով: Եթէ ուրիշ տեղեր էլ մարմնամարզական խմբեր կազմուեն եւ ներկայումս հանդէսին, տանք առանձին փայլ կը տաւնայ:

Մտադրութիւն կայ մանաւ այդ օրերը կազմելու ուսուցչական համագումարներ՝ ընդհանուր մի ուղղութիւն տալու համար դպրոցական գործին:

Բացի այդ, երէ հնարարը լինի, պիտի կազմենք ընկերական հաւաքոյքներ՝ իրարու լաւ հասկանալու համար:

Յոյս ունենմ առաջինից տարին ունեայ մեծ բազմութիւն կովկասից եւ ուրիշ վայրերից: Գուցէ Պոլսից էլ ուզեման գալ... (1):

Այժմ այստեղ ենք: Կովկասի ընկերները (Նիլ- Ազրախան, Սիրաֆ Գրիգորեան, Արշակ Ջամ-, Արս- Բարսիլեան) կը մնան մինչեւ Օգ. 25: Տեղի պիտի ունենայ առաջին Բնիկ-ժողովը երկրի մէջ: Կ'աշխատենք, որ զա լինի պատմական մի ժողով: Միայն թէ պատգուարները ժամանակին հասնէին:

Ընկերները նպատակադարձաբ են համարում, որ այս տարի Պոլիս փոխադրուեմ: Տեսնենք, թէ ինչ կը լինի վերջնական որոշումը: Հաստատուեմ է, որ փոխադրուեմ: Այդ պարագային Սիմոնը պէտք է որ այստեղ մնայ:

Նոր-Սամառաբեանը կը բացուի: Չգիտեմ, հարցրիլ եմ Բեզ արդեօք 1.100 դոլ. նըպատի մասին: Այդ դումարին ապահովելով է, որ մեկ վրայ ենք առել դարբնի պահպանութիւնը, նախկին բիւզնէով: Հիմա վախում եմ, չլինի թէ որեւէ արգելիք առջ գայ: Թէ Աստուած սիրես, — նամակով ուշ կը լինի, — հետագրով յայտնիր՝ կարելի է արդեօք հաստատապէս յոյս դնել: Երէ այդ կամ ոչ, ինչքեմ հետագրես՝ միայն Յ խօսով՝

Erzeroum, Rostomian, oui կամ non.

Մեր քրտնաբերութեան(2) մասին արդէն լսած կը լինես: Չար դիտարարութիւն չկար- խամութեան արդիւնք էր: Քաղաք բերին բազմաթիւ կերպով: Ժամագրմերի մէջ պահեցին մօտ 2 ժամ, մինչեւ միւրեւտարիփի գալը: Հետեւեալ օրը եկաւ ինքը առաջնորդարան մեզ այցելութիւն առաւ:

Ժողովրդի վիճակը ընդհանրապէս լաւ է: Տեսեալկանը աւելի բարձրացել է: Ապահովութիւն կայ այն վայրերում, որ ժողովրդի մօտ կան ինքնապաշտպանութեան մէջոցներ: Սնունդը, մաքրութիւնը աչի է զարնում: Բաւական է առել, որ ոչլինների բիր գրասլապէս պակասել է: Ոչիր մեր երկրում, իմ կարծիքով, պիտի նկատուլ աւննալաւ չարամիչը տեսնութեան բարոյման:

Աշակերտները, բոլով 12 հոգի, աւելի հասակուոր քան անցեալ տարի, յաջողութեամբ դուրս եկան: Նկա օր, որ ամբողջ 13 ժամ Բալեցիմք:

Ախորժակը չգրգռուեց:

ՔՈ ԹՈՍՏՈՒՄ

Սպասելու ենք հետագրիդ:

(1) *Բազմակէար ցոյց է տալիս Թոստոմի թերահաւատութիւնը: Առհասարակ, նա չափազանց դժգոհ էր զպոլսեցիներէն և զԵրզրացիներէն ևրկրի հանդէպ ցոյց տուած վերաբերումից: 1914 թ. Բնդհանուր Ժողովի ժամանակ նա բուռն վրդովմամբ էր խօսում այն ընկերներէ մասին, որոնք, վախճալով ևրկրի կեանքի պայմաններից, նախկին մէրժէլ էին Բնդհանուր Ժողովի գալ: (2) Թոստոմի պատմած միջնակար արտասահմանում չափազանցուած ձեւերով էր ներկայացուած և զաղարակած դոյն էր ստացած: Աւելի հաւանական է, սակայն, որ քանաբարութիւնը զթիւրիմացութեան արդիւնք չէր, այլ որոշ նպատակ էր հետապնդում:*

Ս. Վ.

Սիրելի Սիմոն,

Շնորհատրում եմ «Հայրենիք»ի երկօրեայ դառնալը: Ուրեմն, դրանով որոշուած է հրեւում եւ մի ուրիշ բան — քա այդտեղ մնալը:

վազը չէ միս օրը մեր ֆարամը ճանապարհ է ընկնում դէպի Ս. Կարապետ: 1500ամ-
եակի տօնը շատ աճում է կ'անցնի: Մեր սպասածը չեղաւ: Երվեզերից, Պոլսից մարդ չարժ-
ուեց: Թիֆլիսից աւելի մեծ յոյս ունէի — գրել էիմ, որ պատրաստում են մեծ իմքով՝
ճանապարհ ընկնել, բայց այդտեղից էլ ձայն դուրս չեկաւ: Երեւի դարձեալ մենք ու մենք
ենք մնալու: Այնտեղից հրապարակ հեռագրերիմ հիմ ու նոր պատմական յիշատակարան-
ներով: Հայաստանի փառանայի այժի ընկնող ներկայացուցիչների՝ սրիկների մասին, ի հար-
կէ: ձայն ծագում չհանցեցի, բայց ոչինչ, ինչպէս երեսում է, չօգնեց:

Երեւի մի տարի եւս պիտի մնամ Նոր-Մանասթերանի գոյութիւնը շարունակելու
համար:

Բայց, յամկարծ, իսպառուակ կացութիւն չստեղծուի. 1.100 դուրսի ինդիքը ապա-
հո՞վ է: Երէ ոչ, թէ Ատուած սիրես, շուտով յայտնիր, բէկուդ հեռագրով, որ բեռի տակ
չտօնեն: Այս տարի առանց այն էլ հոգիս էլաւ: Երեք խօսով կարելի է յայտնել՝ Erzeroum,
Rostomian, oui ou non.

Ի միջի այլոց, փորձիր եղա՞մ Ֆրէզնոյի կողմը գամուդ կարենցիներին կապելու:
Ձի՞ կարելի այդ մտայն դիմել Վասպարէզին եւ տեղական դաշնակցական մարմիններին:

Տեղեկագիրը երբ պատրաստ լինի, մի օրինակ կ'ուղարկեմ ձեր դպրոցասիրացին:

Ք՜՜ Ռ՜՜ՍՍՒՄ

88

20/10 1913

Սիրելի Սիմոն,

Նամակդ ձեռքիս տակ չէ, որ բոլոր կէտերին պատասխանեմ:

Ճիշդ ստաց, չեմ յիշում, որ մախոթը նամակներից մէջ բան ես գրած եղել գալուդ
մասին: Երէ կարծիք չեմ յայտնել, դրա պատճառը յամենայն դէպս, այն չէ, որ իոյս եմ
տուել հարցիդ պատասխանելուց: Ընդհակառակը կ'ստեմ, — իմ կարծիքով՝ քա այդ կող-
մերն անցնելը անբարձեշտութիւն է: Գործող ուժերը աւելի քան անբարարար են: Եղածները
մի մասը քայքայուած էութիւններ են, կարօտ համգտութի:

Մասնաւորապէս ինձ գալով՝ անկարելի բան է, որ այնպէս կարին մնամ: Արդէն ծա-
ղովում դրուած եւ որոշուած էր, որ հեռանամ Պոլիս կամ ժընեւ: Միայն ուժերի չափազանց
անբարարարութեան ինդիքն էր, որ ստիպեց ինձ մի տարի եւս մնալ: Սիմոն էլ չկայ ! ...
Այժի ստաց ունեցիր, որ ընկերներին մի մասը պնդում է, որ տարուայ կէտից թողնեմ Կա-
րինը եւ տեղափոխուեմ Պոլիս:

Յայտնիր ընկերներին երկրի պահանջի մասին. գտե՛ք մարդիկ՝ տեղից գործերը վա-
րելու համար. վերադարձիր Եւրոպա, համգտացիր, որքան հարկ կը համարես եւ ապա
քայլերդ ուղղիր դէպի մեր կողմերը:

Ընկերները շատ ուրախացան իմամալով մտադրութեանդ մասին. կարծեմ քեզ պիտի
գրեն: Պարզ բան է, որ գործելավայրդ յետոյ կ'որոշուի:

Կ. Կոմիտէին պիտի գրէի՞ք: Եթէ չկարողացայ ես ինձ անել, փրօսը անպատճառ
կը գրի: Մօտ մի ամիս է, ինչ բացակայ է: Գժացել էր մեր կողմից պատգամաւոր Սիմոնի
թաղմանը:

Մասնաւորապէս պիտի ինդրէի ընկերներին (գղցի) վերապահութեամբ ընդունել
Քիլից եկած լուրերը: Ինչ որ անախորժ բաներ են կատարուած: Երեւի նրանց հետ ստիպ-
ուած լինենք յարաբերութիւններս իրար, մինչեւ չիւրացնեն կազմակերպութեան ոգին եւ
մինչեւ չբողենք ձուռ ու մուռ ճանապարհները:

Ռուբենից լաւ լուրեր ենք ստանում: Գոհ է իր վայրից:

Մեզ գրադեցնող ինդիքը — ընտրութիւններն են:

Վաստակը շտապեցրու:

Ք՜՜ Ռ՜՜ՍՍՒՄ

Սիրելի Սիմոն,

Ամէն փոստի սպասում եմ դրամի. — չէ՛ որ ներկայացումից ամմիջապէս յետոյ պիտի դրամները ուղարկէիր, — բայց ոչ փող կայ, ոչ էլ նամակ:

Սարգիսն էլ չստացաւ իր հոծորարը: Որովհետեւ ստիպուած էր զնալու, պարտք արեց եւ այնպէս զնաց:

Նրանից յետոյ նամակագրութիւնը եւ բոլորակցութիւնը կը շարունակի Փիլոսը: Այնպէս արա, որ սմական զոնէ 3 լ. բաժին հասնի նրան:

Այժմ նա կրկնկա է: Գնացել է ռուսի պայքաման պարագաները բննելու եւ ամեկ բանտարկեայնների ազատելու մասին հարկ եղած դիմումներն անելու: Ինչպէս երէկ իմացանք նրա հեռագրից, 10 հոգի ազատուած են. մնացել են բանտում 3 հոգի:

Ռուսէնը կ'կա: Առայժմ մեզ մտա կը մնայ: Յետոյ հաւանական է, Մուշ զնայ:

Ի՞նչ եղաւ բացառիկը: Տարին վերջանում է: Տպագրութիւնը սկսուե՞ց թէ ոչ: Զեւ կարող երեսակայել, թէ որքան ծանր անցաւ այս տարին:

Թրակւան Վարունը իր նշաններն է սկսում ցոյց տալ: Ժանդարմներ եկան, 400 հոգի, կէսը վանի, կէսը թաղէի վիլայէթների համար: Այդ երկու նահանգների վայիները եռանդուն եւ աշխատող մարդիկ են: Այստեղով անցան նաեւ Իրքիհաղի պատուիրակները: Խոստումներ շատ են արոււմ, բայց այս անգամ յոյս կայ, որ աւելի իրագործուեն:

Ռուսաստանից լաւ լուրեր են գալիս: Լըժիկի մտաւոր խանգարումը բաւական դժբէ խաղում: Սկսել են բեթիցեցնել մերոնց վիճակը: 20 տարուայ ախորը իբեցրել են 4 տարու: Համոյի տածմանկիր աշխատանքը փոխել են ախորի: Արտասահմանում ապաստանուածներին թէեւ դատի կ'ենթարկեն, բայց բեթի կը վերաբերուեն:

Թովմասը լուր է ուղարկել, որ երկու շաբաթից այստեղ կը լինի: Մեր հեռագիրը եւ նամակը ստացած չի եղել: Յուսով ենք նրա գալով. այնտեղի խնդիրները կարգի բերել:

Քո ՌՈՍՏՈՒ

Սիրելի Սիմոն,

Շնորհաւոր Նոր-Տարի: Բաց-գիրդ ստացայ, շնորհակալ եմ:

Շնորհակալութիւններ նաեւ Արտաշէսի (1), Փիլոսի եւ Բո շտամմայք» տիկ. վարաննիկի(2) կողմից, որոնք այս բուպէիս ներկայ չեն:

Այս գիշեր մի լաւ երազ տեսայ. Վրացառիկը արդէն հրատարակուել էր, խոստացուած 100 սուկին ստացել էի, հիմ պարտքերը վճարել, նոր պտտերին գոհացում տուել: Ինչ լաւ բան է եղել երազը:

Քո ՌՈՍՏՈՒ

(1) Արտաշէս Գաւաֆեան — ուսուցիչ, Կարնոյ աշխի ընկնող զաւակականներէրց, ՎՊատմութի մեթոտակից: Զուհ զնաց ընդհանուր եղուններ: (2) Փիլոսի կինը:

Սիրելի Սիմոն,

Վազուց է քեզ չեմ գրել, բայց դրա փոխարեն ուրիշները բոլ բոլ տեղեկութիւններ են տուել ձեռն: Կարծեմ այլեւս զանգատի տեղիք չի մնայ:

Մի քանի, եթէ կ'ուզես, անձնական խնդիրների մասին կ'ուզէի գրել այսօր:

1) Ի՞նչ եղաւ «Բացատիկը»: Զգիտե՛ս, որ բաւական լուրջ պատճառներ ունեմ անհամբեր սպասելու նրա երեւալու յայտարարութեան:

(2) Մի անգամ գրել էիր, որ տեղիկ Կարմիր կաշի մարմինները կարող են նպաստ տալ մեր նահատակների գուտակների կրթութեան գործին: Կարելի՞ է այս տարի յոյս ունեննայ: Քեզ յայտնի է, որ Սերոբի երկու տղաները եւ Հրայրի մի որդին բերել ենք տուել այստեղ: Անցեալ տարի ծախսի դրամ կարողացանք տեղական միջոցներով հայրայրել, որովհետեւ Հրայրի որդուն որդեգրել է ամբողջովին մեր ընկերներից մէկը, իսկ Սերոբի որդիները ապրում էին Տուրքախի տանը: Մեզ վրայ մնում էր միայն վերջիններիս հազուստի, կոշիկի, գրեմական պիտոյնների եւ այլ մանր-մուճր ծախսերը: Բայց ինչպէս զիտես, Տուրքախը մեռել է, եւ այժմ նրա որդիների հոգան էլ ծանր խնդիր է: Սերոբի որդիներին քոզել ենք Տուրքախեց տանը, բայց որոշել ենք վճարել ամսական (գարնանցից սկսած արդէն վճարում ենք) 3-4 ոսկի ապրուստի ծախսի համար:

Պիտի խնդրէիմք, որ Կարմիր կաշի գէր 30 ոսկու նպաստ յատկացնի այս տարի: Եթէ հարկաւոր է, պաշտօնապէս դիմենք մարմնի կողմից:

Եթէ հնարաւոր լինէր ասելի մեծ գումար յատկացնել, կարող կը լինէիմք նպաստ տալ 3 սասունցի որք աշակերտներին էլ (2ը Սանասարեանի 5րդ եւ մէկը 4րդ կարգի): Գրանցից մէկի հայրը սպանուել է Սերոբի կետ: Անցեալ տարի նրանց պահում էին ընկառամարտչի ֆոնդի հաշուին: Հիմա էլ տալիս են «Բացատիկի» հասոյթի հաշուին:

3) Նամակս ստանալուց անմիջապէս փոխադրիր Փլիոսի հասանելի գումարը, որ իբր 5-6 ոսկու հասած կը լինի: Նա չափազանց շատ պէտք ունի:

Երբ այս տեսակ դրամական հաշիւներ վերջացած կը լինեն, կը գրեմ եւ էլ ուրիշ նիւթերի մասին:

Այս տարի գլուխս ասելի է խառը: Եթէ քո non-ը փոխուէր oui-ի, որք'ն համզիս կը լինէի: Երեւակայիր, դեռ միմչեւ հիմա ուսուցիչները չեն պայմանաւորուած բոլորը (միայն 42 հոգի): Ուսումն- հորիւրդը համեց մօտ 500 ոսկիի քաց: Նոր-Սանասարեանը կարկատանով պիտի առաջ երթայ(*):

Այս բոլորի վրայ աւելցուր եւ այն, որ շէնք էլ չունենք:

Քո ՌՈՍՏՈՒ

(*) Գուցէ ստիպուած լինես վիճակահանութեան կամ Հանդէսների մասին մտածել: Ի՞նչ բանի պիտի գործադրուի ընկառ- Կոթ.՝ 1.100 գոլարը:

91) ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՅԵԱՆԻՆ

12 Փետրուար 1914, Կարիճ

Ռոստոմ 1914ին, Կարենյ գպրոցներուն ընդհանուր տեսուչ էր եւ Նոր-Սանասարեան վարժարանի կողմակերպիչն ու վարիչը: Ռոստոն ապրող Կարենցի Հայրենակիցները խոստացել էին անոր օգնել Նիւթապէս: Կարենյ Հայրենակցական Ընկերութիւնը Հրատարակեց

Ս. Վ.

Մերիկ Սիմոն,

Չգործնասա, որ դեռ առայնն նամակիս պատասխանը չստացած՝ նորից եմ գրում: Արջը եօրը պատմութիւն ունի, եօրն էլ առնաի մասին է: Իմ պատմութիւնն էլ միշտ նոյնն է: *Մահ սյուն*¹ ի՞նչ եղաւ այդտեղի ձեռնարկը՝ Նոր-Սանասարեանի համար: Այնչեւ կակարդս իրուել եմ: Երէ Ամերիկայից օգնութիւն չհասցնէ, վայն եկել է ինձ: Ազանքը ուզում են մեզ խեղդել, դրամ չեն տալիս: մեր քեանիք-քիւսակ ժողովրդի արակցութեամբ ենք պահում այս հաստատութիւնը: Բայց չես կարող երեսակայել, ի՞նչ ոգիտութիւն կայ, մնաւանդ երիտասարդութեան մէջ: Երէ այս նիղ օրերը անցընենք, վստահ եմ թէ փայլուն սպազայ կ'ունենանք: Ձեր օգնութեան պէտք ունիմք: Շատով մի շօշափելի գումար հասցրէք:

Հոփախմանի աղջիկների համար ուղարկած դրամդ ստացայ: Ապրի՛ս: Մի քանի անգիր արդէն որոշեցիմք, հազուա-կատուա առիմք՝ մինչեւ տարուայ վերջը բաւական կը լինի: Լաւ էիր արել, որ ուղարկել էիր: Ձե՛ս կարող այդտեղի կարանքիների մէջ մարդիկ գտնել, որ մի քանի հոգի էլ նրանք որդեգրեն: Ձեւ կարող երեսակայել, թէ ինչքան լաւ է ազդում այդ: Քո Հոփախմանիները շատ ոգիտուած են: էլ չասես, թէ մանկավարժութիւնը քո գործը չէ:

Հապա մեր երիտասարդները: Լաւ ես անում, որ նրանց հետ կապը շարունակում ես: Շատերն էլ լաւ գործ արեց, միայն թէ մի քիչ այժմբ ունի: Երիտասարդաց Միութիւնը լաւ վիճակի մէջ է՝ Լեւոնը (ՄՍՎՄՍՆԵԱՆ), Միսակը եւ միւսները եռանդով աշխատում են: Երէ այդտեղի կարանքի հայրենակիցները մի քիչ նրանց նիրապէս օգնեն, շատ քայքայութեամբ պիտի լինին:

Ոչէլի մասին ես հարցնում: Փառք Աստուծոյ, դեռ առատ է, բայց առաջուայ պէս չէ: Կարծեմ քեզ ուրիշ անգամ էլ գրել եմ: ոչիլը մեր երկրի քաղաքակրթութեան չափանիշն է: Ստիճանագրութիւնից յետոյ, ամէն տեղ ոչիլը զգայապէս պակասում է. նշանակում է — ազգերնիս կը յուսադիմէ կոր: եւ իսկապէս, երէ մեզ մի տասը տարի էլ հանգիստ թողնեն, մեր երկիրը դրսիտ կը դառնայ, բայց պիտի բողբոջեն...:

Հիմա էլ ռեֆրենդումները ենք խաղում: Մեր Պոլսեցիք գլուխները կորցրել են. *չու՛մք, բրտա, չու՛մք*^(*). վախենում գրաքննորդումը՝ շարքնորդումը՝ դատնայ մեր գրելիքին՝ մի նոր առիթ հայաճանաչելի: ու կատարման: Եւրպոպան մեզ պիտի պաշտպանէ. թէ՛ Ռուսաստանը: Երէ մերեմք, փոխանակ Պոլսում եւ Եւրոպաներում ազմկելու. գայի՛ն երկիր, ոչիլի դէմ կուռէին, գիւղացուն այրութէն ստօրեցնէին. հաց ու սաղսն տային, աւելի մեծ քարեմորդումներ կատարած կը լինէին: Մեր ժողովուրդը խաղաղութեան, հացի եւ լոյսի պէտք ունի — ա՛յս է օրուայ պահանջը եւ գլխաւոր բարեմորդումը:

Լաւ ես մտածում վերադառնալ կարին: Ընդհանուր ժողովիմ պէտք է զսս եւ կը մնաս այստեղ: վախենում դու էլ ամերիկացի դատնաս եւ սկսես դիւանագիտութիւն խաղալ: Քո տեղը այստեղ է՝ զգայցել եմ, որ զիջեցի Անուուուս եւ բոյլ տուի որ զնաս: Ընկերներն էլ ուզում են որ զսս: ես էլ զտէմ մէկ տարիով ուզում եմ հեռանալ, որ մի քիչ շունչ առնեմ ու հանգստանամ. փերուշան եղայ:

Անցնալ օր փոխանց եւս Ատրուսիներն մօտ էինք. քեզ էլ յիշեցիմք: Ատրուսին շարունակում է կապ պահել կառավարութեան եւ Իրքիտարի հետ: Քո գիտցածի պէս՝ շատ լուրջ է, բայց ծիծաղում էլ է: Նա եւ վահէն (Թոմանեան) մեր շարունակ են:

Կովկասից լուրեր ստնում ենք: Առանձին նորութիւններ չկան: Այնտեղ էլ ոգիտը-

(*) Ռուսերէն՝ *զի՛սզմկենք, Լորալը, կ'ազմկենք*:

ուած են բարենորոգումներով: Կուսակցական կեանքը սովորականի պէս է. երիտասարդութեան է մնացել:

Դրոն Քալազէտ է. մեծ վաճառական է դարձել: Լաւ գործ է կատարում: Վաճենցիք էլ լաւ են: Տարօնում էլ կացութիւնը լաւ է:

Կարդա ու զարմացիր. այսօրեան երկար նամակ կարող էիր սպասել: Ես էլ եմ զարմանում: Բայց թէ իմանաս ի՞նչ յոյսեր եմ կապում այս նամակի հետ, երբեք չես զարմանայ: Սպասում եմ փոզի դպրոցի համար: Յօդուած էլ կ'ուզարկեն. ճկար էլ կ'ուզարկեն, ինչ ուզում ես կ'անեմ. միայն թէ շուտ մեզ օգնութեան հասէ:

Ջերմ բարեկներ կարենցի հայրենակիցներին:

Համբոյրներով՝ ՌՈՍՏՈՄ

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» տարեգիրք, 1946. էջ 191-193:

92) ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՅԵԱՆԻՆ

2 Ապրիլ 1914, Կարին

Սիրելի Սիմոն,

Թէ Աստուած սիրես՝ ինձ շատ չհայտնես: Երէ գիտնայիր, թէ ինչ հալի եմ... Ցամնայն դէպք, այսօր պիտի գրեմ քեզ էլ, Սարգիսին էլ: Նա էլ վաղուց պատասխանի է սպասում ինձանից: Եւ միա՞յն ես...

Նախ՝ ժողովածուի(1) մասին — չուշացնես: Պէտք է, որ մինչեւ ուսումն. տարուայ վերջը յոյս տեսած եւ փողն էլ ստացած լինենք, թէ չէ խայտառակ կը լինենք: Կարնի հայրենակիցներին իմ կողմից էլ խնդրիր, որ մեզ փող հասցենք: Բացատրիր նրանց, թէ ինչ ծանր պարտականութիւններն անկ ենք ընկել, եւ նրանց օգնութիւնը անգրասխտակ է: Ես էլ գիտեմ, որ բոլորն էլ լաւ տղերք են եւ իրենց ծննդավայրի համար ամէն գոհողութիւն յանձն կ'առնեն:

Գու՛՛մ՝ ամերիկացիները ի գուր էք կարծում, թէ մենք խբուել ենք դպրոցական գործի մէջ եւ ինքնազաւտպանութեան համար ոչինչ չենք անում: Բացարձակ կերպով սխալ է այդ: Գպրոցը՝ իր հերքին, բայց մեր գլխաւոր մտահոգութիւնը ժողովրդի ֆիզիկական գոյութեան պահպանութիւնն է: Գիտես՝ ինչ օրեր ենք ապրում: Պոսեցիք տարուած են բարենորոգումների յուսով եւ պարամենտարիզմով: Երանի հուսանցելուց: Այդ բոլորը լաւ, բայց մեր յոյսը պէտք է մեր վրայ դնենք: Ամերիկայի ղեկները բոզ վստահ լինին, որ մենք էլ իրենց պէս ենք մտածում եւ երէ կարող են ինքնազաւտպանութեան գործին օգնել, բոզ փող չիմայեն: Դրոն Քալազէտում, Արամը վաճուում, Փիլոսը եւ մի քանի ղեկները այդ գործին են լծուած: Ցաւալին այն է, որ միջոցները պակաս են. մեր հարուստները գրպանները պինզ փակել են, իսկ աղքատ ժողովուրդը ի՞նչ կարող է անել: Հայ հարուստը հոգին կը տայ, բայց փող չի տայ. չեն մտածում, որ վաղը իշխանին հոգին էլ կ'առնէ, փողն էլ:

Անցեալ օր ճաշի էի Տ. էֆէնտիի մօտ(2): Կնդալով պատահեց, թէ քեզ լաւ ուտեցնելուց յետոյ, ճանապարհ է դրել կէս ոսկիով Հոփսիմեանի համար: Ես էլ ափսոս օգտուելով՝ խօսք բացի Արծնեան դպրոցի մասին: Մի տեսէ՛իր՝ ինչպէս աղքատ Ղազարոս ձեռացաւ: Գու անելի բախտաւոր էիր՝ գոնէ կէս ոսկի տուց, եւ միայն ճաշով բաւականացայ: Այսպէս են մեր հարուստները, ի՞նչ կարող ես անել:

Այս օրերս Փիլոսի հետ մի մեծ ծրագիր (3) ենք կազմում, որի մասին չետոյ կը գրեմ: Բռ վրայ էլ որոշ պարտականութիւններ պիտի դնենք: Այդ մասին կը խօսիմք այստեղ, երբ ընդհանուր ժողովին գաս: Սիրտս ինձ ասում է՝ թէ այս անակազարակամ արքի պիտի լինի մեզ համար: Ցանախ կարմիր ձի եմ տեսնում երազումս...

Ելի՛՛ր գրեմ. չէ, բաւամ, բաւական է: Սարգիսին էլ ժամանակ քոզ մնայ:

Հա, քիչ մնաց մտնայի: Անցեալ օր Փիլոսի հետ Ատրուսինոց մօտ էի: Միածա-
մի հիրաւարարիւնը վայելիցիմք: Ատրուսին խնդրեց որ յայտնեմք քեզ, թէ ինքը պէտք
եղած դիմումը կատարել է կառավարութեան եւ յուսով կ'իմացնէ: Բեզ գրական արդիւնքը:
Վճարումի մասին խօսք չի կարող լինել, բայց թէ բարեկամդ փող ունի եւ տրամադիր է
տալու, թող Նոր-Սանասարեանին մի գումար յատկացնէ: մեք չենք մերժի...:

Հոիփսիմեանի աղբիկները շնորհակալութիւն են յայտնում ուղարկածդ քարտեաների
եւ կենդ- պատկերների համար: Եթէ այդքան բարի ես, մի մագալան լապտեր էլ չուղարկե՞ս:

Համարյոմերով Բ՝ ՌՈՍՏՈՄ

ՏԱԿԸ ՓԻԼՈՍԻ ԶԵՆՔՈՎ.—

Յ. Գ.— Լեւոն Մազմանեանի, Արտաշէտի եւ իմ որոշումն է — Բոստոնն էլ համա-
ձայն է հարիւր տոկոսով —, որ Ընդհանուր ժողովից յետոյ այստեղ մնա: «Յառաջըր ան-
տէր է: Շատ գործ կայ անելիք: Հետոյ անպատեա մի քստաք կը բերես վարսեմիկի հա-
մար, ինձ էլ. — զու գիտես: Լեւոնը բան չի սպասում — վրաս գրէ —: Երբնի քեզ...»

Համբ. Փիլ.

(1) «Փողովածուն» «Հայրենիք»ի երկրորդ բացառիկ թիւն էր, որ Կարծոյ Հայր-
Միութեան աշակցութեամբ Հրատարակուեց ի նպաստ Նոր-Սանասարեան վարժարանի:

(2) Տ. ՀՖէնտի՝ Կարիէի մեծահարուստներից: Հոիփսիմեան զպրոցում ուսուցիչ ե-
ղած միջոցիս զպրոցի տնօրէն Գառնիկ Լոյսպարոնեանի եւ մի քանի աշակերտուհիների հետ
զնացի մտքը նիթական աշակցութիւն խնդրելու: Բոստոնը թերահաստ էր, բայց մենք
յոյս ունէինք 4-5 ոսկի ստանալ: Տ. ՀՖէնտի մեզ սիրալիք ընդունելու թիւն ցոյց տուեց,
փառաւոր ճաշ կերպրեց եւ վերջը... կէս ոսկիով մեզ ճամբու գրեց: Բոստոնը երկար ժա-
մանակ ծաղրում էր մեր առաջելու թիւնը:

(3) «Մեծ ծրարիք»ը — մասնում էին «Յառաջըր վերանէլ օրաթերթի, Հիմնել
«Յառաջի» մատենադարան, Հոիփսիմեան տպարանը, որի համար ուզում էին կողմէլ տանձիք
հիմնադրում:

Ս. Վրացեան, — «Հիւն ԹՂԹԻՐ ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԼԱՄԱՐ», էջ 24-26:

93) Հ. Յ. Գ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԵԻՆ

1917 թ. աշնանը եւ մծնոր Բոստոնը գտնուած էր Պետրոգրադում եւ Ստոկհոլմում:
Այս վերջին քաղաքում պիտի գումարուէր Ընկերվարական Միջազգայնի համազումարը
եւ Բոստոնը Հ. Յ. Գառնակցութեան կողմից գնացել էր մասնակցելու համազումարին եւ
հայկական պահանջները ներկայացնելու:

2/XII 1917, Ստոկհոլմ

Սիրելի ընկերներ,

Նրեկ ուղարկեցի ձեզ «Հայրենիք»ի հասցեով մի օրինակ «Un avant-projet du
programme de Paix», երատարակուած Համազումարի կազմակերպիչ կոմիտէի կողմից:

ես արդէն ձեզ արտօւանից յայտնել էի, եւ դուք էլ կը տեսնէք, որ չէզոք երկիրներէ պատ-
տիրարial de l'Arménie Turque avec garantie de développement écono-
mique^(*). «Rétablissement territorial» ստեղծ պէտք է հասկանալ հետազոտող հայ-
կական գաւառներէ այն մտնականականներէ, որոնց տեղադրել են քաղաքական նպատակով,
իսկ **garantie de développement économique**-ը նշանակում է եւս գէշի ծովը: Նոյն
պահանջը դրում է եւ Լեհաստանի համար:

Մանիֆէստին կցում *Mémoire explicatif*-ի մէջ ընդունում են (4. 29) «qu'il
est impossible humainement d'attendre d'eux (հայերից) qu'ils retournent sous
le joug^(**)», անհրաժեշտ եւ ստիպողական են համարում մեր հարցի լուծումը, բայց
դժուարին:

Գժուարութիւնները երկու տեսակի են. նրանց կարծիքով այսպէս ասած՝ ներքին
եւ արտաքին. ներքին գժուարութիւններին են վերաբերում հայերի սակաւ բիւր՝ այսօր
կոտորածներից շեռայ, եւ այն հարցը, բէ ինչպէս պիտի կառավարուեն մտնական տար-
բերը: Հարկ եղած բացատրութիւնները սուի բուի մասին, աւելացնելով, որ մի կողմը
բողած բուրքական փրկապետութեան տակ այժմ գոնուող հայերին, միայն թուրքիայից
դուրս հաստատուած հայերը կարող են լինել Լայաստանը, երէ սա ազատ հռչակուի: Գա-
լով կառավարելու եղանակին՝ զրտ վրայ կանց շտայ ստունմապէս: գուցէ մեկնելուց ա-
ռայ զրաւոր բացատրութիւն ներկայացնեն. այնտեղ կը շեշտեն մեր մէջ ընդունուած լայն
ապակեմտրոնացման սկզբունքների վրայ, որ չսիպականց կը դիրաւցնէ երկիրը կառավարե-
լու գործը:

Աւելի լուրջ են նկատուում արտաքին գժուարութիւնները, որ նրանց համոզումով
պիտի բխին Գերմանիայից: Երես 22 պարզ ասուած է, որ Գերմանիան հակառակ կը լինի
թուրքիայի բաժանման, որովհետեւ հաշտութեան համար անհրաժեշտ պէտք է լինեն փո-
խադարձ զիջումներ, ուստի մեր զտըը կարող է տուծել: Սա այնպիսի խնդիր է, որ միայն
գէպերից, ապագայի անցուղարձից է կախուած:

Թէեւ, գուցէ, մտտ ապագայում Գերմանիայի դիրքը պարզուի: Երէ զինադադարի,
կամ անցատ հաշտութեան խնդիրը քոսայ զայ, երէ Լեհիներ եւ Գերմ. կանցիներ իրարու գան,
երէ ոչ ամբողջ Լայաստանի, գէք զրաւուած վայրերի խնդիրը անհրաժեշտօրէն կը դրուի:
Տեսակէտները երկու կը լինեն՝ զէնքի իրաւունք եւ ինքնորոշում սկզբունք: Գերմանիան կը
պահանջէ՝ արգօօօ, որ զրաւուած վայրերը վերադարձուեն թուրքիային: Բարբախտաբար,
Ռուս. Լեհաստանի խնդիրը կայ, ինչպէս Գերմ. զէնքով նուաճուած Լեհաստանը ստանում
է անկախութիւն, այնպէս էլ ռուսների զէնքով նուաճուած Լայաստանը պէտք է ստանայ
անկախութիւն: Մեր պահանջը աւելի իրաւացի է, քանի որ վասպուրականը ազատուել է
հայերի ապստամբական ուժերով՝ վամը՝ արդէն ազատուած՝ դրուեր է Ռուսաստանի հո-
վանաւորութեան տակ: Երէ խնդիրը գալու լինի ինքնորոշում սկզբունքին, ժողովրդական
ժուէրականութեան, — հայ ժողովուրդը վազուց իր քուէները տուել է անհամար դիակներով:

Զինադադարի խնդիրը ո՞րք պէտք է տանի մեզ վերջ է վերջոյ: Շուարած եմ մնա-
ցել: Հոսանքը մեզ բշու է, եւ դեռ բշու է. աշխատենք՝ ժայռերի չզարմուել: Մի քանի
օրից շեռայ, փորձելու եմ անցնել Ռուսաստան, բայց չգիտեմ՝ պիտի կարողանամ՝ կով-
կաս ինձ ձգել:

Զեր՝ ՌՈՍՏՈՒ

«ՎէՄ», Զ. տարի (1935), քի 4

(*) *Տանկաւայաստանի անկախութիւն եւ Հոգային վերականգնում՝ տնտեսական
զարգացման երաշխաւորութեամբ:*
(**) *Որ ժողովուրդն անհար է սպասել նրանցից, որ վերադառնան լծի տակ:*

ՎԿԱՅՈՒԹՒՆՆԵՐ

Ռ Ո Ս Տ Ո Մ

(Կենսագրական ուրուագիծ)

Մեր կուսակցութեան մէջ չի եղել ու չկայ մէկ ուրիշը, որ իր մէջ այնպէս Հարազատորէն մարմնացրած լինէր Դաշնակցութիւնը, որքան Ռոստոմը: Ռոստոմը նոյն ինքն Դաշնակցութիւնն էր: Մեծ ու բազմակողմանի, ինչպէս Դաշնակցութիւնը:

Եւ, սակայն, ահա տասը տարի է անցել նրա մահից, բայց նրա մասին գրեթէ ոչինչ չի գրուել: Մի-երկու թուրքիկ յուշ — եւ վերջացաւ: Նոր սերունդը, նրանք, որոնք բախտ չեն ունեցել ճանաչելու Ռոստոմին, ոչինչ չգիտեն նրա մասին:

Ինչո՞ւ այդպէս:

Պատճառն, ի Հարկէ, Ռոստոմի ընկերների անփութութիւնը չէ: Պատճառը ասելի խորն է — Ռոստոմի անհատականութեան ուրոյնութիւնը, նրա կեանքի եւ գործունէութեան առանձնայատկութիւնները:

Ռոստոմը Դաշնակցութեան մէջ ամէն րան էր. ուր որ լինում էր, իր շնչով լեցնում էր ամէն ինչ: Բայց այդ անում էր այնպէս, որ ո՛չ մի տեղ չէիր տեսնի նրա եւր: Ռոստոմը ամէն տեղ էր եւ բոլոր գործերի մէջ, եւ միեւնոյն ժամանակ Ռոստոմ չկար: Ձէր սիրում երեսալ եւ նիթական Հետքեր թողնել իր յետեւը: Ճառախօս չէր, յօդուածներ չէր սիրում գրել, նրա նամակները կարճ էին ու միայն առօրեայ խնդիրներէլ նուիրուած: Իր կատարած գործերի մէջ զնում էր Հոգին, բայց երբե՛ք անունը: Անձամբ երեւում էր այն ժամանակ միայն, երբ կարելի էր խոստափել, այլապէս միշտ մնում էր ստուերի մէջ եւ առաջ էր քշում ուրիշներին:

Եւ, Հետեւաբար, զարմանալի չէ, որ Ռոստոմի մասին նիթական յիշատակներ քիչ են մնացել: Նրա մտքերն ու ասորումները, նրա կատարած գործի մեծ մասը, նրա նմանը չունեցող գերը Դաշնակցութեան եւ Հայ Հասարակական մտքի զարգացման մէջ — այդ բոլորի մասին կարող են ասել միայն նրա ողջ մնացած ընկերներն ու աշակերտները: Եթէ նրանք այդ պարտականութիւնը չկատարեն, Ռոստոմի եզակի գեղեցիկ կր մնայ բոլորովին չպարզուած, եւ Հայ ազատագրական պատմութիւնը կը գրկուի իր սքանչելի մէկ էջից:

Բայց Հեշտ չէ գրել Ռոստոմի մասին: Ժիշդ է ասում Ռոստոմի մտերիմ մատակարար ընկերներից մէկը. «Ինչքան փորձուս եմ գրել Ռոստոմի մասին, դուրս է գալիս՝ Ռոստոմի առքիւ»: Ռոստոմի առթիւ շատ րան կարելի է ասել, բայց Ռոստոմի մասին — դժուար է: Այդ է պատճառը, որ Ռոստոմին նուիրուած գրուածք չկայ: Քրիստափորի, Չաւարեանի մասին որոշ գրականութիւն գոյութիւն ունի, թէ եւ նոյնպէս անբարար, բայց Ռոստոմի

տոմբ մնում է մեր նոր սերնդի և յայն հասարակութեան համար, թէև խորհրդատու, բայց անյայտ մի մեծութիւն:

«Իրօշակ»ի ներկայ համարը առջին փորձն է ներկայացնելու համար Ռոստոմին: Իսկ այս կենսագրական ուրուագիծ՝ մի թույլ ճիղ՝ տալու համար Ռոստոմի կեանքի պատկերը^(*):

Ինչպէս և Քրիստափորը, Ռոստոմն էլ զողթնցի էր: Նրա բուն անունը Ստեփան Զօրեան էր: Մտնել էր Յիսա գիւղում, 18 Յունուար 1867 թրին, նահապետական մի ունեւոր բնասմիթի մէջ: Նոյն գիւղում էլ անշկացրեց իր մանկութիւնը:

Գունտ ու կլոր, առողջակազմ, ուշիմ ու խելօքիկ երեխայ էր, որ վաղ մանկութիւնից սովորել էր գիտել ու մտածել: Գիւղի ծխական դպրոցում, ուր ստացաւ իր նախնական կրթութիւնը, աչքի էր ընկնում իր ընդունակութիւններով ու ջանասիրութեամբ և զկտի գրարար լեզուն ցոյց տուած սիրով. բազմաթիւ գրարար կտորներ գիտէր անդիր և սիրում էր եկեղեցական երգերն ու շարականները:

Առանց ծխական դպրոց աւարտելու, ծնողների որոշումով, մանուկ Ստեփանը տեղափոխուեց Քիֆլիս՝ Ներսիսեան դպրոց մտնելու նպատակով: Բայց տեսնելով, որ Ներսիսեան դպրոցը պետական իրաւունքներ չի տալիս, վճռեց մտնել Քիֆլիսի Ալայական դպրոցը: Իրա համար որոշ ժամանակ նախապատրաստուեց Բեկյարեանի մասնաւոր Ալայական դպրոցում, ապա, 1882ին, տեղափոխուեց պետական Ալայական դպրոցի Յրդ դասարանը:

Ռէալական դպրոցում էլ Ռոստոմը աչքի ընկաւ իբրև լաւ սովորող և ընդունակ աշակերտ, մասնաւոր մաթեմատիկական առարկաների մէջ: Նրա դպրոցական ընկերները վկայում են, որ հանդիստ ու խոհուն պատանի էր. չէր սիրում վազմուկ և խաղերին մասնակցել. շատ կարգում ու շատ մտածում էր:

Արդէն դպրոցական նստարանից նա սկսել էր հետաքրքրութիւն ցոյց տալ զէպի հասարակական խնդիրները: Չարն ու բարին, մարդկային անհասարութիւնը, արդարութեան ու ճշմարտութեան գաղափարը, որ յափըշտակում էին այն ժամանակների ուս առաջուոր մտաւորականութեան մըտքերը, յուզում էին և Ռոստոմին, որ զեռ գիւղում եղած ժամանակ յայտնաբերել էր հասարակական ջիղ: Նրա մասին անուժ են հետեւեալ բնորոշ պատմութիւնը.—

Յգնա գիւղի միջով հոսում է մի փոքր գետակ, որի ջուրը ամառները չէր բաւականանում ամենքի այգիները ջրելու համար: Ռոստոմը յաճախ լըսում էր, թէ Ինչպէս գիւղի շքաւոր բնակիչները տրոնջում են, թէ ամբողջ ջուրը գնում է հարուստներին, իսկ իրենց այգիները փշանում են առանց ջրի:

(*) Բոլորովին վստահ չեմք, որ այս ուրուագծի մէջ էլ սխալներ չկան, իսկ պակասները շատ-շատ են: Շնորհակալ կը լինէիմք. եթէ Ռոստոմի կեանքին ծանօթ ընկերներն ու բարեկամները գրի առնէին իրենց նկատած սխալները, լրացնէին պակասը և ուղարկէին մեզ: Շնորհակալ կը լինէիմք նաեւ, եթէ Ռոստոմի գործունէութեան վերաբերուող զանազան նիւթեր ունեցողները ուղարկէին մեզ՝ օգտուելու և վերադարձնելու պայմանով:

Եւ ահա մի օր, Հազիւ 10-11 տարեկան, Ռոստոմբ իրեն հասակակից մանուկներին գլուխն անցած՝ դնում քանդում է զեւտակի ամբարտակը եւ ջուրը ուղղում զէպի աղբատ գիւղացիներին աչքիները: Երբ նրան նկատողութիւն են անում աներկիւզ պատասխանում է.

— Հարուստները առանց այդու էլ կարող են ապրել: Ջուրը շքուորին է հարկաւոր, որ ապրուստի միջոց ունենայ...

Աւելի սքանչելի մի օրինակ, որ պատմում է Ռոստոմբի մայրը:

Չատկի օրը, 4-5 տարեկան Ստեփանը, նոր հագուստով ու նոր կոշիկներով դուրս է գալիս փողոց խաղալու բնկերներին հետ, բայց քիչ յետոյ վերադառնում է ոտարոպիկ:

— Այ, տղայ, ո՞ւր են քոշերդ, զարմացած հարցնում է մայրը:

Ռոստոմբ բացատրում է, թէ տուել է մի աղբատ բնկերոջ:

— Հայրիկդ կը ծեծէ, սպառնում է մայրը:

— Ձի ծեծի, պատասխանում է Ռոստոմբ:

— Կը ծեծէ, պնդում է մայրը:

— Մեծում է, ծեծէ, հօ նոր կոշիկներ կ'առնէ, յինում է տղի պատասխանը:

Թիֆլիսում Ռոստոմբ մտնում է աշակերտական ինքնազարգացողական խմբակների մէջ, շփում է յեղափոխական շրջանակների հետ եւ մասնակցում նարողությունների զաղանի գործունէութեան: Այդ ժամանակից արդէն բնկերների շրջանում նա յայտնի էր Քոթոթ անունով, երևի, իր քոթոթի նման կազմուածքի պատճառով: Քոթոթը մինչև յիստի էլ մնաց նրա կեղծ անունը:

1886 թուին Ռոստոմբը աւարտեց ուսումնական դպրոցը եւ աշնանը մտաւ Նոյօ-Ալեքսանդրիայի գիւղատնտեսական ճեմարանը, Վարչաւայի մօտ:

Ռէակցիայի մասյլ օրեր էին Ռուսաստանում: Ալեքսանդր Երրորդի անհեթեթ ինքնակալութիւնը ճզմում էր կեանքի ամէն արտայայտութիւն: Լօրիս-Մելիքեանի շախմատ-աղատական իշխանութեան փոխարէն Պրեկոննոսցեի կղերս-կայսերարժանպետութիւնն էր տիրապետողը: Բնականաբար, առաջատարութիւնը յուզում ու զժգոհութիւն էր ցոյց տալիս: Ռուսանդուութիւնը առաջին արտայայտողներից էր այդ զժգոհութեան:

1887 թուին Մոսկուայում, համայնարանական մի հրատարակչային հանդէպի միջոցին, ուսանող Սենեսուսկին ապտակեց համայնարանի տեսչին: Սենեսուսկին աքսորուեց Սիրիբր, եւ ամէն կողմ սկսուեցին ուսանողական խռովութիւններ ու բողոքի ցոյցեր կառավարական խառնութիւնների զէմ: Խռովութիւններ տեղի ունեցան եւ Նոյօ-Ալեքսանդրիայում: Ռոստոմբը խռովարանների առաջին շարքերում էր: Եւ շատերի պէս հեռացուեց դպրոցից եւ արտորուեց ծննդավայր՝ «Վալչիյ պիլեք»-ով (գայլի վկայական), աշխնքըն՝ առանց իրաւունք ունենալու ուրիշ դպրոց մտնելու:

Այդ օրերին Ռոստոմբի հոգեկան պատկերը զեղեցիկ կերպով բնորոշում է հետևեալ զէպքը. Նոյօ-Ալեքսանդրիայից նա ճանապարհ է դրում մի ծերունի ժանդարմի ուղեկցութեամբ: Ժանդարմը պէտք է նրան հասցնէր Յզնա եւ գիւղապետից վկայական ստանար:

Հինդ-օկեց օր տեւոյ ճանապարհորդութեան ընթացքին Ռոստոմն ու ժանդարմը բաւական մտերմանում են: Ռոստոմը շատ լաւ տպաւորութիւն է թողնում ծերունու վրայ:

Երբ զնայքը մտեկնում է Աղաստֆա կայարանին, Ռոստոմը դիմում է ժանդարմին, թէ —

— Գիտե՛ս, քեռի, հիմա մենք պէտք է թողնենք երկաթուղին եւ 4-5 օր էլ փոստային սայլակով ճամբորդենք: Ինչո՞ւ է դուր տեղը դու էլ յոգնութիւն կրես: Աւելի լաւ է՝ ինձ թողնես մենակ, իսկ դու զնաս քո զործին:

— Ո՞նց թէ, ապուս է ծերունին, հապա որ փախնե՞ս — գիտե՞ս, ինձ ինչ կ'անեն:

— Չեմ փախչի, քեռի, պատասխանում է Ռոստոմը, ազնիւ խօսք եմ տալիս, որ չեմ փախչի:

— Հապա որ խոստանաս ու խոստումդ չկատարե՞ս... ինձ պաշտօնից կը դրկեն ու կը պատժեն, րնտանիքս էլ կը մնայ սոված:

Ու պահանջում է, որ Ռոստոմը երդուի:

— Ես երդուելու սովորութիւն չունեմ, պատասխանում է Ռոստոմը, իմ երդումը ազնիւ խօսքս է: Ես կ'երթամ եւ կը ներկայանամ գիւղի ոստիկանութեան:

Ժանդարմը հաւատում է: Բաժանւում են բարեկամաբար: Ժանդարմը զնում է Թիֆլիս, Ռոստոմը՝ Յդնա, ուր ստանում է պահանջուած վկայականը եւ ուղարկում ծերունի ժանդարմին:

Յդնայում Ռոստոմը երկար շմաց: Ճարեց Արբաշամեան անունով մի անցադիր եւ մեկնեց Թիֆլիս, ուր նորից մտաւ յեղափոխական խմբակների մէջ: Քրիստափորը իր յուշերում(*) պատմում է, որ 1887ին Ռոստոմի հետ Թիֆլիսում փորձել են հիմնել զաղտնի տպարան, բայց յաջողութիւն չեն ունեցել շնիթական միջոցների պակասութեան պատճառով: Միջոցներ հարկաւոր էին ոչ թէ տառեր զնելու համար — տառեր մենք ժառանգել էինք «Աղատութեան Աւետարներ»ի հիմնադիրներից, — այլ որպէսզի պահենք բնակարանը եւ մի ընկերով, որին տեղաւորել էինք այդ բնակարանում աշխատանքի համար: Այդ ամենքը մենք [Քրիստափորը եւ Ռոստոմը — Ս. Վ.] փորձեցինք պահել անձնական միջոցներով, բայց մեր միջոցները բաւական չեղան. մենք ապրում էինք մասնաւոր, կողկկանոց դասերով:

Այդ ժամանակ արդէն Թիֆլիսի հայ երիտասարդութեան որոշ շրջաններ, որոնք մինչեւ այդ կանգնած էին համապետական, ռուսական տեսակէտի վրայ, սկսել էին ձեռակերպուել իրրեւ աղային, հայկական երեւոյթ: Ռոստոմն էլ, Քրիստափորի եւ ուրիշների հետ, աղային-յեղափոխական կազմակերպութեան զաղափարի պաշտպաններից եւ իրականացնողներից էր: Նոյն օրերին, Թիֆլիսում, Ռոստոմը ծանօթացաւ եւ օր. Լիզա Մելիք-Շահնազարեանի՝ իր ապագայ ամուսնու հետ:

Թիֆլիսից Ռոստոմը անցաւ Բագու, Արբաշամեան անունով յաջողու-

(*) «Հայրենիք» ամսագիր, 1924 թ. № 10, էջ 61:

Քնամբ աւարտական քննութիւն տուեց ոչալական զպրոցում եւ 1889ին զնաց Մոսկուա ու մտաւ Պետրոլիսկո-Ռազումովսկայա դիւզատնական ճեմարանը, որը առաջաւոր ու ազատական զպրոցի հռչակն էր վայելում: Յեղափոխական եւ ըմբոստ ուսանողութիւն ունէր: Հակակառավարական ցոյցերի ու կազմակերպութեան խնդրում նա, Մոսկուայի համալսարանի ուսանողութեան հետ միասին, միշտ ընթանում էր առաջին շարքերում: Ուսանողութիւնը եւ պրոֆեսորութեան որոշ մասը ստորում էին ժողովրդասիրական ու յեղափոխական զազափարներով: Ճեմարանի հանրակացարանը, ուր սպորում էին հարիւրաւոր ուսանողներ, միշտ լիքն էր ետպղնով — անվերջ երեկոյթներ, ժողովներ եւ ամէն տեսակ հաւաքոյթներ:

Ռոստոմը [Արրահամեան] այստեղ էլ մտաւ յեղափոխական խմբակների մէջ եւ զարձաւ պայքարող յեղափոխութեան զործօն անդամներից մէկը: 1890 թուին, ուսանողական մի ցոյցի ժամանակ, ձերբակալուեց ու նորից աքսորուեց Կովկաս: Դրանով էլ փաստօրէն փակուեւ էր Ռոստոմի ուսանողական շրջանը:

Նոյն 1890ին ամառը, Քիֆլիսում զուամբուեց Իսին-Նոստրականների նշանաւոր ժողովը. Դաշնակցութեան առաջին զործիչները զանազան կազմներից հաւաքուեցին «Իսինիա-Նոստրա» հիւրանոցում: Եւ այդ հաւաքոյթը զարձաւ Դաշնակցութեան հիմնադիր ժողովը, որի անունից մի կողմ էլ ուղղուեց ուսանողներին՝ հրաւիրելով նրանց մեկնել Քիւրքիս յեղափոխական զործունէութեան մասնակցելու համար: Ժողովից յետոյ, Ս. Չաւարեանը զնաց Մոսկուա՝ ուսանողութիւնը կազմակերպելու եւ կամաւոր զործիչներ արձանագրելու նպատակով:

Այս ժողովն ու կողը զուզադիպեց Ռոստոմի աքսորին: Քիֆլիս հասնելուն պէս, նա ոտքով-պիտով նետուեց յեղափոխական զործերի մէջ եւ անմիջապէս, ուսուցչի պաշտօնով, մեկնեց Կարին(*):

Էրզրումից հեռացաւ 1891 թուին եւ մինչեւ 1893 թ. աշխատում էր Քիֆլիսում, ուր նախապարաստուեւ էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջին Ընդհանուր ժողովը: Լուրջ փորձ էր կատարուած. շատ զործիչներ — Ս. Չաւարեան, Յ. Իւսուֆեան, Յ. Արզութեան, Լ. Սարգսեան, Ռոստոմ եւ ուրիշներ այցելել էին Քիւրքահայաստանի զանազան վայրերը՝ Վան, Էրզրում, Տրապիզոն, ոմանք մնացել էին բաւական երկար, ուսումնասիրել Սրկրի փրճակն ու յեղափոխական աշխատանքի պայմանները: Կար Կուկունեան խմբի արչաւանքի փորձը: Աչքի առջեւ էր Հնչակեան կուսակցութեան կազմակերպութեան օրինակը: Միւս կողմից, Կովկասում էլ կատարուած էր խոշոր աշխատանք, պարզուած էին մի շարք տեսական ու կազմակերպական սկզբունքներ, պարաստուեւ էր կուսակցութեան ծրագրի նախագիծը: 1890 եւ 91 թուականներին հրատարակուեւ էր երկու համար «Դրօշակ թուրքի թերթ»ը: 1891ին, Քիֆլիսում, հրատարակուեւ էին «Դրօշակ»ի առաջին եւ երկրորդ համարները, իսկ 1892ին, Ռուսմանիայում՝ «Դրօշակ»ի 3րդ եւ 4րդ հա-

(*) Այս շրջանը Ռոստոմի կեանքի ամենամայտ շրջանն է: Երախտապարտ կը լինէիմ տեղեակ մարդկանց, եթէ տայիմ մեզ լուսարանութիւններ:

մարները: Ընդհանուր ժողովը ահապին զործ ունէր կատարելք:

Ռոստոմը այս բոլոր աշխատանքներին անմիջական ու զործօն մասնակցութիւն ունէր: Մասնաւորապէս «Երօջակ»ի հրատարակութիւնը նրա զործն էր. ինքն էր վարում սպաղարական մասը, ինքը նիւթ էր հայթայթում, շարում ու տպում էր: Պատահում էր, որ սատիկանութիւնը առնում էր տպարանի հօտը, Ռոստոմը տեղից տեղ էր փախցնում առտւերն ու զործիքները: Եւ հենց այդ շրջանում երևան բերեց կազմակերպական եւ պաշտօնի յեղափոխական աշխատանքի արտակարգ տաղանդ, որ նրան շլատաճանեց մինչեւ մահ:

Հ. Յ. Դ. առաջին Ընդհանուր ժողովին, 1892 թուին, Ռոստոմը մըտքեց իր անհատական ուղին նորաստեղծ կուսակցութեան ծրագրի եւ կազմակերպութեան ձևի մէջ: Մրագրի անտեսական մասը պատկանում է Ռոստոմի զբոլին եւ ամբողջապէս արդիւնք է նրա դրական, մի քիչ մարքսիստական մտածողութեան: Այդ զիմը նա յայտնարեց եւ յետագային, գրած յօդուածներում եւ զործանկութեան ասպարէզում:

Ընդհանուր ժողովից յետոյ Ռոստոմը Թիֆլիսում երկար շմնաց: 1893ի սկզբին նա արդէն արտասահմանում է, ուր մեկնում է Բիւրոյի որոշումով «Երօջակ»ի հրատարակութիւնը կազմակերպելու համար: Թիֆլիսից հեռանալուց առաջ նա նշանում է օր. Լիլյա Մելիք-Շահնազարեանի հետ, բայց որովհետեւ վերջինիս ծնողները հակառակ էին, ամուսնութիւնը յետաձգում է եւ տեղի է ունենում հինգ տարի յետոյ:

Առաջ Ռոստոմը անցնում է Ռուսմանիա, ուր լոյս է հանում «Երօջակ»ի հրդ համարը: Ռուսմանիայի պայմանները, սակայն, հնարաւորութիւն չէին տալիս մի յեղափոխական կուսակցութեան պաշտօնախերթի կանոնաւոր հրատարակութեան, եւ Ռոստոմը տեղափոխում է Փրննիս — այն ժամանակուայ Եւրոպայի ամենապաշտ վայրը, ուր համախմբում էին ռուսական յեղափոխականները:

Հինգերորդ համարից սկսած «Երօջակ»ը սկսում է կանոնաւոր կերպով լոյս տեսնել Փրննիսում: Ռոստոմը նրա եւ խմբագիրն էր, եւ զբաշարը, եւ փոստին յանձնողը — ամէն ինչ: Գրաշարանոցն ու խմբագրատունը նրա ուսանողական համեստ սենեակն էր: Յերեկը յաճախում էր համալսարան, ուր լսում էր անտեսական եւ ընկերային գիտութիւնների դասախօսութիւններ, ազատ ժամերին կամ զիշերը խմբագրում, շարում, սրբագրում ու փոստին էր յանձնում «Երօջակ»ը: Այդ շրջանի «Երօջակ»ների գլխաւոր նիւթերն էին՝ Թղթակցութիւնները երկրից եւ «Այր ու բեն» (ծրագրի բացատրութիւն) խիստ հետաքրքրական յօդուածաշարքը: «Այր ու բեն»ի առաջին մասը գրել են Քրիստապօրն ու Զաւարեանը միասին, Թիֆլիսում: Ռոստոմը ամսէ ամիս ստանում է թեթեւ սրբագրելուց յետոյ տպում էր «Երօջակ»ում: Ծարունակութիւնը («Երօջակ»ի 1894 թուի համարներում) գրել է Ռոստոմը ինքը: Այդտեղ նա երևան է բերում ուժեղ քննադատի եւ սրամիտ բանավիճողի կարողութիւն: Առանձնապէս սաստիկ հարուածներ է հասցնում Հնչակեան կուսակցութեան, որի մէջ նա տեսնում էր «հայեացքների քառս, խառնաշփոթութիւն եւ ինքնուրոյնութեան կատարեալ բացակայութիւն»: Հեղնում էր

նրա մարքսիզմը, պրոլետարացման սկզբունքը, զաղափարական հակասութիւններն ու նա իրականութեան անձանսթութիւնը:

Փննելը, սակայն, չէր զոհացնում Ռոսսոմին: Նա կենդանի զործի մարդ էր, և «Երօշակ»ի հրատարակութիւնն ու գասախօսութիւնները նրան բարարութիւն էլին տալիս: Նրա սրտովը չէր և ժրնելի նայական միջնավայրը՝ ուսանողական մանր-մունը հաշիւներով, նախանձով և ինտրիզներով: «Նա խեղդում էր այտուեղ, գրում էր նա իր նամակներից մէկում: Եւ ննց որ ննարաւոր եղաւ, «Երօշակ»ը յանձնեց Յովնան Գալթեանին և ինքը, պարսկական անցազրով, մեկնեց Թիֆլիս, ուր 1895ի ամառը, մասնակցեց կուսակցական մի կարևոր խորհրդակցութեան և այս անցաւ կարին կազմակերպական նպատակներով:

Քիչ յետոյ, շայկական Նահանգները հասաւ հռչակաւոր Ծափեր փաշան: Ռոսսոմը «Երօշակ»ում (1895 թ. Նոյեմբեր) նկարագրում է այդ հրէշի գալուստը և նա ժողովրդի ցուցադրած թշնամական վերաբերումը: Ծափեր փաշայի գալուց յետոյ տեղի ունեցաւ կարծոյ կոտորածը. Ռոսսոմը 500 աշակերտներ և ուսուցիչներ չեա կոտորածի ժամերը անց է կացնում զըզրոցում: «Երօշակ»ի 1895 թ. Իւկտ. 15 համարում նա նկարագրել է այդ զէպերը:

Կոտորածից յետոյ, թիւրք կռաւարութիւնը ուզում է ձերբակալել Ռոսսոմին, բայց պարսից հիւպատոսի միջամտութեամբ, մի զաւայի և թիւրք ոստիկանների ուղեկցութեամբ, հեռացում է Պարսկաստան: Գալթա է Մուկու, Ս. Բարթուղիմէոսի վանքը, այս Սալմաստ ու Թարիղ՝ բոլոր վայրերում մասնակցելով կազմակերպական գործերին ու խորհրդակցութիւններին, որոնց մէջ քննում էին Երկրի գործունէութեան վերաբերուող հարցեր: Պարսկաստանից «Երօշակ»ին ուղարկում է հետաքրքրական թղթակցութիւններ քրդական շարժումների և թիւրք-պարսկական սահմանազլխի գործերի մասին:

Պարսկաստանից Ռոսսոմը վերադարձաւ կովկաս և նուիրուեց կուսակցական-կազմակերպական աշխատանքներին: Նորից եղաւ Թարիղում զէնքի արհեստանոցի գործերով:

1898 թ. Ապրիլին, Թիֆլիսում, գումարուեց Է. Յ. Գանակցութեան երկրորդ Ընդհանուր Ժողովը, որը հիմնական քննութեան ենթարկեց նախկին տարիների յեղափոխական գործունէութիւնը, կազմակերպական ձևեր և սպալայ գործունէութեան կղանակը: Յատկապէս լուրջ քննութեան տարակայ եղան Բանկ Օթոմանի գրաման և Սանասորի արշաւանքի արդիւնքները: Այդ երկու գործերի ղեկավարներն էլ ներկայ էին ժողովում:

Այստեղ զրուեց և թիւրքիայի ուրիշ յեղափոխական տարրերի և, մասնաւորապէս, մակեդոնացիների հետ համերաշխելու խնդիրը, որի ամենաջերմ պաշտպաններից էր Ռոսսոմը: Առհասարակ, նա խոշոր նշանակութիւն էր տալիս օտար տարրերի հետ գործակցելու զաղափարին և համակրանքով էր արտայայտում թիւրք և քիւրդ ժողովուրդների արթնացման ու յեղափոխականացման մասին:

Երկրորդ Ընդհանուր Ժողովը որուեց զջնալ կապեր հաստատել մա-

կեղոնացիներու, յոյներու և ուրիշներու» հետ, և Ռոստոմը ողևարութեամբ փարեց այդ ծրագրի իրագործման:

1898 թ. Սևպտեմբերին Ռոստոմը ամուսնացաւ օր. Լիզայի հետ: Ինչպէս յիշեցինք, օրիորդի ծնողները հակառակ էին այդ ամուսնութեան, այդ պատճառով հարսանիքը տեղի ունեցաւ Յ. Քաջազունունու տանը: Պսակից յետոյ անմիջապէս, նոյն զիշերն իսկ, օստիկանական հետապնդումից ազատուելու համար, անցաւ արտասահման: Փրեկելու՞ նա խորհրդակցութիւններ ունեցաւ ընկերների հետ: Այստեղ էին Գրիստափորը, Զաւարեանը, Արմէն Գարոն, Յովնանը և ուրիշներ:

1900ին Բուլղարիա անցաւ տեղ. Լիզան՝ դպրոց հիմնելու ծրագրով: Շուտով հասաւ և Ռոստոմը՝ նպատակ ունենալով գլուխ բերել հայ-մահկեղոնական դործակցութիւն: Տիկին Լիզան Ֆիլիպլուս հիմնեց մի մասնաւոր մանկապարտէզ, որը 1901ից վերածուեց դպրոցի: Մի ամբողջ տարի Ռոստոմը դասաւանդեց այդ դպրոցում՝ ստեղծելով տաք մթնոլորտ իր շուրջը: Նրան յաջողուեց իրականացնել և հայ-մահկեղոնական համերաշխութեան ծրագիրը: 1902ին Ռոստոմը ընտանիքով վերադարձաւ Կովկաս և 1903ին քարտուղարի պաշտօն էր վարում Թիֆլիսի Հայ. Գիւղ. Ընկերութեան մէջ: Նոյն տարուայ վերջը ձերբակալուեց և աքտորուեց Օդեսա, որտեղից փախաւ արտասահման:

1904 թուին, Սոֆիայում, տեղի ունեցաւ Հ. Յ. Գ. երրորդ Ընդհանուր ժողովը, որի օրակարգի մէջ կային մի շարք ծանրակշիռ հարցեր — Կիլիկիայի և Սասնոյ շարժումներ, մարտական խմբերի արշաւանքներ դէպի Սերկիր, ցուցական գործունէութիւն, սուլթանի մահափորձ եւ այլն: Ռոստոմը դէմ էր սուլթանի մահափորձի ձեռնարկին և, առհասարակ, ցուցական գործունէութեան, դէմ էր և Գրիստափորի մասնակցութեան: Գրիստափորն ինքն էլ թերեւս սրտով չէր զնու՞մ այդ գործին, բայց հոգեբանական պայմաններն անհրաժեշտ էին դարձնում նրա անմիջական ղեկավարութիւնը:

Ընդհանուր ժողովում բազմակողմանի քննութեան առարկայ եղան և կովկասահայոց գործերը: Եկեղեցական գոյքերի պաշտպանութեան յաջորդող փոթորիկայոյ շրջանն էր: Դաշնակցութիւնն էր վարիչը ինքնապաշտպանութեան պայքարի, թէէն սրապարակի վրայ երեւում էր անկուսակցական մի մարտին: Ամէն կողմից պահանջում էին, որ Դաշնակցութիւնը պաշտօնապէս իր ձեռքը առնէ շարժման ղեկավարութիւնը: Ընդհանուր ժողովը ընդառաջ զնաց այդ տրամադրութեան: Ընդունուած բանաձեւում ասոււմ էր. «Դաշնակցութիւնը իր վրայ առնելով կովկասահայ տարրի ինքնապաշտպանութեան գործը՝ որոշեց յանձնել այդ՝ Կովկասի Պատասխանատու Մարմնին, որ պահելով իր «Ինքնապաշտպանութեան Կեդր. Կոմիտէ» անունը՝ պիտի շարունակէ գործել «Դաշնակցութիւն» պաշտօնական անուան տակ»:

Հետաքրքրական է յաջորդ կէտը. «Ժողովը Կովկասի վերաբերմամբ ընդունեց բերանացի և զրուար պրոպագանտի, տեւորի, ժողովրդական ցոյցերու և զինուած զիմադրութեան տակտիկը՝ մնալով պաշտպանողական հողի վրայ»:

Աւելին զեռ. Ընդհանուր ժողովը ընդունեց ե՛ւ բանուորական շարժման

մասնակցելու անհրաժեշտությունը. «Դաշնակցական բանուորական խմբերը, այն զործարաններու սահմաններու մէջ, ուր անոնք կ'աշխատին, կը մասնակցին բոլոր բանուորական զործադրութեանն եւ շարժումներուն, կըր անոնք կապուած են բանուորներու ընդհանուր վիճակին հետ այդ զործադրութեանն, որոնք կրնան առաջարկուիլ ուրիշ կուսակցութիւններու կողմէն, բայց որոնց առիթներն ու նպատակները կրնան տարբեր ըլլալ, իրաքանչիւր դէպքի համար մասնակցելու կամ չմասնակցելու խնդիրը կը վճռէ Պատասխանատու Մարմինը»:

Ռոստոմը այս քաղաքականութեան համոզուած պաշտպաններէց էր: Ընդհանուր ժողովից յետոյ, իրբեւ նորընտիր Արեւմտեան Բիրոյնի անգամ, նա անցաւ ժընէ: 1905 թ. Փետրուար—Մարտին, ժընէուս գումարուց Դաշնակցութեան խորհուրդը, որին մասնակցեց եւ Ռոստոմը:

Յորհրդից գրեթէ ամբողջովս յետոյ, Մարտ 20ին, տեղի ունեցաւ Քրիստափորի եղերական մահը: Ռոստոմը շտապեց Բուլղարիա: Քրիստափորի յուղարկուորութիւնից յետոյ, նա կազմակերպեց զինուորական դպրոցի բացումը եւ ուժեղացրեց հայ-մակեդոնական բարեկամական փոխյարաբերութիւնները:

1906ին Ռոստոմն այլեւս կողկասում է, որը բռնկուած էր հայ-թրքական ընդհարումներէ հրդեհով: Ինքնապաշտպանութեան զործը ամբողջապէս ամփոփուած էր Դաշնակցութեան ձեռքը: Անդրկողկասք բաժանուած էր շըրջաններէ, որոնց գլխին զրուած էին պատասխանատու վարիչներ. Արմէն Գարոն՝ Թիֆլիսում, Դումանը՝ Երեւանում, Վարդանը՝ Ղարաբաղում եւ այլքըն: Ռոստոմը ամէն տեղ էր. մերթ Ղարաբաղում, մեր Երեւանում, մերթ Ծիրակում ու Կարսում. շըջում, կազմակերպում ու քաջալերում էր, սովորեցնում էր ուժանակ բանակցեցել, մակեդոնական բուժերը զործածել: Մի քանի ամիս մնաց Ծուշու. շըջանում: Մուացել էր եւ ընտանիք, եւ իր անձը — սպարում էր միայն կազմակերպութեան մտահոգութիւններով:

Հայ-թրքական պայքարից Դաշնակցութիւնը զուրս եկաւ յազմական: Սակայն, կռիւների հետեւանքով եւ ռուսական յեղափոխութեան ազդեցութեան տակ կուսակցութեան ներսը ծայր տուին ուժեղ դժգոհութիւններ — մի կողմից զինուորական շարժումները, միւս կողմից անջատողական հոսանքը, հայ բուրժուական խաւերի յարձակումները, ռուսահայ-թիւրքահայ դատի շուրջ ստեղծուած թանձր մթնոլորտը: Եւ երբ 1907 թուի Փետրուարի վերջերին, Վիեննայում, բացուեց Կրդ Ընդհանուր ժողովը, մեր հակառակորդները շարախնդրութեամբ ձեռքերն էին շփում՝ անհամբեր սպասելով Դաշնակցութեան քայքայման: Սակայն, այս անգամ էլ յուսախար եղան նըրանք. Դաշնակցութիւնը, հաստարմատ կաղնու պէս, մնաց անյողդողդ: Ռոստոմը մէկն էր, եթէ ոչ գլխաւորը նըրանցից, որոնք ապահովեցին կուսակցութեան միութիւնն ու կենսունակութիւնը: Նրա երկայնամտութեան, լայնախոհութեան, համոզելու կարողութեան եւ անսահման հմայքին ենք պարտական, որ անհաշտելի մտայնութիւններն ու խառնուածքները կարելի եղաւ ոչ միայն պահել միեւնոյն ընդհանուր յարկի տակ, այլեւ միաձուլել, օրգանա-

պէս միացնել մէկ կազմակերպութեան մէջ:

Վիեննայում, տասնց չափազանցութեան, հրաշք տեղի ունեցաւ: Հասարակ էին մի կողմից Ք. ձեյլայեանի պէս անհաշտ հակառակորդներ բնկերվարութեան՝ ընկերվարական ծրագրին դէմ քուէ տալու միջոցով հրահանգով, միւս կողմից՝ Ա. Շաշխաթունեանի նման մոլեռանդ ընկերվարականներ՝ նոյնպէս շփոթելու կարող հրահանգով: Գծուար էր հաշտեցնել ջուրը կրակի հետ. Ռոստոմին եւ ընկերներին յաջողուց ո՛չ միայն հաշտեցնել, այլեւ ընկերվարութիւնը մերժող Վրասեանի ու Զարդարեանի պէս ընկերներին դարձնել ընկերվարական: Վիեննայից Դաշնակցութիւնը դուրս եկան նոր ծրագրով, աւելի միաձոյլ, աւելի կուռ ու զործօն:

Գլխաւորապէս Ռոստոմի պնդումի վրայ, Ընդհանուր ժողովը ընդունեց եւ պարսկական զործունէութեան անհրաժեշտութիւնը: Բանաձեւը ասում էր. «Եկատելով որ պարսկական ներկայ շարժումը կարող է զանաւ ժողովրդական արթնացման բնոյթ ունեցող հասարակական խոշոր երեւոյթ՝ թէ՛ Պարսկաստանի, թէ՛ Արեւելքի համար եւ զտնելով դրա տարածուելն ու լայնանալը ցանկալի թէ՛ համամարդկային, թէ՛ հայկական տեսակէտից. —

Ընդհանուր ժողովը յանձնարարում է Պարսկաստանի դաշնակցական մարմիններին եւ անհատներին՝ բոլոր միջոցներով նպաստել այդ շարժման զարգացման՝ մտցնելով պարսկական արթնացման մէջ այն ազատազրական, ռամկավարական եւ աշխատանքային ոգին, որը բխում է Դաշնակցութեան ծրագրից»:

Ռոստոմին անձնապէս էլ ոգևորում էր պարսկական յեղափոխութիւնը: Նա անվերապահ կերպով համոզուած էր, որ Դաշնակցութիւնը մեծ դեր ունի կատարելիք նրա մէջ, եւ ինքն էլ ձգտում էր անցնել Պարսկաստան՝ Դաշնակցութեան մասնակցութիւնը անմիջապէս կազմակերպելու եւ վարելու համար:

Ռոստոմը ջերմ պաշտպանն էր եւ Դաշնակցութեան ու թիրք ընդդիմադիրներին համազործակցութեան:

Վիեննայից նա մեկնեց Բուլղարիա, ուր զբաղուեց զինուորական զբոսորդի գործերով, տեսակցութիւններ ունեցաւ մակեդոնական պետերի հետ, ապա անցաւ Կովկաս:

1908 թ. Մարտ 12–25ին տեղի ունեցան Լ. Յ. Գ. Խորհրդի հերթական նիստերը, որոնց մասնակցեց եւ Ռոստոմը, Կովկասեան Ռայոնական ժողովի կողմից: Խորհրդի զբաղման գլխաւոր հարցերն էին ռուս–թիրքական պատերազմի հնարաւորութիւնները եւ Դաշնակցութեան դիրքը, հայ–թիրքական եւ մակեդոնական համերաշխութիւնը, կազմակերպական խնդիրներ, ծրագրի ամբողջացումը եւ այլն: Ի միջի այլոց, այստեղ Ռոստոմին յանձնուեց կուսակցութեան ծրագրի թիրքիայի բաժնի մշակումը:

Խորհրդի նիստերից յետոյ, Ռոստոմը անցաւ Թաւրիզ: Հետզհետէ սկսեցին այստեղ հասարակել կուսակցական–մարտական ուժերը — Գումանը, Քեռին, Ռեշնի եւ ուրիշներ: Ստեղծուեց հայ–պարսկական ընդհանուր ոյժ. պարսից յեղափոխականները Սաթթար խանի գլխաւորութեամբ զործում էին ձեռք–ձեռքի դաշնակցական խմբերի հետ: Ռոստոմը շարժման ոգին էր, գա-

դափարական զեկալարն ու ներշնչողը :

Պարսկական շարժումները ծանօթ են «Դրօշակ»ի ընթերցողներին(*) : Այդ շարժումներից մի գեղեցիկ դրուագ էլ նկարագրել է ինքը՝ Ռոստոմը(**) :

Թաւրիդի անկումից յետոյ, Ռոստոմը Դումանի եւ ուրիշ բնկերների հետ անցաւ Վան, այնտեղից՝ Մուշ, Կարին եւ արտասահման : 1909 թուի սամառը մասնակցեց շ. Յ. Դ. հինգերորդ Ընդհանուր ժողովին, Վառնայում, որից յետոյ, իբրև Բիրոյի անդամ, գրապուստ էր կուսակցական գործերով Պոլսում եւ արտասահմանում :

1910 թուին, Ե. Թոփչեանի սպանութիւնից յետոյ, Ռոստոմը հրաւիրուեց Կարին՝ ազգային զարոցների ընդհանուր տեսչի պաշտօնով եւ այնտեղ մնաց մինչև 1911ի Սեպտեմբեր ամիսը, ներկայացնելով միաժամանակ եւ Դաշնակցութեան Հայաստանի Բիրոն : Ամսուները միայն, կարճ ժամանակով, անցնում էր Պոլիս կամ արտասահման — 1911 թ. Օգոստոս 17-Սեպտեմբեր 17 մասնակցեց շ. Յ. Դ. վեցերորդ Ընդհանուր ժողովին — իսկ մընացած ժամանակը անց էր կացնում Կարնում կամ Տաճրորում հայկական գաւառներում :

Ռոստոմի շարամեայ գործունէութիւնը Բարձր Հայքում, բացի ընդհանուր կուսակցական հետեւանքներից, ահադին նշանակութիւն ունեցաւ Կարնի ազգային-մշակութային կեանքի զարգացման, երիտասարդութեան կազմակերպութեան ու դաստիարակութեան եւ շ. Յ. Դաշնակցութեան ուժի եւ հեղինակութեան անմասն տեսակէտից : Նրան պաշտում էր Կարնի երիտասարդութիւնը : Ազգային-ազգայական խառն կողմից ընդունում էր պատկառանքով : Նրան հաշուի էին տանում անգամ կառավարական շրջաններում : Սանասարեան զոյրոց, Հոփոսիմեան, Արծնեան, Թաղային վարժարաններ, առաջնորդարան, Երիտասարդական Միութիւն, «Յառաջ», դասախօսութիւններ, գրական ու երաժշտական հանդէսներ, ընկերական հաւաքոյթներ — Ռոստոմը ամէն տեղ էր եւ ամէն ինչ :

Չարմանալի էր այդ մարդը : Առաջին ծանօթութիւնից, բացի համակրելի արտաքինից ու գրաւիշ Ժպիտից, առանձին տպաւորութիւն չէր թողնում. համեստ, մի քիչ թափթփած հագուստ՝ սեւ փողկապը կողքի վրայ, տարատը միշտ տրորուած, կոշիկը փոշոտ : Պարզ շարժումներ : Անպաճոյճ խօսքեր : Հոռոտը չէր — զժուարութեամբ, կմկմալով էր խօսք գտնում, եւ խօսքն էլ անսեթեւեթ էր, սովորական : Բանաստեղծ լինելու շատ ձևերն էին գործում, քան լեզուն : Գրում էր նոյնպէս մեծ զժուարութեամբ, քիթն ու ճակատը տրորելով, գրչակոթը կամ եղունգը կրծնելով : Մէկ գրում էր, տասը օրում...

Բայց բաւական էր հետը մի քիչ ապրել, մտանալ նրա հոգուն, որ ամենքի առջեւ բացուում էր այնպէս քնքշօրէն, բաւական էր խօսել հետը մտերմական շրջանակում, տեսնել գործի մէջ, որպէսզի համոզուէիր նրա մտքի,

(*) Տե՛ս «Դրօշակ», 1927 թ. :

(**) Տե՛ս «Հայրենիք» բացառիկ քիւ յունիս 2, 1914 թ. :

Հողու եւ կամքի արտակարգ մեծութեան: Նա զիտէր գրաւել ու հմայել առանց ճիգի: Նրա շնչի տակ ամենամեղկ կամքերն իսկ կենդանանում էին, վճատուածները սիրա էին առնում: Ինչպէս արևը ճառագայթներ, Ռոստոմն իր շուրջը տարածում էր եռանդ, կենսունակութիւն, աշխոյժ եւ կեանքի ու գործի սէր: Մեծի հետ մեծ էր, փոքրի հետ՝ փոքր եւ ամենքի հետ՝ հաւասար ընկեր: Ինչպէս իր տան դուռը, այնպէս եւ սիրտը՝ բաց էր ամենքի առջև: Եւ ո՞վ ասեւ չէր մտնում այնտեղ...

Մանաւանդ քաղցր էր մտերիմների շրջանում, սրտակից զրոյցի ժամանակ: Սիրում էր զրահանութիւնը, արուեստը, զիտութիւնը: Բայց ամենից աւելի սիրում էր Երզիծական-հերոսական զրահանութիւնը: Սանչո-Պանսա, Պանտազրիւէլ, Տարտարէն, Տարաս Բուլրան նրա մտերիմ հերոսներն էին, որոնց մասին կարող էր ժամերով խօսել, ամբողջ էջեր անգիր արտասանել: Նրանց գործերով ու խօսքերով հրճուում էր մանկան պէս:

Հաճելի էր տեսնել Երբեմն, երբ դուրսը մոլիզդին կատաղութեամբ ոռնում էր Բարձր Հայքի հրէշաւոր բորանը, անշուք եւ աղօտ լուսաւորում քենեակում, թէ՛յի սեղանի շուրջ, Ռոստոմին զրուցելիս Երբեմն Մշից կարին այցելող բժ. Յ. Զաւրեանի հետ: Ի՞նչ հակադիր բնաւորութիւններ եւ ինչպիսի սէր ու գուրգուրանք միմեանց հանդէպ: Զաւրեանը՝ ջերմ հաւատասցող քրիստոնէս, խաչն ու աւետարանը միշտ մօտը, ողևորում էր արուեստի քնքոջ օրինակներով: Իր անբաժան ընկերն էր Լոնդֆելդոյի «Հայա-վատան», որը, աւետարանից յետոյ, նրա ամենից գնահատած գրուածքն էր: Ռոստոմը կրօնական հաւատ չունէր. սիրում էր հերոսական տիպեր, երզիծական էջեր, սուր հեղանակ: Ժամերով կտորներ էին արտասանում կամ կարգում իրենց հեղինակներից եւ շէին կշտանում:

Ռոստոմի հեղանակը հանրածանօթ էր: Այնպէս էր ձեռք առնում, որ յաճախ շլմում էիր. լո՞ւրջ է ասում այս մարդը, թէ՛ կատակ անում: Եւ լուրջն ու կատակը, շատ անգամ, այնպէս էին խառնուում իրար. հեղանկան արտասայտութեամբ, մի սուր խօսքով, մի զուարճալի արարքով նա հասնում էր այնպիսի նպատակի, որի համար, ուրիշը երկար ճառեր պիտի արտասանէր եւ ահազին ճիգ թափէր:

Ռոստոմի հեղանակը եւ Ռոստոմի ժպիտը, եւ խորունկ նայուածքը յօնքերի տակից — կարելի՞ է մոռանալ Երբեմնիցէ...

Յաճախ, Գաշնակցութեան հիմնադիր Երբորգութեան մասին ասում են, թէ՛ Քրիստափորը մարմնացումն էր խելքի, Սիմոնը՝ խղճի եւ Ռոստոմը՝ գործի: Ըստ իս բոլորովին ճիշդ չէ այս համեմատութիւնը. եթէ Քրիստափորին եւ Սիմոնին կարելի է բնորոշել միակողմանի յատկանիշներով, Ռոստոմը համազրուցութիւնն է նրանց բոլոր յատկութիւնների — ե՛ւ խելք, ե՛ւ խիղճ, ե՛ւ գործ: Ռոստոմը ամբողջական անհատ էր — մարդ: Համընտի «Մարդ էր նա, Հորացիօ» խօսքը նրա մասին է ասուած — մարդ՝ մարդկային բոլոր յատկութիւններով: Եւ նրանք ովքեր բախտ են ունեցել ճանաչելու նրան, վայելելու նրա Հողու բարիքները, նման բնորոշումը չեն համարի չափազանցութիւն:

Կարնում Ռոստոմը տարուած էր իր աշխատանքով եւ ողևորում

Երկրի ժողովրդի ցոյց տուած յառաջդիմութեամբ: 1913 թ. Օգոստոս 11ին նա գրում էր. «Ժողովրդի վիճակը ընդհանրապէս լաւ է: Տնտեսականը աւելի բարձրացել է: Ապահովութիւն կայ այն վայրերում, ուր ժողովրդի մօտ կան ինքնապաշտպանութեան միջոցներ: Մնունդը, մաքրութիւնը աչքէ է ընկնում: Բաւական է ասել, որ սջիւնների թիւը զգալապէս պակասել է: Ոջիւր մեր երկրում, իմ կարծիքով, պիտի նկատել ամենալաւ չափանիշը տնտեսութեան բարեօքման»:

Այս տողերը գրուած են դէպի Ս. Կարապետ կատարած ուխտազնացութեան ժամանակ: Երկու տարի իրար յետեւից, 1912 և 13ին, բարձր դասարանի աշակերտների և ուսուցիչների հետ Ռոստոմը ճամբորդութիւն էր կատարում դէպի Տարօն: Ուզում էր վերականգնել Նաւասարդեան տօները և Ս. Կարապետն ու Աշտիշատը նորից դարձնել աղզային ուխտատեղի: Նոյն նամակում նա գրում էր. «Մի ժողովի մէջ, ուր ներկայ էին զանազան գաւառներից ընկերներ, որոշուեց ամէն տարի Վարդապետի օրը համախմբուել Ս. Կարապետում: Պիտի աշխատենք վերականգնել Նաւասարդեան օրերը խաղերով, մրցումներով: Եթէ ուրիշ տեղեր էլ մարմնամարզական խմբեր կազմուեն և ներկայանան հանդէսին, տօնը առանձին վայլ կը ստանայ:

Մտազրուութիւն կայ նաև այդ օրերը կազմել ուսուցչական համազուամարներ՝ ընդհանուր մի ուղղութիւն տալու համար զպրոցական գործին:

Բացի այդ, եթէ հնարաւոր լինի, պիտի կազմենք ընկերական հասարակութիւն՝ իրարու լաւ հասկանալու համար:

Յոյս ունենք առաջիկայ տարի ունենալ մեծ բազմութիւն Կովկասից և ուրիշ վայրերից: Գուցէ Պուսից էլ ուզենան դալ...»:

Պուսի մասին Ռոստոմը հեղանք ունէր միայն:

Ռոստոմի ճիշդ էր Հայաստանը դարձնել համաղգային ուշադրութեան կենտրոն: Նա ուզում էր Հ. Յ. Դ. Եօթներորդ Ընդհանուր ժողովն էլ գումարել Ս. Կարապետում. «Տեղի պիտի ունենայ առաջին Ընդհանուր ժողովը Երկրի մէջ, գրում էր նոյն նամակում: Կ'աշխատենք, որ դա լինի պատմական մի ժողով: Միայն թէ պատգամաւորները ժամանակին հասնէին»: Սակայն, կառավարութիւնը արգելք եղաւ, և ժողովը գումարուեց Պուսում(*):

Պուսի ընկերները պահանջում էին, որ Ռոստոմը թողնէ Կարինը և տեղափոխուի Պուխ: Ռոստոմը երկար ընդդիմութիւնից յետոյ, համաձայնուել էր՝ պայման դնելով, որ իր տեղը գնայ Զաւարեանը, բայց վերջինիս մահից յետոյ, զճառական կերպով մերժեց հեռանալ Երկրից:

Կուսակցական պատճառներից դատ կար և մի ուրիշ հանդամանք, որ պահում էր նրան Կարնում: Պուսի աղաները, տեսնելով Դանակցութեան ազդեցութեան ծաւալուելը Կարնում, որոշել էին Սանասարեան վարժարանը փոխադրել Սերաստիա՝ յուսալով, որ դրանով աշակերտութիւնը հեռու կը պահեն Դանակցութեան «թոյնից»: Կարնի երիտասարդութիւնը ըմբոստացաւ այդ քայլի դէմ և որոշեց բանալ Նոր Սանասարեան վարժարան: Ռոս-

(*) Հ. Յ. Դ. Եօթներորդ Ընդհանուր ժողովը տեղի է ունեցած Կարին: Հ. Յ.

տամբ այդ շարժման ուղին էր եւ Նոր Մանասարեանի ղեկավարը: Անասճման եռանդ, զոհողութիւն ու բարոյական հեղինակութիւն էր հարկաւոր գործը գլուխ բերելու համար, եւ Ռոստոմին յաջողուեց կազմակերպել օրինակելի մի կրթական հիմնարկութիւն: Մինչեւ Ամերիկա հասաւ նրա շունչը. Կարնի Հայրենակցական Միութիւնը նպաստ ուղարկեց, «Հայրենիք»ը պատկերազարդ բացատրիկ թիւ հրատարակեց (№ 2) Նոր Մանասարեանի օգտին:

1914 թուականը եղաւ Ռոստոմի տենչերից մէկի իրազորման տարին. Հ. Յ. Դաշնակցութեան հերթական, ութերորդ Ընդհանուր ժողովը գումարուեց Կարնուս: Ամէն կողմից՝ Կովկասից, Պոլսից, Բալկաններէից, Եգիպտոսից, Ամերիկայից, Թուրքիայի եւ Հայաստանի զանազան կողմերից սկսեցին հաւաքուել պատգամաւորներ, որոնք ընդունուած էին խանդավառ հանդիսաւորութեամբ: Պէտք էր տեսնել Ռոստոմի ուրախութիւնը...

Աւա՛ղ, այդ ուրախութիւնը երկար շտուկ: Ընդհ. ժողովը դեռ չաւարտած՝ պայթեց համաշխարհային պատերազմը: Զուլումի ամպեր էին կուտակուած եւ հայ ժողովրդի գլխին. Ռոստոմը զգում էր իր արտակարգ բնագոյլ: Թշնամին կրնակախի հետեւում էր նրան: Եւ միայն հրաշքով ազատուեց մերթապարտութիւնից ու Սեպտեմբերի սկզբին, Տրապիզոնի վրայով, անցաւ արասասճման: Եւրոպայում գերագոյն ճիգ էր թափուած՝ փրկելու համար հայ ժողովուրդը մահուան վտանգից:

1915ին, Սկանդինաւեան թերակղզու վրայով, անցաւ Ռուսաստան եւ Կովկաս:

Կամաւորական շարժման յուզումնային օրերն էին: Ռոստոմը սխալ էր համարում այդ շարժումը, բայց քանի որ սկսուած էր, պէտք էր միջից պատուով դուրս գալ: Եւ նա փարեց այդ գործին: Ազգային Բիրօ, Կարդաղբիշ Մարմին, ռազմաճակատ, կամաւորական խմբեր — ամէն տեղ էր: Այցելեց ազատագրուած Վասպուրականը: Երբ գրաւուեց Կարինը, շտապեց գնալ այնտեղ՝ փրկելու համար ինչ որ մնացել էր: Կարողացաւ ազատել Մանասարեան դպրոցի զոյքի որոշ մասը, զրբեր, նկարներ, ձեռագրեր... Կիսուել էր անհայ Կարինը ճնշիչ տպաւորութիւն էր արել նրա վրայ, որից երկար չէր կարողանում ազատուել:

Յաճախ այցելուած էր Քեռու եւ Անդրանիկի խմբերը: Քեռուն սիրում էր եղբոր պէս: Անդրանիկին աշխատում էր յետ կեցնել սխալ քայլերից, եւ Ռոստոմը միակ մարդն էր, որի առջեւ Անդրանիկը իրեն պահում էր նորահարսի պէս:

Կամաւորական զնդերի լուծումը եւ ուստական քաղաքականութեան փոփոխութիւնը զէպի հայերը Ռոստոմի առանց այն էլ դառնացած սիրտը լինցնում էին սուր վշտով: Նրա լայն ճակատը աւելի եւս ծածկուած էր կընճիռներով: Ժպիտը, հանաքները պակասում էին: Զարհուրելի տանջանք էր ապրում, առանց ցոյց տալու ուրիշներին, թէ ինքը տառապում է: Արտաքին աշխարհի համար աշխատում էր մնալ նոյնը, բայց ներքո կիզիչ կրակը լափում էր հողին: Կրակը աշխատում էր հանգցնել անփութ ճամբորդութիւններին եւ աշխատանքի մէջ. նրա երկաթէ մարմինը միայն կարող էր դիմանալ այդ օրերի տանջանքներին, նրա վատնած եռանդին...

Բայց ահա վրայ հասաւ ուստական յեղափոխութիւնը. 1917 թ. Փետր. 28ին խորտակուեց ցարական միաշնչանութիւնը: Ամէն տեղ՝ աննկարագրելի խանդավառութիւն ու ցնծութիւն: Անասճման ուրախութիւն և հալկական շրջաններում: Տխուր է միայն Ռուստումը. նրա զարմանալի բնազդը զգում է այն, ինչ որ չեն զգում սովորական մարդիկ. նոր աշխտներ, նոր փորձութիւններ հայ ժողովրդի գլխին:

Ստեփան, հարկատու է աշխատել, օգնել յեղափոխութեան ընծայած պատենութիւններէց՝ Հայաստանի և հայ ժողովրդի իրաւունքներն սպառնալիցութեամբ: Եւ Ռուստումը գործում է սնդապար. կուսակցական խորհրդարանները ու ժողովներ, հրատարակային հասարակներ, ազգային և ընդհանուր յեղափոխական կազմակերպութիւնների նիստեր, ճամբորդութիւններ զուտաները, թիւրքահայ նուաճուած վայրերը, ուսումնականատար: Նախագահում է Հ. Յ. Գ. Կովկասեան առաջին պատ ժողովին, գլխաւորում է Սահմ. Ժողովի դաշնակցական թեկնածուների ցանկը, ուղղութիւն է տալիս կուսակցական սրբապատմային: Այսօր էլ դեռ կենդանի են Ռայ. Ժողովի բացման ճառում արտասանած նրա խօսքերը.

«Մեր կուսակցութիւնն իր վրայ ունի այնպիսի պարտականութիւններ, որոնցից պատ են ուրիշ կուսակցութիւնները: Մենք ունենք ազգովին վճարանքուելու հոգսը, և չենք կարող անտես առնել այդ հանգամանքը: Ամէն անգամ, որ Գաշնակցութիւնը ստիպուած է եղել դուրս գալ ազգովին գործելու, նրան մեղադրել են, թէ նա բուրժուական է, կղերական: Իսկ այսօր, երբ ընդհանուր հայրենիքի մտանդուելու վախը կայ, մեղ մեղադրողները իրենք են դուրս եկել ազգովին գործելու: Եւ կը կամենայի, որ Գաշնակցութիւնը ապագային էլ նոյնը լինէր և պէտք եղած ժամանակ պաշտպանէր ազգի շահը, ինչպէս այդ անուամբ են այսօր անգլիացի և Ֆրանսացի սոցիալիստները» (*):

Երբ Պետրոգրադի Բանուորական Խորհրդի և ընկերվարական կուսակցութիւնների կողմից հրատարակ դրուեց, հաշտութեան պայմանները մշակելու համար, ընկերվարական միջազգային համազումար հրաւիրելու հարցը, 1917 թուի աշնանը, Ռուստումը շտապեց Պետրոգրադ: Այստեղ նա, տեղական ընկերների և գործիչների ավակցութեամբ, դրեց հայկական պահանջները և ընդունել տուեց, որ Ռուսաստանի հաշտութեան պայմաններից մէկն էլ լինելու է հայկական հարցի լուծումը: Ապա անցաւ Շուկոյի՝ Սթոկհոլմի համազումարում Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը ներկայացնելու առաքելութեամբ: Այնտեղ մտերիմ կապեր հաստատեց միջազգային ընկերվարութեան պարագլուխներից շատերի հետ, նրանց և սրբունել տուեց հայկական պահանջները, ընդարձակ զեկուցում ներկայացրեց համազումարի կազմակերպիչ մարմինն և բոլոր շրջաններում, ուր պէտք էր, անցկացրեց Հայաստանի ազատութեան պահանջը:

Սթոկհոլմի համազումարը, ինչպէս յայտնի է, ձախողեց: Երբ Ռուս-

(*) «Իրօշակ», 1926 թ., № 8-10, էջ 236:

տոմբ վերադարձաւ Ռուսաստան, արդէն ամէն ինչ իրար էր խառնուած. աւելի եւ աւելի տարածուած էր քաղաքացիական երկրաջինջ կռիւր: Հազար-դակցութիւնը կոմիկասի հետ կտրուած էր: Ի՞նչ էր կատարուած Քիֆլիսում, ի՞նչ կար երեսնում, ի՞նչ վիճակի մէջ էր հայկական ոսղմանակատը — հակասական ու վճատեցնող լուրեր էին հասնում: Պետրոգրադում, Մոսկուայում, Ռոստով-Նախիջևանում, Վլադիկաւկազում հաւաքուել էին արեւմտեան ճակատից հեռացած բազմաթիւ հայ սպաններ ու զինուորներ, որոնք ուզում էին անցնել՝ ոմանք իրենց տները, ուրիշներ հայկական զորա-մասերը մտնելու համար: Ռոստովը նրանց ուղղում էր գէպի Բազու եւ ինքն էլ շտապում Բազու ա՛յն հաւատով, որ այստեղ կարելի կը լինի համախոր-մել մի զորաւոր բունիցք ու ճանապարհը բանալով՝ անցնել Ղարաբաղ ու Երեւան եւ յետո՛յ՝ ոսղմանակատ:

Ռոստովը մանակցեց եւ Բազուի պատամարտին, ամենատազնապալի շրջանում: Այստեղ էլ նրա անձնական հմայքը շատ բարձր էր, ո՛չ միայն ընկերների, այլև հակառակորդների աչքին. Ստ. Շահումեանը, որ մի ժամա-նակ միահեծան տէրն էր Բազուի, ակնածանքով էր վերաբերում նրան եւ յաճախ հետևում էր նրա խորհուրդներին: Բազուի ղեկավարի մասնակիցնե-րից շատերն են ազատ եւ կարող են, պարտաւոր են զրի առնել Ռոստովի գործունէութիւնը եւ կատարած գերը Բազուում:

Պայքարի ողբերգական վախճանից յետոյ, Ռոստովը եղաւ վերջին հե-ռացողը Բազուից: Հազարաւոր զաղթականների ու պարտուած մարտիկների հետ զնում էր Պարսկաստան՝ քամելու համար զառնութեան վերջին բաժա-կը: Եւ այստեղ էլ նա հաւատարիմ մնաց իր բնաւորութեան, անմիջապէս լծուեց զաղթականների օյնութեան կազմակերպութեան գործին, յարարե-րութեան մէջ մտաւ պարսից իշխանութիւնների եւ անդլիական ներկայացու-ցիչների հետ, զեկուցումներ եւ հրահանգներ ուղարկեց արտասահման: Քը-ւում է թէ աւելի մոայլ, յուսահատական վիճակ գժուար է երեւակայել, բայց Ռոստովը այս պայմաններում էլ պահեց իր մտքի պայծառութիւնը, հոգու հաւասարակշռութիւնը եւ հզոր կամքն ու կորովը: Քանի՞ քանիները ընկճուեցին, չդիմացան կեանքի ահաւոր հարուածներին. Ռոստովը միշտ մնաց առաջնորդի բարձր դիրքում՝ հաւատաւոր եւ անյողողոյ:

Հենց որ թիւրք-ղերմանական ոյժը խորտակուեց եւ ճանապարհները դարձան անցանելի, Ռոստովը շտապեց կոմիկաս: Նրան քաշում էր Հայաս-տանը՝ իր կախարդական ուժով. ի՞նչ էր կատարուած այնտեղ: Հայաստանի Հանրապետութիւն էր ստեղծուել — ի՞նչ էր այդ հանրապետութիւնը. ի՞նչ ձեւ էին ստացել հայ ազատագրութեան ռազմավարների տեսչերը: Անկախ Հա-յաստան՝ — Ռոստովը շտապում էր՝ կարօտով եւ անձկանօք...

Քիֆլիսում նրան սպասում էր մի նոր, սարսափելի հարուած: Հազիւ ազատագրուած՝ Վրաստանն ու Հայաստանը պատերազմի էին բռնուել: Հո-սում էր երկու գրկից ու եղբայրական ժողովուրդների արիւնք, այն ժամա-նակ, երբ Քիֆլիսում եւ Երեւանում իշխանութեան գլուխ կանգնած էին ըն-կերվարականները: Հրէշաւոր ոճիր էր տեղի ունեցածը: Ռոստովն իր աչքե-րով տեսնում էր, թէ ինչպէս վրացի ստտիկանները հայերին խուժը-խուժը

աջտօր էին ուղարկուած, թէ ինչպէս փողոցում շուրջկայներ էին կատարուած հայորսութեան համար, թէ ինչպէս հայը Վրաստանի մայրաքաղաքում յայտարարուել էր օրէնքից զուրս, ծագրի ևւ հայածանքի առարկայ: Դա տեսել էր թիւրքական բարբերն ու կարգերը. նոյնը ևւ աւելին — այժմ տեսնում էր թիւֆլիսում, բնկերվարական կառավարութեան նախագահ, իր անձնական բարեկամ ժողովանիայի հրամանով...

Դժուար է տեսլ, թէ ի՞նչ էր կատարուած Ռոստոմի ներքը: Դրա հողին, որ միշտ բաց էր ամենքի առջև, այդ օրերին փակուել էր ամուր: Դա յայտնապէս տառապում էր: Չեմ կարծում, թէ իր ամբողջ փոթորկայտոյզ կեանքում Ռոստոմը այդքան դառն ապրումներ ունեցած լինէր: Պժգանքով դիմում էր իր երկկուսյ բնկերոջ՝ ժողովանիային՝ ինկրելլու համար, որ վերջ տրուի հայկական հայածանքներին: Դիմում էր ամէն կողմ ևւ ամենքին, միայն թէ առաջը առնուի զործուող հրէշաւոր ոճիրին:

Յունուարի սկզբին վերջ գտաւ պատերազմը: Թիւֆլիս էր հասել Հ. Հանրապետութեան Փարիզի պատուիրակութիւնը: Մկուտեցին մի շարք խորհրդակցութիւններ, որոնց մասնակցում էր ևւ Ռոստոմը:

Պոնաւ ու ցուրտ ձմեռ էր: Ռոստոմը ման էր գայլիս առանց վերարկուի, ծակ կօշիկներով: Ըննապարհին մրսել էր, ևւ այժմ տաքութիւն ունէր: Կարծում էր՝ մայրախ է: Ժողովներէց յետոյ, ուշ գիշերով, ոտքով էր վերադառնում տուն՝ ամէն անգամ կտրելով մի քանի կիլոմետր տարածութիւն: Մի գիշեր էլ, ուշ, նոյնպէս ոտքով, վերադարձաւ Ահարոնեանի մօտի ժողովից ու մտաւ անկողին: Ու այլևս ոտքի չէլլաւ:

Բժշկական քննութիւնը պարզեց, որ վարակուած է բժաւոր տիֆով: Քիչ յետոյ տիֆը վերածուեց թոքերի բորբոքման: Դոյն ժամանակ ևւ միևնոյն հիւանդութեամբ պառկած էր Արամը Երեւանում:

Հիւանդութիւնը երկար շտեկեց: 1919 թ. Յունուար 18ի գիշերը Ռոստոմը այլևս չկար: Մեծ սիրտը, որ յոգնել չգիտէր բնաւ, կանգ առաւ ընդմիշտ:

Եւ ի՞նչ անողոք ճակատագիր: Ամբողջ կեանքը Ռոստոմը ապրել էր Հայաստանով, Հայաստանի զազափտրով ևւ մեռաւ անկախ Հայաստանի դրանը, առանց տեսնելու իրականութիւն դարձած երազը...

Եւ ո՞վ գիտէ, գուցէ մի խորհուրդ կար այդ մահուան մէջ. Քրիստափորի աշքերն էլ չտեսան Հայաստանի անկախութիւնը, Սիմոնինն էլ: Չէ՞ որ իսրայէլի առաջնորդներն էլ, որ իրենց ժողովուրդը ազատեցին եզիպտական զերութիւնից, չտեսան Աւետեաց Երկիրը...

«ԻՐՕՇԱԿ», քիւ 1-2, Յունուար-Փետրուար 1920

ՌՈՍՏՈՄԻ ՌԻՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ

1887 թուին Ռոստոմը ուսանող էր Նոր-Ալեքսանդրիայի բարձրագոյն գիւղատնտեսական ճեմարանում, Վարչաւայի մօտ :

Ալեքսանդր Բ. կայսեր սպանութիւնից յետոյ, 1881 թուականից սկըսած Ռուսաստանում տիրում էր ուժեղ ոչակցիք : Ռուս յեղափոխական ամենամեծ կազմակերպութիւնը՝ «Նարոդնայա Վոլեա»-ն սոսկալի հարուածներէ էր ենթարկուել եւ համարեա բոլորովին ջախջախուած էր. մնացել էին հասու կտոր անհասներ :

Նկատելով, որ բարձրագոյն դպրոցներէ ուսանողութիւնն է գլխաւորապէս երեւում յեղափոխական ասպարէզում, կառավարութիւնը հաստատու վճռական կերպով այդ դպրոցները իր խիստ հսկողութեան եւ հակակշռի տակ էր դնում : Որպէջոյի ուսանողները դիւրութեամբ զատուէն հասարակութեան միւս խաւերից, նա մտցրեց համալսարաններում եւ միւս բարձրագոյն դպրոցներում յատուկ համադրեստներ, փայլուն կոճակներով, զեղեցիկ ուսնոցներով, կազմակերպեց շատ ուժեղ տեսչութիւն՝ իր ստորաբաժիններով ամէն մի Փակիւլտէի ու մասնաճիւղի համար եւ ամէն մի դասարանի համար սլէպտել՝ կոչուած հսկիչ շրտես»ով. պետեւը պաշտօն ունէր արձանագրելու դասախօսութեան ներկաների եւ բացակաների անունները եւ թէ ի՞նչ խօսակցութիւններ կամ երևույթներ տեղի կ'ունենային դասախօսութիւններից զուրս, կամ ընդմիջումներին, մանաւանդ երբ դասախօսը կասկածոււմ էր ճշգրիտագիտական կողմանկցութեան մէջ :

1887 թուին Մոսկուայի համալսարանում իր խստութիւններով մեծ հռչակ էր ստացել տեսուչ Բրըզզալովը : Եւ ահա համալսարանի տարեդարձի տօնակատարութեան օրը, խուռն բազմութեան եւ, մանաւանդ, բարձրաստիճան պաշտօնէութեան առջ ռուսանող Մինեաւսկին ապտակեց այդ Բրըզզալովին : Մինեաւսկին աքտորուեց Սիբիր, բայց նրա ապտակը արթնացրեց հասարակութիւնը. Ռուսաստանի համարեա բոլոր համալսարաններում եւ բարձրագոյն դպրոցներում ցոյցեր կատարուեցին, Բրըզզալովը պաշտօնանկ եղաւ եւ փոխարինեց Դորբովը, որ շատ սիրուած էր ուսանողների կողմից, թէեւ կառավարական ուժովը մնաց նոյնը :

1887 թուին Ռոստոմն էլ մասնակցում է այդ ցոյցերին, ձերբակալոււմ, արտաքուսում է Նոր-Ալեքսանդրիայի ճեմարանից եւ աքտորոււմ Կովկաս : Հաջիւ մի տարի անցած, Աբրահամեան անունով, նա յաջող քննութիւն է տալիս Մոսկուայի մօտ գտնուող Պետրովսկայա-Մաղուժովսկայա բարձրագոյն գիւղատնտեսական ճեմարանը եւ ընդունոււմ իրբեւ ուսանող :

1890ի դարձանը Մոսկուայի ուսանողական կենճը նորից է ալեկոծոււմ : Պետրովսկայա ճեմարանում էլ կառավարութիւնը մտցրել էր խիստ օ-

բէնքներ ու հսկողութիւն եւ այժմ ուղում էր հակակշի տակ զնել նաեւ ճեմարանի «Կողմնակա» կողում ռուսանողական հանրակացարանը, ուր ուսանողները կեանքն անցնում էր շատ ազատ եւ ուրախ: Նոր կառուցուած եւ վերջին յարմարութիւններով օժտուած երեք յարկանի տուն էր այդ, 200 սենեակներով, ուր ամսական 7-10 ռուբլիով կարելի էր ունենալ կոկիկ, ճարտու սենեակ, թէպէտ անպաճճյաճ կահաւորուած, բայց երկտրական լուսաւորութեամբ, մշտական տաք ու պաղ ջրով եւ կենտրոնական վառելիքով: Տան մէջ կար բաւականին ընդարձակ ընդունելութեան սրահ դաշնամուրով: Երիտասարդ կեանքը ետում էր այնտեղ: Հանրակացարանում ծնունդ էին առնում յանդուզն ծրարները ու բողոքներ այն ժամանակուայ տիրապետող քաղաքական ուսկցիայի այս կամ այն արտայայտութեան դէմ:

1890 թուի Մարտ ամսին, ճեմարանի տեսչութիւնը որոշեց արգելել հանրակացարանում հաւաքոյթներ եւ երեկոյթներ սարքելը՝ պատրուակ բրունելով, թէ դրանք խանգարում են ուսանողների աշխատանքներին ու զրազուժներին, եւ կարգադրեց նախ եւ առաջ ընդունելութեան սրահից հեռացրենլ դաշնամուրը: Բայց այդ բանը նրան չյաջողուեց. ուսանողները ընդդիմացան, ցոյցեր կազմակերպեցին: Տեսչութիւնը հետախօսով հրաւիրեց ոստիկաններ: Զերբակայուեցին 150-200 ուսանողներ եւ բանտարկուեցին Մոսկուայի «Բուտիրկի» հռչակաւոր բանտում:

Հետեւեալ օրը, Մարտ 6ին, Մոսկուայի Համալսարանում տեղի պիտի ունենային Համակրական ցոյցեր, այդում եւ նրա մօտի փողոցներում: Լաւ յիշում եմ. մենք, բժշկական Փակիւլտէի առաջին լսարանի ուսանողները ընդդիմութեան դասախօսութիւն ունէինք: Դասախօսում էր պրոֆ. Ստոլետովը, մի լաւ եւ շատ պահանջկոտ դասախօս: Ամփիթատրոնի ընդարձակ սրահը լեցուն էր ուսանողներով: Ծիչդ. ժամը 2ին, վերի նստարաններից լրուեց բարձրաձայն հրաւէր. «Ժամանակ է հաւաքոյթի երթալու»: Բոլոր ուսանողները մէկ մարդու պէս սկսեցին դուրս գալ: Պրոֆեսորը ծամածուութիւն արաւ եւ ինքն էլ դուրս գնաց:

Բակում ուրիշ լսարանների եւ Փակիւլտէների բազմաթիւ ուսանողներն արդէն հաւաքուել էին եւ աղմուկ ու ճառախօսութիւններ անում: Մենք շարժուեցինք դէպի փողոցը, որը շրջապատուած էր բազմաթիւ ժանդարմներով, ճիւղեր ու հետեւակ ոստիկաններով, որոնք երկու կողմից սեղմում էին մեր շարքերը: Այսպէս, 1000ից աւելի ուսանողներ առաջնորդուեցին «Մանեթ» կոչուած ձիերի մարդարանի հսկայ սրահը եւ դիշերը փոխադրուեցին «Բուտիրկի» բանտը, ուր տեղաւորուեցին մեծ մեծ սենեակներում: Մենք այդ սենեակները մկրտեցինք ճառիչտորիաներ (լսարան)՝ № 1, № 2 եւայլն: Ծուլտով մեզ Համակրոց հասարակութիւնից ստացանք մեծ քանակութեամբ սպիտակ հաց, կարագ, ժամրոն եւ ուրիշ չոր ուտելիքէններ: Երբ կշտացանք, սկսուեց անվերջ վիճարանութիւններ, կատակներ, երգեցողութիւն: Գիշերը անցակեցինք շատ գոճ, երեւակայելով մեզ մէկ մէկ «հերոս». պտոկեցինք չոր տախտակների վրայ եւ լաւ քնեցինք:

Ընդարձակ կենտրոնական բակի դիմացի կողմը տեղաւորուած էին Պետրովսկայա ճեմարանի ուսանողները: Երկրորդ օրը ցոյցերը Համալսարան-

նում եւ ուրիշ գոյրոցներում կրկնուեցին: Երեկոյեան մեզ մօտ բերին մօտ 600 ուսանողներ, Լըբորդ օրը դարձեալ մօտ 1000-500, յետոյ սկսեցին բերել մէկ-մէկ հօդի: Մենք պատուհաններից դիտում էինք: Հայ ուսանողներից յիշում եմ Տիգր- Յովհաննիսեանին, Միքայէլ Սարգսեանին, Մուրադեանեանին, իսկ «պետրոպոլիտներից» Աւ. Սահակեանին, Մ. Շտիբերեանին:

Մէկ էլ բարձր յարանի իբարտան ուսանողներից մէկը, Հետպային յալանի փաստարան Սոսեանոսիսիին, ցոյց տուեց պատուհանից եւ ասաց. — Նայեցէ՛ք, ահա բերում են «պետրոպոլիտ» Արքահամեանին:

Պատուհանից գուրս նայեցինք եւ տեսանք ամուր կողմուածքով, միջաշասակ, կլոր ու ամպոյն գէմքով, փոքրիկ մօրուքով մի ուսանող, որը հագել էր բուսականին հնացած գոյրոցական համադրեալ:

Ապագայ Ռոստամն էր:

Ինձ անձանօթ էր, բայց ճանաչողները բացառեցին, որ նա կազմակերպիչ մարմնի մօտիկ աշխատակիցներից է: Նրան տեղաօրեցին ատանձին սենեակում:

Անցան մի քանի տարիներ: Ես աւարակ էի ուսումս եւ մի քանի ընկերների հետ գնում էի Էջմիածինը տեսնելու: Աղստաֆա կայարանում պատահեցի Ռոստամին: Իր տակոյով՝ գնում էր հայրենիք, Յոնա դիպր: Երբ ես նրան անուանեցի «Արքահամեան», շատ դարձացու եւ ծիծաղելով հարցրեց, թէ ո՞րտեղից եմ ճանաչում իրեն «Արքահամեան» անունով: Ես պատմեցի մեր «Հանդիպումք» 1890 թուին «Բուսիբի» բանտում:

Շատ վերջը արդէն նա պատմեց ինձ, թէ նոր-Ալեքսանդրիայի ճեմարանից արտօքսուելու պատճառով ստիպուած է Լզել՝ Արքահամեան մականունով գնալ Բաղու, կրկին շննու թիւն տալ ոչալական գոյրոցում^(*), որպէսզի կարողանայ ընդունուել Պետրոպոլիտա գիյդատանական ճեմարանը, եւ Մոսկուայում յայտնի էր իրբու «Արքահամեան»:

Ինչպէս պատմում էին իր դասընկերները՝ ուսանող ժամանակ Ռոստամը լուսկեաց Երիտասարդ էր, բիշ էր խառնում փիճարանու թիւններին, տարուած էր աւելի քաղաքական կեանքով, քան զասախօսու թիւններով եւ գիտութիւնով:

«ԴՐՕՇԱԿ», քիւ 1-2, 1929

(*) Ռոստամը շատ ուժեղ էր մարեմատիկայից եւ քննութիւնները անց է կացրել իսա փայլուն կերպով:

Ռուսում, ընդհանուր և անհատական հիմնական վարժարանի
խումբ մե շատցի անդամներով, Երևանում 1913-1914 թվականին

Նստած ձախէն աջ.—

Հրաշեայ Լոյսպարոնեան
Գառնիկ Լոյսպարոնեան
Տիկին Աղանի Տէտէեան
Ռոստոմ Զօրեան
Տիկին Հայկանոյ՝ Օտապաշեան
Արտաշէս Գաֆազեան

Բ. շարք ձախէն աջ.—

Օր. Արաքսի Մազմանեան
.
Օր. Սիրանոյ՝ Արծնեան
Օր. Նուարդ Դրմբեան
Պրն. Կորիւն
Օր. Աննիկ Չիլինկիրեան
Օր. Մարինէ Աէիսեան

Գ. շարք ձախէն աջ.—

Պրն. Գալուստ
Մարութէ Մառանձեան
Օր. Մանուշ Հայրապետեան

ՌՍԱՆՈՂՈՒԹԵԱՆ ՀՐԶԱՆ, ՄՈՍԿՈՒԱ

Ես Մոսկուայի Պետրոֆսկի գրիգորյան տեսական ճեմարանը մտայ 1887 թուականին: Հայ կեանքն ու մտաւորական դասն այն ժամանակ երկու պատմական խոշոր զկպքերի զորեզ պղկցութեան տակ էին — ուս-թիւրքական պատերազմը և Բուլղարիայի ազատագրութիւնը: Այս զկպքերն առաջ էին բերել մի արամազրութիւն՝ Հայաստանն ևս ազատագրել թիւրքական լուծից: Մտաւորականութեան մի մասը խմբուած էր «Մշակ» լրագրի շուրջը, միւսը հետևող էր ուս յեղափոխական շարժման, որ այն ժամանակ զեկափարում էր «Նարոդնայա Վոլեա» (Ժողովրդական Ազատութիւն) կոչուած ուսական կազմակերպութիւնը:

Հայ ուսանողութիւնն այն ժամանակ րացատպէս կենտրոնացած էր Մոսկուա և Պետրոգրադ:

Մոսկուայում կային երկու կրթական հաստատութիւններ ևս, որ հայ ուսանողներ էին ուսանում — Պետրոֆսկի գրիգորյան տեսական ճեմարանը և Տեխնիքական դպրոցը: Պետրոֆսկի ճեմարանի հայ ուսանողները, որ 15-16 հոգի էին, երկու կարգի էին բաժանում. մէկը՝ գիտութեան հետապնդողներ, որ քաղաքական գործունէութիւնից հեռու էին մնում և միւսը՝ ուս յեղափոխական շարժման յարողներ:

Առաջին կարգին էին պատկանում Ռոստոմ Զօրեան, որ առաջին երկու տարին շատ քիչ էր հետաքրքրում քաղաքական-յեղափոխական կեանքով, և Աւետիք Սահակեան:

Իսկ ուս յեղափոխական շարժմանը ջերմապէս յարած էին Սիմէոն Զաւարեանը, Արշակ Շահնազարեանը (Ռոստոմի աներոջ աղան), Գարբիէլ Դանիէլ-Բէկեանը, մի շատ ընդունակ երիտասարդ, որ վերջը իւլազարուեց, Յարութիւն Փիրալեանը, Ստեփան Շահվերդեանը և ևս, որ աճենից կրտսերն էի նրանց մէջ:

Տեխնիքական դպրոցում միայն մէկ աչքի ընկնող ուսանող կար — Տիգրան Ստեփանեան:

Պետրոգրադի ուսանողութիւնն, ինչպէս ասի, այդ ժամանակներն ըուկըսել էր ուժեղ աշխատչիտն աշխատանք: Մի քանի անգամ նրանք դիմել էին Մոսկուայի ուսանողութեանը, որ մի համապատասխան հրաւիրեն հայ ուսանողներին, մշակելու համար ապագայ գործունէութեան ծրարիւր: Վերջապէս Մոսկուա համաձայնեց և վերը յիշած շորս հոգին Պետրոգրադից եկան Մոսկուա՝ ուսանողական համապատասխան իրրև պատգամաւորներ Պետրոգրադի հայ ուսանողութեան:

Համապատասխան աղի ունեցաւ Մոսկուայում 1889 թուականին: Մեր ճեմարանից մարդ չկար այնտեղ, քանի որ մերոնք հայկական տեսակէտ չու-

նէին եւ ազգային-քաղաքական գործունէութեան մասին չէին մտածում: Համալսարանի ուսանողութիւնն էր, որ մասնակցեց այդ համազումարին, որ պարզուեց, թէ Երկու տարրեր տեսակէտ կոյ ապագայ գործունէութեան մասին.— Պետրոզրազի ուսանողութիւնը կողմնակից էր լեզու եւ անմիջական գործունէութեան — ալիտացիա, համախմբումներ, մարտական խմբերի պատրաստութիւն: (Ռուս կառավարութիւնն այն ժամանակ կարծես թոյլատու ողով էր նայում այս կարգի գործունէութեան): Իսկ Մոսկուայի ուսանողութիւնը կարծում էր, որ թիւրքապատկան Հայաստանը եւ հայոց խնդիրը զեռ բուսակնաշափ լաւ ուսումնասիրուած ու պարզուած չեն, ուստի նախ պէտք է ուսումնասիրել երկիրն ու հարցը եւ ապա գործունէութեան ծրագիր մշակել:

Համազումարը զրական հետեւանք չունեցաւ իր առաջադրած խնդրի նկատմամբ, նա միայն պարզեց հայ ուսանողութեան մէջ տիրապետող մտքերի երկու տարրեր հոսանքները եւ մի քանի մոսկուացիներ յարեցին Պետրոզրազի պաշտպանած տեսակէտին:

Համազումարի զրգման տակ զիւզատնտեսական ճեմարանի հայ ուսանողներս սկսեցինք մտածել հայ ժողովրդի օգտին գործելու մասին: Յատկապէս այդ ուղղութեամբ մտահոգ էինք ես, Ռոստոմն ու Վարդգ. Քաջապետնիին (Յովհ. Քաջապետնու մեծ եղբայրը), որ այն ժամանակ ազատ ունկընդիր էր մեր ճեմարանում:

Ես եւ Ռոստոմը որոշեցինք մեր ճեմարանի հայ ուսանողներից մի յատուկ ժողով գումարել, պարզելու համար մեր դիրքը հայոց հարցի հանդէպ: Միւս ուսանողներն աւելի հասակով էին ու հզօրնակաւոր. Յար. Փիրալեանն արդէն մի անգամ քաջորուել էր Սիրիւր իրրեւ յեղափոխական եւ վերադարձել էր ու նորից մտել ճեմարան իրրեւ ուսանող: Նա արդէն հասուն մարդ էր. տնտեսական բովանդակութեամբ յօղումներ էր տպագրում «Ռուսկայա Մըալ» (Ռուսական Միտք) ամսագրում:

Ժողովը գումարեցինք: Այդտեղ Միմ. Զուարեանն ու Ստ. Շահնազարեանը մեզ կատարելապէս ջախջախեցին իրենց տրամաբանութեամբ: Մեզ աշխատեցին համոզել, որ մեր առաջարկը մի զուտ հայկական, քաղաքական գործունէութեան սկիւն մասին՝ յիմար բան է. որ հայ ժողովրդի բախտն ու բարեկեցութիւնը կապուած է ուսանրի հետ. որ մենք թուով քիչ ենք եւ անջատուել Ռուսաստանի յեղափոխական մեծ շարժումից նշանակում է շեղուել յեղափոխական ճանապարհից եւ կորստեան մատնուել, ոչնչանալ:

Բայց այս ժողովը մի զարմանալի հետեւանք ունեցաւ: Այդ ժամանակ հայ-վրացական յարաբերութիւնները վատ էին: Միմ. Զուարեանը, որ հոգւով հայ մարդ էր, զգում էր, թէ մի բան պէտք է անել յատկապէս հայութեան համար: Նա այդ անելիքը համարեց հայ-վրացական մերձեցումը, որ նրա կարծիքով պէտք է սկսուէր ուսանողների մէջ եւ ապա կիրարկուէր ու տարածուէր Կովկասում:

Համազումարի աղիցցութեան տակ իմ մէջ որոշ տրամադրութիւն արթնացաւ մտածելու եւ գործելու հայութեան համար: Ես կամայ-կամայ մոտեցայ համալսարանի ուսանողներին, որոնց շրջանում թէ՛ հայ լեզու կար,

թէ՛ հայ մտածում : Այդ շրջանում էս սովորեցի հայերէն, ծանօթացայ հայոց պատմութեան հետ, կարգացի հայ հեղինակների գործերը, մի խօսքով կատարելապէս հայացայ հոգով :

1889 թ. ամառը ես դառնալու էի Կովկաս — Թիֆլիս :

Քանի որ էս շատ մտերիմ էի Սիմ. Զաւարեանին՝ նա ինձ մի նամակ տուեց ոմն Քր. Միքայէլեանի հասցէով եւ ասաց .

— Քանի որ դու շատ ես հետաքրքրուում հայ կեանքով, Թիֆլիսում տեսնուիր հետը եւ խօսիր. նա կեանքի մարդ է եւ կարող է քեզ դոհացում տալ :

Հասնելով Թիֆլիս՝ եւ առաջին իսկ օրերը դնացի այդ մարդու մօտ : Սիմ. Զաւարեանը նամակի մէջ գրել էր, որ ես իր ամենամտերիմ ընկերն եմ, եւ Քրիստափորն ինձ հետ կարող է լիովին ազատ խօսել :

Քրիստ. Միքայէլեանը մօտ 30 տարեկան մարդ էր, կարճահասակ, կաղ, դուռնատ՝ կարծես թէ թոքախտաւոր, մեծ-մեծ, խելօք եւ բարի աչքերով : Նա ինձ ընդունեց զարմանալի մտերմութեամբ ու ջերմօղին եւ, քանի որ մեծ գեր էր խաղում Թիֆլիսի յեղափոխական շրջանակներում, ինձ մանրամասն տեղեկութիւններ տուեց Կովկասի Երիտասարդ նարդոլոյցիների մասին, որոնցից մէկն էի նաեւ ես :

Մօտ ամիս ու կէս մնացի Թիֆլիս եւ համարեա ամէն օր տեսնում էի նրա հետ, որի հետեւանքն եղաւ մեր մտերմութիւնը : Զարմանալի ընդունակութիւն ունէր մտերմանալու, սիրուելու. նա կարողանում էր գրաւել, իրենը դարձնել մարդուն :

Մի տասնուհինգ օրից յետոյ եկաւ նաեւ Ռոստոմը : Թիֆլիս էին այդ ժամանակ Տիգր. Ստեփանեանը, որին բանտարկել, արձակել եւ վնասել էին Տէխնիքական դպրոցից եւ աքսորել հայրենիք իրրեւ յեղափոխականի : Այնտեղ էր Օր. Նասալիա Մատինեանը, որ ծանօթ էր Մոսկուայից, ուր սովորում էր մանկարարձութիւն : Այնտեղ էր Իշխ. Յոյս. Արղոթեանը, Աքշ. Թաղիանեանը, որ նոր էր ասարտել անասագիրտական դպրոցը, եւ Նիկոլ Մատինեանը, որ նոր էր վերադարձել Զուիցերլանդից ու թարգման էր ֆրանսական հիւպատոսարանի մէջ :

Նիկ. Մատինեանի տունը մի կենտրոն էր, ուր հաւաքում էր ժամանակի երկեսն Երիտասարդութիւնը եւ ամէն տեսակ հասարակական խնդիրների շարքում խօսում ու վիճում էր նաեւ հայկական քաղաքական խնդիրների մասին : Այդտեղ դալիս էին Տիգր. Ստեփանեան, Երրեմն նաեւ Երուսող Թաղիանոսեանը, որ ազատ ունկնդիր էր Մոսկուայի համալսարանում : Այն ժամանակները շատերը կային, որ միջնակարգ կրթութիւն ասարտած չլինելով կամ ուրիշ պատճառով անկարող իսկական ուսանող գրուելու, դալիս էին Մոսկուա կամ Պետրոգրադ, ապրում էին ուսանողական շրջանում, ծաբաւ ունէին գիտութեան եւ ձգտում՝ ինտելիգենտ դառնալու : Ոմանք մըտնում էին համալսարան իրր ազատ ունկնդիր, ինչպէս Եր. Թաղիանոսեանը :

և Վարդգէս Քաջազնունին, իսկ ոմանք էլ պարզապէս զոհանում էին ուսանողական շրջանակում ապրելով ևւ նրանց հետ շփուելով:

Բայց արդէն հասել էր Մոսկուա վերադառնալու ժամանակը: Այնտեղ այլևս հնար չունեցայ այդ կարգի հարցերով զբաղուելու, որովհետեւ սկսուեց զուտ ուսանողական հոգսերի մի շրջան, որ վերջացաւ 1890 թ. Փետրուարի ուսանողական լայնածաւալ խառնակութիւններով:

Այդ ժամանակները բարձրագոյն զպրոցներում ստորին կարգի աշակերտներ կային — պեդէլլիներ, որոնք իրօք լրտեսներ էին կառավարութեան: Գիւղատնտեսական ճեմարանի ուսանողներս պահանջ զրինք, որ պեդէլլիները հեռացուին ճեմարանից: Պահանջը ներկայացրինք մեր ճեմարանի տեսչին, որ այդ ժամանակ նշանուոր սկնարոյժ Իւնգլինն էր: Նա մերժեց մեր առաջարկը: Այն ժամանակ մենք պահանջեցինք, որ ինքն ևս հեռանայ մեր ճեմարանից, քանի որ մասնագիտութիւնը ոչ մի կապ չունէր գիւղատնտեսութեան հետ: Նա մեր պահանջները հասկանալ չկարողացաւ:

Մենք գումարեցինք մի քանի ժողովներ, ուր ճեմարանի վարչութիւնը մտքեց լրտեսներ ևւ զրա հետեւանքով մեր ընկերներից մի քանիսին բանտարկեցին: Այդ բանտարկութիւններն աւելի զրզուեցին ուսանողներին, և խառնակութիւնն աւելի մեծ ծաւալ ստացաւ: Բանն այնտեղ հասաւ, որ կառավարութիւնը ձերբակալեց ու բանտարկեց ճեմարանի բոլոր ուսանողներին: Ազատ մնացին նրանք, որ ձերբակալութեան ժամանակ պատահաբար քաղաք էին գնացել (Պետրոյսկի գիւղատնտեսական ճեմարանը գտնուում էր Մոսկուայի մօտերքը):

Քաղաքում եղածների մէջ էինք ևս ևւ Թոստոմը: Միւս օրը երբ ևս ու Թոստոմը քաղաքից գնում էինք ճեմարան, որ մասնակցէինք այդ օրը նշանակուած մեծ միտինդին, գարմանքով տեսանք, որ դինուորների ուղեկցութեամբ մեր ընկերներին — 350—400 մարդ, ձերբակալած տանում են քաղաք: Վաղեցինք որ միանանք նրանց, բայց ժանտարմները թոյլ չտուին, ասելով՝ գնացէ՛ք ճեմարան, ևթէ պէտք է, որ ձեզ ևս բանտարկեն՝ կը բանտարկեն:

Քանի որ ամենից անդուստպ ուսանողներից մէկը ևս էի, կասկած չունէի, որ պիտի ինձ ևս բանտարկեն: Երբ հասայ ճեմարան ամբողջ հիմնարկութիւնն աչքիս աւերակ երեւաց, մանաւանդ մեր հանրակացարանը, որ պետական մի շէնք էր:

Մի երկու ժամից յետոյ մէկ-մէկ հաւաքուեցին ձերբակալութեան ժամանակ ճեմարանում չեղածները — մօտ 15—16 հոգի: Ժողով արինք, որի ժամանակ առաջարկ եղաւ՝ ամէն կերպ աշխատելու, որ մեզ ևս բանտարկեն մեր միւս ընկերների հետ: Մեծամասնութիւնը համաձայն չեղաւ այս առաջարկին, բայց եթէ հոգի, որոնց մէջ երկու հայ — ևս ու Թոստոմը — կողմնակից եղանք այդ առաջարկին ևւ կազմեցինք զօթի միութիւնս ևւ որոշեցինք թոյլ չտալ, որ մեղանից մէկն ու մէկին բանտարկեն առանց միւսների: Ամէն մէկս մեզ հետ առած բաւական ծխախոտ, մի-մի Ֆունտ երշիկ ևւ երկուական

Փունտ հաց, պարկերն ուսերիս՝ ման կինք պալիս միասին ևս գիշերները զքնում անտառում :

Նախ դիմեցինք մեր տեսչին ևս առաջարկեցինք՝ յայտնէ, ուր հարկն է, որ մեզ ևս բանտարկեն : Նա մերժեց մեր առաջարկը : Գնացինք ստիկանտան ևս առաջարկեցինք, որ մեզ բանտարկեն : Մեզ պատասխանեցին, թէ երբ Պետրոպրատից հրաման ստանան՝ կը բանտարկեն : Տարօրինակ գրութիւն կը ստեղծուած . մենք, որ ամենից աւելի մեղաւորներէց կինք, չէինք բանտարկուած : «Ի՞նչ կը մտածեն մեր ընկերները», — անցնում էր մեր մտքով :

Համալսարանի ուսանողները գանդալ կին շարժուած ևս լաւ չէին պաշտպանուած գիւղատնտեսական ճեմարանի ուսանողներին : Նրանք դժգոհ էին մեզանից ևս սառւած էին, թէ ճեմարանի ուսանողները շարունակ մեր գլխին փորձանք ևն բերում :

Համալսարանի 4000 ուսանողներից հազիւ 500 հոգի էին բանտարկուած, որոնց մէջ հայեր չկային : Որոշեցինք մտնել Համալսարանի ուսանողութեան մէջ ևս յուզում առաջ բերել : Այս առաջարկը Ռոստոմն աքաւ . ևս հակառակ էի : Եւ քանի որ մեր նպատակը բանտարկութիւն էր, ևս առաջարկեցի յարձակուել ոստիկանատան վրայ ևս գրանոց առիթ սալ մեզ ևս բանտարկելու : Այդպէս էլ արինք . յարձակուեցինք ոստիկանատան վրայ, պատուհանները շարդեցինք : Մեզ ձերբակալեցին, բայց չհետեւաւ օրն ևեւթ արձակեցին, որովհետեւ Պետրոպրատից կարգադրութիւն կը եղած այլևս ուսանող չձերբակալել :

Այդ օրերը մեր ճեմարանի գրան վրայ մի յայտարարութիւն երեւաց, թէ այսինչ ուսանողները պէտք է ներկայանան նահանգապետին, առնեն իրենց վկայականները ևս հետանան Մոսկուայից իրր արձակուածներ : Թղթի վրայ նշանակուած էր 11 հոգու անուն, որոնց թուում իմն ու Ռոստոմինը : Երբ ցանկը կարդացինք՝ մի տեսակ հանդատացանք : Վերջապէս մենք ևս պատիժ կրեցինք ևս կարող էինք համարձակ նայել մեր ընկերների երեսին :

Սակայն մեր «եօթի միութիւնից» հինգը հանդատացաւ . զրանց թումն էի նաեւ ես : Իսկ երկուք — մեր «եօթի միութեան» գլխաւորը, որ մի հրրեայ էր Տերեւտեւ աղջանունով ևս Ռոստոմը չզոհացան զրանով : Ես իրեւ յեղափոխական՝ յողմեցի . իսկ Ռոստոմը կարծես նոր ևսանգի ևկաւ : Առաջին անգամ ինձ համար այստեղ պարզուեց Ռոստոմի բնաւորութեան սուրբ : Ռոստոմն առաջարկեց շարունակել պիտացիան Համալսարանի ուսանողութեան մէջ . նրան ընկերացաւ Տերեւտեւը, իսկ մնացած հինգս զոհացանք մեր ստացած պատժով :

«ՀԱՅԲՆԻՔ» ամսագիր, քիւ 5, 1923

«Հայոց հոսարակական շարժումների պատմութիւնից»

(Մարտին Եաքիբեանի յուշերը),

գրի առաւ Ն. Համգոյց [Ն. Արաբեան]

ՍԱՄՈՎԱՐԻ ԽՈՐՀՐԴԱԿՈՐ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐ

1895 Սեպտեմբերի սկզբի օրերէն մէկն էր: Տրապիզոնի մէջ քէլլալ Ալեքսան իր գոռ ձայնով շուկայի մասերը կը թնդացնէր՝ աւետելով թէ յասէր հասարակութեան, որ առաջին անգամ ըլլալով Ռուսիայէն ժամանած է Թուլա քաղաքի սամովարի գործարաններու ներկայացուցիչ այսինչ այսինչեան, սամովարներու Տոխ մթերքով մը եւ շատ աժան զներով, ուստի ո՛վ որ կը փափաքէր չզրկուիլ պատեհ առիթէն, պէտք է փութար Եէնի խանի թիւ այսինչ սենեակը:

Շատեր փութացին եւ զեղեցիկ սամովարներ գրկած դուրս ելան: Ես ալ կը փափաքէի ունենալ զեղեցիկ սամովար մը, բայց իմ մէջ աւելի բունն էր ցանկութիւնը, վայրկեան մը առաջ, տեսնել սամովարի մեծ վաճառականը, որը բացի սամովարներէն, բերած պիտի ըլլար նաեւ շատ թանկագին եւ հետաքրքիր տեղեկութիւններ կովկասէն եւ պիտի հարթէր շատ մը տարակարծութիւններ, որ մէկ կողմէն ծագած էին Արեւելեան Բիւրոյի եւ Տրապիզոնի կոմիտէին միջեւ, եւ միւս կողմէն մեր մէջ հետեւելիք թաքթիքի շուրջ: Բայց ի՞նչպէս կրնայի հակառակ երթալ մեր իսկ դրած արգելքին: Երանի կու տայի մեր ընկեր Վրէնին, որ իր յարմարութիւններով առաջին օրէն իսկ ելեւմուտ ունէր սամովարի մեծ վաճառականին մօտ, որ ուրիշ մէկը չէր, բայց իթէ մեր մեծ ընկեր Ռոստոմը, որ պարսկական անցագրով եւ սամովարի մթերքով Տրապիզոնի գծով Կարին կը մեկնէր:

Տրապիզոնի կոմիտէի հետ նախապէս թղթակցելով՝ յարմար տեսնուած էր այդ ձևը, կասկածի տեղի չտալու համար: Կոմիտէի որոշումով, ընկեր Վրէն, իբրև յանձնակատար՝ կը պահէր կապը Ռոստոմի հետ, մինչև յարմարութիւն առնէր տեղ մը հաւաքուիլը:

Ընկեր Վրէն ինձ համար ալ զնեց սամովար մը, զոր առանձին զուր-զուրանքով տարի տուն՝ զարմանք պատճառելով մերիններուն:

Սամովարի թէյը յայտնի է, որ ախորժելի է, բայց ինձ կը թուէր, թէ այս սամովարի թէյը առանձին համ պիտի ունենայ: չէ՞ որ Ռոստոմի բերածն էր եւ դաւադրական ապրանք: Ասկէ գատ, իմ պատանեկան հոգու մէջ հպարտութիւն մը յառաջ բերած էր այն հանգամանքը, որ այդ սամովարը սովորական ապրանք չէր, ինչպէս եւ զայն ծախող վաճառականը, եւ ես ծանօթ էի զաղտնիքին, ամբողջ քաղաքին մէջ միայն քանի մը ընկերներով: Ռոշա՞ծ էի սամովարը առաջին անգամ վառել որեւէ նշանակալից օր մը եւ ընկերներու հետ լաւ ժամանց մը ունենալ:

Ռոստոմ իր դերը լաւ տարաւ: Պարզ կեցուածքը, թափարական ազնաս լեզուն եւ, մանաւանդ, դիմագծերը կը փարատէին ամէն կասկած: Բայց աստիկանութիւնը անտարբեր չէր դէպի նա: Չէ՞ որ Տրապիզոն եղած էր ուս-

սահայ գործիչներու յաճախած վայրը: Ռուբէն Խանգաւտեան, Ս. Զաւարեան, Յ. Արզումբեան, Լ. Քաղզոսեան, օր. Փենիա և ուրիշներ հոն բնուած և և կամ անկէ արտաքրուած էին (Յ. Եւստոֆեան աննկատ գործեց և անցաւ Պոլիս): Դեռ նոր արտաքրուած էր յայտնի մանկավարժ և Տրապիզոնի հայ զգարոցներու տեսուչ Յ. Տէր Միրաքեան: Բայց ատոնք ամէնքը և կամ էին իրբև տեսուչ կամ ուսուցիչ և չիտեմ ունեցած տեղական յայտնի հայերու հետ, ուստի սամովարի վաճառականին ղէմ հետապնդումը խիստ չէր, մասնանշ որ ոչ մի յայտնի հայի հետ յարաբերութիւն ունէր և յանձնակաւ տարներու հետ կ'անցընէր իր ժամանակը:

Ռոստոմ, սակայն, կ'աճապարէր. պէտք էր օր առաջ հաւաքուիլ: Մեր առաջ և զգուշութեան մասնազէտ ընկեր Արսէն (Մանուկ Քաղզոսեան) վրձնեց, որ առաջին ժողովը կայացնելու ամենայարմար վայրը... բազմիքն է: Քաղաքին կեդրոնը, մէլոսանի բազմիքը ժամագրութիւն տրուեցաւ կիրակի օրուայ համար:

Ռոշուած ժամին զացի բազմիք: Դերկայ էին Արսէն (Մանուկ Քաղզոսեան), Տաշրացի (Վրէն Գասպարեան, նահատակուած 1915ին), Զաւէն (Յակոբ Գարակէօզեան, 1897ին Պոլսոյ մէջ ձերբակալուելու տուն անձնասպան եղած), Սուրէն (Օննիկ Քուսմանեան) քաշուած էին բազմիքի խումբներէն մէկուն մէջ: Անոնց մօտ թասը ձեռքին նստած էր լսյն ու թուխ ղէմքով, խոշոր ճակատով, տափակ քիթով և արտայայտիչ աչքերով անձնօթ մը. խօսք չկար, որ Ռոստոմն էր ան: Մանօթութիւնը կարճ տևեց. ժողովը սկսաւ խիստ թիմազույի պայմաններու մէջ. թէև բազմիքին մէջ բազմութիւն չկար, բայց զգուշութեան համար, ջուրն ու սպոյնը և թասերու ձայնը կը խառնուէին մեր օրակարգի հարցերուն, սրոնք, սակայն, շատ լուրջ էին:

Կարծիքներու փոխանակութենէ յետոյ տեսնուեցաւ, որ այդ հարցերը, յամենայն ղէպս, բազմիքի մէջ լուծուելիք բաներ չէին, մանաւանդ որ տարակարծութիւններ կային մեր մէջ ալ: Ընկեր Արսէնի գիւտը հանճարեղ էր՝ զգուշութեան տեսակետով, բայց գործի համար անպէտք: Ռոստոմ իր քաղցր բծիծաղով միացաւ ընկերներէն մէկուն առաջարկին՝ անպայման տուն մը հաւաքուիլ և լրջօրէն զրազուիլ: Ընկեր Արսէն, ի վրէժ իր բազմիքի ծըրազրի անյաջողութեան, առաջարկեց իր տունը գումարել ժողովները. բոլորը համաձայնեցան և ա'լ սկսաւ սովորական լողանքը: Ռոստոմին հետ երկար խօսեցայ: Իր պարզ, անպաճոյճ խօսուածքին մէջ զգացի հոգու մեծ ճարտասանը և բարձր մարդը:

Անկէ յետոյ շատ տեղ և բաղձաթիւ գործերու մէջ մենք իրար պատահեցանք, բայց առաջին՝ բազմիքի մէջ ստացած տպաւորութիւնս մնաց ամենէն ուժեղն ու քաղցրը:

Այս տողերը գրած ատենս, 35 տարիներ յետոյ, դեռ իմ առջև կենդանի գոյնբով կը ներկայանայ բազմիքի խառնային մէջ թասը ձեռքին բռնած սամովարի մեծ վաճառական Ռոստոմը, չրջապատուած զաղափարի մը տերիմներով:

ԱՆԵՐԵՒՈՅԹ ՂԵԿԱՎԱՐԸ

1895 թիւն հայութեան համար կը սկսի յուսոյ եւ յուսախարութեան շրջան մը: Մէկ կողմէն՝ բարենորոգմանց ծրագիրներ, Եւրոպական միջամբանութիւններ յօդուա հայ ժողովուրդի, հասարակական կարծիքի հետաքրքրութիւն Հայկական Դատով. միւս կողմէն՝ այդ բոլոր սպառնալիքներու ցնորականութիւնը, շարունակուող հարատահարութիւնները եւ տեղ տեղ կոտորածներ Տաճկաստանի մէջ: Այս երկուներէ շրջանին մէջ հայ ժողովուրդի առջեւ դրուած էր ցարդ Լզամ յեղափոխական գործունէութեանց վերազնահատման հարցը: Ժողովրդական դանդուածները յուսալքման ենթարկուելով՝ բոլոր դժբախտութեանց եւ անյաջողութեանց մեղքը փոխթեցին շնչակեան կուսակցութեան վրայ: Տեղի ու անտեղի քննադատութեանց կ'ենթարկուի մինչ այդ ղեկավարող կուսակցութիւնը, որ շունենալով խոր արմատներ ժողովուրդի մէջ եւ շղիճանալով աջէն ու ձախէն եկած հարուածներուն, կը քայքայուի եւ միայն անուանապէս կը շարունակէ իր գոյութիւնը: Բազմութիւն են այն պատճառները, որոնք 1895 թուականէն յետոյ կործանեցին այդ կուսակցութիւնը: Մեր նիւթէն դուրս է այդ հարցի հետազոտութեամբ բզբաղուիլ, այստեղ պիտի յիշենք միայն, որ ճիշդ այդ թուականէն իր ամբողջ հասակով հրապարակ կը նետուի Երիտասարդ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ իր երկրորդական գիրքէն դուրս դալով տիրաբար կը խլէ հայ ժողովուրդի ղեկավարութիւնը:

Սասնոյ կուիւներէն եւ Էրզրումի ցոյցերէն յետոյ, Երբ ամէն մարդ շուարման ու վհատումի մէջ էր, Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիրներէն Ռոստոմը, թողլով Ժընեւը, ուր կը խմբագրէր 'Ռոշակը, կ'անցնի Էրզրում: Անոր գալով՝ նոր թափ եւ նոր ուղղութիւն կը ստանայ յեղափոխական գործունէութիւնը Էրզրումի եւ Պիթլիսի նահանգներուն մէջ: Անոր աշխատանքին հետեւանքով է, որ այդ նահանգներէն ի սպառ կը վերնայ շնչակեան կուսակցութիւնը եւ կը սկսի Հ. Յ. Դաշնակցութեան միահեծան գործունէութեան շրջանը:

Այդ աներեւոյթ մարդու անշուշտօրէն գործերը դժուար է ճշդել, կարելի է զգալ կամ առաւել զիտնալ, բայց գրեթէ անկարելի է փաստել: Հասարակ ուսուցիչ մըն է ան Էրզրումի մասնաւոր դպրոցի մը մէջ. համեստ է իր ապրուստով ու հագուստով եւ ոչ ոքի ուշադրութիւնը կրնայ գրաւել իր պարզ շարժումներով. շատ քիչ կը խօսի եւ գրեթէ բնաւ չի ճառեր. կը խուսափի ամէն տեղ իր մտքերը արտայայտել. զինքը շրջապատողներէն շատերը յաճախ չեն ալ հաւատար, թէ ան յեղափոխական կրնայ ըլլալ եւ նոյնիսկ Էրբեմն յեղափոխութեան ու ըմբոստութեան դասեր ալ կու տան այդ ամէն բանէ անտեղեակ թշուառ վարժապետին:

Ղարաբեղիկի, 14 Օգոստոս 1906ին

(1) Կարապետ Պարունակեան, (2) Զինուոր, (3) Զօր-
եան Ռոստոմ, (4) Մատինեան Նիկողայ, (5) Օր. Քալանթար-
եան, (6) (7) (8) (9) Մարկոս Մատինեան,
(10) Տիկին Մարիամ Մատինեան-Զատարեան, (11)
(12) Պրն. Մելիքեան, (13) Տիկին Մելիքեան, (14) Տիկին
Սաբենիկ Արղուբեան, (15) Տիկին Մուշեղեան Էլիսա, (16)
Տիկին Կարա-Մուրպա Ռոպա, (17) Օր. Ճաղաբեան Սաբենիկ,

(18) Օր. Եղիապարեան Հեղուշ, (19) Մելիքեան Ի., (20) Տի-
կին Մելիքեան, (21) Օր. Եանտալեան Ալեքսանտրա, (22)
Արղուբեան Յովսէփ, (23) Պրն. Լեւոնիկ, (24) Գրիգոր Միր-
զայեան («Միւնիք»), (25) Արտաշէս Աբեղեան, (26) Ախա-
րոնեան Վարդգէս, (27) Մելիք-Բեդտիարեան Յովսէփ, (28)
Մեծարեան Ա., (29) Տիկին Պարունակեան:

Հ. Յ. Դ. Ցրոյ Արմենացիներու խումբը, Արմեն

Բայց այդ մթութեան մէջ Թագնուոյ մարդը խոսք մը գործիչներ էր բերած իրեն հետ երկիր, որոշ հրահանգներով զանոնք զբուսած էր Հայաստանի դատաւանները և անոնց միջոցով է, որ կը տարածէր իր և իր կուսակցութեան գաղափարները: Ան կարողացեր էր յեզոփոխական գործիչներէն ընտրել այնպիսիները, որոնք ժողովուրդի մօտ բլլալով իրենց հասկացողութեամբ, վարք ու բարքով և միտածանակ մարտած բլլալով Դաշնակցութեան սկզբունքները, ընդունակ էին հասկնելու ժողովուրդին յեզոփոխական գաղափարները: Թոստոմբ կրցած էր գտնել այնպիսի մարդիկ, որոնք պատրաստ էին մոլեռանդօրէն կոտիլ և զոհուիլ իրենց գաղափարներուն համար:

Թագնուած այդ տեսակ գործիչների ետև, Թոստոմ աննկատելի կերպով կը ղեկավարէ անոնց գործունէութիւնը և հիմք կը դնէ գործի մը, որ անշուշտ կերպով կը շարունակուի մինչև մեր օրերը: Անոր՝ դատաւաններ զրկած գործիչներու շարքին մէջ կը գտնուէին Հրայրը (Բասէն), Թաթուրը (Նախ էրզրում, ապա Սասուն), Տուրպախը և Ջալալը (Խնուս և Սասուն), Սերոբը (Ախթալ), Արթուր և Թումասը (Տարօն, Սասուն):

Տեսնենք թէ ի՞նչ գաղափարներ է որ Թոստոմ կը քարոզէ իր այս ժողովրդական գործիչներու միջոցով:

Առաջին, Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծրագիրը պէտք է դարձնել ժողովուրդին համար սրբութիւն մը, որ համազօր բլլայ կրօնական զգացումներուն և նոյնիսկ գերազանցէ զանոնք:

Երկրորդ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան գրօշին տակ պէտք է կազմակերպել բոս կանոնագրի քիչերը միայն, որոնք ո՛չ միայն կը հասկնան ու կը համակրին ծրագրին, այլ նաև պատրաստ կ'ըլլան անձամբ գործադրելու զայն և հարկ եղած պարագային նոյնիսկ զոհարելու իրենց կեանքը:

Երրորդ, Հայկական Դատը Թուրքիոյ մէջ միայն ազգային ու կրօնական դատ չէ, այլև գասակարգային, դատ ճնշումներու ընդդէմ ճնշողներու: Եւ քանի որ Թուրքերու և քիւրտերու մէջն ալ ճնշումներ կան, պէտք է ջանալ անոնց հետ միանալ ընդհանուր ուժերով պայքարելու համար կառավարութեան դէմ, որ բոլոր ճնշող ուժերու՝ ազգային, կրօնական, դասակարգային՝ մարմնացումն է:

Չորրորդ, հայ ժողովուրդը, որպէս հարստահարուած տարր, միայն զէնքով կրնայ փրկուիլ ինչ զանալ և միմիայն անոր զինուած զիմադրութիւնն է, որ կարող է կասեցնել կամ սահմանափակել բռնութիւններն ու կոտորածները:

Հինգերորդ, յեզոփոխական գործիչը, մարտիկը, իր անձնական օրինակով, կարգապահութեամբ, տառապանքով, հերոսութեամբ և նահատակութեամբ պիտի դաստիարակէ ժողովուրդը ու պատրաստէ զայն բմբոստութեան պայքարին համար:

Ասոնք են ահա այն գլխաւոր սկզբունքները, որոնցմով կ'առաջնորդուին զաշնակցական գործիչները երկրէ երկիր:

ՀԵՐՈՍ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆԻ ՄԸ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ

Ա. տպագրութիւն, Գ. հատոր, էջ 125-127

ՌՈՍՏՈՄԻ «ԽԱՐԴԱԽՈՒԹԻՒՆ»Ը

Միութեան այս քայքայումը, իրրբու հետեանք ստեղծուած յօժարակամ ֆեդերասիոնի, պիտի հարկադրէր Միութեան հաւատաւոր պաշտպաններին, — վերացնել ֆեդերասիոնը, միաձուլել՝ բոլոր խմբակները եւ սակզծել մէկ եւ անքաժամ կազմակերպութիւն:

Այս գործը կատարուեց՝ «Յեղափոխականներին» դարձնելով «Յեղափոխական»:

Ինչպէս վկայում են քննաթիւնների աղօտ յուշերը՝ վիրարութեական այս ճարտար գործողութեան վարպետը եղաւ Ռոստոմը:

Կարո՞ղ է լինել: Այս սրբազան «խարդախութիւն»ը յարմարում է անզուգական վարպետի խառնուածքին: Ռոստոմը կարո՞ղ է յղանալ մէ՛կ կուսակցութեան գաղափարը եւ այգա, «ճերի» յապտումով, առաջ քշել «սղակէտ»ը, թէ՛ վերջ նաեւ այդ «կէտ»ը փոշիացնելու եւ «ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՅԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ»ը ստեղծելու համար:

Յիշում ենք... շա՛տ մութ, շա՛տ աղօտ ձեւով, թէ՛ ինչպէս Ռոստոմը, մեր հեռագրորութեանը գոհացում տալու համար, պատմում էր, իր հմայիչ ժպիտը դէմքին, այն «խարդախութեան»ը մասին, որ ինք գործել է մեր վերամկրտութեան եւ վերափոխութեան հարցի մէջ:

— Յովմանը մի օր ինձ ասաւ, — ասարեց իր գրոյցը Ռոստոմը, — քէ ես խարդախ եմ եւ խարդախութիւն եմ արել՝ «ճերի» տեղ «սղակէտ» դնելով. իրաւունք ունէր Յովմանը. բայց պէ՛տք էր այդ խարդախութիւնը. անկորդ «կէտ»ն ալ յետոյ ինքնիրենը գնաց...

Խիզախեցինք զրի առնել այս յուշը, որովհետեւ նա նմանում է մի պատմութեան, որ ունի մեր կնիքը:

Ըստ երեւոյթի՛ն՝ նոյն փուլերից անցած է նաեւ այս վերջինը:

Ռոստոմի անուան կապուած մեր յուշը ամբողջացնելու համար՝ դիմեցինք ընկ. Հ. Օհանջանեանին եւ խնդրեցինք զրի առնել ինչ որ յիշում է մեր կնիքի եւ զինանշանի մասին: Ընկ. Հ. Օհանջանեան իր 1940 Հոկտ. 30 թըւակիր գրութեամբ հետեւեալն էր յայտնում մեզ.

«Մտորու գրած պատմութիւնը ինձ հաղորած է Ռոստոմը (թէ՛ եւ չեմ կարող հաստատապէս պնդել, որ իսկապէս Ռոստոմն է պատմողը, բայց Ռուբինան շատ լաւ կը յիշէ, որ նոյն բանը իրեն պատմել է Ռոստոմը):

«Յատուկ կնիքի եւ զինանշանի անհրաժեշտութիւնը զգացուել է Առաջին Ընդհանուր Ժողովից յետոյ, 1892-93 թուականներին, — իր եղբերական մահից եօթը տարի առաջ վկայում էր ընկ. Համօն, — Ժրեհու գտնուող ընկերների մէջ: Մրանց մէջ է եղել նաեւ Ռոստոմը:

«Դաշնակցութեան գաղափարը եւ գործելակերպը արտայայտելու համար ընդունուել է, որ պէ՛տք է կնիքի մէջ տեղ գտնեն Դաշնակցութեան գրօ-

շակը՝ իբրև նրա գաղափարը արտայայտող, եւ սուր, գրիչ ու բահ՝ իբրև այդ գաղափարին հասնելու միջոցներ :

«Այդ բոլորը — գրօշակ, սուր, գրիչ եւ բահ — իրական առարկաներով դասաւորուելուց յետոյ, Ռոստոմը իր ձեռքի մէջ բռնել է այդ կազմածը, որ եւ լուսանկարուել է : Այդ լուսանկարը օգտագործուել է կնիքը շինելու համար :

«Այսպիսով կարելի է ասել, որ ճիշդ է այն կարծիքը, թէ մեր կնիքի եւ գինանշանի մէջ երեւացող ձեռքը — Ռոստոմի ձեռքն է» :

Ո՛րքան լաւ պիտի լինէր, եթէ հներից ողջ մնացածները այսօր գրի առնէին այս հարցերին կապուած իրենց յուշերը, փոխանակ վաղը այդ յուշերը իրենց հետ գերեզման տանելու :

«ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԻ ՈՒՆՆՅՈՒՆ», 1951, Գաեիքէ, էջ 19-21

ՅՈՒՇԵՐ ՌՈՍՏՈՄԻ ՄԱՍԻՆ

Պուլկարա՜նայ գաղութը, կամ՝ առանձնապէս Հ. Յ. Գաշնակցութեան մարմինները յաճախ առիթը ունեցած են Ռոստոմէէն առաջ ևւ անկէ յետոյ ճանշնալու գաշնակցական գործիչներ, որոնք բոլորն ալ, անշուշտ, ձգած են մտքեր, զեղեցիկ յիշատակներ, ոչ եւ որոզ ու շինիչ տպաւորութիւններ՝ գաշնակցական դանդաւածներու ևւ պուլկարա՜նայ շատաբախտի թեան մէջ, բայց անոնցմէ ո՛չ մէկը չէ թողած այնքան խորունկ Նեաքեր ևւ չէ բացած անջընջելի ահօս մը՝ Նայ երիտասարդութեան մտքին ու սրտին վրայ, որքան Ռոստոմը: Ա՜նա թէ՛ ո՛ր պէտք է փնտուել գործիչին մեծութիւնը:

1899 թուի կէտին Ռոստոմ առաջին անգամ երևեցաւ Ֆիլիպէի մէջ, ուր ևւ Նատատուեցաւ:

Այդ ժամանակամիջոցին Նայ ժողովուրդը կ'ապրէր րէակցիայի շքրջան մը:

Օսմանեան պանքայի ցոյցէն յետոյ առաջ եկած կոտորածը ևւ անոր անմիջական Նեաեանք եղող արտադապթը, իրենց սարսաղեցիկ պատկերներով ևւ մանրամասնութիւններով, Նոկայէս ևւ բարոյապէս րնկճած, խռոված էին Նայ ժողովրդի խոշոր մէկ տակտի յեղափոխական տրամադրութիւնները: Անշուշտ, այս շքրջանը կարելի էր Նամարել անցողակի րնոյթ ունեցող րնական երևույթ մը ժողովրդական դանդաւածներու Նամար: Երբ, սակայն, կ'աւելցնենք առոր վրայ Արիւիտի, Չօպանեանի ևւ արբանեակներու «Մարտ»ի, «Ընդ կեանք»ի ևւ «Անաշխտ»ի միջոցաւ րրած Նակայեղափոխական թունաւոր քարոզներն ու մտքերը, կը պարզուի, որ ժողովուրդը այս ուղղութեամբ զէպի բարոյական սնանկութիւն կ'առաջնորդուէր՝ անոր մէջէն փրցնել նեաելով այն ամէնը, ինչ որ սուրբ, նուիրական ու յեղափոխական էին, վերջապէս, ազգային իտէալներու ևւ բաղձանքներու իրականացման Նամար ամենէն Նգոր ազգակներն ու յենարաններն էին: Եւ որ ամենէն պժպալին է, այս բոլոր Նակայեղափոխական մտքերը, րանաւոր ու գրաւոր կերպով պրոպականտ կ'ըլլային արտասա՜մանի Նայութեան՝ տանկաՆայ անուանի մտաւորականներու կողմէ «յեղափոխական» մակդիրին տակ, ինչ որ շատ աւելի վտանգաւոր էր, որովՆեաե ասելի դիւրութեամբ կրնար խաբուիլ միամիտ ևւ արզէն յուսալքուած ժողովուրդ մը:

Ճիշդ է, «Մրօզակ»ի կողքին «Շարժում» ևւս կը ծաղկէր, խիստ կերպով կը մտքառէր այդ Նիւանդոտ, սպանիչ արշաւանքին, միւնուրտին դէմ, բայց պէտք էր ժողովրդականացնել դայն: ԱնՆարմեա էր կազմակերպել Նոծ բազմութիւններ յեղափոխական գրօշին տակ:

Այսպիսի փոխանցման շքրջանի մը, Ռոստոմի մուտքը Պուլկարեա կարեւոր առաքելութիւն մըն էր:

Պէտք էր բարձրացնել ժողովրդի ընկեռած տրամադրութիւնները, կեր-
թելով նոր սերունդ յեղափոխական եւ ազգային առողջ դաստիարակութեամբ :
Մամուլի միջոցաւ մերկապարանոց ընել հակառակորդի բոլոր ստութիւննե-
րը եւ քունաւոր պրոպագանտը : Ահա Ռոստոմի նշանարանը, որուն խեղապէս
կառչած մնաց է : որը հետապնդեց ու գործադրեց, ինչպէս պիտի գործա-
դրէր ճարտարակաւ մը, թուղթի վրայ պատրաստած իր յատակադիժը շի-
նութեան պահուն :

Այս վեճն նպատակին հասնելու համար, Ռոստոմ գտած էր հետեւեալ
միջոցները . 1. Ռոնեճալ սեփական մամուլ, 2. Բանալ մասնաւոր վարժարան,
3. Զարկ տալ գեղարուեստին, 4. Կազմել դաշնակցական երիտասարդներու
խումբեր, 5. Պուլկարահայութիւնը սիրցնել պուլկար ժողովուրդին եւ կա-
ռավարութեան՝ ամրացնելով անոր դիրքը զանազան տնտեսական ու քաղա-
քական ռոնձգութիւններու դէմ :

1. Մամուլ .— «Շարժում» թերթը արդէն կը հրատարակուէր Վառ-
նայի մէջ, որուն կատարած դերի մասին յիշեցի արդէն : Երբ «Շարժում»
սայթաքեցաւ իր ուղղութենէն եւ նպատակէն, կորսնցնելով գոյութեան ի-
րաւունքը, լոյս տեսաւ «Ռազմիկ»ը Ֆիլիպէի մէջ՝ աւելի մեծ ծաւալով, խմ-
բազարակետութեամբ Ռ. Զարգարեանի : «Ռազմիկ», վարպետ, սիրուած ու
փնտռուած գրչի տակ, յեղափոխական շունչով, մեծ դեր կատարեց իր գո-
յութեան ընթացքին պուլկարահայութեան մէջ, մինչեւ որ Օսմանեան Սահ-
մանադրութիւնը վրայ հասնելով, իր խմբազարական կազմով անցաւ Պոլիս,
ուր ձեռնարկուեցաւ «Ազատամարտ»ի հրատարակութեան :

2. Մասնաւոր վարժարան .— Որպէսզի անկաշկանդ կերպով կարենար
կրթել ժամանակակից զաղափարներով օժտուած սերունդ մը, որ ամէն բա-
նէ առաջ ըլլար առողջ մտածումի ու դաստիարակութեան տէր, զերծ որեւէ
հիւանդոտ, միասակար եւ ազգային տեսակէտով սպանիչ մտայնութիւններէ,
Ռոստոմ որոնեց եւ իր կնոջ՝ տիկին Նդիտարէթի հետ բացաւ մասնաւոր վար-
ժարան մը, ուր սկսան յաճախել նախապէս չորս-հինգ աղջիկներ եւ նոյն-
քան մանչեր, որոնցմէ առաջինները, կարծես, սահմանուած են եզեր կրթը-
ւելու Ռոստոմի շունչին տակ, ծառայելու համար նոյն ուղղութեամբ, միև-
նոյն յարկին մէջ : Այսպէսով հետզհետէ Զորեան վարժարանը ժողովրդակա-
նացաւ եւ ահագին յեղաշրջում առաջ բերաւ Ֆիլիպէի հայ հասարակութեան
մէջ : Հոն պաշտօնավարեցին ուսուցչական կոչման արժանաւոր եւ համապա-
տասխան անձեր՝ Պրոնեան, Մանուէլեան, Մարգարիտ :

3. Զարկ տալ գեղարուեստին .— Ռոստոմ կազմեց երգեցիկ թատե-
րասէր խումբ մը, նպատակ ունենալով մէկ կողմէն գեղարուեստը սիրցնել
հայ հասարակութեան՝ միանգամայն ստեղծելով ընտանեկան բոյնբրու մէջ
համակիրներու մտերիմ մթնոլորտ մը : Տալով թատերական ներկայացում-
ներ հայկական կեանքէ՝ նպատակն էր կենդանի հետաքրքրութիւն ու շար-
ժում ստեղծել Հայ Դատին հանդէպ : Յոյց տալով Հայաստանի դիւղացիին

վիճակը, անվերջ տասուպանքները թիրք անգութ պաշտօնեաներու լուծին ու քերտ պկկերու բռնակալութեան տակ՝ այսպիսով յեղափոխականացնել հայ ժողովուրդը, վարժեցնելով գայն սիրելու Հայաստանը և ընդունակ դարձնելու՝ Հայաստանի ազատագրութեան համար զոհողութիւններ յանձն առնելու։ Թող շղարմանայ ընթերցողը, երբ յայտնեմ, թէ երգեցիկ խումբին ուսուցիչն ալ նախապէս ինքը Ռոստոմն էր։ Մեր Հայրենիքը եղաւ առաջին երգը խումբին։ Հետզհետէ երգեցիկ խումբը եղաւ ստուարաթիւ և ունեցաւ իր պուլկար ուսուցիչը՝ Պոպոյ։

Թատերական ներկայացումներ սարքելու համար որոշ չափով ընդունակ երիտասարդներ ունեցանք. կը պակտէր միայն ազջիկ, որ բեմ էլնելու համարձակութիւն ունենար. իսկ եթէ ասիկա գտնել հնարատր ըլլար, ո՞ր հայ ծնողքը պիտի յօժարէր սսկի ուղիղ Յմ տարի առաջ թոյլ տալու իր ազըզկան երևնալու բեմին վրայ հասարակութեան առջև։ Այս ուղղութեամբ փնտռութիւնն ու տարուած ջանքերը ապարդիւն անցնելով՝ որոշուեցաւ թատերախաղ մը ներկայացնել՝ վերցնելով ազջկան գերը։ Դուրեանի «Սեւ հողեր»ը եղաւ այդ խաղը։ Ռոստոմ, Մանուէլեան, Բարթող և և, քանի մը զիշերներ փորձեցինք տանել ազջկան գերը, բայց կէս համրուն վրայ իսկ տեսանք, որ խաղը կը դառնայ կմախք մը։ Ընդհատեցինք մեր աշխատութիւնները մինչև որ, վերջապէս, կարելի եղաւ գտնել զարգացած, ուսումնասարա ազջիկ մը, որ առաջին անգամ բեմ պիտի էլնէր՝ պատճառ դառնալով, որ իր օրինակը վարակիչ գառնայ։ Այդպէս ալ եղաւ. թատերական ներկայացումները մեծ ոգևորութիւն առաջ բերին Ֆիլիպէի հայ հասարակութեան մէջ, արթնցնելով խոր հետաքրքրութիւն և համակրութիւն ու սէր զէպի Դաշնակցութիւնը։

Ֆիլիպէի տեղուտ գործունէութեան արձագանգեցին միւս հայաշատ քաղաքները։ Եւ ամէնուրեք սկսաւ նոր ու տաք գործունէութիւն մը նոյն ուղղութեամբ։

Եւ այսպէս, Ռոստոմ յաջողեցաւ խաղաղ կերպով թափանցել հայ հասարակութեան ամէն խաւի մէջ և, որ գլխաւորն է, հայ տուներէն ներս մտցնել նոր մտքեր ու գաղափարներ։

4. Դաշնակցական երիտասարդներու խումբեր.— Ռոստոմէն առաջ Ֆիլիպէի մէջ գոյութիւն ունէր «Պետո Պուլիարացի» խումբը, որուն կը մասնակցէին Անտոն Գոշ, Թահմեզեան, Պետո, Նէվրուզ և ուրիշներ։ Կազմուեցաւ «Արամեան» խումբը բոլորովին երիտասարդներէ բաղկացած։ Ռոստոմ կ'անդամակցէր «Արամեան» խումբին, ամէն կիրակի կանոնաւոր կերպով ժողովներ կը զուժարէին, ուր կը կարդացուէին յեղափոխական գրքոյկներ և այլ յարմար գրութիւններ. Ռոստոմ կու տար հարկ եղած լուսարանութիւնները, բացի ասկէ կը սորվեցնէր խումբին քաղաքատնտեսութիւն, որը խոր հետաքրքրութիւն առաջ բերաւ երիտասարդներու մէջ։ Ֆիլիպէն այլևս յեղափոխականացած էր։ Ետևում «Արամեան» խումբը այնքան ստուարաթիւ եղաւ, որ անհրաժեշտ դարձաւ գայն երկուքի վերածել, երկրորդին անունն ալ մկրտելով «Վազգէն»։ Այս խումբերէն դուրս եկան անձնագործ երիտա-

սարգներ, որոնք եւ մեկնեցան Երկիր, ուր կատարեցին կարեւոր դերեր :

5. Պուլկարահայութիւնը սիրցնել պուլկար ժողովուրդին եւ կառավարութեան.— Պուլկարիոյ դիրքը աշխարհագրական տեսակէտով Հայ յեղափոխութեան համար խիստ նպաստաւոր էր. իսկ պուլկար յեղափոխական ժողովուրդը եւ անոր ղեմնկարան կառավարութիւնները բարեացակամ վերաբերում ունէին հայերու հանդէպ : Պուլկար ժողովուրդը իր մորթին միայն զգացած էր թիւրք եւթադանն ու բռնապետութիւնը : Եւ, սակայն, երկու սահմանակից զրացի պետութիւններու բարուք յարաբերութիւններ ունենալու եւ քաղաքական անհրաժեշտութեան տեսակէտով, գոնէ առժամարար, կրնար Հ. Յ. Գաշնակցութեան նպատակներուն եւ ընելիք ձեռնարկներուն արգելիք բլլալ Պուլկարիոյ մէջ : Իսկ տնտեսական տեսակէտով շատ հաւանական էր հակահայ շոսանքի մը ստեղծուիլը, պուլկար ժողովուրդի լայն խաւերուն մէջ, որովհետեւ Պուլկարիա հիւրընկալուած եւ ապաստանած բոլոր հայերն ալ արհեստաւորներ եւ առեւտրականներ էին : Եւ պէտք է ըսել, թէ որոշ աշխատանքներ եղած էին պուլկար արհեստաւորներու կողմէ Վառնայի մէջ, ուր հայութիւնը խոնուած էր շատ անելի՝ հայ փախստականներու առաջին նանդրուանն ըլլալուն շնորհիւ :

Հոս պէտք է ի պատիւ պուլկար ժողովուրդին եւ անոր ներկայացուցիչներուն արձանագրել, թէ Վառնայի բողոքը եւ առնուած որոշումները Երեսփոխանական ժողովին կողմէ խստիւ մերժուեցան :

Նիստին նախագահող Վառնայի երեսփոխան եւ դիմուկրատ կուսակցութեան պարագլուխներէն, երեսփոխանական ժողովի փոխ-նախագահ եւ նախաւոր փաստաբան պ. Նիբոլա Գընէքի հայանպաստ հռոյն յետոյ, ուր ան հայերու ընդունակութիւնները, բարեմասնութիւնները եւ անոնց հալածական նանդամանքը ներկայացնելով՝ այնպիսի մթնոլորտ մը կը ստեղծէ ժողովին մէջ, որ նոյնիսկ հարցապնդում ընող երկու երեսփոխանները իսկոյն ետ կը քաշեն իրենց գրութիւնը եւ ժողովը միաձայնութեամբ կ'որոշէ չզրադիլ անով եւ չընդգրկել Հայահալած քաղաքականութիւն :

Ռոստոմ կը ջանար ամբացնել եւ աղանջովել պուլկարահայութեան դիրքը յայտ պուլկար ժողովուրդին : Ուստի, պէտք էր գտնել, որոնք յենարան մը : Այդ յենարանը եղաւ մակեդոնական ներքին կազմակերպութիւնը : Ռոստոմ եւ Քրիստոսփոր մակեղցին յարաբերութիւններ նոյն այդ կազմակերպութեան հետ եւ շուտով մակեղոնահայ 11 յեղափոխականներէ կազմուած խումբը անցաւ Թիւրքիոյ սահմանը, Խտիրնէի շրջանը : Մնացեալը ծանօթ է : Մակեդոնացի եւ Հայ արիւնը իրար խոնուեցան՝ միեւնոյն թշնամիին դէմ կոուելով եզրայրաբար : Երկու խմբապետներ՝ Մերձանօֆ եւ Պետո Սերէմճեան դէմ դիմաց կախուեցան Խտիրնէի հրապարակը :

Մակեղոնահայ եզրայրակցութիւնը արիւնով նուիրագործուած էր :

Երեսուն տարի առաջ պուլկար պետութեան վարչական եւ զինուորական իշխանութեանց ամենաբարձր պաշտօնէութեան մեծագոյն մասը մակեղոնացիներն էին, ուստի դիւրին է այլեւս երեւակայել, թէ այս դէպքը ի՞նչ անեղ ցնցում առաջ բերաւ եւ ի՞նչ եզրայրական համակրութիւն ստեղծեց

պուլկար ժողովուրդի բոլոր խաւերուն մէջ հայերու հանդէպ :

Եւ ինչե՛ր կատարուեցան ու դարբնուեցան Հ. Յ. Գաշնակցութեան կողմէ Պուլկարիոյ մէջ, միշտ վայելելով օրուան կառավարութեան ուղղակի կամ անուղղակի, իսկ ժողովրդի բացարձակ բարոյական օժանդակութիւնն ու համակրութիւնը :

Այստեղ արժէ յիշել երկու աչքառու զէպէր : Մէկը՝ Քրիստափորի եւ ընկերոջ՝ Եղուարդի թաղման պարագան : Առֆիտայի թիւրք ղեսպանը դիմում կատարեց նախարարութեան ձօռ, որպէսզի անչոր կատարուի Քրիստափորի թաղումը՝ նկատել տալով, թէ ժողովրդական թաղում մը ցոյց մը պիտի ընդունուէր իր կառավարութեան կողմէ՝ ուղղուած թիւրքիոյ դէմ : Քաղաքական կացութիւնը փափուկ էր եւ, սակայն, նախարարութիւնը անզօր էր, նոյնիսկ եթէ ուզէր ալ, դէմ երթալու մակեդոնական կազմակերպութեան եւ պուլկար ժողովրդի ցասումին : Եւ այն եղաւ, որ Քրիստափորի եւ ընկերոջ յուզարկաւորութիւնը դարձաւ չափազանց ժողովրդական : Դազազին կը հետեւէին մինչեւ գերեզման բազմահազար ժողովուրդ եւ 20 ծագկեպասկներ :

Իսկ միւս պարագան, Սուլթանի մահափորձի հեղինակներ թորդոմի եւ Քրիսի թիւրքիոյ յանձնման խնդիրն էր : Նոյն թիւրք ղեսպանը իմանալով, թէ թորդոմ եւ Քրիս Ֆիլիպէ կը զանուիրն, կը դիմէ արտաքին գործոց նախարարին՝ պահանջելով յիշեալներու յանձնումը թիւրք կառավարութեան : Նախարարութիւնը նախօրօք հարկ եղած կարգադրութիւնները ըրած էր, որպէսզի երկու ընկերները փախցնենք անձանօթ վայրեր ժամանակաւոր կերպով : Եւ երբ Ֆիլիպէի նահանգապետը կարգադրած է, որ, կէսօրէն յետոյ, ժամը 2ին, թիւրք հիւպատոսի գիտութեամբ յիշեալներու բնակարանները երթալով «ձերբակալեն» զանոնք, արդէն մէկը Պայլովա, իսկ միւսը ձօռաւոր գիւղ մը ճամբած էինք : Ու երբ ոստիկանապետը ընկերակցութեամբ պաշտօնեաներու նախ ուղղուեցաւ Անտոն Գոշի բնակարանը, ուր կ'այրէջր թորդոմ, պարզուեցաւ, որ այդպիսի դէմք մը գոյութիւն չունէր, ինչպէս նաեւ Քրիսի բնակարանին խուզարկութիւնը նոյն արդիւնքը տուաւ : Եւ արտաքին գործոց նախարարը տեղեկացուց թիւրք ղեսպանին թէ, ճիշդ չէ, որ մահափորձի հեղինակները Պուլկարիա ապաստանած ըլլան : Պուլկար պաշտօնեաները քթիւրնուն տակէն կը ծիծաղէին Ֆիլիպէի թիւրք հիւպատոսին վրայ :

Շատ շանցած սոյն խնդիրը տարածուեցաւ պուլկար երեսփոխանական ժողովին մէջ, ուր բոլոր երեսփոխանները մէկ միտք մէկ հողի վճռապէս ամէն զնով մերժեցին այդպիսի ստոր յանձնում մը գործել՝ հակառակ զբանելով զայն պուլկար սահմանադրութեան հիմնական օրէնքին :

Եւ հոս զանց կ'առնեմ յիշատակելու շա՛տ նման զէպէր ու պարագաներ, աւելորդ անգամ հաստատելու, թէ ի՞նչ բարեբեր ազդեցութիւն եւ հեղինակութիւն առաջ բերած էր մակեդոնահայ կղարյրակցութիւնը : Այսօր եթէ քաղաքական պայմանները այնպէս դասաւորուած են, որ այդ նոյն կղարյրութեան կապերը չեն կրնար իրական եւ շօշափելի ըլլալ, այնուամենայնիւ անոնք հզօր ներգործութիւն ունեցած են, չնորհիւ այն հեռատես քաղաքականութեան, որուն հիմը դրաւ Ռոստոմ :

Ռոստոմ որպէս անհատ շատ բարի էր եւ բառիս ճշմարիտ առումով

սոցիալիստ, ոչ միայն գաղափարներով, այլև: գործնականի մէջ: Իր վերաբերուի պատմութիւնը ծանօթ է «Դրօշակ»ի բնթերցողներուն: Օրինակ մըն ալ ես արձանագրեմ:

Ականատես եղայ, որ օր մը ընկեր մը եկած էր Ռոստոմի մօտ հրաժեշտ առնելու համար: Ընկերը Վառնա կը մեկնէր ամուսնանալու համար: Ռոստոմ, հասկնալէ յետոյ թէ անիկա որքա՞ն դրամ ունի գրպանը, յայտնեց, թէ այդ գումարը անբաւական էր ամուսնանալու եւ վերադառնալու համար, ու առանց սպասելու ընկերոջ տալիք պատասխանին, խնդրեց իր կնոջմէն, որ ոսկի ժամացոյցը եւ շքեման բերէ, ընկերոջ ալ պատուիրելով, թէ զնէ զանոնք ասանդ սեղանու որ Պոյաճեանի քով, ինք շուտով ետ կը ստանայ վերադարձնելով զանձուած գումարը: Ընկերը ընդդիմացաւ եւ հազու կրցաւ համոզել՝ հաշիւ ներկայացնելով, թէ իր դրամը կը բաւէր լիուրի: Ու այսպէս, ետ կեցաւ Ռոստոմ իր առաջարկէն:

Հայ ժողովուրդը, ի մասնաւորի պուլկարահայ գաղութը խորին յարգանքով եւ սկնածանքով պէտք է խոնարհի մեծ հայուն գերեզմանին վրայ, որ գիտցաւ ապրիլ ու մեռիլի միայն հայութեան ւստատագրութեանը եւ քարոսութեանը համար:

«ԴՐՕՇԱԿ», քիւ 1-2, 1929

ՌՈՍՏՈՄԸ ՊՈՒԿԱՐԻՈՅ ՄԷՋ

Մարդիկ կան, որոնց մասին գրելը առաջին նայուածքով շատ հեշտ կ'երևայ: Ի՞նչ աւելի դիւրին քան գրել մէկու մը մասին, որուն կեանքը կուռ եւ օգտակար գործունէութեան շարունակական շղթայ մը եղած է, բայց բաւական է գրելը ձեռք առնել որ սկսիս տատանիլ, թերահաւատ ինքզէ քու դէմ: Ինչպէ՞ս գրել, ինչպէ՞ս տալ զէթ էջ մը մեծ կեանքի մը ամբողջութեանէն:

Ահա թէ ինչո՞ւ գրելը ձեռքս կը դողամ: Ինչպէ՞ս սկսիլ, ինչպէ՞ս տալ զէթ ուրուագիծը Ռոստոմի գործունէութեան մէկ մասին: Ռոստոմը իր ամբողջ կեանքին մէջ այնքան համեստ եղաւ, այնքան հեռու կեցաւ ցուցադրութիւններէ, որ իր մասին գրելու բնական դժուարութեան կը միանայ եւ այն վախը թէ արդեօք լա՞ւ կ'ընեմ իր վրայ խօսելով եւ թէ ան, եթէ մեզի հետ ըլլար տակաւին, չպիտի՞ վշտանար, չպիտի՞ յանդիմանէր որ ես, իր աշակերտուհին, իր վրայ կը գրեմ:

Այդ տատանումը ինձ հետ է նոյնիսկ հիմա, երբ որոշած եմ խօսիլ Ռոստոմի, ըստ երևոյթին, ամենախաղաղ գործունէութեան մասին: Խաղաղ անով, որ մահուան կամ ձեռքարկութեան վտանգը չէր սպառնար իրեն: Խօսքս անոր Պուլկարիոյ մէջ անցուցած տարիներու մասին է:

Անոնք որ ծանօթ են փոքր գաղութներու կեանքին, անոնք, որ գիտեն թէ հոգեբանութիւններու եւ բարեքերու ինչ խառնուրդներ կային, զանազան հայկական անկիւններէ եւ աշխարհի շորս կողմերէ հասկնաւոր գաղութի մը մէջ, մանաւանդ 25-30 տարի առաջ, անոնք պիտի հասկնան թէ ի՞նչ կը նշանակէ գործել այդպիսի միջավայրի մը մէջ: Ծիլիպէն, որ Ռոստոմ ընտրած էր իր գործունէութեան կեդրոնը, ունէր մօտաւորապէս 1000 տուն հայութիւն, մեծ մասամբ տաճկախօս եւ սաստիկ պահպանողական: Ոչ մէկ շարժում: Թաղականի եւ հոգաբարձուի ընտրութիւնները մէկ-մէկ փոքրիկ շարժում մը յառաջ կը բերէին, շարժում մը սակայն, որ միայն վերին խաւերու մէջ տեղի կ'ունենար. խօսքը ազայինն էր: Ահա այսպիսի միջավայրի մէջ էր, որ Ռոստոմ եւ իր տիկինը բացին մասնաւոր դպրոց մը:

Բանալ դպրոց մը, ուր ազաները արդէն իրենցը ունէին, հերոսութեան հասնող յանդգնութիւն մըն էր: Անհաստատիլ ազմուկ մը առաջ բերաւ այդ դպրոցի բացումը: Ազաներու շարժումներն, զարմանքներն այդպիսի յանդգնութեան դէմ՝ յաջորդեցին դայրոյթը եւ սլայքաբը ամէն զէնքերով: Անոնցմէ ուսանք չվարանեցան անգամ տաճիկ հիւպատոսին միջոցաւ պուլկար կառավարութեան դիմելու եւ բողոքելու, որ Ռոստոմի դպրոցին մէջ ուսման կը պատրաստուին թիւրք կառավարութեան դէմ: Այնպէս որ պուլկար կառավարութիւնը ձեռակալ քանի մը խուզարկութիւններ կատարել տուաւ դպրոցին

մէջ: Ձեռական, որովհետեւ կառավարական շրջանակները, որոնց մէջ աչքի կը զարնէին մակեդոնական յայտնի գործիչներ, շատ լաւ գիտէին թէ ի՞նչ կը զպրոցի նպատակը: Աջաները այնքան առաջ գացին, որ պուլկար կառավարութենէն պահանջեցին Ռոստոմի հետացումը Պուլկարիայէն, յուսարով աւեր հետացումով կասեցնել այն շարժումը, որ զպրոցով սկսած էր:

Ի՞նչն էր որ այսքան իրարանցման պատճառ եղած էր: Նախ այն, որ Ռոստոմի եւ իր տիրոջը զպրոցը այնքան համակրութիւն գրասած էր, որ միջին դասակարգը եւ արհեստարները կը համարձակէին իրենց գաւակնները անոր վարժարանը դրկել: Այլ չէին բտեր այսինչ ազան բաւ, այլ՝ Ռոստոմը բաւ: Ռոստոմի խօսքը պատգամի պէս կ'ընդունուէր: Այնպէս որ երկու տարի վերջ ամբողջ Ֆիլիպպի հայութիւնը, ազաները շահուած, Ռոստոմի հետ էին:

Վարժարանին հետ զուգընթաց մինչեւ այն ատեն չլսուած գործունէութիւն մը կը սկսէր: Կը կազմուէին կանանց խմբեր, Կարմիր Թաշ, Շաքէի խումբ, Արիներու խմբեր, թատրոնական եւ երաժշտական խմբեր, երգչախումբ, գիշերային դասախօսութիւններ աշխատարաներու համար: Բոլոր այս խմբերու հասարակական վարժարանն էր: Ֆիլիպպի հայութիւնը քանի մը տարուայ մէջ անձանաչելի կը դառնար:

Ռոստոմ բոլոր խմբերու մէջ էր, անոնց ոգին էր. զպրոցին մէջ աւսուչ էր եւ դասատու, երգչախումբին մէջ իր շունեցած ձայնով կ'երգէր միայն իր ներկայութեամբ քաջալերելու համար. ներկայացումներու կարգադրիչն էր, շատ անգամ յուշարարը, գիշերային դասախօսութիւններու դասախօսը, լսարաններու վարիչ, մարդական խմբերու առաջնորդ: Մարդիկ կը զարմանային թէ ինչ հրաշքով այդ անպարզական մարդը կը հասնէր բոլորին: Այս բոլորէն զատ ան ունէր եւ իր կուսակցական ժողովները: Պուլկարիան այդ ժամանակ յեղափոխական պատասխանատու գործերու կեդրոն էր: Հայմակեդոնական բարեկամութիւնը սկսաւ եւ հասունեցաւ Ռոստոմի օրով ու աւեր շունչին տակ: Պուլկար վարիչները զեռ մինչեւ հիմա ալ չեն մոռցած իրենց «սքանչելի Ռոստոմ»ը:

Գացէք Ֆիլիպպ կամ Պուլկարիոյ ո՛ր քաղաքը որ կ'ուզէք եւ հետաքրքրուեցէք հասարակական բնոյթ կրող որեւէ հաստատութիւնով եւ պիտի տեսնէք, որ նախաձեռնարկը եղած է կա՛մ Ռոստոմի աշակերտներէն մին, կամ լսարանը յաճախողներէն, վերջապէս մէկը, որը այսպէս թէ այնպէս կրած էր այդ մեծ մարդու բարոյական ազդեցութիւնը:

ՌՈՍՏՈՄԻ ԿԵԱՆՔԷՆ

Ռոստոմը ուր որ ըլլար, միայն կազմակերպական գործերով չէր զբաղեր, այլ ամէն բանով, որ հասարակական զարգացման կրնար նպաստել — երգեցիկ, թատերասէր, մարմնամարզական խմբեր, դպրոց, ընթերցարան — եւ ոչ մէկ դժուարութեան առջեւ կանգ չէր առնէր: Օրինակ, Ֆելիպպէի մէջ երգեցիկ խումբ մը կառավարելու յարմար մէկը չկար. պուլկար մը հրաւիրած էր, որը Ռոստոմի հանդէպ ունեցած համակրանքին պատճառով սիրով եւ շատ շնչին վարձատրութեամբ ստանձնած էր երգեցիկ խմբի ուսուցչութիւնը: Բացի երգեցիկ, թատերասէր խմբերէն, իր քննքերով էր, որ կազմուեցաւ. «Վահագն» մարմնամարզական խումբը, պուլկար մարդիկներու խումբերու օրինակով եւ առաջնորդութեամբ: Հետագային այդ խմբի անդամներէն շատերն էին, որ զանազան վայրեր հայերու մէջ մարմնամարզական խումբեր կազմեցին:

«Վահագն» մարմնամարզական խմբի առաջին բացման հանդէսին մեր երգեցիկ խումբն ալ պիտի մասնակցէր քանի մը երգերով, բայց, մանաւանդ, նորութիւն մը պիտի ըլլար միջնազային քայլերգը (Խնտերնասիոնայը): Ռոստոմը ժընեւէն բերել տուած էր նոթաները եւ բառերն ալ հայերէնի թարգմանելով երգին յարմարացուցած:

Այդ գիշեր առաջին անգամ ըլլալով հայ հասարակութիւնը ունկնդրեց այդ քայլերգին, որը շատ յաջող անցաւ: Խիստ լաւ տպաւորութիւն թողուց հասարակութեան վրայ եւ քանի մը անգամ կրկնուեցաւ:

Բայց հանդէսին հետեւեալ օրը Ռոստոմը հրաւիրուած էր ոստիկանատուն, ուր իրեն ազդարարուած էր, որ այդ քայլերգը Պուլկարիոյ մէջ արգիլուած է եւ որեւէ հանդէսի պէտք չէ որ երգուի: Հանդէսներու մէջ այլ եւս չկրկնուեցաւ, բայց դպրոցական աշակերտներու եւ երգեցիկ խմբի անդամներուն միջոցաւ այնքան տարածուեցաւ, որ շատ ընտանիքներու մէջ սիրով եւ ոգևորութեամբ կ'երգէին երկար ժամանակ:

Ռոստոմի միջոցաւ միջնազային քայլերգը աւելի շատ եւ անարգել տարածուեցաւ. կըրդումի մէջ, Օսմ. Սահմանադրութենէն յետոյ, ուր Ռոստոմը երկեսն վարժարաններու ընդհանուր տեսուչ էր: Ի՞նչպէս շուտ կրցած էր ան համախմբել իր շուրջը երիտասարդութիւնը. ի՞նչպէս ամէն մէկուն հետ վարուելու եւ ամէն մէկը գործի լծելու զազտնիքը գիտէր. իրեն համար անկարելորդ ոյժ չկար: Ինչպէս Ակնունին Քրիստափորի վրայ դամբանական խօսած ատեն ըսաւ՝ «Նա մարդ էր շինում...», նոյնը կարելի է ըսել եւ Ռոստոմի մասին. ան ալ «մարդ էր շինում»:

Շատերը կը զարմանային, թէ ի՞նչպէս այսինչ ուսուցիչը, որ ժամ մը աւելի դասի համար ուսումնական խորհրդի հետ ժամերով կը սակարկէր,

Հիմա 2-3 ժամ կը ստանձնէ առանց դրամի խօսք ընելու : Կամ ուրիշ քանի մը ուսուցիչներ և ուսուցչուհիներ, որոնք կարծես մենաշնորհ ըրած են եղեր բնաւ. մանկավարժական ժողովներու շաճախել, սկսած էին շատ կարգապահութեամբ ամէն ժողովին ներկայ լինել անտրտունջ, ի զարմանս իրենց նախկին պաշտօնակիցներուն :

Ի՞նչ կրնային առարկել. պարտաճանաչութեան կենդանի օրինակը կար : Այն տարին Ռոստոմը ծրարած էր Մայիս Նք տօնել և Լրկու ամիս առջ սկսաւ Լեզգեր պատրաստել տալ, զարձեայ իր սիրելի Միջազգայինը առաջին հերթին :

Ազակերտական մեծ զրօսանք մը կազմակերպուած էր. ծնողներն ալ հրաւիրուած էին մասնակցելու : Մեծ զաշտահանդէս մը պիտի ըլլար և, բարերախտարար, Էզանտին ալ նպաստաւոր էր : Այն օրը շատ երգեր երգուեցան, բայց ամենէն աւելի Միջազգայինն էր, որ կրկնուեցաւ : Ժողովուրդէն շատեր ալ արդէն սորված էին և կը մասնակցէին Լեզգիկ խումբերուն :

Այնպիսի ոգևորութիւն կը տիրէր ամէն ասպարէզի վրայ և այնպիսի եռանդոտ գործունէութիւն սկսուած էր, որ Ռոստոմը, հակառակ իր շատ յոգնելուն, Լեռնմը կը կրկնէր. «Շատ չէ, տասը տարի եթէ թիւրքերը մեզ այսպէս ազատ թողնեն, այս ժողովուրդը հրաշքներ կը գործէ : Տեսնու՞մ էք այսքան քիչ ժամանակուան մէջ ինչքան յառաջդիմութիւն»...

Շատ տարիներ վերջը, երբ բուշէի կեանքն անուարութիւնը եկաւ. հաստատուել Նրեւան և Լեռն առաջին անգամ Ինտերնասիոնալը լսեցի, սաստիկ յուզուած՝ չէի կրնար արցունքներս զսպել հակառակ բոլոր ճիգերուս : Աչի ուզեր, որ մարդիկ նկատէին և սխալ մեկնութիւններ տային : Այդ վայրկեանին ամէն բանէ աւելի միայն Ռոստոմի կորուստն էր, որ անգամ մը ևս զառնօրէն կ'ողբայի ու կը մտածէի.

— Կեանքի ի՞նչ դառն հեզնանք. ան, որ այս երգը, գաղափարներն ալ միասին, սիրով և օրինակով կը տարածէր, այլեւս չկայ. իր գաղափարակից ընկերները հալածական...

Ամենափոք գաղափարն ալ ինչքա՞ն կ'այլանդակուի, երբ ստոր քաղաքականութիւնը խառնուի անոր :

«ԿՐՕՏԱԿ», քիւ 10, 1928

ԲԵԿՈՐ ՄԸ ՌՈՍՏՈՄԻ ԿԵԱՆՔԷՆ

Երեւանի մէջ, համեմատաբար երկրորդական փողոց մը մկրտած էին Ռոստոմի անունով: Զինքը շատ մօտէն ճանչցողի մը համար ասիկա շատ քիչ գնահատում էր, բայց պոլշեիկեան կառավարութիւնը այդ ալ շատ տեսաւ իրեն:

Երբ առաջին անգամ նկատեցի նախկին Քարխանեան փողոցի փոխուիւլ Ռոստոմի անունով, իր բնաւորութեանը եւ հոգիին չափազանց յատկանշական եզոզ հետեւեալ գեղեցիկ արարքը յիշեցի եւ ակամայ համեմատութիւններու շարք մը սկսաւ մտքիս մէջ...

Ռոստոմը եւ տիկինը 1901ին Պուլկարիա էին եւ միասին հայ մասնաւոր վարժարան մը բացած էին: Մենք ալ՝ չորս օրինորդներ, նոյն դպրոցին մէջ աշակերտուհի եւ միեւնոյն ժամանակ վարժուհի էինք: Հետզհետէ աւելի մտերիմ յարաբերութիւն կը ստեղծուէր մեր եւ անոնց մէջ, եւ փոքրիկներու արձակուրդէն վերջ, երեկոյեան մեր դասերը մտերմական ու հետաքրքրական խօսակցութիւններով կը վերջանային:

Ուսումնարանը թէ՛ս լաւ ընդունելութիւն գտած էր Ֆիլիպէի հասարակութեան, բայց նիւթապէս ապահով վիճակի մէջ չէր. կկամուտը ծախսը չէր գոցեր եւ զիտէինք, որ Ռոստոմը եւ տիկինը շատ զոհողութիւններ կ'ընէին ու ստիպուած էին շատ համեստ կեանքով ապրիլ:

Զմեռուան սկիզբն էր, եւ Ռոստոմը վերաբերու շունէր. նախորդ տարուանը բնաւ ներկայանալի չէր: Տիկնոջ թախանձանքով շատ դժուարութեամբ Ռոստոմը համաձայնած եւ իրեն համար նոր վերաբերու մը գնած էր: Մենք շատ ուրախացանք եւ նոյնիսկ շնորհաւորեցինք. կ'ուզէինք, որ մեր սիրելի ուսուցիչը եւ մեր վարժարանին ներկայացուցիչը լաւ հպուած երևար:

Ճիշդ այն ժամանակ էր, որ պատահած էր Մուսթաֆա-իսաչայի տըխուր դէպքը Պուլկար-Մակեդոնական կոմիտէի զործակցութեամբ եւ այդ դէպքին առթիւ Պետրոս Սերէմճեան եւ իր մի քանի ընկերները էտիրնէի մէջ բանտարկուած էին:

Ռոստոմը իր նոր վերաբերուն հազնէլէն հազիւ երկու շաբաթ անցած՝ նկատեցինք, որ ան նորէն սկսաւ իր հին վերաբերուն հազնիլ: Մենք միամըտութեամբ լաւ պահպանելուն վերադրեցինք: Քանի մը օր վերջը, երեկոյեան, մեր սովորական դասը վերջանալէն ետքը, տիկինը մեզ դիմեց՝ «Այլըրկերք, դուք հարցրել էք ձեռն պ. Ռոստոմին, թէ ինչու իր նոր վերաբերուն չի հազնում»: Մեր չորսին նայուածքներն ալ հարցական ուղղուեցան դէպի իրեն: Ռոստոմը ժպտեցաւ իրեն յատուկ արտայայտութեամբ՝ միեւնոյն ժամանակ, կարծես, մեր մտածումներու խորը գննող նայուածք մ'ուղղելով մեր դէմքին, իսկ տիկինը կը շարունակէր. «Նա իր նոր վերաբերուն ուղարկել է

բանտի իր ընկերոջ՝ Պետրոս Սերկմանին»...

Մենք շուարեցանք ու թէև այն ժամանակ յետպատերազմեան այս անբարոյացուցիչ նիւթապաշտութեամբ չէին տողորուած մեր հողիները եւ բնդունակ էինք զազափարական զոհոյութիւններու, բայց եւ այնպէս չկրցանք ըմբռնել այդ արարքին մեծութիւնը: Եւ մէկը մեր մէջէն հաղիւ լսելի մըրմընջաց. «Հինն ալ կրնայիք զրկել»: Ռոստոմը միայն ժպտեցաւ իր բարի եւ ամէն բան ներող ժպտով...

Քսան տարիներ անցած էին: Ռոստոմը մեղմէ հեռացած էր բացառիկ լաւ եւ զազափարական մէկու յիշատակը թողլով: Մենք ցիր ու ցան՝ շատ բաներ մոռցած էինք անցեալէն: Բայց ամէն անգամ, երբ Ռոստոմի փողոցէն կ'անցնէի, կը յիշէի զինքը: Մանաւանդ ամէն անգամ, երբ ցրտահար ու սովահար անկիւնը կ'ընկուած կ'ընջ կամ երեսայի մը քովէն նոր վարիչներու անցնիլը կը տեսնէի իրենց մուշտակներով կամ տաք վերարկուներով, առանց նայուածք մը իսկ ուղիւ այլ դժբախտ արարածներուն, կը խորհրդածէի.

— Քարոզել եւ քարոզածը զործադրել, որքա՞ն հեռու են իրարմէ, որքա՞ն քիչերը միայն ընդունակ են ատոր...

«ԴՐՕՇԱԿ», քիւ 8-10, 1928

Այդ երեկոյ իսկ Հայկի առաջնորդութեամբ դացի Ռոստոմը տեսնելու : Դժուար թէ կարողանամ ճշգրտօրէն պատկերել իմ առաջին տպաւորութիւնս այդ սքանչելի մարդու մասին : Տարիներու երկար շարք մը եկաւ անցաւ եւ սակայն ամբողջ քսան տարուայ ընթացքին չեղաւ եզակի դէպք մը, որ գէթ ժամանակաւոր կերպով զիս ստիպէր վերագնահատուիմ ենթացիկելու իմ առաջին անգամին իսկ կազմածս անսահման հիացման տպաւորութիւնը : Ընդհակառակը, տարիներու ընթացքին ուելի նարատարութիւն ունեցայ խորացէս գնահատելու եւ սիրելու այդ եզակի մարդը, որուն անսահման բարութիւնը, պարզունակ հոգին, երիտասարդները քաջալերելու անճիգ կերպը մեր կուսակցութեան մէջ բացատրիկ դիրք մը ստեղծեք էին իրեն :

Ձեռ գրտեր, թէ ինչի՞ մէջ էր իր ուժը : Եւ սակայն չէիր կրնար չխուսափել այդ ուժին առջեւ : Լիտըր մ'էր, առանց գիտնալու կամ զգացնելու, բարոյական խոշոր արժէք մը, որու զոհունակ ժպիտը միայն, բաւական էր ծայրայեղ զոհողութեան ընդունակ դարձնելու ոեւէ երիտասարդ :

Ձեռ գրտեր ինչո՞ւ, ես միշտ Ռոստոմը խոտերու մէջ թաղուած գարնան մանուշակի եմ նմանցուցեր. հազիւ թէ կ'երեւի եւ սակայն բուրմունքը կը զգաս, անո՞վ կը զինովնաս :

Ինծի կը թուի, թէ Ռոստոմին հանդիպելով ես Քրիստափորի շարունակութեանը կը հանդիպիմ, այնքան անոնք նման էին իբրք որոշ զծերով :

Սիմոնի նամակը յանձնեցի իրեն, որով կը յայտնէր թէ իր աշակերտներէն եմ եղած Տրապիզոն, Ամերիկայի ընկերներէն, որ երկիր եմ անցնելու :

Վերէն վար զիս շափշփելով թեթեւ, բարի ժպիտ մը ուրուագծուեցաւ դէմքին : Յանձնարարեց Հայկին որ ինձ ուշադրութիւն դարձնէ, քանի որ թէ՛ սեղական լեզուին եւ թէ՛ քաղաքին բոլորովին անմանօթ մ'էի :

Բաժնուեցանք իբրամէ՛՝ յաջորդ օրը տեսնուելու խոստումով :

Քանի մը օրեր անցան : Ես սկսնակի իմ անհամբերութեամբ կ'ուզէի, որ օր առաջ դրութիւնս որոշուէր, ու... երկիր անցնէի : Ինծի կը թուէր թէ երկիր անցնելու միտքը բաւական է. դեռ չէի գիտեր, թէ ահադին դժուարութիւններ կային առջեւս : Խամ էի : Մինչեւ որ ես ալ իմ կարգիս հինցայ, շատ փորձանքներ անցան զլիտովս :

Չորրորդ կամ հինգերորդ օրն էր, եւ ահա նոր պատմութիւն մը : Ռոստոմը իր հանդարտ կերպովը առաջարկեց, որ «Փոքրիկի» մէջ մտնեմ, որպէս Հարուստներուն ներկայացող գործակալը կուսակցութեան : Եւ երկարօրէն բացատրեց ինծի Փոքրիկի էութիւնն ու կատարած եւ կատարելիք աշխատանքը :

Յեղիբիս պատկեւում բան չէր, բայց դէ՛հ ինչ օրուան յեղափոխական էի, որ մերժէի... միտյն ըտի, որ ոչ լիզուն զիտեմ, ոչ ալ քաղաքը կը ճանչնամ, իսկ այդ երկու յատկութիւնները անհրաժեշտ են գործի յաջողութեան համար:

Պոտիկ քաղաքականութիւն մըն էր բրածս ու Ռոստոմը հասկնալով վարպետութիւնս, սկսաւ ծիծաղիլ: Զգաց, որ խելքս միտքս երկիր երթալու վրայ էր, մնամ ալ, խեբ մը չպիտի բերեմ:

Բարեբախտութիւն էր, որ այդ ժամանակ Սալմաստի ներկայացուցիչ Սամսոնը, երկար տարիներ այդ շրջանը մնալէն բեզարած, դիմած էր Բիւրոյին, յայտնելով, թէ կ'ուզէ զէթ ժամանակաւոր կերպով հեռանալ. կը խնդրէր, որ իր տեղը ուրիշ մէկը զրկուի:

Ռոստոմը ըսաւ ինձ, որ երթամ ուզիդ Թաւրիզ ու ոնկէ Սալմաստ, ուր թէ՛ գործերուն կը ծանօթանամ, ու թէ լաւ պատեհութիւն մը լինելու պարագային կ'անցնիմ երկիր: Քանի մը անգամ կրկնեց, թէ 6-7 ամիս սահմանի վրայ աշխատիլը վերջէն երկրին մէջ գործելու համար շատ օգտակար կը լինի:

Այն ժամանակ դեռ լաւ չէի հասկնար Ռոստոմի հեզմական նուրբ ժըպիտը: Շատ տկար թոքերով, նիհար, ազգկայ քնքշութեամբ, էլեբ էի երկիր երթալու, կարծես այդ հարսնիք երթալ լինէր:

«ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ», էջ 86-87

ՊԱՅԳԱՐԸ՝ ԵՎԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐՈՒ ԳՐԱԽԱՆ ՊԵՄ

Տենդի, յուզումի այդ օրերուն՝ հոն էր, Արարատեան Երկրին մէջ՝ «Երանակցութեան» շին, անխոնջ առաջամարտիկը, գետնայարկերու, մութ, խորհրդաւոր դարաններու հոյակապ դասադիրը — Ռոստոմ:

Շատադճատապ կազմակերպուեցաւ, մերիններու նախաձեռնութեամբ, միջկուտակցական յատուկ մարմին, որ պիտի հանդիսանար պրոպագանդի ու շարժման բերան: Անուանեցին այդ մարմինը «Հայկական Ինֆլուպաշտպանութեան Կեդրոնական Կոմիտէ»: Անոր մէջ մտան այլ եւ այլ տարրեր՝ վարելու համար գործ մը, որ համապային բնոյթ ունէր: Մտան նաեւ սոց. գեթոկրատ հայադի բնկերպարականները:

Ահա թէ ինչ կ'ընէր այդ յատուկ մարմինը իր հրատարակած թուոցիկներէն մէկուն մէջ, շարժման տաք վայրկեաններուն.

«Ռուս կառավարութեան դիմակը պատռուած է: Բոլոր հայ տարրերը հասկացել են նրա խարդախ նպատակները — ոչնչացնել հայ ժողովուրդի ինքնուրոյնութիւնը, ոչ մի միջոց չիմայել՝ ձուլելու նրան: Եւ հայ ժողովուրդը ընդունեց ուրախութեամբ անհաստար կոխը, որ լիրք կառավարութիւնը յայտարարել է հայութեանը... Թշնամին ուժեղ է... ունի զօրք ու թնդանթններ, իսկ մենք դբանից եւ ոչ մէկը: Մեր միակ զինքը արդարութիւնն է... մէկը այն բարձր ուժերից, որ կարողացել է... մեծամեծ պետութիւններ ջախջախել...»

Ի՞նչ կ'ընէր էջմիածինը: Աւելորդ է բուել, որ մեր վեղարարներու մտքովն անգամ չէր անցնէր ցարի կամքին դէմ ըմբոստանայու գաղափարը: Շատեր անաջին իսկ վայրկեաններէն ցոյց տուին զիջելու տրամադրութիւն: Յարը յայտարարած էր, որ Եկեղեցու սպասարները կանոնադրապէս պիտի ստանան իրենց ոռճիկները. այլեւս ի՞նչ էր պէտք հայ կղերին... Ամենէն ըմբոստ եւ սրտցաւ վեղարարներն անգամ — եւ նոյն ինքը Հայոց Կաթողիկոսը — չէին համարձակեր իրենց խորունկ վրդովմունքը արտայայտել — այնքան զարհուրելի կը թուէր անոնց՝ ցարիզմի վրիժառու բունցըր... Հայը կ'ըմբոստանար սուլթանին դէմ, գիտնալով, որ իր ու այդ սուլթանին միջեւ կայ Եւրոպան, կայ միջազգային դաշնադրի «Հովանին» ու Երախիքը: Բայց այստեղ, Ռուսաստանի մէջ, ցարը գերադոյն իրաւարար էր եւ ոչ ոք կարող էր միջամուխ լինել անոր ներքին գործերուն...:

Չարժանալի չէր այն սահմուկումն ու խորտակուած արամադրութիւնը, որ կը տիրէր էջմիածնուս: Վտանգ մը կար այդ կողմը... Հողերու իշխանութեան զիջումը մենապէս պիտի քաջալերէր թշնամին եւ պիտի վճատեցնէր ժողովուրդը: Հարկ էր փութալ ազդելու նախ հողերու դատակարարի վրայ: Եւ ահա օր մը դաշնակցական պատգամաւորը յանուն Հայկական Վերջ

նապաշտպանութեան Կոմիտէի», զազտնի, խորհրդաւոր այց մը տուաւ էջմիածին, քանի մը կտրուիլ բացատրութիւններ ու յորդորներ ըրաւ, մասնաւորապէս թուլածոթ, ստրկամիտ ճանչցուած վեզարաւորներուն եւ հեռացաւ :

Նոյնինքը Ռոստոմն էր : Այցի գլխաւոր նպատակն էր՝ համոզել հայոց Կաթողիկոսին, որ հրատարակէ իր հանդիսաւոր մերժման կոնդակը, ի պատասխան ցարի ուկաղին : Մեր ընկերը կը խոստանար Դաշնակցութեան կողմէ ամէն աջակցութիւն : Կոնդակը հրատարակուեցաւ : Եւ անմիջապէս յետոյ ըստ տեսաւ նորակազմ Ինքնապաշտպանութեան Մարմնի առաջին «Ազգ»ը, որու միակ օրինակը դաւեր է նոյն Ռոստոմը ուրիշ վաւերագրերու հետ, 1917ին, Պետերբուրգի ցարական կառավարութեան Դիւանին մէջ :

ՀՀ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ», Ա. հտք., էջ 336-337 :

ԻՄ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ ՌՈՍՏՈՄԻ ՀԵՏ

Ռոստոմին առաջին անգամ Հանդիպեցի 1903ի գարնանը՝ առանց իմանալու, որ նա Ռոստոմն է եւ առանց զաղափար ունենալու այն դերի մասին, որ նա կատարել էր եւ կատարում էր Դաշնակցութեան մէջ: Սակայն, այդ առաջին Հանդիպումն իսկ անջնջելի հետք թողեց ինձ վրայ:

1901ի վերջերից սկսած կոսակցական կեանքը եռուզեռի մէջ էր Այդեաստանում (Գանձակ): Կարձէք վերահաս փոթորիկների կանխազգացութեամբ՝ հայ ժողովուրդը խուռներամ դիմում էր դէպի Դաշնակցութեան շարքերը թէ՛ ջաղաքում եւ թէ՛ զիւղերում: 1903ի սկզբին ես էլ մտայ Դաշնակցութեան մէջ: Եւ որովհետեւ ազատ ժամանակ ունէի — սպասում էի աշնանը համալսարան զնալու համար — աչքի ընկնող մասնակցութիւն ունեցայ խմբերի կազմակերպութեան գործում եւ մինչեւ իսկ ընտրուեցի Այդեաստանի Կոմիտէի անդամ:

Գարնան սկզբներին կոմիտէն պէտք է մարդ ուզարկէր Թիֆլիս՝ Բիւրոյին դրամ տանելու եւ կազմակերպական գործերի մասին զեկուցում տալու համար: Եւ որովհետեւ, ինչպէս ասացի, ազատ ընկերը ես էի, այս պաշտօնը յանձնեցին ինձ՝ խաթու պատուիրելով, որ դրամը առանց Բիւրոյի ստացականին ոչ ոքի չյանձնեմ:

Լաւ յիշում եմ, մի շարաթ օր էր, երբ ես ներկայացայ կոմիտէի նաժակով քժ. Տէր-Դաւիթեանին, որի միջոցով յարարերութիւն էինք պահում Բիւրոյի հետ — եւ բացատրեցի Թիֆլիս զալուս նպատակը: Նա մի տոմսակով ճամբեց ինձ Կովկասեան Գիւղատնտեսական Միութեան գրասենեակներից մէկը, ուր ինձ ընդունեց վերին աստիճանի բարեհամբոյր զէմբով, թիկնեղ եւ բարձրահասակ — չզիտեմ ինչու նա ինձ բարձրահասակ երեւաց — մի անձնաւորութիւն:

Կարդալով ընկ. Տէր-Դաւիթեանի տոմսը եւ Այդեաստանի կոմիտէի նաժակը՝ անձանօթ անձնաւորութիւնը նախ ուշադրութեամբ լսեց իմ զեկուցումը եւ ապա սկսեց ինձ հարց ու փորձ անել մեր կազմակերպական գործերի մասին այնպիսի մտերմութեամբ եւ հետաքրքրութեամբ, ինչպէս որ կ'անէր մի ծնող՝ հեռու օտարութեան մէջ գտնուող իր զաւակների մասին: Երբ բոլոր հարցերը սպասուեցին, ես նրա առաջ զրի բերածս դրամը:

— Հազար բուրլի՞ է:

— Այո՛:

Զրուցակիցս, որ առաջին անգամն էր ինձ տեսնում եւ անունս իսկ չըզիտէր, առանց համբելու դրամը ծոցի զրպանը դրաւ: Նրա այս վարմունքի մէջ այնքան վստահութիւն կար իմ հանդէպ, որ ես ամաչեցի ստացականի մասին խօսք անել:

Այդեստանի Կոմիտէն, ի Հարկէ, զորս դու պատուիրեցիր, յանդիմանեց ինձ, որ ստացադիր չէի պահանջել: Ոմանք սկսեցին մինչև և անզամ կասկած յայտնել, թէ ես մի խարբարալի դու հմ զնացել, որովհետև ասում էին նոքա, «Բիրոնն ասանց ստացական տալու երբեք դրամ չէ ընդունում»: Կասկածներն ոյթ էին առնում մանաւանդ այն պատճառով, որ «խարբարան» կարիք էլ չէր դրացել զուսմարն ստուգելու. ո՞վ է Համբում զդամ» դրամը...

Մի քանի օրից անդորրազիրը ստացուեց, ի Հարկէ, եւ կասկածները փարատուեցին. սակայն, այն ընկերակալսն վստահու թիւնը, որ ես առաջին անգամ տեսայ մի անծանօթ անծնաւորութեան կողմից դէպի մի ուրիշ անծանօթ անծնաւորութիւն՝ շատ խորունկ տպաւորութիւն թողց զրաս, թէ եւ տարիներ պիտի անցնէին, որպէսզի ես Հասկանալի, որ այդ վստահութիւնը մեր դաշնակցական ընկերականութեան չիմնական խարխիւներից մէկն է կազմում...

Երկրորդ Հանդիպումս եղաւ Վիեննայի Ընդհանուր Ժողովին (1907), որին մասնակցում էի իբրև Եւրոպայի դաշնակցական ուսանողութեան պատգամաւոր: Այդ ժամանակ ես այլևս թոթովախօս պատանի չէի, այլ «Հասուն» երիտասարդ եւ մանաւանդ յաւակնութիւններ ունեցող դաշնակցական: Ձէ՞ որ ես մի քանի Հասարակագիտական գրքեր էի կարդացել եւ մի երկու շաբթ յողումս զրիւ կովկասեան մեր թերթերում ընկերավարութեան եւ բանուորական շարժումների մասին: Եւ մի՞թէ այսքանը բաւական չէր, որպէսզի ես ինձ իրաւունք Համարէի «քննադատական» վերաբերմունք ունենալու դէպի Դաշնակցութեան գործունէութիւնն ընդհանրապէս եւ դէպի նրա անդրկովկասեան գործունէութիւնը մասնաւորապէս...

Պէտք է տեսի, որ այս յաւակնութիւններով ես մենակ չէի ընդհանուր ժողովում. կային ուրիշ երեք Հոգի էլ — Ա. Շահաթուրանեան, Ս. Վրացեան եւ Մաշուրեան: Չորս միասին կազմում էինք Ընդհանուր Ժողովի «անջատական» Հատուածը: Մեր նպատակն էր անջատել իրարից թիւրքահայ եւ ուսասահայ դատերը, որոնցից առաջինի գլուխը պէտք է կանգնէր Հին, «ազգային Դաշնակցութիւնը», իսկ երկրորդի Համար ստեղծուելու էր մի «Նոր Դաշնակցութիւն», զուտ ընկերավարական ծրագրով, որ իր գրօշակի տակ պէտք է Համախմբէր Հին Դաշնակցութեան շաբթերում դանուող աշխատաւորական եւ ընկերավարական տարրերին: Այս տեսակէտները պաշտպանելու Համար, Շահաթուրանեանը եւ ես պարտաստել էինք զեկուցումներ, որոնց մասին յայտարարում էր Ընդհ. Ժողովի դիւանին եւ, բացի սրանցից, Դաշնակցութեան ծրագրի մի-մի նախագիծ՝ զուտ ընկերավարական սկզբունքներով կազմած, որ պիտի ներկայացնէինք Ընդհ. Ժողովի Հասանութեանը այն դէպքում, եթէ երկու դատերի անջատման առաջարկը անցնէր: Մեր մտածումս այն էր, որ եթէ այս նախագծերից մէկն ու մէկն անցնէր, երկու դատերի անջատումն ինքն իրեն տեղի կ'ունենար կարճ ժամանակի ընթացքում:

Նախակողմեան անջատականների Հակոտնեան էր կազմում ամերիկահայ Թովմաս Ջելալեանի խմբակը, որ նոյնպէս Հետապնդում էր ուսասահայ

և թիրբահայ գաղտերի անջատումը, բայց այն խմատով, որ առաջինը ի սպաս դուրս ձգուէր Դահնակցութեան գործունէութեան շրջանակից և Դահնակցութիւնը մնար միմիայն թիրբահայ գաղտով դրազուող մի համազգային կազմակերպութիւն, առանց սրեւէ ընկերութեան և Երանցումն: Այս խմատին էին պատկանում Սարգիս Մինասեանը, Վասմեանը, Սաֆոն (Մարտիրոս Մարգարեան) և մեր հին մարտիկներէ մեծամասնութիւնը: Ամերիկահայ երկրորդ պատգամաւորը — Վահագն Տաթևեանը նոյնպէս այս տեսակէտներով էր ձամբայ ելել Ընդհ. Ժողովին մասնակցելու համար: Սակայն, Անդրկովկասում, մեր Ժողովրդի վիճակին և կազմակերպութեան արամագրութիւններին ծանոթանալուց յետոյ՝ փոխել էր իր կարծիքները, կամ, ինչպէս Ջելալեանն էր գտնացած ասում, «գաւաճանել էր իր սկզբունքներին»:

Յիշեալ երկու հատուածներէ միջև ընկած կենտրոնի հատուածը չէր ուզում խօսք անգամ լսել ուսուսանչ և թիրբահայ գաղտերի անջատման մասին: Նրա համար կար մի հատիկ դատ, որ կոչուում էր հայկական դատ և մի հատիկ Դահնակցութիւն, որ պէտք է մարէր այդ դատը թէ՛ Տաճկաստանում, թէ՛ Ռուսաստանում և թէ՛ մինչև իսկ Պարսկաստանում: Քանակով և որակով այս կենտրոնական հատուածը ամենատեղն էր, որովհետև նրա մէջ էին գտնուում կուսակցութեան բոլոր անուննի ղէմքերը — Ռոստոմ, Չաւարեան, Արամ, Ակնունի, Վարանդեան, Համօ, Չարգարեան, Վահագն, Սևուր, Մուրատ, Ահարոնեան, Թոփչեան ևն., սակայն, նա էլ իր հերթին բաժանուած էր երկու խմատիկի: Մէկը, համեմատաբար մեծը, անհրաժեշտ էր գտնուում կուսակցութեան հիմնական ծրագիրը յարմարցնել ժամանակակից ընկերութեան պահանջներին, որպէսզի կարելի լինէր ներդաշնակութիւն մտցնել հայկական գաղտի երեք ճիւղերէ միջև, իսկ միւսը, փոքրը, պնդում էր, որ հիմնական ծրագիրը չպէտք էր փոխել և, յամենայն զչպէս, նրա ընկերութեան արամագրութիւնները չպէտք էր խորացնել, որպէսզի կուսակցութեան ազգային նկարագիրն անաղարտ մնար:

Այս զլխաւոր հատուածներից գատ՝ կային ևս առանձին խմատորումներ գանազան կազմակերպական և գաղտական հարցերի շուրջը, ինչպէս Պուրսի մահափորձը, միհրանական շարժումը, մարտական ուժերի վերակազմութիւնն ու դասաւորութիւնը, կուսակցական ուժերի բաշխումն և այլն: Վերջապէս, պակաս չէին Ընդհ. Ժողովում նաև անձնական դժգոհակութիւններ և մինչև իսկ ներհակութիւններ, որոնք յաճախ պիտի դժուարացնէին իրար հակադրուողութիւնը այս կամ այն հարցի շուրջը:

Ընդհանուր Ժողովը իր հակոտնեայ և տարամերժ արամագրութիւններով նմանուած էր մի միացող հրարուի, որ ամէն վայրկեան կարող էր պայթել՝ ջարդ ու փշուր անելով իր պատեանը, որ Դահնակցութիւն էր կոչուում: Եւ յաճախակի պտոթկումները, որոնք տեղի էին ունենում մանր միջադէպերի առթիւ, օրհասական վախճանի նախանշաններն էին կրում իրենց մէջ:

Սակայն, այդ տաղնապալի Ժողովից Դահնակցութիւնը դուրս եկաւ վերջնականապէս կազդուրում իր ձայնակողմեան և անկողմեան հիւանդութիւններից, դուրս եկաւ մի ծրագրով, որից լաւ դժուար էր ենթադրել և

մի պողպատեայ, միաձուլ կաղմակերպութեամբ, որպիսին Հայ ժողովուրդը իր պետական կենսաբնի լաւագոյն օրերին իսկ չէր տեսել:

Ինչո՞ւ պէտք է բացատրել այս հրաշքը: Եւ բացատրում եմ երկու հանգամանքներով: Նախ նրանով, որ Գաշնակցութեան ստողը ընդարձակ լինելու պահին միշտ յաղթահարում է իր ներքին ստղանայններին եւ ապա՝ որ Ընդհանուր ժողովում մի Ռոստոմ կար, որ կարողացաւ ժողովականների մէջ հրահրել այդ ստողը ընդարձակ եւ նրան տիրական դարձնել մնացած բոլոր նրկատուներին վրայ:

Պաշտօնական նիստերի ժամանակ Ռոստոմը քիչ էր երեւում: աւելի եւս քիչ արտայայտում այս կամ այն հարցի քննութեան ժամանակ: Նրա աշխատանքները սկսում էին նիստերից ազատ ժամերին եւ գիշերները: Բացի Սաֆոյից, որի հետ չէր խօսում մի որոշ արարքի պատճառով, նրան կարելի էր տեսնել ամէնքի հետ եւ ամէնքի մօտ: Ճաշում էր Ջեյախանի, Ս. Միխայիլի եւ իրենց համախոհների հետ, ընթրում Անդրանիկի, Մուրատի, Սեդուհի եւ միւս մարտիկների հետ, գիշերներն անցնում մեկ մօտ կամ ուրիշների մօտ: Այստեղ մի թիրիմացութիւն էր պարզում, այնտեղ մի միտք լուսարանում, երբորդ տեղը հաշտութիւն առաջ բերում ներհակում ընկերների միջեւ եւ այսպէս անկերպ: Առանց որեւէ բռնադրօսիկ ճիգի, առանց որեւէ արհեստականութեան, նա ամէն մէկի հետ խօսում էր նրան հասկանալի լեզուով, որովհետեւ ամէնքի հետ էլ հոգով հարազատ էր. ամէնքին նա ի՞նչ էր համարում եւ իրեն՝ ամէնքին:

Արամը դժգոհ էր Վանի Իշխանից զանազան պատճառներով: Ինքը Ռոստոմն էլ դժգոհ էր Իշխանից: Բայց պէտք էր տեսնել, թէ նա Արամի հետ ինչպէ՛ս էր խօսում Իշխանի մասին: Կարծում էր նուազեցնու՞մ էր նրա թերութիւնները: Բնա՛ւ: Ինքը Արամն էլ — զրական թէ բացասական — նոյն զնահատութիւնն էր տալիս Իշխանին, ինչ որ Ռոստոմը: Բայց արդիւնքն այն էր, որ այդ խօսակցութիւնից յետոյ Արամն այլեւս այն ցաւալի վերաբերմունքը չունէր դէպի Իշխանը ինչ որ առաջ:

Մի ուրիշ օրինակ, որի մասին յիշողութիւնս աւելի վառ է:

Քննութեան էր դրուած թիրաքահայ եւ ուսուհայ դատերի փոխարարութեան խնդիրը, որին սրտատրոփ սպասում էինք ճճախակողմեաններս: Առաջին զեկուցանողը եւ էի: Չեկուցմանս առաջին մասում պարզարանուած էր, որ թիրաքահայ դատը առարկայօրէն անհրաժեշտ եւ ենթակայօրէն նուիրական դատ է ամէն մի հայ մարդու համար (կարծեմ այն ժամանակ հայ խօսքը չսասցի): Իսկ երկրորդ մասում՝ որ մի կուսակցութիւն չի կարող այդ դատը ուսուհայ դատի հետ միասին վարել, որովհետեւ եթէ այդ կուսակցութիւնը ընկերվարական ծրագիր որդեգրի՝ նա կը խրտնեցնի թիրաքահայ դատից ազգայնական տարրերին, որոնց օգնութիւնը անհրաժեշտ է նրան: Իսկ եթէ ընկերվարական ծրագրից վաղ անցնի՝ չի կարող ուսուհայ զանգուածներին համախմբել իր դրօշի տակ: Հետեււարար, այդ երկու դատերը պէտք է անջատել իրարից: Երբ եւ զեկուցմանս առաջին մասին ընթերցումն աւարտեցի՝ Ռոստոմը իրեն յատուկ չարաճճի փայտով ընդմիջեց.

— Արշա՛կ, լաւ է, որ դրանով էլ վերջացնես զեկուցումդ:

Ես շարունակեցի, ի նարկէ, ընթերցումը մինչև վերջը: Բայց չգիտեմ ինչու, մտքիս մէջ տպաւորուեց, թէ լաւ կը լինէր, որ Ռոստոմի ասած տեղը կանգ առնէի:

Հերթը հասաւ Ա. Ծահաթթունեանին: Նա էլ էր մեկնում այն տեսակէտից, որ թիրաքահայ դատը մի նուիրական գործ է, որի համար ոչ մի գոհողութիւն մեծ չպէտք է համարի հայ ժողովուրդը: Բայց եւ այնպէս, աւելի՛ եւս կուս արամարանութեամբ եւ կուս փաստերով, յանդում էր այն եղբակացութեան, թէ երկու դատերը պէտք էր անջատել իրարից: Զեկուցման ժամանակ այս եւ այն կողմերից շարունակ ընդմիջում էին Ծահաթթունեանին եւ ջգայնացնում: Նա երկու անգամ ծալլեց իր տետրակը եւ պատրասուում էր հետանալ սրահից: Սակայն, Ռոստոմի ազդու միջամտութեան շնորհիւ, ժողովականները լսեցին եւ Ա. ետիքը վերջացրեց իր զեկուցումը:

«Բայց եւ այնպէս սատանան այնպէս սարսափելի է, ինչպէս նրան նըկարում են» — սուսերէն ասաց Ռոստոմը իր ծանօթ Ժպիտով, մտեանալով Ծահաթթունեանին եւ ձեռքը մտերմօրէն զննելով նրա ուսին: Ուզում էր ասել, որ նրա զեկուցումից դատելով՝ անհնարին չէր իրարհասկացողութեան կզր գտնել:

— Մոյ ուլիժիմ, սքրաշէն իլի մյէ սքրաշէն, — (կը տեսնե՞՞ք՝ սարսափելի է՞, թէ սարսափելի չէ), սպտոնագին վրայ բերեց Ծահաթթունեանը, որ բուական յուզում էր ժողովականների վերաբերմունքից:

Նոյն գիշեր Ռոստոմը Ծահաթթունեանի սենեակումն էր, ուր հաւաքուել էինք «ձախակողմեաններ»: Պօսեցինք երկա՛ր, երկա՛ր, գրեթէ մինչև լուսարաց: Նիւթն էր երկու դատերի միացման կամ անջատման հարցը: Զեմ յիշում թէ ի՛նչ խօսեցինք: Այնպէս էլ չեմ տպաւորում, թէ Ռոստոմը փաստե՛ր բերեց ի պաշտպանութիւն երկու դատերի միացման, որոնք մեզ անծանօթ էին, կամ աւելի՛ գորեղ արամարանութեամբ հերքեց այն առարկութիւնները, որ մենք բերում էինք միմեանց զէմ: Սակայն, երբ նա զբարի գիշերք՝ ասաց եւ հեռացաւ, ամէնքս էլ զզացինք, որ մեր գիմազրական կորովից հետք չէր մնացել...

— Լա՛ւ, այս կէտում էլ կը գիջնեք: Թող երկու դատերը միացած մընան: Սակայն, ծրագրի խնդրում ոչ մի գիջում: Կամ մեր նախագիծը կ'ընդունեն, կամ կը հեռանանք ժողովից:

Այսպէս ամփոփեց Ծահաթթունեանը այդ գիշերուայ մեր խօսակցութեան եզրակացութիւնը:

Հասաւ եւ ծրագրի քննութեան օրը: Նախորդ գիշերը Ռոստոմը նորից մեզ հետ էր, այս անգամ Մաշուրեանի սենեակում: Նա հետը բերել էր Թիֆլիսի ընկերների մասնակցութեամբ իր կազմած նախագիծը եւ ուզում էր իմանալ, թէ մենք ի՛նչ դիտողութիւն ունէինք նրա դէմ: Մենք առաջուց արդէն ուսումնասիրել էինք այդ նախագիծը եւ ձեւակերպել մեր դիտողութիւնները, որ մէկիկ-մէկիկ շարեցինք Ռոստոմի առաջ: Նա սկսեց պատասխանել մեր դիտողութիւններին, բայց յորանջելով, առանց հաւաստի եւ առանց խորանալու նրանց մէջ: Երեւում էր, որ նրան իր նախագծի «թերութիւնները» չէին զբաղեցնում եւ ոչ էլ մեր դիտողութիւնները, որոնցից մի քանիսը նա

պատրաստ էր ստանց այլեւայլութեան նկատի առնել, որովհետեւ իր գործի եւ մեր ասածի մէջ բառերի տարբերութիւնն էր միայն տեսնում, իսկ բառերին նա այն նշանակութիւնը չէր տալիս ինչ որ մենք:

Ռոստոմի բացատրութիւնները մեզ չհամոզեցին. բայց, չգիտեմ ինչու, մենք պատրաստակամութիւն յայտնեցինք մի դիջում անելու: Առաջ մենք պահանջեմ էինք, որ ի փոխարինութիւն մեր արած բոլոր «գիջումները», Ռոստոմը յետ վերցնի իր նախադիժը եւ միայն Շահխաթունեանի նախադիժը^(*) ներկայացուի ժողովին: Սակայն, այժմ համաձայն էինք, որ երկու նախադիժն էլ ներկայացուի ժողովին եւ ընտրութիւնը նրան թողուի:

Ըստ երեւոյթին հենց սա էր Ռոստոմի մտահոգութեան պատճառը եւ նա մեզ մօտ էր եկել զլիսաւորակէս այն նպատակով, որպէսզի ընդհանուր ժողովին երկու նախադիժ ներկայացնելու առաջն առնի: Եւ նա սկսեց հանդամանօրէն բացատրել երկու նախադիժ ներկայացնելու անպատեհութիւնները: Ասաց, որ ժողովն անշուշտ կ'ընդունի իր նախադիժը եւ կը մերժէ մերը, բայց ինքը վստիկնում է, որ դա վատ կ'աղպի մեր վրայ եւ մանաւանդ կ'ովկասում եւ արտասահմանում գտնուած այն երիտասարդները վրայ, որոնք դեռ եւս տատանում են Դաշնակցութեան եւ անջատականութեան միջեւ: Աւելացրեց նաեւ, որ այս մտահոգութիւնն այնքան մեծ էր իր մէջ, որ, մեր յամառութեան դիպրում, ինքը կը դերադասէր իր նախադիժը յետ վերցնելու, սակայն, երկիւղ էր կրում, թէ դա մեծ դժգոհութիւն կը պատճառի թիֆլիս մնացած ընկերներին, որոնք աշխատել էին այդ նախադիժի վրայ. երկիւղ էր կրում նա'եւ, որ մեր նախադիժը ժողովում կարող էր պաշտօնան մեծամասնութիւն չհաշել եւ մինչև անգամ տապալուել՝ մեծ դժուարութիւնները մատնելով կուսակցութիւնը եւ այլն, եւ այլն:

Ռոստոմը խօսում էր երկար եւ ջերմօրէն, խօսում էր ոչ թէ լեզուով, այլ սրտով: Եւ մենք զգում էինք, որ Ռոստոմը մեր մատերով չէր շահազրդուում, քանի որ ստանց այդ մատերի էլ նրա նախադիժ յաջողութիւնն ապահովում էր — այլ մեր անձնաւորութիւններով: Նա գիտէր այն, ինչ որ մենք դեռ եւս չգիտէինք. գիտէր, որ ցնորք է Դաշնակցութիւնից դուրս մի նոր Դաշնակցութիւն առաջ բերել հայ իրականութեան մէջ, եւ չէր ուզում, որ մենք, այդ ցնորքի յետևից ընկնելով, սուղբովին վատնէինք մեր ուժերը, եւ ազգային-քաղաքական կեանքից դուրս չլարուէինք — ինչպէս որ յետագային դուրս չպրտուեցին անջատականութեան մէջ յամառած մեր միւս ընկերները: Նրա այս անկեղծ որոցատիքութիւնը կարծում կաշկանդում էր մեր լեզուները, եւ խօսակցութեան վերջին, մեր սկզբնական «ուժեղ առարկութիւնները» դարձել էին անձաբակ թոթոյանքեր...

Երբ Ռոստոմը, սովորական «բարի գիշեր»ի տեղ կատակելով «բարի լոյս» ասելով — արդէն լուսացել էր — հեռացաւ՝ Շահխաթունեանը դարձաւ դէպի մեզ՝ իր ներքին յուզումը մատնող կատակախառն հարցումով.

— Ես', սրա՞ն ինչ կ'ասէք:

(*) Շահխաթունեանը մտքով էր իր նախադիժ մէջ իմ առաջարկած ուղղումները, որպէսզի եւ հրաժարուեմ իմ կազմած նախադիժից, որ, ի դէպ ասած, աւելի՛ զոգմատիկ էր եւ անյարդ, քան նրանը:

Ի՞նչ պէտք է ասէինք. «Իշանակցութեան առողջ բնազդը» հրահրում էր մեր մէջ եւ տիրականօրէն իշխում էր մեր մտքերի եւ սրտերի վրայ: Նրա ճշման տակ մենք պէտք է մեր վերջին զիմազրական դիրքն էլ լքէինք...

Որ Ռոստոմը աւելի՛ եւս մեծ եռանդով այս կարգի աշխատանքներ էր կատարում Ընդհանուր ժողովի «աջակողմեան» շրջանակներում — այդ մենք կառուցում էինք այն հանգամանքներից, որ նրա ազատ ժամերի մեծ մասը ներանց հետ էին անցնում: Բայց թէ նա ի՞նչ ձևով էր նրանց հետ խօսում — շղիտէինք: Մեր մէջ կար մէկը — Գրիգոր Շաշլամեան (այժմ վարդապետ), որ իրբեւ ուսանող եւ անձնական ընկեր միշտ մեզ հետ էր լինում, իսկ իրբեւ «պահպանողական»՝ «նրանց» հետ: Նա էլ, իրեն յատուկ հաստատարութեամբ, ո՛չ նրանց մօտ տեսածն էր մեզ պատմում եւ ո՛չ էլ մեզ մօտ տեսածը՝ նրանց: Սակայն, այն հանգամանքը, որ Ջելալեանն ու իր համախոհները վերջ էի վերջոյ ոչ միայն ընդունեցին երկու դատերի միացումը, այլեւ համաձայնեցին, որ այդ միացեալ հայկական դատը վարող Իշանակցութիւնը մի ընդհանուր ընկերավարական ծրագիր ունենայ եւ Ընկերավարական Միջազգայինն անդամագրուի՝ այս փաստն ինքնին կարող է զազափար տալ, թէ Ռոստոմը նրանց մօտ ի՞նչ դեր էր կատարում եւ ինչպէ՛ս էր կատարում...

Այդ ժամանակից սկսած, ամէն անգամ, երբ մեր կուսակցութիւնը կամ նրա որեւէ հաստատար ներքին դժուարութիւնների էր մտանում, եւ երբ զաշանակցական զեկավարութեան մէջ տարամերժ տրամադրութիւնները զերակշռում էին իրարահակացողութեան ոգուն՝ առաջին միտքը, որ ծագում էր իմ մէջ, միշտ այս էր.

— Ա՛խ, եթէ Ռոստոմն այտակղ լինէր...

Երբ նորից բարձրացանք վանքը՝ Ռոստոմը սկսեց բացատրել մեզ, թէ ի՞նչ նկատումներ ունի այս հինաւորց հաստատութեան մասին: «Սա, ասում էր Ռոստոմը, պէտք է մեր յեղափոխական-ազատագրական պայքարի Պանթէոնը լինի: Այստեղ կը կանգնեցնենք Քրիստափորի արձանը, իսկ այնտեղ, հարաւային եւ հիւսիսային պատերի երկարութեամբ կը շարունակեն Հրայրի, Գէորգ Չաւուշի, Վազգէնի, Միսաքի եւ միւս նահատակների բելիֆմները»: Այսպէս խոսը եւ պատահական ձևով չէր շարում նա մեր նահատակներին, այլ իւրաքանչիւրի համար մի որոշ տեղ ունէր յատկացրած:

Վանքից դուրս առաջորդելով՝ Ռոստոմը մեզ ցոյց տուեց արեւելեան պատի երկարութեամբ շարուած սքանչելի խաչքարերը, որոնց վրայ մակագրում էին մեր հին պատմագրերի — Մովսէս Պորենացի, Նզինիկ Կողբացի, Դաւիթ Անյաղթ եւ այլն — անունները: «Տեսնո՞ւմ էք, ասում էր նա, Ս. Կարապետը ազգային Պանթէոն դարձնելու միտքը մեզնից չէ ծագում. մեր հին սերունդներն էլ մտածել են այդ մասին այս խաչքարերն այտակղ զնելով: Մենք միայն լրացնելու ենք նրանց գործը՝ հին հերոսների կողքին նորերի համար եւս տեղ բանալով»:

Նորը հնին միացնելու այս ցանկութիւնը բխում էր այն բուռն սիրուց,

որ Ռոստոմն ուներ դէպի մեր հայրենի հիմ յիշատակարանները: Հայ յեղա-
փոխական պայքարը, անկախ իր բուն, պատասզրական արժէքից, նրա աչ-
քում մի տոսնձին հմայք էր ստանում այն համոզումից, թէ Հայ ժողովուր-
դը, ազատուելով քաղաքական, ընկերային և տնտեսական կապանքներից՝
պէտք է վերակենդանացին մեր հին ազգային մշակոյթը և նրան նոր ստեղ-
ծազործութիւններէ հիմք դարձնի:

Ռոստոմի սէրը դէպի հայրենի յիշատակարանները մի անգամ ևս տես-
նելու առիթ ունեցայ երեք օր անց, երբ մենք Ս. Կարապետից իջնելով Առա-
քելոց վանքը՝ տեսնում էինք նրա հնութիւնները և մանաւանդ հռչակաւոր
«Յայտնաւորքը», որ իր զեղեցիկ դրերով և հոյակապ մանրանկարներով,
ամենատաղանակարգ և բոլորական թանգարանների դարզը կարող էր կազմել:
Եւ երբ, վանքից մեկնելիս, Ռոստոմը պատկառանքով համբուրում էր ծե-
րունազարդ վանատը — Յովհաննէս վարդապետի աջը, զգում էի, որ նա ոչ
միայն արժանի Հարկն էր տալիս այն աջակցութիւնների, որ Յովհաննէս վար-
դապետը տուել էր Բանաստեղծ Առաքելոց վանքում և չըջուկ վայրերում
զործող մեր հայդուկներին՝ այլևս իր երախտազիտութիւնն էր յայտնում
նրան՝ և յանձին նրա՝ բոլոր դարերի հայ վանականներին, որոնք աչքի լոյ-
սի պէս պահել և մեզ էին հասցրել հայրենի երկրի այս թանկագին յիշա-
տակները...

Ս. Կարապետից պիտի վերադառնայինք էրզրում, որովհետեւ մեզ լուր
հասաւ, որ Ընդհ. Ժողովի միւս պատգամաւորները հաւաքուել էին այնտեղ
և մեզ էին սպասում Ժողովը բանալու համար:

Տպաւորութիւններ շատ ունեմ այս վերին աստիճանի հետաքրքրական
և փոքրիկ արկածով համեմուած ճանապարհորդութիւնից. բայց ևս կանգ
կ'առնեմ Ռոստոմից ստացած և նրա համար խիստ յատկանշական մէկ տը-
պաւորութեան վրայ: Դա նրա վառվառ սէրն էր դէպի մեր Երկիրը եւ նրա
շէնտիքիւնը: Ամբողջ ճանապարհի ընթացքին, մե'րթ իր անյաջող ջրու վը-
րայ ճօճուելով և մե'րթ ոտքով քայլելով, նա որոնող հայկացիով շարունակ
նայում էր չորս կողմը՝ կարծէք ցանկանալով հայրենի ամբողջ բնութիւնը
հաւաքել և ծրարել իր հողու մէջ: Նրա աչքից չէին վրելուում ո'չ լեռ, ո'չ
բլուր, ո'չ դաշտ և ո'չ առուակ: Իսկ երբ սրանց մէջ ուշադրաւ մի բան էր
տեսնում՝ անմիջապէս հրաւիրում էր մեր ուշադրութիւնը դրայ վրայ՝ մեզ
ևս տպաւորելու ակնյայտ մտադրութեամբ:

Մեծ էր նրա հետաքրքրութիւնը մանաւանդ դէպի այն երկոյթները,
որոնք շինարար ձեռքի արգիւնք էին հանդիսանում:

— Տեսնե՞ում էք այս մատղաշ ծառերը. Սահմանադրութիւնից առաջ
ծառ ասած բանը զոյութիւն չէ ունեցել այս կողմի դիւղերում: Թէևս խիստ
զժուարութեամբ, բայց Ժողովուրդն սկսում է վարժուել ծառատնկութեան:

— Այս հնձած արտերը նախանցեալ տարուանից են սկսել մշակել:
Դրանից առաջ այս բոլորը խոսպան հողեր էին:

— Հիմա հօ տեսա՞ք, որ մեզ մօտ էլ դիւղական ուսումնարանը կանո-

նաւոր շէնք ունի, լուսամուտներով եւ ծեփած պատերով: Կովկաս վերադառնալուց յետոյ, էլ շասէք, թէ մեր Երկրում Տէր-Թողիկեան վարժարաններից զատ ուրիշ բան չկայ: Նկատեցի՞ք, որ դասարանում անտարաններ կային. դիւղացիք սեփական աշխատանքով են շինել:

— Քիչ է մնում, որ Մշոյ առաջնորդարանը Թիֆլիսի առաջնորդարանի նետ համեմատէք: Ի նարկէ, նրա սրահը 17 տեսակ թղթով պատառած կը լինի: Մահմանադրութիւնից առաջ... կարծեմ, սակայն, մտադիր են նորը շինելու:

Հասանք Խնուս: Մեզ առաջնորդում են Գաշնակցութեան Տունը, որ մի շէնքի ամբողջ երկրորդ յարկը բռնող սրահ էր ներկայացնում՝ կանոնաւոր լուսամուտներով եւ որոշ կահաւորութեամբ:

— Այս ի՞նչ նրաշալի տուն է, բացականչեց Ռոստոմը հպարտ հայեացքը մեզ ուղղելով: Այստեղ կարող է մինչեւ անգամ արտաքենց լինել...

Եւ իբրք, այդ էլ կար, թէ եւ բակի հեռաւոր անկիւնում եւ խիստ նախնական կառուցուածքով:

Ահա՛, թէ ինչպիսի երևոյթներով էր ողելուրում այս մարդը, որ իր կեննքում այնքա՞ն աշխարհներ էր պտտել եւ քաղաքակրթական նուաճումների այնքա՞ն հոյակապ կոթողներ տեսել...

Ընդհանուր փողովից յետոյ, Կարնոյ Երիտասարդաց Միութիւնը, ի պատիւ պատգամաւորների, ընթրիք-բանկէտ էր կազմակերպել: Պօսեցին շատերը եւ շատ հարցերի մասին: Մենք, Կովկասի պատգամաւորներս հարկ համարեցինք շեշտելու, որ բոլորովին ա՛յլ տպաւորութեամբ էինք եկել Երկիր եւ ա՛յլ տպաւորութեամբ պէտք է մեկնէինք այնուղից: Մենք եկել էինք ճնշուած հողով, խորապէս ազդուած այն բանախօսութիւններից, որ ռուս հրապարակագիր Օլլգենինը անում էր Թիֆլիսում եւ Բաղում «Անհետացող Հայաստան»ի մասին: Եւ պիտի հեռանայինք խորին համոզումով, որ Հաստատանք ոչ թէ անհետանում է, այլ վերականգնում է:

Պօքը պատկանում էր Ռոստոմին: Ես անգոր եմ նկարագրելու այն յափըշտակութիւնը, որով նա խօսում էր վերածնունդ Երկրի եւ նրա շինարարական հեռանկարների մասին: Այդ վայրկեանին նա իմ աչքում մի մարմնացած հայրենասիրութիւն էր այս բառի ամենապարզ, ամենաթողութեամբական իմաստով: Պօսում էր նախասահմանադրական շրջանում եղած այդ Երկրի փոքրիկ յառաջիմութիւնների մասին այնպիսի զօրզօրանքով, ինչպէս որ տարիներով սեփական այդու մէջ քրտինք թափած այդ եպանը կը խօսի իր բացած ածունների, տնկած ծառերի ու քաղած արդիւնքի մասին: Իսկ նրա հեռանկարները, իսկ նրա յոյսերը...

Ո՛ւմ մտքից կ'անցնէր, որ, ընդամէնը երկու տարի յետոյ, զժողովը պիտի փլէր այս ամենի վրայ...

ԹԱՓՈԱՌՈՒՄՆԵՐ ԱՆՅԵԱԼԻ ՅՈՒՇԵՐԻ ՄԷՋ

1906 թ. ամառը անցկացրի Թիֆլիսում՝ աշխատելով «Յառաջ» եւ «Ա-լիք» թերթներում:

Թիֆլիսում էր այդ ժամանակ Լ'ի մեր աննման Ռոստոմը:

Ասեմ նախօրօք, որ այդ Լըջանիկ օրերին Դաշնակցութիւնը ներկայացնում էր մի հսկայ ընտանիք, որի անդամների փոխյարարերութիւնները պարզապէս հարազատների յարարերութիւններ էին: Փոխադարձ սէր ու յարգանք, վստահութիւն եւ անկեղծութիւն, պատրաստակամութիւն ընդառաջելու մէկը միւսի կարիքներին, վշտակից լինել նրա ցաւերին եւ ուրախանալ ընկերոջ յաջողութիւններին համար ու նոյնիսկ պարծենալ նրանցով,— ահա՛ այն զեզեցիկ օրերը, որոնք յատկանշում էին այն ժամանակուայ ընկերական փոխյարարերութիւնները:

Բայց կար եւ մի այլ նշանակալից երևոյթ, որ Դաշնակցութիւնը վերածում էր իրօք մի մեծ ընտանիքի: Դա՛ մեծերի վերաբերմունքն էր զէպի կրտսերները: Այդ վերաբերմունքը միանգամայն մտերմական ու հայրական էր եւ երբեք չէր կրում մենտորական բնոյթ. մեծն ու կրտսերը կանգնած էին իրար կողքի որպէս հաւասարը հաւասարը հանդէպ: Ահա՛ թէ ինչո՞ւ մեծն կրտսերներն, երիտասարդներս, կարող էինք շօշափել ամենալուրջ հասարակական-քաղաքական ու կուսակցական խնդիրներ եւ միշտ ստանալ բացատրութիւններ, որպէս հաւասարը հաւասարից, երբե՛ք շահնդիպելով ո՛չ հեղանջի է՛ւ ոչ արհամարհանքի:

Ահա՛ եւ փաստեր ու զէպեր Ռոստոմի կեանքից: Յաւում եմ միայն, որ շնայած իմ ունեցած բազմաթիւ հանդիպումներին Ռոստոմի հետ, շատ քիչ բան է մնացել իմ յիշողութեան մէջ, իսկ այն մի քանի զէպերը, որ այսօր ես ուզում եմ զբի առնել, շատ պարզ եւ յստակ դրոշմուել են իմ յիշողութեան մէջ:

Յաճախ «Յառաջ»ի խմբագրութիւնից Ռոստոմի հետ զնում էինք ճաշելու մի հանրամատչելի ճաշարանում՝ Վելիսմինովսկայա փողոցի վրայ: Երբեմն մեկ միանում էր Թ՛. Զաւրիկը:

Հայ-թրքական ընդհարումների մասնակցած հայ կամաւոր զինուորների լուծարքի ժամանակներն էին: Ռոստոմն էր վարում այդ պատասխանատու ու ծանր եւ անխորթ զորքը: Ծաշարանից մինչեւ խմբագրատուն՝ Ֆրէյլենսկայա փողոցը, ընդամենը օրուպէի ճանապարհ էր: Բայց Ռոստոմը հազիւ էր կարողանում մի ժամուայ մէջ հասնել: Անրնդհատ մօտենում էին զինուորները իրենց խնդիրքներով: Եւ պէտք էր տեսնել Ռոստոմին այդ ժա-

մանակ: Ոմանց նա ընդունում էր սիրով, իր աննման ժպիտը երեսին, ուշադրութեամբ լսում խնդրատուին եւ անմիջապէս բաւարարում. տալիս էր ճանապարհածախս ու բարի ճանապարհ մաղթում: Ոմանց ընդունում էր ախպէս սասած պաշտօնական ձեւով, բաւարարում նրանց խնդիրը եւ պատուիրում անմիջապէս վերադառնալ գիւղ ու նուիրուել զիւզական աշխատանքների: Ոմանց էլ յանդիմանում էր, պատուիրում այլեւ չերեւալ իր աչքին եւ վերջին անգամ տալիս էր գրամական նպաստ: Պարզ էր, որ սրանք մի քանի անգամ դիմում արել էին ու բաւարարուել, բայց կրկին ներկայացել էին... Այսպէս մի քանի ամսուայ մէջ զգալիօրէն պակասեց զիմուկների թիւը:

Այդ օրերին, «Մշակ» օրաթերթում Համբարձում Առաքելեանը շարունակ գրում էր զրգո՛ր յօդուածներ Դաշնակցութեան եւ դաշնակցական զործիշների դէմ՝ համեմելով իր յօդուածները հայհոյանքներով եւ պրովակացիաներով:

Մէկ օր խմբագրատնից Ռոստոմի հետ միասին դուրս եկանք եւ գրուցելով զնում էինք Երևանեան հրատարակով: Եւ նոր էի կարգացել Համբ. Առաքելեանի այդ օրուայ գրպարտիչ գրութիւնը Դաշնակցութեան դէմ եւ խորապէս յուզուած էի: Դարձայ Ռոստոմին եւ ասացի.

— Ռոստոմ, ա՛խր մենք մինչեւ ե՞րբ պիտի հանդուրժենք Համբ. Առաքելեանին եւ նրա դարչելի ելոյթներին: Մի՞թէ հնարաւոր չէ լռեցնել այդ մարդուն:

Ռոստոմը հասկացաւ միտքս եւ ժպտալով ասաց.

— Սիրելիս, Համբ. Առաքելեանը իր ելոյթներով մեր դէմ վնաս չի տալիս մեզ. ընդհակառակը, նա մեր ջրաղացին ջուր է կապում: Եթէ Համբարձում Առաքելեանը չլինէր, մենք մի ուրիշ Համբ. Առաքելեան պիտի ճարէինք:

Եւ ապա աւելի զարգացնելով ու պարզարանելով իր միտքը՝ նա միանգամայն ժխտեց որեւէ բոնութիւն գործ զնելու միտքն ու նպատակայարմարութիւնը նման դէպքերում: Նա մի շարք օրինակներով ապացուցեց ինձ, որ բոնի միջոցները ամէն դէպքում եւ ամէն ժամանակ չեն կարող օգտուէտ լինել. ընդհակառակը, կարող են բացասական անդրադարձումներ ունենալ թէ՛ հասարակական կեանքի բնականօն դարգացման եւ թէ՛ այդ միջոցները զործադրող կուսակցութեան կենսական շահերի վրայ:

Այդ օրուանից սկսած, եւ սկսեցի կարդալ Համբ. Առաքելեանի յերիւրանքները ամենայն ստոնարատութեամբ: Յիշում եմ, որ միայն մեր սիրելի Եղիշէ Թոփչեանն էր, որ միշտ շատ յուզում էր եւ երբեմն խիստ պատասխաններ էր տալիս՝ հերքելով Համբ. Առաքելեանի ամբաստանութիւնները:

Մի դէպք էլ Ռոստոմի մասնաւոր կեանքից:

Մի օր Ռոստոմը առաջարկեց ինձ զնալ տուն միասին ճաշելու: Նրա

րնակարանը գտնուած էր հետո, քաղաքի մի համեստ թաղում: Բնակարանը 2-3 սենեակից էր բաղկացած, շատ աղքատիկ կահուսորումով և զուրկ առատ լուսից: Տանը միայն պատա մայրն էր: Թոստոմը հարցրեց՝ «ճաշ ունի՞» թէ ո՛չ: Մայրը շփոթուած պատասխանեց, որ նա չէր սպասում որդու գալուն, ուստի ոչինչ չի պատրաստել... Թոստոմը ժպտաց և զրամ տալով ձորը, խնդրեց որ մի քիչ միս անի, խորոված անի և մի շիշ դիմի բերի:

Հագիւ ճաշը վերջացրինք, Թոստոմը ասաց, որ ժամադրութիւն ունի և պիտի գնայ: Հրաժեշտ տուեց ձորը և զուրս եկանք:

Եւ վերադարձայ տուն խոր տպուարութեան տակ... Անա՛ թէ ինչպէս էր ապրում մեր անզուգական Թոստոմը...

Պէտք է ասեմ, որ Թոստոմը այդ կողմից մեր երեք ռահվիրաների մէջ միանգամայն բացառիկ էր: Քրիստափորը (Միքայէլեանը), իմ ձօրեղբայրը, որի մօտ Թիֆլիսում 1895-1900 թթ. ամբան ամիսներին ևս ապրեցի, նոյնպէս շատ համեստ էր սուրում, պարզապէս մի աղքատ ուսանողի կեանք էր վարում, սզմուած երկու փոքրիկ սենեակներով մէջ՝ նոյնպէս շատ հասարակ կահուսորումով, բայց և այնպէս ապրում էր ընտանիքով, ընտանեկան կեանքով՝ իր կնոջ և միուտաբար փոքրիկ տղայի՝ Ռուբիկի հետ: Սիմոնը (Չաւարեանը) համեմատաբար աւելի բախտաւոր էր այդ կողմից: Ծիւղ է, Սիմոնի բնակարանը ևս սովորական համեստ կահուսորումով էր, բայց նա շրջապատուած էր իր հարազատներով ու վայելում էր նրանց խնամքն ու զուրգուրանքը: Հայրը, մայրը և երեք քոյրերը պարզապէս ազօթում էին Սիմոնի վրայ, և Սիմոնն էլ շատ քեթոյշ զպացումներ էր տածում դէպի նրանց: Նրա տունը իսկապէս մի նահապետական տուն էր, ուր իշխում էր փոխադարձ սէր, յարգանք ու նուիրում, և որտեղ հիւրասիրութիւնը պարզ էր, ջերմ ու անկեղծ, իսկ հիւրերն էլ անպակաս:

Թոստոմը շունչը նման ընտանեկան կեանք: Նա թափառական կեանք էր վարում, ամբողջովին նուիրում «զործ»ին...

Չափազանց բնորոշ է այն դէպքը, որ ևս լսել եմ ընկերներից:

Պատմում էին, որ մի օր Թիֆլիսում, փողոցում, Թոստոմը հանդիպում է իր կնոջ՝ տիկին Լիլային: Տիկինը զարմացած հարցնում է Թոստոմին.

— Ե՞րբ ևս եկել:

— Մի եօթ օր կը լինի, — պատասխանում է Թոստոմը, — բայց շատ էի զբաղուած, չկարողացայ տուն անցնել:

— Լաւ, — ասում է կինը, — երբ ժամանակ ունենաս, մէկ տուն էլ հանդիպիր...

Եւ բաժանուում են:

Եթէ ենթադրելու լինինք, որ այս պատմութիւնը անկեղտոտային բնոյթ ունի և իրականութեան չի համապատասխանում, այնուամենայնիւ միանգամայն ճիշդ կերպով ցոյց է տալիս Թոստոմի վարած անձնական կեանքի բընոյթը՝ կատարեալ ինքնամոռացում — յանուն մի սուրբ ու վեհ գաղափարական գործի...

ԿԵՆԴՐԱՆԻ ԳՈՐԾԻ ՎԱՐՊԵՏԸ

Դաշնակցութիւնը ԳՈՐԾԻԾ ծնաւ, ձեւաւորուեց ԳՈՐԾԻ մէջ եւ ելաւ ու մնաց գերազանցաբար ԳՈՐԾԻ Կուսակցութիւն:

Իր ինքնատուութիւնն ու ազգային նկարագիրը ամենէն առաջ արտայայտուեց այս կէտի մէջ:

Ռուս յեղափոխական աշխարհը, որի հօր կնիքը կայ Դաշնակցութեան վրայ, մոլեռանդ սիրահարը մնաց հօսքի, մինչ Դաշնակցութիւնը՝ Կործի:

Երկու յուշ միայն՝ այս կարեւորագոյն պարագան տոնածնաբար ընդգծած լինելու համար:

«Ժընեւ էի, ուսու յեղափոխականների մի ժողովում, — ասաւ մի օր աննման Վարպետը մեր Կուսակցութեան՝ Ռոստոմը՝ իր իմաստուն եւ հեղինակաւոր ժպիտը դէմքին, — վէճ կար այն մասին, թէ ահարեկում պէ՞տք է կատարել թէ ոչ. վիճեցին մինչեւ ուշ գիշեր. ես լուռ էի. երբ ժողովը փակուեց՝ երեսասարգներից մի քանի հոգի ինձ միացան՝ մինչեւ տուն ինձ ուղեկցելու համար. սրանք նոյն կրքոտ վէճը շարունակեցին նաեւ ճանապարհին, մինչեւ իմ տունը. ես զարձեալ լուռ էի. երբ մեր տան դուռը հասանք, սրանցից մէկը, որ նոր նշմարած էր իմ լուռութիւնը, յանկարծ զարձաւ ու ասաւ. —

«— Ընկ. Ռոստոմ, դուք լուռ մնացիք ամբողջ ժամանակ, մենք ձեզ շփեցինք. հետաքրքրական է դիտնալ նաեւ ձեր կարծիքը. պատմափիլիսոփայօրէն ու քաղաքականապէս ահարեկումը ձեզ համար անդառնալիօրէն ճշգրէած սկզբունք է արդեօք»:

«Այս հարցնողը, — նկատեց Ռոստոմը, — ճանաչում էր ձեզ եւ մեծ կարծիք ունէր Դաշնակցութեան մասին: Ես զարձայ եւ ասի. — «Եթէ Դաշնակցութիւնը այդքան խօսի՝ նա գործ չի կատարի»: Եւ ընդհանուր ծիծաղի մէջ մենք բաժանուեցինք իրարից»:

Միւս յուշը զարձեալ կապուած է իր անուան:

Որքան յիշում եմ՝ 1907ին էր. մի քանի օրով հիւր էր Բաղուստ՝ այնտեղից Վիեննա՝ Ընկ. ժողովին մեկնելու համար: Օղտուելով անթիթից՝ ընկերները խնդրեցին, որ մեր անուղական մարտավարը մի գրոյց ունենայ ձեզ հետ Դաշնակցութեան գործելակերպի մասին: Հասարայթ տեղի ունեցաւ Բաղուստի ծանօթ ընկերներից բժ. Գր. Սաղեանի բնակարանում: Ռոստոմը, միշտ նոյն հեղինակաւոր եւ իմաստուն ժպիտը դէմքին, իր գրոյցը բացաւ հետեւեալ նախադասութեամբ.

— «Այնքան շատ գործով տարուեցիմք, որ խօսելի իսկ մտացանք»:

«Հ. Ե. Գաղափարաբանութիւնը»
(«ՅՈՒՇԱՊԱՅԱՆՈՒՄ Է. Ե. ԳԱՇՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ», էջ 168)

Ռ Ո Ս Տ Ո Մ Ը

(Մի էջ նրա Պարսկաստանում ունեցած գործունեութիւնից)

1908 թիւն էր: Պարսկաստանում յեղափոխութիւն էր ծագել: Արեւելքի այդ մեղի, կին, գինի, երգ ու վարդ սիրող ժողովուրդն էր շարժուել եւ ուզում էր մի Հարուածով տապալել «չաճիղմը» ու հաստատել «Մարութան» (սահմանադրութիւն): Թաւրիզն էր այդ յեղափոխութեան կենտրոնը, նրա վրայ էին շարժուել Մահմադ Ալի շահի գինուորներն ու նրա կողմնակից ցեղերից կազմուած բազմաՀազար բանդաները: Այդ բոլորը Հէր: Քաղաքի մէջ գտնուած յայտնի միապետականները իրենց շուրջն էին Հաւաքել ընդզիմադիները՝ բերզը ներսից խորտակելու Համար:

Իսկ ի՞նչ ունէին քաղաքում պաշարուած մի խումբ յեղափոխականները, — ոչինչ, բացի Հաւատքից: Ո՛չ բաւականաչափ զէնք ունէին, ո՛չ ռազմա-մթերք, ո՛չ թնդանօթ (եղածներն էլ Հին էին ու ժանգոտած) եւ ո՛չ էլ ուսուիւթ: Մեծ մասամբ ամէն մի յեղափոխական ինքն էր իր մասին Հող տանում, գինուած էին ով ինչով կարողանում էր...: Ժողովուրդը տգէտ էր. յաղթութեան շանսերը քիչ:

Չնայած այս բոլոր աննպաստ պայմաններին՝ Դանիակցութիւնը իր պատուի գնով ասպարէզ նետուեց ազատելու Համար մարտնչող դեմոկրատին բռնակալների ճիրաններից: Այդ գործի Համար նա իր ամենալաւ ուժերը տըրամադրեց: Նրա կռիւ վրայ այնտեղ վազեցին Քեռին, Մարտիրոսը, Նիկոլը, Խեչոն, Սերգան Լալլն. վերջապէս եւ ինքը մեծ յեղափոխականը — Ռոստոմը: Եւ բոլորն էլ գիշեր-ցերեկ անդադար, առաջուր դիրքերում, պարսիկ դեմոկրատիայի Հետ կողք-կողքի կուրծք էին տալիս բռնակալութեան:

— «Ծրագիր կայ, այժմ Հարկաւոր է գործ», ասում էր Ռոստոմը:

Ու այդ դժոխային գրութեան մէջ, մենք մի խումբ ընկերներս մեզ միանգամայն անյաղթ էինք Համարում. չէ՞ որ մեզ Հետ էր Ռոստոմը, միշտ բարի, միշտ ժպտուն, միշտ Հանդիստ, կարծես ոչինչ Հէր կատարում մեր շուրջը, կարծես Հենց այդպէս էլ պիտի լինէր: Նրան կարելի էր տեսնել ամէն տեղ, ուր կարիք կար — մէկ իր Հսկողութեան տակ փոքրիկ «թնդանօթներ», ձեռնառումքեր, Հրձիգներ շինող արՀեստանոցում, մէկ առաջուր դիրքերում, մէկ փողոցները խուժած թշնամու Հետ ճակատող մարտիկների մէջ՝ մտուգէրը ձեռքին, մէկ Հիւանդանոցի մէջ վիրասրները միխթարելիս...

Յիշում եմ, մի խուլ փողոցի փոքրիկ բակի մէջ էր մեր գինուորական արՀեստանոցը, այնտեղ էին պատրաստում մեր բոլոր «թնդանօթները», ուումքերը Լալլն: Մի օր, երեկոյեան ժամը Հին, սովորական աշխատանքի ժամանակ՝ երբ Բուլղարացի Գէորգը իր ումքի մէջ դինամիտ դնելով էր զբաղ-

ուած, յանկարծ ինչ որ ուժեղ լոյս եւ պայթումի ձայն լսեցինք, բոլորս սենեակից դուրս փախանք. բակի մէջ միայն Հասկացանք, որ մեր սենեակի մէջ ռուսք էր պայթել, մեր եւ դիմացի սենեակի բոլոր ապակիները փշրուել էին, եւ երբ սկսեցինք մեզ Հաշուել, տեսանք որ Գէորգը պակաս էր, մեզմէնք մէկ արտոտը ներս մտաւ սենեակ եւ եկաւ պատմեց, թէ Գէորգը սպանուել է պայթիւնից: Մենք, Հրաշքով ազատուածներս, դուրս եկանք փողոց տուն դնալու. Համար: Պատահեցինք Ռոստոմին, որ պայթումի ձայնը լսածին պէս շտապով մեզ մօտ էր վազել: Երբ ամէն ինչ պատմեցինք, նա առանց սառնութիւնը կորցնելու, ասաց. «Պէտք է սենեակի մէջ հղածները գոնէ ազատել»: ու շարունակեց իր ճամբան... մենք դիտիկոր հետեւեցինք իրեն...»

Մի ուրիշ օր էլ, երբ սանդուխների վրայ նստած ցոյց էր տալիս ինք թէ ի՞նչպէս պիտի պատրաստել պայթուցիկ վառօղը, յանկարծ խառնուողը պայթեց եւ մօտ դալով ցատկեցութիւններս յայտնեցինք իրեն, նա սովորական ժպիտն երեսին ասաց. «Ոչինչ, ձախս դեռ կայ»(*):

Եւ իսկապէս՝ նա զնայ Հիւանդանոց, կապեց վէրքը ու անմիջապէս եկաւ գործը շարունակելու...

Ահա՛ Ռոստոմը:

Մեծ էր նրա ազդեցութիւնը Սաթթար ու Բաղրը խաների վրայ, նրանք այնքան էին Հիացել Ռոստոմի ու նրա Հնարած «Թնդանօթների» վրայ, որ ամէն մի յաջող կրօնից յետոյ առանձին Հաճոյքով սեղմում էին նրա ձեռքը եւ կրկնում. «Եթէ տասը Հատ ձեզ պէս մարդ եւ Հազար Հատ դաշնակ ֆետայի ունենայինք, շահի գորբերը մինչեւ Բաղդադ կը Հալածէինք»:

Եւ արդեօք այդ Հսկայական ոգեւորութիւնը չէ՞ր պատճառը, որ այդ մի բուն Հերոսները երկա՛ր ժամանակ կարողացան դիմադրել օրբստօրէ աճող թշնամուն, մինչեւ որ, վերջապէս, մի գեղեցիկ օր յաղթական դուրս եկան այդ կրօնից...

Այո՛, Ռոստոմն այնտեղ էր, ուր իրաւունքի համար մղուող կռիւ կար: Փա՛ռք նրա անմեռ յիշատակին:

«ԿՐՕՇԱԿ», — Գիւ 8-10, 1926

(*) Տպագրական անուշադրութեան մը հետեւանով, առ նուազն տող մը կը թուի փախած ըլլալ, հաւանօրէն հետեւեալ բովանդակութեամբ չ...եւ վիրաւարեց նրա աչ ձեռքը. եւ երբ մօտ գալով...»: Պահած եմք հարգատ՛ Գերշակչի բնագրին: Լ. Տ.

ՄԻ ԷՋ ԹԱԻՐԻՋԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

1908-9 թուականներին տեղի ունեցան Թաւրիզի յեղափոխական շարժումները: Կոխների նախօրեակին Ռոստոմը այնտեղ էր: Ղեկավարում էր շարժումը եւ հայերի մասնակցութիւնը:

Երբ միապետական ուժերը կատաղի յարձակումներով զրաւեցին քաղաքը, պարսիկ յեղափոխականների պարազլուխներ Սաթթար եւ Բաղըր խաները, շրջապատուած 40-50 հաւատարիմ զինուորներով, ամբացան Լիլաւայի եւ Ղալայի հայկական թաղերի մօտի դիրքերում եւ օրհասական զիմաղրութիւն էին ցոյց տալիս:

Յուսահատական օրեր էր ապրում նաեւ Թաւրիզի հայութիւնը: Եթէ միապետականները ներս խուժէին, թալանն ու կոտորածը անխուսափելի էր լինէր:

Վերջին տագնապալից օրն էր յեղափոխականների համար: Թշնամին աւելի եւ աւելի յանդուզն էր դառնում: Պարտութիւնը թւում էր անխուսափելի:

Ռոստոմը շտապեց կոտի վայրը եւ իր ձեռքը առաւ ղեկավարութիւնը: Սառնարին, ինչպէս միշտ, մշակեց յարձակման ծրագիր, դասաւորեց ուժերը եւ ինքը արևելի մայրամուտի մօտերը, ռակետ նետող դործիքը ձեռքին, բարձրացաւ Լիլաւայի թաղի ամենարարձր տներից մէկի կոտորը: Այստեղից յարձակման նշան տուեց եւ սկսեց աջ ու ձախ թշնամու դիրքերի վերայ ռակետ արձակել:

Ռոստոմի նշանի վրայ հայ ու պարսիկ մարտիկները, ձեռնառումների որոտով եւ հրացանների անընդհատ համադարկերով զրոհ տուին հակառակորդի վրայ: Ռոստոմի նետած ռակետները ահ ու սարսափի էին մատնում միապետականներին: Նրանց շարքերում տիրեց սարսափելի շփոթ եւ իրարանցում: Եւ շուտով լքեցին դիրքերը եւ խուճապահար, անկարգ ու խուռնիճաղանճ ամբոխի վերածուած՝ զիմեցին փախուստի:

Յեղափոխականները զրաւեցին Արք միջնարկը: Ապա, միմեանց յետեւից, տէր դարձան եւ միւս թաղերին ու դիրքերին: Յաջորդ առաւօտ ամբողջ քաղաքն արդէն յեղափոխականների ձեռքին էր: Ռոստոմը փրկեց Առըր պատականի յեղափոխութիւնը: Տնծութիւնը ամէն կողմ աննկարագրելի էր...

Քիչ յետոյ, Ջուլֆայից հասաւ Քեռին իր 40 հողինոց խմբով: Ռոստոմը նրան յանձնեց կոտի ընդհանուր ղեկավարութիւնը: Բայց ինքը մնաց պաշարի ողին, թէև միշտ ստուերի մէջ, առանց առաջ նետուելու եւ իր անունն ու անձը ցուցադրելու:

ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՄԻԿ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

1907ի Դեկտեմբերի վերջերուն Ռոստոմ կը հասնի Թեհրան՝ ազդեցիկ շրջաններու տրամադրութիւնը շուտփելու եւ բանակցելու նպատակով: Իրեն կ'ընկերանար Յովսէփ Միրզայեան — լաւ ծանօթ երկրի պայմաններուն ու պարսիկներու հոգեբանութեան: Եւ ամէն մի ժողովէ ետք՝ կը խորհրդակցէին երեք ուրիշ տեղացի անձներու հետ, որոնցմէ էր մեր հին ընկեր զոքսոր Ստեփանեան: Մէջլիսը այդ ժամանակ երբեուն զոյութիւն մը ունէր. ազատականները, կատարուած տեւորներէն յետոյ, մշտական վախի մէջ էին: Բայց Շահն ալ երկիւղի ու տաղնապի օրեր կ'ապրէր: Պարսիկներու կողմէն բանակցութիւններուն կը մասնակցէին Վասու-օղ-Դովլէ, Մէջլիսի փոխ-նախագահը, Մոսթէշաւ-օղ-Դովլէ, երեսփոխան, պատգամաւոր Քարիզի, Հաջի-Ամեն-օղ-Չարբը, պատգամաւոր Թեհրանի վաճառականներու կողմէ, նրկատուած որպէս Պարսկաստանի մեծազոյն հարուստը եւ սահմանադրականներու Ֆինանսական ուժը. Հաջի-Մուին-օղ-Թոջար, նոյնպէս մեծահարուստ մը, որ նախորդին հետ կը հողար յեղափոխական շարժման ծախքերը. Հաջի Միրզա Իբրահիմ աղա, պատգամաւոր Քարիզի, յեղափոխական անջումաններու պարապլուխ. վերջուպէս Աղա Սէյիդ Քաղը-Չաղէ, Մէջլիսի ամենէն պերճաբոս եւ ազդեցիկ անդամը: Գրեթէ բոլորը Քրանսաբոս: Այդ խումբը կազմուած էր Մէջլիսի զունազան խաւերէն եւ կը ներկայացնէր այն հեղինակաւոր կորիզը, որ ուզողութիւն կու տար ազատագրական շարժման: Անոր հետ էին Թեհրանի ամենէն հեղինակաւոր հողեւոր պետերը — Աղա Սէյիդ Արզուլլահ եւ Աղա Սէյիդ Մուհամմատ մուշտայիդները, որոնք կը համարուէին հիմնադրարբը Սահմանադրութեան(*):

Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ — Ռոստոմ եւ Յովսէփ Միրզայեան:

Հինը նիստերու մէջ (1908 թ. Յունուար) քննուեցան շարք մը կարեւոր խնդիրներ: Անոնց պարունակութիւնը ցուցադրուած է Ռոստոմի մէկ ընդարձակ գրութեան մէջ, որուն կցուած են Ֆրանսերէն վաւերագիրները: Որքան եւ հետաքրքրական ըլլան անոնք Դաշնակցութեան պատմութեան համար, ստիպուած ենք դանք ասնել յայտեղ: Կու տանք հակիրճ տողեր միայն: Օրակարգի խնդիրներն էին. 1. Ո՞րքան ազանովուած է Սահմանադրութեան թնականոն ընթացքը Շահի հետագայ դաւերուն հանդէպ: 2. Ի՞նչ յոյսեր ունին հեռացնելու տանիկ զօրքը պարսկական հողերէն: 3. Ինչի՞ մէջ պիտի կայանայ մեր աջակցութիւնը եւ ինչո՞վ իրենք կարող են մեզ օգնել:

Պարսիկ բանազնացները կը պատասխանեն. 1. որ Շահը կրնայ միայն

(*) Պարսից կէտը հետագայի մեծ մասամբ անցու հակայեղափոխականներու կողմը:

դանդաղեցնել ազատագրական զորքը, բայց ոչ խեղդել. 2. որ եթէ Թուրք կառավարութիւնը բացէ ի բաց մերժէ պարսիկ զբառուած վայրերը, պատերազմը անխուսափելի կը դառնայ (*). 3. որ Դաշնակցութիւնը զգալի աջակցութիւն կարող էր բերել ազատական պարսիկներուն, եթէ իր ունեցած կապերով պաշտպանէր երիտասարդ Պարսկաստանի գաղտնի բնակչութիւնը, մասնաւորապէս Ֆրանսայի մէջ, որ թերեւս Նարբայի կը փոխառութիւն մը կրնէր լինի: (Կողմնակի աղբիւրներէ կ'իմանայինք, որ Ֆրանսա կը հրաժարէր զբառուած Պարսկաստանի, առանց Ռուսիոյ երաշխարարութեան, որովհետեւ Բրանը պարտք էր Ռուսաստանին 30 միլիոն):

Պարսիկ սահմանադրականները կ'ուզէին նաեւ, որ Դաշնակցութիւնը տրամադրէր իրենց մէկ-երկու ձեռննա սպաներ, այլ և քանի մը մասնագէտներ, պայթուցիկ զործիքներ բանեցնելու համար, պատերազմի պարագային:

Երիտասարդ պարսիկները նաեւ յանձնառու կը լինէին լայնացնելու հայոց ազգային իրաւունքները, զորս հայ տարրը կը վայելէր հին բռնապետական ռեժիմին տակ:

Կը խոստանային, վերջապէս, յատկացնել հայ փոխտտականներուն Սալմաստի ու մերձակայ շրջաններու «Ռալչասէ» (արքունի) կոչուած մշակելի հողերը:

Ժողովներու մէջ կ'իշխէր ջերմ, բարեկամական տրամադրութիւն երկուստեք: Պարսիկ բարեկամները կը խոստանային մեզի — ինչ որ առանձնապէս կարեւոր էր մեր ժողովուրդի պաշտպանութեան համար — 1. Ալա-հովէ և Գիւրացնէ մեր ուժերու փոխադրութիւնը Պարսկաստանի ներսում: 2. Դիւրացնել մեր գէնքի ու ռազմամթերքի փոխադրութիւնը արտասահմանէն Պարսկաստան:

Խոստացան նաեւ աջակցիլ մեզի համերաշխութեան քարոզը մղելու հայ և Թուրք տարրերու միջև՝ Թուրքիոյ և Կովկասի մէջ, զրկել, ի հարկին, Կ. Պոլիս յատուկ մարզ մը (պարսիկ ազատական քարոզիչ), որպէսզի մեզ յարարներութեան մէջ գնէ օսմանեան մայրաքաղաքի պարսիկ սահմանադրական տարրերուն հետ, որոնք կրնային օգնել մեզի համերաշխութեան այդ պրոպագանդին մէջ:

Ռոստոմ և բնկերները խոստացան, ի հարկէ, որ Դաշնակցութեան Արեւմտեան Բիւրոն պիտի օգտագործէ պարսից գաղտնի համար իր կապերը Եւրոպայի, մասնաւորապէս Ֆրանսայի հայասիրական շրջաններուն հետ, նաև նիւթեր պիտի մատակարարէ արեւմտեան մամուլին, — բան մը՝ որ պիտի ընէինք նաև առանց պարսիկ բարեկամներու խնդրանքին (**):

(*) Թուրքերը, ի վերջոյ, հեռացան Անգլիոյ և Ռուսաստանի ճնշման տակ:

(**) Շուտով Թուրքիոյ ժընեւ հասան սահմանադրական Պարսկաստանի համար պայ-
քարող երկու պատուիրակներ — մէկը կովկասահայերու լաւ ծանօթ կարգաբեկ — քրան
Արեւմտեան Բիւրոն չզրպացաւ տալ ամէն անհրաժեշտ օգակցութիւն՝ մղելու իրենց քարոզ-
չութիւնը մեր օտար բարեկամներու շրջաններում, Պարսիկ և այլուր:

Բայց շատ շանցած՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պիտի բերէր այդ խանդավառ, բայց անփորձ, անփարժ Պարսկաստանին՝ տարբեր ձեւի աջակցութիւն մը — միանգամայն սաղմուկան ու սաղմուկատական — որ մէկէն ի մէկ փտանցեց զսոսի ու յայթական Մեհմէտ Ալիի գահը, ահարեկեց անոր շրջապատն ու սղջ յետադէմ միասնատական բանակը եւ միտ կողմէն զարմանքի, չիտցումի, Լրախտադիտութեան շոսանք մը սոսաջ բերաւ. երկրի աղատատենչ, սաշմանադրական տարբերուն մէջ...

«Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ», Բ. հատոր, էջ 64-66

ՌՈՍՏՈՄԻ ԶԵՐՄ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ
ՊԼՐԱԿԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարներից Ռոստոմը իր անվերապահ անջակցութեամբ ու նուիրում աշխատանքով կարևոր դեր է ունենում Պարսկական Սահմանադրական շարժումների մէջ:

Այդ դերը կայանում է նախ այն բանակցութիւնների արդիւնքը կողմոք համաձայնութեան մէջ, որ կուսակցութեան անունից կնքուել է 1908ին, Թեհրանում, պարսիկ սահմանադրական ղեկավարութեան հետ, կուսակցութեան բերելիք անջակցութեան մասին:

Ապա՝ 1910ին, Թուրքիոյ պաշտոմբում թեքին, Սաթթար խանի հետ, միասնաբար վարած կոնիւրի անուզողակի ղեկավարութեան մէջ:

Իր՝ Ռոստոմի աստիճամբ, Պարսկաստանում սկսուած ժողովրդական խրտումները, հենց սկզբից գրուել են իր ուշադրութիւնը:

Հաստատուր յեղափոխականի հեռախոսութեամբ նա մեծ նշանակութիւն է տուել պարսկական յեղափոխութեան, Միջին Արևելքի ժողովուրդների գարթներին և յաստիճանական շարժումների տեսակէտից: Այդ նկատումով նա անհրաժեշտ է գտել ամէն անջակցութիւն ցոյց տալ այդ յեղափոխութեան և վերմ մասնակցութեամբ սատարել, ծաւալել ու խորացնել յեղափոխութիւնը, առաջնորդուած բնդհանուր, տեղական և հայկական շահերի երազի տեսակէտից:

Կարիք չկայ ասելու, որ Ռոստոմի այդ ողբերգութիւնը բխում էր նրա համամարդկային գաղափարի, յեղափոխական խառնումաճքի և հայրենասիրական ոգուց:

Նա 1890ական թուականներին, թէ՛ իրր ուսուցիչ և թէ՛ իրր նորակազմ կուսակցութեան գործիչ, եղել էր Ատրպատականում, Թուրքի, Սալմաստ: Անկասկած անցել էր և շրջանները: Տեսել էր բուն ժողովրդի — զիւղացիութեան և աշխատանքութեան իրաւազուրկ, թշուառ և ստրկական վիճակը:

Ականատես էր եղել սկսական պաշտօնականների, աստական իշխանների, ազանների, խաների և նրանց Փարբաշ-ոստիկանների գործադրած անլուր հարստահարութիւններին, բռնութիւններին ու խռշտանդումներին: Անկասկած, խոր ցաւ էր զգացել իրբև իրաւ բնկերջութեան և, հասանականարար, այն ժամանակ իսկ պատրաստ էր եղել որեւէ կերպ օգտակար լինելու անլեզու, թշուառ այդ զանգուածներին, բայց չէր ունեցել այդ հնարանորութիւնը:

Այժմ, երբ քիչ-չատ զգաստացած ժողովուրդը, ոտքի կանգնած, իր իրաւունքներն էր պաշտպանում, պարզ էր, ի հարկէ, որ նա հողով ու սըր-

սով աջակցութեան պիտի դար իր համար բարձր այդ նպատակի իրագործման :

Բայց նա պարսկական շարժումներէ յաջողութեան մէջ, բացի տեղական և ընդհանուր բնոյթից, տեսնում էր նաև Հայութեան շահը :

Նա այն հաւատն ունէր, որ նախ՝ սահմանադրական իրաւակորդի բարեկերից պիտի օգտուի պարսկահայութիւնը և ապա պայմաններում պիտի երևան բերի իր սակզմագործական լոյն աշխատանքները յօգուտ երկրի և յօգուտ իր ազգային իրաւունքների ու անհատական բարեկեցութեան :

Ապա, նա այն համոզումն ունէր, որ յետամնաց Պարսկաստանի ժողովրդական շարժումները — բայց մանաւանդ յեղափոխութեան յաջողանակը — պիտի ազդի Քուրքիայի ու Ռուսաստանի, աւելի շուտ արթնացած ժողովուրդների վրայ և հարեան այդ երկրներում ևս, առաջ պիտի բերի աւելի ուժեղ շարժումներ : Իրական մի յեղափոխութիւն, որ եթէ շխորտակի էլ բռնապետական այդ երկրներէ կարգերը, յամենայն զկառ, մեծ փոփոխութիւններ պիտի մտցնի նրանց վարչակարգի մէջ : Իսկ դրանից պիտի օգտուեն և շնչումներից ու հալածանքից պիտի ազատուեն զոչ այդ երկրների բազկացուցիչ տարրերը, նրանց շարքում նաև Հայութիւնը :

1908 թուին Քուրքիայում կատարուած յեղաշրջումը, իր բնոյթով թէև զինուորական, բայց և այնպէս վարչաձևի փոփոխութեան տեսակէտից հաստատու էր Ռուստոմի նախատեսութիւնը :

Պարսկական շարժումների հանդէպ ունեցած իր բուն հետաքրքրութեամբ Ռուստոմը, տեղեկանալով Մոհամէդ Ալի Ծահը գործադրած հալածանքների ու բռնութիւնների հետեւանքով ապատական տարրերի մէջ առաջացած թուլութեան և յուսարեկման մասին, ընկերների հետ խորհրդակցելուց յետոյ, 1907 Դեկտեմբերի երկրորդ կէսին մեկնում է Քհնդան : Իրանի մայրաքաղաքն է շտապում, անձամբ իրագործելու կուսակցութեան Չորրորդ Ընդհանուր ժողովի որոշումները, որոնք անցել էին իր առաջարկած բանաձևով :

Քհնդանում նա շուտով յարաբերութեան մէջ է մտնում ապատականների ներկայացուցիչների հետ և յաջողում է շուտով բանակցութիւն սկսել նրանց հետ :

Այդ օրերին Մոհամէդ Ալի Ծահը վերջնականապէս պարզել էր իր դիրքը և ասպարէզ իջել սահմանադրութեան կատարի հակառակորդի թշնամութեամբ :

Մինչ այդ Ծահը երկդիմի քաղաքականութեամբ աշխատում էր ժամանակ շահել պատրաստուելու նպատակով :

Նա մերթ երևան էր գալիս նոր իրաւակարգն ընդունելու դիմակով, բայց մեքենայութիւններ էր լարում նրա դէմ, մերթ Դուրանի վրայ երդւում էր հաւատարիմ մնալու Սահմանադրութեան, բայց անմիջապէս դատաճանուծ էր իր երզումն և զաւեր նիւթում նոր կարգերի դէմ :

1907 թուի վերջերին նա պատրաստ զգալով իրեն, ուղղադաշտ է իջնում իր իսկական կերպարանքով :

Սկսում է խիստ հալածել, ձերբակալել, բանտարկել ու խռտանգում

ների ենթարկել ազատականներին և աստիճանաբար աւելի խտացնել իր արսափները :

Նրա հրահանգով կազմուած խռովարար խմբակցութիւնները չետայընդում են սահմանադրականներին և մշտական երկիւղի ու ահաբեկման մէջ պահում նրանց ղեկավարներին :

Ռոստոմը Թեհրանից գրած 10 Յունուար 1908 թուակիր նամակով հետեւեալ կերպով է նկարագրում քաղաքական այդ ծանր վիճակը :

«Շահի կողմնակիցները շարունակում են դադարի դաւեր լարել Սահմանադրութեան դէմ : Կազմուել են տեղական սև հարիւրակներ, որոնք տեւորի(*) միջոցով ձգտում են ընկճել սահմանադրականներին :

«Ե՛մ գալու երկրորդ օրը տեւորի ենթարկուեց, իր տան մէջ, սահմանադրական շարժման անկէպ յայտնի հարուստ արքար Յրէյուսը, հենց Շահի մտերիմ սենեկապետի մարդկանց ձեռքով :

«Մի օր անց հրացանաձուլթեան ենթարկուեց արտաքին գործոց նախարարը, նոյնպէս իր տան մէջ :

«Սա ևս յայտնի է իբր ջերմ Սահմանադրական : Նրա հայրը Մուշիրը Դովլէն էր, որ Սաղրազամ եղած ժամանակ կարողացել էր համոզել Շահ Մոգաֆարէզին Սահմանադրութիւնը ստորագրել :

«Մէջլիսի(**) անդամները մշտական վախի մէջ էին. շատերը տանը չէին քնում. իրենց կողմից միջոցներ էին խորհում թէ՛ իրենց անձը և թէ՛ Սահմանադրութիւնը ապահովելու համար : Ահա թէ ինչու, ի՞մ գալուց մի շաբաթ անց, միայն Դեկտեմբեր 30ին տեղի ունեցաւ առաջին նիստը :

Համագործակցութեան բանակցութիւնները սկսուած 1907 Դեկտեմբեր 30ից, ունենում են յաջորդարար (բացի Յունուար 1ից) վեց նիստ :

Բանակցութիւններին մասնակցում են վեց հոգուց բաղկացած պարսիկ ազատականների մի խումբ «Մէջլիսի զանազան խաւերից. այս խումբը ներկայանում է իբրև մի կորիզ, որը իր հեղինակութեամբ կարողանում է ուզած ուղղութիւնը տալ գործերի ընթացքին» :

«Վեց հոգուն համախմբոցն ու բանակցութիւնների նախաձեռնողը հանդիսանում էր Սէյիդ Հասան Թաղիզադէն, որ Լոսանդուն և ամենից ազդեցիկն էր և յենում էր յեղափոխական անջնամանների (ժողով) վրայ :

Պարսիկ ազատականների ներկայացուցչութիւնը կազմուած էր հետեւեալ անձնաւորութիւններից .

Վըսուլը Դովլէ (Ռորհրդարանի փոխ-նախագահ), Մոսթաշարը Դովլէ, Հաջի էրրահիմ Ազա, Սէյիդ Հասան Թաղիզադէ (երեքն էլ Թուրիդի պատգամաւոր), Հաջի Ամինը Զարբ (յայտնի հարուստ և փողերանոցի կապալառու), Հաջի Մուինը Թոջար (գաճառական) : Վերջին երկուսն էին գլխաւորապէս հոգում սահմանադրականների ծախքերը(***) :

(*) Ահաբեկում :
(**) Խորհրդարան :
(***) Ռոստոմի նոյն նամակից :

կուսակցութեան կողմից ներկայացուցիչներ էին ինքը՝ Ռոստոմը եւ տեղացի բնիկ բնակիչ Յովսէփ Միրզայանը^(*)։ Նրանք ամէն մի նիստից յետոյ գրում է խորհրդակցում էին փորձառու եւ քաղաքական խնդիրներին իրազեկ երեք բնիկներին՝ հետ։

Հիմնուած ձևերի տակ եղած փաստաթղթերի, ապա Թաւրիզում, նոյն 1908 թուին, այլ բանակցութիւններէ մասին Ռոստոմի տուած որոշ մանրամասնութիւններէ յիշողութեանս վրայ, սլէտք է ասել, որ բանակցութիւններն սկսուել եւ շարունակուել են ջերմ եւ անկեղծ միջնորդումով։ Նիստերի ընթացքում եղել են թեթեւ վիճարանութիւններ, այն էլ մտքերի պարզարանութեան համար։

Վեց նիստերում ընծութեան եւ տունուկ ստաջին Ներթին 1) Սահմանադրական իրաւակարգի ազատութեան եւ բնականոն ընթացքի հարցը։

Ապա յաջորդաբար՝ 2) անցլո-ոռոսական 1907ի համաձայնութեան դէմ անուակիր միջոցներէ։ 3) ներքուստ տաճկական գործը երկրի սահմաններից հեռացնելու, եւ այլ՝ դիւանապետական ուղիով շտաբոյնու եւ պատերազմի դէպքում, զինական ուժերի պատրաստութիւններէ մասին։ Եւ ի վերջոյ՝ 4) սահմանադրականների ու կուսակցութեան փոխադարձ աջակցութեան, օգնութեան եւ յանձնառութիւնների կարեւոր հարցերը։

Բնորդ խնդիրներէ զուրջ կատարեալ համաձայնութեան եկած, որոշուել է ծառիկ ապագայում գործարել մի նոր հանդիպում-ժողով, ուր զեարդ էին գրուել եւ որքէ հարցեր եւ ուր համաձայնութիւն կը կայանար ասելի կոնկրէտ հարցերի շուրջ^(**)։

Համաձայնութիւն ամփոփուած էր 12 յօդուածներում, որ բաժանուած էր երկու մասի — անմիջական գործադրելի եւ հետագայում (պատերազմի դէպքում) իրագործելի։

(*) Յ. Միրզայանը մասնակցել էր համառոտի արշաւանքին։ Այդտեղից նրա մտքմուտքի մեջ ինքի տես. որ ասիլի չբերելով շարունակուել է թեքումով։

Համարային եւ կուսակցական գործիչ Յ. Միրզայանը որոշ դեր է ունեցել հայ-պարսկական բարեկամական յարաբերութիւնները սերտացնելու մէջ եւ երկուստեք արժանացել է յարգանքի ու գնահատմանի։

Խորհրդաբանի երրորդ նստաշրջանից սկսած, շարունակաբար, մի քանի անգամ ընտրուել է պարսկահայութեան, ապա՝ երբ պարսկահայութեանը տրուեց երկու պատգամատրի իրաւունք, նա ընտրուեց հարաւային պարսկահայութեան ներկայացուցիչ Խորհրդաբանում։

Իր այդ համզամեմով նա գնահատելի ծառայութիւններ է մատուցել երկրին եւ միաժամանակ պաշտպանել է իր ընտրողների համարային շահերը։

Իրեւ շնորհալի քարգմանիչ, Յ. Միրզայանը իստ օգտակար աշխատանք է կատարել նաեւ գրական մարզում։ Տարիներ շարունակ նա պարսիկ դասական մի շարք բանաստեղծների գոհարները ծանօթացրել է հայ ընթերցողներին եւ դրանով նպաստել երկու ժողովուրդների կապերի ամրապնդման։

Պարսկերէնից կատարած քարգմանութիւններից բացի, նա հրատարակել է անգլերէնից եւ ռուսերէնից քարգմանած առանձին գրքեր։ Ռուսերէնից քարգմանել է Լեւոնտուփի «Դեռ»։

(**) Ռոստոմի նամակից։

Արձանագրութիւնները կազմուած էին երկու լեզուով — պարսկերէն և Փրանսերէն :

Համաձայնութեան իբր առաջին մասի անմիջական գործադրութիւն, կուսակցութիւնը յանձն է առնում իր Հնարաւոր աջակցութիւնը բերել սահմանադրականներին թէ՛ ներքին և թէ՛ արտաքին ճակատներում :

Արտաքին ճակատում — Եւրոպայում — նա պիտի պաշտպանի նոր Պարսկաստանի դատը և պիտի աշխատի չէզոք երկրներից որեւէ մէկին շահագրգռել Պարսկաստանի, որպէսզի ապատուի ուսանողական կլանումից :

Այս տեսակէտից, նկատել ունենալով պարսիկ բանակցողների ցանկութիւնը, կուսակցութիւնը իր ունեցած կապերի միջոցով այդ աշխատանքը մեծ մասամբ պիտի կատարի Ֆրանսիայում և ջանքեր գործադրի յանդէպնելու, որպէսզի որոշ դուժարի փոխառութիւն արուի Պարսկաստանին : (Ֆրանսիային շահագրգռելու խնդրում բանակցող ազատականներն առաջարկում են օգտուել նաև Մեկրոն խանի ու Յովհ. խան Մասեհեանի օժանդակութիւնից, որոնք այդ ժամանակ Եւրոպա էին գտնուում) : Կուսակցութիւնը խոստանում է Հնարաւորութեան դէպքում կատարել սահմանադրականների ցանկութիւնը և արձագրել զինական ու ռազմական օժանդակութիւն, յանձնիս փորձում զինուորական ղեկավարների և պայթուցիկ նիւթերի մասնաղէտների :

Պարսիկ ազատականները խոստանում են յանձնառու լինել ապահովելու և յարմարութիւններ տալու կուսակցութեան ուժերի տեղափոխութեան երկրի ներսում և դէնք ու ռազմաթէրքի փոխադրութեան արտասահմանից Պարսկաստան :

Նրանք խոստանում են սահմանադրականների յաղթանակից յետոյ աւելի լայնացնել այն իրաւունքերն ու արտօնութիւնները, որ պարսկահայութիւնն ունի, ի վազուց անդի Շահական Հրովարտակներով իր ներքին, ազգային-մշակութային կեանքում :

Պարսիկ ազատականները յանձն են առնում հայ զաղթականներին յատկացնել Սալմաստի ու չրջակայ վայրերի պետական հողամասերը (խալթ) :

Նրանք յանձնառու են լինում ջերմ աջակցութիւն բերել՝ դարկ տալու համերաշխ գործակցութեան հայ և մահադական տարրերի մէջ, թէ՛ Ռուբէրիայում և թէ՛ Կովկասում :

Խոստանում են իրենց հաւատարմներից մէկին Կ. Պոլիս ուղարկել, որպէսզի կուսակցութեան անդամներին յարարելութեան մէջ զնի տահկական մայրաքաղաքում գտնուող պարսիկ ազատականների հետ, օգնելու այդ համագործակցութեան աշխատանքում :

Համաձայնութիւնից անմիջապէս յետոյ կուսակցութիւնն անցնում է իր յանձնառութիւնների իրագործման :

Ֆրանսիայում նա օգտուում է թէ՛ իր բարեկամ Փրանսիացի պատգամաւորների ու քաղաքական գործիչների օժանդակութիւնից և թէ՛ մամուլի քարոզչութիւնից Պարսկաստանի հանդէպ համակրանք ստեղծելու ուղղութեամբ, որ յաջողում է : Բայց, զժբախտաբար, այդ յաջողութիւնը մնում է բարոյականի սահմաններում : Գործնական արդիւնք չի ունենում, որովհետեւ Փրանսիական կառավարութիւնը զաշնակից էր Ռուսաստանի հետ և բա-

րեկամ Անգլիային : Փոխառութեան համար էլ պահանջուած էր Ռուսաստանի երաշխաւորութիւնը, որին Պարսկաստանը պարտք էր շօշափելի մի գումար :

Ներքին ճակատում ևս կուսակցութեան աշխատանքը կատարում էր, աւելի քան ծրագրուած և կանոնաւոր կերպով :

Կուսակցութեան մարմինների ներկայացուցիչներն ու գործիչ ընկերները բոլոր վայրերում էլ սերտ կապ են պահում սահմանադրական ղեկավարների հետ, խորհուրդներ տալիս, գործունէութեան ուղեգծեր մատնանք շում և Լըբեմն էլ զէնք, ռազմամթերք ու ռումբ տրամադրում որոշ գործողութիւնների համար :

Ապա կազմում են քիչ-շատ կրթուած պարսիկ երիտասարդներից խմբեր — Լըբեմն խանն, հայ և պարսիկ — և դասախօսութիւնների ու զրոյցների միջոցով մտքեր պատրաստում :

Այսպէս շարունակում է մինչև թաւրիզի ապստամբութիւնն և ռազմական գործողութիւնները :

Իսկ այդ ժամանակ կուսակցութիւնն իրագործում է իր միւս յանձնարարութիւնը : Մէկը միւսի յետևից սահմանադրական կոիւնների շրջաններն է ուղարկում մի շարք ռազմավայրերում փորձառու դարձած այնպիսի յայտնի ղէկավար, ինչպիսիք էին՝ Քևուին, Դումանը, ապա Սամսոնը, Ջուլուսմաթը, Սմբատը, Խէչոն և Մարտիրոսը — փաղանգն այն հերոսների, որոնց շարքում անակնկալօրէն երեսն էր զայիս նաև մեծ ռազմազէտ նիւթեր : Ռուստամն ինքն էլ է շտապում կոիւնների կենտրոն թաւրիզ (1908 Հոկտեմբերի վերջերին) և ամբողջովին մխրճում ապստամբ քաղաքի պաշտպանութեան և յաղթանակի աշխատանքների մէջ :

Այստեղ նա իրագործում է նաև համաձայնութեան միւս խոստումը՝ պայթուցիկների նկատմամբ : Ռուստամը հիմնում է պայթուցիկների փոքրիկ մի աշխատանոց և անձամբ զեկաւարում ռումբերի, հրթիռների և պայթուցիկ այլ զէնքերի պատրաստութիւնը :

Ռուստամի նախաձեռնութեամբ թաւրիզում ևս կուսակցութեան ներկայացուցիչների և սահմանադրական ղեկավարների միջև տեղի են ունենում բանակցութիւններ, որոնք յանգում են հետևեալ համաձայնութեան .

«Հայ մարտիկները պալիս են իրենց զէնքերով . իսկ սահմանադրական ղեկավարութիւնը հողում է նրանց ռազմամթերքը, ձիերն ու ապրուստի միջոցները :

«Կուսակցութիւնն ինք է հայթայթում պայթուցիկ նիւթերն ու զէնքերը . իսկ պարսիկ ղեկավարութիւնն աջակցում է նրանց փոխադրութեանը արասահմանից :

«Հայ մարտիկների պետերը, իբր փորձուած խմբապետներ, պահում են իրենց այդ հանգամանքը, իսկ պարսիկ ղեկավարութիւնը դիմում ուժեր է տրամադրում նրանց հրամանի տակ» :

Ռուստամի վարած այս բանակցութիւններին, ինչպէս և նրա ու Սաթթար խանի ու պարսիկ ղեկավարութեան փոխ-յարաբերութիւններին մաս-

նակցում էր Հ. Յ. Դ. Ասրպատականի Կ. Կոմիտէի քարտուղար Վահան Զա-
քարեանը^(*) :

Դառնալով նրանց վարած բանակցութիւններին, ցուօք պիտի ասել, որ
սահմանադրական ղեկավարութեան կողմից տրուած խոստումները — ինչպէս
Թեհրանի, նոյնպէս և Քարիզի համաձայնութեամբ — մեծ մասամբ մնում
են անգործադրելի :

Ղեկավարութիւնը գործադրում է Թեհրանի համաձայնութեան այն կէ-
տը, որ վերաբերում է կուսակցական ուժերի տեղափոխութիւններին և պաշ-
խուցիկ նիւթերի ներածման գիւրութիւն տալու հարցին :

Քայց ոչ մի կերպ չի իրագործուած սահմանադրականների յաղթանա-
կից յետոյ պարսկահայութեան կրթական-մշակութային մարզում ունեցած
արտօնութիւններն ընդարձակելու խոստումը :

Ընդհակառակն, ընդարձակուելու փոխարէն, Նեպոլեոն կրճատում են
աւանդական այդ իրաւունքները և հասնում մինչև համարեա վերացման :

Սամաստի շրջանի պետական հողերից մի թիւղ անգամ չի տրամադրու-
ում հայ զաղթականներին : Մինչդեռ այդ խոստումի իրագործումը պիտի
զարգացնէր գիւղատնտեսութիւնը այդ շրջանում և միաժամանակ պիտի զրս-
պըւէին քրդերի յարատև խոցովութիւններն ու աւազակային յարձակումները :

Նոյն անտարբերութիւնն են ցոյց տալիս սահմանադրական ղեկավար-
ները նաև Քարիզի համաձայնութեան խոստումների նկատմամբ :

Այսպէս, Ասրպատականի բոլոր շրջանների կոմիտէի ամբողջ ընթաց-

(*) Ծնունդ է Քարիզում 1883ին : Տեղական «Արաման» շաբաթնաթերթից յետոյ,
կեանքի ապարէզ մտնելով, նա հրաժարում է այն պաշտօններից, որոնք իրեն համար պի-
տի ապահովէին ապագայ ամեղորր և վայելու մի կեանք : Մերժելով այդ պաշտօնները, նա
իրեն ամբողջովին տրամադրում է կուսակցութեան և անցնում կովկաս : Մտնելու տարի
հարգելի հանգամանքով շրջազայում է մի շարք շրջաններ և խրախուսամքի արժանանում
իր կատարած աշխատանքի համար :

Քարիզ վերադառնալով, նա ստանձնում է Կ. Կոմիտէի գործավարի աշխատանքները :
Ապա նոյն մարմնի անգամ ընտրութիւց յետոյ, յանձն է առնում հարտուգարի և ներկայա-
ցուցի պաշտօնը :

Ոգելորտած պարսկական յեղափոխական շարժումներով, նա հենց սկզբից կողմնակից
էր կուսակցութեան գործոն մասնակցութեան և այդ ուղղութեամբ բուն հարողութիւն է
կատարում ընկերների շրջանում :

Ամբողջովին նուիրում Քարիզի ապստամբութեան, նա իր եռանդուն գործունէու-
թեամբ մեծ համակրութիւն էր վայելում պարսիկ սահմանադրական բոլոր շրջաններում —
զեկավարութիւնից սկսած մինչև շարձային մոյտնիղը :

Նա էր, որ կազմակերպութեան կողմից հանդէս էր գալիս հանրային հաւաքներին
ու միտնեցնելին և իր կրակոտ ճակտով ընդհանուր խանդավառութիւն ստեղծում :

Ռուսական ներխուժումից յետոյ, խիստ կերպով հետապնդուած, նա ստիպուած է
լինում հեռանալ Քարիզից և իր կուսակցական աշխատանքները շարունակել Երբազում :

Քալաթար փաշայի սպանութեան գործով կազմուած Բերլինի դատարանում վերջնիս
կողմից ընտրուած այն հմուտ բարձրանն էր, որ այնքան յաջող կերպով կատարեց իր դերը
և գոհունակութիւն պատճառեց թէ՛ դատարանին և թէ՛ մամուլանց, դատի ելքին անհամ-
բերութեամբ սպառող հայութեան...

քում, Հայ մարտիկների բուր ծախքերը, — ապրուստի, ձիերի կերի եւ այլ կարիքների հոգացումը — կատարում է կուսակցութեան միջոցներով :

Այդ նպատակով Բիրոյի կողմից էլ շտափելի պատմարներ են փոխադրում Քարիզ :

Բայց այդ վերաբերմունքը երեւք չի արգիլում, որ կուսակցութիւնն անվերապահօրէն անցնի իր յանձնառութիւնների կատարման եւ լծուի աշխատանքի :

Եւ ամենից առաջ Ռոստոմը, որ իր նուանից սոյնորութեան համաձայն այտեղ եւ ոգևորուած, իր անսպաս կորովի անխնայ գործադրութեամբ մխրճում է աշխատանքի մէջ եւ ինքնաբերաբար դառնում շարժումին Ազին եւ ռազմական ու այլ գործողութիւնների անուղղակի ղեկավարը :

Մի երկու ընկերների մասնակցութեամբ նա Սաթթար խանի ու իւրաքի՛նների հետ կարգադրում են զինուորական, կամաւորական ուժերի դաստարութեան, խմբերի կապի ու փոխ-յարարելութեան, զինուորական խորհրդի կազմութեան, նրան պարտականութիւնների ու իրաւասութեան, ինչպէս եւ էլեւմտական խնդիրները :

Մինչ այդ բոլոր գործերը գանում էին խոտնաշփոթ դրութեան մէջ : Իւրաքանչիւր շրջան — թաղ — ունէր իր կիսանկախ ղեկավարութիւնը :

Քաղերից իւրաքանչիւրն ունէր իր առանձին զանձարկղը, իր մուտք ու ելքով, առանց Հաշիւների հակակշռի :

Ձէնքն ու ռազմամթերքն էր, որ գանում էր Սաթթար խանի իրաւասութեան տակ, նրա կողմից նշանակուած մի հոգու հսկողութեամբ, որ այդ պատճառով կոչուած էր Հոսէյն «Քրչանքչի» (փամպուշտների պէս) :

Մինչ այդ, խմբապետներից աւելի ազդեցիկները, անուանապէս էին ընդունում Սաթթար խանի ընդհանուր հրամանատարութիւնը, եւ երբեմն, ինքնազուխ գործողութիւններով խանգարում ընդհանուր ճակատի կարգը :

Ռոստոմը, Քեոխն ու Կ. Կոմիտէի ներկայացուցիչը Սաթթար խանի ու իր մի երկու խմբապետների հետ կանոնադրում են դրութիւնը եւ կարգի ու հսկողութեան տակ առնում բոլոր գործերը :

Կենտրոնացնելով ռազմական եւ այլ գործողութիւնների իրաւասութիւնը զինուորական խորհրդի ձեռքում, նրանք աւելի սերտ յարաբերութիւնների մէջ են գնում թաղերի խմբապետներին եւ յաջողութեամբ են ստեղծել միասնական ուժեղ ճակատ :

Իսկ էլեւմտական խնդիրների կարգադրութիւնն էլ յանձնում են յատուկ մի յանձնախմբի :

Երկու յանձնախմբերը — ռազմական եւ էլեւմտական — կազմում են խոտնապարսիկ եւ Հայ անդամներից (*) :

Այս յանձնախումբը գործի անցնելուն պէս կիրառուած է հակակշռի կարգը եւ որոշում է զանձնը նաեւ պետական բուրք եկամուտները, որոնք մինչ այդ անտես էին արուել :

(*) Ա. Պարսեան այս մասին յիշում է իր «Պատմութեան» ա. հատորի 710րդ էջում :

Յանձնախումբը որոշում է նոյնպէս հաւաքել պետութեան հասանելիք հացահատիկի բերքի մասը և կարելիին շտի մեծ քանակութեամբ ցորեն ամբարել և միաժամանակ կանոնաւորել ալիւրի բաշխման գործը :

Զինուորական խորհրդի աշխատանքները մեծ մասամբ ծանրանում էին Ռուստմի ու Քեռու վրայ :

Նրանք էին, որ նախապէս մշակում էին ռազմական ծրագիրներն և Սաթթար խանի հետ խորհրդակցելով և նրա համաձայնութեամբ գործադրութեան գնում միացեալ ուժերով : Կամ տեղի վրայ, Սաթթար խանի հետ խորհրդակցելով, մշակում էին իրենց ռազմական ծրագիրն ու անցնում գործողութիւններին :

«... Ուրբաթ օրը վեց հօդի հայ գաշնակցականներից — որ Քեռի Ֆեղայու գեղակարութեամբ վերջերս են հասել Կովկասից — Սաթթարի գերքերը դիտելու համար անցնում են այնտեղ :

«Երբ շուռ են գալիս գիրքի յետևի մասը, որ յանդիման է Ախմէշիկի գիւղին, նկատում են, որ մեծ թուով պետական ձիաւորներ են հաւաքուել այդ գիւղում :

«Զիււորները նրանց տեսնելով, մօտ հինգ հարիւր հօդի, քառասմբակ սլանում են նրանց վրայ :

«Քաջարի Ֆեղայիները, հակառակ իրենց թուի փոքրութեան, իջնում են ձիերից և թշնամուս կրակի տակ առնում : Նրանք ռազմական այնպիսի վարպետութիւն են հանդէս բերում, որ ձիաւորները շփոթւում են :

«Մոջահիդները այդ կոտոր մասին տեղեկութիւն ստանալով, մի քանի կողմից հասնում են և սկսում հրացանածգութիւն թշնամու դէմ, որ փախչելու մէջ է գտնում իր փրկութիւնը : Նրա մի մասը խոյս է տալիս մինչև Սարգարուզ (պետական բանակի կենտրոնը) : Թշնամին ունենում է մի քանի սպանուածներ, իսկ հայ Ֆեղայիներից մէկը թեթև վիրաւորում է :

«Այս պարտութեան պատճառով իր արժանապատուութեան վիրաւորանք զգալով, Սամալ խանը(*) յաջորդ օրը՝ Շարաթ, իր ամրոցը ուժերը գործի գնելով, կհատուայ մօտ Ախմէշիկից յարձակման է անցնում :

«Վրայ հասած մոջահիդները դիմադրում են : Ժամբ մէկին կոխն այնքան է մեծանում, որ Սարգարն(**) ինքն էլ ռազմադաշտ է շտապում :

Հայ գաշնակցական Ֆեղայիներն ու սոցիալ դեմոկրատ վրացիները ամէնքն էլ նրա հետ են լինում :

Առաջին անգամն էր, որ կոխը տեղի էր ունեցում ռազմական կարգով : Բոլոր խմբերը թէւեւ գտնուում էին Սարդարի հրամանատարութեան տակ, բայց մեծ կամ փոքր խմբապետներից իւրաքանչիւրը իր վայրում առանձին գործ էր կատարում :

(Ընդգծոււմբ մեզներց) :

(*) Պետական հեծեակների հրամանատարը : Տիտղոսով Շուրա-էդ-Գուլիէ :
(**) Խօսքը Սարքար խանի մասին է :

«Հեծեալ կամաւորներն էլ ձիերից իջնելով, անցնում են շարքերը: «Ներք ժամուայ խիստ գոտեմարտում երկու կողմից էլ զիմազրում են, բայց երկկոյնան թշնամին թուլանում է:

«Կամաւորները միահամուռ գրոհով դուրս են մղում թշնամուն իր տասեմէկ զիրքերից եւ փախուստի մատնում:

«Ձիաւորները ունենում են սպանուածներ եւ վիրաւորներ:

«Կամաւորներից ոչ մի սպանում:

«...Այս կոիւններում (Ալար, Հոքմալար, Խարիր եւայն) հայ եւ վրացի ֆեղպայիները եւ որոշ մոջահիդներ մեծ անձնուիրութիւն ցոյց տուին»(*):

Իր ներքին անդուստ մղումով, Ռոստոմը Թաւրիզում ընդհանրապէս ներկայ էր լինում կոիւններին: Նա համարեա միշտ էլ միանում էր մարտական խմբին, անցնում էր ընդհարումների գծերին շատ մօտ եւ անկասկած կոուսող մարտիկներից զուցէ աւելի մեծ շափով ապրում էր կոիւնների էլեւէջները եւ սրտի տրոփումները:

Հակառակ ընկերների խիստ զիմազրութեան եւ արզիւնու փորձին, զրանից բացի, նա համարեա միշտ էլ, անձամբ էր կատարում (մէկ կամ երկու աղաների հետ) պայթուցիկների զետեղումները: Այն էլ թշնամու գծին շատ մօտ: Նա միաժամանակ ցանկանում էր մօտիկից հսկել ռումբերի արձակումները վրայ: Իր այս բնթացքով անձնուիրութեան բարձր օրինակ էր հանդիսանում շրջապատին, որ պաշտամունքով ենթարկում էր նրա խօսքին, հրահանգին, բայց մանանանդ նրա զաղափարական հմայքին:

Ինչպէս վերևում յիշուեց, Ռոստոմի նախաձեռնութեան արզիւնք էր պայթուցիկների արհեստանոցը, որ հաստատուած էր հայկական թաղի մի նեղ փողոցում, փոքրիկ մի տան մէջ, Գէորդ Կիրակոսեանի (Բուլղարացի տիտղոսով) անմիջական հսկողութեան տակ, կուսակցական մի խումբ երիտասարդներ՝ ռումբեր, պայթուցիկներ եւ հրթիռներ էին պատրաստում:

Ռոստոմի կատարեալ վստահութիւնը վայելող Գէորդը սակայն, երկար չի մնում իր գործի վրայ: Նա զոհ է գնում իր մի անդուստութեան եւ որք թողնում իր հսկողութեան տակ աշխատող մօտ տասը երիտասարդներին: Մոջահիդների մէջ առաջացած մի անախորժ դէպքի պատճառով յուզուած վիճակով արհեստանոց վերադառնալով, Գէորդն անդիտակցաբար մի քիչ աւելի ուժեղ է սեղմում ձեռքում լցուած ռումբը, որ պայթում է եւ ուղղակի կտոր-կտոր անում, շիտակ, ազնիւ եւ ուրախ բնաւորութեամբ, ամէնքին սիրելի դարձած Գէորդին (1910 թ. Մարտ 25):

Պայթումը կատարում է ուղղահայեաց, որով փրկում են նոյն սենեակում աշխատող երիտասարդները: Առաջանում է թեթեւ հրդեհ, որ անժեջապէս հանգցնում են պայթիւնին ներկայ եղող երկու հոգի եւ ազատում պայթուցիկների պահետարը:

(*) Ա. Քասբաթի «Թարիխը Մաշրութիաք Իրան» (Պատմութիւն Իրանի Սահմանադրութեան), հատոր ա. էջ 828, 862 եւ 871: (Վերոյիշեալ հասուածը հեղինակը մէջ է բերել սեղազկամ «Ամբոման» եւ «Մուսաւաք» քերթերի հազորգագրութիւններից):

Իրենց սիրելի Գեորգին թաղելուց յետոյ, երիտասարդները, չենց յաջորդ որտանից, անցնում են իրենց աշխատանքին, այս անգամ Ռոստոմի անմիջական հովանու տակ :

Յիչենք, որ այդ արհեստանոցի պայթուցիկներն իրենց զանազան ձևերով սարսափ էին տարածում թշնամու վրայ :

Բայց այսբանով չէր սահմանափակում Ռոստոմի գործունէութիւնը թաւրիղի ապստամբութեան ժամանակ : Իբր աննկուն պահակ, նա մի բողկ իսկ հանդիսա մնալ չդիտէր : Նա ամէն տեղ էր, ամէն գործի : Ամէն աշխատանք ծրարող, հսկող և միաժամանակ գործադրող : Նա Սաթթար խանի ժօտ էր անցնում գրոհներին ծրարիբր միասնաբար մշակելու համար : ապա ներկայ էր լինում նաև նրանց գործադրման ժամանակ :

Արդոյ Հոսէյն Նաւային Ռոստոմի թաւրիղում ունեցած գործունէութեան մասին հետեւեալ յիշատակութիւնն է անում^(*) .

«...Ընթերցողները գիտեն, թէ թաւրիղի կոխներում հայերը ինչ մեծ մասնակցութիւն ունեցան և ինչպիսի անձնապահութիւններ կատարեցին : Այդ ժամանակ գրեթէ բոլոր հայեր «Գահակցութիւն» կուսակցութեան էին պատկանում և այդ կազմակերպութիւնը, որ ամբողջ աշխարհի հայաշատ կենտրոններում ոյժ և հեղինակութիւն ունէր, առանց որեւէ ակնկալիքի և միայն ազատութեան գաղափարի համար (ընդգծումը մեզանից) նետուեց պայքարի մէջ և բաղմաթիւ կոխներ մղեց :

Ռոստոմը, որ նրանց զեկամարն էր և ևկել էր թաւրիղ, կոխներին և հայերի տարած աշխատանքներին ժօտից վերահասու լինելու համար, Բաղրը խանի հետ ևս մի տեսակցութիւն է ունենում : Բաղրը խանը նրան ճաշի է հրաւիրում :

Երբ ինքը՝ Բաղրը խանը իր համհարզներով տեղաորում են սփռոցի շուքը, իր ծառային կարգադրում է, որ սենեակի անկիւնում, Ռոստոմի և նրա գործակից և թարգման Վահան Զաքարեանի համար առանձին մի սրփռոց փռել և յետոյ, որպէս ներդրութիւն, գառնալով Վահան Զաքարեանին, ասում է .

— Աննա՛ (Մանօթ. — թաւրիղեցիները այդպէս էին կոչում հայերին), կը ներէք, ի հարկէ, բայց մեր կրօնը այդպէս է պատուիրում :

Հետագայում Վահան Զաքարեանը միշտ ասում էր, որ Բաղրը խանի այդ արարքը մեզ այնքան էլ անհանդուստութիւն չպատճառեց, բայց նրա ներդրութիւն խնդրելու այդ ձևի համար, — որ թաւրիղի յեղափոխութեան ճանապարհին այնքան մեծ գոհողութիւններ էին անում, շափազանց ծանր էր»^(**) :

Ռոստոմը մարտիկների հանրակացարանումն էր — խորհրդակցում էր Քեռու հետ, ռազմական ծրարիներ էին մշակում, միաժամանակ հետաքրք-

(*) Արդոյ-Հոսէյն Նաւայի, «Ոմիդ Իրան», քիւ 523, էջ 5 :

(**) Բնագիրը վերաբարակում է Այնուրեւանը : Լեզուական անհարրութեմէ մը տւելի, տպագրական շարուածքին մէջ մէկ կամ երկու տողի զփախուստի մը արդիւնք էր ըլլալ : Լ. Տ .

քըրու մ ի մարտիկների կենցազով ու վիճակով եւ նրանց կարիքներն ու պահանջները լրացնելու ցանկութեամբ :

Նա ազգային իշխանութեան ներկայացուցչի հետ էր, հայ համայնքին վերաբերող խնդիրների մասին խորհրդակցելու համար :

Վերջապէս, Ռոստոմբ ժողովներումն էր, բայց հազուադիւս անգամ : Ընկերական այն հասարակներում, որոնք թնդանոթների ու հրացանաձգութեան որոտումների սյուրաներում, տեղի էին ունենում «հրաբխի վրայ» . . .

Ռոստոմն ամէն տեղ էր, թէ՛ իր ներկայութեամբ եւ թէ՛ մանաւանդ իր բացակայութեամբ . . .

«ԵՓՐԵՄ» (էջ 125-145). Թեհրան 1964

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ, 1908 -- 1909

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չէր կարող անտարբեր մնալ զէպի պարսկական շարժումը, ուստի և կուսակցական շարքերում սկսում են քննել հարցը. հրապարակ են գալիս երկու տեսակէտներ. ըստ ոմանց այդ շարժումների մէջ մեր մասնակցութիւնը պիտի սպասէր մեր ուժերը, որոնք այնքան պէտք էին թուրքահայ շարժման համար. միւսները կողմնակից էին մասնակցութեան. Խոստովը յատկապէս կողմնակից էր մասնակցութեան, գտնելով որ Թուրքիայի հարեւան պետութիւնները սահմանադրական կարգեր ունենալով՝ պիտի ազդէին նաև Թուրքիոյ ուժիմի վրայ:

1906 թուի աշնանը Վրէժի Կ. Կոմիտէն Շրջանային ժողով է գումարում Թուրքիոյ մ. շրջանների պատգամաւորները իրենց հետ պիտի բերէին իրենց շրջանի ընկերների կարծիքը՝ պարսկական շարժումների առթիւ: Խաչտից (Գիւլանի շրջան) գալիս է Նփրեմը, իրեն հետ բերելով իրենց շրջանի խորհրդակցական ժողովի որոշումը, ըստ որի Գիւլանի ընկերների մեծամասնութիւնը կողմնակից էր շարժման մասնակցելու (*):

Վրէժի Շրջանային ժողովը հարցը քննութեան առնելով, իր որոշումը ուղարկում է Հ. Յ. Դաշնակցութեան Հրդ. Ընդհանուր ժողովին, Վահան Զարբանին ընտրելով իրրև պատգամաւոր:

Ընդհանուր ժողովը քննութեան առնելով հարցը, հասնում է հետևեալ որոշում-բանաձևի.—

«Նկատելով որ պարսկական ներկայ շարժումը կարող է դառնալ ժողովրդական արթնացման բնոյթ ունեցող հասարակական խոշոր երեւոյթ՝ թէ՛ Պարսկաստանի եւ թէ՛ Արեւելիի համար, եւ գտնելով նրա տարածուելն ու լայնանալը ցանկալի թէ՛ համամարդկային եւ թէ՛ հայկական տեսակէտից.—

Ընդհանուր ժողովը յանձնարարում է Պարսկաստանի դաշնակցական մարմիններին ու անհատներին. բոլոր միջոցներով նպաստել այդ շարժման զարգացման, մտցնելով պարսկական արթնացման մէջ այն ազատագրական ռազմավարական-աշխատատարական ոգին, որը բխում է Դաշնակցութեան Մրակրից (**):

Ընդհանուր ժողովի այս որոշումից յետոյ տատանման մէջ եղող ընկերներն ևս, իրրև կուսակցական կարգապահութիւն, որոշում են ակտիւ

(*) Վկայութիւն Խ. Մ. Կանի:
(**) «Դրօշակ», 1907 թ. թիւ 5:

ժառանկացութիւն ըրել պարսկական շարժումներին :

Քաւրիզում արզէն սկսուել էին կոխները յեղափոխականների եւ միակետական զորքերի միջեւ . ժամանակի ժողովրդական ներուներն էին Սաթթաք եւ Բաղլըր խաները : Սահայն տեղական ուժերը բաւական չէին զէմ զրնելու համար պետական թիչ թէ շատ կազմակերպուած զորքին (որը սպասարհնուած էր) եւ միապետական-հեղափոխական խաների ձեռնոր խմբերին , որոնք սողորուած էին թալանի տենչով :

Քաւրիզի պարսիկ յեղափոխականները դիմում են շ . Յ . Դաշնակցութեան , մարտական ուժեր խնդրելով , զէմ զնելու համար անընդհատ յարձակումներ գործող թշնամուն , որը հաստատուած Քաւրիզի մի քանի թաղերում (յատկապէս Դաւաշի թաղը , որ հակայեղափոխութեան միջնարեւոյն էր) ուժրակոծում էր քաղաքի յեղափոխական թաղերը եւ այնտեղ հաստատուած զիրքերը , երբեմն զրոհի անցնելով : Սկսուած էր զաշնակցական մարտիկների մուտքը Ատրպատական :

Քնուտ խումբը մուտք է գործում Քաւրիզ : Քիչ յետոյ զալիս է նաեւ թէքիբզազի Գէորգը , որ ուժը պատրաստող էր Ռոստոմի ցուցմունքներով եւ զեկաւարութեամբ : Այդ զործում Ռոստոմին օգնում է նաեւ Կարապետ Պրոնան , որը Լիլաւայի «շայկազեան» - Քամարեան» զպրոցի տեսուչն էր : Խմբի վրայ հետագայում աւելանում են նաեւ Մնջոն եւ Արշակ Սիւնեցին :

Կոխները տաքանում են . ամէն անգամ , երբ պարսիկ յեղափոխականները մեծ յարձակումներ են կրում եւ զիրքերը վտանգում են , լուր են տալիս հայ մարտիկներին , եւ Քեռին , իր խումբը վերցրած , օգնութեան է շտապում , սկսում են զործել հայ մարտիկների մօտիկներն ու մատչէրները եւ թշնամին խուճապահար՝ կորուստներ տալով փախչում է : Այսպէս ուժեղ բախումներ են տեղի ունենում Լալայում , Սարի Դաղում , Հոքմաւարում , Արվարում եւ այլուր , որոնք Քաւրիզի արուարձաններն են :

1908ի Հոկտեմբերին Ռոստոմն արզէն Քաւրիզ էր . ուժերը , ռակետներ եւ ականներ է պատրաստում , իրեն օգնական ունենալով թէքիբզազի Գէորգին : Մեծ ազդեցութիւն են ունենում Ռոստոմի նետած ռակետները , մարտիկների զործածած ուժերը եւ թշնամու անցման ճամբին թաղուած ականները , որոնք պայթում են եւ զոհեր խլում : Թշնամին խուճապի եւ սարսափի է մասնուած , բարձրանում է յեղափոխական մասսաների հողեկանը : Այսպէս , Ռոստոմը ականներ է թաղում (Ջումշուդի հետ) Սարի Դաղում , միապետական էյնդ Դովլէի բանակի զիրքերի տակ : Մի այլ ական Մարտիրոս Չարուխչեանն ու Ջումշուդը տանում թաղում են Լալայի ճակատում : Այս ականները պայթելով , մեծ զոհեր են խլում յարձակուող թշնամու շարքերից (*) :

Յեղափոխական Քաւրիզն ապրում էր արտակարգ եռուզեռ , շնայած հակայեղափոխական զորքերով շրջապատուած լինելուն . տեղի էին ունենում միախնդներ , արտասանուած էին կրակոտ ու ողևուրիչ ճառեր՝ պարսիկ , հայ

(*) Տե՛ս Մարտին (Ջումշուդ) Տեր Գալստեանի յուշերը (ամսօր) :

և վրացի յեղափոխականների կողմից: Քաւրիդա՛ւայ երիտասարդութիւնը խանդավառութեան ու ողևարութեան արտակարգ օրեր էր ապրում, մասնակցում կռիւններին, ոււմբերի պատրաստութեան, զինքերի փոխադրութեան, նշանառութեան ևւայլն: Այդ կռիւններից մէկում է (Աւայի), որ դո՛ւ է դրնում Քաւրիդի երիտասարդ Սարգիս Տէր Մարտիրոսեանը, իր անուանակոչութեան սօսի երբ: Ընկնում են, հերոսական մահով, նաև Քևու խմբից մի քանի խիզախ մարտիկներ: Յեղափոխականին վայել թաղումներ են տեղի ունենում նուազախմբերով և յեղափոխական երգերով, արտասանում են կրակոտ դամբանականներ:

Ռոստոմն ամէն տեղ է, դիրքից-դիրք, ճակատից-ճակատ, գիշեր թէ ցերեկ: Արտակարգ հորայրական համերաշխութիւն է տիրում այլազգի յեղափոխականների միջև՝ հայերի, պարսիկների, վրացիների և կովկասցի թուրքերի: Նրանց մէջ է նաև Մոսկուայից Եկած մի ուս յեղափոխական՝ սոցիալ-դեմոկրատ Այեբէկը: Նաև անգլիական մի թերթի անգլիացի թղթակից, որ ատճանակը կողքին, այցելում է բոլոր առաջաւոր դիրքերը և թղթակցութիւններ ուղարկում(*): Վերջը այս թղթակիցը սպանւում է կռուի միջոցին:

Քաղաքը պաշարուած է, կտրուած են հազորակցութեան ճամբաները, քաղաքում պարէնի սուր կարիք է զգացւում, սոյն ու քաղցր տիրել են յատկապէս պարսիական դանդաճներին, բայց «յեղափոխական Քաւրիդի» հողը չէ, նա տոկում է, տանելով բոլոր զրկանքները, նա ապրում է յեղափոխական ողու վերելքը:

1909 թուի Ապրիլ ամսին ուս ցարական բանակը, գններալ Մնարսկու հրամանատարութեամբ, մուտք գործեց Ատրպատական և Եկա Քաւրիդի Աջի գետի կամրջի մօտ ճամբար հաստատեց: Ռուսների գալով՝ կռիւները դադարեցին: Նոյն ժամանակներում Եփրեմը գրաւեց Քևուները, սահմանադրութիւն հռչակեց, Մահմադ Այի Եահը փախաւ:

Ռոստոմը և զինուորական խորհուրդը որոշեցին, որ Քևու խումբը Քաւրիդից հեռանայ: Վրէժի Կ. Կոմիտէի ներկայացուցիչ Վահան Զաքարեանը բանակցեց Սաթթար խանի հետ և պայմանաւորուեցին, որ Սաթթար խանը քանդել տայ քաղաքի հարաւակողմի այգիների պատերը, ճամբայ բանայ, որպէսզի Քևու խումբը աննկատ դուրս գայ քաղաքից և Աջի չայի կամուրջից բաւական հեռու գետն անցնի և հեռանայ:

Վահան Զաքարեանը բանակցեց նաև գններալ Մնարսկու հետ և պայմանաւորուեց, որ խումբը թողնի քաղաքն ու հեռանայ: Ռուսները կարծում էին, որ խումբը պիտի անցնի Աջի գետի կամրջով(*): Բայց կուսակցական-

(*) Տե՛ս Մարտիմ (Ջուլիուդ) Տէր Գալստեանի յուշերը (ամսիկ):

զինուորական խորհուրդը, առ ի զգուշութիւն, իր հասկացած ճամբան ընտրեց :

1909 թուի Մայիս 1ի օրը, գիշերուայ ժամը 12ին, Քեռու խումբը և Ռոստոմը կազմ ու պատրաստ խմբուեցին Թաւրիզի հայոց Լիւսաա թաղի զպրոցի մօտ հրադարակում և ճամբայ բնկան : Խումբն անցաւ ալիքների քանդուած պատերի արանքով : լուսարացի մօտ անցաւ Աջի գետը, կամուրջը թողնելով շատ ավելի առաջին կայանը եղաւ Ալիշահ զիւղը : ապա խումբը գիշերեց Թաւու : Յաջորդ օրը շարունակելով ճամբան Այմա-Մարաշի վրայով, Էրեկոյեան գէջ հասաւ Ղալասար, ուր ընդունուեց Սամսոնի կողմից(*) :

Առաջինք, որ պարսկական յեղափոխութեան շրջանին, Խոյի, Սալմաստի և Ռութիայի շրջաններում կուում էր հակալեղափոխականների գէջ խմբուպակա Սմբար իր 25 հոգինոց խմբով : նրա խմբից սպանուել էին 5 հոգի (Զուլումաթ, Յարութիւն, Մամիկոն և Էրկու ուրիշներ) : Սմբարը ևս իր խմբով արդէն եկել էր Ղալասար :

Սալմաստում կար Սամսոնի մարտական խումբը՝ բաղկացած սեղացի 25 մարտիկներից . նրանք այդ շրջանը գերծ էին պահում յարձակումներից և հակալեղափոխականների ազդեցութիւնից :

Սալմաստում Ռոստոմը լուր է տանում, որ Շարաֆ բէկը (Խանասորի) հիւր է գալիս մեզ . նա պիտի գար Խոսրովա գիւղ : Ռոստոմը, Սամսոնը, Քեռին, Սմբարը, Մջնն և Սարհատը իրենց ձիաւորներով, մեծ խմբով մեկնում են Խոսրովա : Շարաֆ բէկն արդէն այնտեղ էր մի խումբ զինուած քրդերով : Հիւրասիրութիւն է տեղի ունենում և Էրկար գրոյց : Շարաֆ բէկի նպատակն էր՝ բարեկամական կապեր ստեղծել Դաշնակցութեան հետ, մոռանալ անցեալը : Այդտեղ է, որ քրդերը պատմում են Խանասորի կուրի (1897) մահաբաժանութիւնները . նրանց պատմելով, Կարոն (Ստեփան Զօրեան, Ռոստոմի եղբայրը), որ պաշարուել էր քրդերի կողմից, մեծակ կրուել էր մինչև գիշեր . առաւօտեան քրդերը տեսել էին, որ Կարոն արդէն մեռել է(**) :

Էրեկոյեան Շարաֆ բէկը մեկնում է Խանասոր, իսկ մերոնք վերադառնում են Ղալասար :

Մի քանի օր յետոյ, գիշերը, Ռոստոմը նամակ է ստանում Քեռահալահարի, Հաջի Փէշնամաղից, որով վերջինս խնդրում էր անմիջապէս օգնութեան հասնել իրեն, որովհետեւ իրենց և թուրք կոնսուլատի միջև կոխ էր ծագել : Թուրք հիւպատոսի գրութեամբ՝ թուրք զորքը պիտի մանի Քեռահալահար և քարուանդ անի :

Դեռ լոյսը չբացուած՝ Ռոստոմը, Սամսոնը, Քեռին, իրենց հետ վերադրնելով Մարաիբուսին, Խոսրովին և Զումշուղին, մեկնում են Քեռահալահար : Տանկական մի վաշտ, արևմուտքից գալով, կտրում էր Դիմանի և Քեռահալահարի միջև, ընկած ճամբան, Էրր վաշտապետը նկատում է Ֆեղայիների խմբին, զինուորական պատուի է կենում :

(*) Տես Մարտիի (Զումշուղ) Տէր Գալստեանի յուշերը (ամսիկ) :
(**) Վկայութիւն Մ. Արքաեմեանի :

ՔեօՏնաշահարում տանկական հիւպատոսարանի ղեկուորները կուում էին փողոցներում, Ռոստոմն իր խմբով անցնում է գնում Հաջի Փէշնամադի տունը: Վերջինս ուզում է հիրաւիրել, բայց Ռոստոմն անմիջապէս, չզիջելով ընկերների թախանձանքին, մեն-մենակ գնում է տանիկ հիւպատոսի մօտ: Ստանալով Ռոստոմի այցևատմար, թուրք հիւպատոսը անմիջապէս եւ սիրալիբ ընդունում է Ռոստոմին, որ յայտնում է, թէ ինքը Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոյի ներկայացուցիչն է եւ ինչորում էր դադարեցնել կրակը. թուրք հիւպատոսը պատասխանում է՝ «Այս ստնձգութիւնների համար ես ՔեօՏնաշահարը պիտի պատէի, քարը քարի վրայ չպիտի թողնէի, բայց քանի որ ինձ մօտ եկողը իմ կառավարութեան դաշնակցի բարձր մարմնի անդամն է, ես պատրաստ եմ զիջել», եւ անմիջապէս կարգադրում է կրակը դադարեցնել, տանիկ զօրքը հասքում է հիւպատոսարանում^(*):

Ռոստոմի այս ազդեցիկ քայլը խիստ ուրախացնում է Հաջի Փէշնամազին, որը խոստանում է կրախտահատույց լինել:

Ռոստոմն ու իր խումբը վերադառնում են Ղալաասար: Մի քանի օրից յետոյ կուսակցութիւնը կարգադրում է բոլոր Ֆեղայիներին թողնել Պարսկաստանը, նրանց մի մասը անցնում է Թուրքահայաստան, միւս մասը դէպի Կովկաս, մի քանիսն էլ մնում են Սալմաստում: Այսպիսով փակուում է պարսկական յեղափոխութեան առաջին շրջանը:

«Հ. Յ. ԴԱՏՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ 1890-1918»

Թեհրան, 1950 (էջ 55-77, հատուածներ)

(*) Վկայութիւն Մ. Արսահամեանի:

ՅՈՒՇԵՐ ՌՈՍՏՈՄԷՆ

1909 թուի Օգոստոս ամսի վերջերուն, Տրապիզոնի ազգային վարժարանի ընթացաւարաներէն քանի մը հոգի նոյն դպրոցին ուսուցիչ Բարունակ Տէր Եարութիւնեանի հետ մեկնեցանք Կարին՝ Սանասարեան վարժարանը, սովորելու համար: Քոփ սարի լանջերուն վրայ հանդիպեցանք Եղիշէ Թոփշեանին, որ Կարինէն կու գար Տրապիզոն, Հ.Յ.Դ. Վառնայի Ընդհ. Ժողովին մասնակցելու:

Ձինքը չէինք տեսած, բայց անունը լսած էինք: Մեր ընկերներէն Մեսրոպ Կակոսեանը, որ արդէն Սանասարեանի աշակերտ էր, անձնապէս ծանօթ էր Ե. Թոփշեանին և: Հիացած էր անով:

Մանթանայէ յետոյ, Ե. Թոփշեանը քանի մը բողոք մեզ հետ խօսեցաւ: Եւ քանի մը բողոքի մտերմիկ ու սիրալիք զրոյցը թողիչ տպաւորութիւն թողոյց մեր վրայ: Դիմազօի համաչափութիւնը, լայն ճակատը, աչքերը ազնուական արտայայտութեամբ, պատկառազու էին:

Քանի մը ամիս վերջը Ե. Թոփշեանի դազազը տեսայ Կարնոյ եկեղեցիին մէջ: Ահազին չէնքը բերնէ բերան լեցուն էր և, առանց բացառութեան, բոլորը կ'արտասուէին: Հայրուկները խոստ ողջմբով պահակ կանգնել էին:

Պորհրդաւոր թախծոտ լուսթեան մէջ երեւաց կարճահասակ, փոքրիկ մօրուքով, ճաղատ դուրսով մէկը, որ դազազի առաջ կանգնելով՝ սկսեց իր դամբանականը: Կը յիշեմ առաջին քանի մը խօսքերը.

«Այսօր Եղիշէն մեր մէջ չէ: Մեզմէ կը բաժնուի առյաւէտ: Դաւաճանի զնդակին դոհն է ան: Անփոխարինելի կորուստ մըն է մեզի համար: Սակայն, Եղիշէն բացառութիւն մը չէր: Զայն ծնող ազգը կը ծնի շատ Եղիշէներ»:

Եւ սակէ յետոյ, կարկուտի նման իրարու ետեւէ խօսքեր թափուեցան: Բազմութիւնը հեծկլտաց...

Քօսողը Ա. Վառնեանն էր, որ 5-6 տարի յետոյ նահատակուեցաւ Մեծ Եղեռնի առաջին օրերուն:

Տխուր էր Կարնեցին և: Ղայրոյթով լեցուած: Քանի մը ամիս յետոյ, դաւաճանը կրեց իր պատիժը: Սակայն թափուր էր Ե. Թոփշեանի տեղը: «Յառաջ» չունէր այլևս իր կարող խմբազիրը: Ազգային վարժարանները զրկուած էին իրենց սիրելի տեսչին:

Անցան օրեր ու ամիսներ: Կեանքը արագընթաց կը սլանար: Եւ օր մըն ալ Կարինի մէջ երեւաց ուսուցիչներուն ուսուցիչը, գործի ու յեղափոխութեան առաքեալ Ստեփան Զօրեան՝ Ռոստոմը:

Կարին եկաւ, որպէս ազգային վարժարաններու տեսուչ: Գիտէինք, որ Դաշնակցութեան հիմնադիրներէն էր: Բայց անոր մեծութեան մասին դազա-

փար չունէինք: Եւ այն օրերուն զայն ըմբռնելու կարողութիւնն ալ չունէինք: Մենք տակաւին կը սքանչանայինք միայն Հայդուկներուն վրայ, որոնց ամէն մէկ բայլին կը հետևէինք: Մենք կը տեսնէինք Տուրպախը, Ձեմլեակը, Կայ-
ծակ Առաքելը, Սեպուհը և Նիկոլ Դումանը:

Նիկոլը միշտ մինակ կը տեսնէինք: Ձէր ծիծաղէր, չէր խօսեր: Նիհար ու երկարահասակ մարդ մըն էր: Երբ անոր կը հանդիպէինք, անպայման կանգ կ'առնէինք, որպէսզի լաւ դիտենք զինքը: Ենչապէի ու տղայ որիչ հայ-
կացքով՝ լուր, կ'անցնէր, որսի հրացանը ուսին: Անոր սիրած զործն էր Եվ-
րատի շամփուտներում սաղեր որսալը:

Մեր առաջին տղայ որութիւնը Ռոստոմի մեծութեան մասին ունեցանք
այն ատեն, երբ տեսանք, որ Հայդուկները զինուորական բարեի կը կենա-
յին, երբ իրենց մօտով կ'անցնէր ան:

Երևք տարի Ռոստոմը մեր սիրած ուսուցիչը եղաւ, սակայն անոր կա-
րէն որ դասախօսութիւնը կամ բանախօսութիւնը չլսեցի: Գերազանցօրէն զոր-
ծի մարդ էր: Ամէն տեղ էր, ամէնուն հետ: Թէ և սակաւախօս էր, բայց
ուր որ ալ լինէր, անմիջապէս կը զգացուէր անոր ներկայութիւնը և անոր
կարծիքի անհրաժեշտութիւնը:

Անհուն սէր ու պատկասանք ունէր անոր հանդէպ ե՛ւ Սանասարեանի
աշակերտութիւնը:

Պրոֆ. Յաչատուրեանի տեսութեան օրով, Ռոստոմը Սանասարեանի
մէջ բնական զիտութիւններ կ'աւանդէր: Միշտ կը խօսէր Լամարքի ու Դար-
վինի մասին: Խոր լուսութեան մէջ կը հետևէինք անոր մտքերուն: Որովհետև
կը խօսէր կարծ, ամփոփ և բովանդակալից. պէտք է ուշադիր հետևէինք:

Ամենէն շատ սիրած իր նիւթը Դարվինի էվոլյուցիոն տեսութիւնն էր:
Երբ կը խօսէր բնական ընտրութեան, զոյութեան կոռի մասին, ուր ուժեղ-
ները կ'ոչնչացնեն թոյլերը, կը մերժէր ընդունիլ այդ տեսութեան ճշմարտու-
թիւնը բնութեան, առուել և ս մարդկային Հասարակութեան մէջ: Ան կ'ը-
սէր, թէ մարդկային Հասարակութեան մէջ կայ զիտակից անհատը և իրե-
րօզնութեան կամ փոխադարձ օգնութեան բնական օրէնքը: Կենդանիներու
մէջ ալ կը գործէ այդ օրէնքը, բայց բնագոյնաբար, իսկ մարդոց մէջ՝ զի-
տակցաբար:

Գիտական Հարուստ ու բազմակողմանի հմտութիւն ունէր Ռոստոմը:
Ասիկա բաւական էր մեզի համար, որպէսզի պաշտէինք զինքը:

Եստ պարզ ու համեստ էր: Հաղորդակից էր մեծին ու փոքրին, մատ-
չելի էր Հասարակութեան բոլոր խաւերուն:

Մեր մամիկ մը կը հարցնէ Ռոստոմին.

— Տղաս, դուն ամուսնացած ես, զուակներ ունի՞ս:

Ռոստոմը քմծիծաղով պատասխաներ էր.

— Տանը մնալու և ընտանեկան Հոգսերով զբաղելու ժամանակ չեմ
ունեցել:

Դասերէն դուրս մեզ հետ ընկեր էր: Կը խօսէր, կը կատակէր, երբեմն
ալ անուշ ծիծաղով կը ձաղկէր մեր թերութիւններն ու երիտասարդական մեղ-
քերը: Անոր ծիծաղին մէջ, կարծես թախծութիւն, վիշտ կար, որ մեզի հա-

մար Հրապուրիչ էր: Մենք այդ կը բացատրէինք անոր ծանրաբեռնուած լինելով: Աշակերտական գրասենյակներու ժամանակ, մեզ կը վարժեցնէր դիտելու բնութիւնը, զննելու գոյն: Իր դիտողութիւններուն մէջ սրախօսութիւն կար, որմէ միշտ կը զգուշանայինք:

Ռոստոմի բարդութիւնը հազուադէպ էր: Նման պարագային զոչոյզ էինք, որովհետեւ դիտէր եւ՛ ապտակել: Անգամ մը ընկերս, ազնկանց վարժարանին մէջ անվայել արատյայտութիւն ունեցած էր: Ռոստոմը երկուքս ալ կանչեց ուսուցանոց: Եւ, իբր ընկերս պաշտպանող, բոլորովին ուրացայ ճշմարտութիւնը: Ռոստոմի զէմքը այլայլուեցաւ:

— Այդ ընկերաբիրութիւն չէ, — ըսելով ապտակ մը տուաւ ինծի եւ ուսուցչանոցէն դուրս ըրաւ, իսկ բուն յանցասորը ազատուեցաւ:

Այլեւս կ'ամշնայի անոր երեսը նայիլ: Քանի մը օր յետոյ, առիթը զըտաւ զիս խրատելու:

Շատ կը սիրէր երկցողութիւնը: Երգի գասերուն միշտ կը մասնակցէր, բայց ձայնը չէինք լսեր:

Ռոստոմ երբեք կարեւորութիւն չէր տար իր արտաքինին: Իր գլխարկէն մինչեւ կօշիկները սեւ էին: Փողկապն ալ սեւ էր եւ շատ անգամ ծուռ կապուած: Հազուաժամերը թէեւ արդուկուած չէին, բայց մաքուր էին: Կրքալէր զանգաղ, զլուխը միշտ առաջ թեքած: Դէմքը, որ ծածկուած էր սեւ ու միջակ մեծութեամբ մօրուքով, բնաւ աճելի տեսած չէր:

1911ի ամառն էր կարծեմ, երբ շրջագայեց Արեւմտեան Հայաստանի բոլոր վայրերը եւ իրեն հետ խումբ մը աշակերտներ բերաւ զպրոց: Անոնց մէջ էին Աղբիւր-Սերորի երկու գումակները՝ Սամսոնն ու Ալաար, առողջ, կայտառ ու յաղթանդամ պատանիներ: Անոնց մէջ էր եւ՛ Հրայրի աղան, նիհարակաղմ, փոքր, ճարպիկ ու վառվռուն պատանի մը՝ կրակոտ աչքերով:

Ռոստոմ կը զուրգուրար անոնց վրայ, ինչպէս անոնց հարազատ հայրը պիտի զուրգուրար:

Կը սիրէր կիւլեշը՝ բմբւամարտը: Իր սիրած փեշիփանն էր համագիւղացի ընկերս՝ Աւետիս Մաղլումեանը: Զրօսանքներու ժամանակ, կը բռնէր Աւետիսի թեւէն եւ մէյտան կը կանչէր անվախները: Երբեմն, երբ թուրք աշակերտներն կը հանդիպէինք, Ռոստոմի փեշիփանը մէյտան կու գար:

Ըմբւամարտի ժամանակ, մենք աւելի կը դիտէինք Ռոստոմի հրճուանքն ու ոգեւորութիւնը՝ քան կիւլեշը:

1912 թուի ամառը փակուեցաւ Սանասարեան վարժարանը, եւ ամբողջ աշակերտութիւնը որպէս զբմբոսաչ դուրս թափեցաւ:

Դպրոցը նորէն բացուեցաւ Սեբաստիոյ մէջ: Պուսոյ խնամակալութիւնն այս կամակոր քայլը առած էր՝ հակառակ բարերարի կտակին, որուն համաձայն իր դպրոցը պէտք է լինէր մայր երկրի ծոցը, յատկապէս Բարձր Հայքի մէջ: Նորաստեղծներուն պէտք էր, որ Դանիակցութեան շունչէն հեռու միջավայրի մը մէջ ըլլար դպրոցը:

Սանասարեանի մէջ գաշնակցական ուսուցիչներ միշտ ալ կային: Սակայն, աշակերտութեան մէջ ոչ կուսակցական կազմակերպութիւն գոյութիւն ունէր եւ ոչ ալ այդ ուղղութեամբ որեւէ աշխատանք էր կատարուած:

Վարժարանին գիշերօթիկ հանգամանքը եւ արտաքին կեանքէն բոլորովին կտրուած լինելը հիմնական պատճառներ էին ծայրայեղ հասանքներու առաջ գալուստ: 1911 թուին, Վարժարանին մէջ գոյութիւն ունէր 18 հոգիեաց աւելջխանական խմբակ մը:

Սոմեր օնէր էր մարչութիւնը, որ կը ղեկավարէր գաղանի ժողովները: Ունէր էր սեփական դրադարանը, հարուստ փիխտփայտեան եւ հասարակագիտական գիրքերով:

Մեր ձեռքին սակ էին Բակունինի, Կրպոպտկինի եւ Փան Գրաֆի գիրքերը: Տարուած էինք Նիցշէով, որուն բոլոր հեղինակութիւններէն ունէինք Քրանսերէն լեզուով:

Դպրոցական ներքին կեանքին եւ Սանոց Միութեան մէջ՝ այս խմբակը ղեկավար գիրք օնէր:

Զիմացանք, թէ ինչպէ՞ս յայտնի դարձաւ այս գաղտնի խումբին գոյութիւնը, Բայց կը թուի, թէ առիթը Նիցշէի գիրքերն էին, որոնք մեր ձեռքերուն մէջ տեսաւ տեսուչ Ա. Խաչատրեանը եւ, առանց նկատարուի, բացուեց:

— Այսպիսի գրքերը դուք զեռ եւս չէք կրնար հասկնալ:

Ընդէպէս կը նկատուի թիւնը, բայց ո՞վ էր ուշադրութիւն դարձնողը:

Սոմերն ալ մեր խմբի մէջ երեսաց Ս. Վրացեանը, որ անխառնակա՛ն անունը փոխեց Երիտասարդ Սոցիալիստական Խմբակ անուն: Ան մեկ տրուաւ «Յառաջ»ի գրադարանի գրքերուն ցուցակը իբրեւ ընթերցանութեան նիւթ: Սակայն, մենք այդ գրքերը կարդալու շրջանը անցեր էինք:

Երբ Ս. Վրացեանը Կարինէն հեռացաւ, մեր խմբակը վերանուանեցինք «Անարխու-Սոցիալիստական Խմբակ»:

Սանասարեանի միջնորդութիւնը արդիւնքն էր այս:

Պոլսոյ խնամակալութիւնը 1912 թուի ուսումնական տարուայ վերջերք կարին զրկեց զպրոցի նախկին սաներէն Պայազեան վարդապետը: Երկու ամբողջ ամիս դասերը դադարեցան: Ոչ զասպարու էր եւ ոչ ալ որեւէ շարժում կար աշակերտութեան կողմէ: Իսկ Յունիս ամառ վերջերք, բոլոր գիշերօթիկներս զրկուեցանք մեր ծնողներուն մօտ, այլևս Սանասարեան վարժարանը չվերադառնալու պայմանով:

Տրապիզոն քաղաքէն եւ Եոմարայի շրջանէն 4-5 հոգի, վերջնորդութիւնը կատարան էինք: Կուղէնք միջնակարգ զպրոցի վկայական ունենալ: Պատր էր զիմէնք Պոլիս:

Օղոստոս ամսուն մեկնեցանք Պոլիս, ուր գտնադան տեղերէ տղաներ էին հաւաքուեր: Սակայն, ուր որ զիմեցինք, պաղ ու անտարբեր վերաբերմունք տեսանք «բժրոսաններու» հանդէպ:

Ի. Զարգարեանի եւ Գ. Խաթակի աջակցութեամբ Կեղրնական վարժա-

րանը զփոսարութեամբ համաձայնեցաւ ընդունիլ մեզ, պայմանաւ որ քննութեան ենթարկուէինք :

Առաջին քննութեան ատարկան հայոց լեզուն էր : Յաջոյութեամբ արինք քննութիւնը Լեւոն Շանթին : Երկրորդը՝ մաթեմատիկան էր , որ անյաջող անցաւ : Իսկ Կուրտիկեան ՀՓՆշտին իր թրքադիտութեամբ ջարդուփշար բրտւ մեզ :

Յուսահատուեցանք : Բայր զպրոցներուն զաները զոչ էին մեր առջև : Ամէն օր «Ազատամարտ»ի սկումբին մէջ մեր տարտերու մասին կը խօսէինք : Առաջ ընկերներու հոգին շատ կը հոնէինք՝ մեր զանգատներով : Բայրն ալ համբերութեամբ կը լսէին եւ կը խրատէին մեզ, բայց ոչինչ կրնային ընել քննութեան աննպաստ արդիւնքին դէմ :

Ահա օր մըն ալ «Ազատամարտ»ի մէջ երեսոց Ռոստոմը, որ աւետեց մեզ նոր Սանասարեանի բացումը :

Ետապ մեկնեցանք Տրպիզոն , անկէջ ալ Կարին եւ Սեպտեմբեր մէկին նոր Սանասարեանի մէջ էինք : Ռոստոմն էր մեր տեսուչը :

Նոր Սանասարեանի շէնքին մէջ արտաքննապէս որեւէ փոփոխութիւն նկատելի չէր : Գոչքի մեծ մասը փոխադրուել էր : Զկար միայն հանրակացարանը : Խնամակալութեան աչքին «անբաղձալի» ուսուցիչները մնացել էին : Բայց անոնք ալ աշակերտութեան սիրելիներն էին : Զգալի էր միայն Ա. Խաչատուրեանի բացակայութիւնը, որ Պոլիս էր տեղափոխուել : Զայն փոխարինեց Ռ. Քաջբերունին, իսկ Փիղիբաշի ուսուցիչը՝ Տիգրան Աղամալեանը Թիֆլիսէն էր եկել : Ան եղաւ մեր սիրելի ուսուցիչը : Հեռուոր տեղերէ եկած աշակերտները տեղափոխուեցան մասնաւոր տուններու մէջ :

Ռոստոմի շունչին տակ, ուսուցչութիւնը եւ աշակերտութիւնը յաջողութեամբ բոլորեցին 1912-13 ուսումնական տարին : Տարին անցաւ շատ ուրախ եւ շուտ :

Կարնեցիք իրենց ծնողական գուրգուրանքը պահեցին մեզի հանդէպ : Տաներուն անոնց հիւրն էինք :

Բայց ամենէն հարագատը Ռոստոմն էր, որ այժմ մեր հայրիկն էր : Յաճախակի կ'այցելէր մեր բնակարանները, կը նստէր ու կը զրուցէր մեզի հետ, կատակներ կ'ընէր : Իսկ իր բնակարանը մեր հարագատ տունն էր : Իր դուռը միշտ բաց էր մեր առջև :

Ազատ ժամեր շունչէր : Հանգստանալու մասին կարծես զազափար չունէր : Պարզ ու շատ համեստ կ'ապրէր Աղամալեանի հետ միասին : Ենթասենեակին մէջ երկու մահճակալ կար միայն, շատ թեթեւ ծածկոցով : Սենեակը երբեք չէր տաքցուել : Ի՞նչպէս կը դիմանային Կարնոյ ցրտին, մեզ կը զարմացնէր : Միւս սենեակը ե՛ւ խոհանոց էր, ե՛ւ հիւրասենեակ, ե՛ւ աշխատանոց : Հասարակ սեղան մը ու քանի մը հին աթոռներ կային հոն :

Կերակուրը իրենք կը պատրաստէին : Դրսէն ջուրը իրենք կը բերէին : Աղամալեանի հետ հետեւեալ ծիծաղելի դէպքը տեղի էր ունեցել : Յուրտ առուտ մը, ջուրի մօտ կը հանդիպի իր զրացիին եւ կը բարեւէ .

— Բարեւ, հարեւան :

Դրացին նեղացած կը պատասխանէ .

— Հայվանը դուն ես :

Աղամայեանը շշկլած տուն կու գայ եւ կը պատմէ Ռոստոմին : Վերջինս բացատրութիւնը լսելէ յետոյ կը հասկնայ, թէ ինչն՝ հարեանը հայվան էր եղած :

1913ի ամբան Նոր Սանասարեանը տուա իր առաջին ընթացաւարտները, իսկ Աերաստիա փոխադրուած Սանասարեանը կ'ապրէր իր կազմաւորման շրջանը :

Ամառուայ արձակուրդներուն, վերջրնիժըր գասարանի աշակերտներուն հետ, Ռոստոմ շրջապայեց մայր երկրի խորերը, գնաց մինչեւ Մշոյ Ս. Կարապետ վանքը :

Ընկերս՝ Աւետիսը կը պատմէր, որ այդ ուղևորութեան ամբողջ ընթացքին երեք հանգիստ շունեցաւ : Հայրաքար կը խնամէր աշակերտները եւ գիշերները, մինչեւ որ տղաները չքնէին, ինքը չէր առանձնանար : Ճանապարհին անոնց հետ կը քնէր, անոնց հետ կը ճաչէր :

Ռոստոմը այցելէր էր բոլոր սրբատեղերը ու պատմական վայրերը, Փետայիններու եւ նահատակներու տները, գերեզմանները : Յուզուած պատմեր էր անոնց մասին : Աշակերտները արցունքներ էին նկատեր անոր աչքերուն մէջ :

1914ի Սեպտեմբեր ամսու վերջերը, անսպասելիօրէն հանդիպեցինք Ռոստոմին : Թուրքերը, թէեւ տակաւին պատերազմի չէին մասնակցեր, բայց Թուրքիոյ կեանքը կանգ էր առեր : Մեր շրջանի հայկական դպրոցները գոց մնացին :

Աւետիսին հետ գիւղէն քաղաք էինք գացեր քանի մը կիներու հետ՝ գէնք ու փամփուշտ տեղափոխելու համար : Տրապիզոնի շուկային մէջ յանկարծ հանդիպեցանք Ռոստոմին : Բույզ մը վարանման մէջ ինկանք : Նոյն հազուատներն էին, բայց զլիւն թրքական Փէս ունէր եւ պիսերն ու ժօրուքը այնպէս էր խուլած, ինչպէս թթու թուրքերը : Կ'աճապարէր, կ'երթար նաւ առնելու :

Շատ չխօսեցանք : Ինքը քանի մը հարցումներ ըրաւ, ձեռքերը մեր ուսերուն վրայ դրաւ, թօթուեց եւ արագ քայլերով գնաց դէպի նաւահանգիստ :

«ԱՅՐԵՆԻՔ» ամսագիր, քիւ 3, 1952

ՄԻ ՔԱՆԻ ԼՐԱՅՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՃՇԴՈՒՄՆԵՐ
ՌՈՍՏՈՄԻ ՄԱՍԻՆ ԳՐԱԾ ՅՕԴՈՒԱԾԻՍ ԱՌԹԻԻ

Ընկ. Յ. Յովակիմեան (Արշակունի) «Հայրենիք»ի մէջ լոյս տեսած իր այս գրութեան լուսապատկենիս կցած է ձեռագիր կարգ մը նշգում-լրացումներ, որոնցմէ կը փազննաբեր հետեւեալ մասերը.

Ընկ. Ռուբէն Դարբինեանը շարք մը փոփոխութիւններ ըրած է, որոնք ըստ իս տեղի ունենալու շէին: Յօդուածիս խորագիրն էր «Աշակերտական յուշեր եւ տպաւորութիւններ»:

Նկարագրել եմ Տուրպախի սրճարանը, իր զրազարան-բնակարանը, առանձին սենեակներով, ի հակադրութիւն Ամերիկայի ակումբներուն, որ լոկ խաղաղայրեր ու պարապ պախտի ժամանցներ են: Այդ սրճարանը Ֆետայիններու կեդրոնն էր, ուր երբեմն կը յաճախէինք Սանասարեանցիները՝ լրագիրներ կարդալու համար: Բոլոր Ֆետայինները անխտիր, ուր որ կը հանդիպէին Ռոստոմին եւ Նիկոլ Գումանին, զինուորական բարեւի կը կանգնէին:

Այս՝ 20 տարեկան հասակիս Ռոստոմէն ապտակ ստացել եմ, բայց ան զիս ուսուցանողից զուրս չձգեց, այլ ես զուրս նետուեցի ու այլեւս նրա աչքին կը խուսափէի երեսալ, ինչ որ ինքը նկատած էր: Օր մը զպրոցի զարպաէն օտքս զուրս զրի թէ չէ՝ Ռոստոմը իրա յատուկ փոխտով երկար մազերէս բռնելով ասաց. — «Ինչի՞ր եւ ինձանից խուսափում» եւ «ուղեղիդ զրպողական կեդրոնը թոյլ է, պէտք է զօրացնես» բռնելով թոյլ տուեց զնալ: Ես ոչ թէ նեղացել էի, այլ ամառում էի նրան հանդիպել: Շատ անգուստ էի եւ շատ բորբոքոյ: Ռոստոմի այս հաղուսողէյ բարկութենէն կը զգուշանային Ֆետայիններն անգամ, ինչպէս պատմել եմ Տուրպախի ղէպքը:

Գրութեանս մէջ չեմ յիշած մի քանի կէտեր, որոնք յատկանշական են մեծաճողի համեստ առաքեալին:

1912ի Մայիս 1ի դաշտահանդէսին հետեւեալ ղէպքը պատահեցաւ: Բազմութիւնը կ'առաջնորդէին բոլոր Ֆետայինները՝ զինուորական քայլերգով. Ռոստոմը ամենից վերջինը՝ իր սովորական քայլուածքով, միշտ զլուխը ղէպի առաջ թեքած ու խոհուն կը հետեւէր ամբոխին: Խուստ մը աշակերտներ եւ հետեւացանք, առանց շարքերը մտնելու: Երբ հասանք զաշտ — սեղանները կանաչ դաշտի վրայ բացուեցան եւ սկսաւ կերութումը: Շատ շանցած մեր զպրոցի տեսուչ պր. Ա. Պաշտարեանը, որ նոր էր ամուսնացած նշխէ թոփշեանի այրիի հետ, եկաւ զաշտ ու Ֆետայիններու սեղանին քովէն անցած ժամանակ բարեւեց անոնց: — Սակայն անարդական բառեր շարտեցին անոր: Ֆետայու ըմբռնումով՝ Պաշտարեանը իրաւունք չունէր ամուսնանալու իր նըշանաւոր ընկերով կնոջ հետ... Այլայլած ղէմքով Պաշտարեանը մօտեցաւ

Ռոստոմին մի բան ասաց ու դաշտէն հեռացաւ : Ռոստոմը դանդաղ քայլերով զէպի ֆետայիններու սեղանը զիմեց, բայտ երեւոյթիւն իրենք կը զգային այդ ու Ռոստոմը զեռ իրենց շնասած՝ Սաշարեանին վերաւորական խօսքեր ասողները սեղանը ձգել և հեռացել էին դաշտից :

Գարոցական կեանքից յետոյ Ռոստոմին հանդիպել էմ երկու անգամ : Առաջինը 1914ի աշնան, Տրապիզոն քաղաքում, փողոցի մէջ — որը նկարագրել էմ : Մէկ էլ, վերջին անգամ, Ռոստոմին հանդիպեցի 1917 թուին Երևանում, Արևմտահայերի 2րդ համագումարում, ուր Տրապիզոնից պատգամաւոր էի բնորում : Այս անգամ ազատ պայմանների մէջ ազատ զրուցեց ինձ հետ. նոյնիսկ զիս ճաշարան տարաւ : Ինձ պատմել տուաւ 1915-16 թրւերի մեր մի տարուան կեանքը Տրապիզոնի լեռներում և խորհուրդ տուեց մանրամասն գրի տանել :

Տրապիզոն վերադարձիս դրի առի և յանձնեցի նոյնպէս Նոր Սանասարեանի ուսուցիչ Տիգրան Աղամալեանին, Ռոստոմին յանձնելու համար : Աղամալեանը Ռոստոմանի քաղաքների Միտիկան լիազոր ներկայացուցիչն էր, որի մօտ կ'աշխատէի ևս և ինձ միճակուած էր ազատութեան ձգելու հասց բաժանել : Հաւանաբար Աղամալեանի ողբերգական մահով այդ գրութիւնն էլ կորաւ :

Այնուհետև Ռոստոմը հետաքրքրուեցաւ Տրապիզոնի հայերու ներկայ կեանքով, և խորհուրդ տուեց բնտանիքները և հաւաքուած երեխաները հեռացնել Տրապիզոնից — համարելով այդ կորում և վտանգաւոր շրջան : Ինչ որ հետագային իրականացաւ :

Այստեղ կ'արժէ նշել համագումարում և անոր փակման հանդէսում տեղի ունեցած զէպիքեր :

Համագումարում պատուոյ անդամներ էին Ռոստոմը և Անդրանիկը, բեմի վրայ նստած Նախագահութեան կողքին :

Ռոստոմը իր սովորութեան համաձայն բնաւ չէր խօսեր և կամ ըստ կարգի որչա՞ թելուարութիւններ կ'տնէր, շատ հակիրճ : Իսկ Անդրանիկը շարունակ կը խօսէր, կը պոռար. մէկի խօսածը որ իրեն ճաշակին չէր համապատասխաներ, կը սպառնար ու աթոռ էլ կը վերցնէր : Ձինքը առաջին անգամ կը տեսնէի, հիասթափուեցայ և մտտի բախ. — երանի թէ զինքը չբռտանայի... Բայց պատահեցաւ աւելի վատը՝ փակման հանդէսի ժամանակ : Թեմականի սրահը լեցուն էր : Սեղանի զլլիխն նստած էր Ռոստոմը, նրա ձախ կուշտին Անդրանիկը, իսկ աջ կուշտին Մատր Եսարն. Ռոստոմը վերցրեց բաժակը մի քանի խօսք բռնելու համար. ժամանակի ողու համաձայն առաջին հերթին Վանը յիշեց... մէկէն Անդրանիկը պոռթկաց... Ռոստոմը երեք անգամ կրկնեց, — Անդրանիկ, տեղդ նստիր, — ու ան նստաւ : Սեղանակիցներէն փաշայապաշա մէկը (անունը չեմ յիշեր) պոռաց Ռոստոմի վրայ. — դուն ո՞վ ևս որ փաշան կը լսեցնես — : Ռոստոմը ի հարկէ չպատասխանեց նրան, բայց Արամը, որ ոտքի էր, մէկ էլ տեսնեմ ձեռքը դրաւնր խոյացաւ այդ մարդու վրայ. ի հարկէ բնիկերները վրայ ինկան և թոյլ չտուին : Այդ իրարանցման պահուն, բեմի վարագոյնը մի քիչ բացուեցաւ և Տէլի Ղազարը զինուած, վայրկեան մը կանգնած մնաց. նա ուրիշ մի քանի ֆետայինե-

բով բեմում կը ձայնէր : Տէլի Ղազարի երևումով ամէն ինչ խաղաղուէց և սեղանը վերջացաւ հասէկի մթնոյորտում : Արամը ի հարկէ շմասնակցեց սեղանին , ձգեց և հեռացաւ :

Առաջին անգամն էր որ այսպիսի հանդիսաւոր ժողովի և սեղանի կը մասնակցէի , դրա համար էլ այն ատենուայ տեսածներս և տպաւորութիւններս անմոռանալի են մինչեւ այսօր :

Կ Ա Ր Ի Ն Ո Ւ Մ

«Յառաջից զատ իմ ժամանակի մեծ մասը խլում էր կուսակցական աշխատանքը՝ Ռոստոմի անմիջական ղեկավարութեան տակ: Ռոստոմը ոչ միայն կուսակցական, այլև ազգային կեանքում կենտրոնական համադրող ու ղեկավարող դէմք էր՝ նոյնքան հեղինակաւոր Առաջնորդարանում ու կուսակցութեան առջև, որքան եւ հասարակական ու կուսակցական շրջաններում: Եւ ոչ մի գործից չէր խուսափում: Հաւասար եռանդով արհեստաւոր տղաներից երգչախումբ էր կազմում եւ ուսուցչական ժողովներ էր զուգարում կամ դասախօսութիւններ էր կարգում ընկերներին:

Նոր էի հասնւ կարին, երբ Արծնեան դպրոցի սրահում սկսուեցին Ռոստոմի գիշերային դասախօսութիւնները ընկերների համար: Ամէն Շաբաթ երեկոյ Արծնեան սրահը բերնէ բերան լեցւում էր, մեծ մասամբ արհեստաւոր երիտասարդութեամբ, որոնց Ռոստոմը դասախօսում էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծագման եւ զարգացման մասին: Պօսիլու շնորհքով օժտուած չէր: Պօսում էր հանդարտ, բառերը՝ փնտռելով, պարզ ու հանրամատչելի լեզուով, բայց ունկնդիրները ողոկ չէին զայիս նրա բերանից:

Գրեթէ շորս-հինգ ամիս նա խօսեց Դաշնակցութեան մասին: Եւ համարեա բառացի արձանագրում էի նրա խօսքերը: Իրբև. ատաղձ, անդնահատելի զանձ էր Դաշնակցութեան պատմութեան համար: Երեք-չորս հարիւր էջոց հատոր կը լինէր: Ռոստոմից խնդրեցի, որ աչքէ անցընէ ձեռագիրը եւ սրբապղէ սխաները: Առաւ եւ մինչեւ իմ հեռանալը Կարինից, ժամանակ չունեցաւ կարդալու: Պատասցաւ վերջը աչքէ անցընել եւ ուղարկել ինձ, չըստացայ: Վերջը ի՞նչ եղաւ այդ թանկագին ձեռագիրը, չիմացայ: Ռոստոմը մէկին յանձնել էր, բայց չէր յիշում ում:

Եւ զարմանալի էլ չէր: Ռոստոմը մի ժամ հանդիստ չէր մնում Կարինում, միշտ գործի վրայ էր՝ ամէն տեղ, ամէնքի հետ, եւ ամէն բանի մէջ: Մեծ ու փոքր գործեր զոյութիւն չունէին Ռոստոմի համար: Եւ նրա օրինակին հետեւում էինք եւ մենք, իր համհարգները Կարինում՝ Փիլոսը եւ ես: Կուսակցական ներքին աշխատանքը եւ արտաքին պայքարը հակառակորդների հետ մեր վրայ էր ծանրացած:

Ձեռմ յիշում, ո՞ր ամսին, Կովկասում սոցիալ-դեմոկրատ եւ Թուրքիայում հնչակեան նսալէմը — Գ. Կողիկեան — եկել էր Կարին, հնչակեան քարոզչութեան համար: Դիմել էր մերոնց, որ իրեն հնարաւորութիւն տրուի հրապարակային դասախօսութիւն կարդալու Արծնեան դպրոցի սրահում: Փիլոսը եկաւ, թէ հնարաւորութիւն տանք: Եւ որեւէ առարկութիւն չունէի: Եւ մեր երիտասարդ ընկերները անցան գործի: Ռոստոմը զգուշացրեց. տեսէք, խայտառակութիւն չհանէք:

Պէտք է տեսլ, որ Եսայէժը բուական կարգացած, խօսելու որոշ ձիրք ունեցող, պարկեշտ գործիչներից էր: Կովկասում անդամ էր Գուրիթ Անանու-նի եւ Բարխի Իշխանեանի սոցիալ-դեմոկրատական Հատուածին՝ ազգային Հակամներով: Արձնեան սրահում լաւ բազմութիւն կար եւ դասախօսութիւնը անցաւ շատ հարթ, միայն դասախօսը իր խօսքի վերջում անխոհեմութիւնն ունեցաւ քննադատական մի քանի սուր բառեր արտասանելու Գաշնակցութեան հասցէին:

Արաշը այլեւոճուեց: Ամէն կողմից լսուեցին բողոքի ձայներ: Պծու խօսքեր դասախօս Եսայէժի հասցէին. բռունցքներ...

Ի՞նչպէս Եղաւ: Ի՞նչ պատահեց: Մէկ էլ՝ Եսայէժը անհետացել էր բեմից. ամբիոնը անցել էր մեր ընկերների ձեռքը եւ մեր Երիտասարդ ընկերները ձեռքերի վրայ ինձ բարձրացնում են բեմ... Արաշի որոտըղոսս պահանջի վրայ գրաւում եմ ամբիոնը եւ սկսում նոր դասախօսութեան Հայ Յեղափոխական Գաշնակցութեան մասին: Եսայէժը սարսափահար փախել էր յետեւի դռնից...

Երբ, դասախօսութիւնից յետոյ, Փիլոսի Հետ յաղթական մտանք Թոստոմի մօտ, նա սեւ ամպի պէս մոռոյլ՝ յանդիմանեց մեզ.

— Չէ՞ք ամաչում, խայտառակեցիք մեզ...

Առանձին խայտառակութիւն չկար մեր կարծիքով, բայց Թոստոմի կուսակցական պարկեշտութիւնը չէր հաշտում անհաստատարմութեան Հետ. մենք խօսք էինք տուել Եսայէժին օգնելու՝ դասախօսութեան կազմակերպութեան, պարտաւոր էինք հաստատրիմ մնալ տրուած խօսքին:

Բայց նման դէպքեր յաճախ չէին պատահում. Կարինը դաշնակցական քաղաք էր եւ կուսակցական բախումների առիթներ չէին լինում: Ազգային իշխանութիւնը կազմուած էր անկուսակցական գեանի վրայ: Առաջնորդ Արմբատ Եպիսկոպոսը իմաստուն եւ շրջահայեաց մարդ էր: Գպրոցական գործի ղեկավարը ընդհանուր առաջ Թոստոմն էր, որին ամէնքը յարգում էին: Սանասարեան վարժարանի տնօրէնն էր Փրոֆ. Ա. Խաչատուրեանը, թէեւ դաշնակցական, բայց նոյնպէս չափաւոր հայեացքների տէր մարդ: Հին ուսմանից մնացած ուսուցիչները, Փրոֆ. Սողիկեան, Աբուլեան գործակցում էին սերտանց կամ ստիպուած: Գուրոք, հանրային կեանքը զանուած էր Երիտասարդաց Միութեան ազգայնութեան տակ: Եւ բոլորի վրայ, աննկատելի կերպով՝ Թոստոմի շուրջը: Գործերը բնթանում էին սահուն եւ հաճելի: Կարինի ազգային կեանքը փոթորկուեց վերջը, երբ ինքնակալութիւնը որոշեց Սանասարեան վարժարանը փոխադրել Արազ՝ հսկանակ ժողովրդի բուն բողոքի եւ ընդդիմութեան: Ի՞նչ հաշի էր այդ, ինչի՞՞ էին ձգտում Պոսի ազանները, որոնք, հաւանական է, տեղեակ էլ չէին դպրոցի իրական կացութեան: Հետեւանք եղաւ՝ հին ու նոր Սանասարեան վարժարաններ, որոնց շուրջը փերթաւ կրքոտ պայքար:

Ինչպէս ամէն տեղ, Կարինում էլ ազգային վարժարանների նիւթական վիճակը խեղճ էր: Ծնորճի Սանասարեանի, դպրոցները, ընդհանրապէս, ունէին պատրաստուած եւ իրենց գործին զիտակից ուսուցիչներ: Թոստոմի ջանքը եղաւ, առաջին հերթին, բարելաւել ուսուցչական կազմի նիւթական զը-

բութիւնը: Կային ուսուցչուհիներ, որոնց ուճիկն էր ամսական մէկ մէծիւտ: Եւ յիշում եմ սրանց ուրախութիւնը, երբ Ռոստոմի տաղարկով, Հոգարար-
ձուքիներ բարձրացրեց երկու արծաթի: Ճիշդ է, ապրուստը աժան էր ևւ մէկ
արծաթով էլ կարելի էր սոյամամաւ շլինել, բայց Հասարակութեան Հողերա-
նութիւնը ամէն տեղ էլ նոյնն էր. վարժապետը ազդի ծառան է ևւ փոզի
մասին մտածելու չէ... Ունէլիք նոյիրում ուսուցչիներ ևւ ուսուցչուհիներ
հնարեց ևւ նորերեց, որոնց զազափարական շունչով դաստիարակում էր Կա-
րինի մասաղ սերունդը ևւ որոնց շատերի անունն անգամ, աւա՞ղ, չի յիշ-
ում մայիւս:

... Մօտ մի տարի միայն մնացի Կարինում: Այնուհետեւ շատ երկիր-
ներ այցելեցի, շատ ժողովուրդներ տեսայ, բայց դմայլելի Ռիոյում էլ երա-
զում էի Կարինի աննման վերջնաւայրը, Նիադարայի ժիորի առջև էլ աշտի-
րիս պատկերանում էին Սրտաձորի ևւ Սաշափայտի դուլալ ջրերը, ևւ սըրտ-
բաց շնութիւնը Կարինի անմոտանալի Հայութեան...:

Բայց ամենից աւելի անմոտանալի է մնում մտերմութիւնը Ռոստոմի
հետ: Իր կեանքի ևւ գործի օրինակով նա ամբարնդեց իմ մէջ այն զազափար-
ներն ու ոզին, որոնցով ապրում ու ոզւորում էր մեր ժամանակի երիտա-
սարգոութիւնը: Առանց շափազանցութեան կարող էմ ասել, որ Ռոստոմը ե-
զաւ իմ ուսուցիչը ևւ կեանքի ուղեցոյց աստղը: Ամէն անգամ, երբ ես մատ-
նելում եմ դժուարութեան, երբ անլուծելի հարցեր մշնում են միտքս, ես
ինձ հարց եմ տալիս՝ իմ տեղը ի՞նչ կ'անէր Ռոստոմը այս պայմաններում:
Եւ ինչ որ, իմ կարծիքով, պիտի անէր Ռոստոմը՝ անում եմ ես:

Մի յատկանշական դրուագով փակեմ այս գլուխը:

Կարինում ես մօտից ևւ աւելի լաւ ճանաչեցի Ռոստոմին: Ճանաչեցի
ևւ աւելի մտերմացայ:

Իր արտաքին կրկոյթը, իր ապրելակերպն ու մտածելակերպը սիրելի
դարձան ինձ: Սոկրատի իմաստուն գլուխը՝ լայն ևւ ամուր ուսերի վրայ,
խորունկ, բայց պարզ միտքն ու վճիտ հոգին, ևւ իր անանձնական անհատա-
կանութիւնը անսահման տպաւորութիւն կ'ին գործել իմ վրայ:

Մի օր Փիլոսն ու ես ասացինք Ռոստոմին.

— Բացատրիր մեզ, ի՞նչ է Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը:

Նա ժպտաց Ռոստոմի ժպտով: Տրորեց ճակատը ևւ պատասխանեց.

— Թէ Աստուած սիրէք, ինձ այդպիսի դժուար հարցեր մի տաք: Ես
ինչպէ՞ս բացատրեմ անբացատրելի մի բան: Դաշնակցութիւնը կարելի չէ
բացատրել. բացատրելու ամէն փորձ փոքրացնում է Դաշնակցութիւնը: Դաշ-
նակցութիւնը կարելի է ևւ պէտք է զգալ միայն: Զգալ, ապրել ևւ Հաւատալ:
Մարդ հաւատում է Աստուծ, բայց չի կարողանում ասել, թէ ի՞նչ է Աստ-
ուած:

— Այնուամենայնիւ, ի՞նչ է ջո կարծիքը Դաշնակցութեան մասին:

— Դաշնակցութիւնը, իմ կարծիքով, ամենից առաջ ապրում է ևւ
գործ: Աստուած է՝ ի սկզբանէ էր բանն. ես ասում եմ՝ ի սկզբանէ էր գործն:

— Մեծ գործ, վրայ բերեց Փիլոսը:

— Ոչ, մեծ ու փոքր գործեր չկան. կան միայն պատուաւոր ևւ ան-

պատիւ գործեր, ինչպէս կան պատուաւոր եւ անպատիւ մարդիկ :

— Ուրեմն, ի՞նչ է Դաշնակցութիւնը, յամառոց Փիլոսը :

Բժ. Յովսէփ Տէր-Դաւթեանը, որ ուշադրութեամբ հետեւում էր մեր խօսակցութեան, շփոթացաւ եւ ջգայնացած տասց Փիլոսին .

— Ի՞նչ ես թուեցիք նման կրկնում՝ ի՞նչ է, ի՞նչ է : Դաշնակցութիւնը Դաշնակցութիւն է, պարզ չէ՞ միթէ : Իսկ եթէ չեզ համար պարզ չէ, դիմիր Վարանդեանին, նա կը բացատրի . . .

Աւելի հետաքրքրուելը իմաստ չունէր. բժիշկը շատ յստակ բացատրեց ամէն ինչ . բանը որ Վարանդեանին հասաւ, նշանակում է, որ մենք անյոյս սղէտ էինք :

Հակառակ իր մարքսիստական համբաւին, Ռոստոմը բացառիկ անհատականութիւն էր : Նա, այսպէս ասած, ներքին գիտակցութեամբ էր բմբռնում եւ արտայայտում երեւոյթները, կարիլի է սակը՝ քնազոյով : Ռոստոմի բնագղը զարմանալի էր. Բժ. Տէր-Դաւթեանը ասում էր ձիւ բնագղ : Ինչ-նակցութիւնն էլ նրա համար աւելի բնագղական ուղրում էր. դաշնակցական էր, որովհետեւ բնութիւնը նրան այդպէս էր ստեղծել : Միտքը, նրա համար գիտակցութիւնը, հարկաւ, անհրաժեշտ էին, որպէսզի մէկը դաշնակցական, այսինքն գիտակից անհատ լինի, բայց դրանից առաջ եւ դրանից աւելի կարեւոր էր անհատի բնական հակումը, տարերքը :

«Մեծ եւ փոքր գործեր չկան, կան պատուաւոր եւ անպատիւ գործեր, ինչպէս կան պատուաւոր եւ անպատիւ մարդիկ» — մի ամբողջ բարոյական փիլիսոփայութիւն, մի ուրոյն աշխարհահայեացք, որ ամէն մարդու տրուած չէ :

Բժ. Տէր-Դաւթեանը աւելի կարճ էր բանաձեւում .

— Մարդը մարդ է եւ գործը՝ գործ, եւ Դաշնակցութիւնը՝ Դաշնակցութիւն :

Մի օր, երբ ես վրդովուած՝ գանդատուում էի հայ մարդու տգիտութեան, ընչասիրութեան, խորամանկութեան եւ ուրիշ վատ յատկութիւնների մասին, Ռոստոմը հարցրեց անվրդով .

— Դու Անին տեսե՞լ ես :

— Անչուշտ, պատասխանեցի ես զարմացած :

— Անին հայ մարդն է կառուցել : Դու ճնարեկէ կարդացե՞լ ես :

— Ի հարկէ, կարդացել եմ :

— ճնարեկէ՞ր հայ մարդն է յօրինել : Դու Սասունցի Դաւիթը դիտե՞ս :

— Գիտեմ. ի՞նչ խօսք :

— Սասունցի Դաւիթը Հայ Ժողովուրդն է ստեղծել . . .

— Ասա, խնդրեմ, դու ինչո՞ւ համար դաշնակցական ես :

Եւ ծակող հայեացքը ուղղեց տշքերիս՝ հազիի նկատելի հեղնական ժրպիտը շրթունքին :

Այդ անսպասելի հարցումը ինձ շփոթութեան մասնեց : Ի՞նչ կապ ունէր իմ դաշնակցականութիւնը Գէոյ Բաշիի մանրամասնող հետ, որ երեք դրուշնոզ բրդէ ձեռնոցը ինձ տասը դրուշով ծախեց :

— Հայ մարդու մեծութիւնը հենց դրա մէջ է, վրայ բերեց Բժ. Տէր-

Դաւթեանը, որ քեզ պէս տասը Համայնարանն ասարտած փոխտփաներին երեք դրուշնոց ապրանքը տասը դրուշով է ծախում: Պէտք է հիանաս Հայ մարդու Հնարամտութեան վրայ եւ ոչ թէ դանդաղուես: Հայր ապրելով գայլերի հետ՝ սօյաբել է գայլերի պէս սննալ...

Ռոստոմը, որ դարձանքով լսում էր բժիշկի երկար ճառը, նորից դարձաւ ինձ:

— Այնուամենայնիւ, դու չասացիր, թէ ինչո՞ւ ես դաշնակցական եղել:

Եւ խկապէս, ինչո՞ւ էի ես դաշնակցական: Ասել թէ Դաշնակցութիւնը մեծ կուսակցութիւն է եւ դրա համար ես դաշնակցական եմ եղել, այդ պատիւ չէր բերի ինձ. ուրեմն, զիրքի կամ փառքի համար եմ եղել դաշնակցական: Պատմել, թէ Հանդամանքները այնպէս դատարեցին, որ ես փոխանակ Հնչակեան դառնայու, եղայ դաշնակցական, ծիծաղելի պիտի դարձնէր ինձ: Իսկապէս, ես ինչի՞ց դրդուած, դաշնակցական էի:

— Դժուարանում եմ բացատրել, պատասխանեցի ես:

— Տեսա՞ր, շտապով վրայ բերեց Ռոստոմը. ես էլ հենց այդ եմ ասում. Դաշնակցութիւնը կարելի չէ բացատրել. պէտք է զգալ, ապրել եւ Հաստալ:

— Կարո՞ղ ես բացատրել, ինչո՞ւ դու Իզմիր չզնացիր, այլ եկար այստեղ:

— Ձեմ կարող, ասացի ես, թէ եւ կարող էի պատասխանել՝ Քորովհետեւ դու Հեռագրեցիր»:

— Ինչո՞ւ Փիլոսոփ քանի տարի է այստեղ է, այս ցուրտին, փոխանակ ապրելու Բագում՝ անհամեմատ աւելի լաւ պայմաններում: Ինչո՞ւ Բժ. Յովսէփ Տէր-Դաւթեանը, Սաթեմիկը այստեղ են: Վերջապէս, ե՞ս ինչ գործ ունեմ այստեղ, այս ժողովրդի մէջ, որից դու այնպէս դառն դանդաղուում ես: Այստեղ ենք, որովհետեւ ոչիլը մեզ աւելի հարազատ է, քան Բագուի ոսկին կամ Ամերիկայի դոլարը: Այստեղ ենք, որովհետեւ դաշնակցական ենք: Իսկ թէ ինչպէ՞ս բացատրել Դաշնակցութիւնը, այդ պարտաւրան է: Բժիշկը բացատրեց. Դաշնակցութիւնը Դաշնակցութիւն է...

Սրտով ես Ռոստոմի հետ էի. Եթէ Հաստում ես, բացատրութիւնը աւելորդ է, բայց մտքով բաւարարուած չէի. ամէն բան պէտք ունի բացատրութեան, որովհետք Հասկնաս, սիրես ու Հաստաս...

Կեանքը, սակայն, Հաստանց, որ Ռոստոմի փոխտփայութիւնն էր ճշմարիտը: Ինչքան անհերքելի համարուած տեսութիւններ հիմնայտակ խորտակուեցան, փոշիացան եւ որքա՞ն անհեթեթութիւն կարծուած ցնորքներ իրականութիւն դարձան:

Իրաւունք ունէր Ռոստոմը, երբ ասում էր.

— Դաշնակցութիւնը ապրում է, Հաստ է, գործ է:

Թերեւս պէտք է աւելացնել.

— Եւ անձնագրունութիւն:

ԿԵՆՆՔԻ ՈՒՂԻՆԵՐՈՎՉ, Բ. ԽԱՍՏՐ (էջ 165, 1974. քաղուածք)

ՌՈՍՏՈՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ՃԱՌԸ

Բերայի մէջ «Իթթիհատ» անունով ճաշարան մը կար, որ դարձած էր գաշնակցականներու տեսակ մը ակումբը: Ընտանացիները ունէր մասնաւոր սենեակ մը, որուն մէջտեղը կար միայն մէկ կլոր մեծ սեղան: Յերեկուան եւ երկուօրեան ճաշի ժամերուն, Գաշնակցականներուն էր վերապահուած այդ մեծ սեղանը, թէև սենեակին դուռը բաց էր միշտ եւ զկտի փողոց տանող «պասսաժը» դուրս կու գար:

Յերեկ տաւն մանասնոց, այդտեղ կու գային ճաշելու կամ զէթ սուրճ մը առնելու աչքի ինկող գաշնակցականներ, նաև ոչ-գաշնակցականներ, անգամ օտարներ, որոնք կ'ուզէին ծանօթանալ գաշնակցական ղեկավար շրջանակին:

Պարսոյ մէջ իմ անցուցած զէթ առաջին ամիսներուն ինծի համար ամենէն հետաքրքրական, հրահանգիչ եւ միանգամայն հաճելի ժամերը «Իթթիհատ» ճաշարանի այդ մեծ սեղանին շուրջ բուրբուրած բնիկներու եւ բարեկամներու յաճախ մտերմական խօսակցութիւններն էին, մա'նասնոց՝ որ հոն հրամցուած կերակորներն ալ բաւականին լաւ էին եւ համեմատաբար աժան:

Այդտեղ էր, որ կը սիրէին զալ գաւառներէն եկած հայ մտաւորականները, որոնցմէ շատ բան կարելի էր իմանալ գաւառներու մէջ տիրող տրամադրութեանց եւ անցուցարարներու մասին: Բնական է, որ ձողական մեծ ուժ մը ունէր ինծի համար այդ ճաշարանը:

Օր մը, հրաւիր ստացայ «Բաֆֆի Լսարանական Միութեան» երթալու Սիլիւստր՝ գասախօսութեան մը համար: Եւ տրամադիր չէի ընդունելու հրաւիրը, մա'նասնոց՝ որ զիշերն ալ հոն պիտի մնայի, անծանօթ տան մը մէջ հիր բլլալով:

Ճաշի տաւն, երբ Ռոստոմին յայտնեցի այդ մասին, ան վրդովուեցաւ եւ փանայ համոզել զիս, որ երթամ անպայման: Տեղի տուի, երբ ըսաւ, թէ ինքն ալ պիտի երթար խօսէր նոյն հարաբերութիւն մէջ:

Տարիներ ետք, երբ Ամերիկայի մէջ հանդիպեցայ Արտ. Վանաբուրնին, ան ըսաւ, թէ «Բաֆֆի Լսարանական Միութեան» վարչութեան կողմէ ինքն էր յանձնարարուած Պարսէն Ռոստոմը եւ զիս առաջնորդելու Սիլիւստր:

Երբ հասանք փողովատեղի, սրահը լիվիւցուցան էր: Առաջին խօսքը ինծի տրուեցաւ: Չեմ խորհիր, սակայն, թէ ունկնդիրները լաւ տպաւորուեցան իմ ըսածէս, որովհետեւ անոնց ուղածը գասախօսութիւն չէր, այլ խանդավառ տանախօսութիւն: Ռոստոմը, որ թէև նոյնպէս հետաքրքիր էր, բայց ինձմէ շատ աւելի տպաւորեց ունկնդիրները օրուան հրատաղ հարցերուն աւելի հաստատաւարանող իր ատենախօսութեամբ:

Կէս զիշերին, մեզ առաջնորդեցին Շաւարշ Միսաքեանէնց տունը, երբ

անեցիք արդէն շնացած էին: Բայց Ռոստոմի և ինծի համար երկրորդ շար-
կը խալիի մը վրայ անկողիններ պատրաստուած էին:

Անմիջապէս անկողին մտանք:

Ռոստոմը առտու կանուխ, ինձմէ առաջ, ելած էր անկողնէն և վար
իջած: Ես ալ, երբ արթնցայ և գայն շտեպայ անկողնին մէջ, հագուեցայ ու
զայցի վր: Ռոստոմը արդէն սեղանատունն էր և կը խօսէր օրիորդի մը
հետ: Փիչ ետքը, Շաւարշին մայրը եկաւ և մեզի նախաճաշ բերաւ: Չա-
րածճի փոքր տղայ մը ներս ինկաւ յանկարծ, որ մինչ այդ կը վազվզէր սեն-
եակներուն մէջ: Շաւարշի փոքր եղբայրն էր՝ Ժիրայրը, ապագայ «Եւրո-
պացի»ն:

Նախաճաշէն ետք, Ռոստոմի հետ հրաժեշտ տունք տանախինոջ ու օ-
րիորդին՝ շնորհակալութիւն յայտնելով իրենց սիրալիբ հիւրընկալութեան
համար և ուղղակի գացիք նաւամատոյց՝ Բերա վերադառնալու համար:

Նոյն օրը, ցերեկուան ճաշի ատեն, երբ Ռոստոմն ու Չաւարեանն ալ
միացան մեզի Վիթիկհատչի ճաշարանի կյոր սեղանին շուրջ, բնկերները,
բնականաբար, սկսան հարցումներ ուղղել ինծի երէկուան մեր ժողովէն ստա-
ցած տպաւորութիւններու մասին: Պոլսոյ համար ևս զեռ բուրոյթին նոր
մտքդ էի, և և իմ տպաւորութիւններս կը հետաքրքրէին զիրենք:

Ի միջի տյոց, Ս. Չաւարեանն ալ հարցուց, թէ ինչպէ՞ս խօսեցաւ
Ռոստոմը: Ըսի, թէ շատ սիրեցի իր բանախօսութիւնը:

Չաւարեանը, որ զուարթ տրամադրութեան մէջ էր այդ օր, զարմանք
յայտնեց: Երբ ևս հարցուցի իր զարմանքին պատճառը, բոս խնդալով.

— Եթէ դու էլ ինձ նման լսած լինէիր Ռոստոմի առաջին ճառը, զու
էլ պիտի զարմանայիր:

Բոլոր բնկերներն ալ ամէն կողմէ խնդրեցին պատմել Ռոստոմի առա-
ջին ճառի մասին: Եւ Ս. Չաւարեանը պատմեց հետևեալը.—

«Ես Ռոստոմից առաջ ուսանող էի Պետրովսկո-Ռազումովսկայա Ակա-
դեմիայի մէջ, Մոսկուա: Այդ ձեմարանը իմ Ժամանակ յեղափոխութեան հը-
նոց էր: Ուսանողներից շատերը անգամ կամ համակիր էին յեղափոխական
կուսակցութիւններին: Կազմակերպուած յեղափոխական կամ զազափարական
խմբակցութիւններ կային ուսանողութեան մէջ: Այնպէս որ՝ երբ մի նոր ու-
սանող էր մտնուծ մեր ձեմարանը, այդ խմբակցութիւնները աշխատեւծ էին
իրենց կողմը դրուել նրան: Երբ Ռոստոմը երեւաւ մեր ձեմարանում, բնա-
կանաբար, ուսանողների սկսեցին նրա ետեւից բնկնել, որ իրենց կողմը դրա-
ւան նրան: Բայց Ռոստոմը յուս էր մեծ մտամար և վերապահ, իր կարծիք
ները խուսափում էր արտայայտել: Եւ ոչ ոք զիտէր, թէ Ռոստոմը համա-
կէ՞ր էր յեղափոխութեան, թէ հակառակ էր:

«Բայց ահա մի օր, մի մեծ ուսանողական ժողով ունեցանք մեր ձեմա-
րանում: Պետողներ շատ կային: Յանկած Ռոստոմն էլ ձայն խնդրեց: Բոլոր
ուսանողները շափազանց հետաքրքրուեցին և անհամբեր էին իմանալու, թէ
ի՞նչ պիտի ասէր Ռոստոմը, վերջապէս:

«Երբ խօսելու հերթը եկաւ Ռոստոմին և նա ուսանողների բազմութիւ-
նը ճեղքելով դանդաղ քայլերով բարձրացաւ ամպինս, սրահի մէջ կատարեալ

լուծիւն տիրեց : Բոլոր ներկաներն էլ լարուած ու շագրու թիւն էին դարձել : Ռոստոմը շփոթ չաշխարհով նայեց ուսանողների բազմութեան, փորձեց յիշել, թէ ի՞նչ էր ուզում ասել, բառական երկար փորձեց : Եւ, ի վերջոյ, յուսահատած՝ ասանց մի բառ խեղ արտասանելու՝ ծոծբակը քերելով եւ ձեռքի յուսահատական շարժումով յանկարծ սկսաւ ամպիոնից վայր իջնել : Ամբողջ սրահը ահուկի մի քրքիջ արձակեց : Բայց մեր Ռոստոմը, լուռ եւ անվրդով զնաց ու իր տեղը նստեց, կարծես ոչինչ չէր պատահել :

«Ահա այս էր մեր Ռոստոմի առաջին ճառը : Հիմա տեսնում էք, թէ նա ի՞նչ մեծ առաջնորդութիւն է արել ճառախօսութեան մէջ» :

Բոլորս ալ կուշտ խնդալով՝ նայեցանք Ռոստոմի կողմը : Եւ մեզմէ մէկը չարացուց, թէ Տի՞ շէն էր Ս. Չաւարեանի պատմածը, թէ ան կատակ էր կ'ընէր :

Ռոստոմը քիչ մը կարմրելով, ընդունեց որ ամբողջովին ճիշդ էր :

«ԵՐԿԵՐ», Ա. ԽԱՆՈՐ, (էջ 106-108)

ԶԱՒԱՐԵԱՆ ԵՒ ՌՈՍՏՈՄ

Ս. Զաւարեանէն բոլորովին տարբեր մարդ էր Ռոստոմը: Թէև Ռոստոմն ալ հոգածու, նոյնիսկ հայրական վերաբերում ունէր ղէպի երիտասարդները, բայց միայն այն երիտասարդները, զորս կը զնահատէր և: Իրենց յեղափոխական նուիրումին համար կը սիրէր: Այլապէս, Ռոստոմի վերաբերումին մէջ ո՛չ միայն վերապահութիւն, այլև երբեմն չորութիւն ու հեղանք կար այն երիտասարդներուն հանդէպ, որոնք իր զնահատանքին չէին արժանացած կամ տակաւին չէին արժանացած: Եւ այդ չորութիւնն ու հեղանքը, բնականաբար, չէր կրնար զբաւել այդ երիտասարդները, նոյնիսկ ետ կը մըղէր զանոնք Ռոստոմէն:

Պէտք է ըսել ընդհանրապէս, որ Ռոստոմը Զաւարեանի նման ջերմ և հաղորդական չէր և: Զաւարեանի նման մանկական պարզութեամբ չէր վերաբերէր ղէպի մարդիկը: Ան շատ աւելի վերապահ էր իր յարաբերութիւններուն մէջ և: զանդադրէն կը կապուէր ընկերներուն: Հետզհետէ միայն, երբ սկսէր աւելի մօտէն ճանչնալ զիմացիներ, իր հետաքրքրութիւնը աւելի կը զօրանար:

Անկասկած, Ռոստոմը աւելի հաւասարակշռուած մարդ էր, քան Զաւարեանը և: անկէ աւելի համեստ: Թէև Զաւարեանն ալ անհամեստ մէկը չէր երբեք, բայց անոր մէջ կը նկատուէր երբեմն հրեւալու, աչքի ինչալու, կեղբոնական դեր կատարելու մղումը: Ան, օրինակ, կը սիրէր նախադահլէ ժողովներուն, կուսակցական ըլլալին անոնք թէ ազգային ժողովներ:

Օրինակ, Էջմիածնի Ազգ. Կեղբոնական Ժողովին մէջ՝ բուն մրցումի էլած էր Աւետիս Ահարոնեանի հետ՝ այդ ժողովին նախագահ ընտրուելու համար: Նոյնը և Պոլսոյ մէջ, Սահմանադրութեան շրջանին, երբ Ակնունիի ղէմ էր լարուած ծայր աստիճան, որովհետև ան իր հետարական փայլուն ընդունակութիւններով և ցցուն անձնակամութեամբ, ոչ-դաշնակցական հանրութեան կողմէ Չ. Յ. Գաշնակցութեան առաջնորդը կը նկատուէր, մինչդեռ կուսակցական շրջանակի մէջ առաջնորդը ինքն էր:

Կասկած չունիմ, որ եթէ Ռոստոմը ըլլար 1906ի Ազգային Կեղբոնական Ժողովի պատգամաւոր, հաճոյքով պիտի զիջէր Աւետիս Ահարոնեանին այդ ժողովին նախագահելու պատիւը՝ ո՛չ միայն այն պատճառով, որ Աւետիս Ահարոնեան իրմէ աւելի լաւ պիտի կարենար ղեկավարել, այլև ա՛յն պատճառով, որ ինք երևնալ չէր սիրեր, միշտ կ'ուզէր ստուերի մէջ մնալ: Միշտ այդպէս վարուելով հանդերձ, Ռոստոմը ստուերին մէջէն իր կարելին կ'ընէր օգնելու իր առաջ քաշած ընկերներուն, որպէսզի անոնք լաւագոյն կերպով կատարէին իրենց ստանձնած գործը:

Եւ շատ շիչ եմ տեսած մարդիկ, որոնց մէջ անձնական փառասիրու-

Թիւնը այնքան տկար ըլլար, որքան Ռոստոմի մօտ: Այդ էր պատճառը, որ ան ունէ մէկուն մէջ նախանձ չէր արթնցներ: Ընկերները կը զգային ու կը տեսնէին իր անձնական փառասիրութենէ զերժ ըլլալը և կը խօսարհէին անոր ներողամիտ ու մեծահոգի վերարերութիւն տոջէ, զոր ցոյց կու տար փառասիրութենէ տոաջ եկած կոխներու: Տանդէս:

Իր այդ բացառիկ յատկութեան շնորհիւ էր, որ Ռոստոմ կը յաջողէր յաճախ հաշտարար, խաղաղասէր դեր կատարել, ո՛ր ալ ըլլար: Եւ եթէ Չարեան կամ Ակիւոնի, ինչպէս և. կուսակցական միւս տկանաւոր զէմքերը զիրենք սիրողներ ու շիրողներ ունէին, Ռոստոմ իր զարմանալի յատկութիւններով ո՛չ միայն իրեն շուրջ հակառակութիւն չէր ստեղծեր, այլև կը յարգուէր ու կը սիրուէր բոլոր ընկերներէն անխտիր:

Կուսակցութեան մէջ, Ռոստոմ տեսակ մը հայրական դեր կը կատարէր: Ուշադիր և հոգածու էր բոլոր այն ընկերներուն, մա՛նաւանդ երիտասարդներու: Տանդէս, որոնք որեւէ կերպով օգտակար էին կամ կրնային օգտակար ըլլալ կուսակցութեան կամ մեր դատին, մեր ժողովուրդին: Կր քաջայերէր անոնք, որոնք զրելու ընդունակութիւն ցոյց կու տային: Յաճախ նիւթեր կու տար անոնց զրելու: Համար: Եթէ անոնք զժողով կամ յուսախար էին բանէ մը, և կամ ներքին տաղնապ մը կ'անցընէին՝ Ռոստոմ իր սուր հայեացքով կը նկատէր այլ և, առանց որեւէ խօսք բանալու այդ մասին, կ'աշխատէր անոնց միտքը զբաղեցնել ուրիշ, սրտասնդիչ բաներով: Իր սենեակը կը հրաւիրէր թէյ խմելու և մտերմական զրոյցի մէջ ամէն տեսակ հետաքրքրական նիւթերու մասին խօսելու, երբեմն ալ նոյնիսկ համերգի կամ թատրոն կը տանէր:

«Երկր», Ա. հատր (էջ 130-132)

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ՌՈՍՏՈՄԻ ՀԵՏ

Կ. Պոլիս. 1911ի աշունը, ամբան վերջերն ու աշնան սկիզբը, այն օրերուն՝ երբ բնութիւնը հասնող քաղցրութիւն մը կը դառնայ, հորիզոնները ամպերով կը շղարշտին ու վերջալոյսները, երկար ու հրափայլ, կը սկսին նուազիլ: Կեանքը կը խլրտի, զպրոցական երիտասարդութիւնը նոր օգելութիւն կ'առնէ և համախմբումներն ու հաւաքոյթները կը փոխարկուին օգելունչ մակընթացութեան:

Այդ օրերուն, արտակարգ ալեկոծումի մէջ էր դաշնակցական ուսանողութիւնը՝ համալսարաններէն և Ազգ. երկ. վարժարաններու վերջին դասարաններէն՝ շուրջ երկու հարիւրեակ: Պանդալատ, անհանգիստ ու սորվելու և գործելու ծարաւ ուսանողութիւն մը, թշուառ իր նիւթական կացութեամբը, բայց հարուստ հոգիով ու իր անզուսպ ցանկութիւններովը: Անընդհատ վազք մը, ծակ կօշիկներով յաճախ, ու մաշած տարատով, ժողովէ ժողով, դասախօսութեան զասախօսութիւն Կ. Պոլսոյ բոլոր թաղերը, ապա թատրոնները լեցուելու համար, կէս զինով կամ ձրի երբեմն, միւս օրն ալ զպրոց վազելու, դաս լսելու կամ դաս ըսելու համար:

Ամիսներէ ի վեր հակամարտութեան մէջ է ուսանողութիւնը. տարուած՝ վիճարանութիւններէ, զպրոցներէն ներս, դուրսը, ահուժընկերու սըրահները, սանդուխներուն վրայ և թատրոններու միջնարարներուն. ամէն ուր, որ կարելի է վերսկսիլ ընդհատուած խօսքը: Գաղափարական հովեր կ'անցնին իր մէջէն. ընկերվարական ու այլ վարդապետութեանց հոսանքներ կ'ողողեն, կը քշեն զինք և ինք կը լողայ ամէն ուղղութեամբ: Կ'ուսանի՞ այս ուսանողութիւնը, թէ կը վիճի, կը գործէ, կը պայքարի: Այս բոլորն ալ կը թրծուի կեանքի մէջ, այլ մանաւանդ կ'որոնէ, ու չի գտներ, և կը մնայ միշտ զժգոհ ու միշտ բողոքող...:

Այսպէս է ուսանողութեան, մասնաւորապէս դաշնակցական ուսանողութեան տրամադրութիւնը, շուրջ երեք տարիէ ի վեր. այսպէս պիտի ըլլայ դեռ ան երեք տարի ալ, մինչև և մեծ ու արիւնոտ եղբերգութիւնը, որ 1914ի պատերազմը եկաւ ու ջլատեց ամէն բան...:

*:

Վերելքի ու ազգային վերածնունդի մէջ եզոյ սերունդ մը՝ որ զժգոհ է հին կարգերէն, զոր փոսած կը կռչէ. հին մարդերէն՝ զոր տիրացու կ'անուանէ, կ'ուզէ զեր կատարել, ինչպէս եւրոպական մեծ ուսանողութիւնը. կը տարուբերի ու կը պոռթկայ յաճախ, կաշկանդումի երկար տարիներէ ետք: Պաշտօն շարժումներ կը գիտէ և յաւակնութիւններ ունի անոնց

մէջ նետուելու, զեր խաղալու ազգային ճակատագրին մէջ. կուսակցական ձեռնարկներու մէջ, ընկերային ալեկոծումներէն ներս: Դժգոհ է հայ գրականութենէն, զոր սոցոյն՝ պաշտօնաբարձուրդ կը նկատէ, հայ լրագրութենէն՝ զոր «չերթաթճի» կ'անուանէ, հայ եկեղեցականութենէն՝ որ յետադէմ կը թուի իրեն:

Եւ դժգոհ՝ իր իսկ կուսակցութենէն, որ բաւականաչափ վճռական չէ, ընկերավարական չէ, յեղափոխական չէ...

Այս օրերուն է:

Ուսանողութիւնը կը խլրափ ամիսներէ ի վեր. ինք կ'ուզէ ընել ամէն բան. պարտադրել իր կամքը. պոթկալ իր դժգոհանքը, իր սեփական օրհանով, զոր ունեցաւ տարի մը ետք, ուր առաջին թիւին մէջ իսկ ազգակեց, հրեղէն ու անզուսպ բռներով, յոռետեսութեան թանձր մշուշի մը մէջէն:

Չորս տարուան սահմանադրական շրջան մը բոլորեցինք: Բերա՞ւ ան վերածնունդ մը մեր մտաւոր հասարակական կեանքին համար: Բաւական է անգամ մը ետ նայիլ եւ ահա խորշակարեր անապատ մը, որ կը տարածուի մեր կեանքին մէկ ծայրէն միւսը: Դաւկահար ու զգետնուած հասարակական կեանքի այդ մեղեւութեան մէջ պոլսահայ մամուլը իր կարելուր դերն ունի միշտ:

Առաջին տողերը իր օրկանին՝ «Նրկուճի» թանձր խմբագրականին, «Ուսանող սերունդը» խորագրով, 1912ի ամառը, Յուլիսին:

Դատապարտութեան խօսք հին սերունդին դէմ ու «պաշտօնաբարձուրդ» ու «անջիգ» ուսանողութեան դէմ: «Մեր խօսքը հայ ուսանողութեան մասին է, որ կենսունակ ու յարաշարժ գաղափարի սրբազան խորանին առաջ, կարճ իր արշալոյսներու եւ հեռուոր հորիզոններու երկունքն ունի, երկունքը՝ նորանոր հետապատկերներու եւ ապագայ արդարակուռ կարգերու»:

Վերջին խօսքերը նոյն խմբագրականին, որ պայքարի հրաւեր մը կը դառնայ, յանուն մեծ պաշտօններու, ուսանողութեան «արարչագործ» յլդացումներուն ու վարդապոյն երազներուն:

Դժգոհանքի առարկան այդ օրերուն (1911) Հ.Յ.Դ. Յրդ Ընդհանուր Ժողովի դումարումէն առաջ ու դումարման պահուն, Իթթիհատի հետ համաձայնութեան վերականգնումն է. մեծ ընկերներու անտարբերութիւնն է, առօրեայ խնդիրներու եւ ընկերական ժողովներու շանդէպ: Չէր ուզեր նըստիլ ու վիճիլ երիտասարդութեան հետ, որ սակայն տէրն է թաղային կազմակերպութիւններուն:

Չեն գար Ժողովի. հրաւեր, ազգարարութիւն ու կրկին ու կրկին հրաւեր. ի զուր. եւ օր մըն ալ Հ.Յ.Դ. Բերայի Կոմիտէին կողմէ վերջնագիր բոլորին, հակառակ պարագային «հրաժարուած նկատուելու» սպառնալիքով, եթէ յառաջիկայ կիրակի չզան ժողովի...

Հրաչք:

Կիրակի օր բազմամբոյս Ժողով Բերայի ակումբին մէջ. Հոն են բոլորը, Ակնունի, Շահրիկեան, Վառման, Տէր Մինասեան, Գ. Բարսեղեանն իսկ. քէջ մը ետք՝ Միամանթոն ալ... ուրախութեան ճառագայթ երիտասարդներու ճակատին. եւ վճճ ու լուսարնութիւն եւ խանդավառութիւն հը-

բազարակ գրուած անդազին հարցերու շուրջ: Ինչ խնդիրներ. բայց ո՞ր մէկն յիշել ու թուել:

Առաջին տեղը սեղանի վրայ՝ Իթթիհատի հետ համաձայնութիւնը — պէտք չէ վերանորոգել. պէտք է փոխել պայմանները, պէտք է դառնալ ընդ-դիմադիր: Յետոյ, ազգային ներքին քաղաքականութիւնը. դժգոհ հոս ալ. ու զաղափարուն գեղարար գեր ունէր Վառժան, ամբաստանութեան աթոռ-տին վրայ՝ ուսանողութեան աշփին, որ համակրանքով կը գրտէր Շահրիկ-Լանը, աւելի ձախ ու ընկերվարական մինչև իսկ, որ ուսանողական խումբ-բեր կ'ընդունէր իր փոքրիկ սենեակին մէջ, որ Քրոֆոթիկին կը կարգար ու կը թարգմանէր «Իրեն օգնութիւն»ը, որ գործաւորական սենտիքաներուն հետ կապ կը պահէր ու Մայիս մէկին ճառ կը խօսէր գործաւորական միջազգային խառն բազմութիւններուն: Այլ վերջապէս դժգոհ էր ուսանողութիւնը՝ Արմէն Գարոյն. Ձեւթըրի ծրարքի օրերուն էր. Արմէն Գարոն ջատագով էր ու լծուած՝ անդազին աշխատանքի. Շահրիկեան՝ հակառակ. խուլ հակա-մարտութիւն երկուքին միջև: Մեղի ի՞նչ սակայն այս բոլորը. կարեւորը այն էր որ Արմէն Գարո համակրանք չունէր ուսանողութեան շարքերէն ներս. ոչ խօսքը լսած էինք, ոչ ճառը, բայց գիտէինք, կը զգայինք որ դէմ էր ընկերվարական շարժումին. հեղանք ու արհամարհանք ունէր: Իր շքեղ ու պատկառազուր. կերպարանքը կը տպաւորէր մեզ. բայց իր լուռ ու ան-ժպտիկ երեւոյթը, անկոցներու տակէն կարծէք անտարբեր, այլ մտախոհ նայուածքը իրմէ հեռու տարած էր ուսանողութիւնը, որ զսեւ ցանկէն մէջ անցուցած էր զինք՝ Վառժանին հետ միասին:

Ո՞վ երիտասարդութիւն, ի՞նչ ոճերներ քու անունովդ. խի՞ստ է ճոճի-րը» ըսէք անդթութիւն, ըսէք անիրաւութիւն կամ ինչ բառ որ կ'ուզէք...

Իրողութիւնները զուրկ են սակայն տրամաբանութենէ եւ արդարու-թեան զգացումէն: Կեանքը անմիտ է յաճախ ու մարդիկ ողորմելի՝ իրենց զը-նահատումներուն եւ իրենց յաւակնութիւններուն մէջ: Բազմութիւնները՝ ա-ւելի չափով: Մեծութիւններու քովէն կ'անցնինք յաճախ. կամ անոնք մեր մօտէն, մեղի բախելով նոյնիսկ, ու մենք՝ կոյր կամ կարճատեւ՝ չենք տես-ներ. կը մնայք անզգով, անուսպն անզկտ ու անտարբեր ու, հետեւարար, աղքատ ու չքաւոր: Ուսանողութիւնը իր տրամազգրութիւններով, ալեկոծու-թեան մէջ, չէր կրնար բմբուներ Պաշտակցութեան ձեռնարկներուն էութիւնը. եւ չէր տեսներ, ուրիշներու կարգին, ներքին աշխարհը Արմէն Գարոյի, այդ լուռ ու սպողոնեան մարդուն, որ պերճաշուք կերպով կ'անցնէր մայթերէն ու չէր ալ տեսներ մեզմէ շատերը:

Բազմաթիւ ջանքեր թափուած էին խաղաղութիւնը վերահաստատելու. վրդովուած միտքերն ու խիզճերը հանդարտեցնելու: Պաշտակցական գոր-ծիչներէն շատերը, որոնց կարգին նաև Աթախը, այնքան դաշտաւորուած ու-սանողութեանէն, փորձած էին իրենց հաշտարարութեան տաղանդն ու պերճա-խօսութիւնը, բայց ի զուր: Ուսանողութիւնը մնաց կարծր ու անդրդուելի: Այլ օր մըն ալ հասաքոյթ, երեկոյեան սկումբին մէջ:

Ռոստոմը պիտի խօսէր: Էրզրումէն Պոլիս էր եկած ժողովին եւ ուզեր էր «հանդիպում մը» ունենալ երիտասարդներու հետ: Սրահը լեցուած էր

դաշնակցական երիտասարդութեամբ եւ մասնաւորաբար ուսանողներով, զժողով, խլրատուն եւ սեկւոյտիկ: Կիսամութիւն մէջ, պատուհանի մը լայն խորշին, սահմանին վրայ սեղանին տողեն կ'Ռոստոմը, մտախոհ, սեւեռուն նայուածքով: Անշուք Լուկայի, տփոյն քիչ մը, բայց կարծէք նստած ըլլար ա'լ շարժելու համար. ապտոստի բեկոր մը, որ յանկարծ մարդկային կերպարանքի փոխարկում կը, պատրաստ խօսելու եւ պոռթկալու: Թեթիւ շարժում մը, հակում զկպի սեղանը եւ ապա, պոռթկումի տեղ ժպիտ մը՝ որ կը լուսաւորէ իր զէմքը, մինչեւ իր լայն ու կնճոտ նակատը. յետոյ շոյոյ, մեղմ այլ կորովի շեշտ մը իր ձայնին մէջ: Անակնկալի տողէ կենք, ու լարու մը փշրում: Կր խօսի առանց հռետորութեան, պարզ, անպաճօճ, կարուկ: Ի՞նչ բտաւ եւ ի՞նչպէս բտաւ. զժուար է յիշել. բայց զիտեմ թէ շուտով նուաճեց իր ունկնդիրները, որոնք պահ մը շարժեցան իրենց աթոռներուն վրայ, աւելի լարումով մտիկ ընելու համար: Ոչ հարցում, ոչ հակաճառութիւն, քանի որ ան կը պատասխանէր արդէն մեր միտքերուն մէջ զձուած հարցումներուն:

Իթիթիւնաբ հետ համաձայնութիւնը. բայց ան կապէս յետադիմութեան զէմ կը. ձեռք բերում ազատութիւններու համար երաշխիք մը: Եւ վերջապէս ուսանողութեան ի՞նչ դործն է. երբ կան կազմակերպական պատասխանատու մարմիններ, որոնք կը զրապին այլ հարցերով: Կարծիք յայտնել, տեսակէտներ պարզել՝ հասկնալի՞, բայց «զարմազալ սարքել» ո՛չ... Դաշնակցութեան ոյժը՝ իր կարգապահութեան մէջ է. ս'ւր կ'երթաք այսպէս...

Լուս էր ուսանողութիւնը եւ մտորումի մէջ: Ռոստոմ զգացած էր իր սպաւորութիւնը. դարձած էր աւելի քաղցր, ժպտուն, այլ վճռական եւ անսասան:

Ներկաները կը զգային սպառնալիքի ծանրութիւնը: Ռոստոմ պիտի փրկէր Արմէն Գարոն, պիտի տար անոր պատկերը, պատուելով մեր մէջ նըստած մութը:

«Գիտեմ ձեր զժողովները», — ըսան ան, — յանկարծական ուտումով մը, այլ նակատի վրայ, Արմէն Գարոնի մասին ակնարկելով: Չեմ ուզեր երկար փնտռել, բայց ձեզի ճանչցնեմ մարդը ու յետոյ կոտեցէք դուք: Եւ եզրակացութիւն՝ Արմէն Գարոն դաշնակցական է. կրնաք սպասով ըլլալ: Նման բառեր եւ ապա պատկերը Գարոնի: Տարօրինակ խառնուածք ունի Գարոն. անիկա երբեմն կը մոռնայ ամէն բան. կը մոռցուի ինքն ալ տարիներով. պէտք չէ խարուիլ սակայն: Գարոն մեծ գործերու եւ մեծ ձեռնարկներու մարդն է. հեռու առօրեայէն. գիտցէք ասիկա: Ահա քանի մը զիծ: Ուսանող էր. գործի մէջ չկար կարծէք. ու յանկարծ, ձգեց ամէն բան եւ գլուխ անցաւ պանքայի գէպքին:

Տարիներ մտրեցաւ նորէն. եւ օր մըն ալ երեւցաւ Կովկաս, Թաթարական կոնիներու մէջ, ոգի ու բազուկ դարձած: Նորէն անհետացաւ. ու այսօր երեսփոխան է Օսմանեան խորհրդարանի մէջ եւ Չէսթրբի ծրագրին ետեւէն, Հայաստանը երկաթուղային ցանցով պատելու համար:

Կրնաք վստահ ըլլալ որ վաղը տարիներ դարձեալ լուս եւ անգործ պի-

աի տեանէք զինք. բայց օր մը նորէն պիտի յայտնուի մեծ գործի մը մէջ, իր շահովը, իր բոլոր մեղքովը նուիրուելով անոր, սրտով ու մտածանքով հեռու մեծ են իր մէջ:

Այս է մարդը. պէտք է հասկնալ զայն եւ պահանջել այն՝ որ կրնայ տալ, իր ձեռովը: Գարոն պաշտակցական է ու գիտակից հայ. մտած է զէք:

Լուսն է ինք, ու մեր սրտերուն ալիքը իջած. իր շոյող ձայնը, իր համոզիչ շեշտը ու պարզութեան շքեղանքը լեցուցած էին մեզ: Գարոն մշուշին մէջէն կը յտնէր ու կը մեծնար մեր աչքերուն առջեւ, մեր սիրտերուն ու միտքերուն մէջ: Յարգանքի զգացում մըն էր որ կը պոսթիկար: Ռոտոմ նուսնած էր ու Գարոն փրկուած, յաղթական նոյնիսկ:

Ռոտոմ ճիշդ ըսած էր: Տարիներ անցան. ու ժամանակը եկաւ հաստատելու Ռոտոմի բարոյական կշռապատումը: Արմէն Գարո կովկաս էր անցեր, ու կամաւորական խումբերու գլուխը. յետոյ՝ Ռուսիայի մէջ, իրբեւ զեւպան Հայաստանի Հանրապետութեան: Այնչի քան զեւպան. զեկալար ու ողբերգի Ամերիկայի մէջ հայանպաստ շարժման՝ քաղաքական շրջանակներու մէջ:

Ռոտոմ այսպէս ճանչցաւ ուսանող այն սերունդը, որ տարիներ ալիքի ու փրփուրի մէջ ապրեցաւ, յուզուեցաւ, պայքարեցաւ, սիրեց ու ասեց, եւ օր մըն ալ խաղաղեցաւ համեստ երեւոյթով, այլ հզօր կամքով ու համուզումով կերպարանքի մը առջեւ, որ Ռոտոմն էր: Խաղաղեցաւ ու զգաց այլ արժէքներ, ու ասոնց կարգին Արմէն Գարոն, անոր էութիւնը, թափելով կիրքը իրմէ եւ լեցուելով յարգանքով:

Այսօր, յուշ այս բողբոջ...: Ինչքա՞ն անիրաւ յաճախ կեանքը. երիտասարդ կեանքը. բայց ի՞նչքան զեղեցիկ ան, իր անիրաւութեան մէջ իսկ, երբ լի է զազափարական թողիչքով, ոգեկան կրակներով ու անհուն նուիրումով:

Կեանքը, ինքն ալ այդպէս չէ՞. դաժան ու անիրաւ յաճախ. բայց անհուծօրէն զեղեցիկ եւ յուզիչ:

ՌՈՍՏՈՄԷՆ ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան երեք գլխաւոր հիմնադիրներէն Ջաւարեան եւ Ռոստոմ, որոնց տեսնելու եւ անոնց շունչին տակ ապրելու բախտ եմ ունեցած, մեր ազատագրական եւ հասարակական շարժման գրեթէ բոլոր խոչոր երեւոյթներուն մասնակցած եւ գլխաւոր մղիչ ոյժը հանդիսացած են: Բայց անոնց անփառասիրութիւնը եւ մեծաշողի զեկավարութեան ձեւը դիրենք կը թողէին շուրջն մէջ, մինչդեռ անոնց առաջ քաշած մարդիկ բեմին վրայ կը դառնային գլխաւոր դերակատարներ: Այսպէս ըլլալով հանդերձ մեր կուսակցութեան հիմնադիրներուն հմայքը արտակարգօրէն բարձր էր, եւ որքան կը լայննար Դաշնակցութեան գործունէութիւնը, այնքան այս անփառասէր խոչոր դէմքերը կը դառնային տիրական:

Ռոստոմը, մանաւանդ, շատ ինքնայատուկ դէմք է մեր կուսակցութեան մէջ: 29 տարի անընդհատ անխկա զեկավար դեր կատարած է մեր գաղտնի եւ յայտնի, մտաւոր ու գործնական յեղափոխական կեանքին մէջ, սակայն այսօր, մեծ դժուարութեամբ կարելի է վերականգնել անոր ամբողջական դէմքը:

Ո՞ր գործին եւ ո՞ր կողմէ ուղենաք մօտենալ Ռոստոմին, կարծէք թէ ան գործունէութեան բեմի վրայ միայն ներկայ է, հոն է, իսկ պատմութիւնը՝ ուրիշներուն: Մինչդեռ ծրագրիւր յղացողը, գործը կեդրոնացնողը, շէնքը պահպանող սիւնը Ռոստոմն է, իր համբերատարութեամբ, յստակ ու բազմակողմանի խելքով, բարի ու հաշտարար ժպիտովը:

Բազմաթիւ դէմքեր ու զրուակներ կապուած են Ռոստոմի անձին հետ, որոնք թէեւ աւելի ուրիշ անհատներու կեանքն ու գործը կը բնորոշեն, քան Ռոստոմի դերը, սակայն ուշադիր դիտողը գիրութեամբ կրնայ տեսնել Ռոստոմի զեկավար ձևերը եւ, մանաւանդ, յեղափոխական դաստիարակիչ ոգին: Ռոստոմ, լուսթեամբ, առանց քարոզի կը դաստիարակէր իր շուրջ հաւաքուողները, կամ անոնք, որ կուսակցական գործով կը կապուէին անոր հետ:

Նման խոր տպաւորութիւն կրած եմ Ռոստոմէն, երբ ուսանողութեանս օրերուն կ'անցնէի Էրզրումէն, ու քանի մը օր մնացի Ռոստոմի ու շարք մը ուրիշ ընկերներու մօտ:

1912ի նոյեմբերեան ցուրտ առաւօտ մը, քանի մը ուսանողներ, մեր փոքրիկ ծրարներով Ղալաթիոյ քարափն էինք: Ս. Ջաւարեանը մեզի հետ նաւի ձրղ կարգի տոմսեր առած էր, այսինքն պիտի անցնէինք տախտակամածի վրայ, մինչև Պաթոմ:

Ջաւարեան մեզ տարաւ Ղալաթիոյ խեղճուկ սրճարան մը, թէյ խմացուց. ըսաւ, որ կուսակցութեան զանձին խնայելու համար այդպէս աժան

տոմսեր գնած է, որ մենք երիտասարդ ենք, ու պէտք է վարժուի՜նք դիմա-
նալ ցուրտին ու բուքին: Ապա բոլորիս Հազուսանները նայից, պատուիրեց,
որ օձիքները Հանենք: Ու յետոյ, մեր իրերը խառնչակելէ վերջ, սրճարանէն
դուրս գնաց եւ կէս ժամ շանցած վերադարձաւ. մեծ թէյ յաման մը, թէյ եւ
շաքար բերելով:

— Կը վախճամ մտք. նա: ու մէջ Լուսցած ջուր միշտ ձրի կու տան. ա-
ռէք այս թէյ յամանը, յաճախ թէյ խմեցէք, որ տաքնաք... .

Մեր խումբը կը բաժնուէր Երկու ուղղութեամբ: Երեք ընկերներ մեկ-
նեցան դէպի Վան, Արամի տրամադրութեան տակ, իսկ ընկերս եւ ես Կար-
սի վրայով մեկնեցանք դէպի Էրզրում:

Ս. Զաւարեանի շունչով թեւաւորուած կ'երթայինք Ռոստոմի եւ Արա-
մի մօտ, անոնց հրահանգով ու առաջնորդութեամբ Հայրենի ժողովուրդի
մէջ աշխատելու:

— Երբ Էրզրում Հասնիք, Ռոստոմը ձեզի գործնական անհրաժեշտ հը-
րահանգները կու տայ: Պոստոյ մեր խօսակցութիւններն ընդհանուր բնոյթ կը
կրեն, — այս եկաւ Զաւարեանի վերջին խօսքը:

Եւ արդէն Հասած էինք ձիւնապատ Էրզրումը: Ռոստոմ մեզի դաս տա-
լու պէս հրահանգներ շտուա: Ընդհակառակը, բնկերական շարք մը խօսակ-
ցութիւններու բնթացքին մեզ խօսեցնել տուաւ: Մեր մտածումներն ու գիտ-
ցածները լաւ մը Հասկնալէն յետոյ, ինք միայն աւելցուց այն անհրաժեշտը,
որ մեզի կը պակասէր: Մեզի թուեց շարք մը գործիչներու անունները, անոնց
նկարագիրը, անոնց հետ գործելու կերպը, մատնանշեց տեղական կարեւոր
հարցերը եւ անոնց լուծման հնարաւորութիւնները: Ամենէն վերջը, թելա-
դրեց, որ տեղական պայմանները եւ մեր շրջապատը լաւ մը ուսումնասիրենք
եւ ըստ այդ պայմաններուն շարժինք:

Այն քանի օրերը, որ մնացինք Ռոստոմի հետ, պարապ չանցան: Ըն-
կերական ընդհանուր խօսակցութիւններու ընթացքին, անզգալարար ան մեզի
կը ներարկէր բարոյական այնպիսի Հակացողութիւններ, որոնք երկար տա-
րիներ մեր ականջին խրատական օղեր կը մնային:

Մենք տակաւին մոռցած չէինք Պոստոյ մեր յախուռն ձեւերը: Աջ ու
ձախ քննադատութիւններ կ'ընէինք: Ընկերս (Ասլան) բաւական ծանր վերա-
դրումներ ըրաւ մեր հին գործիչներէն մէկու Հասցէին, քննադատութիւններ,
որոնք, սակայն, գործնական կեանքէ կտրուած ուսանողներէն միայն կարե-
լի էր լսել: Ռոստոմ բարի-բարի ժպտաց, ժպիտ մը, որու ետին մտածումը
թաքնուած էր:

— Դուք լաւ չէք ճանչնար ու Հասկնար այդ գործիչին, — ըսաւ Ռոս-
տոմ, — դուք առանց կռիւլու՝ միշտ կ'ամբաստանէք, սակայն, եթէ պա-
հանջուի, որ ոչ թէ ամբաստանութիւնն ապացուցանէք, այլ նոյնիսկ մօտա-
ուր բացատրութիւն մը տաք, չպիտի կրնաք: Մենք որքան որ խիստ պիտի
ըլլանք բարոյական սայթաքումներու վերաբերմամբ, նոյնքան աւելի խիստ
քոնթրուլ պիտի ունենանք մեր վրայ՝ անարդար ու անճիշդ վերադրումներ

չընելու սեւէ ընկերոջ հասցէին: Եւ ընկեր մը ամբաստանելը ամենէն ծանր արարքը կը նկատուի. ահա ՉՈ տարի է ինչ էս մեր ընկերներէն մէկուն վրայ հեռուօր, անփաստ կտակած ունիմ, սակայն, այսքան տարի էս կը կշռեմ իրողութիւնները և շեմ կարող զայն ամբաստանել, կամ սեւէ ուրիշ ընկերոջ խօսիլ այդ մասին, որովհետեւ տակաւին համոզուած չեմ, տակաւին հաւատքս հիմնուած չէ խախտուած:

Ճնշիչ ու անմտանայի իրաւա կը: Մենք կամաց-կամաց կ'ազատուէինք պոլսկան շատախօսութիւններէն:

Դէպի Մուշ մեկնելէ առաջ, օր մը, մեզ տարաւ իր գիտական աշխատանոցը: Ռոստոմի շիմնական բնաօրութիւնն էր դարձած քիչ մը դրազելու պայթուցիկ նիթերով և ուսմբով: Գաշնակցութեան յեղափոխական պայքարի ընթացքին, Ռոստոմի գործնական և գիտական միտքը միշտ դրազուած էր գտնելու հասարակ ձևեր, պայթուցիկ նիթեր օդաազործելու համար: Եւ ան, յաւելելով փորձառութեան մը պէս, ուսմբի մասին բաներ մը կը սորվեցնէր մեր երիտասարդ գործիչներուն: Մեզի ալ սորվեցուց՝ ըսելով, որ յետամնաց ամբողջի վրայ կ'ազգէ և կրնայ կայնեցնել խուժանը, մտնաւանդ, քաղաքի նեղ փողոցներուն մէջ: Իր հնարած ձևը պարզ էր. նիթերը դիրութեամբ կարելի էր ճարել: Միայն խտտօրէն պատուիրեց, որ ցուցամուտութիւններ չընենք, զանազան փորձեր չ'կատարենք, պարսպ տեղ թուերնիս կամ գլուխնիս վրայ տալով: Պարզ զգուշութիւն մը բաւական էր պայթուցիկ վտանգէն ազատ մնալու. իսկ մնացածը՝ կայուած պիտի ըլլար հարկեցուցիչ զէպէրու, ուր վտանգուին ինքնին նպատակի մը ծառայել կը նշանակէր:

Գործնական պաշարով կը մեկնէինք դէպի Մուշ. ուրախ էինք: Մեր իրերը պատրաստած էինք ու կը սպասէինք սահմակին, որ մեզ պիտի տանէր Բաթէնէն Ալաշկերտ ու անկէ Բուրձնըխի վրայով՝ Մուշ: Ռոստոմ մեր սենեակն և կաւ, և սեւէն ալ Մարտիրոս վարժապետը, երկու խոշոր կայացնեցող, գրասեղանով վերամակնեցող ու հաստ պարաններով:

Ռոստոմը քիչ մը քիթը ճոճեց ու աւելլուց.

— Տղա՛ք, այս վերձակները ձեզ տաք պահելու համար շեւ. անոնց մէջ ծրարուած են եօթր մոսին հրացաններ, որ ձեզ հետ Մուշ պէտք է տանէք. այս զէնքերու փոխադրութիւնը ճամբու ճակը կը թեթեւեղէ: Եթէ տեղ հասցնէք, շատ լաւ, իսկ եթէ բռնուիք՝ կը փորձուիք՝ Զոյոյ իղէք և հանգիստ պահեցէք ձեզ, յոյս ունիմ, որ վտանգ չի պատահիր:

Ուրախ էինք, որ դատարկ ձեռքով շարժուի մտնէինք Մուշ, ուր զէնքի կարիքը միշտ մեծ էր: Ուրախ էինք նոյնպէս, որ Ռոստոմը մեզի այդպիսի յանձնարարութիւն կ'ընէր: Ուրախութեամբ, թէև ոչ առանց դժուարութեան, կատարեցինք այդ յանձնարարութիւնը:

...Երեք օր յետոյ հասանք Մուշ: Հազիվ վար իջած էինք, մեր իրերը կը հաւաքէինք՝ Գաշնակցութեան Տունը մտնելու համար, երբ երեք ոստիկաններ մեզի ծօռեցան կեղծ քաղաքավարութեամբ մը: Ընկերոջն հետ ըլլած՝ մեր շուրջը կը նայէինք զէնքերու ծրարները գտնելու, բայց Մուշ Երկաթեայ խճրի աղաքն արդէն ամէն ինչ թոցուցած էին, ու մէջտեղ կը մնար

մեր գրքերու ևւ ճերմակեղէններու ծրարը :

Այդ օր, արդէն անխառն ու բախտութիւն ունէինք, որ զհնգերը ապահով տեղ հասած էին, որ մեր ճամբու ծախքը սուղի չէր նստած կուսակցութեան :

1913ի ամառն էր : Ս. Կարապետի Նաւասարդեան տօնը այդ տարի շատ մեծամասշտիւն չէր : Մօտ 20-000 ժողովուրդ հաւաքուած էր այդ հին սրբատեղիին վրայ տօնելու հայ գրքերու դիւտի հազար հինգ հարիւրամեակը ևւ զպրութեան հինգ հարիւրամեակը :

Ռոստոմ իր աշակերտներու հետ, Բիւրակնեան լեռներէն, ոտքով հասած էր Ս. Կարապետ : ժողովուրդը կը զտնուէր բազմազան ապաւորութիւններու տակ : Կարծես խոշոր ցուցահանդէս մըն էր մեր կրթական ևւ մշակութային կեանքի, հայկական բոլոր նահանգներու վարք ու բարքի, հայկական ազատագրական-յիզափոխութեան : Վերածնունդի նախանշան մը :

Այդ հանդիսաւորութիւններու օրերուն, Ս. Կարապետի վարժարանի սրահին մէջ, տեղի ունեցաւ Լ. Յ. Դաշնակցութեան Հայաստանի առաջին Ռայոնական ժողովը : Որքան զիտեմ, Ռոստոմն էր այդ միտքը յղացած : Այդ ժողովին կը մասնակցէին Էրզրումի, Վանի, Դուրան-Բարձրասանդակի, Խարբերդի Կ. Կոմիտէները ևւ Լ.Յ.Դ. Բիւրոյի քանի մը անդամներ : ժողովի նախագահներն էին՝ Ռոստոմ, Արմէն-Գարօ, Վոսմեան : Տիգրանակերտի, Սիբաստոյ ևւ Տրպարիզոնի մարմինները չկրցան ժամանակին իրենց պատգամաւորները գրկել ժողովին :

Ռոստոմի ստաջարկութեամբ, որոշուեցաւ ամէն տարի հաւաքուիլ Ս. Կարապետ, տօնակատարութեանն օգտուելով, կատարել Հայաստանի բոլոր Կ. Կոմիտէներու Ռայոնական ժողովը ևւ անմիջապէս յետոյ՝ զուամարել Դաշնակցութեան Ընդհանուր ժողովը : Ս. Զաւարեան, Ռոստոմ ևւ երկրի զործիչները վերջնականօրէն կը պնդէին Ընդհ. ժողովը Հայաստանի կեդրոններէն մէկու մէջ զուամարելու վրայ, բայց այդ տարի կարելի չեղաւ^(*) :

Ռոստոմ ևւ Արմէն-Գարօ հրճուանքի մէջ էին՝ տեսնելով զանազան վայրերէն Ս. Կարապետ հասած բազմահազար կենսունակ ևւ ուրախ ժողովուրդը : Դաշնակցութիւնն իր ամբողջ ուժով հոն էր, Ռայոնական ժողովի մէջ, հայկական ազատագրութեան մտաւորներով. զուարճ՝ Ս. Կարապետի ընդարձակ բակերուն մէջ, բազմաթիւ ամբիոններէ նոյն յիզափոխական մտաւորականութիւնը հայ մշակոյթի տօնի առթիւ՝ հայ հոգիի ևւ հանճարի զովքը կ'ընէր, ապազայ կեանքի վերածնունդի մեծ յոյսերով :

— Միայն տասը տարի մեկ այսպէս հանդիսա թողնեն, մեր ժողովուրդը կը վերածնուի, — կ'ըսէր Ռոստոմ :

Աւա՛ղ, մեկ տասը տարի հանդիսա չթողուցին...

«ԻՐՕՇԱԿ», 1929, քիւ 1-2

(*) Ս. Վրացեանի մէկ գրութեան մէջ նկատուած քիւրիմացուքիւնը կը կրկնուի նաեւ հոս : 1913ին Կարնոյ մէջ զուամարեցաւ Լ. Յ. Դ. Դրդ. Ընդհանուր ժողովը (տեսնել «ՅՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄ Լ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ», էջ 558) :

ԱՐԱՄԻ ԵՒ ՌՈՍՏՈՄԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ (1915)

Մեր առջև կը բացուէր զործելու յայն հորիզոն մը: Բասէն արդէն կազմակերպուած շրջան մըն էր: Հոն նոր վարչութիւն մը կը ստեղծէինք եւ զործերը կը յանձնէինք անոր, ու մենք կը մեկնէինք Երևան, հոն որդելու մեր բռնելիք ուղին: Երևան հասնելնուս պէս՝ հանդիպում մը կ'ունենայինք Ռոստոմի հետ եւ կը պեկուցէինք մեր կատարած գործերու մասին:

Ռոստոմ, որ յաջորդ օրը ճամբայ պիտի ելլէր դէպի Վան, կարգադրեց, որ վարչութեան անդամները իրեն բնկերանան: Պիթլիսի, Տարօնի եւ Սաաունի ազատագրման հրատապ խնդիրը բոլորին մտահոգութեան առարկան էր: Մարտական ուժերը պիտի շարժէին Վանէն, Մալազկերտէն եւ Ախլաթէն՝ դէպի Մշոյ դաշտը:

Վանի յաղթանակին տասներորդ օրը, Ռոստոմի հետ մենք կը մտնէինք Վան: Դիմաւորող երիտասարդները մեզ կ'առաջնորդէին ուղղակի Արամի պաշտօնատեղին, Հայաստանի առաջին նահանգապետը, ազատ կորիզը ապագայ յոյսերուն: Արամ կ'ողջագուրուէր մեզի հետ, բացարտութեամբ, պարզութեամբ, ինչպէս պիտի ընէր խմբական ժողովի մը մէջ: Իր նկարագրի յատկանիշներն էին պարզութիւն, յստակատեսութիւն եւ զործի ընթացքին՝ վճռականութիւն: Այդ պահուն խոնարհ պարզութիւն մը կը ճառագայթէր անոր դէմքէն: Նշմարեցի, որ անոր նայուածքը միշտ Ռոստոմի վրայ է: Ռոստոմ գուրգուրանքի ժպիտը դէմքին, լուս, անշարժ, կարծես թէ կը շոյէր Արամը: Հպարտ էր կուսակցութեան հիմնադիրը, իր ձեռնասուններու յաղթանակով:

Արամ դարձաւ Ռոստոմին.

— Ռոստոմ ջա՛ն, եթէ մեր կուսակցական աւանդութիւններին անպատշաճ կը նկատես նահանգապետութիւն ստանձնելու, կը հրաժարիմ եւ իմ տեղը պաշտօնատար մի մարդ կը նարենք...

— Ի՞նչ ես ասում, Արա՛մ, դու չե՞ս զգում, որ Հայաստանի պետութեան հիմքն եւ դնում: Նահանգապետ, նախարար եւ նախագահ բնական պիտի թուին պետական կազմին մէջ:

Ռոստոմ բացուած էր մտերիմ զրոյցի: Մենք ուզեցինք զանոնք առանձին թողուլ ու ոտքի ելանք. կ'ուզէինք «Աշխատանքի Տուն» երթալ:

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՄԸ». (ԱՐԱՄԸ, էջ 529)

Ռ Ո Ս Տ Ո Մ
(Ստեփան Զօրեան)

Կամաւորական Առաջին Գունդին մէջ յամառ շշուկներ էին շրջում, թէ Անդրանիկը դայրացած՝ հրաժարական է տուած հրամանատարութիւնից, որովհետեւ զլիապես Յովսէփեանը, որ ռուսական բանակի ներկայացուցիչն էր եւ տեղեկութիւններ էր հաւաքում մեր զործերի, շարժումների եւ մեծագործութիւնների մասին, զերժ գովեստով արտայայտուել էր Սմբատի ռազմական կարողութեան, գունդ վարելու ճարտարութեան եւ հերոսական յաջող զործողութիւնների համար: Ուրիշէ հասցէին ուղղուած գովասանքը, Անդրանիկը համարում է իր սեփական արժէքին ուրացումը: Այնքան նեղսիրտ, դիւրազգած ու անբերք էր դառել, որ համոզուել էր, թէ իր դէմ մի դաւ կայ՝ ձիրքերն ու շնորհները ժխտելու: Եւ իր արժանապատուութիւնը վիրաւորելու համար: Երբեք չեմ հանդիպել մի անձի, որ համարձակուի կենք ունենալ որեւէ տանն Անդրանիկի տաղանդը եւ մեծութիւնը կասկածի ենթարկելու: Բոլոր կամաւորները, վաշտապետները, ազգային եւ կուսակցական ղեկավարներն ու մարմինները միայն մի միտում են ունեցել. բարձր ու անխոցելի դարձնել հայոց անդուզական հերոսի վարկը, արժէքն ու պատիւը: Այդ նպատակով իսկ չէին խնայել իրենց խոր յարգանքը, բոլորանուէր դուրգուրանքը եւ անհատնում սքանչացումը: Մեր բոլորիս ցաւն այն էր, որ Անդրանիկը, խիստ զգայնիկ իր խանութեան րեբումով, յաճախ տարւում էր ծուռ ու անպարկեշտ մարդոց սաղրանքներից, ենթարկուելով նրանց ռզլոմարար վարպետներին եւ վարպետօրէն հրամցուած փաղաքշանքներին: Այս գետնի վրայ անտեղի ու անպատշաճ միջադէպեր ունեցաւ նա, մինչև իսկ առաքելատիպ քժ. Յ. Զաւրիեի հետ:

Անդրանիկի անսանձ դայրոյթի առանցքը այս անգամ Արարատեան գունդի կազմութիւնն էր: Ինչո՞ւ եւ ի՞նչ ծածուկ դիտումով Սանատրի հերոս՝ Վարդգանին էին նշանակել այդ գունդի հրամանատար. ինչո՞ւ իրան ի սպառ անտեսել էին: Իրաւ է, Անդրանիկը սիրում էր փառքն ու փայլը. փառատենչիկ էր, սակայն արտակարգ կերպով ուշիմ էր, սուր եւ թափանցող աչք ունէր եւ արագ բժրոնողութիւն: Թէեւ անուս մարդ էր, բայց խելք ունէր կացութիւնը ճշգրտօրէն պատկերացնելու եւ հարցին էութիւնը հասկանալու: Իրողութիւնը այն էր, որ ոչ անտեսում, ոչ անգիտացում եւ ոչ էլ կուրացում կար: Մտակցուկ ու օճաքարոյ տականքներ, յերիւրածոյ վերադրումներով եւ շարանիթ թելադրանքներով, չլազարեցին խաղալ Անդրանիկի տկար լարին վրայ: Զարմանալի չէ: Այսպէս են մեծ մարդոց մեծ սխալները:

Մէկ առաւօտ, կայծակի արագութեամբ լուր տարածուեց, որ Ռոստոմը Թիֆլիսից հասել է բանակատեղի՝ կացութիւնը դարձանելու, վխտացող

Թիւրիմացութիւնները փարատելու եւ Անդրանիկին ողորդելու :

Երբեք չէի տեսել Ռոստոմին : Լսել ու կարդացել էի, որ Քրիստափորը Հ. Յ. Գաշնակցութեան ուղեկն է, Չաւարեանը՝ սիրտն ու խիղճը, իսկ Ռոստոմը կամբը : Յարցուն յայտով խայտայ բոլորի սիրտը : Բոլորն էլ զոհունակութեամբ շունչ քաշեցին : Ամէն ոք հետամուտ եղաւ միայն իր աշխատանքին, նոր Լուսնոյով յծուեց առօրեայ պարտականութեան, անզիտանալով աշխատելու : Երբ կատարել կոհակներով թաւալում էր Անդրանիկի վրանին տակ : Անասնաման լուստեսութեան մի ապահով զգացում պարուրել էր մեզ, թէ ճայթոց ու շառաչոց ամենի փոթորիկին վտաճարար պիտի յաջորդէ Հաւատութեան եւ անզորութեան տւեալարար ծիածանը :

Ուժգին եղաւ մեր ցնցումը եւ յոյսի կործանումը, երբ լսեցինք, թէ փաշան անողոր էր, անզիջող եւ անզրպուելի : Բոլոր հերքումները, բացատրութիւնները եւ լուսարանութիւնները անօգուտ էին գտուել խաղաղեցնելու իր ալեկոծ հոգին : Նա անզիջօրէն պնդում էր, թէ դա էր սարքում իրեն արժեկրկնելու եւ փարկարեկելու համար : Ընդունայն էին եղած բոլոր թախանձանքները, ողորդումներն ու Երաշխիքները իր անձնուրէր մարտիկներէ ու զինակիցներէ, որոնք իրեն հետ միասնարար Սասունի փառքը հրտուել էին :

Անդրանիկը վճռել էր ընդմիջւած լքել զսնդրը :

Գուրա եկել էր վրանից եւ սպասում էր, որ իր ձին թամբեն : Մօտակայ Սոյ ըրազաքը պիտի մեկնէր, այնտեղից կովկաս անցնելու եւ առանձնանալու, միանգամայն խզելով իր կապը կամաւորական զունդերի հետ :

Առաջին անգամ էր, որ մարմնական աչքերով տեսնում էի Ռոստոմին : Ինչքան որ յայտնուած, մի խոր ու անմեկնելի թախիծ աչքերի մէջ. փութկոտ ու մտառանջ, եւ մտածումները այնպէս սեւեռած, որ ոչ ոքին չէր նշմարում : Նայուածքը Անդրանիկին էր յառած. մի նայուածք, որի մէջ կար զորով, խանդակաթ բարեկամութիւն եւ զօրեղ ափսոսանք : Նկատելի էր, որ Ռոստոմը աճապարանքի մէջ էր. յարաշարժ ճիգ էր զործում Անդրանիկից առաջ ձի նստել՝ նրան ընկերանալու համար : Նրա սեղմ շուրթները յայտնում էին, թէ խնդիրը փակուած չէ գեռ եւ Անդրանիկին զարձի պիտի բերէ : Այդ վճռածիւտ համոզմամբ շտապեց, որ ձիուն քամակը նետուի. յանկարծ կենդանին Երկու ոտքի վրայ ծառայաւ, Ռոստոմը շարունակում էր ուժգնօրէն սանձը քաշել : Ահ ու սարսափ տրեկց բոլորիս : Այն տպաւորութիւնը ունեցանք, որ եթէ Ռոստոմը մեռած չէ, առնուազն ցմահ խեղանդամ պիտի մնայ : Սեւուհ, Մըմբատ եւ խմբապետներ ու վաշտապետներ վազեցին օգնութեան :

Անդրանիկը զիտեց տեսարանը անհոգ, անտարբեր եւ անուշադիր : Այնպիսի պաղտութիւն ու անհոգութիւն տիրում էին իր նայուածքին մէջ, որ բոլորիս մէջ սրկողանք յառաջացրեց : Մէկ էլ նկատեցի, որ Գրիգոր Ամիրեանը, Մատթէոս Լոպպասեանը, Երկուքն ալ օղնական վաշտապետներ, առաջինը փաթաթուել է նզոբ Տէր Մինասեանին, միւսը՝ նզոբի մաուզէր ատրճանակի փողը բռնած, աղաչում, պաղատում են, որ ետ կենայ իր յիմարութիւնից : Մինչ այդ՝ Անդրանիկը, իր Ասլանին վրայ հեծած, մեկնեց Սոյ :

Հետագային պատմեցին, որ Ռոստոմին սիճակուած սարսափելի արկածին հանդէպ Անդրանիկի ցոյց տուած անկարեկից անզգայնութիւնը այնքան մրդովելի էր եզոբին, որ քաշել էր ատրճանակը Անդրանիկին սպաննելու համար: Ստակում եմ, երբ վերջիշում եմ ճակատագրական այդ սահմուկեցոցիչ պահը: Եթէ չլինէին Գրիգոր Ամիրեանն ու Մատթէոսը եզոբի կոցքին, եթէ չլինէր մէկի արթնամտութիւնն ու բարեկամական կապը և միտի մը՝ ռուսական արդելոբը, պիտի գործուէր մի քսամնեցոցիչ ոճիք, որ պատմութիւնը պիտի շնորհէր ոչ ոքին և անարգանքի սինին պիտի դամէր բոլորին: Ի՞նչ սանձակոտոր մայնասուն պիտի արձակուէր Հ. Յ. Գաշնակցութեան պէմ, ի՞նչ ստոյգ հեքիաթներ պիտի յօրինէին շարայեզու բունարկունները, և չարախիղ պորուկոսով հայութեան հոգին թունաւորէին: Ոճիրը պիտի կրճէր մեր սիրաբը, պիտի քամէր մեր աւիշը և հայոց պատմութեան մէջ մի անջնջելի խարան պիտի մնար:

Եւ մտածում եմ, ի՞նչքան փխրուն է մեր պատմութիւնը և որքա՞ն յեղեղուկ նրա բնթացքը: Ի՞նչքան քմածին և արխափոյ է պատմութեան զէպքերի մեր գնահատութիւնը և ս՛րքան անիրաւ. դատակիճներ ևն գրոշմուէլ արդարեւերի մաքուր ճակատները մը: Եւ մտածում եմ, զիպուածն ու պատահականութիւնը և մաքի բունամուղ յաճախանքերից հալածուած խելառը, իր մէկ խելազար արարքով, կարող էր շրջել պատմութեան հունը:

Ռոստոմը ողջ առողջ գուրս եկաւ: Երբ բոլորովին սթափուեց, առաջին խօսքը եղաւ.

— Ո՛ր է Անդրանիկը:

Նոր ձի բերին և թամբեցին: Ռոստոմը հանդարտ, պայպբիւն և ստո դատողութիւնով խնդրեց, որ բոլորս էլ գնանք և գործի գլուխ անցնենք: Այնքան անխոռով ու պայպբիւն էր, որ կարծես ոչինչ պատահելի էր: Ոչ մի խօսք կամ ակնարկ միջազէպի մասին. ոչ մի խօսք կամ ակնարկ Անդրանիկի մասին: Նրա պէմբին մըայ սև խոշոր գիրերով և բացորոշ կարող էիր կարգալ անպատում խանդաղատանք և գուրգուրանք, հիպուած և աղապատանք հայոց սիրելի ու պանծալի հերոսին՝ Անդրանիկի հանդէպ:

Սոյում Ռոստոմ կը յաջողի Անդրանիկի զայրոյթը սանձել: Տրապիգորնի մաղձոտ մթնուլորտում անհնար էր հանդարտ հողեթիճակ ստեղծել Անդրանիկի համար, որ ոչ միայն մերժում էր որեւէ բացատրութիւն լսել, այլև հասկանալ չէր ուզում: Չար լեզուններ քէն ու մախանք էին հրահրել, որով նրա զայրոյթը զէթ մեղմելու փորձերն իսկ նախօրօք դատասպարտուած էին զերեւանքի: Անդրանիկը լոյսի մուտքը փակել էր իր մաքի առջև, փակել էր նաև իր միտնի մուտքը Ռոստոմի առջև: Այնքան կուրացել էր Անդրանիկը կիբքի բորբոքումից, որ յատկապէս հրամայել էր իր պահակներին՝ արդիւյն Ռոստոմի մուտքը իր միտնից ներս:

Սոյում մթնուլորտը հիմնովին տարբեր էր: Տանուտէրը, որի տանն էր օթեւանել Անդրանիկը, հերամեծար ու ասպնջական մարդ, իր մօտ հրաւի-

րել էր նաև Ռոստոմին և Ա. Զամալեանին, որոնք մինչև Սոյ ուղեկցել էին Անդրանիկին:

Տանուտէր Ժամկուհանը, սրտցաւ ու սրտակից ընկեր, առատաձիր ու զոհարեբոյ մարդ, մոպեմի մտերիմը Անդրանիկի, պաշտամունքի հասնող հիացումով կապում Ռոստոմին, ընթրիքի ճոխ սեղանի շուրջ կը բուրբէ իր հիւրերին: Ռոստոմը լուս է, խորասուզուած ծանր խոհերի մէջ: Անդրանիկի զէմքը կարժրած է ցասումի բոցից ու նրա խոշոր աչքերը փայլատակում են անհասնոյ մի հուրով: Մի միթխարի սառոյց կայ երկու քին միջև, որ պէտք է կոտրել: Զամալեանը չի համարձակում բերան բանալ:

Տանուտէրն է, որ յաւուած այս անօրինակ երեւոյթից, իր պարզ զեղջուկի բառերով ողկկոչում է հին յեղափոխական, մարտական կռիւնքի տաժանքն ու դատանքը, ամենազարհուրելի պայմանների մէջ իսկ Ֆետայիների անհուն զոհարեբութեան ողին, հազարաւոր նահատակների սուրբ արիւնք և աղկաբարձ պաշտասանքով կոչ է անում չլքել այս անբախտ ժողովուրդը ու հին ողիով գործը շարունակել:

— Մալս ձեզ դուրպան, հոգիս ձեզ դուրպան: Առէ՛ք, բոլորն էլ ձերն է. մեղք է այս քամբախտ ժողովուրդին:

«Բոլորս էլ խորապէս յուզուեցինք, պատմեց ինձ յետոյ, Գահերէում, Ա. Զամալեանը: Այնքան իրաւ և ուժղին էր իր ազաւանքը, այնքան անկեղծ ու սրտարուխ էին իր խօսքերը և այնքան անճիգ ու բնական կերպով էին հոսում, որ բոլորս էլ յուզուեցինք՝ լուս ու սնխօս: Մեղանատանից դուրս եկայ, որովհետև զգացի, որ աչքերս թրջում էին: Մի քանի բոպէ ետք երբ մերադարձայ, Ռոստոմն ու Անդրանիկը զլուխ զլիխ խօսում էին: Ռոստոմի ինձ նետած զաղաւթիկ հայեացքից իմացայ, որ այլևս իմ ներկայութեան կարիքը չկար: Ռոստոմը աչր էր կացութեան»:

Տիգրանի վերադարձին նշմարեցինք, որ Անդրանիկի զէմքը արտասուփոր պայծառութեամբ փայլում էր և մեղր ու շաքար էր ծորում: Պատաշունչ քամին դադարել էր, և առազատները իջել էին: Այս բոլոր ցաւառիթ իրադարձութիւնները թէպէտ մի նշանախեց իսկ չազգեցին կամաւորների եռանդին ու իրանց պարտականութիւնների փարոսմին մրայ, բայց ակներև էր, որ հողիների մրայ մի մոայլ թուխպ էր նստել:

Երբ լուրը արագօրէն շրջան ըրաւ մեր շարքերի մէջ, ցնծութեան հառաչանք արձակեցին բոլորը, և խաղաղութեան օրհնութիւնը տիրեց մեր մրայ: Եռուտով հրաման եկաւ, վազն իսկ շարժուելու ենք զէպի ուղղմանակաւ:

Ապրիլի սկիզբն էր:

Լեռները առատօրէն ծաղկել էին ու դաշտերը զմրուխտէ գորգեր փըռել ամէնուրեք: Գարնանային մեղմ ու անուշ զեփուր շոյում էր մեր ճակատները: Վերազարթնող բնութիւնը նորոգ կորով ու ինքնափստահութիւն էր բաշխում:

Պատրաստուում էինք զալիք անեղ ճակատամարտներին: Լուր էլ հա-

Ռոստոմ եւ Մառթէս

Ռուստոմ՝ մօր և քրոջ հետ

սեւ, թէ Հերոսական Վասպուրականը ապստամբել է, որ պաշարուած է թըշ-
նամու. գերակշիւ ուժերով եւ մեղնից շուտափոյթ օգնութիւն է հայցում:

Որոշեցինք մի վերջին անգամ ուխտի դնալ հայոց պատմութեան ան-
մահ Հերոսի՝ Վարդանի գերեզմանին, որ մեղնից հազիւ մէկ քիլոմէթր հե-
ռու էր: Հասարակ քորերով մի գմբէթաւոր դամբարան էր նա, որ մեն մե-
նակ կանգնած էր Աւարայրն ու Տղմուտը զիտող կարմրահող մի բլուրի վը-
րայ:

Մեր հոգիները ուխտի ու աղօթքի մրմունջով առլցուն, մեր հայեաց-
քին առջեւ փոռող Աւարայրին վրայ տեսնեք Վարդան Զօրավարին՝ իր հրա-
շագեղ հասակով, փառաշուք սաղաւարտը գլխին, արեւի շողերի տակ պըս-
պըզուն զէնք ու զրահով, սակեզօծ թուրը ձեռին, իր հաղար երեսունըվից
նահատակներով խոյանում եւ ա՛հ ու սարսափ է տարածում թշնամու շար-
քերի մէջ: 15 դար է անցել, բայց Աւարայրը դեռ զգըրդում էր հայ աշու-
ձիի սմբակների դոփիւնից. դեռ լուծ էինք շողշող սուրբի շառաշն ու շկա-
հումը եւ հայոց զօրքի դրո՛հի աղաղակը:

Տասնեւհինգ դար է անցել, բայց դեռ տեսնում էինք հայ արիւնը մըշ-
տահոս Տղմուտի մէջ: Եւ այժմ Վարդանանքի որոտումը անմար արձագան-
գով հնչում է Վասպուրական աշխարհում, որի բարձրարեւմ սարերը թումբ
են կանգնել մեր գնացքին, մեր արշաւին դէմ:

Ես զորք օրը գունդը ամբողջ եւ կարգապահ ճշուութեամբ շարուած,
համախմբուած էր Տաւարակի բացաստանում: Անձկայրեաց անհամբերու-
թեամբ եւ ակնդէտ սպասում էինք Ռոստոմին, որ բաղձանք էր յայտնել բա-
րի ճանապարհ մաղթել մեզ: Ուրախութիւնը անսահման էր: Ռոստոմը՝ Հ.
Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիրներից մէկը՝ գալիս էր մեղ տալու յեղափո-
խական շարժումի պատգամը: Այդ պատգամը պիտի լինէր միասնականու-
թեան նուիրագործումը եւ վրէժի շեփորը:

Քիչ յետոյ հասաւ Ռոստոմը: Մտաւ գունդի մէջտեղ՝ իր բնական քայլ-
ուածքով, սովորական հագուածքով, լռիկ ու մնջիկ, խոհուն ու թախծոտ,
սկսեց դիտել բոլոր վաշտերը, գունդի կազմածները եւ կամաւորներին: Նա-
յում էր հին Փետայիներին սքանչացած գոհունակութեամբ, նայում էր ջա-
հիլ զինուորներին, որոնց առոյգ, քաջարի կեցուածքը ու հրացայտ նայումա-
քը վառում էին նրա հպարտանքը: Այսպէս մի քանի վայրկեան մենք մնա-
ցինք լռիկ ու անշարժ, իսկ Ռոստոմը որոշապէս ճիզ էր գործում իր յոր-
դող յուզումը զսպելու:

Ապա խօսեց. խօսեց թաւշային քաղցրալուր ձայնով. խօսեց պարզ,
յստակ ու անպաճոճ կերպով, մինչեւ անգամ որոշ տեղեր կիճմալով: Հոկե-
տորական ոչ մէկ շարժումէ, ոչ մէկ ճիզ հանդիսաւորութեան: Իր խօսքը
ամբողջ յուզում ու հոգու ինքնեկ պոռթկում էր:

Այսպէս խօսեց Ռոստոմը.

«Կտրիճներ հայ ժողովուրդի.

«Վանը ապստամբուել է. Վասպուրականի Հերոս ժողովուրդը իր աշ-
քերը ձեր վրայ է սեւեռում: Ձեզնից շուտափոյթ օգնութիւն է սպասում:
Դուք բախտաւոր զաւակներն էք այս առաքինի ու պատուական ազգին: Ձեզ

վերապահուած է կենսական մի գործ եւ պատմական մի առաքելութիւն. փրկել օրհասական պայքարով մարտնչող հերոսական Վանը եւ ազատագրել Վասպուրականի համայն հայութիւնը տաճկական զարհուրելի դուրսմիջ, որ մահուան մանդագով է սպանում նրան :

«Տարիներով հայր տասնեակներ էին զինուորագրուած սահմանը անցնելու՝ Երազները աշխարհը մտնելու. եւ անբախտ հայութեան օղնութեան հասնելու : Նրանք անվախօրէն գնում էին, թէկուզ ոչ բարարք կերպով զինուած, փոքրաքանակ ռազմամթերքով ու սարսափելի վատ պայմանների տակ : Այսօր այդ սակաւթիւ տասնեակները աճել, բազմացել են եւ վերածուել հարիւրաւոր տասնեակների եւ վարժ, ընտիր, մարդուած ու կարգապահ մի զորամասի :

«Ախոս՝, հազար ախոս, որ զրկուած եմ արժանաւոր փառքից, որ ձերը պիտի լինի : Կարեւոր եւ անյետաձգելի պարտականութիւններ ինձ պարտադրուած են մեկնել կոփկաս : Ինչպիսի՛ անդուստլ փափաք է ես ում հոգուս մէջ՝ ձեզ հետ լինելու, ձեր զիւցազնական խոյանքներին մասնակից լինելու, ճակատամարտներին մէջ ձեր ճակատագիրը բաժանելու. եւ ձեզ բախտակից լինելու՝ ձեր տանջանքը, զրկանքը եւ տաժանքը կրելով :

«Քնացէ՛ք, հայ կտրիճներ : Բարձր ու մաքուր պահեցէ՛ք հայ հայդուկի նուիրական սուրբ զրօշը : Աշխարհի համօրէն հայութիւնը, ակնապիշ ու ամէն բոլիջ հետեւում է ձեր քայլերին :

«Քնացէ՛ք, սրբեցէ՛ք հայ տառապակից մայրերի արտասուքը. պաշտպան կանգնեցէ՛ք հայ անմեղ ու առաքինի կոյսերի սուրբ պատիւին եւ ուժ սու՛կ՝, սրտապնդեցէ՛ք ազատատենչ եւ ստեղծագործ հայ ժողովուրդին :

«Հայութիւնը հպարտ է ձեզմով : Անասիմանօրէն հպարտ եմ եւ ես, որ ձեզ նման առկուս, շարքաշ, անվհեւեր ու մաշը արհամարհող հայուկներ է հասցրել հայ ժողովուրդը :

«Քնացէ՛ք, ողբունեցէ՛ք հայրենի սարերը, ձորերն ու գիւղերը, որոնց ամէն մէկ թիղ հողը ներկուած է ու նուիրագործուած հայու արիւնով :

«Քնոր ու անասան հաւատք ունիմ ձեր վրայ. ձեր արիութեան, ձեր վճռակալութեան եւ ձեր կատարելիք մեծագործութիւնների վրայ : Երջանիկ էր դուք, որ ձեզ հրամանատար ունէք հայոց անմահ ու թանկապին հերոսները : Բախտաւոր էք դուք, որ ձեզ հայրենի երկիր պիտի առաջնորդեն Անդրանիկի, Սեպուհի, Աւոյի եւ Սմբատի նման փորձառու, քաջարի ուխտակներ, որոնց բովանդակ կեանքը եւ մտածումը եղաւ հայրենիքի փրկութեան եւ ազատագրութեան վսեմ խաչալը :

«Քնոր ու անասան հաւատք ունիմ, որ շուտով, մօտ ապագային, նորէն իբր պիտի հանդիպինք, բայց այս անգամ անհուն ուրախութեամբ եւ հայրենի երկնքի տակ :

«Ապրի՛ք, շատ ապրի՛ք :

«Կհցցին Անդրանիկը, Սեպուհը, Ասոն եւ Սմբատը :

«Կհցցէ՛ հայ Կամուորական Առաջին Գունդը» :

Մինչ հրամանատարները յուզուած ու ողկւորուած համբուրում ու ողջագուրում էին Ռոստոմի հետ, կամուորները, միասնարար, ինքնաբերա-

բար, առանց մերին հրահանգի, գլխիվեր բարձրացրին իրենց հրացանները
և օդը թնդացրին որոտածայն ու խլացուցիչ կեցցկներով:

Յաջորդ օրը Ռուստամը մեկնեց Կոլիաս, իսկ Կամաուրական Առաջին
Գունդը սրտապնդուած ու խանդավառուած Ռուստամի անձնատանալի պատգա-
մով, դարբնեց ու կերակց փասաւոր յաղթանակը Դիւմանի պատմական ճա-
կատամարտին:

Դիւմանի ահեղ ու փառահեղ ճակատամարտը նախերգանքը եղաւ մի
տասնեակ պանծալի յաղթանակներէ, որ կերտեց Կամաուրական Առաջին
Գունդը. կուռ, տենդաղին խոյանքով և թաթաւուն քինայոյզ վրէժով հայ
ոսպմիկները կրնկակոխ հետապնդեցին և անխնայ հարուած հասցրին Պալիլ
փաշայի զերմախի բռնակին, որի զօրքը Գարգանկիլի զինարարխոմներէն փոր-
ձառութիւն էր ձեռք բերած և սպառազինուած էր արդիական կատարեալ
զէնքերով: Պանասոր, Բաշկալա, Ռազան, Սիկունիս, Լիլին, Միրլամոյ և
ապա Մորր ու Գատուան՝ Արարատեան զունդի հետ մինչև Բիթլիսի դուռ-
ները, հայ կամաւորները մեր մարտական նորագոյն պատմութեան մէջ ալ-
ձանագրեցին հրաշագեղ մեծագործութիւններ և մեծաշուք յաղթանակներ:

Ազատութեան ծագող բոսոր արշալոյսը հրալուսեց անգամ թերահա-
ւատ հոգիները: Ողջ հայութեան սիրտը թրվոաց աննախընթաց խոյանքով,
երբ հայ կամաւորական զունդերի պողպատէ բաղուիլը իր հովանին տարա-
ծեց Գրգուռի և Նեմրութի բարձունքների վրայ, որոնք միշտ ասպար կանդ-
նել էին մեր Փետայական խումբերին:

Կուսաճակատ Գրգուռի և փրփրահեր ակնազրիւրներով հարուստ նեմ-
րութի կատարներից, Յոյսի անշափելի հրճուանքով արբշիռ, մեր կարօտա-
կէզ աչքերը յառեցինք Մշոյ ոսկեթոյր դաշտին, որ ծփծփում էր արեւի ճա-
նանչների տակ, և Տարօնի թխակարկառ սարերին, որոնք ամպերի հետ էին
համբուրում: Տարօնը՝ հոլաթեւ արծիւների օրօրանը և հայոց պատմու-
թեան շողապոսակ փառքերի յուրթի արգանդը, որ այն պահուն զաւարում
էր մահուան ճիրանների մէջ:

Աւա՛ղ, թաւալլոր փուլ եկաւ մեր երազը:

Ռուսական բռնակը նահանջի անակնկալ մի հրաման արձակեց: Անդ-
րանիկ, Քեռի, Դրօ և իրենց անմահ զինակիցները, վիրաւոր առիծի նման
անզօր կատաղութիւնից մռնչում էին և նզովում այդ պահը, որ խորտակեց
իրենց մէջքը. կարծես արեւը խաւարեց և թաճմբ մի թախիծ նստաւ մեր բո-
լորի հոգու մէջ:

Ի՞նչպէս թողնել, ի՞նչպէս լքել սէզ Տարօնի անզուգական մարտիկնե-
րին, որոնք անհաւասար դուպարին մէջ հեւասպառ՝ իրենց յետին ճիզովը
մարտնչում էին: Մարտնչում էին ջլապինդ բաղուկներով և կրակէ աչքե-
րով, որովհետեւ լսել էին կամաւոր եղբայրների անյաղթ զէնքի շաշումը և
տեսել՝ փրկութեան յուսարեր լոյսը, յաղթանակի թեւերով:

Ի՞նչպէս թողնել, ի՞նչպէս լքել յաղթապանծ Վասպուրականի հայու-
թիւնը, որ մեծախնձիղ ոգևորութեամբ հայոց նորագոյն Անկախութեան ար-

ձանն էր քանդակում, և որ Համակ աւին ու թոխ՝ փարել էր ստեղծագործ մի վիթխարի աշխատանքի :

Անողորհ հրամանը բռնադատեց մեզ նահանջել : Նահանջել կորաքամակ, թեւարեկ ու մշտամորմոք, թողլեւով Տարօնի բազմատանջ ժողովուրդը դարձուրելի մի արձախրքի մէջ : Այդ ճակատագրական նահանջը տեղահան արու Վասպուրականի ժիր, շնչող և շինարար հայութիւնը, որ, անասելի խուճապի մէջ, փախտականի ցուպը ձեռին, շուրջ զէպի նոր Քանանը, Արարատեան հայութեան հիւրընկալ ծոցը :

Հարիւր յիսուն հազար զաղթական անընդհատ խուժեց Արարատեան դաշտը, որ վշտակից բնդունարանը եղաւ անպատում թշուառութեան, աղեկէջ խոցառութի և անսփոփելի սուզի : Գրիչս չի զորում նկարագրելու սրտածմբի տեսարանը : Համաճարակ՝ վարակիչ և տարափոխիկ հիւանդութիւններ, անօթութիւն, որբերի և կորածների համատարած բազմութիւն, անտէր, անտիրական ու հիւանդկախ երախաներ ու մանուկներ, անթաղ դիակների շարան, և. ողբ ու կտկան :

Բժիշկի ու աշխատող գործիչի սով էր, Անհամբեր սպասում էինք նըպատաճատոյց և առողջապահական խումբերին : Մինչ այդ, Անդրանիկի հրամանով ու պատուէրով, վերցրի մեր բանակի ամբողջ ղեղորայքը և լըծւեցի գործի : Բժ. Հայկազուն Նալբանդեանը, ղոյէրոցքի բռնուած, անկողին էր գամուած :

Վաղ առաւօտից մինչև ուշ դիշեր, առանձին ու հետիտան, վազվզում էին դէս ու դէն, բժշկական օգնութեան հասնելու, յարմար վայրերի մէջ տեղաւորելու, ոճանց բնակարան ճարելու, անտէր մանուկներին հաւաքելու և դիակներ թաղելու համար կարգադրութիւն անելու :

Եւ այս բոլորը Իզդիրի մէջ, որի ամառը հեղձուցիչ շոգ է և որի փոշեթաթաւ փողոցները դժոխային հնոց են : Գետինը կարծես մի եռացող կաթսայ է, որի արձակած գոլորշին հրաշէկ ցանցի նման կաշուած է մարմինիդ և սեղմում քեզ :

Երկարատեւ քայլելուց ոտքերս սկսեցին ուռչել, այնպէս որ այլևս անհնար եղաւ մոյկ հագնել, մէկ զոյգ տրեխ ճարեցի իրրեւ լայն ոտնաման, որ կարենամ աղատօրջն ման գալ : Այսուհանդերձ, փոշին և քրտինքը ճաթըտուքներ և վերքեր էին զոյացրել ոտքերիս տակ և խոցեր՝ ցաւը ինձ այնպէս էր տաղում, որ թօթակէզ մի յետմիջօրէի դնացի Իզդիրի հանրային պարտէզը, տրեխներս հանեցի և հանդատացայ նստաբանին վրայ :

Հադի. թէ քառօրդ ժամ էր անցել, պատահմամբ քոյս եկաւ Սիմոն Վրացեանը : Տեսաւ միճակաւ, բայց ոչինչ շտապ : Խորապէս զգածուել էր ի տես զաղթականների խեղճութեան և ողորմելի վիճակին, քաշած անօրինակ շարշարանքին և զոհերին : Իսկ ես ընկճուած էի ու յուսարեկ : Ահարկու նահանջը փլուզումի էր ենթարկել յոյսերիս զղեակը և բարոյալքել ինձ : Գաղթականների այս տարապայման զողզոթան սարսուռ էր ազդել հոգուս : Ողբաբող հիւանդների անբոցը, տառապահար մայրերի ստինքների ցամաքումը, անկաթ ու անհունդ երախաների սրտապատառ ճիշը, մոլորած մանուկների պաղատապին արտասուքը հեղեղել էին յուզական էութիւնս : Քայ-

բայտեւ կէն ջիղերս եւ գարձեւ կէ դիւրազրդիւ :

— Կորցրինք Տաճկահայաստանը, հայութեան մնացորդն էլ հիմա ամբողջովին մորթումս կը լինի: Իսկ այս գաղթականութիւնը որկջոր կոտորում է ջերմի, տիֆի, թանշքի, փորճարինքի, թութատապի եւ այնտապի հետեւանքով: Այժմ մեր միակ եւ գերագոյն մտահոգութիւնը պիտի լինի փրկել կոյկասի հայութիւնը եւ խնայել նրան վերահաս սարսափներից եւ ազաններից:

Առում էի Սիմոն Վրացեանին, իսկ նա խրախուսում էր ինձ եւ յորդոր էր աւրիս գոտեպնդուելու եւ ամուր պահելու հաւատքս: Ինձ յիշեցնում էր, թէ հակառակ բողոքների ջարդերի եւ ահաւոր ազանների, այս ժողովուրդը սպրկել է, որովհետեւ յոյսը չէ կտրել, չէ բարոյալքուել, այլ ընդմիջո մընացել է հաւատաւոր:

Ուշադիր լսում էի Վրացեանին, երբ նկատեցի, որ մէկը գալիս էր դէպի մեզ:

Ռոստոմն էր:

Ռոստոմ մտեցաւ եւ կանգ տուաւ մեր առջեւ, առանց բարևի:

Իր թուի գէմքը աչրուել, խանձուել էր կիզիչ արեւից, սարսուճ էր ու պարտասուն. թուրի նման հատու հայեացքը ինձ վրայ սեւեռեց եւ...

— Ի՞նչ ես անում դու այստեղ, հարցրեց մեղմօրէն:

Ձայնին մէջ կուտակուած դանդաղ եւ սքողուած յանդիմանութիւն կար: Լուսաբանութեան մտօք արձակուած մի հարցում չէր դա, այլ հարցական կազապարի մէջ գրուած մեղադրանք: Հարցումը ինձ խոռովեց: Տեսել էր, որ արեւներս հանել եմ. ակներեւ էր, որ վիճակս վիճակ չէր, այլ Յովնան մարդարէի վիճակ:

— Եկել եմ մի քիչ հանգստանալու. ոտքերս վէրք են հանել եւ ուռել, պատասխանեցի խիստ շոր եւ վրդով շեշտով:

— Լաւ, յարմար ժամանակ ես ընտրել հանգստանալու, ասաց սուր հեղնանքով, իր լեցուն ձայնով: Տեսն՞ում ես այս ժողովուրդի զարհուրելի վիճակը. ծով կարիքներ ունենք, մարդ չունենք: Բոլորից աւելի դու ես իրազեկ վերահաս վտանգին: Չե՞ս ասեցում, որ ժողովուրդը փճանում, ձեռքից գնում է, նստել ես մի քիչ հանգստանալու. խիղճդ կը թողի՞, որ այս փախստական ժողովուրդը ճանճի պէս կոտորուի:

Դիւրազգած էի դառել: Ռոստոմի խայթիչ հեղնանքը ու մտրակիչ մեղադրանքը ծանր պարտաւի պէս իջան գլխիս: Արիւնը գլուխս խուժեց. բերանս շորացաւ. կոկորդս սեղմուեց եւ չունչս բռնուեց: Գիժը դարթնեց մէջքս, անկարող եղայ զսպել կուտակուող մաղձը եւ պոթիկացի:

— Գիտի կոտորուի՞ն, թող կոտորուին. ի՞նչ անեմ, խօսեցի եւ Գիղատոսի նման ուսերս թօթուեցի:

Կայծակ էր, որ շանթագին իջաւ ու ճայթեց: Ռոստոմը քարացած էր իր կեցած տեղը: Անահկնկալ էր իմ այս ելոյթը: Մունջ ցատուձը վիթխարի կոհակներով ուռչում էր Ռոստոմի աչքերի մէջ: Դիտում էր ինձ անշարժ,

լուս ու անթարթ, կարեկցութեամբ, բայց լիննացած արգահատանքով :

Իր վերարթունքը պատասխան բերաւ ինձ, յանկարծ : Չգայի, որ մեղանշէլ եմ սրբութիւնների դէմ : Լուկ Հայտնայնք չէր սա երկինքի եւ երկրի դէմ, այլ խտացումը եօթը մահացու մեղքերի : Խղճի խայթը սկսեց սիրտս կրծել, երբ նկատեցի, որ ինձ նայում էր ոչ բարկացայտ աչքերով, այլ անձիր ու անունը արձամարձանքով : Այդ պահուն ո՞րքան կ'ուզէի, որ գանակոճէր, անարդէր, Անդրանիկի նման յուսանքներ տեղացնէր զյիսիս, միայն թէ այդպէս լուս շմար : Երա այդ լուսութիւնը սպանիչ էր ինձ համար : Տառապում էի, որ իր բարկութիւնը չէր ժայթքում . չէ՞ որ Ենձովան իսկ չէր պահում իր գայրոյթը :

Շփոթ ու շուար, խղճահար ու մեղապարտ, մի ակնարկ նետեցի Սիմոն Արացեանի վրայ՝ օգնութեան աղերսով : Բայց ի դուր . կարծես թէ Ալբրտացեանը աւապույց է եւ յարածուն սաստիկութեամբ շշմշում էր ականջիս . «Աննրեկի մեղք դործեցիր, յանցաւոր ես, յանցաւոր...» : Այս բառերը արժիճի ծանրութեամբ մրճահարում էին քունքերս :

Տրեխներս կապեցի, շայկեցի գեղերի պայտուակս եւ առանց բառ արտասանելու մեկնեցի : Ամբողջ օրը շարաշար տքնել եմ, հակառակ ոտքերիս ցաւին : Պէտք է մեղքս քատէի . միակ ապաշաւն էի համարում ոտքի վրայ անդուլ ժուռ զալ առանց հանդիսաւի, ծարաւ ու քաղցած : Կը բաղձայի, որ ոտքերս աւելի ուռէին, վէրքերս բազմանային ու խորանային, որ չբժեղանքս լինի արդար եւ ապաշխարանք՝ ընդունելի :

Սրունքներս հագիւ կարող էին ինձ պահել, երբ կէս գիշերին վերադարձայ վրանս : Երբ ներս մտայ, ի՞նչ տեսնեմ . Ռոստոմը :

Մի ժամ սպասել է վերադարձիս : Շտապել է ինձ մօտ . ապապրել է, որ ջուր հոսացնեն ոտքերիս համար : Ռոստոմը յոգնաբեկ ու քնատ էր : Այդ օրն էլ արիւն քրտինք էր մտել, ինչպէս նախընթաց օրերին : Հակառակ իմ ու ընկերոջս աղաչանքին, որ գնայ քնելու, հանգստանալու, Ռոստոմը չմեկնեց, մինչեւ որ ոտքերս ջուրի մէջ դրի, եւ իր թելադրութեամբ պաղլեղով լուացի եւ անկողին մտայ :

Այդ գիշեր քունը թռաւ իմ աչքերից : Տարուած էի իմ մտածումներով, մինչեւ որ խաւարը սպիտակ դառաւ : Խոկում էի Ռոստոմի մասին :

Ի՞նչ աստղի ծնունդ էր այս անօրինակ էակը : Իր լայն ճակատը մերթ վեհութեան եւ պատկառանքի կարկանդակն էր եւ մերթ ցասումի եւ զժգոհութեան կնճիւղը : Իր աչքերը մերթ մեկնանու թախծով ժպտուն, բարեհամբույր եւ ներող եւ մերթ ծակող, սարսիչ ու նետածիգ : Իր ձայնը մերթ ամպրոպի գոռումն ունէր, եւ մերթ ջերմութեան եւ քնքշանքի շեշտը : Եւ ի՞նչ սրտագին նուիրում, ի՞նչ անբաւտ ու ինքնարուխ համեստութիւն եւ ի՞նչ բարութիւն : Մի բարութիւն, որ ովկիանոսին նման լայնածաւալ է ու անյատակ, բայց եւ ալեկոծ ու փոթորկայտոյզ :

Ռոստոմը մէկն էր, որի էութիւնը հոգեկան ներգաշնակութիւնների մի գիւթական համանուագ էր :

Հետագայում առիթն ունեցայ նորէն հանդիպելու Ռոստոմին զանազան

առիթներով և ալլապան պարտպաների տակ, բայց մի անգամ միայն տեսել ևմ նրան ջգպարզիտ վիճակում :

Եզգիր հասան Տարօնի բեկորները, գեկափարու թևամբ Ռուբէնի և Կոմսի : Ազգային Խորհուրդի անպամները և գաշնակցական մասնորականութեան բնութանին, որ Թիֆլիսից Եզգիր եկել էին, շտպել էին զիմաստելու Ռուբէնին, Կոմսին և նրանց գինակից քաջամարտիկ Տարօնցիներին : Ներկաները ետուն բերկրանքով ողջպարուելցին մանտանց Ռուբէնի և Կոմսի հետ, որոնք հագիտ արեխով և հնամաշ հապուտներով հասել էին Կովկաս : Մազ ու մորուս աշտուր կեզարի մէջ, բոլորն էլ յոգնարեկ և տխուր, բայց զոհ էին, որ կարողացել էին ձոպուրել տաճկական գեհներց :

Մէկը կար այլ բայմութեան մէջ, որ թէ՛ ներկայ էր այնտեղ և թէ բացակայ : Դա՛ Ռոստոմ էր :

Ձխեցի իր բերնից ոչ միայն ողջոյնի խօսք, այլ մինչև անգամ շնքմարեցի ուրախութեան ազօտ նշոյլ՝ իր տխրամած գէմքին վրայ : Ուրախ էինք և յափշտակութեամբ ուրախ, որ գէթ այս կորուհները ազատուելցին այն քառմենելի ազէտից, որ վիճակուելց այնտեղ մնացողներին :

Ռոստոմը չէր տեսնում ոչ ոքին : Մերթ իր քերթն էր արորում ջգաճըզութեամբ, կարծես իր ներքին փոթորիկին մէջ տապկում, ուրիշ բան չէր գտնում արորելիք : Մերթ ճակատն էր քերում, կարծես մի նեղիչ բան կար իր զանկին տակ, որին ջանում էր ճանկերով զուրս քաշել :

Խրատուզում մի թանձր թախիծի մէջ՝ Ռոստոմը ստատունում էր Տարօն-Տուրուբերանի սարերի վրայ : Անզօր ցատումով և անսփոփ մրմուռով տեսնում էր Սասունի զիւղերը, որոնք բոց ու ձուխ էին փոխում, բայց ոչ անմար ծիւներից, այլ հրոյ ճարակ տներից : Տեսնում էր կոտորածի զարհուրանքը զիւղերի մէջ և սարերի վրայ :

Ռոստոմը ներկայ չէր այնտեղ : Մտքով Տարօնի զարգանդն էր ապրում :

Մի երէց ընկեր պատմեց ինձ, թէ Բագու՝ Մարգասիբական Ընկերութեան զպրօցին մէջ ընկերական մի ժողով էր, որ օրակարգի միակ հարցն էր Յար. Ծահրիկեանի բողոքը մի երիտասարդ ընկերոջ գէմ, որ նախընթաց մէկ վիճարանութեան բնթացքին յանդգնել էր յայտարարելու, թէ Ծահրիկեանը իր իսկութեամբ՝ զաշնակցական չի : Ծահրիկեան պահանջում էր, որ այդ յայտարարութիւնը փաստերով ապացուցուի : Երիտասարդ ընկերը, նեղ կացութեան մատնուած, ոտքի կանգնում է յայտնելու, թէ ապացուցանելու և փաստեր բերելու հարկ չկայ, յաճախ մարդկային ներքին ձայնը, ներթապումը բաւ է կզրակացութիւններ հանելու համար :

Յ. Ծահրիկեանի գէմ բազմաթիւ զժողոհներ կային : Բայց նրանք լուռ էին, նախընթարելով ուրիշի ձեռքով կրակից շագանակ հանել :

Ռոստոմը, այդ փողոցից անցնելիս, պատահարար ներս կը մտնի : Ականջալուր կը լինի երիտասարդի բացատրութեան, բայց լուռ կը մնայ :

Մի հանրածանօթ հայդուկ, որ հայթաթարական ընդհարումներին ա-

կընթախ դէր է կատարած, մղուելով երիտասարդի զրդումից, որ կուշտին էր նստած, խօսք առնելով ոտքի կ'ելլէ :

Հազիւ թէ մի քանի անուանարկիչ ևւ վարկաբեկիչ խօսքեր կ'արտասանէ Յ. Շահրեկեանի զէմ,

— Շո'ւն, կը գոռայ Ռոստոմը լիաթոք հազազով ևւ որոտածայն զայրոյթով : Բոլորը կը սարսուսն՝ ցասումի սաստկութիւնից ևւ զինաթափ կը լինեն իր խոժոռ ու թափանցող նայուածքից : Եւ ապա մատը ցնցելով հայդուկին վրայ, կը յարէ .

— Դու այն անարդ մարդը չե՞ս, որ իր մոտին զնդակին ուժը սոսկ շտփելու համար, Լօթը անմեղ թաթարներին իրար ևւեւ կանգնեցրեց ևւ բոլորին մէկ զնդակով սպաննեց : Դաշնակցութիւնը քեզ չսատկեցրեց, որ դու այսօր վեր կ'ենաս ևւ յանդգնես Շահրեկեանի նման զաշնակցականի վրա՞յ հաջել :

Ժողովականները՝ բոլորը շշմած ու շշմորած են հարուածի ուժգնութեան տակ : Զայն ծպտուն չկայ : Մեղադրող երիտասարդը, զլուխը դրասեղանին վրայ ծալուած թեւերի մէջ պահած, ամօթահար լուռ կը մնայ : Մի բողբ անշող լուսթիւնից յետոյ, մատնանշելով երիտասարդին .

— Բարենչան է, որ քո մէջ գէթ ամաչելու ընդունակութիւնը գեռ վառ մնացել է :

Այնուհետեւ ոչ ոք յանդգնութիւնը ունեցաւ այդպիսի մի յիմարութիւն գործելու :

Ռոստոմը անսակարկ կամք էր Արարատի նման, սէգ ու վսեմ, պատկառազգու ևւ հայրական, բայց հրաբուխ էր՝ լուռ մխացող :

«ԱՅՏՐԵՆԻՔ» ամսագիր, ԼԵ՛ տարի, քիւ 1-5 (հատուածներ)

Ռոստոմ՝ կնոջ և աղջկան հետ

Ռոստոմ և Տիգրան

ԲՔԳՈՒ, 1918

Սակայն, դառնանք 1917ի անցքերուն:

Երբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ռայոնական Ժողովի եւ Հայկական Համազումարի փակումէն ետք, Բազու վերադարձանք, մեր առաջին գործը եղաւ, բնականաբար, Բազուի մէջ եւս կազմել Հայոց Ազգային Խորհուրդ մը, մանաւանդ՝ որ Բազուի թուրքերը արդէն ունէին իրենց ազգային Խորհուրդը, որ ամբողջ կովկասի համար ղեկավար զեր ստանձնած էր:

Մերինը, հարկաւ, տեղական մարմին մը, մասնաճիւղ մը պիտի ըլլար Բազուի շրջանի համար միայն, ենթակայ Թիֆլիսի մէջ ստեղծուած կեդրոնական Ազգային Խորհուրդին:

Սակայն, իրերու բերումով, երբ Բազուն կտրուեցաւ Թիֆլիսէն, Բազուի մեր Ազգային Խորհուրդը փաստօրէն անկախ մարմին մը դարձաւ՝ իր անկախ քաղաքականութեամբ:

Միւս կուսակցութեանց հետ համամայնութեան գալով՝ որոշեցինք Բազուի մէջ կազմել եօթը հոգինոց Ազգային Խորհուրդ մը:

Սկիզբները հասկացողութիւն կար, որ այդ եօթէն չորսը գաշնակցականներ պիտի ըլլային, իսկ մնացած երեքն ալ պիտի ըլլային միւս երեք կուսակցութեանց ներկայացուցիչներ: Բայց ետքը, Դաշնակցութիւնը, նկատի ունենալով Բազուի բացառիկ պայմանները, հրաժարեցաւ իր մէկ ձայնէն, որպէսզի ունենոր դասի յատուկ ներկայացուցիչ մըն ալ կարենար մասնակցիլ Ազգային Խորհուրդին: Եւ Բազուի Ազգային Խորհուրդը կազմուեցաւ հետեւեալ անձերէն. — Դաշնակցութեան կողմէ՝ Աբրահամ Գիւլիսանդանեան, Պանասորի խմբապետ Վարդանը, Կ. Պարունակեանը: Սոցիալիստ-Յեղափոխականներէն՝ Բժ. Աւուն Աթարէկեանը. Սոցիալ-Դեմոկրատներէն՝ Նարեման Տէր Ղազարեանը. Հայ Ժողովրդական կուսակցութիւնէն՝ Հ. Տէր Միքայէլեանը եւ ունևոր դասէն՝ Ս. Տէր Ղազարեանը:

Ազգային Խորհուրդի այս կազմը հրաւիրեց զիս իրբիւ իր քարտուղարը, իսկ նախագահ ընտրուեցաւ Աբրահամ Գիւլիսանդանեանը:

Ազգային Խորհուրդի առաջին իսկ նիստին մէջ որոշուեցաւ խորհրդակցական ձայնով հրաւիրել Ռոստոմը, Յովհ. Քաջազունին եւ Բժ. Իսախանեանը: Ետքաթիւնը ետք, նոյնպէս խորհրդակցական ձայնով հրաւիրուեցան նաև տիկին Չապէլ Ծալեանը եւ Ռ. Քաջրեւոնին՝ իրբիւ արեւմտահայերու ներկայացուցիչներ:

Շուտով, երբ Ազգային Խորհուրդը կարևոր գործով մը Անդրկասպեան Սրիկիրը (Թուրքեստան) ղրկեց Կ. Պարունակեանը, անոր յաջորդեց Սարգիս Աբարատեանը:

Թէև Ռոստոմ խորհրդակցական ձայնով կը մասնակցէր, բայց ան

փաստօրէն դարձաւ Բազուի Ազգային Խորհուրդին իրական զեկայօրը: Եւ, ինչ որ ուշագրաւ էր, դաշնակցականներու շափ ոչ-դաշնակցականներն ալ մեծագոյն կարեւորութիւնը կու տային Ռուստովի խորհուրդին: Արդէն Ռուստովի բնատրութեան ամենէն գնահատելի եւ սիրելի գիծերէն մէկն այն էր, որ ան փաստօրէն կը զեկայօրէր, բայց միշտ ալ ձեւական, պաշտօնական զեկայօրութեան պատիւր կը ձգէր ուրիշներուն:

Միջանկեալ պէտք է ըսեմ, որ գտնայով Բազուի Հայոց Ազգային Խորհուրդի շարտուղար, ես այլեւս չէի կրնար շարունակել «Գործ» ամսագրին խմբագրութիւնը: Դէպքերը այնպիսի փոխորկայոյց ընթացք մը ստացած էին, որ նախ՝ անկարելի էր արդէն «Գործ»ի հրատարակութիւնը, եւ երկրորդ՝ Ազգային Խորհուրդի շարտուղարութիւնը անշամեմտա աւելի կարեւոր էր կուսակցական եւ ազգային տեսակէտով, քան ամսագրին խմբագրութիւնը:

Մարտ 3ին (1918), Ռուստով հետեւեալ առաջարկները ըրաւ Բազուի Հայոց Ազգային Խորհուրդին.—

«Նկատի առնելով,

«ար մեր դրութիւնը օրէցօր աւելի է ծանրանում,

«ար քուրբերը մեզ հետ պարզապէս խօսք են խաղում՝ կամեմալով հաշտութեան պայմանների միջոցով մամանակ շահել միայն,

«ար, իմ խորին համոզումով, քուրբերի հետ կոխը, ուզեմք քէ չուզեմք, պէտք է ընդունեմք,

«որ, վերջապէս, զինուած դիմադրութիւնից դուրս ուրիշ փրկութիւն չկայ մեզ համար,

«Պէտք է օր առաջ ըմբռնեմք այս դրութիւնը եւ բոլոր տրամադրելի միջոցները ձեռք առնեմք՝ մեր կոխը քուրբերի դէմ յստորութեամբ առաջ տանելու համար:

«Դրա համար անհրաժեշտ եմ համարում ձեռք առնել հետեւեալ միջոցները.—

«1. Ընդհանուր զօրակոչի ենթարկել մինչեւ 45 տարեկան հասակ ունեցողները.

«2. Խիստ եւ կտրուկ միջոցներով ապահովել պէտք եղած դրամը.

«3. Ճակատ ուղարկել մեր զինուած ուժերի մեծագոյն մասը, որովհետեւ ինքնապաշտպանութեան լաւագոյն ձևը քակատի պաշտպանութիւնն է.

«4. Թիկուեմք պահել կարողամալու համար՝ ամէն կերպ աշխատել դրութեան տէրը դառնալու Բազուում եւ Գանձակում, որոնք քիկուեմք զլիսաւոր բանալիներն են եւ թշնամու ամենակարեւոր դիրքերը»:

Ազգային Խորհուրդը ընդհանուր ամամբ համաձայն գտնուեցաւ Ռուստովի առաջարկներուն եւ որոշեց հայկական զօրակոչ յայտարարել, որպէս ճակատ զրկել Բազու գտնուող Հայ զօրամասերուն մեծ մասը, Հիւսիսային

կովկաս ուղեւորել յատուկ գործակալներ, որոնք պէտք է շահագրգռէին կողակները կովկասեան ճակատի պաշտպանութեամբ, եւ պարզէին անոնց, ի՞նչ ի՛նչ ահաւոր հետեւանքներ պիտի ունենար Անդրկովկասի եւ մա՛նաւանդ Բաղուի անկումը իրենց համար իսկ: Վերջապէս, Ազգային Խորհուրդը որոշեց կողմակերպիչներ ու ինքնապաշտպանութեան զեկաւարներ գրկել Գանձակի նահանգը:

Այս միջոցներէն զատ, որոշուեցաւ առաջարկել Բաղուի Գործաւորներու, Գիւղացիներու եւ Զինուորներու Մովհարին, որ պատրաստուի կռուելու Հայրենիքի ու Յեղափոխութեան թշնամիներուն դէմ եւ կոչ մըն ալ հրատարակէ այդ իմաստով:

Մարտ 5ի իր նիստին մէջ, Ազգային Խորհուրդը որոշեց կազմել Գերագոյն Զինուորական Մարմին մը, բաղկացած երեք անձերէ — Խանասորի արշաւանքը զեկաւարող Վարդանէն եւ ռուսական բանակի զնդապետներ Բախտամեանէն ու Ղազարեանէն: Այս մարմինը կոչուած էր ո՛չ միայն զեկաւարելու Բաղուի ինքնապաշտպանութիւնը, այլեւ զբողելու մեր զինուորական ուժերու ռազմական պատրաստութեամբ:

Այսպէսով, սկզբնական անհրաժեշտ քայլերը առնուեցան՝ դալիք վըրտանդը դիմագրաւելու համար:

«ԵՐԿԵՐ», Ա. Խատր, էջ 227-237 (ֆազուածք)

ՌՈՍՏՈՄԸ ԲԱԳԻՈՒՄ

1917 Փետրուարեան Յեղափոխութեան եռուզեռի օրերն էին Ռուսաստանում, երբ ամէն ինչ տակնույրայ էր եղել: Յեղափոխական կուսակցութիւնները «յատակի» տակից զուրս էին եկել և գիրքորոշումներ էին անում հազարամի խնդիրներէ շուրջ՝ անօրէջ ժողովներ, միտինգներ, կոնֆերանսներ և այլ համախորումներ կազմակերպելով: Հայ հասարակական կեանքը ևս փոթորկուած էր, ընդհանուր համառուսական ընկերային խնդիրներէ հետ զուգընթաց: Հայ միտքը զրազուած էր նաև հայց հարցով անդրկողկասեան սահմաններում մասնաւորապէս և Քրքահայաստանում ընդհանրապէս:

Ահա այս օրերին էր, որ Հ.Յ.Դ.եան կուսակցական շրջաններում յայտնի եղաւ, որ Ռոստոմը զայրս է Բագու: Ձէի տեսել նրան: Գուցէ ե՛ւ իմ պատանեկան օրերին, նոյնիսկ մեր տանը տեսած լինէի, ինչպէս մեր շատ ականաւոր կուսակցական ընկերներից շատ-շատերին, հօրս կամ աւագ եղբորս հետ նրանց մօտիկ լինելուն շնորհիւ, բայց չէի յիշում: Լսել էի Ռոստոմի մասին ընկերների գրոյցներից: Բնականաբար, ևս առանձին հետաքրքրութեամբ սպասում էի տեսնելու մեր կուսակցութեան հիմնադիր երբեակից մէկին՝ Ռոստոմին:

Ու նա եկաւ: Առաջին անգամ տեսայ նրան «Արևի» խմբագրատանը: Ինձ ներկայացրին նրան.

— Մեր երիտասարդներից:

Ձեռքս թօթուեց, սպա հարցութորձ արեց իմ մասին: Հօրս ճանաչեց: Յիշեց ե՛ւ Ստեփան Ստեփանեանին, հօրեղբորս մեծ որդուն, որը ճանաչատաններէ՝ զեկափարներից էր բժ. Լ. Աթաբեկեանի հետ և յայտնի էր իր թէ՛ Բագուի և թէ՛ մասնաւոր կարսի դրձերի շնորհիւ: Յիշեց Ստեփանեանի եղբայրներին (Խորէն և Հայկ), որոնց զեռ չէր հանդիպել Բագուում:

Հարց ու պատասխանի ժամանակ խաղում էր իր փոքրիկ մօրուքի հետ և երբեմն ժպտում: Ապա հարցումներ արեց թերթի մասին՝ տպարանի, թղթի, տարածման և տնտեսականի մասին:

Այնուհետև հանդիպում էինք համարեա ամէն օր կա՛մ խմբագրատանը, կա՛մ կուսակցութեան կենտրոնական գրասենեակում, այսպէս կոչուած Բիւրոյում, որը գտնուում էր Բուլշայա Մարտկայա փողոցը կտրոզ Գիմնազիչիակայա (էթէ չէ՛մ սխալւում) փողոցի վրայ, Լօթներորդ թաղի ոստիկանատան մօտիկ:

Չարժանաւիօրէն բոլոր երիտասարդ ընկերները միանգամից մտերիմ զգացին իրենց զէպի Ռոստոմը:

Նրա զալու երրորդ շաբթին կազմակերպուեց իր առաջին ելոյթը: Դա-

սախօտութեան նիւթն էր՝ «Բաղաճական կացութիւնը եւ մեր անելիքը», — մի ձեռնուած նիւթ: Բայց այս անգամ կարծում էինք, որ խօսքը լինելու էր շատ հետաքրքրական ու արժէքաւոր: Ձէ՞ որ խօսողը Ռոստոմն էր:

Հայտը զարոյցի սրա՛ր լեցուած էր: Հանդիսականների մէջ երեւում էին քաղաքի աչքի ընկնող մտաւորականները:

Միջնադարի, թիկնեղ, լայն ճակատով, խորաթափանց հայեացքով մէկն էր Ռոստոմը: Հազում էր շատ համեստ: Հոնորական շնորհք բնաւուներ: Պօսելու ժամանակ պերճաստութեան չէր դիմում: Սակայն, նա այնքա՛ն խորն էր վերլուծում ստեղծուած պայմանները, այնպիսի լրջութեամբ եւ պարզութեամբ էր մեկնարանում իրականութիւնը, հանում էր եզակի եզրակացութիւնները եւ անում իր առաջադրանքները՝ հայ ժողովրդի անելիքների մասին, որ իւրաքանչիւր ունկնդիր աշխատում էր մէկ բառ իսկ բաց չթողնել նրա ասածներից:

— Դաշնակցութեան միաքր մեղ հետ է, ասում էին երիտասարդները:

— Մեր անվիճելի առաքեալն է, — ասում էր Պապաշան:

— Ունի վիճելի առաջադրանքներ, բայց ընդհանուր առումով պարզատես ու իրատես է, — ասում էր Արրահամը:

Աւելի մեծ էր տպաւորութիւնը շարքերում: Բոլորը առանձին հպարտանք էին զգում Ռոստոմի Բագու գալուստ պատճառով: Բոլորը գիտէին, որ դեռ շատ կնճիոններ առաջ պիտի դան, եւ Ռոստոմի ներկայութիւնը այդ կրնճիոնները լուծելու տեսակէտից փրկարար պիտի լինի:

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՄԵՁ

Այս ժամանակամիջոցին մեր կուսակցութիւնը լծուած էր կազմակերպչական գործին թէ՛ քաղաքում եւ թէ՛ նաւթային շրջաններում: Գործը շատ շատ էր: Ժողովները եւ միտինգները, մանաւանդ միտինգները խլում էին գործիչ ընկերների ժամանակը, եւ խանդարում շինիչ գործը: Միաժամանակ բոլոր կուսակցութիւններն էլ կազմակերպել էին իրենց պրոպագանդային զարոյցները, տեսարանական լսարանները եւ այլ գաստընթացքներ՝ նպատակ ունենալով պատրաստել գիտակից ու գաղափարական երիտասարդութիւն:

Մենք՝ երիտասարդներս պահանջ դրինք, որ Ռոստոմը եւս դասախօսութիւններ կարդայ մեզ համար Հ. Յ. Դաշնակցութեան մասին: Եւ Կ. Կոմիտէի միջնորդութեամբ նա սկսեց իր դասախօսութիւնները:

Մենք՝ երեք ընկերներ, շատ արագ գորոյցներ, որոշել էինք զրի առնել նրա դասախօսութիւնները, ապա, միասին ճշդելուց եւ իր վերջնական կարծիքը առնելուց յետոյ, հաւաքել: Շատ հետաքրքրական ձեւով սկսեց նա: Արդէն եօթ-ութ դասախօսութիւն լսել էինք: Սակայն, իր տուած ահագին նիւթի՝ կուսակցական գործի մէջ ինքը բնաւ չկար: Նկատել էինք նաեւ, որ որոշ գործեր կատարուել էին առանց Կ. Կոմիտէի որոշման: Միաժամանակ հարցումներ էինք անում, թէ այս կամ այն գործի ժամանակ ինքը որտե՞ղ

էր եղել: Ի հարկէ, նախապէս ճշգրտած էինք լինում Աբրահամից կամ Պապա-
շտից տուեալ գործում Ռոստոմի մասնակցութիւնը:

Ռոստոմը իր սքանչելի ժպիտը դէմքին, խուսափողական պատասխան-
ներ կը տալիս:

Օրը օրին Ռոստոմը գտածում կը մեր մտքերի վրայ իշխող: Զանազան
կնճռոտ խնդրներ լուծելու համար, միշտ դիմում էինք նրան:

Ասանձնապէս Ստեփան Ծահուսեանը, Ալեշա Զափառիձէն, բժ. Լ.
Աթարէկեանը և այլ հակառակորդ կուսակցական ղեկավարներ հիացումով
էին խօսում նրա մասին և յաճախ նրա հետ խորհրդակցելու էին զայիս:

Այդ ժամանակ զէս ութերորդ թաղամասի (հայկական ամենամեծ
թաղն էր) կամիտէի նախագահն էի: Հըրէջ սպասարկութեան փողոցով դէպի
աջ ու Բուլչայա Մասակայա փողոցից այն կողմը թրջական թաղն էր սկըս-
ւում: Գիտէի, որ Ռոստոմը մասնակցում էր Կ. Կոմիտէի ժողովներին: Բայց
նա յաճախ գալիս էր և՛. մեր թաղային կոմիտէի ժողովներին, հետաքրքրում
էր նաև մեր սիճակով: Անշուշտ, նա զնում էր և՛ միւս շրջանները: Ամէն
տեղ կարելի էր նրան տեսնել: Սակայն, ամենից շատ նա լինում էր մարտիկ
և մարտական գործը փարոց բնիկներին հետ: Պարզ էր, որ այս խնդրով նա
աւելի էր գրաւում: Գիտէի, որ նա ղեկավարում էր ձեռնառումներ պատ-
րաստելու գործը:

Բայախանսկի Նեւտկոյրոյոզ բնիկութեան կառավարիչը՝ բնի. Աւե-
տիս Աւետիսեանը (չոկ, յայտնի դաշնակցական), հօրեցորսը գտեր ամուսի-
նը, իր գործարանում սենեակներ կը արամողբել այդ գործի համար: Եւ
ոսմը շինող մասնագէտները Ստեփան Ստեփանեանի կրտսեր եղբայրներն
էին՝ Հայկը և Խորէնը, որոնք աւարտել էին Վարչաւայի Պոլիտեխնիկումը
և այնտեղ էլ կատարելագործուել էին: Ձեռ յիշում թէ ինչպէս էին նրանք
միացել այս գործին: Սակայն գիտեմ, որ խոր յարգանք ունէին դէպի Ռոս-
տոմը և պարմանայի նուիրածութեամբ կատարում էին գործը:

Ռումերը էին շինում մի քանի տեսակ: Զրահապատներ պայթեցնելու,
բարձր տեղերից՝ պատահանից, կտուրներից փար նետելու (թիւար), ամ-
բոխ ցրելու համար ստակալի զգրղիւն առաջացնող ևւային: Այս բոլորը, ի
հարկէ, յարձարեցւում էին քաղաքային (քաղաքամէջի) կոիւններ համար:

Թէ՛ կուսակցական շրջանակներում, թէ՛ Աւետիս տանը Հայկի և Խո-
րէնի հետ յաճախակի ճանդիպումներ էի ունենում Ռոստոմի հետ: Եւ այդ
ճանդիպումների շնորհիւ, շատ մօտիկից ճանաչեցի Ռոստոմին և անչափ
սիրեցի ու յարգեցի:

Մարտի դէպքերին, երբ աղերները (կովկասեան թուրքերը), իրենց ղե-
կավար Մուսաֆաթ կուսակցութեան զլխաւորութեամբ, յարձակուեցին հայ-
կական թաղերի վրայ՝ աշխատելով զրաւել քաղաքը և իշխանութիւնն առնել
իրենց ձեռքը, Բանուսրական Խորհրդի գործադիր կոմիտէն կորցրել էր իր
զլուխը: Մուսաֆաթը, փոխանակ իր հարուածը հասցնելու իշխանութեան

կենտրոններին, կուսին տուեց ազգային բնոյթ և աջ ու ձախ սկսեց անդէն ու անպաշտպան հայեր կոտորել: Մեր կուսակցութիւնը, շնայած որ մեծ ուժեր դեռ չունէր, բայց անմիջապէս սկսեց կազմակերպել իր մարտական խմբերը և հրապարակ հանել: Այստեղ արդէն սկիչայտնի եղաւ, որ ռազմական գործողութիւնները ամբողջ դեկամբրու թիւնը կենտրոնացել էր Ռոստոմի ձեռքը, որին և՛ հլու հպատակուած էին բոլոր մարտիկ զեկամբրները:

Գեւ Նոր էր սկսուել մեր մարտական խմբերի յարձակումը, ևր Ռոստոմը նստած էր արդէն մեր թաղային կոմիտէի սենեակում՝ Վերինէ Պրիուտսկայա և Ստանիսլաւսկայա փողոցները կտրող անկիւնի ներքնատանը և հեռախօսային դիմ հաստատող խմբի միջոցով կարգադրութիւններ էր անում:

Երբ լուր առաւ, որ հրէջջ սպասարկութեան կենտրոնը գրաւուած է մեր կողմից, մինչ այդ շատ ժառյ ու ժառնող Ռոստոմը ժպտաց:

— Այս մեծ թաղը այժմ անմտանդ է, — ասաց ու գնաց դէպի նոր զրբաւուած դիրքերը:

Ապա լսեցինք, որ Ռոստոմը վեցերորդ թաղամասի կուսակցական մարմնի գրասենեակումն էր: Սա հայոց հին եկեղեցու ձօտիկում էր, թրչնամու ամենաուժեղ դիրքերի դիմացը: Այստեղ մերոնք ունեցել էին շատ ուժեղ կռիւներ, որոնք վերջացել էին մեր յաղթանակով: Մերոնք գրաւել էին քաղաքային ինքնավարութեան շէնքը:

Նոյն օրը, կէս դիշերին, Ռոստոմը և Մարտին Եսթիրեանը եկան մեր թաղային կոմիտէի գրասենեակը: Ռոստոմը հարցրեց, թէ կա՞ն արդեօք մեր թաղում մեծ գատարի շէնքեր՝ գերիներ պահելու համար, որովհետեւ նրանց թիւը կտրող է հազարների հասնել:

Ընկերներս օգնութեան եկան և մենք մասնանշեցինք ևրեք շէնքեր, մէկը Նիփոն-Պրիուտսկայա փողոցում, միւսը՝ Մագապիճնայա փողոցում, իսկ երրորդը՝ Ստանիսլաւսկայա փողոցի վերջում:

— Եստ լու է, — ասաց ինձ Ռոստոմը:— Քեղ կը տանք մի խումբ շատ մտահելի դիմուորներ: Գերիները գանաղան թաղերից կ'ուղարկուեն քեզ, և դու, նրանց բնգունելով, կ'արձանագրես և քո դիմուորներով կ'ուղարկես այդ շէնքերը: Պարսիկներին խիտ անմխաս պէտք է պահել և ազատ արձակել հաշտութիւնից յետոյ: Նոյնպէս և այն թուրքերին, որոնք անդէն են և մեր դէմ շեն կուսել: Նրանց բոլորի կեանքը պէտք է պաշտպանենք: Ուսեասի խնդիրը կը կարգադրուի:

Օրեր տեւեցին կռիւները: Անպին մտահողութիւն էր մեղ համար գերիներին անմխաս պահելու խնդիրը, մանաւանդ կերակրելը: Բայց գործը տարուեց ամենայն բարեխղճութեամբ, Ռոստոմը ինքը օրը մի երկու անգամ այցելում էր գերիների հանրակազարանները:

Հաշտութիւն կնքելուց յետոյ, Հայոց Ազգային Խորհրդի մի քանի անգամները, նախագահ Արբաշամ Գիւլիանդանեանը, Իսայրիմի նախագահութիւնը, պարսից հիւպատոսը իր պաշտօնեաներով եկան հանրակացարանները, հարցուփորձ արին մեր գերիներին, որոնք անսահմաօրէն գոհ էին մեզանից, յատուկ արձանագրութիւն կազմեցին և պատեցին բոլորին: Հարբաւոր գերիներ բռնուած էին Ռոստոմի, Արբաշամի և մեր (որ յաճախ

պատահել էին) ձևոները և համբուրում: Եստ շատերը արտասոււմ էին: Լաց եզա նակ պարտից չի պատուր:

Կոխը վերջացա: Թուրքերի պարտութեամբ: Համեմատարար, մենք շատ շնչին զոհերով պրծանք: Ռոստոմի հմայքը աւելի բարձրացա:

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՐ

Բազուի շրջանի Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատգամաւորական Ժողով գումարուեցա: Տեխնիքական դպրոցի սրահում: Ժողովի ամենակարեւոր խնդիրը այն էր, թէ պէ՞տք էր Բազուն յանձնել Ազրբէյջանի կառավարութեան թէ ոչ:

Անդրկովկասը յեղափոխութեանից յետոյ կտրուել էր ռուսական կենտրոնից և ստեղծուել էր Անդրկովկասի Դաշնակցային կառավարութիւն՝ յանձին Անդրկովկասի Սէյմի: Սէյմում վերաց Սոցիալ-Դեմոկրատները դաշնակցել էին Ազրբէյջանի ազաների և խաների կուսակցութեան՝ Մուսաֆաթի հետ: Եւ սրանք միասին քիչ ոճիրներ չգործեցին հայ ժողովրդի դէմ: Այսպէս, փոխանակ միասին պաշտպանելու ամբողջ Անդրկովկասը, նրանք լքեցին հայերին, դուրս եկան Սէյմից և իրենց շրջանները անկախ յայտարարեցին: Զինեցելու անհատական շրամանագիր-հեռագրով կարսը յանձնուեց թշնամուն:

Երբ կազմուեց անկախ Ազրբէյջանի կառավարութիւնը, Մուսաֆաթականները անցան իշխանութեան գլուխ՝ Պան-Պոյսկու նախագահութեամբ: Նրանք պահանջում էին, որ Բազուն իրենց յանձնուի:

Պորհրդային իշխանութիւնը ոչ մի տրամադրութիւն ցոյց չէր տալիս Բազուն յանձնելու ազերներին, որովհետեւ Ռուսաստանը չէր կարող ապրել առանց Բազուի նաւթին: Բազուն համայն Ռուսաստանի գոյութեան յենարանն էր այդ տեսակէտից: Որով՝ «Բազուն Ռուսաստանինն է» կարգախօսը դառել էր Բազուի բանուորութեան մասնեւեռումը:

Ազերները սկսեցին ճնշումներ գործ դնել Բազուի հայութեան վրայ: Նրանք դիմեցին նաև Հայոց Ազգային Պորհրդին, որ Բազուն յանձնուի իրենց: Նրանք ասում էին.

«Եթէ հայերը իրենց հաւանութիւնը տան, յետ քաշեն իրենց ռազմական ուժը և իրենց կողմնակցութիւնը յայտնեն Բազուն ազերներին յանձնելու, Բանուորական Պորհուրդը ոչինչ անել չպիտի կարողանայ, մանաւանդ որ Ռուսաստանից ռազմական ոչ մի օժանդակութիւն չի ստանում»:

Հայոց Ազգային Պորհուրդը չէր կարող մտնել այս խնդիրը՝ առանց Հ. Յ. Դաշնակցութեան կարծիքն առնելու: Սոցիալիստ-Յեղափոխականները և Սոցիալիստ-Դեմոկրատները հայկական հատուածը անհամբեր սպասում էին Հ. Յ. Դաշնակցութեան որոշման, իսկ իշխանութեան գլուխ կանգնած բուլշեիկները մեր վճռից կախուած էին համարում Բազուի ճակատագիրը, քանի որ, եթէ մենք լքէինք նրանց, իրենք պաշտպանուելու ոչ մի հնարաւորութիւն չպիտի ունենային:

Ժողովին նախագահում էին ընկերներ Յ. Քաջազնունին և Սարգիս Արարատեանը: Ի Հարկէ, Քաջազնունին աւելի մեծ ազդեցութիւն ունէր ընկերների վրայ: Բայց պիտի արձանագրեմ, որ երիտասարդութեան մեծազոյն մասը, յարգանք ունենալով հանգերձ նրա հանդէպ, համակարծիք չէր նրա հետ: Նա համարում էր խիստ պահպանողական: Բայց նա մասնակցում էր բոլոր նիստերին մեծ եռանդով, իր համոզումները պաշտպանում էր յամառօրէն և աշխատում էր իր համոզումները ընդունել առ ընկերներին: Սակայն, երբ հարցը մտաւ իր վերջնական փուլի մէջ ու զրուեց քուէարկութեան, նա մնաց ձեռնպահ, որով՝ զժողովութիւն առաջ բերեց իր դէմ: Ի հարկէ, այս կեցումաձք չէր խանգարում, որ նա մնար հաւատարմորդաշնակցական և յարգանք ներշնչէր իր շրջապատին:

Որիչ տիպի մարդ էր Սարգիս Արարատեանը: Սա մեր՝ երիտասարդներիս տեսարանն էր, լաւ խօսելի զիտէր: Պատահում էր յաճախ, որ պրօպագանդայի զպրոցից կամ միջկուսակցական միժարանական հաւաքոյթներից յետոյ, երիտասարդ ընկերները մինչև ու յիշեր նրան պահում էին զբռոյցի համար, և նա անտրտունջ շարունակում էր զբռոյցը, չնայած որ առաւօտեան շուտ գործի զնալու պարտադրանքի տակ էր լինում: Ինչ խօսք որ, Սարգիսը լաւ նախագահ էր: Այնքա՛ն խելօք և ճարպիկ ձեւակերպումներ կ'անէր և ա՛յնպիսի մարպետ ձեւով կր տանէր ժողովը, որ սուր բախումների տալօն էր առնում և սուր մէջները հմարէն լուծում:

Ժողովի գլխաւոր հարցը, ինչպէս ասացի, Բագուն Աղբրէյջանի կառավարութեան յանձնելու կամ չյանձնելու խնդիրն էր: Իրար զիմաց կանգնած էին երկու իրար խաչաձեւող տեսակէտներ, որոնք պաշտպանում էին երկու խոշոր գէմքեր՝ Ռոստոմը և Արբահամ Գիւլխանջանեանը:

Արբահամի տեսակէտն էր՝ քանի որ Դաշնակցութիւնը ազգերի անկախութեան պաշտպան է, մենք չէ, որ պիտի ընդդիմանանք Աղբրէյջանի հողը իր տէրերին յանձնելուն: Մեր դարաւոր հարեանութիւնը և ազազայի կենակցութեան պարագան պէտք է թելադրեն մեզ, որ մենք աջակցինք մեր հարեան ժողովրդին իր անկախութեան տիրանալու: Մեր ընդդիմութիւնը թշնամութիւն պիտի առաջ բերէ մեր միջև և կարող է ազիտայի հետեւանքներ ունենալ ամբողջ Աղբրէյջանի հայութեան համար, որ զանցատեղի թիւ չի կազմում:

Այս տեսակէտը պաշտպանող բազմաթիւ ընկերներ կային, որոնք լրացրնում էին Արբահամի բերած պատճառարանութիւնները:

Ռոստոմը միանգամայն հակառակ տեսակէտի վրայ էր կանգնած: Նա զսնում էր, որ թէև զազափարականօրէն Արբահամը ճիշդ էր, բայց գործնականօրէն, այսինքն՝ հայ ժողովրդի Ֆիդէլիական դոյութեան և հայկական հարցի լուծման տեսակէտից ազիտայի հետեւանքներ պիտի ունենայ, եթէ մենք այժմ Բագուն Աղբրէյջանի թուրքերին յանձնելու միտ տայինք:

«Մենք գիտենք, — ասում էր Ռոստոմը, — որ Աղբրէյջանի կառավարութեան թիկունքում կանգնած է Տաճկաստանը: Նա է որ գծում է ազրբրէյջանցիների անկիւթը, իսկ Տաճկաստանի նպատակը մեր ազգային հարցի տեսակէտից պարզ է: Տաճիկները ձգտում են հայ ազգի Ֆիդէլիական ոչնչաց-

ման և արդէն մէկ միլիոն սրածել են և մայր երկիրը աւերել: Նրանք նոյն դիտաւորութեամբ արշաւեցին Արեւելեան Հայաստանի վրայ, ամայացրին Կարսի շրջանը, Շիրակի շրջանի կէսը և շարունակում են իրենց յառաջխաղացումը՝ առանց պատճառի: Եթէ Սարգարապատի, Ղարաբիլիսայի ճակատներում և այլուր Հայ ժողովրդի բազուկը նրանց չկանգնեցնէր և պարտութեան չմատնէր, այսօր ոչ մի Հայ մնացած չէր լինի Արարատեան Կաշտում, և արուած կը լինէր ոչ միայն Երեւանը, այլև՛ Զանգեզուրը: Վաղը, հենց որ բացուեն Բազուի դռները Աղբրէյջանի բանակի տոջի և տաճիկները տեղաւորուեն Բազում, Խան-Խոյսկու ամրոխը և տաճկական բանակը, ձեռք ձեռքի տուած, պիտի սրբեն նաև Բազուի ու Գանձակի Հայութիւնը, ապա պիտի բարձրանան Ղարաբաղ, պիտի իջնեն Զանգեզուր և Երեւանը ոտնատակ պիտի տան: Ո՞վ է ընդդիմանալու այդ ստնձարձակ մարդակիրներին: Եւ ահա այն ժամանակ ազգային-ազատագրական զաղափարը մեր գերեզմանը պիտի դառնայ: Ոչ մի հաւատ Թիֆլիսում երեք ազգերի դաշնը քանդող և տաճիկների գործը կատարող ազերներին: Ոչ մի զիջում մեր միասնական ձախտը ճեղքող և թշնամուն մեր երկիրը բերող տաճիկների գործակալներին:

«Միաժամանակ — պատճառարանում էր Ռոստոմը — պիտի նկատի ունենալ, որ Հայութիւնը երբեք այնքան ուժեղ բռունցք կազմած չէ, այնքան մեծ թուով ուժ և անսպառ ուղղամթերք ամբարած չէ, որքան այսօր Բազում: Աղբրէյջանին յանձնել Բազուն՝ նշանակում է սրածուլեան տալ 4000 ձայնող Հայ երիտասարդ ուղղական ուժը, որ Գանձակի, Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և Երեւանի շրջանների երիտասարդութիւնն է, որուական ուղղաձախականերից կկած հասած Բազու և որը չի կարողանում անցնել իր բնակավայրերը: Եթէ այս կենդանի ուղղական ուժը կուտի թշնամու դէմ, յետքէի տաճիկներին և իր ուղղամթերքով մանի հայկական դաւառները, դա մի անշարժութիւն կը լինի մեր մանուկ Հանրապետութեան: Բացի այդ, պատերազմը դեռ հաշուեյարդարի չի ենթարկուել: Տաճիկը դեռ պատերազմող կողմ է. պէտք է ժամանակ շահիլ, մինչև որ հաշտութիւն կնքուի և համեմատական խաղաղութիւն ստեղծուի նաև Հայութեան համար: Այժմ տաճիկ բանակը և թուրք ամրոխը, ստնձարձակ ու անպատասխանատու, չոքել են մեր կրծքին և, եթէ այսօրուան մեր ուղղական ուժը ցրուի, նրանք պիտի յոշուեն մեզ»:

Այս պատճառարանութեամբ Ռոստոմը առաջարկում էր պատերազմի մէջ մտնել Աղբրէյջանի թուրքերի ու տաճիկների դէմ և քէլ ու հետապնդել թշնամուն և հասնել մինչև երկրի սահմանները: Իսկ եթէ չյաջողինք անել այդ, կ'ամբանանք Բազում, կը վտանգենք Աղբրէյջանի ամրոխի և տաճիկ բանակի թիկունքը, որով՝ կ'արդիւնք նրանց խժոժութիւնները հայտնաւորուի միս գաւառներում:

Միաժամանակ Ռոստոմը յիշեցնում էր է՛լ այն, որ ոռուական յեղափոխական կառավարութիւնը իր բանակի և երկրի շահերի համար օգնութեան պիտի հասնի Բազուին և Հնարաւորութիւն պիտի տայ պաշտպանուելու բազուցիներին:

Ընկերներին, մանաւանդ երիտասարդ ընկերներին ճշուղ մեծամասնութիւնը կողմնակից էր Ռոստոմի տեսակէտին :

Ղեկավար ընկերներից Ռոստոմի տեսակէտի վրայ էր կանգնած նաև Սարգիս Արարատեանը : Եւ աստիճանաբար էր մեր բանակը շարժել առաջ եւ դրաւ ել Դանձակը, ապահովել ամբողջ ճանապարհը, ապա Բագուի ամբողջ հայութիւնը, նաև Շամսիու շրջանի հայերը եւ առհասարակ ճամբու վրայի հայութիւնը ամբողջ օպոմական ուժով եւ օպոմամիթերքով մտցնել մեր նորաստեղծ հանրապետութեան սահմանները՝ Բագուս թողնելով պաշտպանելու : ... սակայն կենտրոնական կառավարութեան :

Սարգիսը շատ անկողմնակալ ձեւակերպեց երկու տեսակէտները եւ քուէարկութեան գրեց : Զայնների զգալի մեծամասնութեամբ անցաւ Ռոստոմի տեսակէտը :

Նոյն գիշեր Արբաշամը Հայոց Ազգային Խորհրդում դրել էր Խան-Խոյրսկու կառավարութեան պատասխանելու հարցը : Եւ որոշուել էր մերժել նրանց : Սկսուեց կոխիւր : Եւ Հ. Յ. Դանիակցութեան Պատգամաւորական Ժողովին մէջ կուսին կատարի հակառակորդ Արբաշամը գլխաւորեց Բագուի կուսոյ հայութեան :

ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻՑ ՄԻՆՁԵՒԻ ԲԱԳՈՒ

Մերոնք հարուածային կարգով առաջացել էին եւ գրաւել Գեօզայ քաղաքը, որ թշնամին թողել էր կէսօրին, ճաշի ժամանակ, բոլոր բնակարաններում ճաշ պնակներին մէջ թողած եւ կախանները օժտիւնների վրայ :

Օղնական ուժեր ստանալով՝ թշնամին մեղ նեղել էր : Սակայն, մերոնք չլիտի նահանջին, եթէ թշնամին օգտագործած շինէր խմելու ջրի խնդիրը : Նախ՝ ոչ մի հնարաւորութիւն չկար շարժուել երկաթուղազծով, կամ խճուղիով, որովհետեւ թշնամին քանդել էր ջրերի թումբերը եւ ողողել ամբողջ դաշտավայրը՝ անանցանելի դարձնելով այն : Մեր զօրքը ստիպուած էր եղև շարժուել լեռնավայրով : Սակայն, այստեղ էլ թշնամին կտրել էր բարձրեց եկող բոլոր առունները եւ մեր բանակը թողնել ստանց ջրի այդ տաք շրջանում :

Մերոնք նահանջել էին մինչև Կարամարեան : Սակայն, հնարաւոր չէր եղել կարգադրել ջրի խնդիրը : Կարամարեանում զինուորների եւ սպանների մէջ ծարաւից խելագարուելու զէպքեր էին եղել, ուստի եւ հրաման էր տրուել զօրքին նահանջելու :

Մենք՝ Բանուորական Խորհրդի Դանիակցական Փրակցիայից մի խումբ երիտասարդներ, Կ. Կոմիտէի թույլտուութեամբ, գնացել էինք ճակատ՝ բժշկականօրհարական օգնութիւն հասցնելու համար բանակին եւ հսկելու համար նաև պարենաւորման զործին : Մինչև Շամսիի եւ դեռ մինչև Սալեան ու մէնուրեք կազմակերպչական աշխատանքներ կատարելով՝ հասանք Ազուու գետի ափին համանուն աւանը : Այստեղ իրազեկ եղանք կարամարեանում մերոնց վիճակին :

Գիտէինք, որ մեր բանակը, նահանջելով Կարամարեանից, պիտի անցնէր մի հսկայական անջրդի տարածութիւն եւ յոգնած ու ծարաւ զինուորներէ համար այդ պիտի լինէր մահացու մտանգ, որովհետեւ նրանց չպիտի թոյլատրուէր գետից ջուր խմել: Բժշկական խմբակը հասարակ իր բոլոր ուժերը եւ մեղ էլ աշակցութեան հրաւիրեց: Մեծ թուով թիթեղի ջրաման թէլ-յամանների տակ կրակ արինք եւ ջուր եռացրինք, որ հասնող զինուորներին թէլ տանք:

Արդէն սկսեցին գալ հատուկտոր զինուորներ, յոգնած, ծարաւ, ուժասպառ: Քանի եկուորները քիչ էին, հնարաւոր էր կարգը պահպանել եւ թէլ պատրաստել նրանց համար: Բայց երբ զինուորների մեծ զանգուածը հասաւ, թուժ էր թէլ դժուար պիտի լինէր նրանց պարտազրկել, որ անմիջապէս ջուր չխմեն:

Ահա շենց այդ ժամին, երբ զետափին գտնուող մէկ այգում ծառերի տակ նստած էինք, ձին թափ ու քրտինքի մէջ կորած հասաւ ուսանող Սոկրատը, վար թռաւ ձիուց ու ասաց.

— Թոստո՞ւմը գալիս է, ծարաւից ձեռքից կը գնայ, ջուր հասցրէ՛ք:

Չորս Հոգի, որտեղ եւ ուժ ժօտ որ զինուորի ջրաման տեսանք, ջուր լցրինք, կախեցինք վզնեւորվաւ, թոսանք ձիերի վրայ ու քշեցինք Կարամարեան տանող ճամբով:

Տաք, այրող արեւ էր: Բաւական հեռացել էինք Ազսուից, երբ սկսեցին երեւալ հատուկտոր զինուորներ, յոգնած, ստները հալի քարշ տալով: Տղաներից մէկին թողինք հանդիպած զինուորներին մի-մի կում թէկու՛ղ ջուր տալու, իսկ մենք երեքով քշեցինք առաջ:

Հեռուից երեւաց ձիաւորների մի խումբ, որի առջևից գալիս էր մէկը՝ գլխին սպիտակ երեսաբրէշ, գլխարկի տեղ, Թոստո՞մ էր: Երբ հասանք, Թոստո՞մը զարմացած նայեց մեզ, կարծես ուժ չունէր հարցնելու թէ՛ ինչո՞ւ էինք եկել:

— Ջուր ենք բերել:

— Հա՞, տուէ՛ք:

Վերցրեց առաջին ջրամանը, թռաւ ձիուց վար եւ, մօտենալով քայլուղ զինուորներին, հերթով տուեց ջրամանը զինուորներին: Մի երկու կում հագիւ էր թոյլ տալիս խմելու, ջրամանը իսկոյն յետ էր քաշում եւ զէժ տալիս մէկ ուրիշի շրթներին: Այսպէս մեր մօտի բոլոր ջրամաններից հերթով խմցրեց ծարաւ զինուորներին:

— Դու չխմեցիր, — դժգոհեց մերոնցից մէկը, — էլ չունենք:

Ժպտաց, ձեռին մի կիսատ ջրաման ունէր, որեք շրթներին եւ, հագիւ մի կում խմած, ջրամանը տուեց իրեն հետ եկող ձիաւորներին:

— Բերաններդ թրջեցէ՛ք, — ասաց ու թռաւ ձիուն վրայ:

Ճանապարհին նա մօտենում էր յոգնած զինուորներին եւ խրախուսում: Երբ բաւական հեռացել էինք եւ մեր շուրջը մարդ չէր երևում, ծոցիցս հանեցի մի թաքցրած ջրաման եւ մեկնեցի նրան:

— Խմի՛ր, վերջապէս, — ասացի:

Նայեց ինձ, գոհունակութեան ոչ մի արտայայտութիւն: Ջրամանը հա-

գիւ էր զրբել շրթներին, երբ նկատեց, որ խոտերի մէջ պտուկած է մի զինուոր: Վար թռաւ ձիուց, շարեց, բարձրացրեց զինուորի զլուխը եւ ճուր տըւեց խմելու: Զինուորը խմեց ու բացեց աչքերը:

— Մի կու՛մ էլ, — խնդրեց:

Նորից տուեց: Զինուորը խմեց եւ նայեց Ռոստոմին:

— Էս խեղապէս ռոստոմաւայել էր, — ասաց, ձեռքը մեկնեց Ռոստոմին եւ, նրա օգնութեամբ ոտքի կանգնելով, բացագանչեց. — Հի՛մա տեղ կը հասնեմ:

Ու ճամբայ բնկաւ:

Դատարկ ջրամանը Ռոստոմը մեկնեց ինձ: Այժմ զոհուճակութեան ժրպիտ կար դէմքին: Մտարկեց ձին, բայց շատ մտահոգ էր: Ամբողջ ճամբին ոչինչ խօսեց:

Երբ տեղ հասանք, անմիջապէս զնաց հրամանատարութեան խրճիթը: Դուրս եկաւ շատ մտայլ: Իր մօտ կանչեց մեր խմբից երկու հոգու ու ասաց.

— Մենք պիտի նահանջենք մինչեւ Բագուի շրջակայքը: Այս շրջանում ամբանայու հնարաւորութիւն չկայ, սպա անապատ է մինչեւ Բագու: Անմիջապէս այս ճամբով կը գնաք եւ կը հասնիք նահանջող Զարգ բրիգադային: Կր տեսնուիք հրամանատար և՛. Պանչլաւունուն հետ: Ստացած կը լինի նա պաշտօնական հրաման թէ՛ ոչ՛ նշանակութիւն չունի, իմ անունից կ'առէք նըրան, որ նա իր բրիգադայով պէտք է մնայ յետնապահ եւ պաշտպանի նահանջող ժողովուրդը: Գուտտի ամբողջ հայութիւնը տեղահան ենք անելու եւ այս ձևով բարձրացնելու ենք Սադրան, ու այնտեղից մինչեւ Բագու: Մինչև փերջին մարդը պէտք է նահանջի կոտորով եւ պաշտպանելով նահանջող ժողովուրդը: Ուրիշ որեւէ օգնական զորամաս նա չպիտի ունենայ: Ուրեմն, թո՛ղ գտասուորի իր ուժերը իր հայեցողութեամբ: Լուրը կը տաք, կ'առնէք զրազան պատասխանը եւ անմիջապէս կը վերադառնաք:

Տղերքը թոսն ձիերի վրայ: Մօտը մնացել էինք շորս հողի: Քարտէսը զրեց ծնկներին եւ ասաց.

— Կ'անցնէք գետը եւ կը բարձրանաք զիմացի լեռան ճամբով: Բարձրանողակի վրայ փոռած են հայկական զիւղերը, Մադրասան կենտրոնում: Երեք հօդի բաւական է: Սփրատը կը մնայ մօտս: Երեքը կը բաժանուիք. մէկը աջից, մէկը ձախից եւ մէկն էլ կենտրոնից՝ կ'անցնէք բոլոր զիւղերը եւ տեղահան անելու հրահանգ կը տաք: Իրար կը հանդիպէք վերջին զիւղում եւ միասին յետ կը գաք: Առաջին զիւղերը անմիջապէս պէտք է շարժուեն, որ յետևից կկոպենրը խճողում շտապացնեն: Թո՛ղ վերջնեն հետները, ինչ որ կարող են: Աշխատեցէ՛ք, որ խուճապի չմատնուեն: Միակ ճամբան այս է: Պէտք է լինեն այն կողմից, անցնեն գետը եւ այս գծով բարձրանան Սադրան: Աւելի աջ արդէն անապատով կը դառնայ մի օրից: Դէ, ուշանայ չի կարելի: Քնել էլ չէք կարող, զիւղերը պիտի ճամբայ կտրէք:

Անցուդարձին շատ մօտիկ կանգնած էինք եւ լաւ զիտէինք, որ եթէ Ռոստոմը տեղին վրայ չլինէր, ոչ ոք պիտի մտածէր Շամախու գաւառի հայ զիւղացիութիւնը տեղահան անելու եւ նրա նահանջը պաշտպանելու մասին:

Տեղին է ասել, որ հայ զիւղացիութիւնը, գտնուելով դէպքերից հե-

ուս, միանգամայն անհրազեկ էր անցուցարձից և շէր հաստատմ մեղ: Մենք ուժով համոզեցինք նրանց և միայն, երբ մէկ գիւղ տեղից շարժուեց, միս-նեքն էլ հետևեցին նրան: Այնուամենայնիս, տեղահանութիւնը հապճեպ և դառ: Տնտեսապէս շատ կարող մեր այդ գաւառը անպիմ հարստութիւն չէից:

Երբ ժողովրդի մի մասը իջել էր լեռը և անցել Աղսուս ու բարձրա-նում էր գէպի Սաղիան, միւս կէտը կտրուելու մտանդի էր ենթարկուել: Ե. Պահլաւունու ջնկատը հասել էր և կտրել արշաւող տաճիկներէր ճամբան ու փրկել մի քանի տասնեակ հազար հայեր: Մինչև ժողովրդի գէպի Սաղիան վերելքը սպասուվելը, այդ ջնկատը յամառ ու քաջարար կուուել էր թշնամու գէմ և կուուելով բարձրացել Սաղիան:

Այստեղ, վերելքի ծայրին գիւրք մտած, Զարբ բրիգադան պահնց թըշ-նամուն աւելի քան երկու օր, մինչև որ մենք ամբողջ ժողովուրդը անցկա-ցրբինք գէպի անապատ:

Պէտք է արձանագրել, որ Ե. Պահլաւունին իր զօրքով հերոսարար պաշտպաննց նահանջող ժողովուրդը: Իր քաջարի գինուորները բազմաթիւ սքանչելի գրուպներ արձանագրեցին: Բազուն զբաւելուց յետոյ, տաճիկ սպաները հիւանդանոցներում և գերի ընկած հայ գինուորներէր մէջ որոնել էին Զարբ բրիգադայի գինուորներին՝ մրժխնդիր լինելու համար: Զէր սը-խալուել Ռոստոմը իր բնորութեան մէջ: Երիտասարդ գինուորական Ե. Պահ-լաւունին լիուլի արպարացրեց իր մրայ զբուած յոյսերը:

Նահանջի մեր ճանապարհին, Սաղիանից գէշը, բուրբ գիւղերը բռնել էին նահանջի ճամբան:

Մեր խումբը Սաղիանում ի մի եկաւ և շարժուեց դաղթող ժողովրդի հետ: Արդէն զբաղում էինք՝ առաջին օգնութիւն հասցնելով հիւանդներին: Անօդնական կանանց ու երեխաների համար փոխադրական միջոցներ էինք ձարում, և այն: Գործը շատ էր, մենք՝ քիչուոր:

Ռոստոմը ժողովրդի մէջ էր շարունակ: Երբեմն յետ էր մնում, տես-նելում մեզ հետ, հարցութորձ անում ու նորից անյայտանում:

Մի փոքրիկ գետակի ափին էինք: Ժողովրդի վերջին մասն էր հան-գրտանում: Մեղանից հետու երկու գիւղի ժողովուրդ էր հանգստանում: Ծա-շից յետոյ հրաման ստացանք շարժել ժողովուրդը, քայլել ամբողջ գիշերը և առաւօտեան հասնել անապատի եզրին գտնուող Մալականների գիւղը, ուր պիտի հանգստանայինք մինչև կէսօր և կարէինք անապատը:

Գիտէինք, որ Ռոստոմը մնացել էր յետևում:

Գետակի ափին շարուելով՝ օգնում էինք ժողովրդին անցնելու գետա-կը: Նրանց, որ սայլ կամ ձի չունէին, կամ նստեցնում էինք ուրիշի սայ-լերը, կամ չլինելու գէպքում մեր ձիերով էինք անցկացնում:

Ռոստոմը հասաւ մեղ: Ոտով էր: Բուրբ մնացինք շուարած:

— Ինչո՞ւ էք ոտքով, — հարցրինք:

— Զիս մի հիւանդի տուի: Վերջին կայանն է, կը քայլեմ:

Մի քիչ գրուցեցինք կացութեան մասին: Ասաց, որ ինքը առաջ է ընկ-նում և փորձեց նստել մի սայլ՝ ջրից անցնելու համար: Մի աննման ձի ու-

նէի տակս, ցատկեցի վայր եւ սանձը տուի Ռոստոմին:

— Բազում ձիս կ'ուզեմ, — ասացի:

— Հուզա դո՞ւ, — ժպտաց նա:

— Յանէ՛, — կանչեցի, — կն սատկածը բեր:

Յոնէն բերեց մեր բեռնակիրը, մի սատկած ձի: Վերջրի սանձը:

— Էս էլ իմ ձին: — ասացի:

Գիտէի, որ եթէ չճամոզուէր, որ ձի ունեմ, ձիս չէր վերցնէ:

— Արի փոխենք, — ասաց Ռոստոմը՝ նորից ժպտալով:

— Ոչ, — ասացի, — սա եթէ ինձ շիրտդանայ բերել, մենք շատուոր ենք, մէկի թարքին կը նստեմ:

Հետում խճողում կը երևում: Ծիչ ու ազազակ լսուեց: Ռոստոմը թուս ձիու վրայ, անցաւ գետակը եւ քչեց առաջ:

Էլ եկուորներ չհային: Մենք էլ անցանք գետակը:

Արզկն մտի՞ն ընկնում կը: Գիտէինք, որ տաճիկները այս գծով մեզ չզրտի հետադողին: Դեռ չէր երևում Զարգ բրիգադան, որ շատ հետում նահանջելով դալիս կը յետևի: Մտի՞ն հետ մանր անձրև սկսեց: Նոր հնձած արտերի մէջ կինք ընկել: Ձիերը խրում էին: Իջանք ձիերից եւ սղըսեցինք քայլել: Համ թրջում էինք, համ ցեխի մէջ կորչում: Ոտի կամ ցորենի խորձերի կամ դէկէ հասնելիս այրում էինք, շրջան կազմում եւ աշխատում չորացնել մեզ, ապա շարունակում մեր ճամբան:

Լոյսը չբացուած՝ հտտանք Մարտիանների գիւղը:

Յետոս ու թաց կինք բոլորս էլ: Փորձեցինք չորացնել մեր շորերը, բայց չբաջողեցինք: Գիւղը երկուսի բաժանող լայն փողոցում եւ գիւղից դուրս, գաշաբում, հանգստանում կը ժողովուրդը:

Արևը ծագելուն սկս մտածեցինք մեզ չորացնել արևի ջերմութեամբ: Պատկել կինք գետին, ընկած մէջքի, կողքի, փորի վրայ: Սա վարակիչ էր: Փողոցի ամբողջ երկայնքին եւ գաշտում բոլորը նոյն միջոցին դիմեցին: Յոգնած մարդկանց համար սա կրկնակի շահուէտ էր:

Յանկարձ տղաներից մէկը ձայն տուեց.

— Տղանե՛ր, նայեցէ՛ք, Ռոստոմն էլ է իրեն չորացնում:

Գլուրուելով հասանք իր մօտ: Նստեց: Ոչ միայն թրջուած էր, այլևս մինչև ձեռները ցեխի մէջ էր: Նայեց բոլորիս:

— Լա՞ւ էք: Հիւանդ ունե՞ք, — հարցրեց:

Նայեց ինձ ու ժպտաց:

— Ինչո՞ւ այս վիճակումն էք, — հարցրի:

— Ձեզանից ոչ մէկը ինձանից լաւ վիճակում չէ, — ասաց:

— Այո՛, բայց մեր ձիերը հալ չունէին, իսկ ձեզ հրեղէն ձի էինք տրուել, — ասաց մէկը մեզանից:

— Այո՛, բայց կն ձերունին ոտքով կը մնացել: Դուք նրան չէիք օգնել: Հասկացանք, որ խօքը կոխկոտրուի մասին էր, որը եկել էր ճակատ եւ որի հետ մենք սուր վէճ էինք ունեցել թիկունքում:

— Թո՛ղ նա զոհ մնայ, որ կենդանի է մնացել, չնորհիւ Ա.ի միջնորդորդութեան, — անհամարձակ ասաց Թազուր:

— Այդ մենք քաղաքում կը քննենք, — ասաց Ռոստոմը, — նա զանգա-
տաւոր է ձեզանից :

— Ախր ձին արուած էր ձե՛զ, — ասացի :

— Ես էլ յարժար համարեցի տալ նրան, — հարցը փակեց Ռոստոմը :

Ճաշի մօտ արդէն ժողովուրդը, հազիւ մի բան կերած, սկսեց շարժ-
ուել :

Պիտի կտրէինք անջրդի անսպասը տաք արևւի տակ : Մէկ բնկերոջ հետ
խորհրդակցելով՝ որոշեցինք Ռոստոմին բեռնատար ինքնաշարժով ճամբել,
որպէսզի մինչև Խուրդալան ոտքով չբայի :

Հեռախօսային կապի մի բեռնատար բնկել էր աչքովս : Գնացինք ու
զտանք նրա վարիչին և սպային, որի տրամադրութեան տակ գտնուած էր
բեռնատարը : Ոչ սպան էր ծանօթ և ոչ էլ մեքենավարը : Խօսեցինք սպայի
հետ Ռոստոմին տանելու մասին : Սպան, որ ռուս էր, ուրախութեամբ հա-
մաձայնուեց և կարգադրեց մեքենավարին վերցնել Ռոստոմին, իսկ ինքը
դեռ պիտի մնար :

Պայմանաւորուեցինք մեքենավարին հետ, որ մինչև Խուրդալան, ուր
էլ լինի, ինչ էլ լինի, ինքնաշարժը չկանգնեցի և թոյլ չտայ, որ Ռոստոմը
ի՛նչի վայր : Մեքենավարը խօսք տուեց :

Եկանք Ռոստոմի մօտ :

— Ամբողջ ճանապարհին չէք քնել, ասացի, շատ յոգնած էք Լբելուս :
Ձին ձեռքից տուել էք, իսկ մենք վստահելի ձի չունենք : Եկէ՛ք, ձեզ ճամ-
բենք բեռնատարով : Ուր էլ ցանկանաք, կարող էք իջնել ցած, մենք ձեզ կը
հասնենք :

Ռոստոմը մտածեց :

— Աւելի լաւ է ձեզ հետ լինեմ, — ասաց :

— Բայց մենք վերջինը պիտի շարժուենք, իսկ առաջամասում կամ
կենտրոնում ի՛նչ է կատարուում, լուր չունենք : Ժողովրդի մի մասը լուսա-
բացին է սկսել շարժուել :

Ռոստոմը կարծես դեռ տատանուած էր, երբ բեռնատարը կանգնեց
ձեզ մօտ :

— Ընկեր կոմիսար, — դիմեց նա ինձ, — ո՞վ է զալու ինձ հետ :

Պայմաններին մէկն էլ այն էր, որ մեքենավարը իբր թէ չէր ճանա-
չում իր ճամբորդի ով լինելը :

Ռոստոմը հասկացաւ, որ նախապէս խօսել էինք մեքենավարի հետ :

— Վեր կացէ՛ք, ընկ. Ռոստոմ, ահա և բեռնատարը :

Չորս կողմից վրայ տուինք, որ նա շատ յոգնած է, որ ինքնաշարժով
չուտ տեղ կը հասնի, և, թեւը վերցնելով, ուղղակի ուժով տեղից բարձրա-
ցրինք ու օգնեցինք նրան բարձրանալու բեռնատարի վրայ :

— Ժիվէ՛յ (չուտով), — ասացի մեքենավարին, — բարի ճանապարհ :

Բեռնատարը շարժուեց : Ռոստոմը, որ մի քիչ կանգնած մնաց, երե-

ի շկարողացաւ պահել հաւասարակշռութիւնը, նստեց: Երբ բոլորովին մեր տեսողութիւնից հեռացաւ, հանդիստ շունչ առինք: Ճանապարհին նա պահանջել էր, կանգ առնի ինքնաշարժը եւ ինքը վայր իջնի: Մեքենայաբար մերժել էր: Յետոյ, Էրբ Ռոստոմը բարկացել էր վրան, մեքենայաբար պատասխանել էր:

— Եթէ ձեզ ցած իջեցնեմ, կոմիտարը ինձ կը զնդակահարի: Խիստ եւ կարուկ հրաման է տրուած ձեզ հասցնել մինչեւ Խուրդալան:

Ռոստոմը տեսել էր, որ ճար շունի, համակերպել էր եւ բնոնատարով հասել էր Խուրդալան:

Նկարագրել մեր ամբողջ նահանջը, ճանապարհին կատարուած աշխատանքները եւ մանաւանդ այդ անջրդի անապատը արեւի տակ սոքոզ անցնելը կիներով եւ երեխաներով՝ իմ նիւթից գուրս է:

Երեկոյան դէմ հասանք Խուրդալան: Մտեցանք ջրի աշտարակին, որ տեղից մի ծորակով ջուր էր հոսում գուրս: Եկողները յարձակուել էին ջրի վրայ: Հրմշտոց, ճիւղ ու աղաղակը երկինք էր հասնում: Ամէն ոք աշխատում էր մի բոսղէ շուտ ջուր վերցնել եւ, իրար խանդարելով, ոչ ոք չէր ձեռք բերում այդ հրաշալի նեղուկը:

Մի տանեակ տղամարդիկ աշխատում էին կարգ հաստատել, իսկ ջրի խողովակի մօտ, աշտարակի դրան աստիճանների վրայ, կանդնած էր մէկը եւ ձեռ ու ստով ցուցմունքներ էր տալիս կարգ հաստատողներին:

Ռոստոմն էր:

— Ախր իր ի՞նչ գործն է, — արտնջացին մերոնք:

— Հասնենք, նրան տանենք քաղաք, — ասացի:

Մեծ դժուարութեամբ հասանք ջրի աշտարակին: Խոստացանք կարգ հաստատել եւ ջուրը այնպէս բաշխել, որ աղմուկ չլինի: Տղաները անցան գործի: Եւ Ռոստոմին ուղեկցեցի մինչեւ գինուորական կայանը: Բարերախտարար, այնտեղ էին Պաւլի Բէկըր եւ մի երկու սպաններ, որոնք իրենց տրամադրութեան տակ ունէին ինքնաշարժ:

Խոսակցութիւնից հասկացանք, որ Ռոստոմը ուզում էր մնալ կա՛մ Խուրդալանում, կա՛մ գիշերել Բալաջարի կայարանում՝ գաղթողներին Բազուի շրջանները ուղարկելու գործին հսկելու համար: Ժողովուրդը արդէն ապահով վայրում էր գտնուում, եւ Ռոստոմը կարող էր մի օր հանգստանալ, յաջորդ օրը անցնել Բալաջարի եւ Բազուի թիկունքում, Հայոց Գիւղ կոչուող արուարձանը, ուր պէտք է տեղաւորուէր ամբողջ ժողովուրդը:

Պաւլի Բէկին հասկացրի, որ Ռոստոմին պէտք է տանել քաղաք, որ նրա մնալը աւելորդ է եւ որ նա սաստիկ յոգնած է: Պաւլի Բէկըր, երբ հասկացաւ մեր նպատակը, հրաւիրեց Ռոստոմին ինքնաշարժով շրջել շրջակայքը եւ դիտել դիրքերը՝ ուր պէտք է կանգ առնէր մեր բանակը եւ ուր արդէն խրամատներ էին փորուում: Ռոստոմը անմիջապէս ընդունեց առաջարկը:

Պաւլի Բէկըր ման էր անել նրան Խուրդալանի եւ մօտակայ բոլոր դիրք

քերը, ապա տարել էր Բայաջարի եւ այս շրջանի մեր գիծն էլ էր ցոյց տը-
ւել, ապա իջել էր մինչեւ Գայլի Դուռը, այսինքն՝ Բազուն պաշտպանելու
գիծը ցոյց տուել քարտէսով եւ բշել տարել Բազուն :

Յաջորդ օրը մենք մնացինք ժողովրդի հետ՝ մի մասը Սուրբալան եւ
մի մասն էլ Բայաջարի սեղաւորելով : Մնացինք այնտեղ մի դիշեր եւս եւ
ճամբայ ինկանք ղէպի Բազուն :

Մեր ճամբու փրայ էր Հայոց Գիւղը : Ռոստոմը գտանք այնտեղ : Նա
կազմակերպել էր արզէն գաղթականութիւնը ընդունող, տեղաւորող եւ պա-
րենաւորող մի մարմին՝ Ազգային Սորձրդի հսկողութեան ներքոյ, որը եւ
անցել էր գործի :

Մեր առաջին հանդիպումին Ռոստոմը մեզ սաց, որ մենք ժողովուր-
դը թողնենք Գաղթականական կոմիտէին եւ ինքներս գնանք հանգստանալու :
Կարգադրեց մի շարաթ ոչ մի տեղ չերևանք : Երբ իմացաւ, որ Սոկրատը
հիւանդանոց են ուղարկել, «Նետուեցէ՛ք, որ լաւ խնամք տանին», ասաց :

Մեր բանակը արզէն քաշուել էր ղէպի քաղաքի պաշտպանութեան գի-
ծը, եւ մենք կարուել էինք աշխարհից :

Ռոստոմն էլ մնաց Բազունում :

ՇՐՋԱՊԱՏՈՒԱԾ ԲԱԳՒՈՒՄ

Մենք շրջապատուած էինք մէկ կողմից՝ ջրով, որ Կասպից ծովն էր, Բիրի-
էյրաթից մինչեւ Սպիտակ քաղաքի ծայրը : Այնուհետեւ միջոցը Բիրի-
էյրաթից մինչեւ Երկաթուղին, որ անցնում էր Բազունի թիկունքում եւ չէր
գործում, ամբողջ պաշտպայքը ջրի տակ լինելու հետեւանքով : Այդտեղից
մինչեւ Սուրբալանի բարձունքը եւ Սուրբայանից մինչեւ Բայաջարի գտնը-
ում էին թշնամու դիրքերը, խիղճի մասը, հովիտի այս կողմը, մեր դիր-
քերն էին :

Սուրբալանի ամենարարձը գաղաթի փրայ ամբողջում էին թշնամու
թնդանոթները, որոնք կարողանում էին ոմրակոծել քաղաքը : Սակայն, քա-
ղաքացիք գիտէին, թէ ինչ ուղղութեամբ էին թափում թշնամու ումարերը
եւ դիշեր ցերեկ երթեւեկում էին փողոցներում ումարերի անկման հակառակ
զծերով, եւ անվտանգ :

Բարերախտարար, քաղաքի փողոցներում եւ սների փրայ ընկած ումա-
րերի մեծ մասը չէր պայթում, խիղճ պայթողներն էլ մեծ մնաս չէին պատ-
ճառում :

Յաճախ մերոնք շրջում էին թշնամուն իր դիրքերից, սակայն նորից նա-
հանջում : Երկու անգամ միայն թշնամին մտեցաւ քաղաքին եւ ահա ներս
սլիտի խուժէր : Բայց մերոնք յաջողեցին նրանց յետ քշել : Երբորդ անգամ
միայն, մեր յետ քաշուելու հետեւանքով, թշնամին կարողացաւ գրաւել քա-
ղաքը :

Առաջին անգամ Յուլիս մէկին էր, որ թշնամին ընդհանուր յարձակ-
ման անցաւ, բայց մենք, մեծ զոհեր տալով, յաջողեցինք նրան յետ քշել :

Այդ այն օրն էր, երբ մենք կորցրինք մեր հերոս Մուրատին, Մանուչարեանին (Համազասպի օգնական) և աննման ժարտիկ Մկրտիչ Դանթոյանին:

Երկրորդ անգամը նկարագրուած է Քաղչու Ամիրանի ղեկի գրուողին մէջ: Այս ժամանակաժիջոյնն Ռոստոմը շարունակ քաղաքում էր, իրաց առեւալ այն ժամերը, երբ, ըստ պահանջի, զնացել է Բալաշարի կամ նախային շրջանները:

Բազումն նա կամ Աղզային Խորհրդի հետ էր, կամ հրամանատարութեան և կամ Կ. Կոմիտէի մօտ: Մասնակցում էր բոլոր կարեւոր նիստերին և գործերին: Իրացիկ էր ամբողջ անցուղարձին: Շատ յաճախ մենք չէինք իմանում, թէ ո՞ր էր թէյ խմում ու նախանշում, ո՞ւր էր ճաշում կամ բնիքում: Լաւ էլ չէր քնում: Հիւժուած էր ու յոգնած:

Սկսեցինք պահանջել, որ քնի անպայման Բիրոյի շէնքի մէջ, ինչպէս որ անում էին Բիրոյի աշխատակիցները: Ժամով ու պահակով: Համաձայնուեց քնել երեք ժամ:

Աղզային Խորհրդի ժողովարահում մի շատ մեծ սեղան կար: Սենեակը մի գուռ ունէր միջանցքից: Պատուհանները նայում էին դէպի բակը: Պահակը կանգնում էր դրանք, և այլեւս ոչ ոք չէր կարող արթնացնել Ռոստոմին, բացի հերթապահից, այն էլ արտակարգ ղեկիչներով:

Ես միշտ Ռոստոմից առաջ էի քնում և աշխատում էի նրա քնած ժամանակ հերթապահի մօտ լինել: Մի քանի անգամ, իր քնած ժամանակ, երբ բակում ազմուկ-ազազակ էր լսուել, նա վեր էր կացել, պատուհանը բացել և հետաքրքրուել թէ րանք ինչո՞ւմն էր: Սպառնացի, որ պատուհանները մեխել իր սոմ: Նա խոստացաւ էլ պատուհանը չբանալ:

Աղզային Խորհրդի շէնքին մէջ նրա քնելը այն ստուկութիւնն ունէր, որ արթնանալուց յետոյ նրան թէյ, կաթ, հաց ու պանիր էր տրուում:

Չարմանալիօրէն շարժուն և ևսանդուն էր Ռոստոմը: Յաճախ ոտքով էր գնում հրամանատարութեան մօտ, ստքով էր վերապառնում: Ինքնաշարժ պահանջել ու սպասել չէր կարողանում. այդքան համբերութիւն չունէր:

Այդ օրերին թէ՛ դիկավար և թէ՛ երկրորդական գծում գտնուող և համեստ շարքայիններէ մէջ տարբերակ համերաշխութիւն էր տիրում: Ծիչդէ, սկանառու և մեղէն շատ սուր վէճերի, նոյնիսկ ատրճանակ քաշելու շատ նշանակալից ղեկիչներ: Բայց խնդիրները վճարակարելուց յետոյ, օրինակելի ջերմ մթնոլորտը վերականգնում էր իսկոյն:

Ռոստոմի և Արբահամի փոխաբարբերութիւնները խիստ մտերմական էին: Թէև Կ. Կոմիտէի մէջ նրանք յաճախ վէճեր էին ունենում, բայց այդ չէր խանդարում նրանց ջերմ գործակցութեան:

Մի անգամ, երիտասարդ բնկերների ներկայութեան, Ռոստոմը խիստ նկատողութիւն արաւ Արբահամին: Ես չէի տեսնել դեռ Ռոստոմին այդպէս բարկացած: Այդ պատահեց այսպէս:

Մի օր, երբ թշնամին շատ էր նեղում մեզ, գիտէինք, որ ճակատը վտանգաւոր դրութեան մէջ էր. մանաւանդ թուրքաց գերեզմանատան թիկունքում թշնամին նեղում էր մեզ: Արբահամը Բայելովումն էր եղել: Թէ ինչո՞ւ էր զնացել ռազմամթերք տանող բեռնատարով դիրքերի այդ մասը,

չեմ յիշում : Միայն թէ՛ երբ նա հասել էր այն կէտին, որ թշնամին արզկն յազթական առաջ էր շարժուել, մեր ճակատի պետը հրաման էր տուել հակաշարժակման անցնելու : Բայց զինուորները չէին շարժուել անդերից : Արբաճամբ խել էր զինուորներից մէկ տասնոցը, կրակ էր բացել զկող թըշնամին և առաջ մագիլ զոռայով :

— Յառա՛ջ, հայ եզրայրներ :

Սպրտակ բաճկանը հագած, պորաֆիրը թևի տակ, մաուզերից կրակելով առջ մագուղ Արբաճամբին սեանելով՝ մեր զինուորները ցնցում և ուռա՛ր՝ զոռայով զիմել էին հակաշարժակման :

Առաջացող հայ զինուորները անցել էին Արբաճամբից և թողել նրան թիկունքում :

Տանիկ զինուորները այս գրոհին չգիմանալով, յետ էին դարձել և փախել : Յազթու թիւնը կատարելալ էր եղել :

Մեզ հեռախօսով յայտնեցին, որ Արբաճամբ ատրճանակը քաշել է և յարձակման է անցել :

Շփոթութիւն բնկաւ մեր մէջ : Ռոստոմը ժառայուեց : Երեսում էր, որ ջղայնացած է :

— Անմիջապէս ինքնաշարժ ուղարկիր և երկու հոգի, որ բերեն նրան :

Երկու բնկերներ սնմիջնապէս զնային զիբքերը : Արբաճամբին գտել էին փոշեթաթախ վիճակում : Բերին Բիւրո (Դաշնակցութեան շէքը) : Ներս մրտաւ Կ. Կամիտէի սենեակը :

— Է՛, յետո՞յ, — ասաց Ռոստոմը, — ջահել տղո՞յ ես, որ չհասկանաս արածը : Մի պատահական զնդակ պիտի ձեզքէր զլուխդ : Հասկանո՞ւմ ես թէ ինչ ես արել :

— Ի՞նչ պիտի անէի : Եթէ չանէի, թշնամին պիտի թափուէր Չամբարաքանդ (զերեզմանները), — փորձեց արդարանալ Արբաճամբը :

— Ի դուր ևս այդպէս կարծել : Ինչ էլ որ լինէր, դո՛ւ չէիր, որ այդ վիճակովդ առաջ պէտք է մագիլիր...

Մի քանի սուր զիտողութիւններ էլ արաւ, որոնցից Արբաճամբ իրեն անյարմար զգաց : Բայց մենք հիացմունքով նայում էինք, թէ ինչպէ՛ս դաշնակցական մտաւորական առաջնորդը, մեր բնկերը, պէտք եղած ժամանակ կարող էր զէնք վերցնել ու, մասն արճամբահելով, զիմադրել թշնամուն, ողևորել զինուորները և յազթանակը աղահոտել :

Արբաճամբ մեծ ընկերոջ սուր զիտողութիւններին արժանացաւ, բայց մեր աչքում շատ աւելի բարձրացաւ :

Մի ուրիշ զկպք էլ յիշեմ՝ Ռոստոմին բնորոշելու համար :

Ռոստոմը երբեք չէր ցուցադրում ևւ զզալ տալիս, որ իր խօսքը մեկ համար օրէնք էր, որ ինքն էր, որ ընթացք էր տալիս գործերին ևւ իր ցուցմունքներով էին, որ ընթացքի մէջ ևւ դբւում մեր բազմազան գործերը : Նա իրեն այնպէս էր պահում, որ ինքը ևւ մի խորհրդատու ընկեր է

միաների պէս, որ մենք բոլորս, միասնաբար, համախորհուրդ վճռում ենք բոլոր խնդիրները եւ քաղաքի ճակատագիրը: Վէճի առարկայ խնդիրների մասին էլ նա իր կարծիքը յայտնում էր, առանց պարտադրանքի տակ դնելու մեզ:

Օգոստոսի վերջին օրն էր: Յաջորդ օրը, Սեպտեմբեր Նին, անդլիացիք պիտի թողնէին քաղաքը: Այդ մասին տեղեկացրել էին նաեւ Ազգային Խորհրդին: Ուստի, մենք պիտի ճշդէինք ոչ միայն մեր զիրքը՝ համաձայնուելու կամ ոչ, այլև երկու դէպքում էլ պիտի որոշէինք մեր անելիքը:

Պապաչան խնդիրը գրեց քննութեան: Ջեկուցողն էր Արբաճամբը:

Ռոստոմը, ըստ իր սովորութեան, նստած էր անկիւնում դրուած մի երկաթէ սնտուկի վրայ եւ լուռ հետևում էր ժողովի ընթացքին:

Բուռն եւ անհաշտ պայքար էր մղւում Կ. Կոմիտէի մէջ: Մէկ մասը այն տեսակէտին էր, որ պէտք էր թողնել քաղաքը, որ այս անհաւասար պայքարը շարունակելը արդէն շատ զժուար էր, որ ռուսները կեղբոնից, բացի դինամիթերէից, ուրիշ չպիտի հասցնէին, որ Թիֆլիսը թիկունքից ոչ մի ձեռնարկ չարւա ու չպիտի անէր, եւ այլն, եւ այլն:

Հակառակ տեսակէտը պաշտպանողները այն կարծիքին էին, որ պէտք էր դեռ շարունակել քաղաքի պաշտպանութիւնը, որ անհնար էր լինելու տեղահանել ամբողջ ժողովուրդը ծովով, որ դեռ ռազմածիփերէի մեր պահեստը կը բաւականանայ, որ հրախիֆց դեռ յոյս կայ օգնութիւն ստանալու եւ որ անդլիացիք պարտաւոր են մնալ ու կռուել:

Վէճը շատ սուր բնոյթ ստացաւ: Վերին աստիճանի ջղային մթնոլորտ ստեղծուեց: Արշակը ուշաթափուեց եւ, ուշքի զարուց յետոյ, աչքերը լայն բացած՝ հարցնում էր, թէ ի՞նչ որոշեցինք: Ինքը քաղաքը պաշտպանելու կողմն էր: Ի վերջոյ, Արբաճամի պահանջով խնդիրը քուէարկուեց:

Պապաչան առհասարակ չէր սիրում խնդիրները քուէարկել, մանաւանդ չէր ուզում քուէարկել այսպիսի մի խնդիր:

Ռոստոմը այնքա՛ն մտալլ ու ընկճուած էր, որ աչքերին արցունքներ էին երևում:

Ի վերջոյ, քուէարկուեց խնդիրը եւ որոշուեց քաղաքը չտալ թշնամուն ու պաշտպանուել, քանի դեռ կարելի էր:

Ռոստոմը տեղից վեր ելաւ, մօտեցաւ սեղանին ու ասաց.

— Միակ եւ խելօք վճիռն էր, որ տրուեց: Ես էլ քաղաքի պաշտպանութիւնը շարունակելու կողմն էի: Հայութեան անունից Ազգային Խորհրդի նախագահը պէտք է ազդարարութիւն անի անդլիական զօրքի հրամանատարին եւ կարծում եմ, որ նոյնիսկ սպառնալիքի նման մի արտայայտութիւն էլ պէտք է լինի այդ ազդարարութեան մէջ:

Բոլորը հանդիստ շունչ քաշեցին: Ոչ հակառակորդները ընկճուեցին եւ ոչ էլ կողմնակիցները հպարտացան: Ընկերական անկեղծ ու անկաշուտ մտքերի բախում էր տեղի ունեցել, Կ. Կոմիտէն անկաշկանդ վճիռ էր կայացրել եւ մեր աւագազոյն ընկերն էլ ոչ թէ իր կարծիքը յայտնելով էր ճնշում դործ գրել, այլ խրախուսել էր կատարուած վճիռը:

Այս բարոյական բարձր մթնոլորտումն էր, որ աշխատում էր Հ. Յ.

Դաշնակցութեան Բազուի Կ. Կոմիտէն այդ պատասխանատու եւ ծանր օրերին: Եւ այդ մենք անշուշտ պարտական էինք նաև մեր մեծ Ռոստոմին:

Այս տաղանայալի ու շարունակական գոհողութեան մէջ աշխատում ու կուում էր Բազուի Հայաթիներ: Ինչ խօսք, որ ծանր եւ զեկազար գիրքերում էր Հ.Յ.Դ. Մամուզ կազմակերպութիւնը, իր մարմիններին եւ Կ. Կոմիտէի զեկազարութեամբ, Ռոստոմի շունչի տակ:

Բազուն րնկաւ: Այլևս Հնարաւոր չեղաւ քննել, համաձայնուել կամ կանխել անկումը, որովհետև այդ օրը առատօրէք սկսած անդիլիացիք քաշում էին իրենց դինուորներին գիրքերից եւ նստեցնում նաւերը: Նրանք զընդակաշարում էին իրենց ձիերին եւ այրում օդանաւերն ու պահեստները: Ռոմով՝ մեր բնիշահուր ճակատում 10-15 տեղ լայն բացուածքներ գոյացան. որ մենք լցնել չէինք կարող: Այդ բացուածքներից թշնամին կարող էր արդէն բազմաթիւ կէտերում անցնել մեր թիկունքը, շրջապատել մեր զորամասերը եւ մեծ միասնէր պատճառել մեզ:

Արդէն պարզ էր, որ պէտք է տայինք քաղաքը: Դեռ մինչև նահանջի ժամը որոշելը, ընկ. Գ. Բալայանը նշանակուած էր քաղաքը դատարկելու պատասխանատու հրամանատար: Իր տրամադրութեան տակ նա ունէր Բազուի ծովափին գտնուող բոլոր տեսակի փոխադրական միջոցները, փոքրիկ ինքնաշարժ մակոյկներից սկսած մինչև մեծ ատևտրական կամ մարդատար նաւերը:

Ժամը Տից ամէնօրեայ ժողովի նման Կ. Կոմիտէն Հաւաքուեց: Դարձեալ զեկուցում տուեց Արբաշամը: Էլ տեղ չկար ընդդիմանալու: Արձանագրուեց կացութիւնը եւ որոշուեց անմիջապէս յատուկ ընկերներ ուղարկել թաղերը, Հայոց Գիւղ, նաւթային շրջանների բնակավայրերը: Նրանք պէտք է յորդորէին ժողովուրդը, որ ինչ հնարաւոր էր, վերցնէ եւ դիմի ծովափ՝ նաւերը նստելու համար:

Որոշուեց նաև ժամը ճիշդ 12ին ճակատում գտնուած մեր բոլոր զօրամասերը յետ քաշել եւ, առանց խուճապ առաջ բերելու, ծովափ տանել ու նստեցնել նաւերը:

Քաղաքում բնտանիք ունեցող դինուորները հրաման ստացան ճշդելու թէ իրենց բնտանիքները զնացնել էին նստելու նաւերը թէ ոչ. եթէ զնացել էին, իրենք էլ անմիջապէս պիտի գնային: Իսկ նրանք, որոնց բնտանիքները սպասել էին եւ չէին գնացել, խելոյն պէտք է փոխադրէին նրանց ծովափ:

Ամէն ինչ էլ պէտք է կատարուէր շտապ, որպէսզի մինչև լուսարաց մեր նաւերը կարողանային շարժուել զէպի ծովի բացերը:

Պէտք է արձանագրել, որ շատ դժուար էր համոզել Բազուի Հայ բնակիչները, որ լքեն իրենց տները: Դրա համար էլ մեծ թուով Հայեր մնացին քաղաքում եւ նրանց մի կարևոր մասը զուր գնաց թուրք խուճանի եւ տաճիկ դինուորների խժդժութիւններին:

Բազուն մեծ թուով զուր տուեց նաև Պետրովսկու եւ Էնզելու Հանրակացարաններում եւ նոյնիսկ այն նաւերի մէջ, որոնց անդիլիացիք շրջուեցին Էնզելիում, եւ այդ նաւերը ստիպուեցին 6-8 օր մնալ ջրերի վրայ:

Ռոստոմի՝ Բազուն թողնելու մասին զրել եմ արդէն:

Էնդեյիում նրան զիշերը կարելի չեղաւ որեւէ մասնաւոր տուն տանել քնելու համար: Նա մնաց ժողովրդի մէջ:

Առաւօտեան, արևը նոր էր ծագել, երբ տեսնեք, որ Ռոստոմը, մի մեծ խորձ խոտ շալակած, դնում էր զէպի անդլիացիներէ լքած հանրակացարանների հսկայ փայտեայ շէնքերը: Նրան շրջապատեցինք, երբ արդէն հասել էր մի հանրակացարանի:

— Այս ի՞նչ էք անում:

— Հանրակացարաններում բաւական թւոյով անհատ կանայք ու երեխաներ քնել են տախտակածած յատակների վրայ: Տանում եմ, որ փոխ անկողնու փոխարէն:

Խոտը շալակից վար դրինք եւ տարանք ու փոսեցինք իր ցոյց տուած տեղը:

Լուրը անմիջապէս տարածուեց Ֆագուի փախտականների մէջ: Բոլոր տղամարդիկ դուրս եկան հանրակացարաններից եւ մի քանի ժամ դրագուեցին դաշտում անդլիացիների զիպած խոտերը շալակած տեղափոխելով հանրակացարանները:

Ռոստոմը նայում էր այս աշխատանքին եւ փպտում:

Այստեղ էլ քոլերայի համաճարակ սկսուեց: Կաղձակերպեցինք առաջին օդնութիւնը: Հիմք դրուեց պարենաւորման գործին: Եւ զարձեակ այս բոլոր աշխատանքների մէջ կարելի էր տեսնել Ռոստոմի մասնակցութիւնը:

Ձանազան ուղղութիւններով բնկերներ ուղարկուեցին Էնդեյուց (այժմ Փաշլուխ): Կ. Պարունակեանը գնաց՝ Ստեփան Ծահուսեանին եւ բնկերներին փախցնելու համար: Մերաբեանը գնաց Պետրոսիկու եւ Էնդեյու միջև կապ ստեղծելու համար: Իսկ ես էլ ուղարկուեցի Հիւսիսային Կովկաս՝ հասնելու համար մինչեւ Կիւլոյոզակ՝ Մ. Ծաթիրեանի միջոցով՝ դրամական օգնութեան գործը կաղձակերպելու համար:

Ձկնորսական նաւով ես պիտի ելնէի Կասպից ծովի հիւսիսային մասում գտնուող Կասպայ գիւղը եւ այնտեղից ցամաքով պիտի երթայի Ղարա, ապա երկաթուղու առաջին կայարանից պիտի գնայի մինչեւ Կիւլոյոզակ, իսկ եթէ պէտք լինէր, մինչեւ Ռոստոմ՝ Պետական Դումայի անդամ Պասալանեանին գտնելու եւ խնդիրը նրա ուշադրութեան էլ յանձնելու համար:

Հրաժեշտի պահին Ռոստոմը ասաց.

— Կը հանդիպինք Հայաստանում:

Բայց, աւա՛ղ, ես Պետրոսիկուում եւ կէս թաքնուած միճակում էի, երբ մի օր Վլադիկաւկազի վրայով եկած Թիֆլիսի մեր ՎՆՄԱՍՈՒՍՈՐԵՐ առիճեաւ ու կարգադի Ռոստոմի մահուան գոյժը:

Սարսափելի ծանր ապրումներ ունեցայ այդ կորստի հանդէպ: Ինձ թուեմ էր, թէ մեր կաղձակերպութեան մէջբը կոտորուեց եւ մենք որբացանք: Յուսահատութիւնը ներս էր սողոսկում իմ հոգու մէջ: Եւ միայն Հիւսիսային Կովկաս դաղթած Սառուեցիներից սկսած մինչեւ Կարսեցիները Հայաստան փոխադրելու գործը կարողացաւ ցրել ծանր մտորումներս եւ ազատել ինձ իմ հոգեկան տառապանքից:

ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

ԵՒ ԲԺ. Լ. ԱԹԱԲԷԿԵԱՆՆԻ ՄԱՀԸ

Ռոստոմբ գիտէր թափանցել ընկերոջ հոգեկան ապրումները և ներդաժիտ լինել, թէկուզ նա վրիպում ունեցած լինէր, կամ մեղք զործած լինէր, և թէ միայն այդ առաջ էր եկել անկեղծ և ազնիւ մտաւեցումից:

Ահա նման մի գէպք պատահեց այն շարքաստիկ օրը, երբ սպաննուեց րժ. Լ. Աթարէկեանը և ստոյգ մահուանից փրկուեց ընկ. Արբաշամ Գիւլխանյանեանը:

Մարտի գէպքերը հակայեղափոխական (թուրք Մուսաֆաթ) և յեղափոխական (հայ, ռուս, թուրք) ուժերի արհեստակց կոչուր Բազուի փողոցներում նորից գուռաւորուել էր հայ-թրքական զոյնով: Գուցէ պատճառը այն էր, որ հայ մարտական խմբերը նեղն էին լծել թուրքերին և քշել իրենց թաղերը՝ միանգամայն անյոտանգ զարձնելով նրանց՝ հայկական թաղերի համար: Սոցիալիստ-Յեղափոխական և Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութիւնների ղեկավարութիւնը, րժ. Լ. Աթարէկեանի գլխաւորութեամբ, բանակցութեան մէջ էր մտել թուրք ղեկավարների հետ և նրանց հասնու թիւնն էր ստացել յատուկ պատգամաւորութեամբ զնալու թրքական թաղը և, համաձայնութիւն կայացնելով իրենց հետ, վերջ տալու կղայրասպան կոտին:

Այդ օրը Հայոց Ազգային Պորհուրդը քննել էր այդ խնդիրը, հաւանութիւն էր տուել րժ. Աթարէկեանի առաջարկին և որոշել էր պատգամաւորութեան մէջ մտցնել նաև իր նախագահին՝ ընկ. Ա. Գիւլխանյանեանին:

Հ.Յ.Դ. Կ. Կոմիտէի լայնացրած նիստը տեղի էր ունենում ամէն երեկոյ, ժամը Տից սկսած: Այդ օրը բաւական ուշացած ժողովի եկաւ ընկ. Արբաշամը: Նա հազորդեց, որ Հայոց Ազգային Պորհուրդը որոշել է մասնակցել պատգամաւորութեան և իրեն էլ մտցրել է այդ պատգամաւորութեան մէջ:

Ազգային Պորհուրդի որոշման գէտ առարկութիւն եղաւ այն իմաստով, որ բանակցութեան պիտի գնայ այն կողմը, որը իրեն պարտուած է զգում: Իսկ մենք արդէն սեղմել ենք թշնամուն Շամախիկայային և, եթէ մի երկու օր էլ շարունակուի կռիւը, նրանց զինուած ուժերը ցանուցրիւ կ'անենք և վերջնական պարտութեան կը մատնենք: Ուստի, մեր կողմից պատգամաւորութիւն ուղարկելը հաշտութիւն հայցելու տպաւորութիւն պիտի թողնի, և այդ՝ Հ. Յ. Գանակցութեան համար նուաստացուցիչ պիտի լինի:

Արբաշամը պնդեց, որ կացութիւնը լուրջ է, որ ուռաները, յատկապէս Իսպոլդումը և Յենարօ-Կասպին զփոհ են, որովհետև կռիւը հայ-թրքական կռուի բնոյթ է ստացած, որ Սոցիալիստ-Յեղափոխական և Սոցիալ-Դեմոկրատ Հայ կազմակերպութիւնները տուել են արդէն իրենց հաւանութիւնը, որ մեր մերժումը բացասական տպաւորութիւն պիտի ձգի և, որ, վերջապէս, խնդիրը անցել է Ազգային Պորհուրդի բովից և ինքն ու մեր միւս ընկերները հաւանութիւն են տուած որոշումին:

Վէճը սուր բնոյթ ստացաւ: Սակայն, Պապաշան մի կերպ հարթեց այն:

— Սկզբունքով, — ասաց նա, — քուկարկութեան չեմ գնում: Ազգային Խորհուրդը մեր ընկերներին մասնակցութեամբ խնդիրը որոշել է: Թողնե՛նք, որ գործադրի իր որոշումը: Մեր կուսակցութիւնը պէտք է խրախուսի ամէն մի ձեռնարկ, որի նպատակը խաղաղութեան վերականգնումն է:

— Թո՛ղ այդպէս լինի, չենք ատարկում: Բայց մենք ղէմ ենք, որ ընկ. Արբանձը մտնի այդ պատգամաորութեան մէջ:

Այս տեսակէտին ընկերները մեծ մասը հասանութեան նշան տուց:

— Ինչո՞ւ, — դարձացաւ Արբանձը:

— Ինչո՞նք շատ կան: Ամենակարեւորը այն է, որ դու, Ազգային Խորհրդի նախագահ լինելուց բացի, Հ. Յ. Գաշնակցութեան լիդիրն ես եւ Հ. Յ. Գաշնակցութիւնն ես ներկայացնում: Բացի այդ, ես ղէմ եմ յատկապէս քո գնալուն: Թո՛ղ Ազգային Խորհուրդը գործադրի իր որոշումը՝ քո փոխարէն ուրիշին ուղարկելով: Ի հարկէ, ցանկալի է, որ նա մեր ընկերը չլինի, — առարկեցի ես:

— Պատճառաբանութիւնդ թոյլ է: Եթէ որոշումը գործադրուեմ ենք եւ պատգամաորութիւնը գնում է, ես եմ գնացել թէ ուրիշը՝ նշանակութիւն չունի: Ընդհակառակն՝ վստահելու թեան տեսակէտից Ազգային Խորհրդի նախագահին մասնակցութիւնը խիստ կարեւոր է. — եւ իրենից անբաժան պորտուէլը պնդելով թեւի տակ, ասաց Արբանձը. — Ընկեր նախագահը ինձ թոյլ կը տա՞յ, որ մեկնիմ: Կարեւոր տեսակցութիւն ունիմ այս ժամին:

Եւ դուրս գնաց: Դուրս թողալ յետեւից եւ, հասնելով նրան, ասացի.

— Դու չես գնալու, Արբանձ: Այդ ես ինչ գնով էլ լինի՝ թոյլ չպիտի տամ: Տեղդ մի ուրիշ մարդ նշանակիր:

Արբանձը յետ նայեց կէս բարկացած, կէս ժպտողէմ:

— Լաւ, լաւ, — ասաց իր սովորական եղանակով ու հեռացաւ:

Ժողովը վերջանալուց յետոյ, իմ թեւիցս բռնեց եւ մի կողմ քաշեց մեր Գիծ Թաղոսը: Սա մի բանուորական շարքերից առաջ եկած կէս-մատուորական, կէս-մարտական ընկերներից էր:

— Էդ ո՞ւր էր գնում Արբանձը, որ ասում էիր թէ չեմ թողնի, — Հարցրեց:

Շատ մտերիմ էինք: Թաքցնելիք չունէի նրանից: Պատմեցի ամէն ինչ: Մտածեց ու ասաց.

— Նամարտ ես, թէ թողել ես:

— Ուրեմն, առաւօտ այտակոյց չես հեռանայ, մինչեւ պատգամաորութեան գնալը:

— Քեզ հետ եմ, մինչեւ վերջ:

Թէ ինչպէս անցկացրի «գիշերը», այսինքն՝ քնելու երկու ժամս, նկարագրել չեմ կարող: Վախենում էի, որ առիթ չպիտի ունենամ Արբանձին խանդարելու: Բնազդական մի վախ էր ընկել սիրտս, որ եթէ գնար, մի դրժբախտութիւն պիտի պատահէր:

Իմացայ, որ ժամը Գին պատուիրակութիւնը ինքնաշարժով պիտի գնար Կ. Կոմիտէի շէնքը, պիտի վերցնէր Արբանձամին եւ, թեթուելով դէպի Թեւրոնակայա փողոցը, պիտի գնար մինչեւ Բոլշակա Մարտկայա, ապա Բա-

լախանակայա փողոցով մինչև Ղարա-Մէլլան ու Շամախինակայա փողոցը, Աղամեանի շէնքը :

Տեսայ Գիթ Թաղոսին՝ փողոցի զբանը կանգնած : Մէկ էլ փողոցում հնչեց ինքնաշարժի փողը : Գլուխս պատուհանից հանեցի : Ինքնաշարժի մէջ, մեքենավարի մօտ նստած էին երկու հոգի : Անունները չեմ յիշում, բայց մէկը հայ է, մյուսը թուրք Սոցիալ-Դեմոկրատ էր : Յետևի մասում նստած էր բժ. Լ. Աթմարկեանը և Սոցիալիստ-Յեղափոխական Դենեժկինը :

— Իմաց սուր Աբրահամին, որ մենք իբևն ենք սպասում, — ասաց ինձ բժիշկը :

— Նա չի գալու, — պոռացի ես և վազեցի վայր :

Ատոհճաններից փոթորկի պէս իջայ և շունչ առի մեքենայի մօտ : Զարմացայ, երբ տեսայ, որ Աբրահամը արդէն մտել էր ինքնաշարժը և տեղադրում էր նրա մէջ, իմ կողմում, զբան մօտ : Մեքենայօրէն նայեցի դէպի ինքնաշարժի վարիչը : Գիթ Թաղոսը կանգնած էր նրա մօտ : Ոչ մի խօսակցութիւն չէինք ունեցել այդ մասին, բայց նա արդէն գրաւել էր մի շատ կարեւոր գիրք : Ինձ դատեպնդուած զգացի : Ինքնաշարժը չէր կարող տեղից շարժուել :

— Դու չպիտի գնաս, Աբրահամ, — ասացի, — և մինչև որ վայր չիջնես, ինքնաշարժը տեղից չպիտի շարժուի :

Ի՞մ եւ Թաղոսի հայեացքները հանդիպեցան իրար :

— Ինչպէ՞ս թէ : Հասցա ինչպէ՞ս պիտի գնանք առանց Աբրահամին, — զարմացած առած բժիշկը՝ մէկ ինձ և մէկ Աբրահամին նայելով :

— Աբամ, — դիմեց ինձ Աբրահամը : — անյարժար բան ես անում : Ես պիտի գնամ, և դո՛ւ չէ, որ պիտի արգիլես :

— Ոչ, չպիտի գնաս, — նորից ասացի ես, — ինչդրո՞ւմ եմ իջնու վայր :

Արդէն ընկերներ էին հաւաքուած մայթի վրայ և զարմացած դիտում էին վէճը : Աբրահամը ջղայնացած էր : Զղայնացած էր և՛ բժիշկը, որը այնքա՞ն իրաւունք ունէր ինձ վրայ, որքան և՛ Աբրահամը, որին չափից դուրս սիրում ու յարգում էի՝ իմ պատանեկան օրերից սկսած :

Մեր վէճը Աբրահամի հետ սկսեց սուր բնոյթ ստանալ : Ես արդէն այնքա՞ն ջղայնացած էի, որ ոտներս գողում էին :

— Անհար է, Աբրահամ, պիտի իջնու վայր :

— Դու շատ պատասխանատու և մինչև իսկ անպիտան բան ես անում : Հասկանո՞ւմ ես, — ձայնը բարձրացրեց Աբրահամը :

— Պայմանաժամը մօտենում է, — ասաց բժիշկը, — վերջ տուէք ձեր վէճին :

— Քչի՛ր, — հրամայեց Աբրահամը :

Գիթ Թաղոսը մի շարժում արաւ, որից մեքենավարը հասկացաւ, որ չի կարող տեղից շարժուել :

Ես բռնեցի Աբրահամի ձեռքը և սկսեցի ուժով վայր քաշել : Նա ըստիպում եղաւ ոտքը դուրս դնել ինքնաշարժից : Նրա վայր գալուց յետոյ, իմ թափով քաշելուս և ձեռքս բաց թողնելուս հետևանքով, նա քիչ մնաց փռուէր մայթի վրայ : Բայց ընկերները բռնեցին նրան :

— Եթէ ես ուժ ու իրաւունք ունենայի, — ասացի ես բժիշկին, — քեզ էլ կ'արգիլէի զնալ:

Բժիշկը դարբացած մի քանի որակումներ տուեց ինձ եւ հրամայեց մեքենավարին քշել ինքնաշարժը:

Թաղուսը արդէն իր զրուած գիրքը թողել էր, եւ մեքենավարը քշեց ինքնաշարժը:

Արբանձակը սաստիկ յուզուած ու ջղայնացած, պորտաֆիլը թեւի տակ, արագ-արագ մտաւ բակը ու զնաց ուղիւ Կ. Կոմիտէի սենեակը:

Լուրը տարածուել էր, եւ ընկերները դարձացած քննում էին զէպքը: Եւ հետեւեցի Արբանձակին եւ մտայ Կ. Կոմիտէի սենեակը:

Գո՛հ էի արածիցս, բայց միաժամանակ զժգո՛հ էի, որ պարտաւորուել էի այդ կողմիս քայլն առնել, սակայն ոչ մի զղջում չունէի:

Անդանի յետևում իր նստած տեղից նայում էր Պապաչան: Ակնոցները հանեց եւ նայեց ներքևից վերև Արբանձակին դարձացած:

— Պատգամաւորութիւնը շմեկնե՞ց:

Ներս էին եկել նաև մի քանի ականատես ընկերներ:

— Ինչպէ՞ս թէ շմեկնեց, զնացին, — ասաց Արբանձակը, խիստ բորբոքած եւ, առանց ինձ նայելու, պատմեց զէպքը՝ սպասնալով դատի տալ ինձ:

Ստեղծուել էր մի ճնշիչ մթնոլորտ: Տեղի էր ունեցել մի անթոյլատրելի արարք մի կրտսեր ընկերոջ կողմից հանդէպ աւագ ընկերոջ, այն էլ այդպիսի պատասխանատու պայմաններում:

Զգում էի, որ ընկերները զժգո՛հ էին ինձանից, իսկ Պապաչան նայում էր ինձ խիստ զժգոհութիւն արտայայտող հայեացքով:

— Կարող էք պատժել ինձ, բայց ես չեմ զղջում:

Այդ միջոցին ներս մտաւ Ռոստոմը երկու ընկերների հետ: Թու՛մ էր թէ նա մի բան զխտկր: Բոլորի զէմքին նայեց: Բոլորն էլ զզացին, որ նրա գալը պիտի փրկէր կացութիւնը:

Արբանձակը նրան էլ պատմեց զէպքը եւ, աւելի յուզուելով, ասաց.

— Թու՛րքերը զիտեն, որ ես պիտի գլխաւորէի պատուիրակութիւնը: Դա նրանց ցանկութիւնն էր: Այժմ, տեսնելով իմ բացակայութիւնս, ուրիշ ենթադրութիւններ պիտի առնեն, ձեռնարկը պիտի վիժի եւ պիտի աւելի բարդանայ գրութիւնը: Եւ այս բոլորը Արամի անխորհուրդ եւ անխոհեմ արարքի հետեւանքով: Պէտք է նման արարքների կրկնութեան առաջն առնել, — բացազանչեց Արբանձակը:

— Լա՛ւ, Արբանձակ, խաղաղութիւր, մի քիչ հանգստացիր: Նրա արածը վերագրիր նրա երիտասարդական անկեղծ եւ ազնիւ բռնկումին: Եւ երէկ չկարողացայ հետոյ խօսել, որ յետ կենայիբ այդ մտադրութիւնից: Մի՛ յուզուիր, քո չզննող կը մեղմենք ուրիշ կերպով:

— Դու քո պաշտպանութեան տակ ես առնում նրան: Բայց ես պիտի պահանջեմ պատժել նրան:

Եւ լուռ էի: Զէի էլ կարող խօսել: Յուզմունքս հասել էր ծայր աստիճանի: Քիչ էր մնում, որ պոռթկայի: Այդ նկատել էր Ռոստոմը եւ այն-

պիտի հայեացք ձգես վրաս, որ ասելիքս մոռացայ, միայն արցունքները
ժայթքեցին աչքերիցս:

Այդ միջոցին հեռախօսի գանդը հնչեց: Լսելի էր նաև դրսի՝ սպաս-
ման սենեակի հեռախօսի գանդը: Միրաբեանը վերցրեց ընկալուչը, յանկարծ
զուենատուեց եւ շփոթուած կմկմաց:

— Ի՞նչ, կրա՞կ բացին... Ովքե՞ր են սպաննուել...

Ելեկտրականացած մթնոլորտ ստեղծուեց:

Պուռը ուժգին բացուեց, եւ ներս ընկաւ ներսխնանը:

— Աղէս, ո՞նիւր, սպանութիւն... Ինքնաշարժի վրայ կրակ են բացել, եւ
հաշտութեան պատուիրակութիւնը կոտորուած է թուրքերի կողմից:

Լուրը ռումբի պէս պայթեց: Յուղմունքս անսահման էր: Թէ՛լ՝ բժիշկը
իմ շատ սիրելին էր եւ թէ՛ Դենեժկինը իմ յեղափոխական ընկերը: Ընկայ
երկաթէ սնտուկի վրայ հեծկտալով:

Ռոստոմը մօտեցաւ ինձ եւ, ձեռք դնելով ուսիս, ասաց:

— Հասկանում եմ քեզ, Արամ: Մենք մեծ կորուստ ունեցանք յանձին
բժիշկին, իսկ դու կորցրիր երկուսին, նաև Դենեժկինին: Բայց մի՛ մոռա-
նայ, որ փրկեցիր Աբրահամին:

Երբ մի քիչ հանգստացել էի եւ նայեցի շուրջս, սենեակում մնացել
էինք ես ու Պապան: Աբրահամը բարձրացել էր վերեւ, իսկ ընկերները
շտապել էին աղէտի վայրը:

Կէս ժամ շանցած, պատուիրակութեան անդամների դիակները Տելի-
նիքական Ընկերութեան սրահում էին: Բազուն սզում էր իր թանկագին կո-
րուստը:

Պարզուեց, որ Բալախանսկայա փողոցի ծայրին, ուր փողոցը թեք-
ւում է դէպի Եամախինսկայա, թէ՛ անկիւնի երկու կողմերի տների կոտոր-
ների վրայ եւ թէ՛ Ղուրի-Մէյդանի բերանին դարան մտած թուրքերը, պատ-
ուիրակութեան ինքնաշարժի երեւալուն պէս, խաչածեւ կրակի մէջ էին ա-
ռել այն եւ բոլոր պատուիրակներին կոտորել:

Մեր ռազմիկները, այդ լուրն աննելուն պէս, այնպիսի կատաղի յար-
ձակումներ զործեցին բոլոր ձակատներում, որ թշնամին մեծ կորուստներով
սկսեց փախչել: Հետեւեալ օրը թուրքերից խոտն պատգամաւորութիւն (կրօ-
նաւորներ, բանւորներ եւ վաճառականներ) սպիտակ դրօշներով մտաւ հալ-
կական թաղերը՝ «հաշտութիւն, հաշտութիւն» աղաղակելով: Մեր պատգա-
մաւորութեան կոտորածը իրենք՝ թուրքերն էլ էին պախարակում:

Կ. Կոմիտէի յաջորդ նիստին Աբրահամը խնդիրը դրեց քննութեան:
Թէեւ իմ հակախորհրդակցական քայլի հետեւանքով ինքը փրկուել էր, բայց
նա պահանջում էր, որ ես պատժուէի:

Խնդիրը փակուեց Սարգիս Աբարատեանի բանաձեւով: Համաձայն այդ
բանաձեւին, քանի որ Կ. Կոմիտէն յատուկ որոշում չէր տուած Աբրահամի՝
պատուիրակութեան մասնակցելու մասին, եւ, ուրեմն, կուսակցական կար-
գապահութեան դէմ չէի մեղանշած...

«ՊԱՐԱՊ ՏՂԱՅԻՆ ՃԱԿԱՏ ՈՒՂԱՐԿԻՐ»

Մի երեկոյ կայծակի արագութեամբ լուր տարածուեց, որ Ռոստոմի, Արբաշամի և զօր. Բագրատունու վրայ մահափորձ է կատարուել:

Անմիջապէս հասանք զէպֆի վայրը: Բայց արդէն ուշ էր: Վերաւորուած զօրավար Բագրատունուն արդէն տարել էին հիւանդանոց: Գէպքը պատահել էր Վերինէ-Պրիոտսկայա փողոցում, Ռեմեսլեննայա փողոցից քիչ վեր, զէպֆի կայան տանող բլուրի վրայ, երկյարկանի տան առջև, ուր բնակում էր Արբաշամը:

Արբաշամի մօտ յաճախ էին ճաշում զօրավարը և Ռոստոմը: Նրանք ուշ էին ճաշում. ապա, մի ժամի շափ հանգստանալուց յետոյ, դուրս էին գալիս տնից միասին՝ ամէն մէկը իր զործին զնալու համար: Այդ օրը, երբ նրանք դուրս էին գալիս, Ռոստոմը մի քիչ ուշացել էր: Գեո աստիճանների վրայ նա լսել էր ատրճանակի ձայնը, վազել էր փողոց և տեսել, որ զօրավարը բնկած էր դետին, Արբաշամը գրկած էր նրա գլուխը, իսկ ոճրագործները փախած էին:

Այդ տունը գտնուում էր Տրդ թաղամասում, որ հայկական էր: Հարեւաններն իսկոյն դուրս էին թափուել տներից, սակայն կրակողներին չէին կարողացել բռնել:

Զօրավարը իսկոյն փոխադրուել էր հիւանդանոց: Բայց իր վէրքը այնպէս էր, որ զրկուեց ութից, ծնկից ցած:

Գնդակներից մէկը ծակել էր Արբաշամի գլխարկը: Գրանից ենթադրում էինք, որ թուրքերի յարձակման նշանակէտը եղել էր եւ նա, դուցէ նաև Ռոստոմը:

Նոյն երեկոյնան, խօսելով ընկերների հետ, յայտնեցի, որ մի մի պահակ պիտի նշանակեմ երկու աւագ ընկերների վրայ, քանի որ նրանք նորից կարող են յարձակման ենթարկուել:

Յաջորդ օրը Արբաշամը նկատել էր իրեն հետևող մարտիկին: Նա հասկացել էր՝ համարելով շատ բնական նախազուշութին մեր կողմից:

Ռոստոմն էլ հենց ասուտեան նկատել էր, որ մէկը իրեն է հետևում: Տելիբոննայա փողոցում մտել էր մի բակ, ապա դուրս գալով ստուգել էր, որ այդ մի հայ տղայ է և իրեն հսկելու պաշտօն ունի, ուստի այլ ևս չէր փորձել իր հետքը կորցնելու:

Յաջորդ օրը, կէսօրին, Ռոստոմը մտաւ Կ. Կոմիտէի գրասենեակը, ինձ կանչեց մի անկիւն և ասաց.

— Այստեղ փողոցներում, մի բարձրահասակ, նիւար տղայ թափառում է անզոր: Երէկ ամբողջ օրը թափառել է, հիմա նորից տեսայ թափառելիս: Ի՞նչ իմաստ ունի այդ երիտասարդի պարագ ման գալը, երբ ճակատում այնքա՞ն կարիք ունինք մարտիկների: Չե՞ս կարծում, որ աւելի լաւ է ուղարկել նրան ճակատ:

Աւելորդ էր համարում մի մարտիկի գրազեցնել իրենով:

Երեկոյեան, Կ. Կոմիտէի նիստից յետոյ, Ռոստոմը նայեց ինձ ու ասաց .

— Այն տղան զեռ թափառում է :

Այս անգամ իր ձայնի մէջ մի քիչ սաստ կար :

Յաջորդ օրը փոխեցի հակելին և պատուիրեցի, որ խիստ զգոյշ լինի և շրնուի: Պատմեցի նրան նախորդ հակելի անզուշտութիւնը և մասնուէլը:

Մի առժամանակ հսկողութիւնը պահուեց: Բայց յետոյ, երբ արդէն աւելորդ սեպուեց նաև Աբրահամի կողմից, վերացրինք:

Կ. ԿՈՄԻՏԵԻ ԺՈՂՈՎԱՏԵՂԻՆ ՓՈՍԵՆՈՒ ԽՆԻԻՐԸ

Դա այն օրերին էր, երբ հրապարակուել էր անզլիացիների Բագու գալու խնդիրը: Բանուորական խորհրդում արդէն սկսուել էր Ելեկտրականացած մթնոլորտ: Ծառուսեանի վարչութեան վերջին օրերին էր: Նա զեռ շէր ընկել, բայց ընկնելու վրայ էր: Այս մասին կը խօսինք մանրամասն: Յենարօ-Կասպիայի (Կասպից ծովի կենտրոնի) նաւաստիների բոլշևիկները մի կողմից, և Պետրոփ տղաները միւս կողմից, Ենթակայ բոլշևիկներին և ձախ էա-էրների պրոպագանդային, զաղաղած էին մեր դէմ և սպառնում էին պայթեցնել Դաշնակցութեան կենտրոնը և մեզ էլ օդը հանել: Նրանց յայտնել էին, որ Դաշնակցութիւնը ուզում է Բագու բերել անզլիացիներին՝ խորհրդային կառավարութիւնը տապալելու և Բագուն դնելու համար ձերմակ ուսանների տրամադրութեան տակ:

Ներքէս Զաղէթեանը, որ Գործադիր Կոմիտէի (Բագուի փախստական իշխանութեան) հետախուզական բաժնի պետն էր, յայտնել էր Կ. Կոմիտէին, որ այդ օրը, մասնաւոր գիշերը պէտք էր շատ զգոյշ լինել:

Կ. Կոմիտէն գտնուում էր Կուլտուրական Միութեան նոր շէնքում, Տելեբոննայա փողոցին մօտ, Ռեմեսլիննայա փողոցի վրայ, մի հակայ հինգ յարկանի շէնքի մէջ, որի ամբողջ ներքնայարկը լիքն էր ամէն տեսակի ռազմամթերքով: Ներքնայարկը փողոց էր նայում մայթից մօտ մէկ մետր բարձր պատուհաններով:

Ձկնուորակները ասում էին, որ բաւական է մի քանի զնդակ կամ ուսմբ ներս նետուի այդ պատուհաններից, օդը կը ցնդի ամբողջ շէնքը: Պետրոփ տղաները և Յենարօ-Կասպիայի նաւաստիները կ'անէին այդ, եթէ, իրօք, ուզէին իրագործել իրենց սպառնալիքը:

Յենարօ-Կասպիայում և Պետրոփ մօտ աշխատանք էր տարուած՝ այդ կասեցնելու համար: Միաժամանակ շէնքի մեր պահակագունդը ուժեղացուած էր:

Կ. Կոմիտէի նախագահը՝ Պապաշան, անշուշտ մի քանի ընկերների հետ խորհրդակցելով, այդ երեկոյեան ժողովը փոխադրել էր Դրդ թաղամասի կոմիտէի գրասենեակը: (Տելեբոննայա փողոցի վրայ, Ստանիսլաւսկայա փողոցին մօտիկ):

Ճաշից յետոյ, շէմ յիշում է՞նչ գործով, Հայոց Գիւղ էի գնացել: Երբ վերադարձայ, Կ. Կոմիտէի շէնքի պահակապետը յայտնեց, որ ժողովը տեղը

փոխուած է: Հասկացայ, որ պատճառը այն սպառնալիքն է, որի մասին հա-
ղորդել էր Ն. Զաղէթեանը:

Գնացի ժողովի: Կ. Կոմիտէն հաւաքուած էր: Օրակարգի նիւթն էր
անգլիացիներին Բագու բերելու խնդիրը եւ զբա հետ կապուած պրովակա-
սիոնը մեր հասցէին:

Ռոստոմը բացակայում էր: Ժողովը չէին սկսում՝ սպասելով նրան:
Մէկ էլ Ննչեց հեռախօսի գանգը, որը գտնուած էր սեղանի վրայ: Ընկալուշը
վերցրեց Պապաշան: Նա սկսեց բացատրութիւններ տալ ժողովատեղին փո-
խելու պատճառների մասին:

Հասկնայի էր, որ խօսողը Ռոստոմն էր: Երևում էր, որ Պապաշան չի
կարողանում համոզել խօսակցին: Վերջը շատ մեղաւոր ձայնով ասաց.

— Լաւ, լաւ, — եւ ընկալուշը դրեց ցած:

— Վե՛ր կացէ՛ք, յետ գնանք մեր շէնքը:

— Հը՞, ի՞նչ կայ, ո՞վ էր:

— Դէ, Ռոստոմն էր, չէ՞ք հասկանում: Ասաց. «Ընձիջապէս վերա-
դարձէք»:

— Բայց դու չկարողացա՞ր բացատրել կացութիւնը, — հարցրեց
Արբաշամը:

— Էլ ինչպէ՞ս բացատրէի. լսել չէր ցանկանում:

— Դէ, մենք լսում էինք՝ ինչպէս էիր բացատրում:

— Հիմա մե՞նք յիշենք: Ասում էր. «Ընձիջապէս եկէ՛ք», պրծաւ: Ե-
լէ՛ք, — ասաց ու, տեղից ելլելով, ատաջ տնցաւ:

Դուրս եկանք: Երջուպատած Պապաշային՝ գնում էինք:

— Ձեր թողնում, որ խօսեմ: Ասում էր այս հսկայ շէնքը ամայացրել
էք: Հարիւրսուր մարդիկ կարող են դալ, թէկուզ ամենաշնչին խնդրով եւ
ձեռնունայն վերադառնալ: Մի՞թէ վայել է Հ. Յ. Դաշնակցութեան զեկափար
մարմնին վախենալ ու թագնուել այս ճակատադրական օրերին, — պատմում
էր Պապաշան:

Հասանք մեր շէնքը: Մեծ թուով ընկերներ կային՝ զանազան խնդիրնե-
րով եկած: Ռոստոմը շէնքումն էր: Ռուտի եւ պահակը չէր արգիլում եկող-
ներին ներս մտնելու: Մէկ-մէկ մտանք Կ. Կոմիտէի սենեակը:

Ռոստոմը նստած էր անկիւնում, հեռախօսի տակը դրած սնտուկի վը-
րայ: Դա մեր արխիւի սնտուկն էր, որի վրայ ժողովների ժամանակ միշտ
սիրում էր նստել Ռոստոմը:

Պապաշան նստեց իր տեղում, քթին դրեց կրկնակի ակնոցը եւ ասաց.

— Ժողովը յայտարարում եմ բացուած:

Էլ ոչ մի խօսք չեղաւ տեղի ունեցած զգպքի մասին:

Մեր մուտքի ժամանակ Ռոստոմը այնպիսի արտայայտութիւն ունէր,
որ կարծես ոչինչ չէր պատահել: Յետոյ իմացանք, որ Ռոստոմը Պապաշա-
յին եւ Արբաշամին նկատողութիւն էր արել՝ ասելով, որ Կ. Կոմիտէի արած
քայլը անթոյլատրելի էր թէ՛ իր զիրքի եւ թէ՛ կուսակցական-յեղափոխական
դաստիարակութեան տեսակէտից:

ԹԱԳՈՍ ԱՄԻՐԵԱՆԻ ԴԵՊՔԸ

Ճակատագրական ժամեր էր սպրում կռուող Քաղուն: Սպայակոյտի (շտարի) պետ զնդապետ Ղազարեանը յայտնել էր Ռոստոմին և Արբաշամին, որ Քաղուի ճակատագիրը կարող էր մնալ մի քանի ժամից և և միայն մի խնձի Էլոյթի կարող էր փրկել Քաղուն:

Այդ խիզախ ու խնձի Էլոյթը պէտք էր անմիջապէս անել: Մի խումբ ձիաւորներ պիտի անցնէին Գայի Դրունքը (Քաղուն շրջապատող լեռնաշղթաթաղի մէջ մի բացուածք, որ տանում էր դէպի այդ լեռնաշղթայի թիկունքը և Էրկաթուղու ճանապարհի միջոց), պիտի մանէին խորքը, սպա, այդ կէտից ցրուելով աջ ու ձախ, միամտամանակ ու յանկարծակի պիտի արշաւէին դէպի թշնամու թիկունքը, կրակ բանային ու խուճապի մատնէին թըշնամուն: Այս Էլոյթը պատճառ կը դառնար, որ թշնամին խուճապահար նահանջէր և այդ ժամանակ մեր ճակատում եղած զորամասերը, հակառակ ձեռքան դիմելով, թշնամուն կը հետապնդէին, և այդ կերպով քաղաքը կը փրկուէր:

Այդպիսի մի ձիաւոր ջոկատ գնդ. Ղազարեանը ինքը չէր կարողացել գտնել և միայն դաշնակցականներից կազմուած մի ձիաւոր խումբ կարող էր մահուան գնալ և այդ Էլոյթը կատարել:

Արբաշամը եկել էր այդ խնդրով զբաղելու, իսկ Ռոստոմը մնացել էր զնդապետ Ղազարեանի և զօրավար Քաղարատունու մօտ՝ ուրիշ որոնումներ անելու համար:

Ձիաւորների մի այդպիսի խումբ կազմելու մասին Արբաշամը սկսեց բանակցել մեր մարտական ղեկավարների հետ, որոնք իրենց կողմից, դիմում էին այս ու այն ձիաւոր զնդերից կանչելիք մարտիկներին, երբ պարզուեց, որ Քաղոս Ամիրեանը իր ձիաւորներով քաղաքումն է և ճաշում է Վնոր Աշխարհ՝ ճաշարանի ներքնայարկում:

Սա այն համբաւուր Քաղոս Ամիրովն էր, որ առաջ եղել էր մեր մարտիկներից, յետոյ գտնել էր անխիտանական և, կազմելով «Կանաչ Հարիւրակ», զբաղաւորութիւնամբ էր զբաղուել՝ ահաբեկելով Քաղուի հարուստներին: Այժմ նա Բաղում էր, մասնակցում էր պատերազմական զօրժողութիւններին, ունէր երկու տասնեակից աւելի շատ խիզախ Գանձակեցի և Ղարաբաղի մարտիկներ, մի քանի հերոս երիտասարդ սպաներ, բուրն էլ ձիաւոր և մինչև ստամները զինուած:

Արբաշամը հետախօսով հաղորդեց Ռոստոմին, որ Քաղոսը իր խմբով նստած է Վնոր Աշխարհ՝ ճաշարանում և խորոված է ուտում ու խմում, և որ ինքը պիտի փորձէ կանչել նրան՝ այդ զործը նրան յանձնելու համար:

Արբաշամը կանչում է Կ. Կոմիտէի շէնքի պահակապետ Մկրտչին, մեր խիզախ ընկերներից, և յանձնարարում նրան գնալ յիշեալ ճաշարանը ու յայտնել Քաղոսին, որ Ազգային Պորհդի նախագահ Արբաշամ Գիւլիան-զանեանը խնդրում է նրան շատ կարեւոր գործով գալ Հ. Յ. Գաշնակցութեան շէնքը:

Մկրտչը գնաց: Նա իջել էր Վնոր Աշխարհ՝ ճաշարանի ընդարձակ սը-

բա՛նը, ուր մի քանի իրար միացրած սեղանների շուրջ նստած են եղել Քաղոսը եւ իր զինուորիկները:

— Պարոն Քաղոս, — ասել էր Մկրտիչը, — Ազգային Խորհրդի նախագահ պրն. Աբրահամ Գիւլիանդանեանը կարեւոր գործով խնդրում է շտապ գնալ Դաշնակցութեան Բիւրոն:

— Տօ, քո Ազգային Խորհուրդն էլ, քո Աբրահամն էլ ու Բիւրոն էլ կորի՛ր էստեղից, քանի լեւազ չեմ փռել...

— Ախր ուզում է բան ասել...

— Դուրս, շուտ, շանորդի, — գոռում է Քաղոսը:

Տղաները վեր են թռչում տեղերից, բայց Մկրտիչը տեղի է տալիս ու հեռանում:

Ո՞վ չէր ճանաչում Աբրահամին: Քաղոսը շատ էր յարգում նրան, ինչպէս ե՛ւ իր զինուորիկները: Բայց ժամանակները փոխուել էին, տրամադրութիւնները ուրիշ էին, եւ Քաղոսն էլ խմած էր:

Մկրտիչը զեկուցում է Աբրահամին եղելութիւնը: Աբրահամը հեռախօսով յայտնում է այդ մասին Ռոստոմին եւ տեղեկացնում, որ պիտի փորձէ երկրորդ անգամ ուղարկել Մկրտիչին:

— Նա հարբած է, պարոն Աբրահամ, — ուզում է հրաժարուել Մկրտիչը:

— Ոչինչ, գնա՛, ասա, որ շատ կարեւոր է եւ խնդրում եմ անպա՛ր ման դայ:

Մկրտիչը երկրորդ անգամ է գնում: Հազիւ աստիճաններից ցած է իջնում, երբ Քաղոսը քաշում է ատրճանակը.

— Տօ, շան լակոտ, էլի երեւացի՞ր: Մէջքդ ցոյց տուր, թէ չէ՛ տառը գնդակն էլ կ'արձակեմ վրադ:

Մկրտիչը ոչինչ ասել չի կարողանում եւ ընդհանուր հայհոյանքների ուղեկցութեամբ հեռանում է: Այն պահին, երբ նա ներս է մտնում Դաշնակցութեան շէնքը, նրա յետեւից ներս է գալիս Ռոստոմը:

— Նրանք բոլորը հարբած են, — ասում է Մկրտիչը. — չթողին իսկ թօսել:

— Մեր միակ փրկութիւնը նա է, էն էլ լակած է, — ասում է Աբրահամը. — Ի՞նչ անենք, — հարցնում է նա Ռոստոմին:

— Դրանք ձիեր կան, — գիմում է Ռոստոմը Մկրտիչին, — թո՛ւր մէկի վրայ եւ գնա՛ Քաղոսի մօտ եւ ասա, որ Ռոստոմը Բիւրոյում ուզում է քեզ անմիջապէս տեսնել:

Մկրտիչը գոյնը նետում է վախից, բայց ոչինչ չի ասում եւ գուրս է գալիս սենեակից:

— Տղերք, ես գիւլի (գնդակի) բաժին եղայ, մնաք բարեւ, — ասում է Մկրտիչը ընկերներին եւ, հեծնելով առաջին ձին, մեկնում է:

— Չե՛ս կարծում, թէ լաւ կը լինի, որ մի հարցնես թէ ի՞նչ են արել մերոնք եւ քանի՞ ձիաւոր են համախմբել, — հարցնում է Ռոստոմը Աբրահամին:

— Այո՛, այո՛, ես կը գնամ Ազգային Խորհրդի գրասենեակը եւ այն-

տեղից կը խօսեմ, — ասում է Արրահամը եւ դուրս գալիս :

Երբ Մկրտիչը շնոր Աշխարհի սատրճտնների վրայ է երևում կրկին, մեծ ազմուկ է փրթում, եւ մի քանի ստրճանակներ են ուղղում դէպի նա :

— Ռոստոմը, Ռոստոմը, — սարսափահար կոչում է Մկրտիչը :

— Սպասեցէ՛ք, — զոտում է Քաղսոր եւ ստբի ելնում :

— Առաջ արի, լակոս. ի՞նչ ասացիր :

— Ռոստոմը ուղում է քեզ տեսնել : Բիւրոյում սպասում է, — Հազիւ կարողանում է ասել Մկրտիչը :

— Ռոստոմը, ասում ես :

— Այո՛, ինքը՛ Ռոստոմը :

— Չե՞ս խարում, շան սրդի :

— Ազնիւ խօսք... :

Քաղսոր մոայլում է, ապա դիմում է աղաներին .

— Տղերք, ձիերք, — ասում է ու առաջ անցնում :

Տղաները ազմկելով վեր են ցատկում եւ Հետևում Քաղսորին :

Խմբի ձիերը պատրաստ՝ փողոցումն էին : Բոլորը ցատկում են ձիերի վրայ եւ այնպէս սլանում, որ Մկրտիչը մնում է յետևում :

Բիւրոյի փողոցում ձիերի սարսափելի զզրզին լսուեց :

— Քաղսոր եկա... :

Մենք՝ երիտասարդներս կզանք պատերին : Վայրենին Հարբած կը եւ գալիս էր վայրենիների Հետ, ինչ ասես որ չէր կարող պատահել :

Գրոյթ-դոփինով մինչև, ատամները դիմում մի խումբ մարդիկ ներս խուփեցին սպասման սրահը : Քաղսոր բացեց ժողովի սենեակի դուռը եւ ներս մտաւ, դէմքը կարմրած, աչքերը արինաղայած : Իր Հետ ներս մտան երկու սպաներ, որոնք յետոյ կկան Հայաստան եւ Հերոսարար բնկան Ղարաքիլիսայի ճակատում :

Ռոստոմը, արմուկով յենում գրասեղանին, ձեռք ձեռքին, ցուցամտաբ միտուքի մէջ մխրճած, ժպտալով բնդանեց Քաղսորին :

Քաղսոր եւ բնկերները դիմուորական բարև տաին :

— Այս ճակատագրական ժամին Արրահամը քեզ կանչում է, շեռ գալիս, — ասաց Ռոստոմը ժպտալով :

— Արրահամը ինձ ուղում է այն ժամանակ, երբ ես Հազիւ Հանգստանալու եւ կսկորդս թըջելու վրայ եմ, — պատասխանեց Քաղսոր եւ, նորից դիմուորական պատուի կեցած, աւելացրեց. — Լսում եմ Հրամանդ :

«Հրամանդ» բառը, կարծես, դիտարկելով կերպով շեշտեց, ասես ասել ուզելով, որ էս Հրամանով եմ եկել :

Ռոստոմը մի աթոռ քաշեց սենեակի անկիւնը եւ նշան արեց Քաղսորին, որ աթոռ վերցրի ու նստի : Եւ նրանք սկսեցին մեղմ ձայնով խօսել : Քաղսոր Հարցումներ է անում եւ լսում Ռոստոմին շատ լուրջ, ասես մի բաժակ էլ խմած չէր :

Մէկ էլ Քաղսոր շրջուեց դէպի իր սպաները եւ Հարցրեց .

— Յուսիկ, քանի՞ ձիուոր կարող ես Հանել դէպի մահ :

— Ինձանով 30 Հոգի, պարոն Քաղսու :

— Բա ե՞ս, լակոս :

— 31 Հոգի, — ժպտաց Յուսիկը:

Նորից շարունակուեց Ռոստոմի և Քաղոսի խորհրդակցութիւնը: Երեւի, Ռոստոմը նրան օղնական ուժեր էր առաջարկում:

— Ոչ, պարսն Ռոստոմ, ևս մենակ, իմ աղաներով միայն, — ասաց Քաղոսը և ելաւ ոտքի:

— Ուրեմն, Քաղոս, անմիջապէս:

— Անմիջապէս — ասաց Քաղոսը և, դառնալով Յուսիկին, — բոլորդ պատրաստ:

Յուսիկ բացեց դուռը և գոչեց.

— Բոլորը պատրաստ ձիերի վրայ...

— Եթէ սպասմամբերքի պէտք ունես, վերցրու ներքեում պահեստապետից: Ձեռնառումները շատ ունեցիր:

— Ամէն ինչ ունինք, բայց սուժերը կը վերցնենք Հենց Հիմա, — ասաց Քաղոսը և կարծես չէր իմանում ինչպիսի՞նչ հրամայու ապր:

Ռոստոմը հասկացաւ և ձեռք մեկնեց՝ սուլով.

— Յաջողութիւն, Քաղոս, չեզ և աղաներիդ:

Քաղոսը հանդիմանալով թօթուեց Ռոստոմի ձեռքը, ապա նորից դիմուորական ձգուեց և տարաւ ճակատին.

— Պատիւ ունեմ:

Նայեց բոլորին, որ ոտքի վրայ Հիացմունքով դիտում էինք մահուան զնացող հերոսին, և զնաց:

Նոյնը կրկնեցին իր երկու դինակիցները:

— Ես զնում եմ զնդապետ Ղազարեանի մօտ: Կարգադիրք, որ հեռախօսը անընդհատ կապուած պահուի շտաբի հետ և ճակատից եկող լուրերն էլ իսկոյն մեզ հազարդուին, — ասաց Ռոստոմը և գուրտ ելաւ սենեակից:

Ի՞նչ լարուած վիճակ էր, նկարագրել չի կարելի: Մենք, որ իրազեկ էինք կացութեան, անասելիօրէն ճնշուած վիճակում էինք: Իրար հետ խօսել չէինք կարողանում: Քաղաքի և Հայութեան ճակատագիրը այդ կէս-հարթած, բայց խիզախ մարդկանց ձեռքումն էր: Պիտի կարողանային արդեօք անցնել Գայլի Դրունքը, թէ պիտի ուշանային կամ բռնուէին թշնամու կողմից:

Ռոստոմը հեռախօսեց, որ ինքը շտաբումն է: Արբանձակ մի քանի անգամ վեր ու վար արաւ վերելի յարկից մեզ մօտ՝ լուր առնելու համար: Թէեւ վստահ էր, որ լուրը անմիջապէս իրեն կը տրուէր, բայց և այնպէս անհանդիստ էր ու ինքն էր զայլիս ստուգելու:

Որքա՞ն տեւեց մեր սպասողական վիճակը: Երկօ՛ւ թէ երեք ժամ, չեմ կարող ասել, որովհետեւ մեզ յախտենականութիւն թուեց այդ ժամանակը: Մէկ էլ շտաբից հազարդեցին.

— Ուումբը անցել է Գայլի Դրունքը: Գնդապետ Ղազարեանը խենթի պէս վեր-վեր է թռչում և գոչում է՝ «փրկուած ենք, յաղթութիւն»:

Մէկը իսկոյն պոկուեց տեղից եւ սրացաւ դէպի վերի յարկը՝ լուրը Արբանձակին հաղորդելու :

Նորից ճնշող, սպասողական վիճակ : Ռոյտրիս մտածումը նոյնն էր : Չլինի՞ թէ բոնուի Քաղոսի խումբը թշնամու կողմից :

Մէկ էլ հեռախօսը հաղորդեց Բայիլովի գիրքերից .

— Թշնամու թիկունքից հրացանաձգութիւն է լուում : Թշնամին նահանջում է, ուստա՛ . . .

Միւս հեռախօսով շտաբից յայտնում էին .

— Թշնամին շփոթի է մտանուել, տեղ-տեղ նահանջ է նկատուում :

Բալաջարից հաղորդում էին .

— Մեզ անյայտ պատճառներով թշնամին նահանջում է :

Եւ, վերջապէս, շտաբից հաղորդեցին .

— Թշնամին նահանջում է ամբողջ ճակատում : Մերոնք հակայարձակման անցան :

Մեր ուրախութեան սահման չկար : Շատեր գրկախառնում էին : Ո՞մանց աչքերին արցունքներ կային : Պապաշան ակնոցները հանել եւ աչքերն է սրբում :

Թշնամին նահանջից տասը վերստի շափ, որոշ տեղեր աւելի, եւ դեռ ամիսներ քաղաքը մնաց անվտանգ :

Կէս գիշերը անց էր, մենք դեռ չէինք ցրուել : Կ. Կոմիտէի հերթական Նիստը վերջացել էր, թէև ե մի քանի անգամ ընդհատուել էր Քաղոսի խմբի խիզախութեան պատմութիւնով : Բայց դեռ սուր էր նա, չգիտէինք : Ակնհերեւ էր, որ Ռուստոմը մտանոց էր : Քաղոսը իր խումբով կարող էր բնկած լինել խաչածեւ կրակի տակ եւ մեծ զոհեր տուած լինել . դուցէ ինքն էլ էր սպաննուել : Ոչինչ յայտնի չէր եւ հազիւ թէ յայտնուէր մինչեւ առաւօտ :

Հետաքրքրական էր, սակայն, Ռուստոմի պատմութիւնը դէպքի մասին .—

Քրօջ, գրութիւնը կրիտիքական էր, իսկ Ղազարեանի ծրագիրը՝ հրաշալի : Երբ նրան յայանեցին, որ Քաղոսը արշաւեց, էլ հեռախօսից պոկ շեկաւ : Կարգադրութիւններ էր անում ճակատի բոլոր մասերին : Թիկունքը անցնող տղաների դիմացը, մեր գիրքերում, կաղմել էր տուել մի ուժեղ ըր՝ աունցք, որպէսզի թշնամու թիկունքից հրացանաձգութիւնը լսելուն պէս՝ զնդացիբային, սպա հրացանային անդադար կրակ տեղային եւ յարձակուէին թշնամու վրայ : Միաժամանակ թշնամու աջ թևից, Բայիլով-Բիրիէյրաճից եւ ձախ թևից, Ուրդուլայի դիմացից մինչեւ Բալաջարի, պատրաստուում էին հակայարձակում գործելու :

Վուռ էինք երեքս էլ : Ճակատից կող զեկուցումները Ղազարեանը հաղորդում էր մեզ շշուկով, կարծես թէ ննջեցեալ կար հարեւան սենեակում : Մէկ էլ, երբ լուր առաւ, որ Քաղոսը իր ձիաւորներով անփորձ անցել է Գայիլ Դրունքը, Ղազարեանը վեր թռաւ, սկսեց ծափ տալ եւ խնթի պէս թռչկոտել՝ ասելով . Յաղթութիւն, փրկուած ենք :

«— Թշնամու թիկունքում համազարկի ձայն էր լսոււմ, — յայտնեց Բայրլովը, — Թշնամու ճակատում շփոթ է կրելոււմ:

«Այս լուրը ուղղակի խենթացրեց Ղազարեանին, որը հեռախօսի մօտ կանգնած՝ սրտում էր մէկ այս ընկալուչի, մէկ միւս ընկալուչի մէջ:

«— Կրա՛կ, ճակատից կրակ:

«Թուում էր, թէ ինքը ճակատումն է:

«— Գրո՛հ, միամտմանակ գրո՛հ, յարձակում ամբողջ ճակատով, — Հրամայեց նա:

«Մի փոքր անց ասաց.

«— Թշնամին նահանջում է: Մեր ամբողջ ճակատը շարժուեց եւ անցաւ յարձակումի:

«Այլևս Ղազարեանին պէտք էր կայտակար: Զօրամար Բաղրատունին իսկ ուզում էր ցատկոսկ իր կազ տեղովը»:

Ռոստոմը շնորհաւորել էր Լ՛: զնդապետին, Լ՛: զօրամարին ու եկել էր Կ. Կոմիտէի նիւտին: Այնուհետեւ մի քանի անգամ կատարեց շտարի հետ եւ հաւաստիացաւ, որ մեր տոաճախապացումը շարունակուում էր եւ թշնամին նահանջում էր անկանոն: Բիրոյի սենեակում, հերթապահն էր եւ շէնքում քնողներս: Ռոստոմը, Արրահամը եւ Պապաչան մերեւում՝ Աղգային Քորհրդի սենեակումն էին: Զրոյց էին անում, երբ դուրս բացուեց, եւ ներս եկաւ մի թիկնեզ, մինչևեւ տառաները դիմուած, փոշեթաթախ մարտիկ: Թաղոսի տղաներիցն էր:

— Պարոն Ռոստոմը հետե՞ղ ա, — Հարցրեց:

— Ոչ: Եթէ գործ ունեւ, կը ճարենք, — պատասխանեցի:

— Այո՛, խնդիրք ունի, կարելոր ա:

— Գնա՛նք, — ասացի:

Եւ երեք ընկերներ, հետներս հերթապահը, ուղեկցեցինք նրան մերեւ: Դեռ Ռոստոմի քնելու ժամը չէր, բայց արդէն պահակը դրանն էր: Զարկի դուր եւ ներս մտայ:

— Ծակատից եկած մի գիծուոր կայ: Ուզում է ձեզ տեսնել, — ասացի՝ դիմելով Ռոստոմին:

— Ներս բեր:

Մարտիկը ներս մտաւ եւ ձեռքը տարաւ ճակատին:

Յոյց տուի Ռոստոմին եւ ասացի.

— Հրամայեցէ՛ք, պարոն Ռոստոմը:

— Ծանաչուում եմ, — ասաց գիծուորը եւ դիմեց Ռոստոմին.— Պարոն Թաղոս Ամիրովը Հրամայել ա, որ ասեմ ձեզ, թէ Հրամայող կատարել անք եւ եկել անք ճնոր Աշխարհը՝ մեր ճաշը շարունակելու եւ խմում անք Ռոստոմին կենացը:

— Ետա շնորհակալ եմ: Ապրին Թաղոսն էլ, իր տղաներն էլ, — ժրպտալով ասաց Ռոստոմը.— Յոյս ունեմ, որ զո՛հ չէք տուել:

— Ոչ մի վիրաւոր չունենք: Բոլորը սաղ-սալամաթ են եւ ձեր Հրամանին պատրաստ:

— Ապրիս, շատ ապրիք: Թաղոսին եւ տղերանց կ'ասես՝ կեցցէ՛ք:

Մարտիկը նորից ձեռքը տարաւ ճակատին.

— Պատիւ ունի՞մ, բարի գիշեր, — ասաց, յետ ու դարձ արաւ և դիւ-
ուորական քայլերով քայլեց սենեակից դուրս :

Մեր և թաղոսի յարարերութիւնները այնքան էլ ջերմ չէին : Այդ ա-
ռաջ էր գալիս թէ՛ նրա անցեալից և թէ՛ մեր մարտական զեկաւարներէի հետ
ունեցած ստոնտութիւնից :

— Այնուամենայնիւ, թաղոսը խիցախ և անփոխարինելի մարտիկ է :
Նրան պէտք է գնահատել, — ասաց Ռոստոմը, — նրա այսօր կատարած
գործը անմասն ու եղակի հերոսութիւն էր :

Եւ իրօք, նա իր այդ արշաւով, որը ստոյգ մահուան գնալ էր, փրկ-
կեց Բագուն, և ինչո՞ւմ, քաղաքը մտնելու փոխարէն, նահանջեց, որով
մենք կարողացանք քաղաքը պահել դեռ երկար ժամանակ :

ՌՈՍՏՈՄ ԵՒ ՇԱՀՈՒՄԵԱՆ

Եւ չգիտեմ, թէ մինչև Բագուի ղեկգրերը Ստեփան Շահումեանը որ-
տե՞ր էր հանդիպել Ռոստոմին և ի՞նչ փոխյարարերութիւններ էին նրանք
ունեցել իրար հետ : Սակայն, այն օրից, երբ Ռոստոմը եկաւ Բագու, Ստե-
փանը սկզբում, որպէս բոլշևիկներէ յիշրբ, և յետոյ, որպէս կառավարու-
թեան գլուխ, միշտ չիման մէջ էր մեզ և մասնաւորապէս Ռոստոմի հետ :

Յայտնի էր, որ Ստեփանը եւ իր շրջապատը խորին ակնածանք ունէին
նրա հանդէպ : Նրա կարծիքը և առաջադրանքները Ստեփանի համար մտա-
կան նշանակութիւն ունէին : Մենք գիտէինք, որ բոլոր ծանրակշիւ խնդիր-
ներում նա անմիջապէս դիմում էր Ռոստոմի օգնութեան :

Պատահել էր (և այդ մենք ստոյգ գիտէինք), որ իրենց կեդրոնում,
երբ մի խնդիր լուծելու համար պետարութեան էին յանգել, Շահումեանը
խնդիրը առկախ էր թողել, ապա տակն ու վրայ էր արել քաղաքը, գտել էր
Ռոստոմին և խորհրդակցել հետը :

Յիշում եմ նաև Պետրովի ղեկգրը : Սա մի հին, մի քիչ անիշխանա-
կան յեղափոխական էր, բայց իրեն բոլշևիկ էր համարում : Ունէր մի շատ
ուսեղ թնդանոթային ջոկատ, մի քանի սպաներ և մի երկու հարիւր զին-
ուոր, բոլորը մինչև և ատամները զինուած : Սրանք իրեն հլու հպատակ էին :
Նա մի նաւ էր խարոխած ծովի ափին՝ մլճակալան ղեր կատարելու համար
ուսպմանակատում և քաղաքում : Նա յաճախ չէր ենթարկում կառավարու-
թեան կամ մերժում էր կատարել նրա ուղղմական առաջադրանքները :

Մի օր, կէս գիշերանց, երբ Ռոստոմը քնած էր, Շահումեանը ինքնա-
շարժով եկել էր Բերդ և պահանջել էր իրեն տանել Ռոստոմի մօտ : Պահա-
կը յայտնել էր, որ Ռոստոմը քնած է և ինքը իրաւունք չունի նրան արթ-
նացնելու :

Շահումեանը դտաւ ինձ և ուղղակի պահանջեց, որ Ռոստոմին արթ-
նացնեմ :

— Կէս ժամ չի լինի, որ քնել է, — առարկեցի, — չի կարելի արթնա-
ցնել :

— Բայց մի ժամից այնպիսի բարդութիւններ առջ կը դան, որ յետոյ մարտիլ պիտի չկարողանանք:

Շատ պնդեց: Գնացի եւ արթնացրի:

— Ի՞նչ կայ, — հարցրեց:

— Շահումեանը խիստ շտապ ուզում է, — ասացի:

Շահումեանը ներս եկաւ: Այդ այն դիշերն էր, որ Պետրոսի բժշկութեանը էր կառուցարարութեան զէնք: Ռազմաշիջարհոյսակաւն Կոմիտէն որոշել էր ձերբակալել նրան իր խմբի հետ: Նրանք սպառնացել էին զէնքի ուժով դիմադրել, եւ Շահումեանը չէր յաջողել հաշտութեան ելլը գտնել: Գնացել էին բանակցութեան Զարարիձէն, Չեխեր եւ Գեղիբոս: Պետրոսը սրանց վար էր դրել որպէս պատանդ եւ սպառնացել անաջին հերթին զնպակահարել նրանց, եթէ մերժուին իր պահանջները եւ իրենց ձերբակալելու փորձեր արուին: Ռազմա-Յեղարհոյսակաւն Կոմիտէն արդէն պատրաստութիւն էր տեսել չըջապատելու Պետրոսի խումբը, բախումը անխուսափելի էր:

Շահումեանը հանդարտ խօսելու եղանակը կորցրել էր: Գունատ էր ու ջգագրդիտ: Երբ նա պատմեց այս բոլորը, Ռոստոմը, մի քիչ իր ձորուքի հետ խաղալուց յետոյ, հարցրեց ինձ.

— Պատրաստ ինքնաշարժ կա՞յ:

— Այո՛, — ասացի:

— Ես կը գնամ Պետրոսի մօտ:

— Ոչ, — ասաց Շահումեանը, — այդ չի կարելի. նրա պահակը կարող է կրակել:

Շատ դժուարութեամբ մեր հերթապահը դատա Պետրոսին հետախօսի մօտ: Նրան չէին միացնում, եւ Շահումեանին հալիս յաջողուեց միացնել տալ: Ռոստոմը կանչել տուեց Պետրոսին, որ ուզում է նրան տեսնել: Բայց նա վախենալով ծուղակ ընկնելուց, շատ ներողութիւն էր խնդրել եւ յայտնել, որ եթէ Ռոստոմը ուզում է իրեն տեսնել, երկու սպաներ կը սպասեն նրան Պետրոսիկայտ հրապարակի եւ Բոյալա-Մորսիկայ փողոցի անկիւնում ու նրանք Ռոստոմին կ'ուղեկցեն իր սենեակը, նախ վրայ: Նորից ու նորից ներողութիւն էր խնդրել, որ ինքը չէր կարող գալ:

Ռոստոմը Շահումեանին չփերցրեց հետը եւ խորհուրդ տուեց նրան զնալ Իսպուլիում:

Ռոստոմը վայր իջաւ սեղանից, որի վրայ քնած էր եւ գնաց՝ աչքերը ճմռելով: Նա տեսնուել էր Պետրոսի հետ: Մի ժամից աւելի խօսել էր հետը, իր երաշխարարութեամբ տարել էր նրան Իսպուլիում, ուր Ռազմա-Յեղարհոյսակաւն Կոմիտէի հետ համաձայնութիւն էր կայացրել եւ յոգնած վերադարձել էր Բիւրօ:

Տղաները թէլ էին պատրաստում: Մի բաժակ դրինք առջեւը: Խմեց: Ժպտում էր եւ կատակում:

— Բոլորը խենթ են, — ասում էր. — գաղաղած եւ խիզախ յեղափոխութիւն են անում, երբ պէտք է դորձ անել:

— Հիմա խնդրեմ վերադառնաք ննջարանը, — ասացի, — մի ժամ ու կէս պակաս էք քնել:

— Լաւ, միայն մի ժամ: Կ'արթնացնէք, երբ լուսանայ:

Չարմացանք, որ համաձայնուեց: Երևում էր, որ շատ յոգնած էր: Պահակը փակեց դուռը: Բայց հազիւ ժամը լրացած՝ Ռոստոմը արդէն իջել էր ներքև:

Շահումեանը չափազանց մտահոգուել էր, երբ լսել էր, որ մերսնք արտամաղիր էին Ռոստոմին թիֆլիս ուղարկել:

— Խենթացե՞լ էք, — ասաց նա. — անհար բան է: Եւ չեմ թողնի, որ նա հետանայ Բաղուից: Ձեր բոլոր յայտնի ու զազանի միջոցները եւ օդը կը ցնդեցնեմ: Նրան մերթապանում պահելու գնով, հասկանում էք, եւ չեմ թողնի, որ նա հետանայ այստեղից: Ի՞նչ է, դուք ուզում էք մեզ անգլիս թողնել:

Մեր Կ. Կոմիտէի նիստումն էր, որ նա ասաց այդ, երբ խնդրի մը համար եկել էր մեզ մօտ եւ ներկայ էր մեր նիստին:

Երբ քաղաքում՝ Բանուսրական Սորճրդում, Իսպոլիոմում եւ այլուր բնդհանուր բնօյի կրող խնդիրներ էին ծագում եւ յուզում մտքերը, Ստեփան Շահումեանը, մեզ հետ բախում չունենալու համար, կանխաւ ցանկանում էր մեր Կ. Կոմիտէի հետ համաձայնութեան գալ: Գիտէր մեր ժողովի մամերը: Գալիս էր ինքնաշարժով, մանում էր մեծ ժողովի սենեակը եւ նըստում մեզ հետ ժողովի: Իրեն հետաքրքրող խնդիրների քննութիւնից եւ նըրանց մասին որոշում առնուց յետոյ, լուրերայն դուրս էր գալիս սենեակից եւ հետանում նոյն ինքնաշարժով:

Կ. Կոմիտէին շատ մօտիկ կանգնած բնկերներից շատ քիչերը եւ Բիւրոյի պահակապետը միայն գիտէին նրա ով լինելը:

Որքա՞ն յուզումայից ժողովներ ենք ունեցել Ստեփան Շահումեանի հետ եւ որքա՞ն սուր վէճեր: Բայց, ի վերջոյ, երբեք չենք ընդհարուել ու վերջը երկու կողմը բուսարարող վճիռով փակել ենք խնդիրը:

Ի՞նչ խօսք, որ Ռոստոմի ներկայութիւնը փրկարար դեր էր կատարում, մանաւանդ Ստեփանին համաձայնութեան բերելու տեսակէտից:

Գաղափարական հակառակորդներ էինք, անշուշտ: Սակայն, պէտք է խոստովանեմ, որ Ստեփան Շահումեանը իր զգացումներով լաւ հայ էր:

••

Օղոստոս ամիսն էր: Սարգիս Աբարատեանը, Ռոստոմի հետ համախորհուրդ, կազմել էր ծրարդի՝ Բազուի հայութիւնը, ինչպէս եւ Շամախից ու չրջանից Բազու զաղթողները, Ղարաբաղ ու հետունները փոխադրելու մասին:

Ծրագիրը իր բոլոր մանրամասնութիւններով նա ներկայացրեց Կ. Կոմիտէին:

Այս ծրարդը իրազործելու համար, պէտք էր որ մէկ կարող ընկեր գնար թիֆլիս:

Թիֆլիսի ընթացքը դէպի Բազուի մղած պայքարը մեզ զայրոյթ եւ մտահոգութիւն էր պատճառում: Թիֆլիսը իր ռազմական ուժով մեծ աջակցութիւն կարող էր հասցնել մեզ՝ խիելով թշնամու թիկունքից: Բայց թիֆ-

լիսի պատգամները, ուղղակի ապշեցուցիչ էին: Մենք համոզուած էինք, որ Թիֆլիսում միանգամայն սխալ մտեցում ունէին խնդիրներին և: չէին պատկերացնում զրուիներ ճշգորէն: Թիֆլիսը թերազնահատում էր Բազուի պայքարի արժէքը: Թիֆլիսի աջակցութեամբ մենք սասանիկներին պարտութեան կը մատնէինք, որովհետեւ մենք մեն մենակ նրանց այնպիսի վիճակի էինք մատնել, որ, ինչպէս Երևում է մեր ձեռքն ընկած փաստաթղթերից, նրանք արդէն պատրաստուած էին լքել Բազուի ճակատը և նահանջել, երբ անվիրացիները նամարտ նահանջով ճակատում ճեղքուած քներ առաջացան և մենք ստիպուած եղանք թողնել քաղաքը՝ հազարաւոր զոհեր տալով:

Կ. Կոմիտէի մէկ մասը, մանաւանդ Արբաշաձը, Պապաչան և Սարգիսը (Արարատեաներ), այն կարծիքին էին, որ Ռոստոմը Լէյ Երթայ Թիֆլիս, պիտի կարողանայ յեղաշրջել նրանց մտածումները և ապահովել մեր յայթանակը, մանաւանդ Հայուիները Բազուից Հայաստան տեղափոխելու մեր հոյակապ ծրարները:

Բայց Կ. Կոմիտէի մէջ երիտասարդների թեւը դէմ էր Ռոստոմի մեկնելուն Բազուից: Եւ այդ՝ երկու կարեւոր պատճառաւորութեամբ.

Առաջինը՝ Թիֆլիս երթալու համար՝ Ռոստոմը պէտք է նաւով մեկնէր Պետրոպոլ, ապա Նիւխոսային Կովկասում մինչեւ Վլադիկազակ, այստեղից Ռազմա-վերական ճամբով Թիֆլիս, կամ Պետրոպոլից մինչեւ Սև. Մոլի ափը, ապա Բաթում և այնտեղից Թիֆլիս: Հիւսիսային Կովկասի մէջ տիրող անիշխանութեան և համաճարակների այդ օրերին խկապէս խնդիրներին կը լինէր այդ:

Երկրորդ՝ Բազուից հանել Ռոստոմին նշանակում էր զլիստակ Բազուն, որին մենք՝ երիտասարդներս չէինք համաձայնուած:

Բուռն վէճեր տեղի ունեցան: Մենք՝ երիտասարդներս մինչեւ արցունք յուզուած էինք, բայց անձար մնացինք, երբ Ռոստոմը վճռականապէս յայտարարեց, թէ անհրաժեշտ է իր գնալը:

Մնում էր նրան ուղեկցելու համար մի շատ ճարպիկ երիտասարդ ընկեր զանեւ, որ լաւ ծանօթ լինէր Հիւսիսային Կովկասին և տեղական լեզուներին:

Որոշուեց խիստ զաղտնի պահել Ռոստոմի գնալը: Սակայն, երևում էր, որ ինքը՝ Ռոստոմը չէր ուզում իր գնալը անհատապէս թաքցնել Ստեփան Շահումեանից:

— Այստեղ՝ Բազուում վճուում է Կովկասի, հայ ժողովրդի և նոյնիսկ Ռուսաստանի խնդիրը, — ասում էր Ս. Շահումեանը, երբ Ռոստոմի մեկնելու մասին լսելով՝ եկաւ մեզ մօտ. — իսկ զուրք ուզում էք ուղարկել Ռոստոմին, որին ոչ ոք չի կարող փոխարինել: Այստեղ բազմապիսի կազմակերպութիւններ շարունակական բախման մէջ են: Այն սօվ է, որ պիտի կարողանար հարթել Յենարօ Կասպիի (Կասպից ծովի նաւատորմի կենտրոնի) և մեր հրամանատարութեան բախումները, որոնք երբեմն այնքան սուր բնոյթ են ստանում, որ քիչ է մնում նաւերը իրենց թնդանօթները ուղղեն քաղաքի վրայ: Ո՞վ կարող է հարթել Ռազմայեղափոխական Կոմիտէի, Յենարօ-Կասպիի, հրամանատարութեան և կառավարութեան միջև ծագած վէճերը: Մենք՝ բոլշեւիկներս մեր մէջ ծագած և չհարթուող վէճերը նրա միջոցով

ենք հարթած : Մոռացե՞լ էք, որ, երբ մեր կենտրոնը երկու մասի էր բաժանուել, Ռոստոմբ մեզ համաձայնութեան բերեց : Հասցա դո՞ւք՝ ինքներդ, ձեր Ազգային Խորհրդի և Կ. Կոմիտէի, ձեր Կ. Կոմիտէի և Բանուորական Խորհրդի Ֆրակցիայի, ձեր թթու սպգայնականների և ձախ ընկերապարականների սուր վէճերը ս'ոյ պիտի հարթէ :

Սա. Շահումեանի պատճառարանութիւնները ուժեղ էին, բայց որոշուած էր, և Ռոստոմբ պիտի գնար :

Ճանապարհ՝ պիտի գնէի նրան պաղտնի, մի փոքր նստով : Ոչ մի ընկեր ճամբու գնելու համար պիտի չգնար նաւահանգիստ :

Թէ ի՞նչպէս էր Սա. Շահումեանը լրտեսել Ռոստոմբի մեկնումը՝ չգիտեմ : Բայց Ռոստոմբ արդէն նախ մէջ էր և նախ պիտի շարժուէր, երբ Ստեփանը ինքնաշարժով եկել էր նոյն նաւահանգիստը և երկու գինուորները ուղեկցութեամբ մտել նախ :

— Ձեր ընկերները յամառում են, բայց այս քաղաքից ոչ ոք չի կարող մեկնել՝ առանց իմ թոյլտուութեան, — ասել էր նա Ռոստոմբին : — ձեզ հիմա գինուորները նախից ցած կ'իջնեն, եթէ դուք դուրս չլաք ինձ հետ :

Ռոստոմբը փորձել էր համոզել Ստեփանին, որ ձեռք քաշի իր մտադրութիւնից : Բայց Ստեփանը չէր գիջնել և, երբ տեսել էր, որ իր թախանձանքները չեն ազդում, յայտարարել էր .

— Ուրեմն, դուք ձերբակալուած կը տարուիք իմ բնակարանը :

Ռոստոմբը գիջնել էր : Իր բնակարանը հասնելուց յետոյ, Ստեփանը հետախօսել էր Պապաշային .

— Պապաշա, Ռոստոմբը ձերբակալուած՝ գտնուած է իմ բնակարանում : Մինչև ար ձեր Կ. Կոմիտէն խոստում չտայ, որ պիտի թոյլ չտայ Ռոստոմբին մեկնելու. քաղաքից, նա կը մնայ ձերբակալուած : Եւ թէկուզ գործը հասնի գինուած բախումի, ևս պիտի չզիջնեմ :

Զօրավար Բազրատունին, երբ լսել էր այս մասին, Ռոստոմբին հանդիպելիս լաց էր եղել և. ասել .

— Բա, անաստուած, դու ո՞նց էիր մեզ մենակ թողնում :

Կ. Կոմիտէն Լեւոն Քարամանլիներին պնդումի վրայ իր որոշումը փոխեց : Սակայն, պէտք էր մէկին ուղարկել : Ի վերջոյ, կանգ առանք մեր շատ փորձուած ընկեր Լեւոն Քարամանլիներին վրայ : Նա տարիներ զբաղուել էր Զիֆունի գործով Վլատիկաւազում : Գիտէր ամբողջ հիւսիսային Կովկասը : Չափափել էր Ռազմա-վերական ճամբան : Նաև մարտական զինավար ուժ էր : Համաձայնուեց երթալ նոյն առաքելութեամբ ևս անմիջապէս մեկնեց :

Թէ ի՞նչ տոտապանքներով էր նա տեղ հասել, տեղը չէ այստեղ պատմել : Սակայն, Թիֆլիսի մեր ընկերները չէին համաձայնուել նրա հետ : Ռոբով՝ միայն թշնամու թիկունքում մի քանի կամուրջներէ պայթեցման գործն էր նա կարողացել կազմակերպել : Հետեւանքը այն եղաւ, որ մենք մնացինք մենակ և, երբ անդլիտցիք լքեցին ճակատը, մենք ևս ստիպուած եղանք քաշուել, ջուրը նետելով Բազուի հայութիւնը երկիր փոխադրելու փառաւոր ծրագիրը :

Եթէ Ռոստոմբը Թիֆլիս երթար, թերեւս տարբեր պիտի լինէր : Բայց այդ էլ, ի հարկէ, ենթադրութիւն է :

Այս դրուագը Ռոստոմի կեանքից լրիւ չի լինի, եթէ այսուկ շրջա-
մեմ նաև Ռոստոմի ջանքերի մասին ազատելու Ստ. Շահումեանին և ըն-
կերներին գերութիւնից :

Էնդելիում (այժմ Փաշլեի) Ռոստոմը լուր էր առել, որ այն նաւը,
որի վրայ գտնոււմ էր Ստեփան Շահումեանը, էր ընկերներով, փոխանակ
Պետրոսով կամ Հաշտարխան գնալու, խարխիս էր նետել Կրասնաուղսկի նա-
ւահանգստում և Ստեփանը էր ընկերներով ձերբակալուել ևն ուսւ մենչելիկ
կառավարութեան կողմից : Ինչպէր պատմում էին հետեւեալ ձևով .

Ստեփանը և ընկերները, Բաղուի կառավարութեան անկումից յետոյ
(անդլիացիներին հրախրելու առընչութեամբ), ապրում էին մի մեծ նաւում :
Քաղաքը ընկնելուց և նաւերը ափից հեռանալու պահին, երբ իմացել էին,
որ իրենց նաւապետը մենչելիկ է և իրենց անհաշտ հակառակորդ, կամե-
ցել էին նաւը տանել Հաշտարխան : Թաղէտ Ամիրեանն էլ, որ նոյնպէս այդ
նաւումն էր գտնոււմ, որովհետև էր եղբայրը այդ նաւումն էր, ատրճանա-
կը ձեռին, պահակ էր կանգնել նաւապետի խցիկին մօտ հակելու, որ նա շէ-
ղի Հաշտարխանի ճանապարհից : Նաւավարը խոտացել էր կառարել նրա
հրամանը : Սակայն, նա, աւելորդ պոռոյաներ կատարելով, սպասել էր մու-
թը ընկնելուն, և, օգտուելով մթութիւնից, զշէլ էր նաւը ուղիղ դէպի
Կրասնաուղսկ : Պարխիս նետելուն պէս, անյայտացել էր և, ափը իջնելով,
իմաց էր տուել տեղական հակարուշելիկ իշխանութեան, թէ բերել է Բա-
ղուի բուշելիկ 20 կոմիսարներին : Կառավարութիւնը իսկոյն շրջապատել և
ձերբակալել էր տուել նրանց :

Այս լուրը մեծ մտահոգութիւն էր պատճառել Ռոստոմին : Նա գիտէր,
որ այդ անպատասխանատու և խառնակ օրերին, երբ տեղական իշխանու-
թիւնները, առանց խորը մտածելու, աջ ու ձախ ոչնչացնում էին իրենց հա-
կառակորդներին, Ստեփանի և ընկերների կեանքն էլ կարող էր վտանգուել :
Ուստի որոշել էր ընկերներ ուղարկել՝ նրանց փախցնելու համար :

Այդ նպատակով Ռոստոմը Կրասնաուղսկ ուղարկեց փորձուած և հին
դաշնակցական Կարապետ Պարունակեանին, մի քանի խիլպիս ընկերներին հետ,
որոնք տեղական մեր կազմակերպութեան հետ շատ զազտի կերպով պիտի
կազմակերպէին Ստեփանի և ընկերների փախուստը :

Կարապետ Պարունակեանը ընկերներին հետ տեղ էր հասել ձկնորսական
նաւով : Տեղական մեր կազմակերպութեան հետ անցել էր գործի : Բայց ար-
դէն ուշ էր եղել : Այդ օրերին Կարմիր Բանակը սկսել էր ճնշել անդրկասպ-
եան Սպիտակ ուժերին և այդ պատճառով հակարուշելիկ իշխանութիւնը
շատ հապճեկով, առանց դատի, գնդակահարել էր տուել Ստեփանին և իր
26 բուշելիկ ընկերներին :

ԱՆԳԼԻԱՑԻՆԵՐԻ ՄՈՒՏՔԸ ԲԱԳՈՒ ԵՒ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ Փ Ո Փ Ո Խ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Ռազմական եւ քաղաքական կացութիւնը Ազգային Խորհրդին եւ Կ. Կոմիտէին բերին այն եզրակացութեան, որ պէտք էր Անգլիացիներին հրաւիրել Բազու:

Խնդիրը շատ լուրջ բնոյթ ստացաւ, որովհետեւ զժուար էր համոզել բոլշևիկներին:

Էս-էրները եւ Էս-Դեկները իրենց հաւանութիւնը տուել էին եւ մենք կարող էինք խնդիրը դնել Բանտորական Խորհրդում, տապալել կառավարութիւնը, որ գլխաւորում էր Ստեփան Ծառուածեանը, եւ կազմել նոր կառավարութիւն, որը եւ Անգլիացիներին Բազու կը բերէր: Բայց մենք չէինք ուզում խնդիրը այդ ձևով կարգադրել, որովհետեւ զա կարող էր բախումներ առիթ ստեղծել: Բոլշևիկները ունէին քաղաքում իրենց զբաղակալար ջուրկար եւ բոլշևիկական տրամադրութիւններով վարակուած մի երկու ուսական զնդեր: Կար նաև Ռազմայեղափոխական Կոմիտէի գունդը, մեծ ժառանգ կազմուած վրացիներից, որ միանգամայն ենթակայ էր Զապարիսէին: Այդ պատճառով Ռոստոմը մի քանի անգամ խօսել էր Ստեփանի հետ եւ, ի վերջոյ, նրանք համաձայնութեան էին եկել, որով՝ Անգլիացիք ցամաք պիտի իջնէին եւ Ստեփան Ծառուածեանը, Մուրմանսկի ղէպքի օրինակով, իր կառավարութեան կողմից պիտի բողոքէր Անգլիացիներէ այդ քայլի դէմ, եւ խնդիրը պիտի փակուէր զբանով:

Այս համաձայնութեան նախապայմանն էր խիստ զաղտնապահութիւնը: Ցենտրո-Կապիւնի էլ, որ արդէն մենչեիկներէի ձեռքն էր, որոշել էր լուսթիւն պահել անգլիական զօրք Բազու փոխադրող նաւերը մեր ջրերը ժողովու մասին: Սակայն, այդ լուսթիւնը չպահուեց: Մեր հայ Սոցիալ-Դեմոկրատներից մէկը, պարծենկոտութիւնից թելադրուած թէ անփորձութիւնից, իր մտերիմ մի բոլշևիկ ուսուի հետ խօսելիս, յայտնել էր այդ գաղտնիքը: Բոլշևիկը անմիջապէս խնդիր էր յարուցել եւ իրար խառնել Բազուիկումը:

Նոյն երեկոյեան մեր ժողովին եկաւ Ստեփանը, խիստ վրդովուած, եւ յայտնեց եղելութիւնը:

Պարզուեց, որ գաղտնիքը զուրա տուող Սոցիալ-Դեմոկրատը Հայոց Ազգային Խորհրդի անդամ էր: Նրան գտան եւ կանչեցին: Ստեփանը պարզեց նրա շնորհիւ ստեղծուած կացութիւնը եւ յայտնեց, որ այլևս իր տուած խոստումը յետ է տանում եւ Բանտորական Խորհրդի առաջիկայ նիստի մէջ պիտի հրապարակի: Ինչ խօսք, որ թէ՛ կառավարութիւնը, եւ թէ՛ բոլշևիկ պատգամաւորները եւ ձախ Էս-էրները պիտի ընդդիմանային եւ Անգլիացիներին հրաւիրելու խնդիրը պիտի վիժէր: Երբ այդ լսեց մեր Սոցիալիստ-Դեմոկրատը, ուշաթափուեց, եւ նրան մեծ զժուարութեամբ ուշգի բերին սպասման սենեակում:

Յաջողօք օրը Ստ. Ծառուածեանը տեսնուել էր Ռոստոմի հետ եւ խնդրել, որ Դաշնակցութիւնը շտապալի իր կառավարութիւնը՝ խուսափելու համար քաղաքացիական կռուից: Բայց Ռոստոմը չէր կարողացել նրան խօսք տալ, քանի որ, առաջին՝ ինքը կողմնակից էր Անգլիացիներին Բազու բերելուն եւ,

երկրորդ՝ նոյն գիշեր Կ. Կոմիտէն որոշել էր տապալել Ստեփան Շահումեանի կառավարութիւնը՝ Անգլիացիներին Բագու բերել տալու համար:

Աշխատանքները բաժանուած էին արդէն, և մեր Կ. Կոմիտէն իր լիակատար պահանջները տուել էր Բանուորական Խորհրդի զաշնակցական Փրակցիային, որ իր նիստը ունեցել էր և որոշել իր անելիքը: Ի միջի այլոց զաշնակցական Փրակցիային հալոյրդուած էր, որ Կ. Կոմիտէն պիտի աշխատէր թոյլ շտալ բուշուիկներին բազաբացիական կոխ սկսելու: Հակառակ դէպքում զինու զօրութեամբ նա պիտի գործադրի տրուած որոշումը:

Նշանակուած էր Բանուորական Խորհրդի նիստը, որի օրակարգն էր՝ «Աջակցման կուսակցութիւնների կողմից Անգլիացիներին Բագու հրաւիրելու ցանկութիւնը»:

Բայրը կուսակցութիւնները մասնակցում էին իրենց լրի կազմով: Առհասարակ նստում էինք ճեպուստի կարգով.— Չախ կողմում՝ բուշուիկները, ապա ձախ Սոցիալիստ-յեղափոխականները, ապա մեր Փրակցիան կենտրոնում, յետոյ էս-էրները և ծայրայեղ աջ կողմում էլ էս-Դեկները, իսկ թիկունքում անկուսակցականները:

Ստեփան Շահումեանը որպէս կառավարութեան գլուխ, զեկուցեց խնդիրը և շատ բուռն կերպով քննադատեց այդ առաջադէպ՝ խելով բուռն ծափեր:

Առաջին խօսք մերցնողն էր Ալեօշա Ջարարիձէն որ շատ սուր, խայթող քննադատական խօսքերով յարձակում գործեց մի գրայ՝ աշխատելով մարկարեկել մեզ: Մերոնց մրդովմունքը այնքան մեծ եղաւ, որ, հակառակ արուած հրահանգին, մեր ամբողջ Փրակցիան ոտքի էաւ և ազմկալից բացառանշութիւններով փորձեց լուցնել Ալեօշային: Բանուորական Խորհրդի աջ թևը մեզ հետ ոտքի էաւ ստաբիլ: Ոտքի ելան և բուշուիկները:

Ստեփանը յայտարարեց, որ եթէ ժողովը շտապալուի, ինքը զինուորական ուժ կը կանչէ: Այդ յայտարարութեան վրայ մի այնպիսի անասելի ժխտը սկսուեց, որ ամբողջ նախագահութիւնը ոտքի էլաւ՝ ազերսելով խաղաղուել:

Մեր պահանջով, տոաջ լուց բուշուիկեան Փրակցիան, ապա մեր Փրակցիան և մեզ հետեւեց ամբողջ աջ թևը: Ըստ կարգի, մեր ընկերներից մէկը յայտարարեց, որ ոչ ոք թոյլ չտայ իրեն սպառնալիքներ կարգալու ժողովին, ինչպէս և վիրաւորական արտայայտութիւններ անելու:

Նախագահ Ֆիլախտովը ցաւ յայտնեց, որ Ալեօշան մի անգորշ արտայայտութիւն արեց և խնդրեց, որ այլևս նման արտայայտութիւններ չուենան:

Ըստ կարգի խօսեց և Ստեփանը և խնդրեց կրքերը շորրորդել: Ասաց, որ գրուած է շատ լուրջ խնդիր, որը պէտք է վճռել ոչ թէ կուսակցական շահախնդրութեամբ, այլ Բագուի բանուորութեան և յեղափոխութեան շահերի տեսակէտից:

Ապա Ալեօշան շարունակեց իր ճառը, այս անգամ խիստ զգոյշ: Ի հարկէ, չէր խուսափում երբեմն սլաքներ նետել մեր կողմը:

Մօտեց և Այոլլոն, էս-Դեկ լրիւր և լաւագոյն խօսողը: Նա խիստ տրամաբանական ճառով ապացուցեց, որ մեր պայմաններում անհրաժեշտ է

օգտուել Անգլիացիների ուղղամական ուժից, և թոյլ շտալ, որ թշնամի, յետագէմ ու չակայրիպօփոխական փաշաների բանակը զբաւի յեղափոխական Բազուն: Ճառը յտուեց խոր ուշադրութեամբ:

Ստեպին և՛ մեր ընկերները, ինչպէս և՛ էս-էրները: Յետոյ բոլշևիկները հրատարակ բերին իրենց ծանր թնդանօթները, մինչև իսկ Ջեյնին: Վերջում խօսեց Ստեփանը, շատ քաղաքայարի, շատ ուժեղ և յոյս յայտնեց, որ քուէարկութիւնը պիտի լինի ի նպաստ իր կառավարութեան և ընդդէմ Անգլիացիներին Բազու բերելու առաջարկին:

Գեո քուէարկութիւնը չսկսուած՝ սրահի պատուհաններից երեւաց, որ շէնքը շրջապատուած էր զբաճապատ ինքնաշարժներով: Կասկած չկար, որ զբանց բերել էին տուել բոլշևիկները՝ իրենց համար աննպաստ քուէարկութեան ղէպքում մեզ ձերբակալելու և քաղաքացիական կռիւ սկսելու համար: Քուէարկութիւնը ցոյց տուեց, որ մեր բանաձևին ձայն էր տուել պատգամաւորների ճնշող մեծամասնութիւնը:

Ալեգանից մի քանի հոգի, որ զնացել էին բեմ խօսելու, այլևս ցած չէին զայլս: Նախագահութեան մէջ եղած մեր ընկերները նկատել էին, որ Ստեփանը, Ալեօշան և միւս բոլշևիկ ղեկավարները խորհրդակցում էին այս մասին, որ զբաճապատների գինուորները ներս կանչեն և կատարել տան ձերբակալութիւններ: Քիչ յետոյ նրանց լուր են բերում, որ զբաճապատների բոլոր գինուորները և սպաները փոխուած են: Ալեօշան իսկոյն շտապում է հեռախօսի մօտ, կանչում յատուկ զունդի հրամանատարին և կարգադրում, որ նա իր վրացի մարտիկներին անմիջապէս բերի Բանուորական Խորհրդի շէնքը: Նրան յայտնում են, որ զունդը բաղնիքումն է և որ նրանց զէնքերը յայտնի չէ թէ ո՛ւմ հրամանով հաւաքուած են ևս փակում:

Ալեօշան, ուղղակի յուսահատուած, յայտնում է այդ մասին իր ընկերներին և պահանջում, որ երկու բոլշևիկեան զնդեր բերուեն: Նրանց հրամանատարը մօտենում է հեռախօսին: Պարզում է, որ այդ զնդերից մէկը ուղարկուած է անյայտ ուղղութեամբ, իսկ միւսը գինաթափ է արուած ու փակուած Սալիանսկայա զորանոցի մէջ:

Նախագահութեան և կառավարութեան անդամները, զունստ ու ջգալին, քննում են խնդիրը և ի վերջոյ, Ստեփանը զայլս է բեմի առաջամասը: Նա յուզուած հազորդում է, որ Բազուի Յեղափոխութեան թիկունքին զանակ է խփուել, որ քուէարկութեան արդիւնքը ի նպաստ աշակողմեան բանաձևին է և որ իր կառավարութիւնը ներկայացնում է իր հրաժարականը:

••

Մանր ու ճնշող պահեր էին: Հեռախօսով լուր տրուեց մեր Կ. Կոմիտէին, որ Ռոստոմը սպասում էր լուրի: Բոլշևիկեան լիդերները հաւաքուել էին միասին: Նրանց թոյլ տուին ընտրել որեւէ նաւ և ապրել նրա մէջ:

Մինչև մենք հասանք Կ. Կոմիտէի շէնքը, արդէն Աբրահամը նշանակուած էր զիկտատոր և հրահանգներ էր տալիս ալ ու ձախ՝ թէ՛ քաղքենի անդորրութիւնը պահպանելու, թէ՛ ճակատը ամուր պահելու և թէ՛ առհասարակ իշխանութեան հետ կապուած խնդիրների մասին:

Արբաճամի իշխանութիւնը շարունակուեց, մինչև որ Բանուորական Խորհուրդը կարողացաւ կազմել իր նոր կառավարութիւնը, որը է՛ւ Բազուհրաւրեց Անգլիացիներին: Յայտնի է, որ մեր պատգամաւորը Անգլիացիներէ ժօտ Սարգիս Արարատեանն էր:

Պատմութիւնը լրացնելու համար, պիտի աւելացնեմ, որ այդ օրուան մեր յաջիմնակի մաստաբ միայն պարտական էինք մեր ձայներէ մեծամասնութեան, որովհետեւ բուշուիկները հաստատ որոշած էին մեզ բուրբիս ձերբակալել, սպա զբաւել մեր կ. Կամիտէի շէնքը, ցրել Հայոց Ազգային Խորհուրդը եւ յայտարարել բուշուիկեան իշխանութիւն: Եւ մենք պիտի պարտուէինք, եթէ նախապէս զբաւ տառջքն առած չլինէինք:

Այդ նախախնամական աշխատանքը, Ռոստամի խորհրդով ու ցուցմունքներով կատարել էր Ներսէս Զազէթեանը: Վերջինս հետախուզական բաժնի վարիչն էր եւ զիտէր ամէն ինչ: Նրա թեկադրութեամբ էր, որ բուշուիկ Զարարիձէլին ենթակայ յատուկ գունդը բաղնիք էր ուղարկուել եւ զկէնքերը զբաւուել էին: Նրա շնորհիւ էր, որ զբաճապատ զնդի բուրբ սպաները եւ զինուորները փոխուած էին, իսկ երկու բուշուիկեան զնդերն էլ անվտանգ դարձած:

Բուշուիկները վերջէն վրէժիկներ եղան, Ներսէս Զազէթեանին ձերբակալեցին Ազրբէյձանի խորհրդայնացման օրերին, տարան բանտարկեցին Բազուի ժօտիկ Նարզիկ կողով եւ այնտեղ էլ զնդակահարեցին, մեր մի քանի ուրիշ ընկերները հետ:

Ներսէսը անսպասու ետանդով, աննկարագրելիօրէն ճարպիկ, խելօք եւ հաւատաւոր դաշնակցական էր, կազմակերպչական մեծ ընդունակութիւններէ տէր: Բազուի այդ ծանր օրերին անդնահատուիկ զօրք կատարեց, եւ այդ զօրքն էլ յետոյ նրա գոհուելու զլիսաւոր պատճառն եղաւ:

ԲԱԳՈՒԻ ՊԱՏԱՍԵԱՆԱՏՈՒ

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԸ

Ստ. Շահումեանի կառավարութեան անկման երկրորդ օրն էր: Արբաճամի զիկտատորութեան 25 ժամը լրացել էր: Պէտք էր ուժեղ նոր կառավարութիւն ստեղծել: Պէտք էր Անգլիացիներին Բազու բերելու խնդիրը կարգադրել, — մի խնդիր, որ արդէն սուր պայքարի առիթ էր եղած: Պէտք էր, վերջապէս, ռազմաճակատը փրկել սպառնացող փրուզումից, իսկ քաղաքը՝ անիշխանութիւնից:

Սակայն, դանազան քաղաքական հոսանքների միջեւ միակամութիւն չկար: Այդ գիշեր խառն նիստ էր նշանակուած՝ վերջնականօրէն վճռելու համար խնդիրը: Նիստին մասնակցում էին՝ Յենարօ-Կասպիի, Յամաքային Բանակի, Ռուս Էս-էրների, Էս-Դեկների, Հայ Էս-Դեկների, Հայ Էս-Դեկների, Հ.Յ.Դ.Ի., Արհեստակցական Միութիւնների Կենտրոնի եւ Բանուորական Խորհրդի Փրակցիանների ներկայացուցիչները: Կային նաեւ Բազուի նաւահան-

գիտքը մտած երկու ուղղմանուների ներկայացուցիչները, որոնցից մէկը Կրասնաստպից (Անգղիկաստպեան շրջանից եկած նաւի հրամանատարն էր՝ յաղթանազամ եւ իրկինեզ Գոլուրելու) :

Բայելոյում մեր կուսակցական ակումբներից մէկի մի ոչ շատ մեծ սենեակիս նա էինք : Ն. Յ. Գաշնակցուի ինքնը ներկայացնում էին Ռոստոմը, Սարգիս Արարտեանը, Աերզէյ Մելիք-Սօլեհանը եւ ես :

Ես նստած էի Գոլուրելի եւ մի նաւային սպայի միջեւ, որի հետ շատ յաճախ հանդիպել էի Բանուբրական Խորհրդում : Նա էս-էր էր եւ եկել էր Յենարո-Կասպիի կողմից : Նա ինձ ներկայացրեց Գոլուրելին .

— Ազգային Սոցիալիստ-Յեղափոխական, — բնորոշեց նա մեր կուսակցուի ինքնը :

Բունն վէճեր սկսուեցին մի կողմից՝ Յենարո-Կասպիի ներկայացուցիչներին ու էս-էրիներին եւ միւս կողմից էլ՝ էս-Գեկ(մենչեիկ)ներին ու Արհեստակցական Միութիւնների միջեւ :

Երբեմն նոյն կուսակցութեան պատկանող, բայց տարբեր մարմիններից եկած ներկայացուցիչներին միջեւ այնքա՛ն սուր վիճարանութիւններ էին լինում, որ քիչ էր մնում ժողովը պայթէր : Մի քանի անգամ մեր կողմից արտայայտուողներ եղան : Սարգիսը բազմաթիւ անգամներ բացատրական լուսարարանութիւններ տուաւ : Մեր տեսակէտը պարզ ու մեկին ձեւակերպուած էր Կ. Կոմիտէի կողմից : Սակայն, երեւում էր, որ միւս կազմակերպութիւնները վերջնական տեսակէտներ չունէին : Երբեմն ճատեր էին արտասանում, որ ամէն բոլոր սպասում էինք պայթումի : Մենք պիտի դուռէինք շատ ծանր կացութեան մէջ, եթէ իրաւարտութիւն տեղի չունենար :

Սարգիսը շատ էր աշխատում հող գտնել՝ կառավարութիւն կազմելու համար, բայց չէր յաջողում : Նա նստած էր Ռոստոմի մօտ եւ, խօսելուց առաջ, նրա կարծիքն էր առնում :

Ճիշդ է, որ ուսաները յատկապէս նրան շատ ուշադրութեամբ էին լրսում, բայց յետոյ նորից բարխում էին իրար եւ, նորից ու նորից կրկնելով իրենց փոխադարձ մեղադրանքները, համաձայնութեան չէին գալիս :

Մօտս նստած մեր ծանօթը մի քանի անգամ ականջիս ասաց կամացուկ .

— Ինչո՞ւ Ռոստոմը չի խօսում :

Նախագահ կապիտան Ֆլոտովը, որ Բազում բաւական յայտնի դէմք էր, աչքով էր անում մեզ թէ՛ ասացէք, որ Ռոստոմը խօսի : Ժամը զիշերուան երեքն էր : Մթնոլորտը այնքա՛ն էր ելեկտրականացած, որ այլեւս շարունակել չէր կարելի : Սերգէյ Մելիք-Սօլեհանը բաւական բարձր՝ հայերէնով ասաց .

— Ռոստոմ, խօսի՛ր վերջապէս :

Ռոստոմը ոտքի ելաւ :

— Փառք Աստու, — բացազանչեց նախագահը զոհունակութեամբ, — խօսքը պատկանում է Ռոստոմին :

Ռոստոմը ճարտասան չէր, սակայն, այդ օրը զարմանալի լաւ խօսեց : Զարմանալի դանդաղ ու պարզ, լսողի մտքերը մտրակող ու ժով արտայայտուեց : Վերլուծեց տիրող կացութիւնը յստակ ու ճիշդ, պարզեց Բազուի բո-

լոր կազմակերպութիւններէ վրայ ընկած ծանր պատասխանատուութիւնը: Մատթընը բնորոշեց կողմերի սխալ մտացումները զրուած խնդրին, վերահանեց նրանց ետական նկատառումները: Մտեց այնպիսի անկողմնակալութեամբ և սրտցաւութեամբ, որ շահեց բոլորի համակրանքը: Քննեց եղած առաջարկները, որոնք բախման պատճառ էին դառնում և մասնանշեց նրանց վերացնելու միջոցները:

Փողովակահաններէ ղէմքերը պայծառանում էին, և մարդիկ կարծես սկսում էին աղաս շնչել:

Ի վերջոյ, Ռոստոմը ձեւակերպեց ստեղծուած կացութիւնից դուրս դալու և Բագուն փրկելու միջոցները, ճշգեց իւրաքանչիւր կազմակերպութեան պէտքն ու պարտականութիւնը, Բանուորական Մորճըղի առաջիկայ նիստում նոր կառավարութիւն կազմելու եղանակը:

— Կարծում եմ, — եղրակացրեց նա, — որ ձեր յեղափոխական միտքն ու պատասխանատուութեան զգացումը պիտի թելադրեն ձեզ ընդունիլ իմ առաջարկները, վերջ տալ անպատու և վնասակար վէճերին և անմիջապէս անցնել զօրծնական աշխատանքներէ:

Երբ Ռոստոմը վերջացրեց, մի պահ բոլորը լուռ մնացին: Ոչ ոք այլ ևս ձայն ուղեց: Նախազահճութիւնը ելաւ:

— Այս վերջին ճառով, — ասաց նա, — ես կարծում եմ, որ վերջանում են նաև մեր վէճերը: Ընկեր քարտուղարը արձանագրել է բոլոր առաջարկները: Կարծում եմ, որ պէտք է կարգանք և քուէարկենք:

Ջարմանալի ճշդութեամբ արձանագրուած էին Ռոստոմի առաջարկները: Կարգացուցին: Մի քանի լրացումներ եղան: Նախազահճութեամբ և Բանուորական Մտեցումներէ մասին:

— Ուրեմն, ընկերներ, համաձայն էք քուէարկել այս առաջարկները ամբողջութեամբ, մէկ անգամից:

— Այո՛, այո՛:

— Ուղե՞ք ևն ղէմ:

Ոչ ոք:

— Առաջարկները անցան միաձայն: Նիստը յայտարարում եմ փակուած, — յայտարարեց նախազահճութիւնը:

Փողովակահանները ուրախ բացազանչութիւններով վեր թռան սեղերից և շրջապատեցին Ռոստոմին: Առաջինը նախազահճութեամբ էր, որ սեղմեց նրա ձեռը և ասաց.

— Դուք, թէ՛ և ուշ, բայց փրկեցիք ե՛ւ մեզ ե՛ւ Բագուն:

Գոլուրեւը, յաղթանգամ մարմինը առաջ հրելով, նոյնպէս մտեցաւ Ռոստոմին, վերջրեց նրա ձեռը և, ուժեղ թափահարելով այն, իր բամբ ձայնով ասաց.

— Դուք իսկապէս Ռոստոմ էք — խոժոռ մտքի, ամուր կամքի և մեծ յեղափոխականի սրտի տէր Ռոստոմ: Ես երջանիկ եմ, որ ձեզ հանդիպեցի, և յեղափոխական Բագուն հպարտ է, որ ձեզ ունի իր մէջ: Եթէ թոյլ տաք, ես կը համբուրեմ ձեր ձեռքը:

Ռոստոմը ձեռը յետ քաշեց:

— Այդ զէպքում ձեր ճակատը, — ասաց Գոլուբուիը, կոացաւ ու Համբուրեց Ռոստովի ճակատը:

Բոլորը յուզուած էին, իսկ մենք՝ դաշնակցականներս՝ աւելի եւս:

Լոյսը բացուեց էր, երբ եկանք շ. Յ. Գաշնակցութեան շէնքը եւ տեղաւորուեցինք բազմոցներէ մէջ: Բայց մեղնից ոչ մէկը չկարողացաւ քննել:

Նոյն օրը, Բանուորական Խորհրդի նիստում, գիշերուան խորհրդակցութեան որոշումներէ Համաձայն, կազմուեց Բազուի նոր կառավարութիւնը, եւ Բազուն շարունակեց իր անհասարկ կոխի՝ շրջապատող թշնամու զէմ:

ՌՈՍՏՈՄԻՆ ԶԻՆԱԹԱՓ ԱՆԵԼՈՒ ՓՈՐՁԸ

Իշխանութեան փոխանցման օրերն էին: Յենտրո-Կասպին աշխատում էր կացութեան տէր դառնալ: Նրա նաաստիները փոքր խմբերով շրջում էին փողոցներում՝ կարգը պահպանելու պատրուակով եւ գինաթափ էին անում բոլորին, որոնք զէնք կրելու իրաւունք չունէին:

Մի երեկոյ, երբ ուրդէն ճրագները վառուած էին, Տելեդոնայա եւ Ստանիսլաւսկայա փողոցի անկիւնում Ռոստովի շրջապատում է Ե-7 Հոգուց կազմուած նաաստիներէ մի խումբ:

- Չէնք ունե՞ս, — շարցնում են նրան:
- Այո՛, մի ատրճանակ, — պատասխանում է Ռոստովը:
- Արտօնագիր ունե՞ս:
- Ո՛չ:
- Դէ, ուրեմն, ի՞նչ իբաւունքով ես կրում այդ ատրճանակը: Տո՛ւր մեզ:

- Ձե՞զ տամ ատրճանակ:
- Այո՛, այո՛, անմիջապէս:
- Ետա յաւ, ատրճանակս կը տամ: Բայց յաւ է, որ զնանք այն խանութը, այնտեղ յոյս է, կը տեսնեմ թէ ո՞ւմ եմ տայիս զէնքս:
- Նաաստիները գիճում են իրար հետ եւ, ի վերջոյ, Համաձայնում:
- Գնա՛նք, գնա՛նք:

Գնում են Ռոստովի զոյց տուած խանութը, որը Դրդ թագամասի մեր Կոմիտէի գրասենեակի առաջամասն էր: Սա մի մեծ խանութ էր, որ ծառայում էր Կոմիտէի հետ զարմ ունեցողներին որպէս սպասման սենեակ: Խանութի յետեւի սենեակներում գտնուում էր մեր Կոմիտէի գրասենեակը:

Խանութին մօտենայով՝ Ռոստովը առաջ է անցնում եւ ներս մտնում:
— Տեսէք, թէ սրանք ի՞նչ են ուզում, — տեսմ է նա եւ մտնում գրասենեակ:

- Նաաստիները ներս են խուժում:
- Ո՞ր զնաց, նա ատրճանակ ունի, դուքս կանչեցէք նրան:
- Ի՞նչ ատրճանակ, ի՞նչ էք տեսմ, — շարցնում են չորս կողմից:
- Պիտի գինաթափ անենք:
- Ո՞ւմ, — շարցնում են ներկաները, — դուք ճանաչո՞ւմ էք նրան: Նա Ռոստովն էր:

— Ի՞նչ, Ռոստամ՞ը: Տղաներ, նա Ռոստամն է եղել, — ասում է նըրանցից մէկը: (Ռուսները նրա անունը Ռոստամ էին արտասանում):

— Ռոստամ, Ռոստամ, Հապա ինչ՞ու առաջ չէր ասում:

— Նա այդ չի սիրում, — բացատրել էին մեր ընկերները:

— Նու սերեհատա (ղէ՛, տղաք), զնանք: Ռոստամն է եղել, ուրեմն, վերջացաւ:

ՌՈՍՏԱՄԸ ԵՒ ԸՆԿԵՐՆԵՐԸ

Թէ՛ Հնում եւ թէ՛ մանաւանդ մեր օրերին մեր բոլոր ընկերները, մանաւանդ զեկամար ընկերները շատ բան պէտք է սովորէին Ռոստամից: Ոչ ոքի ոչ յիշատակը եւ ոչ էլ ներկայումս ապրող ու գործող ընկերների ինքնասիրտ թիւնը չեմ ուզում վիրաւորած լինել, եթէ ասեմ, որ նա եզակի, անզուգական էր որպէս մարդ, ընկեր, զեկամար՝ իր վերաբերմունքով զէպի բոլոր ընկերները:

Ձեմ կարող ասել, ի հարկէ, որ նա տարբերութիւն չէր դնում ատակ, փորձուած ու զեկամար ընկերով եւ երիտասարդ, անփորձ ընկերով միջեւ՝ նրանց լսելու, նրանց արժէքաւորելու տեսակէտից: Սակայն, նա այդ անում էր այնպիսի ընկերական, անազմուկ, մեղմ ու անկեղծ ձեւով, որ ոչ ոք կարող էր տարբերութիւն տեսնել: Իր վարմունքի մէջ Ռոստամի համար հին ու նոր, ծեր ու երիտասարդ զոյութիւն չունէր:

Գեւ աւելին. երիտասարդների նկատմամբ նա աւելի ուշադիր էր, հոգացող: Սակայն, ոչ մի ընկեր չէր կարող զգալ, որ Ռոստամը իր վիճակով հետաքրքրուած է եւ կամ իր վիճակի անօրինութեամբ զբաղուած է: Գիտէր բոլոր ընկերների գոյավիճակը եւ մանաւանդ զիտէր օժանդակութեան կարիք ունեցող կամ հիւանդ ընկերների մասին յատուկ հոգացողութիւն անել: Երբ մի ընկեր հիւանդ էր, նա զիտէր, թէ ո՞վ էր խնամում նրան, ուր էր պաուկած: Միշտ հետաքրքրուած էր նրանով: Մի ուրիշ ընկեր դրամ չունէր, հիւսիսից էր եկել, ապրելու, զիչերելու տեղ չունէր: Երբորդը շատ էր ծանրաբարեկնուած գործով եւ նեղում էր: Ձորորդը պարտալ էր, գործ պէտք էր զանել նրա համար, եւ այլն: Բոլորի մասին Ռոստամը մտահոգուած էր եւ կարգադրութիւններ անում:

Քանի՛ քանի անգամներ Ռոստամը կանչել է ինձ եւ ասել.

— Ա.բ, ասում են, ապրելու միջոց չունի. դրամ վերցրու եւ յանձնիր նրան:

— Բ.բ եկել է Հիւսիսային Կովկասից. ապրելու եւ քնելու տեղ չունի: Տե՛ս, ի՞նչ կարող ես անել:

— Դրամ տուր Գ.ին: Ձե՛ս լսել, որ նա հացի դրամ չունի:

— Դ.բ շատ ուժասպառ է: Նայի՛ր նրա գոյնին: Սօսի՛ր՝ ում հետ որ պէտք է եւ պատահել տուր գործից: Թո՛ղ մի քանի օր զնայ տուն եւ հանդըստանայ:

Այսպէս անվերջ: Ես զիտէի, որ ով էլ որ լինէր եւ ինչ օժանդակու-

Թիւն էլ ստանար՝ չպիտի հասկանար, որ իսկական ազրիւրը Ռոստոմն էր :

Չարմանալի էր Ռոստոմի՝ այս կամ այն ընկերոջ գործի գնելու եղանակը : Ձէր հրամայում էր բերք . հրամայելը նրան միանգամայն անյարիր էր : Նա ուզողի ներշնչում էր, թէ ի՞նչ ձևով պէտք է կատարուի այս կամ այն գործը, և այն էլ այնպիսի ձևով, որ ենթական համոզուէր, թէ ինքն էր գտել գործը :

Բազում յանձնարարութիւններ է նա արել ինձ և մեր աշխատակից ընկերներին այսպիսի ձևով .—

— Ի՞նչ ևս կարծում . այսինչ գործը ի՞նչպէս պէտք է անել, որ թէ՛ ժամանակ չաճուի և թէ՛ լուսադոյն ձևով կատարուի :

Ճի՞նչ ևս կարծում էր Ռոստոմի առջին մտեցումն էր : Ու այդ մտեցումի նետ նա այնպէս էր ձևակերպում կատարուելիք գործը և այնպէս էր քնդ մտածել տալիս, որ քո կզրակացութիւնը լինէր յար և. նման իր մը տածածին :

— Կա ևս մտածել, գէ՛տնցիր գործի :

Ահա նրա կզրակացութիւնը : Եւ դու կզչում էիր գործի՝ ոչ թէ Ռոստոմի հրամանը գործադրելու, կամ նրա յանձնարարութիւնը կատարողի ըզզացումով, այլ որպէս նախաձեռնողը գործին :

Ընկերներին բարձրածոյն գիտողութիւն անել Ռոստոմը չգիտէր : Բարկացած էլ լինէր, չէիր հասկանայ, թէ բարկացած էր : Բայց ոչ ոք նրա նրկատողութիւնից կը յուսահատուէր, որովհետև իր գիտողութիւնը այնպիսի ընկերական շէտով էր անում, որ յանցաւորը կը զգար իր յանցանքը : Բայց և ոչ ոք աւելի մեծամիտ կը գտնար Ռոստոմի յայտնած զոհունակութիւնից, որովհետև Ռոստոմը զզացնում էր նաև, որ զոհունակութեան արժանի եղողը իր պարտքն էր միայն կատարած :

Ռոստոմը շատ չէր խօսի ժողովների ժամանակ : Երբեմն այնքան անմասն էր մնում վէճերին, որ թուում էր թէ նա միայն գիտող էր : Պատահում էր, որ նա իր կարծիքը յայտնէր միայն վճիռը կայացնելուց յետոյ : Երբ նեղն էինք ընկնում, այն ժամանակ նա միջամտում էր վէճին : Սակայն, զայսպէս ևս կարծում էր, «այսպէս ևս խորհուրդ տալիս»ը նրա հազուադիւս մտեցումն էր : Նա ինչի կը քննում էր, երևոյթները պարզում էր մտեցումի անկիւնից ևս մեկ մղում յանդիւս իր ցանկացած եզրակացութեան :

Չարմանալի սակաւապէս էր Ռոստոմը : Բնաւ չէր մտահոգում : Հագուստ-կապուստը՝ համեստ, ինք՝ համեստութեան մարմնացում : Երեւալու, այսինքն՝ ինքն իրեն ցոյց տալու ունակութիւնից զուրկ էր իր ամբողջ կութեամբ : Սիրում էր միշտ ստուերի մէջ մնալ : Բայց հակառակ դրան, նա բուրդի պաշտամունքի առարկան էր, բուրդի սէրն ու յարգանքն էր վայելում :

••

Իր ամիսների ձգտումը Թիֆլիս ընկնելու յաջողում էր : Նրան ճանապարհ են գնում երկաթուղով : Նոյն բաժնում պառկեցնում են Թիֆլիս գնացող տիֆոյլ հիւանդ Ռուբէն Գալբերունուն :

Երբևք, Երբևք ևս չպիտի ներևմ իմ Բագուի սիրելի ընկերների այս անփութութիւնը:

Ռոստոմը ուղեկցում է Ռուբէնին զնայքում ու խնամում նրան, բայց ինքը վարակում է տիֆով:

Գալիս է Թիֆլիս ճակատագրական օրերին: Շտապ ևս լուրջ խնդիրներ կային կարգադրելու: Պէտք է տեսնուէր Ժորդանիայի, Վրաստանի վարչապետի, ևս այլոց հետ: Պէտք է կարգադրէր հայ-վրացական փոխյարարերութեանց վերաբերող անյետաձգելի խնդիրներ: Սակայն, Ռոստոմը արդէն յոյնած էր, վարակուած տիֆով: Նա զգում էր, որ ուժերը իրեն զաւաճանում են, բայց չի կարող մտնել անկողին՝ առանց տեսակցութիւն ունենալու Ժորդանիայի հետ, առանց բանակցելու նրա հետ հայ ժողովուրդի համար խիստ կարևոր խնդիրների մասին:

Վերջապէս, նա մտնում է անկողին: Ընկերները մտանում են շփոթութեան: Բժիշկ, խնամք: Բայց ուշ է արդէն. հիւանդութիւնը իր քանդիչ զերը կատարել է: Եւ նա զոհ է դնում իր Երկու մեծ սէրերին: 1919 թ. Յունուար 18ի զիչերը նա կնքում է իր մահկանացուն...

«ԱՅՐԵՆԻՔ» ամսագիր, 1956 թիւ 7, 8, 10, 11 և 1957 թիւ 1:

ԲԱԳՈՒԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ
(Հատուած)

Հրամանատար Քիչերախովը իր կազակներով քաղաքից 40 վերստ հեռու որուժեղան վրայ դանուոց Սուժգայիտ կայարանից բաժանուած է հայկական զորամասերից եւ զազանի կերպով մեկնում է դէպի Հիւսիսային Կովկաս, դաւաճանելով իր կոչումին եւ թողնելով մեր զորքերը առանց օտարազգի ուժերի օգնութեան: Նրանից յետոյ հրամանատարութիւնը վերցնում է իր վրայ՝ շտաբի պետ զնդապետ Աւետիսեանը:

Տաճկական զորքերը, հետադնդելով մերոնց, նոյնպէս մօտենում են Բազուին եւ կանդնում՝ հայկական զորքերի դիմաց:

Հայ զինուորներն ու զինուորականները, չնայած իրենց ունեցած ճշկայական կորուստներին եւ զրկանքներին, չստանալով եւ ոչ մի օգնութիւն, չէին մտածում, անդամ չէին երեւակայում, որ իրենք պէտք է պարտուեն եւ քաղաքը տան թշնամուն: Նրանք զեռ եւս լի էին յաղթութեան կորովով եւ ազատութեան ու հայրենասիրութեան զգացումով: Միայն զլիտար հրամանատարութիւնը, Աւետիսեանի ղեկավարութեամբ, նկատի ունենալով կըրուոց ուժերի անհասարարութիւնը եւ մերոնց յոգնածութիւնն ու հիւժուածութիւնը, կասկածում էր, թէ կարելի պիտի լինի երկար ժամանակ քաղաքը պաշտպանել եւ փրկել ժողովուրդը, մանաւանդ հարիւր հազարանոց հայութիւնը:

Բաւաջար կայարանից, որը գտնուում է Բազուից 15 վերստ հեռաւորութեան վրայ, Աւետիսեանը մի շարք ստիպողական պահանջներ է անում եւ պաշտօնական հեռագիրներ ուղարկում Եաւուժեանին եւ Կարգանեանին, խնդրելով օգնական ուժեր, առաջարկելով հակառակ դէպքում սկսել բանակացութիւններ թշնամու հետ աւելի թեթեւացնելու համար զայիք արհաւիրքները: Նա յայտնում է, թէ այլապէս, այսինքն՝ քաղաքը ուժով վերցնելու դէպքում, անխուսափելի է համարում զարհուրելի կոտորածը, մանաւանդ որ տաճիկ հրամանատարութիւնը արդէն ուղարկել էր վերջնազիր քաղաքը յանձնելու:

Եաւուժեան եւ իր ընկեր Կոմիսարները՝ Արտաշէս Կարինեանը, Սըմբատ Մարգարեանը, Գ. Կարգանեանը, Ջափարիճէն, Չեւիներ, Ֆիլիստովը, Կոլեանիկովայան եւ նրանց զործակիցներ Ս. Տէր Գարբիէլեանը, Աշոտ Յովհաննիսեանը եւ ուրիշներ որոշում են զազանի հեռանալ քաղաքից դէպի Հայտարխան, տանելով իրենց հետ բոլոր կոմունիստ զործիւններին իրենց ընտանիքներով, թուով 400 հոգի, եւ վերցնելով իրենց հետ քաղաքի պահեստների ազամութեքքը, պարէնը, զանազան ապրանքները եւ բանկերի վալիւտան ու բոլոր հարստութիւնները: Այդ առթիւ նրանք զազանի հրամանով հաւաքում

են 21 ամենախոշոր սպրանճատար նաւեր, երկու զինուորական («Արտաճան» եւ «Կարս») նաւերի հսկողութեան տակ եւ Յուլիս 28, 29 ու 30ին տեղափոխում են նրանց մէջ բոլոր վերել յիշուած սպրանճները, դատարկելով քաղաքը, թողնելով կուսող բանակը առանց ռազմաձիգների, դրամի ու պարէնի եւ չյայտնելով այդ մասին ոչ հրամանատարութեան, ոչ կրալիսին հիմունքներով կազմուած Գործադիր կոմիտէին, ոչ շ. Յ. Գաշնակցութեան կամ միւս կուսակցութիւններին եւ ոչ էլ Հայոց Ազգային Խորհրդին:

Այդ որոշումը նրանք կայացնում են Խորհրդի Յուլիս 27ի արտակարգ նիստից յետոյ, երբ նրանք արդէն հրաժարուած էին իշխանութիւնից, բայց զեռ եւս չէին յանձնած այն եւ թռնի շարունակում էին մնալ իրենց պաշտօնի վրայ, միայն իրենց նպատակների համար:

Ի զուր զնդպակտ Աւետիսեանը սպասեց պատասխանի եւ կարգադրութիւնների: Ի վերջոյ, վրդովուած՝ նա ստիպուած եղաւ Յուլիս 30ին դիմել Հայոց Ազգային Խորհրդին, խնդրելով ազդել կառավարութեան վրայ այս կամ այն քայլն առնելու համար:

Եւ ահա այդ միևնոյն օրը, Յուլիս 30ին, վերջացնելով քաղաքի ռազմաձիգների ու պարէնի պարպումը եւ տեղաւորելով ամենալաւ նաւերից մէկում իրենց ընտանիքները, Շահումեանը կարգադրում է շտապ կերպով ցերեկուայ ժամը 12ին հրաւիրել բանուորա-զինուորա-նաւաստիների խորհրդի արտակարգ ժողով:

Շնորհիւ քաղաքում արդէն սկսուած խուճապին, այդ ժողովին 300 անդամների փոխարէն գալիս են միայն 70-80 հոգի:

Ժամը չին նախադահ Զափարիձէն բանում է նիստը եւ խօսք տալիս կառավարութեան նախադահ Ստեփան Շահումեանին արտակարգ յայտարարութեան համար: Եւ Շահումեանը յայտարարում է մօտաւորապէս հետեւեալը.—

«Ընկերներ, տաճիկները օղակել են մեր քաղաքը եւ սպանում են զբրաւելու դայն: Թուսաստանի կարմիր ուժերը չկարողացան հասնել մեզ օդնութեան: Այստեղ բոլոր կուսակցութիւնները, բանուորները, ժողովուրդը եւ նաւատորմի մի մասը արտաշայտուել են, որ կ'ուղէին անգլիացիների օդնութիւնը, իսկ Հայոց Ազգային Խորհուրդը եւ շ. Յ. Գաշնակցութիւնը, ցանկանալով, որ անգլիացիներն անպատճառ դան, վերջնա կրաւորական դիրք են բռնել: Գաշնակցութիւնը ներշնչել է իր զինուորներին, յանձնուած բողջ բանակին, չկուուել: Իսկ Հայոց Ազգային Խորհուրդը մի քանի օր է բանակցութիւններ է վարում տաճիկների հետ քաղաքը յանձնելու համար: Այդ է պատճառը, որ մենք պարտուում ենք. ուստի մենք, Կոմիտարներին Խորհուրդը, որոշել ենք այսօր հեռանալ քաղաքից եւ թողնել վերջինը իր բախին: Մենք յոյս ունենք, որ ապագայում ռուսական կարմիր զօրքերը կը դան եւ նորից կը գրաւեն Բագուն»:

Տողբերիս գրողը, որը շ. Յ. Գաշնակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի անդամ էր, շատ լաւ տեղեակ էր թէ՛ Գաշնակցութեան քաղաքականութեան ու գործունէութեան եւ թէ՛ Հայոց Ազգային Խորհրդի քայլերին: Նա լաւ գիտէր, որ ոչ մէկը եւ ոչ էլ միւսը որեւէ բանակցութիւն չեն վարել թըշ-

նամու հետ եւ չէին էլ թոյլ տայ մարելու՝ առանց իշխանութեան: Նա գիտէր, որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բազուի մարմինը մի ամբողջ տարի լարել էր իր առաւելագոյն ուժերը, գերմարդկային ճիգեր էր թափել եւ Հազարատր լաւագոյն զոհեր էր տուել: Եւ այսօր Դաշնակցութիւնը թողնում էր իշխանութեան կողմից ուղղի ճակատներում մենակ, անօղնական, առանց ուղղամթերքի ու պարէնի:

Բնականարար, խորը յուզումով լցնում, Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը պատասխանում է Շահումեանին ու իր բնկերներին.

«Ձեր յայտարարութիւնը բացարձակ պրոյոնկացիա է եւ չէ հիմնուած ոչ մի փաստի վրայ: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ոչ մի բանակցութիւն չէ մարել թշնամու հետ: Նա պատուով կոտել է ու կր կոտի նորէն եւ մի գուցէ նաեւ մեռնի էլ պատուով: Այդ յայտարարութիւնը ամբողջովն արւում է կոմունիստական կառավարութեան կողմից իրեն փախուսան արգարացնելու համար: Բայց զիտցէք, որ զալիք կոտորածների եւ տասնեակ Հազարաւոր անմեղ կանանց, օրիրողների եւ մանուկների արեան պատասխանատուութիւնը բնկնում է փախչող բոլշեւիկ իշխանաւորների վրայ»:

Ժողովը փակում է, եւ Շահումեանի կառավարութիւնը, առանց յանձնելու իշխանութիւնը որեւէ կաղձակերպութեան, նստում է պատրաստուած նաւերը եւ հեռանում Բազուից:

Ժողովից յետոյ, սակայն, դահլիճի միջնացքում եւ նորից բռնում են Շահումեանին, դատապարտում նրա քայլը եւ ասում.

— Արդեօք դուք չէ՞ք մտածում, որ ձեր բռնած դիրքով Բազուայ աշխատաւորութիւնը, միեւնոյն թւում եւ Հայ զանգուածը եւ ամբողջ Հայութիւնը զցում էք դարաւոր թշնամու գիրկը, որ պիտի բնաջնջի նրան վերջնականապէս:

Շահումեանը պատասխանում է ինձ.

— Ես ձեզ պատասխանում եմ բնկեր Անինի խօսքերով. «Երբ անտան են կտրում, տաշկոները ցրում են»: Մենք կատարում ենք համաշխարհային յեղափոխութիւն, որի ժամանակ ժողովուրդներ եւ ազգեր կարող են ոչնչանալ: Ի՞նչ ցաւ, եթէ սոցիալիզմը իրագործելու համար անգամ Հայ ազգը զոհուի:

Ստեղծուեցաւ անտանելի դրութիւն: Երեք Հարիւր Հազարանոց քաղաքը մնաց առանց իշխանութեան այն ժամանակ, երբ մեր բանակը ճակատներում Հրամանի էր սպասում, իսկ տաճիկները ծեծում էին Բազուի դռները: Այսպիսի դժոխային պայմաններում, յեղափոխական կուսակցութիւնների Կեդրոնական Կոմիտէները եւ զանազան ազգերի միութիւնները առանձնանում են եւ մտածում իրենց անելիքների ու բռնելիք գիրքի մասին:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէն, որին փաստօրէն պատկանում էր բանակը, այսինքն՝ միակ կոռուղ ոյժը եւ որին, բնականաբար, վիճակուած էր ասել վճռական խօսքը, Յուլիս 30ի երեկոյան, ժողովի նըստաւ ելք գտնելու ստեղծուած անելանելի կացութիւնից:

Ժողովը երկար տեսեց: Ձէր գտնուում ոչ մի միջոց փրկութեան: Բոլորը զգում էին եւ պատկերացնում զալիք կոտորածների ու աւերումների

հսկայական չափերն ու ձևերը: Բուրբին տիրել էր յուսահատական մի զգացում, եւ ամէն մէկը դժուարանում էր անել որեւէ յուսատու տառջարկ: Ռոբոլհետե ոչ ոք չէր հաւատում, թէ կարելի է թշնամու հետ համաձայնութեան գալ:

Եւ ահա այդ ծանր վայրկեաններին, մտաուորապէս զիշերուայ ժամը տաանեմէկին, ներս մտաւ ժողովարահ Ռոստոմը: Նա կանգնեց սեղանի մօտ եւ ասեց հետեւեալը.

— Մի՞թէ մենք պէտք է պարտուինք: Մի՞թէ մեր արգար դատը չը պէտք է իրականանայ: Մի՞թէ մեր ազգը պէտք է կոտորուի եւ աշխարհիս երեսից վերանայ, ինչպէս իր բազմաթիւ հարեւանները անցեալում: Մի՞թէ չկայ արդարութիւն: Մի՞թէ քաղաքակիրթ Եւրոպան, որի ազատութեան եւ պատուին զոհարելու է հայութիւնը, չպէտք է օգնութեան հասնի: Մի՞թէ մեր զերմարդկային զոհարելութեամբ, յանուն ազատութեան, մարդկային իրաւունքների, յեղափոխութեան փրկութեան եւ Դաշնակիցների յաղթութեան, մենք նախախնամութեան կողմից պիտի դատապարտուինք ու այս կրիտիկական բողջին թողնուինք մենակ եւ անօգնական: Ո՞ր է արդարութիւնը, ո՞րն է մարդկանց պարտականութիւնը:

Վերջացնելով իր խօսքը, Ռոստոմը նստաւ սեղանի մօտ՝ մասնակցելու մեր ժողովին:

Այդ բովէին դուռ բացուեց եւ սոցիալիստ-յեղափոխական Միքայէլ Տէր Պօղոսեանը ներս մտաւ խնդրելու, որ Ռոստոմը դուրս գայ:

Հարեւան սենեակում Տէր Պօղոսեանը յանձնել էր Ռոստոմին Պարսկաստանի էնդզի քաղաքից ստացուած նոր ռազիօ հեռագիրը, որով յայտնուում էր, թէ անդլիական հինգ հազարանոց մի զօրամաս այնտեղ պարսաս է նսւերը նստելու եւ Բազուին օգնութեան հասնելու, եթէ միայն քաղաքը երկու օր պաշտպանուի եւ պահուի:

Ռոստոմը վերադարձաւ բուրբովին փոխուած: Նա, կարծես, նորէն յարութիւն էր առած: Կարգաց ռազիօ հեռագիրը եւ ասաց.

— Ինչ խօսք, որ կուում ենք, որ պահում ենք քաղաքը, պահում ենք ժողովուրդը, պահում ենք հայի պատիւը եւ պաշտպանում ենք մեր եւ Դաշնակիցների դատը... Ոչ մի խօսք բանակցութեան մասին թշնամու հետ: Կը ուր եւ անպայման յաղթութիւն:

Ժողովը որունց լարել բուրբ ուժերը եւ պաշտպանել քաղաքը մինչեւ անդլիացիների օգնութեան հասնելը: Իսկոյն արուեցին շտապ կարգադրութիւններ եւ արուեցին համապատասխան հրահանգներ:

Քաղաքային կուսակցութեան կոմիտէները հաւաքեցին իրենց կոուոզ ուժերը եւ ուղարկեցին ճակատները: Ընկերները անցան կենդանի զործի, հրապուրուած կուտի ցանկութեամբ եւ յաղթութեան տենչով:

Գիշերը ժամը 12ին, Ռոստոմի հետ միասին անցանք Սալեանի զօրանոցները, ուր գտնուում էր Համազասպի շտաբը: Յայտնելով ստացած լուրը եւ կոմիտէի որոշումը քաղաքի պաշտպանութեան մասին, անցանք ռազմաճակատները: Հրամանատարները, սպայութիւնը եւ զինուորները, իմանալով ուրախաւթի նորութիւնը, կերպարանափոխուեցին: Իբրեւ ընդհանուր նշա-

նարան գրուեց կոիւ, յաղթութիւն եւ ազատութիւն: Անհատից անհատ, շարքից շարք, ջոկատից ջոկատ տարածուեց այդ նշանարանը տասը հազար հայ մարտիկ զինուորների մէջ, դասաւորուած երեսուն վերստ տարածութեամբ ճակատներում, Բագուի շուրջը, երեք կողմից:

Կէս գիշեր էր: Բուրբը, սուինները ձեռներին, իրենց դիրքերումն են եւ, կարծէք, զգում են, որ ժօռնեում է մենամարտի վճռական ժամը:

Գիմացը կանգնած է թշնամու քսան հազարանոց բանակը, սուլթանական Գարդիան, Գալիպոլիում երկու հարիւր հազար անգլիացիների դէմ յաղթութիւն տարած գիլիզիանները, գլխաւորութեամբ Նուրի փաշայի, հեծելազօրի պետ Մուրսալ փաշայի եւ գերմանական ու տաճկական ականաւոր զօրավարների ու սպանների:

Ժամը երեքն է, գեռ մութ է: Պարզ երկնքում աստղերը շարունակում են ցոլալ, իսկ բարակ մահիկաձեւ կիսալուսինը պատրաստուած է թագնուել հորիզոնի յետևը: Նա, ինչպէս պաշտպանը իսլամի որդիներին, կարծես ըզզում է զալիք փոթորիկը եւ չկամենալով ակննատես լինել իր հովանաւոր-էակների պարտութեան, հեռանում է:

Ի զուր սպասեց Նուրի փաշան, որ Բագուի ներկայացուցիչները զնային իրեն յանձնելու քաղաքի բանակները... Ի զուր նա սպասեց հայ մարտիկների ներկայացուցիչներին, որ վային եւ յանձնէին իրենց գէնքերը: Ի զուր նա սպասեց շ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Հայոց Ազգային Պորհրդի ներկայացուցիչներին:

Նա գիտէր արդէն Շահումեանի կառավարութեան հեռանալը: Նա տեսել էր արդէն Շարան Դաղի գազաթից տանեակ նաւերի մեկնելը: Նա գիտէր, որ քաղաքում չկար իշխանութիւն: Նա կարծում էր, որ նաւթի աշխարհը արդէն գրաւուած էր: Նա չգիտէր միայն, որ հայ մարտիկ զինուորի կամքը պողպատի նման ամուր էր եւ նա պատրաստ էր ընդունել հարուածն ու տալ համապատասխան զարկը:

Չտանալով իր վերջնազրի պատասխանը եւ շտեմելով յիշեալ ներկայացուցիչներին, Նուրի փաշան զայրանում է եւ հրամայում զօրքերին՝ շարժուել եւ պատե՛լ ըմբոսներին...

Ժամը երեք եւ կէսն է: Թշնամու կողմից լուում են ձայներ եւ նկատուում շարժումներ: Մերթ ընդ մերթ փայլում են նրա զինուորների սուինները եւ լուում է ձիաների խրինջոցը: Թշնամին առաջ է խաղում եւ բոլոր ճակատներում սկսում է յարձակումը: Եւ ահա մի վայրկեան եւս, ու լըսուում է տանեակ գերմանական թնդանօթների ահուկի որոտը, հարիւրաւոր զնդացիների ճոճոցը եւ հազարաւոր հրացանների վզվզոցը...

Որոտում է երկինքը, դղրդում է գետինը...

Հաւատացեալ ասկեարները կարմիր ֆէսերով հազարներով, երեսուն վերստ տարածութեամբ, վազում են գէպի մերոնց դիրքերը եւ զոտում ձկլա՛հ, Ալլա՛հ... Եւ արձագանգի փոխարէն լսում են մեր զինուորների աւերիկ հատ ռուտառանները: Գործում են մեր հրետանիները, կրակում են մեր զնդացիները եւ բացուում են մեր հազարաւոր հրացանները...

Քաղաքը զարթնեց: Զարթնեցին քաղաքացիները: Սարոափը պատեց

չատերին: Մահու ուրուականն էին պատկերացնում: Լոյսը բացուեց: Թշնամին հասու մեր դիրքերին: Երկու հակառակորդ բանակները խառնուեցին իրար, եւ սկսուեց կատաղի բռունցքամարտը:

Դժուար է նկարագրել կռուի իսկական պատկերը: Հարկաւոր է հանձարեղ բանաստեղծի գրիչը եւ տաղանդաւոր նկարիչի վրձինը:

Այսպէս 1918 թիւ, Յուլիս 31ի առաւօտեան սկսուեց անհաւասար ճակատամարտը հայ զինուորի եւ տաճիկ ասկերի միջեւ: Սկսուեց եւ շարունակուեց անընդհատ վեց երկար օրեր: Կռիւը չէր դադարում զիշեր ու ցերեկ: Քաջ զինուորները դարձել էին գերմարդիկ, Հերկուլեսեան հականեր: Նրանք չէին ուտում, չէին խմում, չէին էլ մտածում սնունդի մասին: Ժամանակ չունէին: Մտածում էին միայն յաղթել կամ մեռնել:

Կատաղել էր եւ թշնամին: Նրա գործը մեծ էր: Բայց նա չէր սպասում հայ զինուորի այս սոսկալի յամառութիւնը, կատաղի զիմադրութիւնը: Գերիներ չկային երկու կողմերի համար: Սպանւում էին հարիւրներով, հազարներով: Թշնամու դիակները անթիւ ու անհամար էին: Թշնամին վերջի ճիգերն էր թափում: Նրա նոր հասած թարմ ուժերը չպրտուեցին կռուի դաշտը, իսկ սուսանակները պտըտում էին երկնքում եւ կրակ թափում դիրքերի վրայ:

Քաղաքի հայութիւնը(*) անխտիր գործում էր: Բոլոր խաւերը, հարուստ եւ աղքատ, կին թէ տղամարդ, ծեր թէ երիտալ իրենց լուծան էին բերում ընդհանուրի ազատութեան գործին — մէկը կռուով, միւսը գործով, երրորդը դրամով, չորրորդը հացով, հինգերորդը փամփուշտ կրելով ու ջուր մատակարարելով...

Այո՛, գործում էր միայն հայութիւնը: Իսկ մեր հարեւանները:

Եօթնասուն հազար ուս ազգարնակութիւնը անտարբեր էր: Կռիւը նրան կարծես չէր վերաբերում: Մեծ Ռուսաստանի այդ հատուածը կարծես չէր հասկանում Բազուի նշանակութիւնը, նաւթի արժէքը եւ նրա ոյժը:

Բազուի քսան հազարանոց հրէութիւնը «չէզոք» դերում էր: Նրան հետաքրքրում էր միայն աշխատանքը եւ նաւթի առւտուրը:

Բազուի իններսուն հազարանոց թրքութիւնը թշնամու կողմնակից էր եւ ըստ հնարաւորութեան օգնում էր նրան:

Կողմնակից էր թշնամուն եւ հինգ հազարանոց վրացիութիւնը. բայց նա կրաւորական դիրք էր բռնած:

Ձէզոք էին նոյնպէս ուրիշ մանր ազգերը, — լեռնացիները, լեհերը եւ զանազան եւրոպացիներ:

Օգնեց հայ զինուորին որոշ չափով միայն Սոցիալիստ-Յեղափոխական կուսակցութիւնը, որին կողմնակից էր զինուորական նաւատորմի եւ ծովահանների մնացած մասը: Դրա շնորհիւ հնարաւոր եղաւ, երեք օր Կասպեան

(*) Բազուի նահանգի հայութեան ընդհանուր քիւը հասնում էր հարիւր քսան հազարի, որից Բազու բաղաժուս Եօթնասուն հազար, 40 հայկական գիւղերում՝ երեսուն հազար եւ Լեհորանում, Սպիանում, Ատարալում, Գեօզյում, Շամախում, Գերբեզում, Վալայում եւ ուրիշ փոքր վայրերում՝ մօտ քսան հազար:

ծովում փնտնելուց յետոյ, շրջապատել և յետ բերել փախած բուլշևիկներին, նաւերը ու ռազմածթերքը ու վերջինովս բաւարարել ռազմաճակատը:

Օգնում էր հայ զինուորին նաև բուլշևիկներից մնացած զնդապետ Պետրոյի պաշարման հրետանին, որը բազկացած էր վեց հատ 6 և 8 դիցմանոց թնդանօթներից և ունէր հայ հրամանատար և զինուորներ: Չորս օր անպազար քաղաքի կեդրոնից, Պետրոյական հրապարակից, Հազարաւոր ռումբեր նա նեակց դէպի թշնամին և խաչաձև կրակով հերթով ոճրակոծեց թշնամու զիրքերն ու թիկունքը, նախապէս բաժանելով քառակուսի շրջանակների:

Գործում էին և՛ Համազասպի շորբորդ և ՚հնգերորդ հրետանիները, որոնք կարճրած թնդանօթների բերաններից անընդհատ ռումբեր էին նետում դէպի թշնամին:

Օղբ սոսկալի տաքացել էր. դետինը թնդանօթների շուրջը կրակ էր դարձել. թնդանօթածիղջները մեքենայ էին դարձել. նրանք տաքից այրում էին, հանել էին զգեստները և մերկ էին գործում: Հարիւրաւոր մարդիկ ջուր էին կրում և անզաղար շաղում թնդանօթների վրայ և շրջակայ գետինը:

Կռուի դաշտը իրենից ներկայացնում էր մի հրարխային գետին: Օղբ վառւում էր, արինը հոսում և խկոյն շորանում: Կայծակահար որոտները խլացնում էին ամէն ինչ. մահը կլանում էր բոլորին և կարծես տօնում էր իր յաջողութիւնը:

Գանտեան դժոխք...

Թշնամու հազարաւոր դիակներին միանում էին մերոնց հարիւրաւորները: Ընկնում էին քաջարի զինուորները: Ընկնում էր խիզախ սպայութիւնը: Ընկաւ ագնիւ և քաջ Սերգոն, Համազասպի անվհեւ օգնականը, բրիգադայի սիրտը, սէրը և յոյսը: Ընկաւ Վալլադեօզը և կտրիճ Թսակը, մեր հեծելազօրի պետը: Ընկաւ զեղեցիկ, խիզախ, ագնիւ ու կրակոտ Արամ Գովլաթեանը, 18րդ գումարտակի պետը, որը լինում էր միշտ գումարտակի առջևը, մէջքը արած դէպի թշնամին, ձեռքերը բարձրացրած, զեկաւարելով գումարտակը, որպէս պարահանդէսի օրկէստը: Ընկաւ Սերաստացի հսկան՝ Մուրատը, հայ հայդուկի իդէալը, Մուլթան Համիտի ահն ու սարսափը: Ընկաւ և կտակեց իր հաւատարիմ ընկեր Սեպուհին շարունակել սուրբ գործը: Ընկան շատ շատերը: Եւ բոլորն էլ ընկան ու մեռան միայն մի կարօտով, — արդեօ՞ք փրկեցին իրենց մահով հարազատներին և մեծ զազափարը, արդեօ՞ք հասան անզլխացիները...

Աւա՛ղ: Միայն հինգերորդ օրը մտաւ քաղաք անզլխական զնդապետ Ստոքսը՝ քառասուն զանազան պաշտօնեաներով, թիկնապահներով ու կապիկներով(*): Եկաւ, տեսաւ և զարմացաւ: Տեսաւ, ինչպէս հայ զինուորը պատժում է այն տաճիկին, որը Գալիպոլիում անպատուել էր իր զինակիցներին: Բայց ի՞նչ օգուտ: Թշնամին երկաթուղու գծով, Թիֆլիսի վրայով և

(*) Զինուորներից մի քանիսը իրենց գուարձուքեան համար պսուտ էին իրենց մօտ փոքրիկ կապիկներ:

Հայաստանի միջով, ԱզատաՓա կայարանով անդադար ստանում էր նոր ուժեր, որոնց շարժում էր կոուի գաշտը:

Կուուի հինգերորդ օրն է, Օգոստոսի 4ը:

Թշնամին կարծես սկսում է յաջողութիւն չահել: Նրան թարմ, խոշոր ուժերը ամէն ֆանք են թափում պատուել մերոնց չլթան, որի համար ընտրել են ամենադժուարին և ամուր ճակատը՝ Եփեսոս գիւղի ծովկարը: Մի կողմից՝ ծովը, միւս կողմից՝ ժայռոտ բարձունքները, կախում ծովի վերայ: Թշնամին գիտակցաբար այդ վայրն է ընտրել հարուածի համար: Նըպատակն է խաբել մերոնց: Եղթան պատում է: Թշնամու լուան հոսում է դէպի Բիրթ-էյրաթի նաւթահանքերի ձորը, ուղղուելով դէպի քաղաք: Պահանջում է թարմ ոյժ, դուրս փնտելու թշնամուն և նորից ծածկելու քացը:

Գնդապետ Աւետիսեանը խնդրում է Հ. Յ. Իսանակցութեան կոմիտէից ոյժ: Իր հայուկներից և քաղաքացիներից, երկկոյնան ժամը 12ին, բեռնատար օտոմոբիլներով, կոմիտէն շտապ ուղարկում է հարիւր յիսուն հոգի՝ սպաներ Թարազարեանի և Սարումեանի ղեկավարութեամբ: Հասնելով վըտանդի վայրը, մերոնք կուուի են բռնում թշնամու հետ Բիրթ-էյրաթի և քաղաքամաս Բայիլովի միջանցքում, որտեղ թշնամու տասնեակ զնդացիները պատրաստ են լինում մերոնց լափելու: Եւ լափում են: Ընկնում է Թարազարեանը: Ընկնում է զինուորութեան մեծագոյն մասը: Վիրաւորում է ծանր՝ Սարումեանը: Վիրաւորում են մնացած զինուորները: Եւ թշնամին շարժում է ծովափով Բայիլով քաղաքամասը և ապա՝ քաղաք:

Պատուել է և կեդրոնի շլթան, Թշնամին գրաւել է Սալեանի գորանոցները քաղաքի միւս ծայրում: Նրա ուժեղ Տ դիցմանոց թնդանոթները իրենց ամբողջ ուշադրութիւնը պարձրել են այդտեղ գործող մեր Երդ հրետանու վրայ, որի պետն է զլխապետ Արզանովը և որի թնդանոթածիղները ամբողջապէս բաղկացած են բարձրագոյն դպրոցների ուսանողներից: Ռումբերը պայթում են մերոնց զլխին, փչացնում են թնդանոթները, սպանում և վիրաւորում են ուսանողներից շատերին, որոնց թում և Ռուբէն Եաթիրեանին(*) — քառասուն և երկու տեղից:

Օգոստոս 5ն է, առաւօտեան ժամը 8ը: Թշնամին ողկւորում է: Նա արդէն կարծում է, թէ քաղաքը իրան է, և անդադար գոտում է՝ Ալլա՛հ, Ալլա՛հ...

Գնդապետ Աւետիսեանը, նստած իր գրասենեակում, զլխաւոր շտաբում, խորհում է և անում հեռախօսով վերջին կարգադրութիւնը: Նա հրամայում է տասներորդ դումարտակին, որը կատաղօրէն զիմադրում էր թըշնամուն՝ գերիզմաններում, Բիրթ-էյրաթի բարձունքների վրայ. «Առանց բողէ կորցնելու՝ թողել տեղը թշնամուն, խկոյն վար իջնել նաւթահանքերի ձորը և թիկունքից խփել ծովափով քաղաք հոսող հակառակորդին»:

Հրամայում է և յայտնում պաշտօնակիցներին.— «Եթէ այս վերջին

(*) Ռուբէն Եաթիրեանը մի տարի բժշկուելուց յետոյ և կորցնելով մի սոց. մի աչքը, ծնօտի մի մասը, անցաւ Հայաստան և շարունակեց իր զինուորական ծառայութիւնը Հայաստանի գործառնքում:

հրամանն կատարուի շտապ և ճշգրտէն, մենք փրկուած ենք, փրկուած է և քաղաքը. հակառակ դէպքում շուտով կը սկսուի քաղաքում տանկական վանդէան»:

Անցնում է մի ժամ:

Յանկարծ գնդակի արագութեամբ տարածւում է ամբողջ քաղաքում ուրախ լուրը.

«Թշնամին փախչում է»:

Եւ իրօք կատարում է հրաշքը: Տասներորդ դամարտակը մատնամտիքական ճշգրութեամբ կատարում է հրամանատար Աւետիսեանի հրամանը: Նա իրեն պցում է ձորը, անցնում թշնամու թիկունքը և սկսում գրոհը:

Թշնամին յանկարծակիի է գալիս և շուտով խուճապի է մատնւում, փախուստի մէջ փնտռելով իր փրկութիւնը: Եւ փախչում է յետ: Գլխակորոյս, թափելով գէնքերը, թողնելով գնդացիները, մերոնց հարուածի տակ, նա միեւնոյն ձորով փախչում է և անցնում Շիխովօ լեռների յետևը, Պուտայի հովիտը և ապա Շարան Դաղի բարձունքները:

Այդ փախուստը կայծակի արագութեամբ տարածւում է ուղղաճակատներում: Ամէն տեղ թշնամին, սարսափով բռնուած և խուճապի մատնուած, փախչում է ու փախչում, իսկ մերոնք, ոգեւորուած՝ հետապնդում են ու հարուածում:

Անողորք էր հարուածը, մեծ էր կոտորածը: Թշնամին միայն Պուտայի հովիտում թողնում է երկու հազարի չափ զինակներ:

Այսպէս փրկուեց Բազուն Օզոսաոս 5ին, 1918 թուին:

Այսպէս նա ցոյց տուեց համայն աշխարհին հայ մարտիկի հերոսական ոյժը:

Փա՛ռք նահատակուածներին:

«ՀԱՅԲԻՆԻՔ» ամսագիր, Գ. տարի (1925), քիւ 9:

Ի՞ՆՉՊԵՍ ՌՈՍՏՈՄԸ ՀԵՌԱՅԱՒ ԲԱԳՈՒԻՑ

Ռոստոմի հանդէպ, որպէս կուսակցական հիմնադրի, խոր յարգանք եմ ունեցել, մանկութեան օրերից: Սակայն, նրան մօտից ճանաչեցի միայն 1917ին, նրա Բագու գալուց յետոյ: Երբ ճանաչեցի՝ յարգանքս վերածուեց պաշտամունքի բազում ընկերների պէս: Նրա հետ եղայ անբաժան մինչև Բագուից Իրան դադթը: Նրա հրահանգով՝ Պետրովսկի գնացի, ապա այնտեղից անցայ Հիւսիսային Կովկաս եւ այսպէս միայն բաժանուեցի նրանից:

Հ. Յ. Դանաւիցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի (ընտրուած ուսական յեղափոխութիւնից յետոյ) կազմի ամենակրտսեր անդամն էի: Եւ այն աշխատանքները, որ իմ ուսերի վրայ էին դրուած, պատճառ էին շարունակ, որ Ռոստոմի եւ Աբրահամի հետ յինեմ, նրանց հաւանութիւնը եւ ցուցմունքները ստանամ: Այնպէս որ լիովին իրազեկ եմ Բագուի դէպքերին, ինչպէս եւ քաղաքը թողնելու վերջին ժամերի անցուղաքներն:

Սեպտեմբերի սկզբներին արդէն անդլիական զօրամասը լքել էր Քաղուի ճակատը եւ հեռացել: Ճակատի կացութիւնը դառնում էր խիստ յուսահատական, բայց մենք դեռ յամառում էինք դիմադրել: Սակայն, օրաուր դիմադրութիւնը դառնում էր անիմաստ թէ՛! Բագուական եւ թէ՛ քաղաքական մի շարք բարդութիւնների շնորհիւ, որոնց մասին տեղը չէ այստեղ խօսել:

Քաղաքը լքելու օրերը մօտենում էին, եւ ահա Սեպտեմբեր 17ի երեկոյեան, Կ. Կոմիտէն լայնացրած նիստ գումարեց՝ քաղաքը թողնելու իրենդիրը քննելու համար: Որոշուեց քաղաքը թողնել նոյն դիշերը, ժամը 12ին: Որոշումը կայացաւ բուն վիճարանութիւններից, յուսահատական եւ դրամատիկ ապրումներից յետոյ, երեկոյեան ժամը 8ին: Որով՝ շատ կարճ ժամանակ էր մնում քաղաքը թողնելու մասին պէտք եղած կարգադրութիւններն անելու ամբողջ ճակատին, բոլոր մարմիններէն եւ վարչական հաստատութիւններին, ինչպէս եւ ամբողջ ժողովրդին:

Ամբողջ ծովափում գտնուող նաւերը, մակոյկները եւ ուրիշ փոխադրական միջոցները դրուեցին նահանջը ղեկավարող ընդհանուր լիազօր՝ Գ. Բալայեանի տրամադրութեան տակ: Նա, ի հարկէ, անմիջապէս անցաւ դործի:

Սակայն, անցնենք մեզ հետաքրքրող խնդրին: Կ. Կոմիտէի պատմական այդ նիստի ամենաողբերգական պահը Ռոստոմի հարցն էր:

— Ես պիտի մնամ քաղաքում, — ասաց նա. — ամբողջ ժողովուրդը տեղահան անել եւ քաղաքից հեռացնել չպիտի կարողանանք: Շատերն էլ իրենք չպիտի ցանկանան թողնել տուն-տեղ: Ունինք Շամախու ամբողջ գաւառի գիւղացիութիւնը, որ նահանջող բանակի հետ եկել հաւաքուել է Բագուում: Քաղաքը զբաւուող տաճիկները անպայման պիտի կոտորած սարքեն: Բայց իմ

նրանց ձեռքը անցնելը եւ հրապարակով կախուելը շատ բան պիտի փոխի: Այս պայքարի ղեկավարներէից մէկը պիտի մնայ ժողովրդի կողքին: Եւ կրբկնում եմ, դա միայն եւ պիտի լինիմ:

Ահա մօտաորակապէս նրա պատճառաբանութիւնը, որ ուսմբի պէս պայքից ժողովի մէջ:

Մեր ատարկութիւններն ու թախանձանքները չկոտրեցին նրա յամառութիւնը: Ընդհանուր յուզումը աննկարագրելի էր: Պապաշայի (Լեւոն Թաղտանի) զոյգ ակնոցների տակից արդէն արցունքները սահում էին այտերի վրայ:

Եկաւ Աղզային Խորհրդի նախկին նախագահ՝ Հայկ Տէր Միքայէլեանը: Երբ այս պատուական ծերունին լսեց Թոստոմի որոշումը՝ մնալ քաղաքում, ուղղակի ինքն իրեն կորցրեց: Երկար համոզում էր նրան հրաժարուել այդ մտքից: Ինքը պատրաստ էր եւ պիտի զլխաւորէր այն յանձնախումբը, որ պիտի ընդառաջ երթար տանիկ հրամանատարութեան: Ասում էր, որ Թոստոմը պէտք չունէր մնալու եւ որ նրա պէս մի զոհ մենք պէտք չէ տանք: Ի վերջոյ, ծերունին, արտասուքները աչքերին, չոքեց Թոստոմի առջեւ եւ խնդրեց, որ խօսք տայ, որ անպայման պիտի հեռանայ քաղաքից: Այդպէս էր ահա, որ դիջեց:

Հ. Յ. Դանակցութեան դիւցազնական պատմութեան մէջ այդ ժողովը պիտի մնայ եզակի: Սակայն, նրա մանրամասնութիւնների տեղը չէ այստեղ:

Բազմազան ու դժուարին խնդիրներ կային կարգադրելիք այդ կարծիքային կազմակերպչանում: Բայց հոգուս խորքում մի կասկած ծուարել էր Թոստոմի հեռանալու խնդրի առթիւ: Մեր անզուգական Յովսէփ Ալլամազեանին կանչեցի եւ կարգադրեցի աչքը չհեռացնել Թոստոմից եւ հետեւել նրան շարունակ եւ մեզ իրագրել պահել նրա շարժումների մասին:

Հեռախօսները անընդհատ գործում էին: Զխաւորներ եւ մեքենաներով սուբսանդակներ թռչում էին ամէն կողմ: Բոլոր թաղամասերում տնէ տուն շրջում էին խմբակներ լուր տալու ժողովրդին քաղաքը թողնելու որոշման մասին, ինչպէս եւ յայտնելու իւրաքանչիւր թաղի համար նշանակուած մօտակայ նաւահանդիստը եւ նաւերը:

Արխիւներ, ուղղամթերք, հիւանդ կամ վիրաւոր փոխադրելու մասին զեկուցում էր թէ՛ Արբահամին եւ թէ՛ Թոստոմին, որը ամէն տեղ էր եւ ամմիջական կարգադրութիւններ էր անում:

Կ. Կոմիտէի զանազան մարմինների եւ Աղզային Խորհրդի, ինչպէս եւ մեր չէնքի շրջանում բնակուող ժողովրդի համար յատկացուած էր «Պուշկին» նաւը, որը դնալու էր Իրան եւ վերջինը թողնելու էր նաւահանդիստը: Նաւերը թողնելու էին քաղաքը երեք ուղղութեամբ՝ դէպի Պետրոլսկ, Կրասնաուտսկ եւ Էնդէլի (այժմ Փահլեի):

Ճակատի զօրամասերը թողնելու էին դիրքերը հրամանատարութեան ցուցմունքներով: Արդէն ամենահեռաւոր Արմէնիքեղ կոչուող թաղամասից ժողովուրդը իջել էր նաւահանդիստները: Քաղաքում բոլորը գիտէին, եւ հեռացողը հեռանում էր: Մեր թաղային մարմինների չէնքերը դատարկուած

էին, և մեր Կ. Կոմիտէի ու Ազգային Խորհրդի հսկայ շէնքը իր բազմաթիւ սենեակներով ամայացած էր :

Արբանձածը, իր անբաժան պորտֆիլը թեւի տակ, մի խումբ ընկերներէ հետ արդէն զնայել էր որոշուած նաւը, իսկ Ռոստոմը դեռ չէր շտապում : Մտեցայ իրեն :

— Ռոստոմ, 15 բոպէ մնաց, զնա՛նք :

— Աչինչ, թշնամին անմիջապէս քաղաք չի մտնի :

— Բայց, նաւը կարող է շարժուել :

— Նա վերջինը պիտի մեկնի :

Սրբնթաց ձիաւոր սուրհանդակներ եկան, ապա զեկուցում տուին ու անցան :

Փողովորդը արդէն նկատելիօրէն պարպում էր : Ռոստոմը շարունակ հարց ու փորձ էր անում, թէ չի՞ մնացել արդեօք մի տեղ, ուր լուր տրուած չէ քաղաքը թողնելու մասին : Էլ ոչ մի տեղից հեռախօսի պատասխան չկար : Լուց և հրամանատարութեան հեռախօսը :

Ճնշող ու ծանր վայրկեաններ էին ամառի և տակնուվրայ եղած մեր շէնքում :

— Գնանք, — ասաց Ռոստոմը :

Ես և Յովսէփը ընկերացանք իրեն :

Կ. Կոմիտէի շէնքի փողոցը տանում էր ուղիղ ծովափ, ուր գտնուող նաւահանգիստի մօտ խարխալ էր ձգել «Պուչկին» նաւը : Փողոցը թաղուած էր անթափանց խաւարի մէջ : Շամախուց զաղթած զիւղացիները սայլերով, եզներով դեռ շարունակում էին զնալ դէպի ծովափ :

Բաւական զնայել էինք, երբ այդ մթի ու ժխորի մէջ կորցրինք Ռոստոմին : Մինչև և նաւահանգիստ վաղեցինք, փողոցի իւրաքանչիւր մայթը մէկս վերցրած : Ձկար, բայց մեղանից արագ զնալ չէր կարող :

Որոշեցինք նորից զնալ Կ. Կոմիտէի շէնքը տարբեր ուղիներով : Յարակից փողոցները կտրեցի, դուրս եկայ մինչև Բուշայա Մորսկայա և Տեղեֆոննայա փողոցով վերադարձայ 7րդ թաղամասի գրասենեակը, որը աւերուած ու դատարկ էր, ինչպէս մեր բոլոր հիմնարկների շէնքերը :

Յովսէփի հետ յուսահատ հանդիպեցինք ու վաղեցինք նաւահանգիստ : Նաւ մտնելը շատ դժուար էր արդէն, բայց մտանք և ստուգեցինք, որ Ռոստոմը չկայ :

Ձգիտեմ ի՞նչ մղումով՝ նորից դուրս եկայ նաւից և վերադարձայ մեր շէնքը : Հեռուից արդէն նշմարում էի ավեր թողնող նաւերը : Արդէն 12ից քառորդ անց էր, կէս ժամ վազվզել էի : Շէնքը նոյն պատկերն էր ներկայացրնում, բացի այն, որ մթերքների պահեստներով մի փոթորիկ էր անցել ու տակնուվրայ արել :

Չանգահարեցի մի քանի տեղ : Ապարդիւն : Յոգնած ու յուսահատ՝ կրկին դիմեցի դէպի նաւ : Տեղը չէ այտեղ նկարագրել նաւը ընկնելու պարագաները...

Երբ արդէն նաւի վրայ էինք, Արբանձածը մի խումբ ընկերներով չըրջապատեց երկուսիս :

— Երկու հոգի կորցրի՞ք նրան, — զարժացած հարցրեց Աբրահամը: Պատմեցինք մանրամասն:

— Դիտմամբ խոյս է տուել, — եզրակացրեց ընկերներից մէկը: Ու այսպէս Ռոստոմը չկար:

Մեղանից ասով զնացած նաւերով հեռացած լինել չէր կարող, անշուշտ: Արից շատ հեռու, ուր թշնամու ուռմբերը մեզ չէին հասնում, նաւը կեցրել էինք եւ անցնող նաւերից նաւապետի միջոցով հարցնում էինք Ռոստոմի մասին: Սակայն, Ռոստոմը ոչ մի նաւի մէջ չէր:

Յուսահատութիւնը ընդհանուր էր: Լոյսը բացուել էր: Էլ ոչ մի նաւ չկար: Մենք արդէն մտնենում էինք Էնդելիին (Փահլեի), երբ հորիզոնի վերայ նկատուեց մեզ հետեւող մի փոքրիկ նաւ: Մտնենում էր եւ արդէն որոշ էր, որ Կասպից ծովի ռազմանաւերից մէկն էր:

Նաւապետի սեննակի մօտ, բարձր տախտակամածի վրայ հաւաքուած, ամէն կողմից զրոյս մէջ էինք մօտեցող նաւը, երբ ընկերներից մէկը գոչեց.

— Ռոստոմը...

Ձեմ յիշում որի՞ հեռագրիտակն էր: Ուղղակի պոկեցի նրա ձեռքից: Նաւի մէջ, տախտակամածի վրայ, աթոռի վրայ նստած էր մի զինուորական, որից մի քիչ հեռու մի քանի զինուորականներ նաւի եզրին, իսկ նրստողի մօտ անց ու զարձ էր անում քաղաքացիական զգեստներով մէկը, որը կասկածից դուրս էր, որ Ռոստոմն էր: Քանի նաւը մտնենում էր, այնքան արդէն որոշ էր դառնում, որ Ռոստոմն է նաւի մէջ:

Պուշկինը իրօք լեփ-լեցուն էր: Բոլորը զիտէին, որ Ռոստոմը անյայտացել էր: Թէ՛ մեր ընկերները եւ թէ՛ ժողովուրդը յուսահատ ժամեր էին անցրել այն մտատանջութեամբ, թէ Ռոստոմը մնացել է Բազում: Եւ երբ ռազմանաւը, մեր նաւապետի հետ խօսելուց յետոյ, մօտեցաւ մեզ, աննկարագրելի ուրախութեան բացազանջութիւններ թնդացրին օդը, ի տես Ռոստոմին, որը փոխադրուեց մեր նաւը:

Թողնենք ընկերների հանդիպումը նրա հետ, պատմենք այն, ինչ որ նա ասաց ինձ: Տեղի էր ունեցել հետեւեալը.—

Ռոստոմը չէր կարողացել ստուգապէս իմանալ, թէ արդեօք զօրաւոր Բազրատունին, որ մի ուսքը կտրուած՝ դամուած էր աթոռին, տարուած էր նաւ, թէ՛ լքուած փախուտի ժխորի մէջ: Այս մտահոգութեամբ նա խոյս էր տուել մեղանից եւ փախել հրամանատարութեան շէնքը, ուր ամէն ինչ տակնուվրայ էր եղած: Գտել էր նրան իր առանձնասենեակում՝ յուսահատ նստած: Մոտացել էին նրան տանել նաւը:

Ի՞նչ դժուարութիւններով, շարեւէ իջեցրել էր փողոց եւ ի՞նչ շարժարանքով հասցրել ծովափ, աւելորդ է պատմել: Զինուորականների օգնութեամբ տարել էր նրան հրամանատարութեան նաւը եւ ցանկացել զուրս զալ՝ մեր նաւը զալու: Սակայն, զօրաւորը ընդդիմացել էր եւ հրամայել, որ իր նաւը թողնի ափը, յատու, որ մեր նաւը արդէն ափից հեռացել էր եւ Ռոստոմը մեզ հասնել չէր կարող: Ռազմանաւը կտրուել էր ափից այն պահին, երբ Բախլուդի բարձունքներից եկող թնդանօթի ուռմբերը արդէն պայթեալիս են եղել նաւի շուրջը:

Այդ նաւը — անունը չեմ յիշում — հեռանալով ոմբակոծութեան սահմաններէց, մնացել էր Բազուի դիմաց, բաց էր թողել բոլոր նոււերը եւ, երբ արդէն ծովափին ոչ մի նաւակ չէր մնացել, թողել էր Բազուն եւ, խիստ արագընթաց լինելով, հասել էր մեզ:

Ահա թէ ի՛նչ պայմաններում եւ ի՛նչպէս Ռոստոմը թողել էր Բազուն այդ ծանր ու դժնդակ օրերին:

Ռոստոմի յատուկ էր մտահոգ լինել բոլորի մասին, բոլոր պայմաններում եւ երբեք իր մասին:

Արդեօք այդ չէ՞ր պատճառը նաեւ իր այնքա՛ն անժամանակ վախճանի...

«ՀԱՅՐԵՆԻՓ» ամսագիր, 1948, քիւ 1:

ԱՅԼ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Բազուի Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի մէկ ժողովը, որ կայացաւ քաղաքի անկման՝ Սեպտեմբեր 13ի երեկոյեան, յիշելն անհրաժեշտ է, մանաւանդ որ Կ. Կոմիտէի կազմից շատերը չկան այլևս: Ազգային Խորհուրդը միաձայնութեամբ որոշել էր, որ նախագահ Ա. Գիւլիանդանեանը եւ Ռոստոմ Զօրեանը անպայման հեռանան քաղաքից: Ազգային Խորհրդի ժողովից յետոյ կայացաւ Կեդրոնական Կոմիտէի վերջին խորհրդակցութիւնը, ուր Ա. Գիւլիանդանեանը, ներկայացրեց քաղաքի կացութիւնը, աւելացրնելով նաեւ Ազգային Խորհրդի որոշումը՝ իրենց քաղաքից հեռանալու մասին: Զեկուցումից անմիջապէս յետոյ, Ռոստոմը դարձաւ Արբանձակի:

— Արբանձակ, դու պիտի մնաս եւ կախուես:

Շեշտը կտրուկ էր եւ հրամայական: Ազգային Խորհրդի նախագահը պէտք է կախուէր...

— Լա՛ւ, պատասխանեց Ա. Գիւլիանդանեանը, առանց որեւէ դժգոհանքի:

Ջուր մազուեց բոլորի գլխին: Պապաշան (Լեւոն Թադէոսեանը) խոր յուզումի մէջ էր: Պարզ էր, որ Ռոստոմը Արբանձակի մինակը ձգողը չէր Բազու՝ դաժան թուրքերի ձեռքը:

Ու պիտի կախուէին Ռոստոմն ու Արբանձակը Բազուի փողոցներում, թուրքերի ձեռքով, իրենց կողքին ունենալով նաեւ ուրիշներ...

Ո՛չ: Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բազուի Կեդր. Կոմիտէն չէր կարող իւրացնել նման առաջարկ: Եւ գերակշռեց Հաւաքականութեան կամքը:

«ԱՁԳԱՅ» շաբաթօրեակ, 1946, Փետր. 1:

ՄԻ ԷՋ ՌՈՍՏՈՄԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

1918 թ. Յուլիս ուղիղ 10ն էր. հայութեան համար մի շարքատեղի օր, երբ զօրքի աջ թևեր՝ Համազասպի բրիգադան սովից ու ծարաւից թուլացած ու անկազմակերպուած, թշնամու գերակշռող ուժից լքեց Մազրասա (Շամախու գաւառ) գիւղի Շուրուղինի Փրոնտը եւ խառն ի խուռն փախաւ մինչև Բագուայ գոնները, որից յետոյ Բագուն օղակուեց չորս կողմից եւ սկսուեց հայ մարտիրոսազրութեան պատմութեան զբօւժ մի փայլուն էջ եւս բացուել: Այդ նահանջի ժամանակ Համազասպի շտաբում էր եւ Ռոստոմը, որը պատերազմի ամբողջ ընթացքում եղաւ յիշեալ բրիգադայի լուս-դռն ընկերը: Ինչպէս շէշտեցի, Համազասպի բրիգադան, աւելի շուտ գունդը, փախչում էր երկար շարաններով, որոնց երկարութիւնը 100 վերստի էր հասնում: Զօրքի նահանջի հետ դատարկուեցին Շամախու, Գէօշայի եւ Արէշի գաւառները բոլոր հայկական գիւղերը: 40-50 հազար ազգաբնակութիւն բռնել էր Շամախու եւ Բագուի միջեւ եղած ճամբան: Բոլորս լքուած, յուսահատուած էինք: Մեզինց իւրաքանչիւրը աշխատում էր շուտ փախչել, հեռանալ թշնամու հետևող հեծելազօրքից, որը կտրել էր ճամբան եւ գիւղացիներէ մի քանի սայլեր յետ էր տուել զէպի տաճկական բանակը: Փախուստը այնքան անակնկալ եղաւ, որ 3100 զինուորներից մի 30 մարդ չմնաց, որ զազթեականների թիկունքը պաշտպանէ: Այդ խուճապի ժամանակ, մայրերը խելակորոյս ձգում էին իրենց մանուկներին թփերի տակ, իսկ որդիները իրենց ծնողներին էին թողնում եւ առաջ ընթանում: Այդ պահուն բոլորի մէջ զործում էր միայն փախուստի բնազդը: Հայրենիք, ընտանիք, պարտակահութիւն՝ բոլորը ի դերել էին եղել մեր սրտից: Ահա մի այդպիսի վայնասունների, ճիւղերի մոմենտից էր, որ հանդիպեցի Ռոստոմին՝ մեն-մենակ, առասպեան հասարակ գիտնորի հաղուստի մէջ, փոշիի մէջ կորած ոռոսարընակ Մարադա (Շամախու գաւառ) գիւղում: Այդ գիւղում, բացի մեր սիրելի Ռոստոմից, ոչ ոք չկար: Նախօրօք ատոմորիլներէ մէջ փախել էին բուլշևիկեան կառավարութեան յեղափոխական, ուլար-կոմունիստ կոմիսարները, մասնելով հիւանդ ու տղեզ զթութեան քոյրերին ճակատազրի աշողոք քմահաճոյքին: Չկար Համազասպի շտաբից եւ ոչ ոք: Ռոստոմն էր, որ Մարգարէի նման ման էր զայիս գիւղի հիւանդանոցները, վիրաւոր եւ հիւանդ զինուորներին հաւաքում Բագու տեղափոխելու համար: Երբ Ռոստոմին հանդիպեցինք այդ գրութեան մէջ, զարմացանք, որ չէր մտածում փախչել: Առաջին մեր հարցումն եղաւ նրան.

— Ընկեր Ռոստոմ, ինչո՞ւ էք մնացել այստեղ, չէ՞ որ փախչող փախչողի յետեւից է: Մեր այդ հարցումին նա չպատասխանեց՝ պարզօրէն խուսափեց:

— Ունի՞ք ձեզ հետ Փուրղոններ կամ սայլեր, — զիմեց նա այս խօսքերով մեզ: Եւ երբ յայտնեցինք, որ մեզ հետ Բազու եւ զնում թեթեւ բեռնաւորուած ուսս զիւրացիների վեց Փուրղոն, մի թեթեւ Ժպիտ երեւաց նրա կիճոտա ճակատին: Իսկոյն խնդրեց, որ իրեն տանենք կառայանների մօտ, որոնք կազմ ու պատրաստ ուզում էին մեկնել զիւրաց: Այնուհետեւ սկսուեց երկար ու բարակ մի սակարկութիւն Ռոստոմի եւ կառայանների մէջ, որոնք սկզբում մերժում էին նրա զիմումները: Ռոստոմը կպէլ էր կառայաններին եւ չէր ուզում նրանցից բաժանուել: Եթէ տեսնէիք, թէ ինչպէս էր խնդրում, ուղղակի կը դարձանայիք:

Հարագատ հայրը իր որդիների համար այնպէս չէր հոգայ, ինչպէս հանդուցեալը հայ զինուորի համար: Վերջապէս Ռոստոմին յաջողուեց կառայանների գոթը շարժել ու համաձայնեցնել, որ իրենց հետ վերցնեն վիրաւորներին: Իր գործը աւարտած համարելով, մեզ էլ ճանապարհեց, իսկ ինքը մնաց, պատճառարանելով, որ ինքը ձիով է, երբ մենք եւ Փուրղոնները անցնենք մօտակայ գոտիները, ինքը կը հետևի մեզ: Զատիվերը անցանք, դեռ մի 20 վերստ էլ առաջ, բայց չկար Ռոստոմը: Կէս զիշերին հետուից երեւացին երկու ձիաւորներ, որոնցից մէկի «բարեւ»ից իմացանք, որ Ռոստոմն է, որը մի կազ ձիու վրայ նստած, վեզարանման մեշտիլը գլխին, անցաւ մեր մօտից: Այդ զէպօրից յետոյ Ռոստոմը իմ աչքում շատ բարձրացաւ: Այդ ժամանակ միայն հասկացայ, թէ ինչու նա վայելում է բոլորի սէրն ու յարգանքը:

«ԱՌՍԻՕՏ» շաբաթաթերթ (Թեհրան), 1919 Մարտ, քիւ 3:

ՌՈՍՏՈՄԻ ՀԵՏ

Բազուի կոփաներու ամենատաք մէկ շրջանին էր, որ Մուրատի, Սեպուհի, Ստեփան Ծաղիկեանի ու բժիշկ Արշակ Պօղոսեանի հետ հասանք այնտեղ:

Շամարի — Կէօքչայ ճակատին վրայ գտնուող մեր զինուորները՝ թըշնամու գերազանց ուժերու ճնշումին տակ՝ սկսած էին նահանջել: Թրքական բանակը, որուն միացած էին Ալրպէյճանի ու Հլուխային Կովկասի խլամները, աներկիւզ կ'արշաւէր զէպի Բազու...:

Խուճապային օրեր էին: Բարերախտարար, Բազուէն ուղարկուած նոր ու թարմ ուժերով ռազմաճակատի երբերուն վիճակը սկսած էր մասամբ զարմանալի, եւ այսպէսով հնարաւորութիւն կը տրուէր պաշտպանութեան զեկափարներուն՝ նոր, արմատական միջոցներու մասին մտածելու:

Ստեփան Շահումեանի հրաւեր-նամակին մէջ՝ մեղի յանձնարարուած էր առժամապէս տեղաւորուիլ Բազու, իր շատ մօտիկ ընկերներէն մէկուն՝ Սերգէյ Մարտիկեանի տունը: Վերջինը Մուրատին ու Սեպուհին ծանօթ էր, ուստի շոգեկանէն ուղիղ գնացինք այնտեղ:

Բնակարանի բաւական մեծ էր: Դիւրութեամբ տեղաւորուեցանք: Տեսակ մը կայան էր Մարտիկեանի բնակարանը, ուր մեզմէ առաջ բնակած էին ուրիշներ ալ, ի միջի այլոց, կամաւորական Ս. գուռլէն իմ շատ մտերիմ ընկերս՝ Անաստաս Միկոյեանը, որ այդ օրերուն մեկնած էր Մոսկուա ու վերադառնալու էր շուտով:

Փակագծի մէջ, բատ կարգին, բսեմ, որ Միկոյեանը արդէն Բազուի մէջ յայտնի դէմք էր, եւ ես անծանօթ էի այդ պարագային, որովհետեւ բոլշևիկ դառնայէն յետոյ, բնա՛ւ առիթ չէի ունեցած իրեն հանդիպելու: Շատ ուրախացայ, երբ լսեցի, որ պիտի վերադառնար ու պատահում թիւն պիտի ունենայի զինակից ընկերոջ տեսնելու: Իրամտօրէն կ'ենթադրէի, թէ բարի, առաքինի ու հայրենասէր ընկերոջ մը պիտի տեսնէի, ինչպէս որ ճանչցած էի զայն՝ մեր կամաւորական շարքերուն մէջ, կուտի առաջաւոր գիրքերուն վրայ:

Հիասթափութեանս մասին վաղաժամ է խօսիլ, յուշերուս ընթացքին պիտի տեսնենք:

Մուրատն ու Սեպուհը անապարեցին շտաբ երթալու, որպէսզի հանդիպէին Ռոստոմին ու միւս զեկազար ընկերներուն: Ստեփան Շահումեանի հետ ժամադրութիւնը ձգեցին, որ Սերգէյ Մարտիկեանը կարգադրէր յաջորդ օրուան համար:

Բաւական ուշ վերադարձան Մուրատն ու Սեպուհը: Իրենց ստացած տեղեկութիւնները Բազուի վիճակի մասին հետեւեալն էին.

— Բազուն ճղնամամային զբոթեան մէջ է: Մոսկուա վճռական կերպով մերժած է օգնական ուժեր գրկել, իսկ Անգլիացիներու կողմէ կնքելիէ՞ն օգնական ուժեր գրկուելու առաջարկին՝ բացարձակապէս զէժ է Ստեփան Ծառուձեանը: Մեզի յանձնարարեցին, որ վաղուան մեր տեսակցութեան ընթացքին հայ ժողովուրդին սպաննացող ահաւոր վտանգը մատնանշենք և թախանձանօք խնդրենք, որ չընդդիմանայ Անգլիացիներու առաջարկին:

Մզձանձնային զիշեր մը եղաւ Բազուի մէջ մեր անցուցած առաջին զիշերը: Անհամբերութեամբ կը սպասէինք առաւօտեան, որպէսզի լսէինք Ծառուձեանի որոշումը:

Սերգէյ Մարտիկեանը շատ կանուխ արթնցած ու նախանշի պատրաստութիւն տեսած էր: Երբ լսեց մեր ստնածայները, ներս մտաւ ու հարցուց, որ Ծառուձեանը պատրաստ է առաւօտեան ընդունելու Մուրատին ու Սեպուհին:

Հապճեկով նախանշ ընելէ յետոյ, անոնք մեկնեցան, իսկ մենք, բրժիշկ Պօղոսեանը, Մարտիկեանն ու ևս տախթէն օգտուելով, դուրս եկանք, ծախթանալու համար Բազուին:

Կամաւորական Ա. Գնդին մէջ ունէինք բաւական բազուցիներ, որոնք ամէն օր Բազուն զովելով մեզ ձանձրացուցած էին: Յատկապէս աչքի կ'իյնար այդ տեսակէտէն իմ վաշտիս քարտուղար Յովհաննէս Ղազարեան Բարայանցը:

— Բազուն ձեր տեսած քաղաքներից չէ: Պէտք է ապրել այնտեղ, ճանաչելու համար թէ ի՞նչ սքանչելի քաղաք է...

Անկեղծ ըլլալու համար ըսեմ, որ ընկերներս ու ևս առանձնապէս ըսքանչանալու որեւէ բան չտեսանք, հրապուրիչ որեւէ անկիւն չգտանք զիտելու, հիացումի առարկայ որեւէ չէնք, հրապարակ, կոթող չտեսանք, այլ միայն տխուր ու ազտտ փողոցներ ու հեռաւոր ռազմաճակատէն վերադարձող թափթփած ռուսական բանակի կորոզուող զինուորներ...

Մարտիկեանը առաջարկեց անցնիլ զիտաւոր Ետարը. թերեւս հոն հանդիպէինք Մուրատին ու Սեպուհին, որոնք հաւանաբար վերադարձած պիտի ըլլային Ծառուձեանի պաշտօնատունէն:

Ետարին մէջ գտանք բոլոր ընկերները, որոնք Բազուի պաշտպանութեան մէջ կարելոր դեր կը կատարէին, — Ռոստոմը, Գիւլիսանդանեանը, Աբարատեանը, Բալայեանը և ուրիշ մեզի անձնօթ ընկերներ: Ամէնքն ալ անհամբեր կը սպասէին Մուրատի ու Սեպուհի վերադարձին՝ իմանալու համար Ծառուձեանին հետ իրենց ունեցած տեսակցութեան արդիւնքը:

Ետտ չանցած՝ անոնք եկան: Բայց երկուքին ալ զէժքերը այնպիսի տխուր ու զայրալից արտայայտութիւն ունէին, որ ամէնքս ալ սահմուկած մնացինք:

Ռոստոմը, նկատելով անոնց յուզումնալից միճակը, իսկոյն Գիւլիսան-

զանեանին հետ ոտքի ելաւ եւ Մուրաան ու Սեպուհը տոնելով՝ մեկուսացաւ քովրնաթի սենեակի մը մէջ:

Բաւական սպասեցինք, մինչեւ որ անոնք վերջացուցին իրենց զեկուցումը: Սենեակէն դուրս եկան չորսն ալ՝ մտաճող ու խորասուզուած ծանր խոհերու մէջ: Ոչ ոք համարձակութիւն ունեցաւ սրելէ հարցում ընելու:

— Գնացէ՛ք ու հանգստացէ՛ք, — ըսաւ Ռոստոմը, — վաղը կրկին կը տեսնուենք:

Դէպի տուն գնալու ժամանակ բժիշկ Պօղոսեանը փորձեց խօսեցնել Մուրաան ու Սեպուհը: Բայց Սեպուհին խոժոռ նայուածքը անմիջապէս լռեցուց զայն: Յուզարկաւորներու նման, անձայն, անշշուկ տուն հասանք, ուր, բարերախտաբար, այդ պահուն ոչ ոք չկար:

Հազիւ տեղաւորուած էինք, երբ ներս մտաւ Հոռաչեայ Աճառեանը, որ Շտարէն դուրս գալու ժամանակ նկատած էր մեզ ու հետեւած մեզի:

Աճառեանին հանդէպ խոր յարգանք ունէին թէ՛ Մուրատը եւ թէ՛ Սեպուհը: Այնպէս որ, բնաւ տհաճելի չթուեցաւ իր ներկայութիւնը: Իսկ մենք շատ զոհ մնացինք, որովհետեւ վստահ էինք, որ Աճառեանը պիտի խօսք բանար Շահումեանի հետ տեղի ունեցած տեսակցութեան մասին:

— Երկուքդ ալ Աւազ Ուրբաթ դարձած էք, — ըսաւ Հրաչեան, — մարդ կը արտափի երեսներուդ նայելու: Բայց մեր համբերութիւնն ալ չարաչար մի գործածէք: Ի՞նչ եղաւ ձեր տեսակցութեան արդիւնքը: Գոնէ երկու խօսք չէ՞ք ըսեր...

— Հրաչեայ, լաւ արդիւնք որ ունենար՝ առանց հարցումիդ ալ պիտի ըսէինք: Բայց ի՞նչ կրնանք ըսել, երբ յուսախար ու հիասթափ բաժնուեցանք Շահումեանէն: Մեր եւ անոր տեսակցաներուն միջև այնպիսի խոր տարբերութիւններ կան, որ անկարելի է լաւ բան մը սպասել իրմէն:

— Բայց դո՞նէ Բազուի մէջ խճողուած հարիւր հազարէ աւելի հայութեան գոյութեան սպառնացող վտանգը չի՞ զգար Շահումեանը...

— Այո՛, կը զգայ, բայց չուղիւր մեր առաջարկած ձեռով հետացնել այդ վտանգը: Անդլիացիները երբ Բազու մտնեն, — կ'ըսէ, — այլեւս չենք կրնար զանոնք հետացնել: Մինչդեռ եթէ թուրքերը մտնեն, ուսները շատ դիրտութեամբ զանոնք դուրս կը շարտեն:

Իսկ մինչև այդ շարտումը ի՞նչ կ'ըլլայ հայութեան վիճակը այստեղ: Բազուն թուրքերուն կողմէ զբաւուելէն յետոյ՝ ի՞նչ կ'ըլլայ Հայաստանի վիճակը: Ձէ՞ որ Հայաստանը այժմ կապուած է գրեթէ Բազուի ճակատի անցուղարձերուն հետ: Բազուն զբաւելէ յետոյ՝ թուրքերը կը վերազառնան Հայաստան՝ ջարդելու համար մեր ժողովուրդը հոն եւս:

— Ծիշդ այդ հարցումը տուինք մենք: Բայց այդ հարցումը բոլոր հայերուն շրթներուն վրայ է բացի բուշեւիկներէն: Գիտե՞ս թէ ինչ պատասխանեց մեզի Շահումեանը. «Համաշխարհային Յեղափոխութեան յաղթանակին համար ի՞նչ նշանակութիւն ունի հայ ժողովուրդի գոյութիւնը»...

— Եւ գուք լսեցի՞ք այդ անգութ արտայայտութիւնը պաղարիւնութեամբ:

— Թճել ենք այդ յաղթանակին վրայ, որ պիտի շահուի հայ ժողովուրդին ոչնչացումով, — բռնիք ու բաժնուեցանք:

Հրահայ Աճառեանը իր հայրենասիրական զգացումներուն մէջ ա՛յնքան բուռն կերպով արդուեցաւ Շահումեանի խօսքերէն, որ ուշադնաց եղաւ եւ բժիշկ Պօղոսեանի խնամքին յանձնեցինք զինք:

Հայ-թաթարական կռիւներու շրջանին Մուրատն ու Սեպուհը շատ մօտէն ճանչցող ու անոնց հիացող բարեկամ մը, որ սոցիալիստ-յեղափոխական մըն էր (ափսո՛ս, անունը չեմ յիշեր), ղիժԼլով Ռոստոմին, խնդրած էր, որ ինք ալ ներկայ ըլլար իր բնակարանին մէջ անոնց ի պատի տրուելիք ճաշկերոյթին ու հաւանութիւնը առնելէ յետոյ, երկդոյեան եկաւ մեր բնակարանը՝ անձամբ հրաւիրելու համար:

Մուրատն ու Սեպուհը Բագուի ներկայ պայմաններուն մէջ անպատեհ գտան առաջարկը: Սեպուհն, երբ լսուեցաւ, որ Ռոստոմն ու Գիւլխանդանեանն ալ պիտի մասնակցէին՝ համաձայնեցան:

Հակառակ Բագուի մէջ գրեթէ տիրող սովին, զարբարացի մեր բարեկամին օրհնեալ նահապետական սեղանին վրայ՝ ամէն տեսակի համադամները կարծես մրցումի ելած էին իրարու հետ: Մետաքսայ զգեստներու եւ զարդակներու մէջ պճնուած Ղարաբաղի տարագով խաթունիկ տանախրուհին, մայրը մեզ հիւրասիրողին, սեղանին ղլուխը փառասորայէս բաղմելով, հրախրեց մեզ շրջապատելու սեղանը: Մօտաորայէս, որքան կը յիշեմ, 20 հոգի կայինք:

Տանուտէրը՝ երիտասարդ, վայելչահասակ, սիրուն տղամարդ մըն էր, միաժամանակ զարգացած: Բուլտրիս ալ բաժակները լեցնելէ յետոյ, ոտքի ելաւ, իր մայրիկը ներկայացուց հրաւիրեալներուն եւ, յուզել բարիգալուստի քանի մը խօսքերէ յետոյ, առաջարկեց ընկեր Բալայեանը թամատա ընտրել, որպէսզի կառաջարկը սեղանը: Ներկաները միաձայն ճաւանութիւն յայտնեցին ու Գերասիմը անցաւ իր պաշտօնին:

Ո՛վ պատեհութիւն ունեցած է Գերասիմը մօտէն ճանչնալու, ան միայն կրնայ զիտնալ, թէ ինչ անփիճելի շնորհ ունէր ան թամատա ըլլալու:

Առաջին բաժակները առաջարկեց խմել հայ ժողովուրդի երկու անըման հերոս զաւակներուն՝ Մուրատի ու Սեպուհի կենացը, մաղթելով որ անոնց զալուստը բարեբաստիկ ըլլայ Բագուի հերոսամարտին համար:

Յաջորդաբար, Ռոստոմին, Գիւլխանդանեանին կենացներէն յետոյ, ան առաջարկեց խմել երկու հերոսներուն զինակից-զործակիցներուն կենացը՝ ակնարկելով բժիշկ Արշակ Պօղոսեանին, Ստեփան Մաղիկեանին ու տողերս զրոյին: Մասնաորայէս ծանրանալով իմ վրայ՝ ան անզրագարձաւ յատկապէս Իշխան Արզումբեանի գունդին մէջ ունեցած իմ գործունէութեան (ընկեր Գերասիմ Բալայեանը օգնականն էր Իշխանին, իսկ ես երրորդ վաշտի պետն

էի)․ զրուանեց Ռեվանտուզի զրուաման ընթացքին վաշտիս կատարած դերը, ողջունեց իմ մէջս թրքական բանակի նախկին սպան, որ հայ կամաւորական Ա․ եւ Է․ զունդերուն մէջ, վաշտապետի հանգամանքով ծառայած էր հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարին․․․

Ընկեր Գևրաթիմին վերջին խօսքերը առանձին հետաքրքրութիւն արթնցուցին Ռոստոմի մէջ։ Սկսաւ ուշադրութեամբ դիտել զիս եւ ըսաւ յանկարծ․

— Ամիրեան, ճաշից յետոյ քեզ հետ խօսելիք ունեմ։

Բաւական երկար տեսեց հացկերոյթը։ Ռոստոմն ու Գիւլխանդանեանը շտպանեցին մինչև վերջնալը։ Ստիպողական գործեր ունենալը պատճառաբանելով՝ ներողութիւն խնդրեցին սանակըն ու հրաժեշտ առին։

Մեկնումի պահուն մօտեցայ ընկեր Ռոստոմին՝ յիշեցնելով իր պատուէրը։

— Վազը, առաւօտ, անցիր շտաբ, քեզ մի կարելոր գործ պիտի տամ․․․

Ուշ ժամանակ վերադարձանք տուն՝ առանց քէֆէ, խրախճանքէ վերադարձողի զոհունակութիւնն ունենալու։ Բազուի վիճակը շատ յուսահատական էր, եւ մեր ունեցածը ակամայ կերտխուս մըն էր․․․

Յաջորդ առաւօտ, Մուրատին ու Սեպուհին ընկերանալով, գացի շտաբ։ Ռոստոմը գտայ իր զրասեղանին վրայ՝ մխրճուած բազմաթիւ խնդիրներ լուծելու աշխատանքին մէջ։ Ողջունելէ յետոյ, ըսաւ․

— Ամիրեան, թրքական բանակին վերաբերող ահադին վաւերաթուղթերի մի արխիւ գրաւել են մերոնք։ Դրանք պրպտելու եւ որոշ մասերի էլ թարգմանութեան պէտք ունինք։ Երէկ, երբ Գևրաթիմը շէշտեց թրքական բանակի սպայ լինելը, անմիջապէս յիշեցի, որ մենք պէտք ունինք քեզ։ Աճառեանը զրազուած է այդ գործով, բայց ասուս է, որ գինուորական տէրմիսնիք, քեֆնիք բառեր ու ասացուածքներ կան, որ ինքը լիովին չի կարող թարգմանել։ Եթէ Մուրատն ու Սեպուհը համաձայնեն, պիտի խնդրեմ, որ օգնես Աճառեանին՝ միասին կարգի գնելու համար այդ արխիւը։

— Ամիրեանը Զեր արմատղրութեան տակ է երբ եւ ո՛րչափ ժամանակ որ պէտք ունենաք իրեն, — բռին Մուրատն ու Սեպուհը։

— Հիմա չափազանց կարելոր զրազում ունեմ, — շարունակեց Ռոստոմը, — կէսօրէ յետոյ անցիր ինձ մօտ, որպէսզի միասին գնանք զլիսաւոր շտաբը ու քեզ ծանօթացնեմ զնդապետ Աւետիսեանի (շտաբի պետ) ու Աճառեանի հետ։

— Արդէն ծանոթ եմ Աճառեանին։

— Այդ աւելի լաւ, միասին պիտի աշխատէք։

Գնդապետ Աւետիսեանը մեզ ընդունեց շատ սիրալիք կերպով։ Ամիջապէս զիս ծանօթացուց իր ստորագասներուն հետ ու ասպա տառջնորդեց Հրաչեայ Աճառեանի գրասենեակը։

Թուղթերու ահադին դէպի մը մէջ ընկզմած գտանք Աճառեանը։

— Հրաշեալ, — ըստ Ռոստոմը, — քեզի մի օգնական եմ բերել, թըր քական բանակի մի սպայ: Յոյս ունիմ, որ դո՛ւ պիտի լինես:

— Բայց, Ամիրեան, մի՞թէ թրքական բանակի սպայ ես, — մտերմիկ շեշտով մը ըսաւ Աճառեանը. — Մօ՛, մնտոիկ, ինչո՞ւ մինչեւ հիմա ինձի չես ըսած այս պարագան: Մինակս կը տանջուիմ այստեղ, իսկ դուն սուսուփուս մէկ կողմ քաշուեր ես:

— Բայց ես սրտեղէն պիտի իմանայի, որ պէտք ունէք իմ ծառայութեանս: Այսօրուքն է ա՛ն արամադրութեանդ տակ եմ:

Նոր սեղան մը միացուցինք Հրաշեայի զբանջանին, եւ ես իսկոյն անցայ գործի:

Աւստրօ-հունգարական ու գերմանական բանակներու կողքին գործող թրքական բանակին պատկանող Տիփիզիայի մը զնդերէն մէկուն արիւն էր, որ յանձնեցին ինձի պրպտելու համար: Գրաւուած էր Գանձակի մօտերը տեղի ունեցած բուռն կռուի մը ընթացքին:

••

Ուրեմն, թրքական բանակը Բագուի դէմ, ուժեղացած նոյնիսկ հեռուր Սլովաքիայէն բերուած միւսորներով, ա՛յնքան յանդուզն դարձած էր, որ ռազմաճակատին վրայ ապահոված ըլլալով թուական գերակշռութիւնը, սկսած էր յարձակողական գործողութիւններու: Այդպիսի յարձակումի մը ընթացքին էր, որ ուժեղ ճնշումի մը զո՛ւ դարձաւ մեր սիրելի Մուրադը:

Զօր. Սեպուհի յուշերուն մէջ ա՛յնքան խոր յուզումով եւ մանրամասնութեամբ նկարագրուած է Մուրատի հերոսական մահը, որ ես պիտի խուսափիմ կրկնութիւններէ: Միայն այսքանը պիտի բւեմ, որ անոր մահը խոր սուգի մատնեց ամբողջ Բագուի հայ ազգարնակչութիւնը: Մեր մեծ ընկեր Ռոստոմը ա՛յնքան խոր ազդուած էր, որ կարծես կորսնցուցած էր իր հարգատ ցուակը: Այնուամենայնիւ՝ ան բնաւ չկորսնցուց Բագուի պաշտպանութեան վերաբերող իր անսպառ եռանդն ու կորովը:

Ինչպէս ընկեր Արամ Ալշուղեանը ա՛յնքան գեղեցիկօրէն նկարագրած էր «Հայրենիք» ամսագրի մէջ, Ռոստոմ ամէն օր նոր ծրագիր մը կը յղանար՝ ռազմաճակատի դրութիւնը բարելաւելու համար: Անոր մէկ յանդուզն ծրագիրն էր Թաղէս Ամիրեանի խմբին կատարել տուած այն խիզախ յարձակումը, որ ուղղակի շէմցուց թշնամին:

Բագուն արդէն օղակուած (միայն ծովային յարաբերութիւնը կը պահուէր)՝ թուրքերը կը սպառնային զրաւելու քաղաքը: Թնդանօթներու ռումբերը արդէն սկսած էին կատարել աւերը: Ժողովուրդին բարոյական կորովը երերալու նշաններ ցոյց կու տար, ինչ որ կ'անդրադառնար Եւ ճակատի պաշտպաններուն արամադրութեան վրայ:

Այս պարագաները նկատի ունենալով՝ կասպեան նաւատորմը, համախորհուրդ միւս կուսակցութիւններուն հետ, յայտարարեց Տիփուքուրա, ձերբակալեց բոլոր բողջիկ զեկալարները, Ծառուսեան, Զափարիձէ, զըն-

դպակտ Պետրով և այլն, ու հրաւիրեց Անգլիացիները, որ օգնութեան հասնին...

Ճիշդ այդ օրը Անաստաս Միկոյեանը Աստրախանէն ռազմաժխերք բեռցուած նաւով մը կը հասնի Բազու: Դեռ ծովուն վրայ, լսելով Կասպեան նաւատորմի տիքտաթուրա յայտարարելն ու բռնաբերելի գեղափարներու ձերբակալութիւնը, անմիջապէս շոգենաւին ցուկը զարձնել կու տայ դէպի հիւսիս ու ամենայն արագութեամբ կը վերադառնայ Աստրախան:

Չար լեզուներ կ'ըսէին, որ շոգենաւին վրայ գտնուած ռազմաժխերքը ծով թափել տուած էր՝ կասկածելով, որ Կասպեան նաւատորմը կրնար հետապնդել շոգենաւը և, ձերբակալման պարագային, Բազուի պաշտպանները կրնային օգտուիլ ռազմաժխերքէն:

Ակրքնական օրերուն, երբ անգլիացի զինուորները սկսան երեւնալ Բազուի փողոցներուն ու պաշտպանութեան զիրքերուն վրայ, թէ՛ մեր զինուորներուն և թէ՛ մեր ժողովուրդին կորովը բարձրացաւ: Ամենուն զէմքին վերայ սկսաւ նկատուիլ ժպիտ և ուրախ արամազըութիւն: Դժբախտաբար, երկար շտեմեց այդ ողևորութիւնը: Անգլիացիները ողորմելի միաւոր մը միայն զրկած էին, որ շուտով հիասթափ բրաւ բոլոր ալ:

Բախտորջ օրեր էին: Սեպուհը, երբ Ազգային Ռորհուրդէն վերադարձաւ, պատուիրեց ինձի, որ ժամ մը յետոյ, թէլէֆոննայա և Զէրնոմորթուկայա փողոցներուն անկիւնը գտնուող զեղարանին առջևը սպասեմ Ռոստոմին՝ կարևոր հրահանգ մը ստանալու համար:

Անմիջապէս փութացի ժամադրաւայրը՝ տանց սպասելու որոշեալ ժամին:

Դեղարանին ժամացոյցին ճիշդ զէմը կանգնած՝ անհամբեր կը սպասէի, երբ, յանկարծ, ձեռքի թևթև հպում մը զգացի ուսիս վրայ: Ռոստոմն էր: «Հետեւիք ինձ», ըսաւ ու շարունակեց ճանապարհը:

Անկիւնի բազմութիւնը մեր ետև ձգելէ յետոյ՝ ան կանգ առաւ ու հարկ լսելի ձայնով մը ըսաւ.

— Վաղը առաւօտ, ժամը ճիշդ 10ին, այս հասցէով (գրուած Հայերէն և ռուսերէն) կ'երթաս Զօր. Բապրատունիին բնակարանը և կ'աես, թէ ես զրկեցի քեզ: Այնտեղ պիտի լինի նոյնպէս անգլիական զօրամասի շտաբի պետ՝ Գնդապետ Սթոքսը: Մի կարևոր գործողութեան մասին պիտի խորհրդակցենք և քեզ մի զեր պիտի առաջարկենք: Յոյս ունեմ, որ կը ստանձնես և յաջողութեամբ էլ կը կատարես: Մի բան խտտօրէն կը պատուիրեմ ու կը պահանջեմ նոյնքան խտտօրէն, որ բացարձակապէս զազտնի պահես բոլոր անցուցարձը ու սչ որի սչինչ չասես: Նոյնիսկ...

— Նոյնիսկ Սեպուհին:

— Այո՛, նոյնիսկ Սեպուհին, — հաստատեց Ռոստոմ, պիտեբու կըծկուածով թևթև ժպիտ մը զձեռքով իր պատկառելի զէմքին վրայ:

Առանց գփուարութեան կարելի է երեւակայել, թէ ես ինչպէ՞ս անցու-

ցի այդ զիշերը: Բարերախտաբար, մեծաճարտուստ Աֆանասովներու. բնակարանը բողոքովի բաժանմանըներ ունէր, և անկողնիս մէջ աջ ու ձախ դառնալու ժամանակ մահճակալին հանած աղմուկը չէր խանդարեր ոչ Սեպուհին, ոչ բժիշկ Պօղոսեանին և ոչ ալ Մազիկեանին, որոնք հանգիստ կը քընանային:

Աֆանասովներու բարի ծառան, ըստ սովորութեան, սամովարը արդէն եռացուցած և թէյի հաճելի բուրմունքով լեցուցած կը ամբողջ բնակարանը, երբ աչքերս բացի, հազիւ տառապանքով զգամ վրաս եկած թմբիւրէն:

Բոլորուեցանք նախաճաշի սեղանին շուրջ: Բայց, ի մեծ ցաւ բոլորիս, Ղազարեցի մեր բարեկամը, որ հազիւ վերջացուցած կը իր ամէնօրեայ առատեան սաղմոսը, մօտեցաւ ու յայտնեց, որ այդ օրուայ թէյը ինք պատրաստած կը հօրի ջուրով, որովհետեւ քաղաքին ջրամբարներու ջրերը սպառած կ'են: Իրականին մէջ, թուրքերը պաշարումը ամբողջացնելէ յետոյ, ոչընչացուցած կ'են ջուր հայթայթող խողովակները:

Բազում և ջրհորի ջուր...

Ազի ու նաթի հոտով ջրհորի ջուրերը անկարելի կը գործածել. մեր սքանչելի թէյը միայն գոյն ունէր և ոչ համ: Այդ օրուրէն սկսեալ զրկուեցանք գոնէ թէյ մը ունենալու. հաճոյքէն: Մեր ծարար կը յայտնէինք բերանին ցօղուելով ջրհորի ջրով, որ բարերախտաբար բաւական պաշ կը...

Զօր. Բագրատունիի բնակարանը շատ հեռու չէր: Դիւրութեամբ գըտայ: Գեղեցիկ շէնքի մը երկրորդ յարկին մէջ կը բնակէր:

Զէի ճանչնար Զօրավարը: Եւ երբ սկսայ սանդուխներէն բարձրանալ, մտահոգութիւն մը սկսաւ տանջել զիս. ի՞նչ լեզուով պիտի խօսէինք իրարու հետ, եթէ ան ալ նազարբէկեանին նման ուստիստ կը:

Պահակ զինուորը, ստուգելէ յետոյ ինքնութիւնս, զիս առաջնորդեց գրասենեակ:

Համակրելի գէմքով երիտասարդ գորավար մըն կը Բագրատունին: Ժպտաղէմ ընդունեց զիս՝ երկարօրէն սեղմելով ձեռքս, ստանց տեղէն շարժելու: Այդ պահուն ցաւով նկատեցի, որ հաշմանդամ էր:

— Բարձր, հազար բարի, սիրելի՛ հայրենակից: Արի, ճիշդ դէմս նստիր: Ռոտտովը քիչ ատալ հեռախօսեց արդէն: Մինչև. Գնդ. Սթոքսի գալը, ձեզ կը բացատրեմ, թէ ի՞նչ ծրագիր ունենք և ինչպիսի ծառայութիւն կ'ակնկալենք ձեզանից:

Այնքան զիրութեամբ ու ա'յնքան սահուն հայերէն մը կը խօսէր, որ ուզակի տալած մնացի:

— Ինչո՞ւ չփոխած երեսոյթ տոբե...

— Պարոն գորավար, կը հիանամ ձեր հայերէնին վրայ: Մտահոգ էի, թէ ի՞նչպէս իրար պիտի հասկնայինք, և. հիմա, երբ ձեզ լսեցի, ապշեցայ:

— Ա՛յ տղայ, ախարայացի եմ: Մեծ հայրս իրգրումէն եկած է: Մինչև մեր տունէն դուրս գալս՝ ուրիշ լեզու չեմ խօսած: Մայրենի լեզու չեմ

ժողոված, թէ՛ն էր տիրապետեմ ուսերէն, զերմաներէն, անգլերէն ու ֆրանսերէն լեզուներուն:

— Ուրեմն, խօսի՛րք մեր հայրերուն լեզուովը: Ես ալ բարերգցի եմ: Մեր ու էրզրու՛մի բարբառները զրեթէ նոյնն են:

— Ահ, ուրեմն, իսկապէս հայրենակիցիներ ենք: Հիմա լսի՛ր. մօտեցի՛ր, որ քարտէսի վրայ ցոյց տամ, թէ ի՞նչ է մեր ծրագիրը.

— Հակահետախօսակիան պաշտօնատանից մեզ իմացնում են, որ թըրքական բանակը հեռուէն չէ որ ու թարմ ուժեր պիտի ստանայ եւ վճռական յարձակողականի պիտի անցնի: Մեր գրութիւնը զրեթէ յուսահատական է: Անգլիացիները արամազրելի ուրիշ ուժեր չունին Բագուի համար: Բողջելիները Ռուսաստանի սահմանը սարածքին վրայ ա՛յնքան դրապուստ են քաղաքացիական պատերազմով, որ չեն կարող մեզ օգնութեան հասնել: Մտածում ենք թրքական օգնական ուժերու դալը դանդաղեցնել: Մեր ծրագիրը հետեւեալն է.—

«Կապուից ծովի ափին, Մուղանի անապատի արեւելեան կողմը, Լենքորան անունով փոքրիկ մի նաւահանգիստ կայ: Որոշած ենք այդտեղ ցամաքահանում կատարել 10-12 հոգինոց մի խումբով, որի մէջ պիտի լինեն զու: Այս խումբը պիտի ունենայ իր արամազրութեան տակ մի քանի թեթեւաշարժ մեքենաներ, որոնք պիտի ծառայեն սրպէս արագ փոխադրական միջոց: Բոլոր մասնակցողները պիտի ունենան զերմանակիան բանակի համազգեստ: Քո զերբ պիտի լինի այդ զերմանակիներին բնկերացող թուրք սպայի զերբ, որպէսզի, ի հարկին, թուրք զիւրացիներին հանդիպելու պարագային, կամ թրքական զիւրերից անցնելու ժամանակ, թրքական սպայի հանդամանքով յարարելութեան մասնա նրանց հեռ ու զիրացնես զործողութիւնը:

«Ահա եւ զործողութիւնը.—

«Մուղանի անապատը զուրս դալի յետոյ, ամենաբարձր կերպով պիտի ջանաք հասնել Եւլախ: Մնացեալը կը կատարեն մասնագէտները: Երկաթուղային կամուրջը պայթեցնել յետոյ, սրաբշու պիտի վերադառնաք Լենքորան, ուր պիտի գանձէք ձեզ փոխադրող շողենաւր»:

— Բայց, Պրն. Չօրպաթը, ես անգլերէն չեմ գիտեր, ինչպէ՞ս պիտի կարենամ զործակցիլ անոնց հետ:

— Բնա՛ւ մի մտահոգուի՛ր: Խումբի մէջ թուրքերէն հասկցողներ կան: Միայն թուրք սպայի զեր կատարող չկայ.— մի սպայ, որ գիտենայ ու խօսի մաքուր պուրսական թուրքերէն ու թրքական բանակի զինուորական գիտելիքներին տեղեակ լինի:

••

Պօսակցութեան ընթացքին ներս մտաւ Գնդ. Սթոքար, որ զօր. Տէնսթէրվիլի զօրամասին Շտաբի պետն է եղեր:

Փոխադարձ ծանօթութենէ յետոյ, զօր. Բաղբատունին կըր բացատրեց, թէ ծրագրի մասին մանրամասնութեամբ խօսած էր ինծի հետ, Գնդ. Սթոքար հարցուց, թէ թրքական բանակի սպայի համազգեստ ունի՞մ արդեօք:

— Ո՛չ, — պատասխանեցի:

— Մերիններն ալ շունին գերմանական համազգեստ: Եթէ չեմ սխալիր, գերման ու թուրք բանակներու համազգեստները՝ յոր եւ նման են: Հետեւաբար, անմիջապէս խօսի կտոր գնելով՝ 4-5 օրուայ ընթացքին կրնանք պատրաստել տալ:

Նկատելով, որ Զօրավարն ու Գնդապետը սկսան անզլերէն խօսակցութեան, աւելորդ նկատեցի այլեւս մնալս ու թոյլտուութիւն խնդրեցի մեկնելու համար:

— Դեռ սպասիր, Ամիրեան: Գնդապետը կը հետաքրքրուի ձեզմով ու կ'ուզէ գիտնալ, թէ դուք լաւ կ'ընէ՞ք ձեր ստանձնելիք պարտականութեան Վեա կապուած բազմաթիւ վտանգներն ու ծանր հետեւանքները...

— Կատարելապէս կ'ըմբռնեմ այդ բոլորը, Պրն. Զօրավար:

— Երկրորդ պարագայ մը. Գնդապետը կ'ուզէ գիտնալ, թէ նիւթական ի՞նչ վարձատրութիւն կ'ակնկալէք...

— Վարձատրութեան մասին ոչ մի խօսք: Ես պիտի կատարեմ Ռոստոմի յանձնարարութիւնը: Միայն խնդրանք մը ունիմ Գնդապետէն եւ կը փափաքեմ, որ այդ խնդրանքս նկատի ունենան ինծի ընկերակցողները:

— Ի՞նչպիսի խնդրանք է այդ:

— Յաջողութեան կամ ձախողութեան պարագային, եթէ ենթարկուինք զերի իյնալու անխուսափելիութեան, ու ես հնարաւորութիւն չունենամ անձնասպանութեան, ընկերներս թող գնդակահարեն զիս:

— Շա՛տ անյարմար է, Ամիրեան, այդպիսի առաջարկ մը անել. կարող է վիրաւորուել:

Զօր. Բազրատունիի ղէմքին վրայ լուրջ հարցական երեւոյթ մը նկատելով՝ Գնդապետը միջամտեց.

— Ի՞նչ բանի մասին տարակարծիք էք:

— Գիտե՞ք ինչ, Պրն. Գնդապետ: Ամիրեանը կը խնդրէ, որ կարգադրէք, որ զերի իյնալու պարագային ընկերները զինք գնդակահարեն:

— Բայց ո՞վ ըսաւ, թէ անզլիացի զինուորը զերութիւնը կը նախընտրէ...

Զօր. Բազրատունին երբ թարգմանեց, անմիջապէս ըսի.

— Նոյնիսկ վիրաւորանք համարուելու գնով, թախանձանօք պիտի խնդրեմ, որ այս պարագան խոտացուի ինծի: Իսկ ինչ կը մնայ անզլիացի զինուորին զերութիւնը շնախընտրելու պարագային, պիտի խնդրեմ նկատի ունենալ, որ Կուրք էլ Ամարայի մէջ զերի ինկող զինուորները՝ անզլիական բանակին կը պատկանէին...

— Բաւական անախորժ գրութեան մէջ զրիբ ինձ, Ամիրեան: Պիտի աշխատեմ մեղմացուցիչ ձեւով հասկցնել գնդապետին: Կենաց-մահու խընդիր է, հետեւաբար, չեմ ուզում խիզճս ծանրաբեռնել...

Զեմ գիտեր, թէ ի՞նչ ձեւով բացատրեց զօրավարը, բայց Գնդ. Սթոքսի ղէմքին վրայի սկզբնական վրդովումը հետզհետէ տեղի տուաւ զարմանքի, յանգելու համար բարեկամական ձեռքի սեղմումի մը:

— Հիմա այլեւս ամէն բան պարզուեցաւ թէ՛ մեզի եւ թէ՛ ձեզի հա-

մար: Մեր ծրարդին յաջողութիւնը ամբողջապէս կապուած է գաղտնապահութեան հետ: Զերմօրէն պիտի խնդրեմ ու յանձնարարեմ, որ կատարելապէս պահես այս գաղտնիքը ու բացարձակապէս ոչ ոքի չասես, — եղբակացոյց գործարքը:

— Գերմանացի սպաներու հետ շփում ունենալու առիթներ պատահած է ձեզի, — հարցոյց դնուպակար:

— Այո՛, բայց ոչ մտերմութեան մէջ, այլ միշտ պաշտօնական:

— Ընդհանրապէս, որ գերմանացիք միշտ վերէն նայած են ձեր վրայ:

— Այո՛, այդ պարագան միշտ ալ նկատած ենք մենք՝ թրքական բանակի սպաներս, բայց գտած ենք, որ անոնք իրաւացի են:

— Ինչու՞:

— Շատ պարզ. կարգ-կանոնի, անխոնջ աշխատանքի տիպարներ էին գերմանացիք, եւ մենք ներքուստ թէեւ կ'ատէինք անոնց ինքնահասանելիութիւնը, բայց միաժամանակ կը զգայինք, որ անոնք շատ ու շատ բարձր են մեզմէ:

— Ուրեմն, դժգոհ չէ՞ք մնար, եթէ գերմանացի դինուորներու հետ գործ ունենաք: Է՛հ, կը շնորհաւորեմ ձեզ, — ըսաւ եւ յաջողութիւն մաղթելով մեկնեցաւ Գնդ. Սթոքսը:

Յաջորդ օրուան համար ժամագրուելով՝ ես ալ մեկնեցայ գոր. Բագրատունիի պաշտօնատունէն:

Տուն վերադառնալով՝ ամբողջովին անձնատուր եղայ ստանձնած պարտականութեանս հետ կապուած խոհերուն: Լեւեռօրան, Մուղան, Եւլախ անունները կ'արձագանդէին ականջներուս մէջ:

Երեկոյան, երբ հաւաքուեցանք սեղանին շուրջ, ո՛չ Սեպուհը եւ ո՛չ ալ Մադիկեանը որեւէ ակնարկութիւն չբին Բագրատունիի հետ ունեցած տեսակցութեանս առնչութեամբ: Ես ալ, բնականաբար, բնա՛ւ չխօսեցայ այդ մասին:

Զօր. Բագրատունիին երկրորդ այցելութեանս՝ անոր մօտ գտայ Ռոստոմն ալ, որ ինձ տեսնելուն պէս սկսաւ ծիծաղիլ՝ բսիլով.

— Մեր տղա՛յ, այդ ի՞նչ ես ասել երէկ Գնդ. Սթոքսին: Զօրավարը բաւական նեղ դրութեան մէջ էր կրել... .

— Ընկեր Ռոստոմ, կը ցաւիմ պատահածին համար: Բայց կը խնդրեմ, ըսէք, իրաւունք չունէ՞ք՝ Վուր Էլ Ամարայի խայտառակութիւնը յիշելու, երբ, անբարտաւան Անգլիացիին կ'ըսէր, թէ անգլիացի դինուորը կը նախընտրէ մահը՝ գերութենէն... .

— Շատ լաւ ես արել եւ քարը ճիշդ տեղն ես դրել: Անպիտանները միշտ յոխորտում են: Հիմա տեսնե՞ք, թէ այս ուշացած ձեռնարկը ի՞նչպէս պիտի վերջացնես: Ի միջի այլոց, Ահառեանը պիտի մեկնի Էնդէլի: Յաճախ հանգրիպիր գլխաւոր շտաբը. թերեւս թարգմանելիք բաներ գտնուին:

«Աւրաթը, սակայն, աւելի կանուխ եկաւ շարաթէն», կ'ըսէ մեր ժողովուրդը:

Այդպէս ալ պատահեցաւ մեր ծրագրին հետ: Դէպքերը այնպիսի թաւալդոր տրագոմիկամբ ընթացան Բազուի մէջ, որ մտապնդեցան տրուեցան օրերով որոճացուած շատ մը ծրագիրներ...:

Բազուն չըմտպատոյց թրքական բանակի անցաւ մտական յարձակողականի եւ անոր անկումը դարձաւ այլևս անխուսափելի:

Պնդ - Բիշերախովը, իր գործածուով սպամանակատար յրելով, քաշուեցաւ դէպի հրսիս՝ Պետրոյֆսկ: Անդրիայիները սկսան իրենց սպարմելի միաւորները դանդաղօրէն յետ քաշել եւ յեղնել շոգեհուերուն մէջ:

Այս երկու պարագաները, միացած թրքական թեղանթներու սուտերուն յարուցած ազմուկին, շատ մաս ազդեցին բանակին ու ժողովուրդին առանց այն ալ երկրուն բարոյական կորովին վրայ՝ խուճապահար դէպի նաւահանգիստ, շոգեհուերու վրայ ապաստանելու մղելով բոլորը, ե՛ր գորք, ե՛ւ ժողովուրդ:

Ընկեր Արամ Այլուջեանը Բազուի պաշտպանութեան ողբերգական վերջաւորութիւնը ա՛յնքան յուզիչ ու մանրամասն նկարագրած էր, որ ես նոր բան մը չպիտի կրնամ աւելցնել, այլ միայն պիտի շեշտեմ անոր այն հիացական տողերը, որոնցմով ան ներբողած էր մեր մեծ ու պաշտելի ընկերոջ՝ Ռոստոմին կատարած յանդուգն ու անձնատո՛հ քայլը: Երբ ամէն մարդ զրաւած էր միայն իր դաւախ ազատելով, Ռոստոմը վերջին պահուն կ'անդրադառնայ, որ Զօր. Բազրատունին հաշմանդամ է, անկարող է նոյնիսկ փողոց դուրս գալ, ուստի ամէն մտանց տէք անելով՝ կ'երթայ աղատելու խեղճ զօրավարը, կը շալկէ զայն ու սանդուխներէն վար կ'իջեցնէ:

Շոգեհուը, որուն վրայ ապաստանած էինք մենք եւ որուն մէջ ծովու վրայ մեզի միացաւ ընկեր Ռոստոմը, խորսխեց կասպից ծովու հարաւոր զտնուող էնզելի փոքրիկ նաւահանգիստը:

Մեր խմբակը (Սեպուհ, բժ. Պոզոսեան, Ստեփան Մայիկեան եւ ինքս) զիմաւորեց շրջակայ Աճառեանը, որ ուղղակի առաջնորդեց մեզ իր տունը:

Մոտջայ բսելու, որ շրջակայ Աճառեանին Բազու գտնուիլը պատահականութիւն էր եղած: Անիկա թաւրիղէն հրախրուած էր տեսչական պաշտօնով: Խեղճ մարդը շատ մը պիտարութիւններով Նոր Նախիջևեանէն հազիւ հասեր էր Բազու, երբ թաւրիղը դրաւուեր էր թուրքերու կողմէն, ուստի ան չէր կրցեր շարունակել իր ճանապարհը ու ստիպուեր էր մնալ Բազու:

Բայց շրջակայ Աճառեանը անդործ նստող մարդ չէր: Դիմած էր Աղզ. Խորհուրդին ու ինքզինքը գրած՝ անոր տրամադրութեան տակ: Եւ ինչպէս տեսանք, ան նշանակուած էր թարգմանիչ գլխաւոր Շտաբին մէջ, ուր Ռոստոմի յանձնարարութեամբ էս իրեն օգնական դարձայ: Հետագային, երբ

Բագուի գրութիւնը դարձաւ յուսահատական, նկատի ունենալով իր ընտանեկան պարագաներով ծանրարևոնումս ըլլալը, խորհուրդ տրուեցաւ իրեն անցնել Էնդէլի ու այնտեղ սպասել զէպերբու դարդացման...

Էնդէլիի Ազգ. իշխանութիւնները, Եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ սենեակ մը տրամադրած էին Հրաշահային, ուր տեղաւորուած էին ինքը, իր համակրելի տիկինը՝ Արուսեակը, աները, զոքանչը ու քենին (Վերջին Երեքը գրեթէ անդամալոյծ)։ Ահա այդ սենեակին մէջ էր, որ ան կ'ուզէր մեզ եւս տեղաւորել։

Ի հարկէ, մերժեցինք։ Հրաշեան քիչ մը ըրթմնջեց, բայց վերջ ի վերջոյ համոզուեցաւ, որ խկասպէս անկարելի էր մէկ սենեակի մէջ խճողուած իրենց ընտանիքին վրայ հիւրընկալել նաև մեզ։ Խնդրեց, որ զոնէ ճաշը միասին ունենանք։ Երբ տիկինն ալ միանալով՝ պնդեց, չհրցանք սրտերնին կտարել, պայմանաւ որ կենսամթերքի հայթայթումը մենք պիտի կատարէինք, ու իրենք միայն պատրաստելու յոյնութիւնը պիտի կրէին։

Մքանչելի տպաւորութիւն թողուց իմ վրաս Էնդէլին։ Բաւական նմանութիւն ունէր Պոլսոյ։ Ոսկեղջիւրին նմանող ջրային անցք մը կը բաժնէր զայն երկու մասի։ Դիւրքը գեղեցիկ, ծառերով, ծաղիկներով, դմբուխտ կանաչութիւնով քաղաք մըն էր։

Կենսամթերքի ա՛յնպիսի առատութիւն կար, որ սոյա՛հար բազուկցիներու նախ տեսողութիւնը՝ ապա ստամոքսը զիւրութեամբ կշտացուց։ Իսկ բնակչութիւնը։ Բարի, աշխատասէր ու խողողասէր պարտիկներ, որոնք ա՛յնքան զգուշութեամբ փողոցը կ'անցնէին քովէդ, որ քեզ չունանգատուցընէին։

Ռոստոմը տեղաւորուել էր հանդիպակաց կողմը, և զայն տեսնելու առիթ միշտ չունէինք։ Սեպուհը գրեթէ ամէն օր կ'այցելէր ու մեզի նորութիւններ կը բերէր։ Զօր. Բաղրատունին սերտ յարարերութեան մէջ էր անգլիական Շտարին հետ ու անոնցմէ տեղեկութիւններ կը ստանար։

Մեր շար բախտէն Էնդէլիի անձրեւային եղանակը սկսաւ։ Ուստի գիւրութեամբ կարելի էր երևակայել, թէ ի՞նչ վիճակի մատուեցան բացօթեայ սպրոզ մեր զաղթականները։

Ռոստոմի և զօր. Բաղրատունի միջոցաւ բացօթեայ մնացողները պատասպարելու համար անգլիացիներուն կատարուած դիմումները մասամբ միայն բաւարարուեցան. քաղաքը շատ փոքր էր ու տեղ չունէր բոլորին համար։

Օր մը շատ ջգայնացած՝ Ռոստոմը անձամբ զիմում կը կատարէ անգլիացիներուն։ Վերջինները կ'ընդունին, որ շատ իբրացի էր իր վրդովումը։ Բայց հնարաւոր չէ այլևս նոր պատասպարան գտնելը։ Միայն մէկ միջոց կայ, կ'ըսեն, — բանակի չորքոտանիներուն համար պատրաստուած խոտի պաշարը, որ զիզուած է տախտակէ տաղաւարներու մէջ, կը տրամադրենք ձեզի։ Խոտը զուրս հրեցէք, մաքրեցէք ու բնակելի վիճակի վերածեցէք զանոնք

ու արամազրեցէ՛ր բացօթեայ ասրոզներուն :

Ռոստոմին եւ Սեպուհին համար անդ յիացին երևումն այս կարգադրութիւնը նախանամական բարիք էր : Անմիջապէս կոչ կ'ընեն ժողովուրդին գործի անցնելու : Գժբախտարար, իրենց կոչը կը մնայ ձայն բարբառոյ յանապատի : Հագարու օրն երևումն : Հասնող բացօթեական մէջէն չ'են գանուիր քանի մը ազնիւ մարդիկ, որոնք ընդառաջէին կոչին : Յուսահատ՝ երկուքով կ'երթան տաղաւարն երևումն մօտ, կը խորհրդակցին, թէ ի՞նչ ձևով կ'ընային խոտը դուրս կրել, եւ կու գան հետեւեայ եղբակացութեան :—

Խոտը դուրս տանիլ խորձ առ խորձ, պարաններով կապելէ յետոյ : Բայց պարան չկար : Հետեւարար, մէջքերն էլ կը քանդեն իրենց դօսիները եւ կը միացնեն իրարու : Ռոստոմը խորձեր կը կազմէ, իսկ Սեպուհն ալ կը սկսի դուրս կրել :—

Ռ'բջան կը տեւէ այս գործողութիւնը, չեմ դիտեր : Բարեբախտարար, այժմ, բազմութեան մէջ կը գանուին մարդիկ, որ տեսնելով այս երկու մեծ անձերուն սիդիֆեան աշխատանքը, իսկոյն կը փութան լուր տալու գաշնակցական հայրուկներուն :

Շատ չանցած, տաղաւարները կը պաշարուին գաշնակցական մարտիկներով : Անոնց խմբապետներէն Արշակ Պուլոյանը ներս կը մտնէ եւ գրեթէ բռնութեամբ դուրս կը հանէ Ռոստոմն ու Սեպուհը :

— Արշակ, ձեզ պատասխանատու կը բռնեմ, եթէ այս տաղաւարները չմաքրուին, — կ'ըսէ Ռոստոմը :

— Վաղն առաւօտուն տաղաւարները ձեզի կը յանձնեմ, աւլուած, մաքրուած, բնակելի վիճակի մէջ :—

Այդ օրը շատ ուշ վերագարձաւ Սեպուհը Ռոստոմի քովէն, արիւնքրտինքի մէջ, փոշեթաթաւ ու տղամայից կօշիկներով :

Երբ ներս մտաւ, բոլորս ալ սարսափեցանք իր վիճակը տեսնելով : Այդ օրը անձրեւ չկար, հետեւարար, չէինք կրնար ըմբռնել, թէ ինչո՞ւ անոր զգեստները խիտմ կարած էին :—

Բժ. Պօղոսեանը իսկոյն նկատեց, որ խոնաւութիւնը քրտինքի արդիւնք էր, եւ, չկրնալով զսպել հետաքրքրութիւնը, հարց տուաւ :

— Աղա՛ (այս փաղաքական բոտը կը գործածէր մեր սիրելի բժիշկը թէ՛ Մուրատին եւ թէ՛ Սեպուհին համար), ի՞նչ պատահեցաւ : Այս ի՞նչ վիճակ է :—

— Ռոստոմին հետ քիչ մը աշխատեցանք, գաղթականները տեղաւորելու համար :

Այսքան միայն : Մեզմէ ոեւէ մէկը չհամարձակեցաւ ուրիշ հարցում ընելու :

Հետաքրքրութիւնն իրովին զոհացուցին ականատեսները, որոնք դիտած էին անոնց աշխատանքը :

Առաւօտուն, երբ Ռոստոմին հետ այցելեցինք տաղաւարները, դուռը

գտանք Արշակ Պոլոյեանը, որ Հպարտօրէն ու ինքնագոհ դիմաւորեց մեզ ու ըսաւ .

— Եթէ դեռ պակասութիւն մը նկատէք, խնդրե՛մ ըռէ՛ք. անմիջապէս պատրաստ եմ լրացնելու :

— Ապրիս, Արշակ, ապրին քեզ օգնողները, բոլորն էլ : Մթանչելի է :

Ահա այսպէս էր մեր մեծ ընկեր Ռոստոմը, ևւ այսպէս էին իր ղեկավարած կուսակցութեան մէջ գաստիարակուած երէց ու կրտսեր բոլոր հետեւորդները :

Վերստին մեծ փակադիժ մը պիտի բանամ այստեղ՝ խօսելու համար չափազանց հետաքրքրական անձնաւորութեան մը մասին, որովհետեւ չեմ գիտեր, թէ կեանքիս այս վերջալոյսին կրնա՞մ առիթ ունենալ զրի տոնելու յուշերս, որոնք կը վերաբերին անոր հետ անցուցած օրերուս :

Այս անձը, հայ մշակոյթին փառք ու պարծանքներէն Հրաչեայ Աճառեանն է : Ա՛յնքան անկեղծ յարգանքով կը վերլուծեմ դայն, որ էնդէլիի մէջ մասնաւորապէս շատ մօտէն ու մտերմութեան մէջ անցուցած օրերէս կ'ուզեմ հակիրճ տպաւորութիւններ գրել : Այլապէս անոր մասին ա՛յնքան երկար կարելի է գրել, որ չեմ կարծեր, թէ տհաճութեամբ պիտի կարդացուէր :

Հրաչեայ Աճառեանը շատ հետաքրքրական և անմեղ տարօրինակութիւններ ունեցող անձ մըն էր : Սահմանափակուելով միայն էնդէլիի մէջ միասին անցուցած օրերուն, պիտի բռնեմ, որ երբեմն ծայրայեղութեան կը տանէր իր բժախնդրութիւնը :

Որոշած էր, որ կենսամթերքի գնումներուն միասին երթայինք, որպէսզի օգնէի իրեն : Որովհետեւ կասկածներ կային տարափոխիկ հիւանդութիւններու մասին, հացը կը գնէր ուղղակի փուռէն և պատասաբազով կը քաշէր փոսպանին թիակին վրայէն մաքուր ստանի մը վրայ, զոր ևս պիտի կարկատէի իրեն : Անմիջապէս կը ծածկէր գայն, որպէսզի ճանճ կամ փոշի չնստէր վրան :

Միւր կ'առնէր միա՛յն այն մսագործէն, որ նոր մտրթած էր կենդանին : Կշիռքը մաքրել կու տար ևս դարձեալ պատասաբազի օգնութեամբ կը ղետեղէր տունէն տարուած մաքուր կաթսայի մը մէջ :

Բանջարեղէններն ու պտուղները տուն տանելէ յետոյ՝ եռացած ջրով անզամ մը կը ցօղուէր ու յետոյ կը գործածէր :

Աւելը բոլորովին հեռացուցած էր տունէն : Մաքրութիւնը պիտի կատարուէր թաց լաթով մը . . .

Սեղանի շուրջը հաճոյք էր անոր հետ նստիլր ու ճաշէն յետոյ զրուցելը : Ողնուծուծով հակարուշելի էր . կ'ատէր ոչ միայն բառը, այլ գայն արտասանողներն ալ : Հետեւաբար, կրնաք երեւակայել, թէ ի՞նչ կ'ըլլար, երբ վէճի բռնուէր մաքրփառ-լինինիստի մը հետ :

Օր մը, ուրկէ ուր, սեղանակից ունեցանք հնչակեան մը, որ վէճի բռնուեցաւ Հրաչեային հետ : Հրաչեան, Հոգիով որքան բարի, լեզուով ալ նոյնքան կոռուական մարդ էր, ինքզինքը զսպել չէր գիտեր ևւ՝ տուր թէ կու

տաս՝ վերէն վար լուսց հնչակեանք: Վերջինս դաշնակցական որակեց զինք.
— Բայց քեզի ո՞վ ըստ, թէ ես դաշնակցական չեմ: Ոչ միայն դաշնակցական եմ, այլ քիչ մըն ալ աւելի եմ, վեթերան դաշնակցական եմ...

— Այդ էր պահաս, — պատասխանեց հնչակեանք, — ցոյց տուր անդամատետրդ:

Եւ ո՞վ զարմանք, Հրաչեան գրպանէն զուրս հանեց անդամատետրը ըսելով.

— Բոլոր ազգասէր, հայրենասէր ու պարկեշտ մարդիկ դաշնակցական են: Եթէ մինչեւ այսօր չէիր գրտեր, հիմա գրացիր:

Հնչակեանք լուց:

Բայց թող ներեն ինծի բոլոր դաշնակցական բնկերներս, եթէ բեւեմ, որ Ստեփան Մաղիկեանն ու ես բնա՛ւ չուրախացանք, երբ Հրաչեայի դաշնակցական բլլալը իմացանք, թէ եւ պէտք է, որ հոգարտ բլլայինք իմաստուն, այլպիսի մեծ արժանիքներով մարդու մը դաշնակցական բլլալուն համար: Ձուրախացանք, որովհետեւ չէինք փափաքեր, որ այսպիսի գիտուն մը մութրճուէր կուսակցական թո՛ւրո՛ւն մէջ: Կը ցանկայինք զայն նուիրուած տեսնել միայն իր մասնագիտութեան:

Մեր ամէնօրեայ սեղանին վրայ կը գտնուէր տիկին Արուսեակին շնորհալի ձեռքերով դրուած «Արմատական Բառարան»ի ձեռագիրը: Կը փափաքէինք զայն ամբողջացած տեսնել: Դեռ ա՛յնքան սքանչելի գործ կրնար տալ հանճարեղ լեզուարան Հրաչեան:

Բարբախտաբար, Հրաչեան միայն սրտով ու հոգով մնաց դաշնակցական. իր թանկագին կեանքը ամբողջութեամբ նուիրեց Հայ մշակոյթին ու, թէ եւ բոլշևիկները ձերբակալեցին, բանտարկեցին ու անտեսական ծանր դրութեան մատնեցին զայն, բայց ան յամառօրէն շարունակեց այն հոյակապ գործը, որ նախախնամութիւնը անօրինած էր կարծես միայն իրեն: Իր լեռնակուտակ գործերը, զորս թողուց յետ մահու, կենդանի կոթողներ են...

Ստեփան Մաղիկեանն ու ես անտուն, անտէր մնացած մարդիկ էինք, անմիջական ընտանեկան հոգեր չունէինք: Բայց մեր հրամանատարը՝ Սեպուհը շատ մտահոգ մի՞՞նչ ունէր: Իմացեր էինք, որ կինն ու զաւակները, Պաթումը թուրքերուն կողմէ գրաւուելէն առաջ, ապահով կերպով հեռացեր էին այնտեղէն: Բայց ո՛ւր էին զացեր: Անոնց հետքերը գտնելու համար կատարուած բոլոր պրպտումները անցան զուր: Յուսահատ՝ ան որոշեց անցնիլ Հիւսիսային Կովկաս՝ իրազեկներու հանդիպելու ենթադրութեամբ: Համամիտ էինք իրեն հետ. բայց Սեպուհը չէր ուզեր, որ ընկերանայինք իրեն:

— Անթիւ ու անհամար, երեւակայելի ու անբերականայելի վտանգներ կան: Քաղաքացիական կոիւներ են ամէն կողմ, ո՛չ թշնամին յայտնի է, ո՛չ ալ բարեկամը: Չեմ ուզեր ձեր դժբախտութեան պատճառ դառնալ: Դուք մնացէք առայժմ այստեղ, մինչեւ որ հնարաւորութիւն ունենաք Հայաստան անցնելու, ուր եւ կը միանանք վերստին: Իմ պարագաս բոլորովին տարբեր

է: Կին ունիմ եւ զաւակներ. անոնց սիրոյն, ամէն վտանդ պիտի դիմազրաւեմ:

Մագիկեանին Հետ միաբերան բռինք.

— Ո՛ր դուն, այնտեղ ալ մե՛նք: Քեզի Հետ մինչեւ զժոխք ալ որոշած ենք երթալ: Որքան շուտ, այնքան լաւ:

Ռոստոմին ու Գիւլիանդանեանին Հանդիպեցանք: Սեպուհը բացատրեց իր ծրագիրը: Երկուքն ալ զտան շատ անխոհեմ ու վտանգաւոր եւ յանձնարարեցին քիչ մը եւս սպասել:

Անկարելի եղաւ Համոզել Սեպուհը: Կնոջն ու զաւակներուն սէրն ու կարօտը ա՛ր յնքան զգայուն զարձուցած էին զինք, որ թուշուների թեւերով կ'ուզէր թռչիլ ու Հասնիլ անոնց:

Ռոստոմը նկատեց Սեպուհին Հողեկան ծանր ապրումները եւ խորհուրդ տուաւ անցնիլ Ռաշտ, ուր ունէինք շատ ապնիւ բնակեր մը (ախոսս, անունը մոռցեր եմ, կարծեմ յուսանկարիչ էր), յանձնարարական մը գրեց անոր, որ պարսկական անցադիրներ Հայթայթէ բոլորիս ալ:

Ամիջապէս մեկնեցանք Ռաշտ, ուր գիմեցինք մեր բնակրոջ: Խանութքը փակեց, յաճախորդները ճամբեց ու մեզ տարաւ Անիի պաշտօնատունը: Քանի մը վայրկեանէն բոլորս ալ այնտեղէն դուրս եկանք պարսկազգատակներ:

Մեր ընկերներէն բժիշկ Արշակ Պօղոսեանը՝ Ռաշտէն բաժնուեցաւ մեզ մէջ: Էնդէլի - Համաստան - Պաղտատ ուղղութեամբ ան մեկնեցաւ Միջագետք, ուր կը յուսար գտնել իր կինն ու զուսակը, արտրափայլերուն մէջ...

Գիւլեր մը միայն մնացինք Ռաշտի Եկեղեցիին բակին մէջ, ուր սենեակ մը տրամադրեցին մեզի: Եկեղեցին իր յարակից շէնքերով նոր շինուած էր: Ամէն կողմ մաքուր էր, նոյնիսկ արտաքնոցները...

Բժ. Արշակ Պօղոսեանէն մեր բաժանուի մը շատ ազդեց մեր վրան: Հրեշտակային բարութեամբ, քաջ, ազնիւ ու անձնուէր բնակեր մըն էր, որուն Հետ կապուած էինք ընկերական աւելի եղբայրական կապերով: Բաւական ժամանակ առաւ, մինչեւ որ Հաշտուեցանք անոր բացակայութեան Հետ:

Էնդէլի վերադառնալով՝ քանի մը օրուան մէջ պատրաստուեցանք մեկնելու: Արտասուալից աչքերով մեզի բարի ճանապարհ մաղթեցին Հ. Աճառեանը եւ իր ընտանիքին անդամները: Շողեհաւր պատրաստ էր, տոմսակները՝ ապահովուած:

Վերջին անգամ դնացինք մնաք բարով բսելու ընկերներ Ռոստոմին, Գիւլիանդանեանին եւ զօր. Բազրատունիին: Վերջինը յանձնարարականներ տուաւ՝ Պետրոսիկ գտնուող Գնդ. Բիւրախովին ուղղուած, Հիւսիսային Կովկասէն մեր անցքը դիւրացնելու Համար:

Սեպուհին Հետ զրկախառնուեցան Ռոստոմն ու Գիւլիանդանեանը, Մա-

զիկեանն ու ես ծոնցանք համբուրելու երկուքին ալ ձեռքերը: Ընդդիմացան:

— Բախտը մեզ զրկած է հայրական ձեռք համբուրելու երջանկութեանէն: Դուք ալ կը մերժէք մեզ այդ բանը...

— Եթէ այդպէս է, մօտեցէ՛ք, որ մենք ալ համբուրենք ձեր ճակատները...

Սեպուհը արդէն բարձրացած էր կամրջակը: Մազիկեանը եւ զիս քաշեցին մէկ կողմ ու հազիւ լսելի ձայնով մը փոփոսացին.

— Սեպուհին խնայեցէք. երբ հարկ լինի, դուք նետուեցէք առաջ:

«ՀԱՅՐԵՆԻՓ» ամսագիր, ԼԸ. տարի (1980), քիւ 4:

ՌՈՍՏՈՄԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԻՑ

Ռոստոմը 1918 թ. Գեկտեմբերի վերջերին Բազուից վերադարձաւ Թիֆլիս եւ մտադիր էր շուտով մեկնել Հայաստան:

Բազուի ղեկավարից յետոյ երևում էր շատ յողմած: Հայ-վրացական պատերազմը, Հայերի զանգուածային հալածանքները վրաց կառավարութեան կողմից չափազանց ազդել էին նրա վրայ: Անգլիական ներկայացուցիչների միջամտութիւններն ու ակներեւ կողմնակալութիւնը յօգուտ վրացիների, Հայաստանի տնտեսական ծանր տաղանապը, սոսկալի մահացութիւնները սովից ու տիֆից՝ մոռայլ, յուսահատական տրամադրութիւն էին ըստեղծում: Ռոստոմը ապրում էր ծանր հոգեկան վիճակ: Սակայն եւ այնպէս, Հայաստանը — հայ ազգի զարգացման ազատ օջախը իրողութիւն էր, եւ նա ամբողջ էութեամբ շտապում էր օր առաջ հասնել Երեւան, անձամբ տեսնել ու զգալ այդ Հայաստանը, լծուել շինարար աշխատանքի...

Բայց Թիֆլիսում էլ Ռոստոմի ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր. Երեւանից եկել էր եւ պատրաստուում էր Եւրոպա մեկնել Ահարոնեանի պատուիրակութիւնը՝ Հաշտութեան Վեհաժողովին հայկական պահանջները ներկայացնելու համար. կարիք կար խորհրդակցելու Ռոստոմի հետ: Միւս կողմից, հարկաւոր էր միջոցներ ձեռք առնել փոխելու համար վրացիների հայահալած քաղաքականութիւնը. Ռոստոմը զեռ ուսանողական օրերից՝ ժընեից մօտիկ բարեկամ էր վրաց կառավարութեան նախագահ ժորդանիայի. պէտք էր տեսնել նրան, բացատրել վրաց իշխանութեան սխալ ընթացքը, պարզել մի շարք նուրբ խնդիրներ(*)...

Ռոստոմը անզաւար շարժման մէջ էր, թէպէտ արդէն հիւանդ էր եւ ծանր հիւանդ. զեռ Բազուից նա վարակուած էր բժաւոր տիֆով եւ կարծում էր, թէ մալարիա ունի: Գանդատուում էր, թէ սաստիկ մրսում է, եւ ժողովներին միշտ տաք թէյ էր խնդրում՝ մեծ քանակութեամբ:

Առաջին չորս-հինգ օրերը չյաջողուեց նրան անկողին պսակեցնել. քի-

(*) Ժորդանիան առաջին անգամ Ռոստոմին ընդունում է նախկին փոխարքայի պալատի Սպիտակ դահլիճում:

Խօսակցութեան ժամանակ ժորդանիան մտերմաբար ասում է Ռոստոմին.

— Է, Ստեփան, մեր ժընեւ եղած ժամանակ կարո՞ղ էիմք երեւակայել, որ ես ու դու այս պայտում պիտի տեսնուեմք:

— Որ այս պայտում պիտի տեսնուէիմք, կարող էի երեւակայել. բայց որ ես ու դու իրար հետ բանակցութիւններ պիտի վարէիմք իրրեւ պատերազմող կողմերի մերկայացուցիչներ — այդ երբեք մտե՞ովս չէր կարող անցնել. — իրեմ յատուկ հեղանակով պատասխանում է Ռոստոմը:

Ժորդանիան կաս-կարմիր է կտրում եւ շտապում է փոխել խօսակցութեան ճիւղը:

նին էր ընդունում ու շարունակում էր ժողովներին մասնակցել և այցելութիւններ անել: (Յետոյ իմացանք, որ նոյնիսկ իր միակ տաք բրդէ շապիկն էլ հանել էր և պարտում էր թեթեւ շապիկով): Նա շատ վստահ էր իր ուժող կազմուածքի և առկուն առողջութեան վրայ: Միայն 5րդ օրը, երբ արդէն 40 աստիճան տաքութիւն ունէր և չէր կարողանում ոտքի վրայ մնալ, պառկեց, և պարզուեց, որ թոքերի բորբոքում և բժաւոր տիֆ ունի միաժամանակ:

Ութ-տասը օր միայն պայքարեց նրա ուժեղ, բայց խիստ յոգնած կազմուածքը: Եւ Յունուար 18ի գիշերը, ժամը 4ին Ռոստոմը վախճանուեց: Վերջին 2-3 օրը նա այլևս կորցրել էր գիտակցութիւնը:

Պատկիւոց երկու օր յետոյ, նա յիշեց Եկմալեանի «Հայր Մեր»ը և շարունակ երգում էր՝ պնդելով, որ «Հայր Մեր»ի ամենագեղեցիկ ներդաշնակութիւնն է: Խնդրեց, որ գանձեք այդ հազուագիւտ հրատարակութիւնը և իր կողմից նուէր ուղարկենք Լնկերվարական Միջպղպային Բիւրոյի քարտուղար Հիւրմանսին, որը շատ զնահատում էր հայկական եկեղեցական երգերը:

Ռոստոմի վերջին կտակն էր այս:

«ԳՐՕՇԱԿ», 1929 թիւ 1-2:

ՌՈՍՏՈՄԻ ՅՈՒՂԱՐԿԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Թաղման Յանձնաժողովը Թիֆլիսում հրատարակել էր .

1. Սզահանդէսի ընթացքը հանդուցեալի բնակարանին՝ Թուժանովըսկայա № 88, Ռէուտովսկայա Միխայիլովսկի պր. Նիկոլաեսկի կամուրջով և Մատաթովսկայա փողոցներով զէպի Վանք : Վանքին՝ Մատաթովսկայա, Բարևատինսկայա, Գուլովինսկի պրոս., Էրբիանսկայա պլ., Պուշկինսկայա, Մուխրանսկի կամուրջով, Յիցիանովսկա պող. Կախեախնսկայա պլ. Լազարևսկայա փողոցներով զէպի Խոջիվանքի Գերեզմանատունը :

Թաղումը Դաշնակցութեան պանթէոնում :

II. ա) Քաղաքայիններին խնդրում ենք զթմայից դուրս չգալ, բ) չլխանգարել թաղման յանձնախմբի սահմանած կարգերը, գ) սզահանդէսի կարգը պահպանելու և զաշնակցական բանուորները :

III. Ճառեր արտասանուելու և հետեւեալ կարգով .

Հանդուցեալի տան մօտ — ընկ. Իշխանը (Արևելեան Բերրոյի կողմից), Վանքի մօտ — ընկ. Մ. Յարութիւնեան (Հայաստանի Հանրապետութեան կողմից) :

Նոյն տեղը. — Ընկ. Հ. Մանուկեան (Տաճկահայ Դաշնակցութեան կողմից), Ծա՛խաթունեան ընթերցարանի մօտ Դ. Դաւիթխանեան (Վրաստանի Կ. Կոմիտէի կողմից) :

Երևանեան հրապարակ. — Ընկ. Ա. Արեղեան (Դուժայի Փրակցիայի կողմից), և ընկ. Կորին՝ ուուսերէն :

Նոյն տեղը. — Ա. Խոնդկարեան (Սոցիալ-Յեղափոխական Երջանային Կոմիտէի և Հայաստանի Խորհրդի սոցիալ-Եղափոխական Փրակցիայի կողմից) :

Կախեախնսկայա հրապարակ. — Ընկ. Ա. Նալչաշեան (Բանուորական կազմակերպութեան կողմից) :

Գերեզմանատանը, 1) Կարօի Դաշնակցութեան ընկերներին կողմից Հ. Նոհրատեան, 2) Ս. Աւագեան (Թիֆլիսի կոմիտէի կողմից), 3) Յ. Տէր Գրիգորեան (Հայ զինուորներին կողմից), 4) Այվազեան (Դաշնակցական Ուսանողական Միութեան կողմից), 5) Յ. Սարգսեան (Զաքաթայի Դաշնակցութեան ընկերներին կողմից), 6) բանուոր Խաչատուր (Թիֆլիսի Դաշնակցութեան Ներկայացուցչական Ժողովի կողմից), 7) Վ. Խորէնի (Վրաստանի Կենտրոնական Կոմիտէի օրդան «Յառաջ» խմբագրութեան կողմից) :

4. Պսակներ չեն լինելու :

Յուզարկուորութեան ժամանակ խօսողներին աւելացել են Վ. Ահարոնեան (ուուսերէն), բանուոր Արամ և այլն :

Յուզարկուորութեան յատուկ ներկայացուցիչներ ունէին չըջանները, զաշնակցական մարմինները, քաղաքական կուսակցութիւնները, հասարակա-

կան կազմակերպութիւնները, պարսից հիւպատոսը եւ այլն:

Դազազին հետեւում էր բազմահազար ժողովուրդ:

Սգերթը առաջնորդում էր կարմիր դրոշակներով եւ զոյգ նուագախմբերով:

Դաշնակցութեան պանթէոնում՝ Սիմէոնի, Շահխաթունու, Դումանի, Քեռու եւ միւս անմահների մօտ էրր Ռոստոմի դազազը գերեզման իջեցուց, երեկոյեան հողմից ծածանուող կարմիր դրոշակները խոնարհուցին գերեզմանին, իսկ բազմահազար սպաորները մի ակնթարթ ծունկի եկան, հնչեց երաժշտութեան մեղեդին: Վայրկեանի խորհրդաւորութիւնից լսուցին հեղեղոցներ, մինչեւ մեղեդին ընդհատուեց: Վերջում նուագախումբը թնդացրեց «Մեր Հայրենիք»ը:

Յուզարկաւորութիւնը, սկսուած առաւօտեան, վերջացաւ երեկոյեան ժամը 5ից անց:

«ԱՌՈՒՅՑ» շաբաթաթիւր (Թեհրան), — 1919 Մարտ, Թիւ 3:

Ռ Ո Ս Տ Ո Մ

Դաշնակցութիւնը կորսնցուց իր առաջին երեք գմբեթակիր սիւներէն վերջինը եւ յեղափոխական ու վերածնող Հայաստանը՝ իր մեծագոյն զաւակներէն մին: Ռոստոմը, որուն անուան միակ ոգեկոչումը եռանդ էր եւ սթափում, Ռոստոմը, որ ծանր հիւանդութեամբ, քառասուն աստիճան տաքութեամբ, ոտքի վրայ կ'անցընէր՝ մէկ ժողովէն միւսը պտըտցնելով թափը իր կազմակերպչական ոգիին, Ռոստոմը մեռած համաճարակէ մը:

Այն կուսակցութենէն, որ տարաւ Հայկական Հարցը այսօրուան փառաւոր Հանդոյցին մէջ ձգող պայքարին մեծագոյն եւ գլխաւոր մասը, միայն Ռոստոմը կը մնար, որ Դաշնակցութեան այսօրուան կեանքին սեմէն պիտի դիտէր Հայկական եռագոյն դրօշակը զգուող առաջին արշալոյսը, որուն երկունքին մէջ զեռ իր կամքն ու եռանդը շէին յոգնեւ...

Ռոստոմը այն լուսաւոր դէմքերէն էր, որուն առջեւ իր կուսակցութեան Տակառակորդներն իսկ իրենց բաճկոնակները կը հաւաքէին եւ ոչ ոք պիտի կրնայ փոխարինել զինքը այն մեծ աշխատանքին մէջ, որ պիտի տարուի վերածնող Հայաստանի մէջ:

Ամենայնօրօշտական եւ լքման բոսկներու մէջ իսկ, ուր մահերու, ժամանակաւոր պարտութիւններու, ջարդերու լուրեր կը հասնէին, Ռոստոմը կը զստնար իրբախոյս ու ապաւնն, որուն գործունէութեան հետ կեանք կ'աննէին զազբած ու յուսալքուած ուժերու աշխատանքները:

Անոր անունը ո՛չ մէկ տեղ կը լսուէր, ոչ մէկ աթոռ ընդունած է ինք եւ ոչ մէկ տխրոս իր անուան քով.— Ռոստոմ... Բայց ինքն իսկ է ինքնաշարժ մեքենան բոլոր շարժումներուն, բոլոր գործողութիւններուն:

Իր բազմակողմանի պատրաստութեամբ ու պաշարովը եղած է զատարակիչը բազմանդամ սերունդի մը, որ զինքը յարզելէ առաջ կը սիրէր, որ իրմէ բան սորվելէ առաջ իրեն՝ անհատին կեանքը նմանցնել կը ձգտէր:

Կովկասեան վերջին զէպքերու շրջանին մէջ Ռոստոմն այն էր պատուհասուած Հայրենակիցներուն հանդէպ, ինչ որ Թրիմեան Հայրիկն էր, — այսպէս ըսելու համար, — իր հօտին ցաւերուն հանդէպ:

Իր մեծ հողատարութեան մէջ կը մտնէին անհատական ցաւերու մտահոգութենէն մինչեւ ընդհանրական լահերու պաշտպանութիւնը, որոնք կը կատարէր ճշմարիտ հօր մը հարազատութեամբ եւ սրտակցութեամբ:

Իր միջամտութիւնը կը բաւէր, որ կնճռոտ Հարց մը պարզուէր եւ երկու պառակտուած ընկերներ իրարու ձեռք տային: Անոր համար էր, որ Ռոստոմ ոչ մնայուն աթոռ մը ունէր, — ինչ հարկ աթոռի երբ բոլորն ալ իրն էին, — ոչ տխրոս մը եւ ոչ տեղ մը. ամէն տեղ էր անիկա. ան կը ծառանար յանկարծ վերջին շրջանի կովկասեան քառսին մէջ, իր մանկունակ ժպտովն ու պատկառանքովը տալու համար իր խորհուրդները, կարգադրու-

թիւնները, որոշումները. ամէն տեղ էր անիկա, նաև ճակատը եւ մանաւանդ ճակատը. այո՛, Ռոստոմն անտնցմէ էր, որ զիտեն ճակատն ըլլալ, որ քաղի-
նետային աշխատանքներէն զուրս՝ զիտեն կանգնիլ պատնէշին վայ: Եւ Ռոս-
տոմը էրզրում էր, Երզնկա էր, Բարեբոլ էր, Ալաշկերտ էր, բանակին հետ,
բանակէն յետոյ, բանակէն առաջ:

Ճշմարտիւ Ռոստոմը ողի մըն էր, մաքուր, որքան ողին աննիւթ է,
ուժեղ՝ որքան ողիները հզոր են, տարածուն եւ զաղտնի՝ որքան ողիները
ամէն տեղ են եւ աննշմար: Քրիստոսփոր Միքայէլեանին ու Սիմոն Զաւար-
եանին հետ, Ռոստոմը պիտի մնայ նոր սերունդի մտքին մէջ այն լուսաւոր
պատկերը, որ յեղափոխական, զաղափարապաշտ, վճիտ եւ անձնազոհ տի-
պարներն էին եւ որոնք իրենց մարդարէական կեանքովը բազմաթիւ տարե-
շրջաններ պիտի հրամայեն նոր սերունդին՝ իրենց փառաւոր ճամբայէն ըն-
թանալ:

Եւ այդ Ռոստոմը ա՛լ չկայ...

Հայկական պետութեան երկունքի միջոցին, այս սոսկալի աշնանային
փոթորիկին մէջ այնքան, այնքան տերեւներ թափեցան, մէկը միւսին ետե-
ւէն, անխնայօրէն, որոնցմէ իւրաքանչիւրին անկումը խաղաղ ժամանակնե-
րու մէջ սղղային մեծ սուղ պիտի զսոնար, բայց Ռոստոմինը այնքան
կսկծալի է, որ ծառին խորտակումը կը թուի ըլլալ...

Այս մէկ քանի տողերը գրելն իսկ, հեկեկանքները կուրծքին մէջ,
Ռոստոմին մէկ շատ սիրած աշակերտին համար, որ երկրորդ անգամ կ'որ-
բանայ իր հօրմէն անոր մահովը՝ տաժանելի շարձարանք մը կը զսոնայ:

Բայց թոյլ տուր, պաշտելի Ռոստոմ, ըսելու իմ բերնոյս, հազարաւոր
աշակերտներուդ կողմէ քեզի եւ քու մեծ ընկերներուդ, — Խանգիստ ձեր ոս-
կորներուն, — քանի որ ձեր բոլոր աշխատանքը, ճիգերը, գոհալու թիւնները
միացած՝ հոյակապ եւ մեծ մնսքով մը այսպէս կամ այնպէս ձեր սիրած
հայրենիքին պետութիւնը կ'երկնեն ահա, ուր ձեր աշակերտները պիտի շա-
րունակեն Զեր սոսրեալի վսեմ ստուերներուն ընկերացած՝ այն զօրծը, որ
Դուք իր մեծ հանգրուանին փառաշուքօրէն հասցուցիք:

Խմբագրական գլխաւորն Ռոստոմի. — Գ. տարի, 15 Փետր. 1919 թիւ 4:

Ռ Ո Ս Տ Ո Մ

Մուրատէն յետոյ Ռոստոմը... .

Եւ ո՞վ կրնայ ըմբռնել ահաւորութիւնը այն պարագութեան, որ զազափարականութեան այս երկու բիւրեղ մարմնացումներու պակասովը կը բացուի հայութեան հոգիին մէջ:

Անուններ կան, որոնք հոմանիչ են դարձած իրենց ազգին հետ: Եւ Ռոստոմ մէկն էր այդ անուններէն: Ան խտացումն էր հայ ցեղի բոլոր ազնուական յատկանիչներուն:

Քիչեր միայն կրցած են տեսնել ցեղային այն անպարտելի ուժը, որ հայ ցեղը ապրեցուցած է դարերու բռնակալութիւններու ընթացքին եւ զայն քաշեցուցեր է բռնակալներու զերեզմաններու վրայէն: Այն անօրինակ եւ անանուն կենսունակութիւնը, որ մեռելներուն յարութիւն է տուեր, այն անիմանալի յանդգնութիւնը, որ այս ցեղին ճակատը բարձր բռնել տուեր է նոյնիսկ մահի սպառնալիքին տակ. այն սրտառուչ զոհարութեան ոգին, որով այս ցեղն է արտայայտուեր այնպիսի պահերու մէջ անզամ, երբ նման պահերու մէջ, աշխարհի մակնէն տոկուն ցեղն անզամ դէպի խելագարութիւն պիտի հակէր — ահա այս յատկանիչներու մաքուր բիւրեղացումն էր Ռոստոմ, ժառանգած տառապանքոյն անմահացած ու մարտիրոսութիւններովն հերոսացած իր ցեղէն:

Ահա այդ ՄԱՌԴԷ, ՄԱՌԴԷ, ՀԱՅԸ ու ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆԸ, որ այլեւս չկայ մեզի հետ:

Ու անկարելի պոթկումով մըն է, որ իր Մահի երեսին կը հարցնեմ փուլուող հոգիով մը.

— Եւ ո՞վ պիտի լեցնէ իր տեղը... .

Մահեր կան, որոնց առջեւ մարդ հազիւ թէ վայրկեան մը իսկ իր մահկանացութիւնը կը յիշէ ու կ'անցնի անոնց զազազին առջեւ անտարբեր:

Մահեր ալ կան, որոնց առջեւ մարդ իր հիւլէացումը կը զզայ ու կը զիտակցի այն ահաւոր իրողութեան, թէ բնութեան օրէնքը չի զիտակցիր անզամ իր գոյութիւնը: Եթէ բնութեան անողոք ձեռքը կրնայ շանթել շանթամարտ գլուխը Ռոստոմի մը, ալ ի՞նչ կ'արժէ հասարակ մահկանացու մը, որ ծնելու ոճիրն է զործեր զիպուածարար ու անկամ:

Ռոստոմի մահը այս ընկճող մահերէն մէկն է. որովհետեւ Ռոստոմները միշտ չեն ծնիր. անոնք ծնելու համար սերունդներ պէտք է որ երկունքի արիւնով քրտնին:

Ու եթէ դարձեալ իր՝ Ռոստոմի սրտապնդիչ խօսքը չըլլար, որ իր զազազէն անզամ զիտէ հոգի ներշնչել զինքը ողբացող ազաւոր սիրտերուն, թէ այն ցեղը, որ իր տառապանքներէն ու յոյսերէն զիս կերտեց, կրնայ եւ շատ

ուրիշներ ալ ստեղծել, անկարելի պիտի ըլլար տեսնել Ռոստոմներու մահը եւ կանգնիլ նորէն:

Ծիւղ է, որ հայ ազգը ապացուցեր է իր ատակութիւնը գաղափարի կէս ճամբային ինկամենքու տեղ նորերը կանգնեցնելու, բայց այս փաստն անգամ անկարող է տակաւին մխիթարելու այն սղաւոր հոգիները, որոնք գիտէին, թէ ի՛նչ էր Ռոստոմը և ի՛նչ կ'արժէր անոր ներկայութիւնը մանաւանդ այս օրերուն:

Ամենէն աւելի ինք գիտէր այդ ինք, որ հայ տառապանքին պէս սահման չէր ճանչնար բնաւ ինք, որ հայ զոհարարութեան չափ անսպառ էր ու անհուն. ինք, որ հայ կենսունակութեան մարմնացած քորմն էր. ինք, որի մէջ ամէն դաւաճաննուող յոյսի տեղ տասնեակներով յոյսեր կը ծնէին: Եւ, ո՞վ գիտէ, ինչպէս կատաղօրէն մարտնչեցաւ ան հոգէառ հրեշտակներու զուեղին զէմ, դեռ քիչ մըն ալ ապրելու համար, որովհետեւ, ո՞վ աւելի լաւ գիտէր քան ինքը, թէ հայութեան այս արհաւիրքներէն յետոյ դեռ որքա՞ն շատ պէտք են անձնուէր գործիչները:

Մահը անողոք էր, սակայն, ու իր ուժերը սպառեցան: Ան փակեց իր աչքերը դեռ շտեմած պատմական Հայաստանի ազատ արեւը, որի համար երեսուն տարիներ աչքերը չփակեց ու կօշիկներուն կապերը չթակեց այս անըմբռնելի ուխտաւորը Ազատութեան Գաղափարին:

Ու ա՛ա ինկաւ ինքն ալ՝ տիեզերական օրէնքէն դուրս մարդկային բոլոր ուժերու զէմ պայքարելու, յաղթականօրէն պայքարելու չափ զօրութիւն ունեցող այս առաքեալը, ու զնաց միանալ Քրիստափորին, Զաւարեանին, հայութեան նոր սրբարանին մէջ աւելցնելու սրբանոց մըն ալ, ուր այսօրի իր կրտսեր ընկերները պիտի այցի երթան ներշնչում առնելու, հոգի ստանալու, ամէն անգամ որ դաւեր ու բռնակալութիւններ իրենց հոգին խորտակեն, եւ ուր ուխտի պիտի երթան գալիք սերունդներ, գաղափարակառնութեան սեմին վրայ իրենց ստաջիին քայլը զնելէ ստաջ:

Ամենէն փառասոր ու անմահ յուշարձանները հոգիներու մէջ միայն կրնան կանգնիլ: Եւ դուռ, սիրելի՛ ընկեր, վատահ եղիր, որ ո՛չ միայն քու ընկերներուդ, այլևս ամբողջ հայութեան հոգիին մէջ դուռն քու յուշարձանդ ունիս կանգնած, որովհետեւ դուռն հայութեան տառապանքին ու հերոսութեան մաքուր խոացումն էիր:

Իսկ վաղը, երբ Ազատ Հայաստանի արեւը ծագի, մենք քու անհուններդ մասունքներու պէս կը հաւաքենք, կը տանինք անոր սահմաններէն ներս ու կը կանգնեցնենք թեզ մարմար յուշարձան մը, որի արժանի դարձար քու ամբողջ կենանքով:

«ԱՅՏՐՆՆԻՓ» օրաթերթ, 15 Մարտ 1919:

ՍՏԵՓԱՆ ԶՕՐԵԱՆ (Ռոստոմ)

Անխնայ հարուածները կ'իջնան իրարու ետեւէ :

Իբրեւ թէ բաւական չէին այն բազմաթիւ եւ անփոխարինելի զոհերը, որ տուաւ հայ ժողովուրդը այս պատերազմի ընթացքին, մարտի դաշտի մէջ կամ թրքական բանտերուն եւ աքաղաղի երկարամիզ ճամբաներուն վրայ, — հիւանդութիւնն ալ պիտի զար իր նախօժիրը գործել :

Կորուսաւ, որ կ'ունենայ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, յանձին Ռոստոմի, անփոխարինելի է եւ Հայաստանի վերածնութեան այս օրերուն՝ հայ ժողովուրդին հասած մեծ հարուած մը :

Ռոստոմը սահմանափակ շրջանի մը միայն ծանօթ եղած է : Շատ հայեր չեն ճանչնար զայն եւ հետեւարար չպիտի դրան, թէ ինչ մեծ կորուստ է որ կ'ունենանք վստահարար այս գործիչի մահով :

Զօրեան կը պատկանի մեր մէջ ա'յն սերունդին, որոնք ԳՈՐԾԵՆԻ միայն գիտցած են զաղտնի կերպով եւ շատ քիչ, գրեթէ բնա՛ւ երեւցած չեն հրապարակի վրայ :

Գործին նուիրուած այս Մեծ Հայր ժամանակ չունեցաւ հրապարակագրութեամբ գրապելու, թերթերու կամ զրբերու մէջ իր անունն ստորագրելու : Ոչ ալ բեմերէն երևցաւ ան այնչափ յաճախ, որ կարենայինք բռնել, թէ հրապարակիսօս է :

Յեղափոխական Ընթերցանք եւ դժուարին աշխատանքն էր միայն, որ գոհացում կու տար այդ մեծ մտքին : Անկէ դուրս, ամէն ինչ դիւրին էր, կը խորհէր ան, եւ իւրաքանչիւր ընկերոջ ալ կարողութեան սահմանին մէջ կ'իյնար :

Հպարտութիւնը չէր, որ այսպիսով կը խօսէր համեստութեան տիպար այս անմահ գործիչին մէջ. ինք չէր ըլնտրած յեղափոխական ներքին կազմակերպիչի ընդարձակ եւ պատասխանատու գործը. կեանքը դէպի այդ ուղղութեամբ մղած էր զինքը, պահանջը այդ դերը տուած էր իրեն :

Օժտուած յեղափոխական կազմակերպիչի աննման ձիրքով, ան եղաւ Դաշնակցութեան գրեթէ բոլոր մեծ ձեռնարկներուն ծրագրող եւ մղող ուժը՝ իր անձը պահելով միշտ ստուերի մէջ :

Ներկայացնել ջանալ այս բեղմնաւոր կեանքի զոնէ գլխաւոր գիծերը, պիտի նշանակէր ընել ամբողջ պատմութիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որուն շնտ ա'յնչափ սերտօրէն հիւսուած է իր կեանքը :

Երկնք միայն գլխաւորները իր կեանքի վերջին դրուագներէն եւ ապագայ պատմագրին թողունք անոր ամբողջական գործի զնահաստեմն ու արձանագրութիւնը, եթէ այդ հակայ աշխատանքին ընդունակ մարդ ունենանք, եթէ կարելի ըլլայ երեւան բերել անոր ամբողջ գործերը :

1905ի Հայաթաթար ընդհարումներուն, ինք Կովկաս էր եւ Դաշնակցութիւնը անմասնացնող այս շարժման մէջ ունեցած է զեկեղամարտի արժանի դեր :

1907ի Պարսկաստանի յեղափոխական շարժումներուն ետեւը նոյնպէս կ'երևի Նոր մեղք մեր ամէն տեղ Հասնող Ռոստոմին : Ան զլիսուոր ծրագրողը եւ իրականացնողն էր այդ յիշատակելի շարժումին՝ իբր փորձ խորհրդական Նփրեմի, Քեռիի եւ բնկերներուն :

Իր անունը շլուսուցաւ, սակայն, Հայ Հասարակութիւնը մնաց անձանօթ յեղափոխական այս նսկային :

1908ի Հոշակաւոր Օսմանեան սահմանադրութեամբ դարձունելութեան նոր ստեղծուող բացուցաւ դորձի սիրահար մեր սիրելի Ռոստոմին, որ իր բեւ տեսուչ Կարինի սպոյսային վարժարաններու, կատարեց կրթական մեծ աշխատանք, միանգամայն պատրաստելով Հայ ժողովուրդի ինքնուպաշտպանութեան գործը եւ նսկելով անոր վրայ :

1911ին, Դաշնակցութեան Ընդհանուր ժողովէն կ'ընտրուէր անգամ այն «զազանի մարմինն», որ քաղաքական այն օրուան անստուգութիւնները աչքի առաջ ունենայով, պիտի նսկէր ժողովուրդի պաշտպանութեան :

Այդ մարմնի անգամներէն երկրորդն էր Սերաստացի անդերտանցի Ռազմիկ Մուրատը, արժանի բնկերակիցը մարտիկի համարու. շունչնուող բայց մարտիկներ կերտող յեղափոխական մեծ վարպետ Ռոստոմին :

Պատերազմի բռնկումէն, ան արդէն Կովկաս էր, յծուած կամաւորական զունդերու կազմակերպման եւ Հայ զեկեղամար մարմիններու խորհրդատուի իրեն պատշաճող պաշտօնին :

Երբ, Հակառակ բոլորիս ակնկալութեան, պատերազմը կ'երկարէր, կամաւորական շարժումը կը կորսնցնէր իր սկզբնական թափը, Ռոստոմ կը թողուր Կովկասը եւ կ'անցնէր Մոսկուա ու Փեթրոկրատ, Հայ դատի պրոպանտին համար աշխատելու ուստական այդ կեդրոններուն մէջ :

Հայ դատի յաջող լուծումն ապահովելու համար, տիրող դժնդակ պայմաններուն մէջ, պէտք էր փորձել ամէն միջոց, պէտք էր դարձնել ամէն դուռ, ա'յս էր Ռոստոմի հաւատքը :

1917ի վերջերքը, ան անցաւ սքանտինաւան երկիրները, ուր մեծ զարկ տուաւ Հայաստան շարժման եւ Սթոքհոլմ զումարուելիք սոցիալիստական համագումարին առջեւ ալ դորաւոր կերպով պաշտպանելու համար Հայկական դատը, ի գործ դրաւ մեծ աշխատանք :

Գերմանիա, երեսութեայն անրնկճելի եւ իր դօրութեան զազաթնակէտին էր այդ օրերուն. եւ Ռոստոմ շա՛տ կը վախճար, որ մի՛ զուցէ փոխադարձ դիմադրութեամբ Հաշտութիւն մը կայանայ եւ Գերմանիա յաջողի պահպանել Թուրքիոյ ամբողջականութիւնը եւ, ա'յսպիսի յոյսերէ եւ զոհերէ վերջ, անգամ մըն ալ զոհ ըլլանք անսիրտ դիւանագիտութեան :

«Հոսանքը մեզ քշում է եւ դեռ քշելու է. աշխատենք ժայռերի զարնուել» կը զրէր Ռոստոմ Սթոքհոլմէն 1917 Դեկտեմբերին եւ կը պատրաստուէր վերադառնալ Կովկաս, ուր քաղաքական նոր յեղաշրջումներ անհրաժեշտ կը դարձնէին իր ներկայութիւնը :

Անցաւ Փեթրոկրատ, յաջողեցաւ իր հետ առնել զօրափար Բաղրատունին, որ բուշուիկեան կառավարութիւնը բանտարկած էր իրբև: Քերեմսկիի կուսակցութեան պառկանոց զինուորական, եւ փութաց զԿլի Կոփկաս:

Կոսի տաք օրերուն, մասնակցեցաւ Պարսի կոխներուն եւ քաղաքի ի յնալէն վերջ անցաւ հիսթապին Պարսկաստան, ուր սկսաւ, Բաղրատունիի հետ եւ անդիլիական օժանդակութեամբ, նոր բանակ կազմակերպել, օգնութեան փութալու համար պայքարող Կոփկասին:

Անկէ վերջ, ա՛լ չլսեցինք իրմէ:

Վերջին տարիներու անդույ եւ չարքաշ աշխատանքը եւ հայ տառապանքը արդեօք ընկճեցին՞ այդ անընկճելին, որ հիւանդացաւ եւ ա՛լ ոտքի չկանդնեցաւ:

Յարգա՞նք քեզ, հայ ժողովուրդի արժանի՛ դուստկ:

Դուն ասրեցար կեանքը ինչպէս որ պէտք էր.— տիրելո՞վ անոր քաջի՛ պէս:

Քու կեանքդ պիտի ըլլայ առաջնորդը հայ նոր սերունդին, չու յեղափոխական սաներուդ, չու կրտսեր ընկերներուդ՝ որոնք կ'սորան չու անդամանելի եւ վաղաժամ կորուստող եւ որբի՛ մը պէս կու լան չու թարմ շիբիմիդ առջեւ ծնրազիր:

Խմբագրական «ԱՅՏՆՆԻՔ» օրաթերթի, 15 Մարտ 1919

Ռ Ո Ս Տ Ո Մ Ը

Այսօր բուրումն է ուղիղ մի տարին այն օրից, երբ մեր կուսակցութիւնը զրկուեց իր ղեկավար ու ռաճփրայ Ռոստոմից: Այս ծանր ու դժան տարուայ ընթացքում աւելի քան երբեք զգացուել է նրա բացակայութիւնը մեր ղեկավարութեան շարքերում, զգացուել է նրա հեղինակասութիւնը, կամքի ու բարոյականի թափուր մնացած սեղը: Ռոստոմի հետ միասին զերեզման իջաւ նաև նրա հաստատրիմ ընկերը, սիրելի Արամը, Հայաստանի անկախութիւնը դարձնող ղեկավարը:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը երեսուն տարի անընդհատ ու շարունակ վարել է իր յեղափոխական գործը՝ մտասաներին առաջնորդելով, քաջերին առաջ քշելով և թոյլերին քաջալերելով զէպի յեղափոխութեան ու ազատութեան Գողգոթան: Եւ իր առաջին շարքում միշտ ունեցել է Քրիստափորին, Միմէնին ու Ռոստոմին — գործի ու գաղափարի այդ անբաժան արխաղան:

Վերջինը զերեզման իջաւ հենց այն մամենտին, երբ հայ յեղափոխութիւնը հասաւ իր յաղթանակի որոշ փուլին՝ Հայաստանի անկախութեան իրագործմանը, և երբ մեր կուսակցութեան առաջ բացում էր քաղաքական գործունէութեան մի նոր ասպարէզ՝ հաստատել ու ամրապնդել հայ յեղափոխական աշխատանքութեան արխաղաքարիքով ձեռք բերուած ազատութիւնը, ստեղծելով ազատ ու զեմոկրատիկ կարգեր և ընչազորիկ դատակարգին համապատասխան պետական սոցիալական կեանքի ձևեր:

Դժուար ու անհարին է տայ Ռոստոմի կեանքի ու գործի ամբողջական պատկերն ու յեղափոխական լրիւ արժէքը, նոյնիսկ նրա մահուանից մի տարի յետոյ, — այնքան նրա դաւանած գաղափարներն ու կատարած աշխատանքները մեծ են և նրա դէմքը՝ իրբև Մեծ Արեւելացու՝ վիթխարի: Հարկաւոր են տարիներ և նոյնիսկ տասնեակ տարիներ, որպէսզի պատմադիրը կրուի ու պայթարի այժմէականութիւնից ազատազրուելով, կարող լինի տալ Ռոստոմի ամբողջական դէմքը, որոշել նրա տեղն ու դիրքը ոչ միայն հայ մասսաների ազատագրման գործում, այլև Արեւելքի յեղափոխութեան պատմութեան մէջ:

Այսօր, երբ Արեւելքը շարժումների ու բախումների շրջանն է ապրում, երբ յեղափոխական և հակայեղափոխական ուժերը կուտակուած միմեանց դէմ, սկիզբն են դնում ապագայի քաղաքական կեանքին, Ռոստոմի հեղինակաւոր դէմքը աւելի քան երբեք անհրաժեշտ էր Արեւելքի այդ շարժման համար, նրան իսկական ու յեղափոխական հունի մէջ մտցնելու, նրա ուղիղ ու պարզ գործնականութիւնը որոշելու համար:

Նաև մեր կուսակցութեան համար, երբ մեր շարքերը թուլացել են յեղափոխական թափի բացակայութիւնից, երբ մեր բարոյական մակարդակն ընկել է, երբ մեր անձնագրահութեան ու անհատական խիզախութեան օրի-

նակները պակասել են, հարկաւոր էր նա, որի խօսքը յեղափոխականի համար նուիրական memento էր եւ որի անձը՝ բարոյականի սիմբոլ: Այսօր, մի տարուց յետոյ, աւելի ծանր է նրա կորուստի ցաւը, քան նրա մահուան առաջին օրերին, երբ վշտացած զգացմունքը հնարաւորութիւն չէր տալիս գիտակցելու՝ թէ Ո՞ւժ եւ Ե՞րբ կորցրինք:

Այս տխուր տարեդարձի օրերին խոնարհուելով նրա շիրիմի առաջ, Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը ուխտում է մնալ հաւատարիմ հիմնադիր Ռոստոմի ընդդձած յեղափոխական ճանապարհին:

«ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ» (Երեւան), — 18 Յունուար 1920

ՀԱՅ ԴԵՄՈՒՐԱՍՏԻԱՅԻ ԽՈՂՃՐ

1919 թուի Յունուար 18ին Տփլիսուս իր մահկանացուն կնքեց մեր արևոտ գոյամարտի եւ յեղափոխական աննախնայաց պոռթկումների ամենաականաւոր սիւներից մէկը՝ Ռոստոմը:

Հայ ընչազուրկ զեմտկրատիայի մարմնացած խիզճն էր նա, եւ յեղափոխութեան կարմիր երախից իրթած այդ խիզճը, իր յաղթ թիկունքի յետեւը թողած երեսունամեայ ազգային յեղափոխական աննահանջ պայքարի փոթորիկներն ու տազնապները, միշտ մնաց մաքուր ու անրիծ, միշտ անասան ու կորոյի, միշտ սնդաւաճան մեր ցեղի ազգային քաղաքական ուխտին, միշտ հաւատարիմ՝ Հայ աշխատաւորութեան յեղափոխական սրբութիւններին:

Մի եզակի ու զփուարին, բայց եւ վսեմ ու հոգեթոյ առաքելութիւն էր զիճակուել Դաշնակցութեան յարկի տակ Ռոստոմին՝ մանաւանդ Քրիստափորից ու Սիմէոնից յետոյ: Ռոստոմն ու տասնական բռնակալութիւնների յարուցած ամենազաժան հալածանքներն ու բռնութիւնները կուսակցութիւնը դրել էին կեանքի ու մահու չափ նշանակալից խնդիրների տառջ. մեր աւագ ընկերների խոշոր մասը բանտերում էր կամ աստանդական. յուսալքումի մի յորդ այլք ներս էր խուժել մեր կուսակցութեան շարքերը. Ռոստոմին եւ միայն նրան էր զիճակուած՝ այս ծանր փորձութեանց օրերը դիմադրուել, եւ նա յեղափոխական ուսուցչին վայել տոկունութեամբ ու անվհատ՝ դիմաւորեց Դաշնակցութեան մեռսասնեւորող ժամին:

Ռոստոմի մահը ամենահուժկու ուրազանն էր, որ պայթեց Դաշնակցութեան եւ Հայ աշխատաւորութեան զլիին անսպակալութիւն ճիւղ այն ժամին՝ Երբ Հայաստանն ու Հայ ժողովուրդը լծուած կեանքի եւ մահու տազնապալից պայքարին՝ անցել էին մեր պատմութեան ամենէն դաժան ու սոսկուտներով լի ճանապարհը եւ միտցեալ ու անկախ Հայրենիքի հիմերը խորոխել, մանաւանդ՝ երբ իր յեղափոխական հասարակական փոթորկալից կեանքի շրջանից յետոյ՝ Ռոստոմը զնում էր իր Երազած անկախ Հայաստանը տեսնելու եւ այնտեղ աշխատելու, որի կէս ճանապարհին փակեց յաւէտ իր իմացական աչքերը:

Երեսուն տարի շարունակ, Սիմէոնի ու Քրիստափորի կենդանութեան օրօք թէ մահուանից յետոյ, Ռոստոմը Դաշնակցութեան երկաթէ քուշերը հազած՝ շրջեց երկրէ երկիր, անցաւ մեր պատմական հայրենիքի համարեա բոլոր անկիւնները՝ ամէնուրեք ուր տրոփում էր Հայ ժողովրդի մէկ փոքրաթիւ հատուածի սիրտը, եւ որպէս մեր ազատամարտի անյաղթահարելի քուրմը՝ անդադրում քարոզեց, հրաւիրեց ու մարդեց մի ամբողջ յեղափոխական սերունդ եւ իր երկու անփոխարինելի զինակիրների պէս՝ մի գիւ-

թական ու վեհմ ժահով ընկաւ պարտքի ճանապարհին :

Վերջին քառորդ դարու մեր Հանրային կեանքի ու կամեցողութեան, մեր անկումի ու բարձրացման մէջ՝ թէ՛ մեր ցեղի դոյամբարտի եւ թէ՛ կրթ-թական կուլտուրական ճակատներում տեղի չի ունեցել մի նշանաւոր երեւոյթ, որի հետ այս կամ այն կերպ կապուած չլինի Ռոսստմի անունը :

Չնայած Ռոսստմի յայտան բեղուն ու հարուստ կեանքին, նա անսահմանօրէն Համեստ էր ու պարզ. իր Հանրական ոգորումներին ծնունդ ու թր-ոյնք տուող դեմոկրատիայի նման, հասարակ ու շարքաշ, միշտ յծուած սեւ ու դժուարին աշխատանքի՝ անտրտունջ ու անազմուկ : Իւր ողջ կեանքում երբեք հետամուտ չեղաւ մեծ պաշտօններին. կուսակցութեան յարկի տակ երբեք չջանաց պատասխանատու մարմինների մէջ մտնելու : Մեծ պաշտօններից ու իշխանութեան աթոռներից միշտ հեռու, Ռոսստմը սակայն իր ուսերի վրայ էր տանում կուսակցական ամենապատասխանատու աշխատանքները՝ այդու մարմիններին ոգևորում ու նոր թափով գործի մղում :

Ոչ ոք Քրիստափորից ու Միմէնից յետոյ՝ մեր կուսակցութեան մէջ չունէր այնպիսի հեղինակութիւն ու բարոյական յեղափոխական կշիռ՝ ինչպէս Ռոսստմը եւ նա ըստ ամենայնի արժանի էր զրան :

Ինչո՞վ էր դիւթում ու համակում Ռոսստմը իր յեղափոխական բնկեր-ներին սրտերը. նա չունէր Հեղափոխական շնորհք, արտաքին շուք, խօսքի պերճանք, ոչ էլ լայնաւուն տեմպերամենտ. խօսում էր քիչ, բայց խօսելիս՝ իր տրամաբանական յստակ, խորը մտածումների մէջ կարողանում էր զննել իր անսահման մաքուր հողին, իր անպարփակելի անկեղծութիւնը, իր վեհմ զազափարների հիմքում նստած աներեր հասար : Իսկ երբ այս երեք խոշոր ունակութիւնները յծորդում էին Ռոսստմի վերլուծող մտքի հետ՝ նա դառնում էր մարզարէ, դիւթող, հմայող ու գերող՝ իր պաշտպանած զազափար-ների խորը անկեղծութեամբ ելեկտրականացած :

Որպէս յեղափոխական ուսուցիչ Ռոսստմը աւելի հաստում՝ քան ճանաչում էր մարդկանց : Նրա էութեան մէջ մարդը հետամտելու, տնտղելու եւ ամբողջապէս ընդգրկելու ձգտում չկար՝ կամ եթէ կար թոյլ էր : Ինքը ամբողջապէս կենդանի գործ էր եւ զրաւիչ օրինակ իր քարոզած զազափար-ների եւ դրանով էլ ներշնչում, կապում էր իր հետ եւ իր յետեւից քաչում ու տանում էր իր սաներին :

Ռոսստմը իր յեղափոխական ընդլզումներն ու Հանրական կամքը շատ յաճախ մեր երկրի ու Ժողովրդի սահմաններից դուրս է արտայայտել ու վերածել այն իր կենդանի մասնակցութեամբ իրական գործի : Պարսկական յեղափոխութեան մէջ, առանձնապէս Ատրպատականի շրջանում, Ռոսստմ իր պատուաւոր տեղն ունի թէ՛ որպէս անմիջական մարտնչող եւ թէ՛ որպէս զեկազարող ու կազմակերպող : Միջցեղային ամենաբարի յարաբերութիւնների եւ միջկուսակցական Համերաշխ աշխատանքների ամենաջերմ պաշտպանն էր նա եւ այդ ուղղութեամբ իր ողջ կեանքում աշխատեց ու կապեր հաստատեց թէ՛ մեր հարեւանների մտաւորականութեան եւ թէ՛ կուսակցական ականաւոր ներկայացուցիչների հետ, որոնք անսահման յարգանքով ու հաւատով էին վերաբերուած նրան :

Չորս տարի է անցել Ռոստոմի մահուան օրից եւ չորս տարուայ ընթացքում թէև խոշոր փոթորիկներ են անցել մեր հայրենիքի, ժողովրդի ու կուսակցութեան վրայով՝ սակայն Ռոստոմի դադաղի առաջ մեր յեղափոխական շարքերի յսոս վճիռը մնացել է անխախտ: Վիտաշի բարձունքին ընկած Քրիստափորի յեղափոխական նշխարները Բուլղարիայից, Սիմէոնի, Ռոստոմի եւ նրանց հետ նաև մեր բոլոր ազգային գործիչների նշխարները Խոջիվանքի դերեղմանատնից պէտք է փոխադրել Հայաստան: Եւ կը փոխադրուեն՝ հենց որ մեր ծուառուած հայրենիքի ու սանջուած ժողովրդի այօրուայ լուռ ու զսպուած դայրոյթը վեր ածուի յազթական կրգի:

«ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ» շաբաթաքերք, Թեհրան, Փետր. 1923. քիւ 60:

Ա Ռ Ա Ջ Ն Ո Ր Դ Ը

Պատմակալու եղան շ. Թ. Գաշնակցութեան հիմնադիր Երրորդութեան զերն ու առաքելութիւնը հայոց նորագոյն պատմութեան, հայ ազատագրական շարժման ծաւալման ու զեկալարման մէջ, — ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ, ՍԻՄՈՆ և ԹՈՍՏՈՒՄ :

Երրորդութեան բազմացուցիչ և լրացուցիչ այս երեք անբաժան անունները յեղափոխական տխրանեան զէմքեր չեն միայն, այլև անձեռանելի խորհրդանիշներ են :

Խորհրդանիշը յեղափոխական հայութեան, Հայ Յեղափոխութեան մարդակերտ, ազգակերտ ու հայրենակերտ սխրանքին : Խորհրդանիշը հայ ժողովուրդի քաղաքական, ընկերային ու յեղափոխական զարթոնքին, մարտունակ ու վերանորոգ հայութեան հայակերտումին, իրրեւ ինքնաճանաչ ու ինքնակալ պետական ազգ :

Եւ զուր չէ, որ մեր շարքերուն ու նաև ազգայնօրէն առողջ՝ համայն հայութեան համար, Երրորդութեան մէջ և երեք հաւասարներուն մէջ առաջինը՝ Քրիստափոր Միքայէլեան կը խորհրդանշէր շ. Թ. Գաշնակցութեան ՄԻՏՔԸ, Լերկորդը՝ Սիմոն Զաւարեան կը խորհրդանշէր անոր ԽԻՂՃԸ, և Երրորդը նոյն հաւասարութեան մէջ՝ Թոստոմ Զօրեան՝ Գաշնակցութեան ԿԱՄՔԸ :

Միտք, խիղմ և կամք, — ահա՛ Հայ Յեղափոխութեան բարոյական, մարդկային ու ազգային կերպարը կարկառող եռալէ՛մը, աղբի՛ւրը հայկազանց ողիի կենսական թոխչքին :

Այս եռալէ՛մին մէջ ամէնէ՛ն ամբակուող սակայն եղաւ Թոստոմը, ո՛չ թէ անոր համար լսկ, որ ամէնէն երկարակեացը եղաւ (բախտի խնդիր), այլ անոր համար, որ եղաւ ամենամերկան (ներգործութեան խնդիր) :

Եթէ Քրիստափոր հողիններ կը վարէր իր իմացական հմայքով ու ոգեկան շաղապատումով և Զաւարեան իր մարգարէական շունչով ու նախաձայնութեամբ, Թոստոմ կ'ողեշնչէր իր պարզութեամբ, իր ողջմիտհոսութեամբ ու առինքնող կորովով :

Երրորդութեան մէջ ամէնէն պարզն էր, անտարակոյս, իր խառնուածքով ու յարաբերական կեանքով, նաև ամէնէն համախումն էր, իր սրտաքին ու ներքին փայլով. Եթէ ամէնէն սակաւապետը չէր, անպայման ամէնէն սակաւախօսն էր, նոյնիսկ ամէնէն սակաւագիրն էր, սակայն միաժամանակ ամէնէն գործօն, այլև ներգործօն նկարագիրն էր ան :

Միեւնոյն Երրորդութեան մէջ ամենամատչելին էր ան և ամենախոր նոյն ատեն, սակայն, հակառակ այս իրողութեան, անոր անձին ու գործին հմայքը չմաշեցաւ Երրեք, այլ, ընդհակառակն, հեղհեղ աւելի անցաւ

ու վարարեց յեղափոխական յաջորդական սերունդները:

Երրորդութեան ամէնէն սակաւախօսն ու սակաւագիրն էր թէեւ, սակայն նոյնքան պերճաբոս ու նոյնքան տիրական էր իր շունչը, շնորհիւ իր լուսքեան, լուս, այլ յարճուն կերպով ծաւալուն իր գործունէութեան, կազմակերպական շնորհին ու հաղորդականութեան:

Հ. Յ. Դանակցութեան առաջին Երեսնամեակի պատմութեան մէջ, առաւել կամ նուազ կարեւորութեամբ, շատ քիչ գործեր կան, զորս կարելի ըլլայ կապել ուղղակի իր անունին թէ՛ իբրեւ յղացում եւ թէ՛ իբրեւ իրացում:

Սակայն նոյն Երեսնամեակի ընթացքին Դանակցութեան յեղափոխական ձեռնարկներուն մէջ հազուադէպ են անոնք, որ ուղղակի կամ անուղղակի դրռմը չեն կրեր Ռոստոմին:

Դրոշմ ունեցող մեծերէն էր ան, իր պարզութեան մէջ՝ վսեմ, իր համեստութեան մէջ՝ պատկառազու, իր լուսութեան մէջ՝ պերճաբոս եւ իր անձի օրինակին մէջ՝ անխոցելի:

Բեմի մարդ չէր, յետաքեմի՛ մարդն էր, բեմավարն էր:

Հոն, ուր ներկայ էր Ռոստոմ, — եւ ան ներկայ՝ էր ամէնուրեք, — հոն իսկոյն կը զաղբէին բոլոր վէճերը, կը հալէին բոլոր քէններն ու կիրքերը եւ բոլորին ահնարկը կը սեւեռուէր միակ նշանակէտի մը, — գործի:

Երրորդութեան մէջ ամէնէն իրապաշտն էր ան, ամէնէն գործնապաշտն ու գործունեան հաւանաբար. սակայն մաքրամաքուր ու լայնահուն գաղափարապաշտութեան մը Փոնին վրայ վսեմացեալ իրապաշտութիւն մըն էր իբրը, որ ողի կը ներշնչէր եւ անձնութեան կը հրաւիրէր:

Կամքերու կռանիչն էր ան, անզուգական կազմակերպիչը յեղափոխական կամաւոր բանակին եւ անոր անուսաղիբ զօրապետը անձնուէր ու արի:

Պարզ ու պայծառ ճակատով, պարզ ու պայծառ հոգիով, պարզ ու պայծառ վաստակով եւ աւելի քան պայծառ յիշատակով առաջնորդը հայկազանց անմեռ ցեղին:

Ռոստոմ, մեր նորագոյն դիւցազներգութեան եռամեծ ճարտարապետը, պարզ ու անպաճոյճ անունի մը տակ:

Յաւերժական անուն մը, որ իբրեւ ներշնչման աղբիւր պիտի ծառայէ եկող ու դեռ գալիք նոր սերունդներուն, զանոնք մղելու համար նորանոր սիրազորութեանց, վասն հայրենաց եւ ազգի:

Այսօր եւ ընդմիշտ:

Խմբագրական «Ազդակ» ՇԱՐԱԹՕՐԵԱԿ - «ԴՐՕՇԱԿ»

Ե. տարի, 24 Փետր. 1974, քիւ 10

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Հետագայ հինգ գրութիւնները կազմուած հատորին մէջ չկային, երբ սկսաւ տպագրութիւնը:

Առաջինը խորհրդահայ վկայութիւն մըն է, եւ ատով իսկ շահեկան՝ հակառակ կարգ մը աման հաստատումներու (օրինակ՝ Ռոստոմի շտովետական կողմնորոշումը...): Ան կը բացայայտէ Ռոստոմի ունեցած արդեցութիւնը Յովհաննէս Թումանեանի անձին եւ գրական-մշակութային կազմաւորման վրայ:

Երկրորդը (ՌՌՍՏՈՄԻ՝ ԵՆԵԿԵԸ) եւ երրորդը (ՌՌՍՏՈՄԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻԸ ԽԱՎԱԿԻՆ) երկու մամբրովկէք են Մեծ Յեղափոխականի կեանքէն եւ կը պատկանին Սիմոն Վրացեանի humour-ով հարուստ գրիչին: Անոնք առնուած են Սիմոն Վրացեանի արխիւէն:

Չորրորդ գրութիւնը նամակ մըն է, որ վերջին պահուն գտնուեցաւ միեւնոյն արխիւին մէջ, զվէմքերուն մէջ հրատարակուած եւ մեր կողմէ ներկայ հատորին մէջ արտատուուած նամակներու ձեռագիրներուն կարգին: Ան ոչ զվէմքերուն, ոչ ալ Վրացեանի շէնքերէն մէջ տեղ գտած է սակայն: Բովանդակութենէն որոշ կը դառնայ, որ նամակը ուղղուած չէ Սիմոն Վրացեանին, այլ Սիմոն Զաւարեանին: Անիկ ուշ, որեւէ ձեւով ան անցած պէտք է ըլլայ Վրացեանի ձեռքը: Այս հաւանականութիւնը կը շեշտուի բովանդակութեան կարգ մը կէտերով.— այսպէս, դժուար քէ Ռոստոմ *ՎՄ. Կարպետ զու չե՞ս գալ* գրէր Պոսքըն գտնուող Սիմոն Վրացեանին, որ այդ օրերուն շէնքերէն խմբագրութիւնը կը վարէր, կամ Սարգիսին (ամենայն հաւանականութեամբ՝ Սարգիս Բարսեղեանի) *ՎՄ աչ-խատակք գտե՞՞քու* յանձնարարութիւն ընէր անոր, երբ Սարգիսը Երկրէն Պոլսու կ'անցնէր, Տրպիզոնի վրայով:

Հինգերորդը, անտիպ՝ նախորդ երեք գրութիւններուն նման, առնուած է Կիկոյ Աղբալեանի արխիւէն: Աղբալեանի ձեռագիրն է, գրուած չորս փոքր էջերու վրայ եւ կը կրէ Վ Փետրուար, Փարիզէ բուականը (տարեթիւ չկայ): Ռոստոմի բարոյական բնութագիրը ընող այս գրութիւնը յայտնապէս ամուշակ է եւ հրատարակութեան պատրաստ վերջնական ձեւի դրուած չէ: Կաւանարար նոթերու շարք մըն է միայն, դասախօսութեան մը համար պատրաստուած: Զայն կու տամք սակայն, իր հուսման ձեւով իսկ, իրրեւ նշխար մը հայ մտքի մեծ տիտանէն:

Վեցերորդը, եւ վերջինը, Հրաչ Զարգարեանէն գրութիւն մըն է, առնուած Վահան Կաւանարեանի արխիւէն: Հոգեբանական վերլուծումով եւ խոր ապրումով տրուած գրական հատուած մը՝ Ռոստոմի մտքադասական արժեւորման իրրեւ փորձ: Գրուած է յայտնապէս քերթի մը (արդեօ՞վ ճնուարթեթի) բացառիկ քիւիս համար եւ, ըստ ծանօթագրութեան, առնուած է Ռոստոմի նուիրուած Հրաչ Զարգարեանի մէկ աշխատասիրութենէն (մեզի անծանօթ): Թուական չի կրէր:

ՌՈՍՏՈՄ ԵՒ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

Թումանեանի «միջավայրը» այդ տանը՝ Բազդի-բեռնն էր իր Ֆանտաստիկ պատմութիւններով եւ նրա քենակալի Էջօրորդին՝ Ստեփանը, որ սովորում էր Թիֆլիսի ոչալական դպրոցում(1)։ Ինչպէս Թումանեանն է բնութագրել իր յուշերում, Ստեփանն աչքի էր ընկնում մասուր զարգացմամբ. մանաւանդ լաւ գիտէր ռուս գրականութիւնը. «սիրում էր առանձնապէս Գողովին, անգիր գիտէր «Տարաս Բուլբան»։ Շարունակ կարգում էր, զիշերներն ուղղակի լուսացնում էր ընթերցանութեան վրայ»։ Ինչպէս ժամանակի յեղափոխական-նարոնչիկական արամադրութիւններով սողորում պատանեկութեան եւ երիտասարդութեան մեծ մասը, Չօբեանն եւս Տուրքենեւի պաշտամունքն է ունեցել։ Թումանեանը պատմում է, թէ Ստեփանը ինչպէս խոր է ապրել Տուրքենեւի մահուան վիշաքը, որով համակել է եւ իրեն, որ դեռուս անձանքի էր ռուս այդ ականաւոր վիպասանին։

Տարբեր միջավայրերից եկած, տարբեր դպրոցներում սովորող երկու պատանիներ, հանդիպելով Բազդի-բեռու տանը գրուցում են միմեանց հետ, կարծիքներ փոխանակում եւ աւելի շատ վիճում։ Չրոյցների եւ վէճերի նիւթը զլխաւորապէս զբաղանութիւնն ու պատմութիւնն էին։ Մրցում էին իրենց իմացածով եւ ոչնչ վիճաց հանում՝ Թումանեանը հայկականը, Չօբեանը՝ ռուսականը։ «Եւ մի քանի տարոյ յետոյ մեր վէճերը շատ էին փոխուել, — գրում է Թումանեանը։ — Քանի եւս հակում էի դէպի օտար գրականութիւններն ու ցրում ուղկի հեռուները՝ նա ուժեղ թափով կենտրոնանում էր հայութեան վրայ»։

Առհասարակ Չօբեանը բարենպաստ ազդեցութիւն է ունեցել պատանի Թումանեանի զբաղան ճաշակի զարգացման վրայ, մասնաւորապէս սէր ու

(1) Ստեփան Չօբեանը (Ռոստոմ) (1867-1919)՝ հետագայում Դաշնակցութեան հիմնադիրներից մէկը։ Նա այդ կուսակցութեան ակաւարսի այն գործիչներից էր, որոնք խորապէս ըմբռնելով Հոկտեմբերեան մեծ յեղափոխութեան բայտարոջ ճշմանկութիւնը հայ ժողովրդի ազատարարութեան գործում, կողմնորոշուեցին դէպի Սովետական Ռուսաստանը. «Ռոստոմ Չօբեանը, — գրում է պատմական գիտութիւնների գոյտար Արամայիս Մնացականեանը, — 1917 թուականի վերջերին մեկնեց Պետրոգրադ, հանդիպումներ ունեցաւ Լենինի հետ, մասնակցեց ժողկոմսովետի նիստին եւ ողջունեց սովետական կառավարութեան քաղաքականութիւնը Հայաստանի նկատմամբ։ Չօբեանը վերադարձաւ Անդրկովկաս եւ հաստատուելով Բաբուսի՝ իր համախոհների հետ միասին համագործակցեց Բաբուսի բանուորների, զինուորների եւ նաւաստիների սովետի հետ, իր արամադրութեան սրակ եղած հայկական ազգային զորամասերն էլ միացրեց սովետական կարմիր բանակի զորամասերին, մասնակցեց Բաբուսի կոմունայի պաշտպանութեանը եւ քուբական զարիչների դէմ մզուած կռիւներին, (Արամայիս Մնացականեան, Հոկտեմբերը եւ Հայաստանը. «Հայքենիքի» թանգ, 1967, № 2, էջ 7)։

Հետաքրքրութիւն առաջացնելով զէպի ուսս գրականութիւնը:

Նրանց հանդիպումներն ու գրոյցները շարունակուել են Հետագայում եւս, Լերր Թումանեանը վաղուց հեռացել էր Բաղդի-քեռու տնից: Բանաստեղծը պատմում է, որ «Հին կոիւր» պոէմը գրելու գրդումը ստացել է Զօրեանից: «...Հետագայում էլ մի քանի պատմութիւններ արաւ ու առաջարկեց, որ բանաստեղծութեան նիւթ առնեմ: Ես նրա պատմածներից միայն մէկից, որ պատմեց 1890 թուականին, մի տէրտէրի ու իր ազջկայ պատմութիւնից օգտուեցի ու նիւթ առայ մի պոէմի: Պոէմը թէեւ գրելիս բոլորովին փոխուեց եւ ուրիշ բան դուրս եկաւ, բայց նուիրեցի Ստեփանին: Բաւական տարիներ առաջ ուսս ժանդարմաները խուզարկեցին, տարան կորցըրին էգ պոէմը եւ միայն մի Լրկու կտոր գտայ պատահումքով, որ ապուեցին «Տանը», «Երկրում» եւ «Հայոց լեռներում» վերնագրերով»:

«ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ»

Հայկ. Ս. Ս. Հ. Գիտ. Ակադեմիայի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1960:

ՌՈՍՏՈՄԻ «ՇՆԻԿ»Ք

Ռոստոմը մասնագիտութեամբ բնագէտ էր: Դպրոցում էլ բնագիտական առարկաներ էր դասուանողում:

Պատերազմի տարիներին իր միտքը զբաղած էր արագ եւ ուժեղ հարուածող զէնք հնարելով: Առանձին խորհրդաւոր փորձեր էր անում քիմիական զանազան բաղադրութիւններով կամ բնագիտական-լուսարանական միջոցներով:

Լուրջ թէ կատակով՝ շփտեմ, ասում էին, թէ՛ նոր տեսակի ուսմբ հնարելու վրայ է: Պօսում էին, հետուից քաղաքներ հրդեհելու գործիք է հնարել: Իբրև թէ «շնիկ» անունով մի փոքրիկ, ձեռքով վերցնելիք թնդանօթ էր շինել, որից կարելի էր զիրքերում պահուած թշնամիներին բնաջնջել:

Երբ իրենից բացատրութիւն էինք խնդրում, ուրախ ծիծաղում էր:

— Մի վախեցէք, ասում էր, ձեզ վտանգ չի սպառնայ...

Երբ կամատրական խումբերի կարգադրիչ մարմինը փոխադրուեց Երևան, Ռոստոմն էլ որոշ ժամանակ եկաւ այնտեղ եւ, յաճախ, ժամերով մնում էր Տէր-Աւետիքեանների մեքենայական գործարանում, Տէր-Աւետիքեանի կրտսեր եղբոր հետ: Սա էլ Երևանում յայտնի էր իբրև զէնքի դիւտարար:

Մի օր Ռոստոմը ժպտալով՝ ասաց Աղբաւեանին եւ ինձ.

— Ուզո՞ւմ էք ներկայ լինել նոր զէնքի փորձի: Կէսօրից յետոյ երթանք միասին:

Մենք ի հարկէ ուզում էինք:

Կէսօրից յետոյ, Ռոստոմը, Աղբաւեանը, գործարանատէր Տէր-Աւետիքեան, ինձ ծանօթ մի հայ սպայ եւ ես կառքով ելանք Քանաքեռի բարձունքը, թեքեցինք զէպի ձախ, Զանգուի ուղղութեամբ եւ կեցանք ամայի, քարքարոտ դաշտում: Տէր-Աւետիքեանը զրկում ունէր սպիտակ ծածկոցի տակ մի խորհրդաւոր առարկայ: Ռոստոմի «շնիկ»ն էր, որ այն ժամանակ մեր մէջ նոյնքան հետաքրքրութիւն էր առաջ բերել՝ ինչպէս վերջը հրւլէական ուսմբը:

Ռոստոմը վերցրեց «շնիկ»ի վրայից սպիտակ ծածկոցը: Ետտանի գորտի նման մետաղէ առարկայ էր՝ թնդանօթի ձեւի փողով: Տէր-Աւետիքեանի օգնութեամբ զետեղեց մի հարթ քարի վրայ եւ դիտելով շուրջը՝ հրամայեց.

— Սիւիչները թող հեռանան այն ժայռի ետեւը:

Կառքը, Աղբաւեանը եւ ես քաշուեցինք մի քանի մեթր այն կողմ, քարի ետեւը եւ դիտում էինք այնտեղից:

Ռոստոմը, ինչ որ լուրջ խորհրդակցութեան մէջ էր Տէր-Աւետիքեանի
և սպայի հետ: Վերջը «չնիկ»ի գլուխը ազդուեց Զանգուի կողմը:

Ինչ որ բան գրեց փողի մէջ և թելով քաշեց: Տէր-Աւետիքեանը և
սպան վազեցին մեր կողմը: Ռոստոմը կեցաւ իր տեղը՝ թելով աչքերը ծած-
կած:

Բլթակի քաշելուն յաջորդեց մի խլացուցիչ որոտ: Թանձր ծուխը ծած-
կեց Ռոստոմին մեր աչքերից:

Երբ մենք մտակցանք փորձի տեղը, «չնիկ»ը շքացեր էր: Ռոստոմը
չարժում էր օդի մէջ ձախ ձեռքը, որից արին էր զալիս: Բարեբախտաբար,
սեկորը չէր մշտուել, բայց Ռոստոմի զկէքից զգացում էր սաստիկ ցաւ:

Ռոստոմը թաշկինակով կապեց վիրաւոր ձեռքը և սկսեց փնտռել ան-
հետացած «չնիկ»ը: Գոտաւ բաւական հեռու՝ նոյնպէս վիրաւոր վիճակում:
«Մասնագէտների խորհուրդը» հաստատեց, որ ինչ որ սխալ հաշիւի պատ-
ճառով «չնիկ»ը չէր կտարել իր պարտականութիւնը՝ փոխանակ թշնամուն
այրելու, Ռոստոմի ձեռքն էր վիրաւորել: Փառք որ այդքանով պրծանք և
Վիտաշի պատմութիւնը չկրկնուեց:

Այդ երեկոյ երեւանի Ամասնային Ակումբում ամէնքը խօսում էին
Ռոստոմի «չնիկ»ի մասին:

ՌՈՍՏՈՄԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԽԱԺԱԿԻՆ

Ռոստոմը «Դրօշակ»ի խմբագիր էր ժընեւում, Գարեգին Խաթակը ու-
սանդ էր:

Եզրիպտոսում սուր պայքար կար Հնչակեանների հետ, և ընկերներ
պահանջում էին լեզուանի դործիչ ուղարկել:

Ռոստոմը համոզում է Խաթակին զնալ Եզրիպտոս:

— Իսկի թո տեղն է, Խաթակ, ասում է Ռոստոմը: Գնա՛, մի յաւ դաս
տուր այդ անպիտաններին:

Խաթակը հասնում է Գահիրէ և բուրգերի նկարով մի բացիկ է ուղար-
կում Ռոստոմին: ...Երեւակայիր, գրում է Խաթակը, այստեղ այնքան տաք
է, որ եթէ սուադի մէջ հասկիթ զնես, արագ կը խաշուի:

— Սիրելի Խաթակ, պատասխանում է Ռոստոմը, զգուշացիր, սուադի
վրայ չնստես:

ՆԱՄԱԿ ՄԻՄՈՆ ԶԱԻԱՐԵԱՆԻՆ

2 Յունիս 1913

Սիրելի Սիմոն,

Ուսումնական տարին վերջանալու վրայ է: Ծուտով կը դրուի իմ այստեղ մնալու խնդիրը: Զգիտեմ, քէ ինչ պիտի ասեմ: Մի կողմից կ'ուզէի շարունակել սկսուած գործը. միւս կողմից տեսնում եմ, որ ներքահան միջոցներ չկան: Ազգային մարմինները եին պարտաւերջին նորը չեն աւելացնել. եւ անցեալ տարուայ բիւտճէն պիտի աշխատին կրճատել:

Արդեօք բժիշկը մի բան կ'անի՞ Պետերբուրգում: Քեզ արդէն գրել էի, որ նրանք խոստացել են նպաստի խնդիրը առաջ առնել առաջիկայ տարին: Զի՞ կարելի արդեօք Սոնֆանից մի բան իմանալ: Մի բան գրեցի՞ր ինձ: Երէ չես արել, շուտով գրիր եւ մի բան հասկացիր: Առանց այդ նպաստի անհնարին կը լինի դպրոցները պստել եւ անպատճառ վերի դասարանները կը փակուեն: Այդ դեպքում անկարելի կը դառնայ իմ այստեղ մնալը:

Երէ հետանալու լինեմ այստեղից, կ'ուզեմայի Պոլիս հաստատուել. այդ պարագային զուցէ լիզան էլ համաձայնի գալ: Քրէ վարժարաններից մէկը յամօնէին մեզ երկուսիս, շատ լաւ բան կը լինէր: Զե՞ս կարող փորձ անել:

Երէ այդ էլ չյաջողուեց, կը մնայ հաստատուել Սամսոնի նման մի տեղում: Տիգրանը զմալու է երկու շաբաթից յետոյ: Այնտեղ կը որոշի իր ապագայի անելիքը: «Բացառիկ» (դու յօդուած ուղարկե՞լ ես) հրատարակութեան ուշանալը շատ խճճեց իմ գործերը: Գոնէ գացողներին պէտք է վճարել: Բոլ բոլ խոստումներ արին, բայց բան դուրս չեկա: Վարդգէսն էլ ոչինչ չարեց:

Ի միջի այլոց փրանսիական դեսպանատան խոստումն էլ այնպէս մնաց: Երէ մէկը առիթ ունենայ տեսնուելու Буоре-ի հետ (conseiller), բոլ յիշեցնի նրան իր խոստումը: Գրել էի հաշտութիւն այդ մասին, բայց երեւի նա այդտեղ չի եղել:

Քա ծրագրած դպրոցը ի՞նչ եղաւ:

Ս. Կարապետ դու չե՞ս գալ: 1,500ամեակը արժէ լաւ տանել: Սպասում եմ Քաչագանուն: Գարուն զմաց Բայազէտ, այնտեղից կ'անցնի վառ. Մուշ մեզ կը միանայ Ս. Կարապետում: Հրաւեր ենք կարդացել Կովկաս էլ: Բայց վախենում եմ, որ լրագրական լուրերի տարածած վախը մեծ արգելք հանդիսանայ:

Քա ՌԱՍՏԱՄ

Canpette-ը դեռ եւս ճանապարհների ընկերութեան մէջն է:

Մարգսի նամակը Տրապիզոնից շատ ուշ ստացուեց: Կարծելով որ հիւանդացել է, հեռագիր ուղարկեցիմ: Մի աշխատամք յաւուով եմ գտած կը լինէ՞ք նրա համար:

Ռ.

ՌՈՍՏՈՄԻ ՄԱՍԻՆ

Պարզ մարդ — իր արտաքինով. ոչ մի ուշադրաւութիւն. քիչ թափթըփած, արհեստաւոր, նաեւ իր կազմով լայնաթիկունք, հաստոսկր, միջկէն վար երեւացող հասակով. իր դէմքը՝ անհարթ մորթով, կնճռոտ ճակատ եւ լայն քիթ. թւում էր կոշտ, բայց բարի եւ իմացական աչքեր [ունէր] եւ առողջ ատամներ. մի պարզ, առողջ մարդ, հաստատուն ու ծանր քայլուածքով, մկանայինը:

Պարզ էր իր պահուածքը. բարեացակամ պարզութիւն օտարի հանդէպ, եւ հանդարտ ու մտերիմ պարզութիւն՝ բնկերների. խոնդափառութիւն չկար հանդիպումի կամ մեկնումի ժամանակ, այլ հանդարտ սրտակցութիւն: Ուշադիր դէպիւր ամէնքը — փոքր, մեծ, կին, տղամարդ, բնկեր, ոչ բնկեր. ամէնքի մէջ մարդը տեսնելով ե իրրեւ մարդ յարարեւելով: Նա եւ չունէր որ ամէնքին նկատում է նիւթ, այլ ամէնքին առնում էր իրր մարդ. ինքն էր նրանց յարմարում հողերանօրէն — այսինքն նրանց հողաին, գործին, մտածումին մերում — ուստի սիրելի ամենքին եւ վարուող ամենքի հետ: Իր մեծութիւնը իր ետի շրայման մէջ էր, կամ որ նոյնն է՝ անասման լայնացման:

Այդպէս եւ հանրային կեանքում եւ կուսակցական. նա չէր պարտադրում, չէր պահանջում, չէր հրամայում — այլ կարծիք էր յայտնում, աւելի ներշնչում. իր անձր զեր չունէր իր արածի եւ ասածի մէջ. փառքի, աեռան, հեղինակութեան հետամուտ չէր: Անում էր իր անելիքն ու առում ասելիքը առանց շքեղութեան, ճտտի, վեհութեան — այլ պարզապէս իրր սոսկական մարդ, որ հետամուտ է ճշմարտութեան ու լաւին՝ առանց բրնտութեան եւ պարտադրութեան: Նա ազանդաւոր չէր եւ ոչ վերացական. նա մի պարզ մարդ էր, բայց իմաստուն մարդ:

Նա գիտնական չէր, բայց գիտուն էր. մոլեռանդ չէր, բայց համոզումներ, աւելի՝ բարոյական սովորոյթներ ունէր. — որովհետեւ կեանքի եւ իր մէջ չկային վերացական գաղափարներ. նա կեանքն ու մարդկանց տեսնում էր անմիջապէս: Նրա համար մարդիկ թիւ եւ ցանկ չէին, այլ կենդանի մարդիկ. նա կեանքը բռնում էր իր բարդութեան մէջ, իր անհատացման մէջ, ուստի դաժան չէր եւ ոչ մեկուսի, կզղիացած, անհաղորդ — այլ մշտեւրմական, բարեացակամ: Նրա ամբողջ օրը բռնուած էր վաղ առաւօտից ուշ երեկոյ. այցելութիւն, գործ ու ժողով — բայց նա մի գործի վերայ չէր, մի նպատակ հետապնդելով. — այլ բազմաթիւ գործեր. ինչ որ պատահի — բայց միշտ իրմէ դուրս գործեր:

Անանձնական տիպարն էր կատարեալ, իր անձը անանձնութեան մէջ էր. իր մտքին հոգում էր ինչպէս ուրիշներին մէկի, նաեւ իր ընտանիքը. յատկապէս եւ, իմը չկար այլ նաեւ եւ, իմը եւ ամենից յետոյ: Բնական է

չունէր նախանձ բայց ունէր մեղմ հիացում, — աւելի զոհութիւն՝ ուրիշների լաւութեան:

Այս անանձնական պարզութիւնը իր հիմնական գիծն էր. երկուսի մահից յետոյ նա մնաց խորհրդանիշ, «պարագլուխ, զեկալար»: Բնաւ իր գիրքը չփոխեց, մնաց նոյնը. նա իշխանութեան ձեր ձգտում, ոչ էլ վարիչ դատնալու, այլ հաւատարիմ ազնիւ ընկերների հետ գործել նոյն դաշտի վրայ, նոյն նպատակով — հայ ժողովուրդի բարեկեցութիւնը: Նա ծրագրապաշտ չէր, ոչ էլ կանոնաժող, այլ գործնական:

Նրա համար ընկերների եւ գործիչների միութիւնն էր կարեւոր — դա մի ուժ էր, եւ նա առանցքն էր այդ ուժի — իբր կապ. գործի մտահոգութիւնը համբերատար էր պարձնում դէպի գործերի թերին, որ սակայն նկատում էր եւ փորձում շտկել՝ առանց հետապնդելու. — մի խօսք սուր, մի ակնարկ տեղին, եւ այլն. կարծեմ ոչ ոքի ամբաստանած է եւ ոչ ոքի պատժած. բայց ինքը օրինակ էր — լիակատար անձնութիւն — եւ նրան մօտեցողը սուրբում էր մեղմել իր ետը:

Ինքը զիբք չէր որոնում — զիբք որոնողները խպնում էին: Այսպէս նա բարոյական հեղինակութիւն գարձաւ. ոչ իր կարծիքով, այլ իր անձով:

Ո՞րն է այն գործը որ կապուած է նրա անուան — զժուար է ասել, ո՞րն է այն գործը որ նրա գրոշմը չկրէ — նոյնպէս: Նա գնում էր ուր պէտք էր. անում էր ինչ պէտք էր. բազմատեսակ գործեր — գրաչարութիւն եւ ուսման պատրաստութիւն, վարժարան եւ քաղաքական բանակցութիւն. զի նա մասնագէտ չէր — այլ մարդ՝ որ հասնում է մարդուն իր կարիքի մէջ — թէկուզ մի կարի մեքենայ, մի նամակ, մի ընկերոջ զուսակ եւ իր մայրն ու քոյրը:

Հայ էր բայց վեր հայութիւնից. մարդ էր եւ՛. այլազգի հանդէպ. բացառիկ չէր, մոլիտանդ կամ կզգիացած — ամէնքի մէջ մարդ էր տեսնում եւ պիտանի (հանրային) յատկութիւնը զնահատում:

Նա մի բարոյական մեծութիւն էր — ոչ ճշմարտ, ոչ զիւրակեաց, այլ աշխատասուր՝ հանրութեան:

Դաշնակցութիւնը կենդանի է իր ընկերական ոգով. նպատակը չէ որ միացնում է, որքան գործն ու իրը: Ռուստմը Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան մարդ էր, Դաշնակցութեան ընկերական ոգու պահպանն ու ծաւալիչը:

Ու քանի որ շատ տեղ էր եղած ու շատ մարդ տեսած՝ փորձառու, լայնասիրտ, նստած, իմաստուն, գործնական. նա մեկնում էր ոչ զազափարից այլ կեանքից եւ տարածում էր ոչ աշխարհայեացք այլ բարք. — ոչ պրոպագանդիստ էր, ո՛չ վիճաբանող, ո՛չ հետազոտող — այլ անձնուէր կեանքի շրջուն օրինակ եւ մարդկօրէն ընկերական մարդ:

Սրա մէջ էր իր հմայքն ու հեղինակութիւնը:

ՌՈՍՏՈՒՄԸ (*)

(Յեղիին կստուգանող հանճարը)

Quelque chose de silencieux enveloppe
ses actions...

Ce ne sont pas ses destinées que porte
ce héros d'une nouvelle espèce, ce sont
celles de son pays.

CHATEAUBRIAND

Կը ճանչնա՞ք Ռոստոմը: Տեւէ՛ք՝ կը յառաջանայ փողոցին մէջ, դանդաճեալ, թխտաւոր, հաստարեւտ, խոպան, տարերային: Ու յանկարծ՝ ժըպիտ մը: Ու ամբողջ նախնական տարերքը կը փոխարկուի վճիտ հոգիի: Անտառային հանդարտութիւն, ուր սրտիկ սցմուկները կը չքանան, ուր ամենափոքր լոյսը իր ազատասանը ունի. անտառ՝ որ փայլատակումներ կրնան իր ոտիկ: Համբերատար, տոկուն ինչպէս Ղարաբաղի անտառիկ մէկ ժայռը, որուն սաքերուն կը փչրուին փորձանքներուն, ձախորդութիւններուն ալիքները: Այո՛, անտա՛ռ. այո՛, յե՛ռ: Կը կազդուրէ, կը վերանարողէ, կը վերածնէ: Եւ նաեւ՝ մայր եկեղեցի: Ընդունարան իմացութեան եւ հոգիի վէտով-տուճներուն: Ու լո՛ւ: Իր կեանքը պարուրուած յութեամբ: Բայց ի՞նչ կեանք: Յեղիին ճակատագիրները կրող մարդիկը իրենց կեանքինը կը լքեն: Ու Ուաչինկթոնին համար բռնած սա խօսքերը՝ բնորոշումն են նաեւ Ռոստոմին: Ո՛վ աւելի իրաւունք կրնայ ունենալ քան Ռոստոմ մը, մշակութային արտայայտութեան մը մէջ — ինչպէս մամուլի այս բացատրիկ թիւը — իր տեղը ունենայու:

**

Ահա ազաւորութիւններ, ուժե՛ղ, որ մարդ կը ստանայ Ռոստոմին մերձեցումէն, որ կրեցի ես՝ փոքր մանուկ, երբ հայրս յանձնեց զիս իրեն Պոլիս՝ տանելու իր հետ կարին, Ստանապոլան վարժարանը, Օսմանեան Սահմանադրութեան տարիներուն: Փոքրիկ պատահարներ, որ յիշողութիւնս հաւատարմօրէն պահած է, խորհրդածութեան աղօրիքներէն անցնելէ յետոյ այսօր, բոլորն ալ կու գան յատկանշելու Ռոստոմին անհատականութեան էական, — եթէ ոչ միակ էական, — մէկ գիծը:

Աճէն մէկ հայ անհատ կը ներկայացնէ մտային շփոթութեան, նկարագրի տատամսումի, հերձուածական միտումի ժառանգական տուեալներ: Այդ անհատներէն կազմուած զանազան խմբաւորումները, որպէս բնական հետեւանք, երեւան կը բերեն ուժգին, յամառ մղումներ դէպի կազմալուծումը,

(1) Այս վերտառութիւնը կրող աշխատասիրութեան հաստած մը:

Հաւաքական կեանքի բեկումը եւ ծանօթ այս կարգի վերբեր, որոնց գոյութիւնը եւ աւերները կը Հաստատենք ամէն օր, մեր տոտնին թէ Հասարակական կեանքին մէջ: Եւ նաև կրթութեան խառնումները, ախտաւոր սէրը զէպի Ֆրաչի ու Հոնտորոթիւնը, մաստրական միջակերտարմին խմաստակութիւնը շին կազմեր մեր ճակատագրին թշուառութիւնը պայմանաւորող նուազագոյն ազդակները: Եւ Հայ անհատին գիւրահաստութիւնը, արտակարգ պարզամտութիւնը եւ տարապայման խորամանկութիւնը, որ ի վերջոյ տաղիթին մէկ տեսակն է. ապացոյց, որ երկուքին ալ գործնական արդիւնքը միեւնոյնն է: Աւելորդ է միւրումնամբ այս բացասական տուեալներու պատճառներուն: Հոյ է Պատմութիւնը: Մեկի Հարկաւորը՝ ստորկայական Հաստատումն է, ցոյց տալու Համար, որ ցեղը — միշտ կենդանի, ու իր պահպանման բրնազները միշտ սրտած — ինչ ձևով կը թօթուէ ինքզինքը, կը լուծէ իր վրէժը թէ՛ եկուոր, թէ՛ ժառանգականօրէն բացասական իր միտումներէն, զրկելով մեր իրականութեան Նախանդեան մը, Խրիմեան մը, Անդրանիկ մը, Ռոստոմ մը, — որպէս խառնիխուռն բոսած անուններ:

Ռոստոմը ծնուցաւ. մեր իրականութեան մէջ որպէս շանթարդկ մեր Հաւաքական յոռի ձգտումներուն: Որքան Հայ անհատը կը Հաճոյանայ կազմալուծումէն, որքան Հաւաքականութիւնները կը կրեն տարբայլուծման որդր, այնքան ալ Ռոստոմը կը ներկայացնէ կազմակերպութեան տենչը, միաձուլումի մղումը, Հաւաքական ու բարձրագոյն կամքի մը Հետապնդումը: Ու այս՝ ստացական կամ մտային որոշումով ձեռք ձգուած առաքելութիւն չէ: Անոր բնախօսական պայմանաւորումն է: Ինչպէս ձուկը ջուրին մէջ միայն կրնայ ապրիլ, Ռոստոմները կրնան ապրիլ՝ կատարելով իրենց կառուցումի գործը, որ ներքին գործառնութիւնն է: Այլ տարբիւնութիւնը Հագի սկսած էր քիչ մը բնզանրանայ մեր քաղաքական վերապարթնումի առաջին օրերէն սկսեալ: Անոր ստորոգելիները սակայն բացատիկ էին Ռոստոմին մօտ, ինչպէս բացատիկ է բնատուր տաղանդ մը, իր լայնքովը, իր խորութեամբը: Ու որքան ստրկացման, ուժացման այիքները կը դրուեն ցեղին մակերևանները, այնքան իր ծոցէն ժայթքած մէկ զուկին Հակաթոյնի կարողութիւնը կը Հասնի անհաստայի խորութիւններու:

Անցնինք, աւելի շուտ, փաստերուն: Տեսնենք մարդը՝ «գործելիս»: Այն ալ՝ սահմանափակ ժամանակամիջոցի մը մէջ, Պոսէն զէպի Կարին այդ ճամբորդութեան իսկ բնթացքին: Նախ եւ առաջ նոթագրենք սա մէկ փորձիկ փաստը, որ կարող է շատ մասնակի թուիլ եւ որ սակայն մեծապէս բրնորու է Ռոստոմին Համար: Մեկի կրնկերանային բժիշկ Ե. Տէր-Ղաթեանը՝ նոր պակուած Օր. Ս. Պարտիզպանեանին Հետ: Միութիւն մը, որ միմիայն գործն էր Ռոստոմին: Ոչ թէ անոր ստեղծած առիթներուն կամ զանազան գիւրացումներուն Հետեւանքով: Ո՛չ: Անոր միջամտութեանը, անոր ստիպումին, անոր յամառ Հարկադրանքին Հետեւանքով: Հարկ կա՞յ ընդդրծելու տարբերութիւնը: Աս՝ գործ չունի այն բարեմիտներու թեթեւանքին միջամտութիւններուն Հետ, որոնց փափկազգացութիւններն ու վերապահումները վատհոգութեան կը քուտին: Հոս տեղի ունեցողը մեծ կամքի մը պրդտիկ մէկ այիքին կիրարկումն է: Հոս կեցած է մէկը, որ կը կատարէ առանց

սատասուծի իր արու ժեթը, միանգամ ընդմիջ առնելով իր վրայ պատասխանատուութիւնները: Կամք՝ որուն բոլոր այլեմները, մեծ թէ պղտիկ, նոյնքան բնագրական թափով, կը ձգտին կիրարկուելու: Այդ աճքը, հազարենբու մէջէն որպէս մէկ օրինակ, հաստքի մը — աշխարհահասարակ մը — մեկ ծանրիկ ցոյցումն է: Աճողջնացնենք պատակները: Այդ միութենէն ստաց, նոյն կարգի ճիշդութիւնով, գլուխ բերած էր պտակը գմայլիկ Ս. Բարսեղեանին և Սր. Պ. Պարսիցպանեանին միջև, քոյրը ստաջիկն: (Հազարենբու մէջէն երկրորդ օրինակ մըն ալ միայն): Այս երկու քոյրերն ալ՝ մատուցաւ ազնիւներ, գուրս բերած արդէն Ռոստոմին ձեռքովը հայ մանր «պուրժուպիայի» փարսիկն և լծումը հասարական կեանքի: Ահա մէկ ցոյքը այդ կատուցողական նկարագրին, — գուրս բերել անհասանքը ևստէր ուժացումի կեանքէն, զնկ զանոնք մարդկային ուղից ճամբաներու վրայ, կայացրնել տալով բնականոն միութիւններ. իրարու քով բերել այդ մասնակի միութիւնները, հետադնդելու համար տեղական, ազգային, մշակութային նպատակներ. իրարու զօգել բոլոր այլ տեղական համախմբումները, ի խրնդիբ ցեղային իտէալի: Եւ ահա թէ ինչու այս զործի աստիճանաչափին վրայ Ռոստոմը ի յայտ կը բերէր, որեւէ մէկ աստիճանին համար ալ, նոյնքան ուղիղ միջամտում և յամառ կամք: Յեղային կամքի ջրվէժը կրնար հոսել միայն մասնակի ատուակներուն որդեգրումովն ու միաձուլումովը:

Շարունակենք մեր ճամբան և հասնին Բարեկոյ: Անմիջապէս կու գայ մեզ տեսնելու յայտնի հայուկը, — այժմ գորտօր Սեպուհը, — որ անհամբեր կը սպասէր Ռոստոմին ժամանմանը: Սեպուհի վրայ է Իթթիհասարականներու և հայերու ծանրակշիռ խնդիրը: Որքան փայլով կը բանի կտրիճ հայ դուկին զէնքը ու յատկատեսութիւնը կոխ ին մէջ, նոյնքան չփոթի ենթարկուած են իր առնելիք որոշումները, քաղքենի լրբոն զեականներուն վրայ: Ռոստոմը նստած՝ կը լսէ: Բայց ի՞նչ յեւլ, ի՞նչ բնական արուեստ: Ունկրնդրութիւնն իսկ արդէն կամաց կամաց կը տարածէ լո՛յսը: Երբեմն բարի հեղանակ մը: Երբեմն հարցում մը, որ որոշ կէտի մը վրայ մասնաւոր ուշադրութիւն կը կեդրոնացնէ: Յանկարծ ժպիտը կը կորսուի զէմքէն, և բերանը կ'արտասանէ ամբողջական խօսք մը: Հիմնաքար մը կը դրուի: Կը սկսինք նուազ ծածանիլ օդին մէջ: Ոտքերը հաստատ հողի կը հանդիպին: Հայուկը կը խօսի: Թէ՛յ կը խմենք: Յանկարծ Ռոստոմը բան մը կը պատմէ, վերջերս պատահած, այժմէականը: Մեր շուրջը կը յուսաւորուի: Հայուկը ի՞նքը գրտած է իր ճամբան: Ան զիտէ ալ, թէ ի՞նչ պէտք է բուել թուրքին, ինչպէ՛ս պէտք է բուել այս կամ այն կարիքի պարտոյին: Բայց այդ մասնակի իրարահասակացուցիկներէն դուրս՝ ուրիշ գոհունակութիւն մը համակած է մեզ: Խորհրդաւոր գոհունակութիւն մը: Հաղորդութիւն մը կատարուած է:

Թուրք ծառան անգամ մը ևս կը լեցնէ դաւաթները. չայ կը խմենք:

Կը շարունակենք մեր ճամբան: Երկնային սէ շատ հեռու, ուրիշ խան մը կ'իջնուանինք: Կը հասնի շքեղ կառք մը և. փարթամ տեղով մարդիկ վար կ'իջնեն: Վարդգէսն է: Երբ կը ծօռենայ կաղաղով՝ վարդի իւր բուրում կը տարածուի, մինչ ծանրկեկ ազամանդ մը կը շողշողայ մետաքսեայ փողկապին վրայ: Ոտքը կը ցաւի: Խո՛ստ է ու ազմկալիցօրէն յանձնապատասն:

Փառլամենթ, Բանտիտաթիւո, մնալուս, Դանակցութիւն, Իթթիհատ... Կրքի ուժեղ հոսանքներ կը ծամածոնն դէմքը, բարձրացնել կու տան ձայնը, կատարել կու տան մեծ ու հատու շարժումներ: Չափի զղացումն ու տարրական սղջախոհութիւնը խորտակուած են: Ռոստոմը մտիկ կ'ընէ, զլուխը ծրոսած, լուրջ: Դիմացիներն կրքի ուժեղ մէկ ցայտումին՝ կը բարձրացնէ զլուխը ու կը քննէ խօսակիցը, յայտնապէս ուրիշ հարցումներու պատասխան փնտռելով քան թէ հետեւելով յորձանուտ խօսքերուն: Յետոյ, դարձեալ, լուս, կը կէ՛ն զլուխը: Բողնէ գրեթէ ակտարանական թանձրութիւն կը ստանայ: Ռոստոմին հակադրուող, ծանրանիստ հանդարտութիւնը կը զայրագնէ միւսին կիրքը: Եւ յանկարծ կը պայթի սա խօսքը. «Եթէ... եթէ... եթէ... այն ժամանակ ես առանձնի՛նի կը գնեմ իմ Բանտիտաթիւոս»:

Ռոստոմը, այս անգամ, զլուխն իսկ չի բարձրացնէր: Կը կատարէ իր ընտանի ժևսթերէն մէկը, — աջ միջնեմատը, վարժ ու զիտուն թաւալումներով, կը կատարէ պեղումներ քթի խոռոչներուն մէջ: Նրկու բողնէ լուսին: Ապա, անխոսով մեղմութեամբ, կը հարցնէ.

— Ռոտ է ցաւում, Վարդգէ՛ս:

Տիկիները մօտեցան եւ յայտնեցին, որ կրնայինք ընթրել: Յաջորդ առաւօտ, հեռուէն տեսայ, որ խօսակցութիւն մը կը թռչաի երկուքին միջեւ, պայծառ առաւօտուն մէջ, թեթեւ, զու՛րթ: Վարդգէսին սուր, քիչ մը կնոթական ձայնը երբեմն կը պայթի խնդուքի մը մէջ, մինչ Ռոստոմին դէմքը կը փոթփոթի այնքան մտացի ու նուրբ փպիտի մը տակ: Նրք հրաժեշտ առինք, Վարդգէսին հին յեղափոխականի աչքերը իրենց ամենէն աղուր ակնարկներէն մէկը կը ցուցնէին:

Ռոստոմին մեծզի ձևօքերը անդադար, այսպէս, ծեփեցին իր Տունը: Յեղին կառուցանող հանճարն է, որ նստած է իր լաւագոյն գաւակներէն մէկուն հողիին: Ու ամենէն բարձր կառուցումը: Ոմանք, այդ ցեղին գաւակներէն, ուրիշներու հրապարակներուն վրայ բարձրացուցին ճարտարապետական յուշարձաններ, ոմանք նոյն հանճարին ցուցումը կ'զան՝ թուղթն ու գրիչը գործածելով, ոմանք՝ ձայնանիչը, փողովուրդը՝ ձայնը: Ռոստոմը զորածեց կամքերը իր տանարը կառուցանելու համար: Տանա՛ր՝ ուր պիտի պաշտուէր այն կուտքը, որմէ աւելի վսեմը փողովուրդները չեն ճանչցած, — անկախութեան, հողիի ազատութեան խոհալը: Եւ եթէ ստրկացնող մուրճերը, զարերով, իջան փողովուրդի երեսին անոր ցեղային դիմագիծը ազարտելու, ապա ուրեմն, նոյն ցեղին մէկ ընտրեալ գաւակին կառուցողական հանճարին թափը բաւ եղաւ ծառացնելու համար կըքած հասակները, վերադարձրնելու համար ամէն մէկ անդամին սկզբնական կրակը, ու խոնարհած հօտ մը՝ դարձնելու զիտակից զանդում, պատրաստ՝ կա՛մ դիմելու իր վսեմ ճակատագրին, կա՛մ զոհուելու:

Այլ թափին խորութիւնն ու լայնքը զազափար կրնան տալ անհատին ծանրութեան մասին: Փողովուրդներու ծառերը չեն կրնար արտադրել աւելի ազնուեանի պտուղ մը: Այդ հիմքով, մարդկութիւնը կարելի է բաժնել երկուքի: Անոնք՝ որոնց ժամանակը կը խեղդուի իրենց իսկ ողջու կեանքին մէջ, եւ անոնք՝ որոնց կեանքը, իրենց կառուցումի մեծ ձգտումովը, կը միանայ

իր նմաններու ճակատադրին, կը նոյնանայ անոր հետ: Մեֆիսթոֆելէս առանց մեծ զգուարութեան կը յաջողի քանզի Զատուտին մեղքի բորոնման պատուարը: Արդարև, այն բողոքին Լեր պատճառներու վերբուծումը չարի աքթը հասկնալի կը դարձնէ մեղի, մեր բարոյական հակադրեցութիւնը կը դարձի դորձելի: Բայց պարտուած Զատուտ, մեղքի բուր փառսօղիներէն անցնելէ յետոյ կը կը վերագաւանայ սկզբնական յայնմը, անխորտակելի, կէօթէական միջնարկերի մը մէջ կը ցցէ սա ճշմարտութիւնը, — այո՛, թերևս մեղքը, թերևս չարը չկայ, բայց աշխարհը կը բաժնուի երկու տեսակ մեծ ուժերու: Առաջինը՝ կառուցանող, ստեղծագործող ուժերը. երկրորդը՝ տուրք, հակաստեղծագործական ուժերը՝ սատանան: Ընտրեալները՝ ստեղծագործողներն են, կառուցանողները: Ռոստոմները կառուցանողներն են. իրենց շինարարական մագնիսը կը քաշէ ու կը նեակ իրերուն զանդուանները կառուցողական իսկալի փսիմ պտոյաներուն մէջ, ուր անձուկ անհատը կը մեռնի, ուր օրէնքը՝ հաւաքականութեան կամքն է: Անմահ կամքը՝ որ պատմութեան զարգացողին ընդմէջէն կը ձգտի իրագործուելու:

Ահա թէ ինչու Ռոստոմին՝ այս նոր տեսակի հերոսին գէնքերը խորհրդաւոր են, զգուար վերբուծելի: Մէջ փոյլուն մտաւորականութիւնն է իրենց յատկանիշը, ա՛յ հեռուստութիւնը, ոչ իսկ իրիս ուժին գիտութիւնը, ոչ ալ լարձուն նրբութիւնները քաղաքականութեան: Ի՞նչը հապա, ինչպէ՞ս...

Չանդուածեց խոսնուածք մը, որ չի փայլի իրերուն մասին, կամ իրերուն ասթիւ խօսելով կամ գրելով: Ան ունի մոգութիւնը դառնալու այդ իրերուն նախապահիւրը: Ուրիշներ կը խօսին կամ կը գրեն այս առիթու, կամ այն մասին: Ան՝ կը գտնայ բանն իսկ: Ահա թէ ինչու իր նմանները կը պատկանին բոլորին և բոլոր մամանակներուն:

Չոյց մը թոք չնշած Ղարաբաղի վճիտ օդերը, որ կը թաւալին իր արիւնին մէջ Գոյթման հայրենիքի անիմանալի ու խորհրդաւորօրէն արգաւանդ ատանդութիւնները: Պոնիմալի երկիր Զոկերու: Կը թեւակոխէ կեանքին մէջ Լեր սլաւ ցեղը, նման թուտականներուն, իր մէկ քանի մեծագոյն զատկաններուն ձայնովը, աննման շէշտերով, կը ձայնեղէ մեծագոյն իսկալը՝ մարդկայնակամը: Ու նախախնամօրէն այդ անունդին կարծա իր հողին կը զուգարդիլի համապատասխան ժամանակաշրջանին: Մարտէն, Կառուցիկն, Մրենսսերէն և այսպիսիներէն անհամեմատօրէն աւելի՝ իր զգայութիւնն ու մտածումը կը բարախէր Թոլսթոյով: (Կը յիշեմ այն բացատիկ ու զուսպ խանդավառութիւնը, որով իր հսկայ մարմինը համակուած էր՝ երբ կարգաց ինծի ամբողջութեամբ Թոլսթոյի «Ներք Մահը»):

Գռեհիկը, շարքայինը, միջակը արժէքներու. նեղիկ աստիճանաշար մը կ'ընդգրկէ, սկսիլով վարէն, հիմնուելով իր անհատական շահներու ըմբռնումին ու ապա՝ դասակարգային ապականած համերաշխութեան վրայ: Աստեք անմիջակալ ուր գտնուին այդ աստիճանէն վեր մակարդակի մը վրայ՝ կ'ունենան գլխու պոստ, կը սայթաքին, կամ յանցապարտօրէն կ'իյնան: Ռոստոմները իրենց լոյսը կ'առնեն վերէն: Արժէքներու. նուիրապետութիւնը կը դասաւորուի անկէ սկսելով՝ իտէլիէն, մարդկայնակամէն: Իսկ իտէլալը՝ նախ ինքնուրացում է, զոհարբում, կառուցանում: Ռոստոմը այս նոր կար-

դին պատկանող հերոսն է : Իրենց բերած հարստութիւնսն է, որ ցեղերը կ'ապրին :

**

Վերջին օրն է . վայրը կտրին պիտի հասնինք : Զիւրը կը վրնջեն, ու իրենց քաշած կտտքին ազմուհէն, խոպան բացատներու վրայ, կենդանիներ՝ խրաշած, կը փախչին : Ռաստմը դուարթախոս՝ ու հայեցողական տրամադրութեան մէջ է : Կ'ըմբռնել խորհրդածութեան խորագոյն հաճոյքը : Այդ կտրդի բնդերական հաճոյքը պիտեականը կ'ունենայ . ստեղծագործում է այդ, — մնաց որ, ինչպէս յետագայ դուրիները ցոյց պիտի տան, պատրաստուած մասնագետ մը կար իր մէջ, մասնաորակէս բնական զիտութիւններու : Կը խօսինք . կը պատմենք :

... Վեհանձն առիւծը իմ ամբողջական, մանուկի խանդավառութիւնս կուտմի մէջ է դրեր : Երեւտիայեղէ՛ք... չէ բզկտեր փայտահատը : Ազնի՛ւ կենդանի : Ինչո՛ւ : Ոտքին փուշն է հաներ : Ա՛խ առիւծ մը ըլլար, առիւծի մը հանդիպէինք, է՛ս ալ մօտենայի, է՛ս ալ փուշ մը հանէի, է՛ս ալ բան մը լռնէի... Վեհանձն անասուն : ...Ռոտտմին թուր մագերուռն, այտերուն, ճակտին, քթին, բերնին վրայ նրբին ժպտը ծաղկեցաւ : Իր փոքր, սև աչքերը փայլեցան այն ամենէն իմացական, բարի հեղանքի լոյսովը : Սեղմեց, կտտքին մէջ, վախ իրանս կուրծքին ու ըսաւ .

— Եթէ հանդիպիս նրան՝ յամենայն դէպս չմօտենաս...

Վերջին գիշերը խանին մէջ : Դուրսէն, ամէն կողմէ անապահոյութեան զգացում : Անեակին դուռը փաստած կզպանք մ'իսկ չունի : Ամէն կողմ ճեղքեր . խարխուռ ձեզուն : Քանի անգամ ըսեր էնք . «Եթէ դան, կողպտան, մեռցնեն՝ ի՛նչ պիտի ընենք : Իրենց ըրածը իրենց պիտի մնայ» : Իմ մանուկի տրտում ու արդէն անձկողին խառնուածքս զբթի նոպայի մը կը մատնուի : Ռոտտմը ներս կը մտնէ : Անկողինս ճիշդ իրենին քովը . ներքնակները իբր կզպած : ...Մողականօրէն սիրտս կը գտնէ իր հանդարտութիւնը, իր ջերմութիւնը : Երազանքը ալ չի խրաչիր : Հիմա ոչինչէ, ոչ ոքէ, ո՛չ ալ մահէն կը վախնամ : Սորհրդաւոր ամբարտակներ կը խորտակուին ու լոյսի, ու կեանքի կոհակները անընդհատ կը հոսին : Ես հանդարտօրէն կրնամ զնանալ էբբ մօտս կը շնչէ հակայ մը : Ժողովուրդները, իրենց տքնութենէն յետոյ, կրնան անխոսօրէն փակել իրենց թարթիչները, արգարութեան մէջ, երբ Ռոտտմները կը հօկեն :

Ահա, անապտուկի, ինչպէս բնութիւնը կրնայ ունենալ, շտեմարան մը : Այս ճամբորդութեան երկայնքին ու իր կեանքի երկայնքին, ան ցանցն ներգաշնակութիւն : Ներգաշնակութիւններուն ամենէն տեսականը՝ հոգեղէնին ներգաշնակութիւնը : Այն՝ ուր կրնան ուռճանալ ժողովուրդի մը ձգտումները, այն՝ որուն կողոլթն է մարդկայնականին բարախումբը, այն՝ ուր ամէն ինչ խոհուն է ու պայծառ, այն՝ ուր ամէն ինչի ու ամէն ոքի համար տեղն ու ճամբան որոշուած է : Այն՝ ուր կը ծածանին բարբիւն, մեծին, վեհանձնին զրօշակները :

Ա՛խ, պաշտելի՛, պաշտելի առիւծները իմ ցեղիս :

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

- Հ. Յ. Գ. Բիրոյի խօսքը
ԳԻՐԱԶԱՆՅՕՐԷՆ ԵՅՆԱՓՈՆԱԿԱՆԸ 3 - 4
- Այս հատորը (Հ. Տ.) 5 - 8

Ա. ԽԱՍ.— ԹՈՍՏՈՄԻ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԴԻՄԱԳԻԾԸ

- 1.- Սիմոն վրացեան, — ԹՈՍՏՈՄԸ (ճշուշագատում Հ. Յ. Գաշնակցութեան) 11-17
- 2.- Միքայէլ վարանդեան, — * (Հ. Յ. Գաշնակցութեան Պատմութիւն, Ա. հար.) 18-19
- 3.- ԹՈՍՏՈՄ եւ ԱՐԱՄ (ստացնորդոյ յօդուած «Դրօշակ», քիւ 1-2, 1929) 20-23
- 4.- Զատիկ Եսայեան, — ԹՈՍՏՈՄ (Եվեքածնունդ, քիւ 3-4, 1920) 24-29

Բ. ԽԱՍ.— ԹՈՍՏՈՄԷՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1.- ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐ (Երիւան Հ. Յ. Գաշնակցութեան, Ա. հար.) 33-35
- 2.- ԱՅՐ ՈՒ ԲՆԵ (Երօշակ, Նոյ. 1893—Մայիս 1894) 36-47
- 3.- ԿՈՒԿՈՒՆԵԱՆ ԽՐԲԻ ԱՐՇԱՍՆՔԸ (Եվեք, քիւ 1, 1935) 48
- 4.- ՄԱԼՄԵԴԻԱԿԱՆ ԱՄԲՈՒՅ ԴԵՐԸ (Երօշակ, քիւ 5 եւ 6, 1896) 49-54
- 5.- ՎՆԱՍԱԿԱՐ ՏԱՐԲԵՐ (Երօշակ, քիւ 12, 1896) 55-58
- 6.- ԴԻՊԼՈՄԱՏ ՀՐԷՇՆԵՐ (Երօշակ, քիւ 19, 1896) 59-61
- 7.- ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՐՄԻՐ ԽԱՉ (Երօշակ, քիւ 1, 1901) 62-64
- 8.- ԿՈՎԿԱՍԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ եւ ԻՐ ՀԱՐԵԻԱՆՆԵՐԸ (Երօշակ, քիւ 5, 1931) 65-66
- 9.- ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐԸ (Հայրենիք թացատիկ, քիւ 2, 1914) 67-72
- 10.- ԹՈՍՏՈՄԻ ՃԱՌԸ (Երօշակ, քիւ 8-10, 1926) 73-75
- 11.- ՄԱԿԵԳՈՒՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ (Հ. Յ. Գ. վարսումամեակ) 76-81
- 12.- ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՓՈՆԵՍԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (Եվեք, քիւ 1, 1936) 82-90
- 13.- ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ (Յուսարթք, 16 Նոյ. 1917) 91-92

Գ. ԽԱՍ.— ԹՈՍՏՈՄԷՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

- 1.- Ատրպատականի ընկերներում (1894 Սեպտ.—Հոկտ. ?) 95
- 2.- «Երօշակ» խմբագրութեան (1895 Մայիս ?) 97
- 3.- > > (1895 Յունիս ?) 98
- 4.- > > (11-6-1895, ծածկագիր) 99
- 5.- > > (1895ի ամառ) 101

6.-	Է՛րօշակչի խմբագրութեան	(12-0-1895)		104
7.-	Թարիզի ընկերներուն	(22-0-1895)		104
8.-	Յովհ. Եւսուփեանին	(24-11-1895)		105
9.-	Արիստակէս Զօրեանին	(25-12-1895)		106
10.-	»	(1-2-1896)		107
11.-	Թարիզի կոմիտէին	(Փետր. 1896)		108
12.-	Է՛րօշակչի խմբագրութեան	(6-2-1896)		108
13.-	Թարիզի կոմիտէին	(Փետր. 1896)		100
14.-	»	(1896ի գարուն)		110
15.-	»	(1896ի գարուն ?)		111
16.-	»	(15-5-1896)		112
17.-	»	(16/28-5-1896)		113
18.-	Է՛րօշակչի խմբագրութեան	(19-6-1896)		115
19.-	Թարիզի կոմիտէին	(3-7-1896)		116
20.-	»	(29-8-1896)		117
21.-	»	(6-9-1896)		118
22.-	»	(1896 Հոկտեմբեր ?)		119
23.-	»	(13-10-1896)		120
24.-	»	(13-11-1896)		120
25.-	»	(16-11-1896)		122
26.-	»	(20-11-1896)		122
27.-	Վազգէնին	(1896 Գեկտեմբեր)		123
28.-	Տանկաստանի կոմիտէներին	(1896 Գեկտեմբեր ?)		124
29.-	Թարիզի կոմիտէին	(31-12-1896)		125
30.-	»	(5-1-1897)		125
31.-	Բիւրոյին, Թիֆլիս	(7-1-1897)		127
32.-	Գարեգինին՝ խմբագրութեան կողմէ	(?)		127
33.-	Աղեհանգրիոյ կոմիտէին			128
34.-	Թարիզի կոմիտէին	(9 կամ 10 Փետր. 1897)		129
35.-	Պոլսոյ կոմիտէին	(16-2-1897)		131
36.-	Տրապիզոնի կոմիտէին	(16-2-1897)		132
37.-	Ամբիկայի կոմիտէներուն	(18-2-1897)		132
38.-	Աղեհանգրիոյ կոմիտէին	(19-2-1897)		136
39.-	Հրաչ Թիքեաբեանին	(20-2-1897)		136
40.-	Արշակ Վոսանանին	(25-2-1897)		137
41.-	Յովնան Դաքեանին	(28-2-1897)		140
42.-	Առաջատականի Կ. կոմիտէին	(1897 Փետրուար ?)		141
43.-	Աղեհանգրիոյ կոմիտէին	?)		143
44.-	Հրաչ Թիքեաբեանին	(5-3-1897)		143
45.-	Յովհ. Եւսուփեանին	(12-3-1897)		144
46.-	Բիւրոյին, Թիֆլիս	(25-3-1897)		145
47.-	Պանօ Օբքոմանի տղոց	(27-3-1897)		146
48.-	Թարիզի կոմիտէին	(7-4-1897)		147

49.-	Ամերիկայի Կ. Կոմիտէին	(15-4-1897)		147
50.-	Զարիփեանին	(22-4-1897)		149
51.-	Պարսկաստանի ընկերներուն	(23-4-1897)		149
52.-	Ամերիկայի Կ. Կոմիտէին	(27-4-1897)		151
53.-	Յովհ. Նուսրփեանին	(4-5-1897)		152
54.-	Հրաչ Քիրեաֆեանին	(8-5-1897)		152
55.-	Միերան Տամատեանին	(10-5-1897)		153
56.-	Ատրպատականի Կ. Կոմիտէին	(1897 Յունուար ?)		153
57.-	Բժ. Քրիստոփոր Օսանեանին	(13-8-1897)		156
58.-	Թարիզի կոմիտէին	(1897 Օգոստոս ?)		157
59.-	»	(1897 Սեպտեմբեր կամ Հոկտեմբեր)		157
60.-	»	(13-11-1897)		158
61.-	Ժընեւի ընկերներուն	(27-3-1898)		160
62.-	»	(2-4-1898)		160
63.-	»	(20-4-1898)		161
64.-	»	(24-4-1898)		161
65.-	?	(20-7-1901)		162
66.-	Անիշխանական Դեկամոզին	(4-6-1905)		163
67.-	Հ.Յ.Գ. (Արեւել.) Քիւրոյին, Քիֆլիս	(10-1-1908)		164
68.-	Եփրեմին	(26-7-1909)		169
69.-	Յովակի Միրզայեանին	(26-3-1909)		170
70.-	Սիմոն Վրացեանին	(22-1-1912)		171
71.-	»	(11-4-1912)		172
72.-	»	(13-5-1912)		173
73.-	»	(27-7-1912)		174
74.-	»	(10-10-1912)		174
75.-	»	(14-10-1912)		175
76.-	»	(16-12-1912)		176
77.-	»	(23-12-1912)		177
78.-	»	(27-1-1913)		177
79.-	»	(12-2-1913)		178
80.-	»	(24-2-1913)		179
81.-	»	(9-3-1913)		179
82.-	»	(7-4-1913)		180
83.-	»	(24-4-1913)		180
84.-	»	(26-4-1913)		181
85.-	»	(22-5-1913)		181
86.-	»	(11-8-1913)		182
87.-	»	(14-8-1913)		183
88.-	»	(20-10-1913)		184
89.-	»	(1913ի վերջը)		185
90.-	»	(5-1-1914)		185
91.-	»	(12-2-1914)		186

92.- Սիմոն Վրացեանի	(2-4-1914)		188
93.- Ամբիկայի Կ. Կոմիտէի	(2-12-1917)		189

Գ. ՄԱՍ. — ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1.- Սիմոն Վրացեան. — ՌՈՍՏՈՒՄ (կենսագրական ուրուագիծ)	(Երբօրակէս, թիւ 1-2, 1929)		193-209
2.- Յովսէփ Տէր Դաւթեան. — ՌՈՍՏՈՒՄԻ ՌԻՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ	(Երբօրակէս, թիւ 1-2, 1929)		210-212
3.- Մարտին Շաքիրեան. — ՌԻՍԱՆՈՂԱԿՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ, ՄՈՍԿՈՒԱ	(Հայրենիք ամս., թիւ 5, 1923)		213-217
4.- Կարէն, — ՍԱՄՌՎԱՐԻ ԵՐԸՐԸՐՈՒՄԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԸ	(Երբօրակէս, թիւ 11-12, 1930)		218-219
5.- Ռուբէն. — ԱՆԵՐՆԻՌՈՒՄՔ ԳԵՂԱՎԱՐՁ (ՀՀՅ յեղափոխականի մը յիշատակները, Ա. տիպ. Գ. հտը.)			220-221
6.- Վահան Նաւասարդեան, — ՌՈՍՏՈՒՄԻ ՇԵՄՐՈՒՄԻ ՎԿԱՅՈՒԹԵԱՆԸ	(Երբօրակէս, թիւ 1-2, 1929)		222-223
7.- Վահան Մազմանեան, — ՅՈՒՇԵՐ ՌՈՍՏՈՒՄԻ ՄԱՍԻՆ	(Երբօրակէս, թիւ 1-2, 1929)		224-229
8.- Պերճուհի Բարսեղեան, — ՌՈՍՏՈՒՄԸ ՊՈՒԿԱՐՈՒՄՔ ՄԷՋ	(Երբօրակէս, թիւ 3, 1929)		230-231
9.- Սաքենիկ Տէր Դաւթեան. — ՌՈՍՏՈՒՄԻ ԿԵԱՆՔԻՑ	(Երբօրակէս, թիւ 10, 1928)		232-233
10.- Սաքենիկ Տէր Դաւթեան, — ԲԵԿՈՐ ՄԸ ՌՈՍՏՈՒՄԻ ԿԵԱՆՔԻՑ	(Երբօրակէս, թիւ 8-10, 1926)		234-235
11.- Մալխաս, — ԹԻՖԼԻՍ, 1903 (ՀԱՅՐՈՒՄՆԵՐ)			236-237
12.- Միքայէլ Վարանդեան, — ՊԱՌՔԱՐԸ՝ ԵԿԵՂԵՍԱԿԱՆ ԿԱՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄԻ	ԳՐԱԽԱՆԻՆ ԳԵՄ (ՀՀ. Բ. Գ. Պատմութիւնը, Ա. հտը.)		238-239
13.- Արշակ Զամալեան, — ԻՄ ԼԱՆԳԻՊՈՒՄԸ ՌՈՍՏՈՒՄԻ ԼՅՑ	(Երբօրակէս, թիւ 1-2 եւ 3, 1929)		240-248
14.- Յովսէփ Թաղէսեան, — ԹԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐ ԱՆՅԵԱԼԻ ՅՈՒՇԵՐԻ ՄԷՋ	(Հայրենիք ամս., Նոյ.-Դեկտ. 1946)		249-251
15.- Վահան Նաւասարդեան, — ԿԵՆԴԱՆԻ ԳՈՐԾԻ ՎԱՐՊԵՏԸ	(Երբօրակէս, թիւ 1-2, 1929)		252
16.- Կ. Եղանեան, — ՌՈՍՏՈՒՄԸ (Երբօրակէս, թիւ 8-10, 1926)			253-254
17.- Ղազար, — ՄԻ ԷՋ ԹԱՒԻՂԻ ԿԵԱՆՔԻՑ (Երբօրակէս, թիւ 1-2, 1929)			255
18.- Միքայէլ Վարանդեան, — ԼԱՄԱՋԱՆՈՒՄԻ ՎԱՐՊԵՏԻ	ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐՈՒՄԻ ԼՅՑ		256-258
19.- Յ. Էլմար, — ՌՈՍՏՈՒՄԻ ԶԵՐՄ ՄԱՍՆԱԿՅՈՒԹԻՆԸ ՊԱՐՍՎԱԿԱՆ	ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ (Երբօրակէս)		259-270
20.- Անդրէ Ամուրեան, — ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ, 1908-1909	(ՀՀ. Բ. Գաղտնիքի մը Պարկաստմունք)		271-275

21.-	Յովակիմ Արշակունի, — ՅՈՒՇԵՐ ՌՈՍՏՈՄԷՆ («Հայրենիք» ամս., թիւ 3, 1952)	276-281
22.-	Յովակիմ Արշակունի, — ՄԻ ՔԱՆԻ ԼՐԱՅՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՃՇԳՈՒՄՆԵՐ	282-284
23.-	Սիմոն Վրացեան, — ԿԱՐԻՆՈՒՄ («Կեանքի ուղիներով», Բ. հարս.)	285-289
24.-	Ռուբէն Գարբիներ, — ՌՈՍՏՈՄԷ ԼՈՒՅՆԻ ՃԱՌԸ («Երկիր», Ա. հարս.)	290-292
25.-	Ռուբէն Գարբիներ, — ԶԱՆԱՐԵԱՆ ԵՒ ՌՈՍՏՈՄ (Յոյն)	293-294
26.-	Գուրգէն Մխիթարեան, — ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ ՌՈՍՏՈՄԷ ՀԵՏ («Յուսարք», 14 Գեղար. 1940)	295-299
27.-	Կարօ Մասունի, — ՌՈՍՏՈՄԷՆ ՏՊԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ («Երօշակ», թիւ 1-2, 1929)	300-303
28.-	Կարօ Մասունի, — ԱՐԱՄԻ ԵՒ ՌՈՍՏՈՄԷ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ (1915) («Արարք» հատորէն)	304
29.-	Բժ. Երուանդ Խարամասեան, — ՌՈՍՏՈՄԷ (Ստեփան Զօրեան) («Հայրենիք» ամս., թիւ 1-5, Լեւ. տարի)	305-316
30.-	Ռուբէն Գարբիներ, — ԲԱԳՈՒ, 1918 («Երկիր», Ա. հարս.)	317-319
31.-	Արամ Ալշուքեան, — ՌՈՍՏՈՄԷ ԲԱԳՈՒՄ («Հայրենիք» ամս., թիւ 7, 8, 10 եւ 11, 1956 եւ թիւ 1, 1957)	320-360
32.-	Սեբգէյ Մելիք-Շոյշեան, — ԲԱԳՈՒԻ ՀԵՐՈՍՏՈՄԷՐՏԸ («Հայրենիք» ամս., թիւ 9, 1925)	370-378
33.-	Արամ Ալշուքեան, — ԻՆՉՊԼՍ ՌՈՍՏՈՄԷ ՀԵՐՈՍՏՈՄԷ ԲԱԳՈՒԻՑ («Հայրենիք» ամս., թիւ 1, 1948)	379-383
34.-	Ա. Արշակունի, — ԱՅԼ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՄԸ («Ազգակ» շաբաթօրեակ, 1 Փետր. 1946)	384
35.-	Գ. Սէյրան, — ՄԻ ԷՋ ՌՈՍՏՈՄԷ ԿԵԱՆՔԻՑ («Առատօ» շաբաթօրեակ, թիւ 3, 1919 Մարտ)	385-386
36.-	Գրիգոր Ամիրեան, — ՌՈՍՏՈՄԷ ՀԵՏ («Հայրենիք» ամս., թիւ 4, 1960)	387-404
37.-	Յովակիմ Տէր Գարեան, — ՌՈՍՏՈՄԷ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԻՑ («Երօշակ», թիւ 1-2, 1929)	405-406
38.-	ՌՈՍՏՈՄԷ ՅՈՒՂԱՐԿԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆԸ («Առատօ» շաբաթօրեակ, թիւ 3, 1919 Մարտ)	407-408
39.-	ՌՈՍՏՈՄ (Խմբագրական «Կարմուռնի», թիւ 4, 1919)	409-410
40.-	Շահան, — ՌՈՍՏՈՄ («Հայրենիք» օրաթերթ, 15 Մարտ 1919)	411-412
41.-	ՍՏԵՓԱՆ ԶՕՐԵԱՆ (Ռոստոմ), (Խմբագրական «Հայրենիք» օրաթերթի, 15 Մարտ 1919)	413-415
42.-	ՌՈՍՏՈՄԷ (Խմբագրական «Աշխատուոր», Երևան, 18 Յունուար 1920)	416-417
43.-	ՀԱՅ ԳԵՄՈՎԱՐԱՏԻՆԻ ԽԵՂՈՒՄ (Երբ կեանք» շաբաթօրեակ, Թեհրան, Փետր. 1923, թիւ 60)	418-420
44.-	ԱՌԱՋՆՈՐՈՒՄ (Խմբագրական «Ազգակ» Շաբաթօրեակ-«Երօշակ», Ե. տարի, 24 Փետր. 1974, թիւ 10)	421-422

Ե. ՄԱՍ — ՅԱԻ ԵՂՈՒԱՆ

- 1.- Արամ Իճեիկեան, — ԹՈՍՏՈՄ ԵՒ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ
 («Յովհաննէս Թումանեան»
 Հայկ. Ս. Ս. Հ. Գիտ. Ակադեմիայի
 հրատարակչութիւն, Երեւան, 1969) 425-426
- 2.- Սիմոն Վրացեան, — ԹՈՍՏՈՄԻ «ՇՆԻԿ»Ը
 ԹՈՍՏՈՄԻ ԵՈՐՀՈՒՐԴԸ ԵՄԺԱԿԻՆ 427-428
 Թոստոմի խորհուրդը կաժակիմ 427-428
- 3.- Թոստոմ, — ՆԱՄԱԿ ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՅԵԱՆԻՆ (2 Յունիս 1913) 429
- 4.- Նիկոլ Ազրայեան, — ԹՈՍՏՈՄԻ ՄԱՍԻՆ 430-431
- 5.- Հրաչ Զարդարեան, — ԹՈՍՏՈՄԸ (Յեզիմ կառուցող հանճարը) 432-437

ՆԿԱՏՈՒԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

էջ	տող	գրուած է	պէտք է ըլլայ
48	վերջին	Յունուար-Ապրիլ 1965	Յունուար-Ապրիլ 1935
185	համակ թիւ 90	5-9-1914	5-1-1914
238	առաջին	Միքայել	Միքայել

Խմբագիր

ՀՐԱՉ ՏԱՄՆԱՊԵՏԵԱՆ

ԳԻՆՆ

Լիբանանի
Արտասահման

35 լ․ ոսկի
15 տոլար

Կեդրոնատեղի

Librairie HAMASKAÏNE
10, Rue Hussein Beyhoum
Beyrouth — LIBAN

**ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ
ՎԱՀԷ ՄԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ**

Պատուէր 527
Տպագրանակ 2500
Պրակ 28
Աւարտում 25-5-1980

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՄԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

